

Роман Млиновецький

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО
НАРОДУ**

„Українське Наукове Видавництво“

1953

Роман Млиновецький

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

(Нариси з політичної історії)

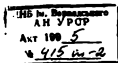
Видання друге, доповнене

*Історико-Млиновецький
Історія - фіз. йомека
Млиновецький Р. А. А. А.
Млиновецький Р. А. А.
1993*

„Українське Наукове Видавництво“
1953

Щиру подяку складає, як новим емігрантам у Сполучених Держах Північної Америки і в Канаді, так і українцям Канади, що своєю матеріальною підтримкою уможливили видання цієї книги.

**Українське Наукове Видавництво
та автор**

Творцям української сили і слави, борцям за провідну роль України на Сході Європи в минулому та всім, хто віддав своє життя на боротьбу з її історичним північним ворогом — цю працю присвячує

Автор.

ДО ЧИТАЧІВ

Певно всі знають з досвіду, що коли спитати десяток випадкових свідків уличної події про те, як вона відбулася — матимемо мало не десяток різних описів того випадку. Такий ріжний (суб'єктивний) буде переказ випадку навіть тоді, коли в тому описі всі ті свідки цілком незацікавлені!

А тепер поставимо собі питання: Що було б, коли б ті свідки були в тому чи іншому перебігу випадку особисто зацікавлені? Слушно кажуть, що коли б теорема Пітагора безпосередньо порушувала інтереси якоїсь групи людей, йому б Π не пощастило довести, а люди й досі піддавали б під сумнів Π правильність! Ці міркування треба пам'ятати кожному, коли мова йде про історію.

Безперечно, історичні події були, відбувалися так, а не інакше, отже мали не відносний, а цілком окреслений характер. Однак, як сучасники, які завжди були зацікавлені в певному представлюванні перебігу тих подій, так були зацікавлені в ньому і нащадки, які підпирають стало історією, її авторитетом, свої політичні, життєво-конечні цілі. Ми знаємо, що представники двох ворожих народів ріжно передають перебіг випадків, в яких зацікавлені ті народи, а деякі факти, яких ми всі були свідками, так і лишаються загадкою: бо ми маємо однаково тенденційні справоздання і властиво не знаємо правди. З огляду на повище на історичних джерелах (літописах, мемуарах, споминах, описах) лягло тавро суб'єктивної оцінки, яку ми майже не в стані виділити, а в додаток ще й історики (які, самозрозуміло, не є людьми без батьківщини) вибирають із великого числа подій і фактів лише їх частину та й то саме ту, яка підпирає їхні теорії, яка узагадиює стремління їхніх націй. В джерелах здебільшого вони уважають за сумнівне або тенденційне все те, що їм не на руку. Звичайно вчені „великих“ народів, які мають за собою різні наукові титули, академії, владу, пресу і т. д., а найголовніше — здобу-

тий зброєю „авторитет” своєї держави в світі, більш свідомо і впевнено використовують факти як канву для своєї „вишивки”. Учені тих народів, що не мають своїх високих шкіл, що культурно ще вповні не усамостійнилися, засвоюють в чужій школі не лише пошану до чужих „авторитетів”, віру в „об’єктивність” їхньої „науки”, але і саму їхню „канву” приймають собі за основу. Найвідважніші найчастіше на тій же канві виводять де-що інший взірець, усуваючи надто немилі собі твердження, злагіднюючи деякі вислови й додаючи ще щось свого, щоб цілість здавалася більш „своєю”. Внаслідок того справді сторонній читач часто навіть не всілі відрізнити основно один „взірець” від другого...

Так, на жаль, стоїть і справа з українською історією. В основу цілої історії Сходу Європи все лягала вироблена московськими вченими схема (признаємо, що дуже для них корисна і склеєна з не аби-яким умінням, використовуючи всі засоби: починаючи від промовчування величезної ваги фактів та роздмухування дрібних випадків і кінчаючи на „пересмикуванні” карт, на шахрайських штучках з назвами, аналогіями і т. п.).

Ця схема надалі втимує, в гіршому випадку, плутанину й каламутить воду без потреби та тим уможлиблює москвинам ловити легко рибу в цій каламутній воді.

Пропоновані тут нариси з нашої політичної історії саме тим різняються від попередніх нарисів історії України, що автор „у принципі” дозволив собі так само суверенно повестися з фактами в українському інтересі — як це дозволяють собі робити московські історики (а за ними й чужинці) в своєму інтересі.

Однак мусимо застерегтися, що ця „однаковість” є власне теоретична, бо події в дійсності були такі, що вони самі собою промовляють в нашому інтересі, а тому не було потреби користуватися з „права необ’єктивності”.

Таким чином автор просто уважав своїм правом, мав наставлення повестися так, як історики наших сусідів, але не мав потреби цього в практиці робити — йому вистарчало витягнути навмисне прикидані іншими подіями й притрушені порохом забуття факти, поробити належні висновки, визволившись з під чужої сугестії, і повстала сама собою виразна та струнка українська схема історії Сходу Європи.

В інтересі наших сусідів було збудувати таку схему історії Сходу Європи, щоб лишати читача в переконанні про можливо найдовший час тривання на Сході Європи, під оглядом національним, певного „східньо-слов'янського хаосу” і про можливо якнайпізнішу хвилину початку зріжничковання, початку кристалізації. В нашому ж інтересі підкреслити можливо довший період окремішності нашого народу, заперечити взагалі антинаукову легенду про східньо-слов'янську мішанину племен (до якої б мали належати предки „трьох вствей”), можливо виразнійше зарисувати різниці в історії українців та їхніх сусідів та можливо яскравіше виявити напруженість і недвозначність їхніх взаємин.

На жаль, наша історіографія не цілком була визволилася з під московського впливу і тому не спромоглася звільнитися цілковито від впливу чужої схеми Сходу Європи та відтворити науково узasadнену, відповідаючу правді історичній, виразну і ясну, як сама правда — власну схему історії Сходу Європи.

Про потребу такої схеми та про її зариси писав автор цієї праці ще в 1929 році в Літ.-Наук. Вістнику, а в наукових працях, писаних між двома світовими війнами, все ясніше почала зарисовуватися власна схема історії Сходу Європи.

Москва зорієнтувалася в усій небезпечності для неї відтворення минулого Сходу Європи без фальшу і вигадок, а тому в „УССР” звернуто було спеціальну увагу на угрунтовання підтасованими фактами, а головню — фразами московської схеми, яка стала обовязковою.

Але цього мало. По другій світовій війні опинилися серед емігрантів кілька вишколених Москвою істориків (не українців), які завдяки підтримці певних чинників дісталися до наукових українських установ і, користаючися непоінформованістю одних і карєровництвом других, продовжують тут свою працю в тому ж напрямці, в якому працювали в УССР.

Тому стало конєчне друге видання цієї праці, яка може допомогти скріпленню історичного знання і національної свідомости та викриттю шкідницької діяльности, веденої під фірмою шанєваних наукових установ.

Ця історія не робить „нових відкриттів” в стислому зна-

чіжні, а проте і для людей, що цікавилися історією, дасть багато нового, особливо, якщо вони уважно читатимуть.

Ставка на популярність і приступність не дала авторові змоги використати всі численні та багаті можливості, які дають історичні джерела для ще більш яскравого висвітлення того, про що була мова, однак і в такому вигляді книжка вказує шлях, яким повинна була б іти наша історична наука, визволившись з під московських впливів, щоб служити справді своїй нації так, як служать своїм націям історії наших сусідів.

На додаток ті, витворені війною, обставини подиктували авторові також певну „альтернативу”: або дати „грубу” історію, докладно переповідаючи як речі невідомі, так і загально відомі (та й чекати з її виданням аж до цілком нормальних часів!), або — спинятися дещо докладніше тільки на тих подіях, які майже промовчувано, подавано у фальшивому вигляді, чи без належного їм „наголосу”, з розрахунком на неухважність читача.

Автор вибрав цей останній шлях, який давав змогу скоротити обсяг праці, але зате змушував автора „полемізувати” з утертими поглядами, „формулами”, щоб так яскравіше підкреслити нове становище і узасаднити його. Однак, на думку автора, саме це і робить цю працю цікавою для всіх, не роблячи її однак ненауковою.

Друге видання цієї праці міг автор лише незначно доповнити, бо в умовах еміграції не міг мати до диспозиції ті численні джерела, які мав протягом тих років, коли підготовляв цю працю.

З цієї ж причини не міг автор відновити втраченого під час війни докладного показника всіх цитат (сторінок). Рукопис праці врятувався лише завдяки щасливому випадкові та патріотизмові і добрій волі студента Мінхемського німецького університету п. Р-тича з Тернопільщини.

Тому, що перше видання (1946) в кількості 600 примірників розійшлося дуже скоро та приходили все нові замовлення, а також враховуючи потребу з огляду на зріст москвофільської пропаганди в такій книжці — автор спільно з Видавництвом вирішили випустити в світ друге видання.

Сподіваємося, що воно послужить українській справі й розвиткові знання про наше минуле.

В С Т У П

Історія українського народу, яка є основною темою цієї праці, є не однозначна з історією України, історією української території.

Оскільки ми хотіли би говорити про історію української території -- остільки ми мусіли би знайомити читача на самому початку зі здобутками про її минуле геології та палеонтології, бо ж і за доби ящерів і за доби мамута на частині земної кулі, на якій знаходиться Україна, відбувалися різні зміни й події.

Всі певно розуміють все ж, що -- говорячи про історію українського народу -- не потребуємо говорити про те, що було з нашою територією за тої чи іншої геологічної епохи.

Інакше, однак, мається справа з описом пізньої долі нашої території, долі за часів, коли на ній вже жили люди.

Що до конечности включення цього періоду до нашої історії можуть бути різні погляди. Цей період є сферою дослідів археології, яка є досить молодою наукою і її здобутки не відзначаються ще бажаною докладністю. Може саме це й спонукує публіцистів, не дуже застановляючися, пірнати в глибину тисячоліть і робить, можливо, й ефективні узагальнення й висновки, хібною котрих однак є надто велика проблематичність і непевність.

На ґрунті тих узагальнень виростають певні історіософічні концепції, яких уже загал не відріжляє від історії.

Саме бажання вказати на помилковість де-яких сміливих (і часто шкідливих!) історіософічних концепцій змушує нас на вступі сказати кілька слів про передісторичний період України та про тенденції трактувати його за частину історії українського народу.

Учені не знають докладно, коли почали люди заселявати терени сучасної України, і припускають, що це було 100 або 80 тисяч років тому. Більшість учених тої думки, що людина появилася на наших землях за льодовикової

доби, на південному краї льодовика, що займав частину й України.

Про життя тої першої людини ми не знаємо майже нічого конкретного, лише можемо припускати, що вона займалася ловецтвом.

Припускають далі (також на підставі льодічних міркувань, не опертих на вистарчаючо певних премісах). наче б то яких 15 тисяч років тому панував серед людей, що замешкували Україну, родовий лад, жили родинами, на чолі яких, твердять одні вчені, мали б стояти матері, бо діти мали б не знати свого батька, отже існував, мовляв, матриархат і вільні статтєві неупорядковані стосунки, а другі твердять, що навіть у тварин існує як подружжя стале, „парами“, так і патріархат, отже немає підстав обов'язково припускати існування матриархату. Прихильники матриархату, який мав би панувати на Україні, є здебільшого прихильники матеріалізму, і тому патріархат в'яжуть з новими господарськими формами, з скотарством. Будують вони свої припущення на підставі аналогії до тих родинних стосунків, які були стверджені у дикунів Океанії і Австралії. У тих дикунів однак головою роду є не мати, тільки „вуйко“ (брат матері).

Противники теорії про пановання матриархату серед первісного населення України твердять, що в кожному разі перші слов'яни, які без сумніву належали до арійців, як і всі арійці не мали нічого спільного з „дикими“ статтєвими взаєминами і віддавна, як на це вказують здобутки мовознавства, жили в відносинах властивих для патріархату.

Археологія мало конкретного (оскільки мова йде про суспільні відносини і духову культуру) може дати про ті часи, стверджуючи лише сам факт, що на Україні тоді жили якісь люди. Якої вони раси, якою мовою говорили -- того не знаємо, знаємо лише, що їхня матеріальна культура належала до культури кам'яної доби. Знайдені стоянки тих людей в Пушкарях на Чернігівщині, біля Новгорода Сіверського, біля Мізіна, в Києві, коло Старого Кодака на Дніпропетровщині і на інших місцях.

Далі вчені можуть розповісти де-що про розвиток матеріальної культури тих невідомих людей в протязі наступних кількох тисяч літ, можуть висунути ті чи інші припущення про їхні культурні зв'язки і культурні впливи

(звичайно, мова лише про матеріальну культуру, якої марні рештки служать за підставу для міркувань).

Далі відомо, що ті люди, які жили 3—4 тисячі літ до Христа (яких культуру звано „трипільською” — бо перші знахідки з тих часів було зроблено коло Трипілля), були вже хліборобами, але знова невідомо, якою вони говорили мовою, а приналежність їх до раси круглоголових так мало дає нам для визначення їхньої народности, як і ще ширше трохи означення „біла раса”.

Ми можемо сказати, що їхня культура має для тих часів досить високий рівень, але не можемо сказати, з якими народами чи племенами вони були споріднені та звідки взялися на Україні.

Знайдено було рештки осель, з яких де-які були не більше 6 кв. метрів, а де-які мали яких 140—160 кв. метрів. Самозрозуміло, прихильники існування всюди первісного комунізму негайно оповістили, що великі оселі — були оселями родів, які, моваляв, жили колективним життям. Чи так це було — можна сперечатися і чекати на нові відкриття.

У „трипільців” розвинуте було з ремесел гончарство, виріб хліборобського знаряддя і зброї.

Перші вироби з міді та бронзи трипільці набувають від сусідів.

З наступленням бронзової доби помітні зміни в культурі, якої рештки знаходимо, такі великі, що можна сперечатися, чи ця культура є продовженням трипільської, чи є культурою якогось іншого народу.

Звичайно, справжньої назви того народу, що тоді замешкував Україну, ми також не знаємо.

Першим народом з тих, що жили на Україні, якого назву ми знаємо (безумовно не оригінальну), були „кімерійці”.

Кімерійські племена жили в степових районах України й займалися скотарством, хоча частина їх на межі лісостепу займалася також хліборобством. Звідки взялися ці кімерійці, якої були раси — ми не знаємо.

У VIII віці до Різдва Христового приходять на наші землі скити-кочовики.

Про них знаємо зі свідочств сусідів-греків, що вони були воявничі і хоробрі. Оселилися на цій Україні, витиснувши кімерійців, як припускають — до Малої Азії. Про скитів маємо досить докладні відомости з V віку перед Христом

від грецького історика Геродота (є переклад його праці на українську мову), який пише також про „скитів-орачів”.

Скити під оглядом культурним мало ріжнилися від тих племен, які застали, і тому припускають вчені, що вони досить швидко змішалися з тубільцями. Скити, займаючися здебільшого скотарством, кочували, гонючи верхи свої стада, а їхні родини (жінки й діти) їхали у критих возах, пристосованих до такого життя. Земля наша була поділена між скитськими племенами, які творили між собою союз. Скити вже вміли добре виробляти знаряддя і зброю. Мистецтво (якого кращі зразки знайдено в могилах вождів та царів) стояло досить високо.

Побережжя ж Чорного моря вже від середини VII віку почало вкриватися грецькими колоніями. В VI і V віці число великих грецьких міст дуже зросло. Греки вели жваву торгівлю зі скитами та метрополією — старою Еллядою та Малою Азією. Відомі міста: Ольбія, Тіра, Херсонес, Теодосія, Фанагорія. Пантікапея. Одним із найбільших грецьких міст була Ольбія (знаходилася між гирлами Богу та Дніпра); перестала існувати Ольбія аж на початку IV століття по Христі. Пантікапея у V—IV віці до Христа була столицею Боспорського царства.

У IV віці до Христа появляються на Україні сармати, які вкінці II віку займають степові місцевості між Доном і Дунаєм. Їх у II віці по Христі витискають роксолани або аляни.

У III віці по Христі прийшли з над Балтику германські племена готів, які нападали на міста і більші оселі, вони створили велику державу. У IV віці по Христі нотується напад готів на антів-словян.

У 375 році готів вигнали за Дунай спільними силами анти і гуни. Після цього на наших землях появилися орди гунів, які в середині V віку по Христі, обєднавшись довкола Атилі, рушили на Захід, але частина їх лишилася й змішалася з місцевим населенням. За ними ще перекотилися Україною болгарська та аварська орди.

Українці, як це вказують досліді антропологів, є народом словянським, тому нас, звичайно, цікавить, коли появилися словянські племена на Українській землі і звідки.

На це, на жаль, історія не може дати певної відповіді, як рівнож і археологія. Антропологія також не встані з'ясувати походження словян, чи якось заповнити „білі пля-

ми" між тими скупими відомостями про часи, коли появились слов'яни.

Мовознавство може лише де-що сказати, але рівнож не багато. Порівнююче мовознавство, досліджуючи пні різних слів у різних мовах, усталило мовну спорідненість деяких мов (але це далеко не покривається зі спорідненістю фізичною народів, що тих мов уживають).

Отже мовознавці твердять, що слов'янська мова належить до родини мов індо-європейських, які ще зветься арійськими. Арійськими мовами говорять від тисяч літ народи, що живуть на просторі від Індії до Гібральтару. Де була колиска арійських народів — вчені не знають і спочатку її містили на Ірані, далі в Центральній Азії і навіть у Східній Європі. Досліди над мовою виказують, що первісні арійці мусіли жити в умірковано-холоднуватому підсонні, далеко від моря. Арійські мови на підставі означення числа „сто" діляться на мови: „кентум" і „сатем". До цієї останньої групи належать і мови слов'янські. Назва „сатем" походить від слова „сто" в іранській мові. Але це все нам дає дуже мало, бо не може з'ясувати, чи були слов'яни автохтонами. чи прибули звідкись, та й яке їх походження під оглядом антропологічним.

Слов'яни, твердять мовознавці, були довше пов'язані з такими народами: литовцями, лотишами, прусами (з цієї доби походять назви частин тіла, дерев, тварин, птахів, рільничі терміни). Ця слов'янсько-литовська єдність, твердять мовознавці, перестала існувати кілька віків перед Христом.

Розселення слов'ян припадає, як припускають, на добу т. зв. великої мандрівки народів.

Припускають, що мовно відділилася група українських племен у певну відмінну цілість ще до Різдва Христового. Ми не маємо однак даних, які дозволили б означити, оскільки великі були мовні різниці між різними слов'янськими народами, отже і між українцями та рештою слов'янських племен.

Слід тут лише підкреслити, що московську теорію існування якоїсь спільної „східньо-слов'янської мови" відкинула наука на підставі праць українського мовознавця — Степана Смаль-Стоцького, який довів, що українська мова виділилася безпосередньо з праслов'янської.

Історики, як ми вже казали, припускають, що слов'яни, які жили на Україні і які є предками українців, звалися в давнину „антами".

Анти були, як свідчать старі джерела, хоробрим народом, який мав добру зброю. У антив панував патріархат та був вічевий лад, який еднався з владою вождів. Були анти, звичайно, поганями.

У кінці IV віку король готів Венітар ходив війною на антив, які однак за першим разом оборонилися, але в другій війні анти були розбиті і в полон достався їх вождь Бож. Після цього, як вже було сказано, анти уклали спілку з гуннами і розбили готів, а Венітара — вбили.

Анти викликали своїми успіхами великий неспокій Візантії і то узасаднений, бо — не зважаючи на цілу систему укріплень — не раз анти нападали на візантійські міста, здобуваючи худобу і бранців (IV вік).

З поданого тут бачимо, що є найбільшою помилкою отожднювати історію українського народу з історією української території. Але ще більшою помилкою є отожднювати ті інші народи (яких „ні роду, ні племені” ми не знаємо!), що жили на нашій землі, з нашим українським народом і скупі згадки про них дошивати білими нитками до минулого нашого народу.

Часами такі, не оперті на вистарчаючих наукових даних, фантазування вчених і не вчених чинять справжні спустошення в українській свідомості. Щоб остерегти перед поважним трактуванням такого фантазування, звертаємо увагу на де-які твердження цього роду В. Щербаківського (археолога) та Ю. Липи (лікаря).

Пише напр. Щербаківський (а Ю. Липа повторює): „Трипільці створили тут, на Україні, першу тривалу хліборобську осілість, громадянство малоазійсько-елямського типу, і магічного (може тотемічного) світогляду. Вони побудували ще в III тисячолітті городи-держави і оточили їх могутніми валами; вони власне створили увесь фольклор, який маємо, майже всю устну словесність”. „Трипільці є основоположниками українських сіл”. „Трипільський первень творить до 90% української раси”.

Ми підкреслили всі ті твердження, на які В. Щербаківський не має жодних доказів, які є просто плодом його поетичної фантазії.

Кожний, хто стоїть на ґрунті науки, розуміє, що, не маючи ані писаних, ані в переказах, жодних даних про суспільне життя трипільців, — не можемо поважно говорити про будь який його „тип”. Рештки будов, предметів хатнього

вжитку і можливо рештки жертovníків(?) не дають найменших підстав для відповіді на питання: матриархат чи патріархат панував серед них, як також ніщо, крім свобідних і довільних аналогій з нищівними дикунами, не дає підстав говорити про „магічний” світогляд. Твердженню, що саме трипільці побудували „городи-держави і оточили їх могутніми валами”, перечить трохи далі сам В. Щербаківський, який пише: „Трипільці не створили спочатку великих державних організацій — їхня експазія була передусім — опановання величезних теренів племенами чи може лише селищами” . . . „Властиво геленів можемо назвати творцями міст на Україні”.

Ця легкість, з якою Щербаківський раз титулує трипільців „творцями — міст-держав”, а раз деградує їх до творців „селищ”, а творцями міст робить греків, — свідчить, що то все — плід буйної фантазії та „висновки”, але . . . без підстав.

Ще більш фантастичним і майже безглуздим є намагання приписати трипільцям (про яких ми докладно не знаємо навіть, якою мовою вони говорили і що говорили!) створення „усього українського фольклору” і „майже всієї усної словесности”.

Тут слід нагадати, що „фольклором” (з англійської) прийнято звати: усну словесність, поетичну народну творчість, обряди, пісні, думи, приповідки, звичаї і т. п. Таким чином В. Щербаківський у поетичному запалі спочатку весь український фольклор (отже і усну словесність!) приписав трипільцям, а потім (правдоподібно, не розуміючи гаразд, що той термін значить) приписав їм же „майже всю” частину того ж фольклору — „усну словесність”.

Ф. Колесса — фахівець у цих справах, твердить, що найдавніший запис української народної пісні походить з половини XVI віку. Обрядові українські пісні лише сягають своїми мотивами і кількома піснями у передхристиянські часи України, цеб то передволодимирові, але безперечно вони не збереглися у своєму первісному вигляді. Про інші обрядові пісні знаходимо згадки в наших літописах, а самі пісні імовірно лише в невеликій частині і то дуже змінені дошли до нині.

Приповідки і прислів'я (найстаріші записи) сягають X до XI віку. Самозрозуміло, т. зв. „биліни” повстали всі в князівську добу, а козацькі думи та історичні пісні — за козаць-

ких часів. Пісні чумацькі, рекрутські, побутові і т. д. — ще новіші.

Самозрозуміло, не знаючи якою мовою говорили трипільці, не маючи ані одного речення автентичного з часів, коли панувала трипільська культура, і не знаючи навіть, чи один нарід, чи кілька були її носіями — ми мусимо мати хіба фантазію В. Щербаківського, якої можуть позаздрити навіть поети-романтики, щоб відважитися сказати щось подібного навіть про ту устну словесність українську — якої не збереглося! А що ж говорити вже про думи і т. п.

Очевидно, немає також найменших підстав, щоб могли визначити відсоток трипільської крові в українських жилах (однаково добре може бути і 0,001%, і яких 30—40%).

Ю. Липа, яко лікар і то лікар, що скінчив не українські школи, був звичайно ляіком у тих усіх справах, а тому йому не коштувало великого труду у своїй книжці „Призначення України” не лише перемішати факти і фантазії в якусь чудернацьку мішанину, але почати трактувати Понтійську державу Мітрідата IV як українську державу. Це захотило нині де-яких українських журналістів навіть пропагувати конечність перенести початки української історії на яких 4 тисячі років... у минуле! (ст. Домбровського в жур. „Київ”).

Тимчасом для всіх цих фантазувань не має жодних підстав, як немає підстав приписувати трипільцям пісні про зруйнування Січі.

Треба рівнож виразно розрізняти історію території — від історії того чи іншого народу. Історію території можна почати й від архейської ери. Історію народу можна починати від того часу, коли він почав виступати яко активний чинник історії, яко субект її. Було б найбільшою помилкою починати історію сучасних мексиканців — історією ацтеків, а історію Сполуч. Держав Північної Америки — історією індіців.

Індіці, звичайно, були цілковитими господарями Америки, яку європейці завоювали, індіці, звичайно, також створили більшу чи меншу, але оригінальну культуру і нарешті, коли б не знали (а у випадку трипільців чи геленів ми не знаємо), скільки було винищено індіців — могли думати, що „індіці змішалися з нинішніми американцями”. Думаючи так, як думає Ю. Липа, ми могли би твердити, що індіці вели війну з німцями (другу світову) і т. д. і т. д. Звичайно, певний від-

соток індіців іще існує, можливо і вони мусіли під час світової війни (окремі одиниці) битися, або працювати при виробі зброї. Однак, не зважаючи на те все — історія Сполучених Держав Пів. Америки, історія громадян тих держав — це не історія індіського племені!

Можемо навести ще другий приклад. Ірландці входили в склад Бритійської імперії, брали (примусово) участь у її творенню та завойованнях, брали участь у першій світовій війні по боці Англії. Однак це не дає нам права ототожнювати історію Бритійської імперії та політику з історією ірландського народу та ірландською політикою.

Нарешті під час останньої війни билосся проти німців у складі армії СДПА багато муринів — чи це значить, що мурини вели війну з Німеччиною?

Коли українці не будуть розуміти цілковитої неузасаднености змішування історії двох ріжних (часто ворожих собі) народів тільки тому, що вони жили на тій самій території, або входили в склад тої ж держави — то будуть так, як М. Драгоманов, уважати історію Московщини часів Катерини II — історією українською („Вибрані твори” ст. 320). Коли не усвідомимо собі сказаного, будемо уважати історію СССР — українською історією, а Хрущова та Мануїльського — українськими політиками. Скрипника, Фальківського, Хвилю, М. Куліша, Корнійчука, Оглобліна, Петровського та інших — українськими патріотами. Словом, тоді повстане в нашій свідомости хаос, користний ворогам українського народу, і історія перестане бути цінним компасом для визначення нині правильного шляху.

Ми вітаємо нові й нові успіхи археології, ми признаємо можливість певного впливу народів, що жили на Україні, на витворення антропологічного типу сучасного українця, ми не заперечуємо можливости певних культурних впливів тих народів на найдавнішу культуру наших предків, але ми не можемо забувати, що рівнож в силу тих чи інших причин могло таких впливів і не бути. Аджеж ми знаємо, що й на Україні жив мамут, а проте не знайдемо серед нашого тваринного світу жодних наслідків того його існування.

Тсму ми починаємо історію українського народу від появи на наших землях українських словянських племен, а не від готів чи трипільців.

I. ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ.

Найдавнійша українська державна організація.

Історія Русі, чи історія України ?

Поділ української історії на періоди.

Ми вже у „Вступі” згадували про державу антів, що вже існувала імовірно при кінці IV віку по Христі.

Все говорить за тим, що мусимо починати історію українського народу від історії антів.

На жаль, не зважаючи на численні згадки про антів, які ми зустрічаємо у авторів-чужинців (у Йордана та інших), ми надто мало знаємо про їх державу.

Зі слів історика Йордана впливало б, що антами мало б зватися велике „найхоробріше плем'я” між венетами. Венетами зве Йордан слов'ян і твердить, що анти жили над Чорним морем, займаючи простори між Дністром та Дніпром.

Зі слів Йордана, так і з інших джерел, ми не встані з'ясувати чи „анти” є назва, якою звало себе це плем'я, чи це назва, якою його звали чужинці. Готський історик Йордан (VI вік) безперечно надто мало сам знав про антів, як і його сучасники, на що вказує вже той факт, що він уважав конечним, говорячи про землю, яку замешкували анти, зазначити, що між Дністром та Дніпром „багато днів ходу”. Знову важ візантійські джерела з другої половини VI віку (Прокопій), які згадують про антів, стилізацією де-яких речень ще затемнюють справу, бо напр. у Прокопія читаємо: „Народами склявинами і антами не править один муж...”

Отже з тих слів можна також зробити висновок, що слов'яни і анти — це не те саме. Правда, далі читаємо: „Назва склявинів та антів колись була та сама: за давніх часів і тих і цих звали спорами”. А ще більше неясности викликають слова „вони в простоті заховують звичаї гунів”. Така неясність пояснюється, звичайно, тим, що Прокопій цікавили анти лише постільки, поскільки вони брали участь

у війнах проти Візантії, ведених іншими народами, а також самі на неї часто і успішно нападали. Безперечно, з тої причини візантійці цікавилися антами, але не в такій мірі, щоб перевіряти скупі відомости про походження антів, споріднення, і студіювати їх побут. Однак багато з того, що писав Прокопій, вказує, що справді анти є безпосередніми предками українців. Так, напр., він стверджує, що вірять анти в бога, що „посилає блискавку”, і складають йому в жертву „кров і всяку худобу”, „шанують вони річки, німф і де-які інші божества”. На війні бують озброєні щитом та списом пішо, панцирів не мали, а деколи йшли в бій лише в коротких штанцях. Жити вони мали хуторами й селами, але зрештою Прокпій признається, що й цього він докладно не знає („думаю, що заселяють край розкидано”). Самозрозуміло, він, як і личить візантійському грекові, про мову „антів і словян” пише: „В обох народів мова одна, проста і варварська”. Це — лаяконічно, але цілком не ясно!

Наведені інформації показують, чому ми на їх підставі не можемо сказати нічого певного. Ясним і певним є одне: існував нарід словянський, який заселявав сучасну Україну, жив організованим, державним життям (віче і князі), при чому, на тому сходяться всі свідчення, та державна організація охоплювала цілу територію антів та не була якимсь військово-політичним об'єднанням на короткий час. Збереглася згадка про князя Божа, який стояв коло 380 року на чолі цілої держави, а пізніше двісті років згадується чужинцями про впливового князя — Мезамира, який очолював антів підчас їхньої боротьби проти аварів і якого авари зрадою захопили і вбили. Ці два імені вказують на тяглість державної організації, а словянські назви де-яких місцевостей над Чорним морем вказують на існування відносно густої словянської людности.

Хоча тоді вже існував Київ, але немає жодних підстав твердити, що він міг бути столицею. Де була столиця — не знаємо.

Де-коли анти виступали як союзники Візантії в її війнах. Поза західними джерелами, знаходимо згадку про цю ж державну організацію у арабського письменника Аль-Масуді, який, між іншим, виразно розрізняв як окремі народи: „русів” та „словян”.

Говорячи про цих останніх, Масуді пише: „Зпоміж словянських народів давніше володів іншими оди, а їх короля

звали Манджак, сам же нарід звався Валінана. Цьому народові з давніх часів корилися усі інші народи словянські, бо тому народові належала зверхня влада та інші королі їй підлягали... Вище ми вже оповіли про короля, цебто про Манджака, короля Валінан, бо цей нарід є одним з основних словянських народів, вони поважалися і мали перевагу серед інших. Але потім пішло розєднання поміж їхніми народами, лад був порушений і настав занепад."

Звичайно, що ці дуже скупі відомости (а чужі хроністи й про пізніші часи так само писали коротко) не дають також нам змоги уявити собі хоч приблизно, як виглядала ця найдавніша українська держава. Вони лише свідчать, що зносини з арабськими країнами не були тісніші, чим з Заходом.

Відомий московський історик проф. В. Ключевський*) слушно зауважує, що „волиняни — ті ж самі дуліби з часів аварського нашестя. Тоді дуліби панували над усіма словянами (східними) і покривали їх своїм імям", а тому в нашій літописі також збереглася згадка про дулібів. Там же робить згаданий історик увагу: „Підчас аварського заливу ще не було ні полян, ні самого Києва" і робить далі такі висновки:

„Отже ми застаємо у східних словян на Карпатах в VI.ст. великий військовий союз під проводом князя дулібів" („Курс російської історії" т. I ст. 87, вид. 1938).

Ми мусимо лише зробити деяку поправку до невмісне туманного вислову („східні словяни") шанового професора і згадки про Карпати. Не маємо ми, як побачить читач з пізніших даних, жодних підстав з певністю сказати, що вже тоді прийшли на займані тепер ними землі предки меквинів, або що вони посувалися разом з українськими предками від Дунаю, а до того ж і центр цієї держави князя дулібів занадто далеко положений від тих земель, відділених стіною непролазного пралісу, на яких вони значно пізніше осіли. Тому правильніше буде говорити тільки про українські словянські племена, які вже тоді жили на українській території, на захід від Дніпра, протягом кількох віків, або інакше кажучи, про предків українського народу. Це не були т. зв. південно-західні словяни і не були східні

*) „Краткое пособие по русск. истории" ст. 15 вид. 1909 р.

слов'яни, бо такі групи тоді не існували, а були саме південно-східні слов'яни, з яких уже творився (асимілюючи рештки готів та елінів) український нарід, слов'яни, які провадили боротьбу з готами і яких звали „антами”.

Як видно з нашого літопису, цю державу, організовану самостійно прадавніми українцями, яка до того ж, — як стверджує також Масуді та згадувані західні автори — існувала довгий вже час („з давніх часів корилися”), отже не була короткотривалим військовим союзом (бо існувала кілька віків) — зруйнували обри (або авари) під час своєї навали. Були ті обри — як пише вже наш літопис — „горді духом і сильні тілом”, та проте пізніше вони вигинули всі. Наш літопис оповідає: „Обри напали на слов'ян і підбили дулібів, що були слов'янами, й гвалтували жінок дулібських”, а потім обри вигинули доценту.

Так про цілий період історії нашого народу, період його кількавікового розцвіту й страшного упадку після навали обрів, ми маємо лише тьмяні згадки...

Для нас все ж ці згадки арабського літопису дуже важливі тому, що завдяки ним: 1) відпадає „аргумент” ворогів „норманської теорії”, наче б то „норманська теорія”, про яку далі буде мова, „принижус нас і є доказом, що ми не були державно-творчим народом”, бо і римська імперія впала пізніше під навалою варварів, хоча була свого часу могутня, 2) стає ясним, що ми не лише мали власну державу, велику й організовану (в якій щойно пізніше „лад був порушений”, але що мали її вже в VI віці і мали віддзвона (імовірно від IV віку до VII). Отже з певністю можна припускати, що традиції саме тої нашої держави лягли в основу пізніше створеної, вже за участю варягів, другої з черги держави нашої, яку вже варяги назвали „Руссю”, і 3) накинута нам назва „Русь” займає належне місце, яко державна назва уживана не протягом „стародавнього” періоду державного життя українського народу, а лише протягом другого, „старого” періоду.

Про цей другий період державного нашого життя ми довідуємось головню з т. зв. „початкового літопису”, або інакше „Літопису Нестора”. Цей літопис в дійсності, як стверджено дослідниками, не є твором одної людини, а кількох. Початок написаний одним літописцем, пізніше ж до нього дописували інші, що жили після нього.

„Початковий літопис” почали писати в Києві, й тому най-

давнійші події описані в ньому українцем, є навіть певні підстави припускати, що людиною, що походила з племені полян. Початок літопису мав назву: „Повість чорноризця Теодосієва монастиря Печерського про минулі літа, відки пішла Руська земля і хто в ній почав найперше княжити”.

До нас літопис доховався: а) В т.зв. „Іпатському списку”, який був у збірникові тої ж назви, яка походить від назви монастиря (Іпатській) в Костромі на Московщині. Дослідками ustaleno, що писаний він був на Волині і лише закінчення одержав у Іпатському монастирі, де був списаний коло 1425 року.

Починається цей „список” згадуваною „Повістю про минулі літа”, далі йде „Київський літопис” (від 1111 року до 1199 р. включно) і „Галицько-Волинський літопис”.

б) „Лаврентевський список” — який є московського походження. Складений був „суддальцем” (московином) Лаврентієм і вівся імовірно в Суздалі. Списаний був коло 1377 року. Починається цей „список” також згадуваною вже „Повістю про минулі літа...”, але далі вже ґрунтовно різниться від Іпатського, бо замість „Київського” та „Галицько-Волинського” літописів іде „Суддальський літопис”.

Ці літописи вказують також ріжниці поглядів на ті ж події (напр. на зруйнування Києва 1169 року), які доводять про існування в ті часи національної ворожнечі.

Ми далі цитуємо за „Іпатським” списком, хоча вони обидва не ріжняться текстом „Повісті про минулі літа”.

Цю „Повість” починає справді „традиційне” оповідання мало не від сотворення світу; але в дійсности літопис про все, що було не за памяти першого літописця, пише дуже коротко, певно — на підставі чужих хронік (головно візантійських) і оповідань, отже з тих відомостей ми можемо дуже мало скористатися. Однак є де-які питання, які можна хоча приблизно зясувати собі на підставі саме цього літопису. До таких питань належить також питання, чи в давнину наші предки звалися „руськими”, а українська історія є властиво „руською” історією, чи знова „Русь” була чимсь іншим?

Це питання має тим більше значення, що за новітших часів москвини назвали також свою державу грецькою формою назви „Русь”, цебто „Россія” і для більш зручного поневолювання та московлення нашого народу запевняють, що і українці і москвини є „адін русській народ”. Поляки

також мали інтерес в тому, щоб частину українців звати „русинами“.

У літопису пізніше рівнож часто нас зве і наш літописець „руськими“, „русичами“ і „русинами“.

На цьому знова спекулюють сусідські історики в своєму інтересі.

Ми знаємо цілком певно, що українські племена були племена словянські. З того природньо виникає перше питання: чи „Русь“ це було словянське племя, чи назва „Русь“ була прадавня словянська назва?

Щоб дати правильну відповідь, мусимо собі згадати добре, що на самому початку літопису, в тій його частині, яку писав справді перший літописець, що жив давніше за інших і сам пам'ятав ті часи, коли ще не так плутали наш нарід з Руссю — ніколи він особисто не змішує цих двох назв, але тому, що таке змішування траплялося вже й за його часів — кілька разів звертає увагу читачів на те, що це не є назва нашого народу, а чужа, накинута нам.

Літописець твердо знає, що „Русь“, це було не словянське племя, а чуже, варяжське, і повторює це вперто. Про словян же пише так:

„Слов'яни жили над Дунаєм, де тепер угорська і болгарська земля. Відти вони розійшлися і прийняли різні назви: на Моравії називалися морав'янами, інші чехами, інші серб'янами, інші хорватами.

Коли ж волохи почали їх тиснути, почали слов'яни по трохи переселятися на схід і ті, що поселилися над Вислою — звалися ляхами, ті ж слов'яни, що осіли над Дніпром — звалися поляни, ті, що над Прип'яттю — дреговичі“ і т. д.

Перечисляючи так словянські племена, що осіли на Сході Європи, наш літописець в цьому оповіданні про розселення тих племен цілком не згадує московських предків — „в'ятчів“, а лише українські племена, деякі білоруські й ті, що осіли вздовж великого шляху „із варяг у греки“ (і мовби то вже були близькі українцям, а може й склалися з українських переселенців). З одного боку, цей факт доводить, оскільки чужі були нашому літописцю московські предки, а з другого — змушує більше уважно ставитися до поданої в іншому місці літопису відомості (хоча та вже носить легендарний характер) а саме, що родоначаль-

ник московський прийшов „від ляхів” пізніше за інших, коли вже кращі місця були зайняті.

Московський професор Ключевський у своєму „Краткому пособію” говорить: „Літопис, не памятаючи про прихід словян (треба розуміти — українських предків, Р. М.) із-за Карпат, памятає один з останніх моментів розселення словян по східноєвропейській рівнині”. Розміщуючи словян, літопис розповідає, що були „в ляхах” два брати Радим і Вятко, які прийшли зі своїми родами та й оселилися: Радим у поріччі Сожа, а Вятко — Оки. „Оселення цих племен за Дніпром доводить, що їх прихід був останньою хвилею словянської колонізації, нові приходьки вже не знайшли собі місця на правому боці Дніпра (і взагалі в межах України, Р. М.) та мусіли рушати далі на схід за Дніпро”, а місцевість, з котрої вони прийшли, думас Ключевський, „вже тоді уважалася лядською країною”.

Тут ще слід звернути увагу також на те, що московські предки звали всі гроші (навіть арабські) шлягами (з німецької, що вказувало на їх зносини з німцями до оселення в районі Ока-Волга), тоді як українці вживали або слова „куни”, або для дрібних монет „ногати” (естонське „nahat” — кожух, певно дісталосся через Новгород) та що цитований московський професор навмисне уникає згадки про поріччя Волги, промовчуючи також: значіння водних шляхів при переселюваннях за тих часів, порослий пралісом вододіл між сточищем Волги і Дніпра, імовірно від початку інший шлях мандрівок цих племен — з очевидним наміром створити все ж вражіння приналежності тих племен до вигаданої групи „східних словян”.

Як бачимо з усього попередю сказаного — наш літописець ще не встиг не лише на університеті, але хочби в школі познайомитися з „курсом русской історії”, або хоч від біди з якимсь старим українським підручником історії, тому нічого не знав про існування так потрібної москвинам групи „східних словян” і — наражаючися на обвинувачення в неуцтві — нічого про них не згадав. Натомісць нинішні московські історики та їхні українські підголоски як в „історіях” писаних московською мовою, так і в большевицьких „історіях України” стало орудують цим вигаданим в новітших часах терміном „східні словяни”. щоб тим зацепити ідею чогось „суцільного” на терені т. зв. „Європей-

ської Росії", щоб психологічно утворити ґрунт для вигаданих ними „трьох братніх русських народів”.

Далі, описуючи ці давніші події, літописець в оповіданні про Андрія Первозванного зве нашу землю лише „словянською країною”, але не „Русю”.

Так на підставі нашого початкового літопису (якого написання у нас звичайно приписується літописцю Нестору, хоча автором цілої найдавнішої частини він не був безперечно) ми можемо з певністю сказати, що вже правдоподібно більше 1000 літ тому існував окремий український нарід, як відрубна етнічна група, немає при тому жодного значіння, чи він вже тоді так звався, чи імовірно ні. (Руським він тоді теж ще не звався). Має значіння те, що літописець вже тоді на підставі того, що бачив і знав, виразно відрізняв: 1) групу племен українських, 2) групу племен московських і можливо 3) групу племен білоруських, хоча їх літопис і не виділяв між решти словян як окремі одноцільні групи.

Ріжнилися ці групи — згідно зі словами літописця (далі поданими) — походженням (про Радимичей і Вятічей — предків москвинів — каже літописець, що вони від „ляхів” всіми звичаями та мовою).

Українська група — як пише літописець — а в першу чергу поляни*) „мають звичаї лагідні й сумирні супроти невісток і сестер, супроти батьків і матерей своїх. Вони мали весільний звичай: жених не ходив по молоду, але приводили її вечором до нього, а на другий день рано приносили до нього придане”.

„Деревляни ж жили по звірячому, як худоба; вони вбивали один одного і їли всяку нечисть, а весілля навіть не бувало в них”.

„Радимичі й Вятічі (предки москвинів) мали однакові звичаї, жили в лісах, як звірі, їли всяку нечисть, а до того сороміцькі розмови вели супроти батьків і супроти невісток: це в них звичайна річ. Та й вінчання в них не було”.

Як бачимо, цю останню групу, спеціально нам „симпатичну”, можемо пізнати легко хочби на основі „сороміцьких розмов супроти батьків”, навіть не шукаючи на мапі.

*) Назву «поляни» не можна виводити від сучасного слова „поле” — в ті часи слово „поляни” означало „ловці”, „здобувці” (від „ходити в поле”, цеб то на війну, звідти ж і полювати), а жили вони, каже літопис, „в лісі на горах над річкою Дніпром”.

Наведені уривки доводять безсумнівно, що за часів літописця наші освічені люди свідомі були іншого походження української групи, а іншого московської. Ця остання видавалась їм такою ж чужою, як і поляки, і до неї ставився наш літопис негативно*).

Літописець, звичайно, не вживає, говорячи на початку про групу українських племен, назви „український”, але це не має істотного значіння, досить ствердження факту.

Варягами, як видно з літопису, зве наш літописець усіх чужинців, бо напр. оповідаючи легенду про Андрія Первозванного, пише: „пішов до варягів і дійшов до Риму”. В іншому місці знов пише: „варяжським морем можна дійти до Риму”.

Оповідання літопису про покликання варягів княжити і володіти тим словянським народом більшість учених уважає за легенду, складену пізніше, одначе ніхто з учених не заперечує, що: 1) Балтійське море (правдоподібно разом з Атлантиком, а може і Середземним морем) звали за часів літописця „Варяжським” так, як Каспійське звали „Хвалінським”, 2) чужинців усіх загалом, що мешкали за тим морем, звали варягами, 3) існували за часів київських князів окремі варяжські полки. Грецькі писані пам'ятки розрізняють мову словянську від мови руської, а подані в цій останній мові назви Дніпрових порогів є виразно норманські**), назви ж „словянські” — це назви українські.

*) Принагідно слід зазначити, що антропологія стверджує більшу близькість під оглядом будови тіла (расові прикмети) москвинів і поляків, чим поляків і українців.

**) Крім так зв. „норманської теорії” висунута ще теорія кельтійського походження Русі (твердить вона, що племя „Русь” прийшло з Провансу, див. працю проф. С. Шелухина „Звідкіля походить Русь”).

Однак автор цих „Нарисів” стоїть на ґрунті норманської теорії. Автор уважає, що є багато аргументів, які промовляють за тою норманською теорією, між ними, напр., вислів літопису, що пішли послы до варягів „за море”, тоді, коли такий вислів по відношенню до Провансу був би психологічно неумісний, а багато з доказів, що їх подає проф. С. Шелухин, при перевірці показалися недокладними.

Зрештою, (і це є для автора найважливіше), те чи інше походження несловянського племені „Русь” не має жодного значіння для висвітлення тих питань московсько-українських взаємин протягом дальших століть, які автор уважає такими важливими для нашого майбутнього.

Константин Порфірогенет у своїй праці „De administrando imperio“ каже виразно, що Руссю зветься тільки князівська дружина (яка, як ми знаємо з нашого літопису, складалася переважно з варягів) і можливо, додає він, так зветься „основний край“. З того не впливає ясно, чи се є країна, з котрої походять варяги, їх „основна країна“, чи ті місцевості, в котрих вони сконцентрувалися в державі київській. Усі інші племена та їхні землі, приналежні до Київської Держави, зве він „зовнішною Руссю“, землями позаруськими. Це робить власне імовірнішим друге припущення.

Він же подає назви порогів Дніпрових на двох мовах: руській і словянській. Ці останні є не лише словянські, але безумовно і українські, так як перші є без сумніву не словянські, що можемо пізнати навіть у тій перекрученій формі, яку прийняли ці назви в устах грека, що не знав ані одної з тих мов.

Так напр. другий поріг зветься по руськи — Ульворси, а по „словянськи“ — Островунипраг (Острівний поріг). Четвертий поріг по руськи — Айфар, по „словянськи“ — Нєясить (це б то такий, що не має насичення, „Ненаситець“). Так зветься і нині четвертий від Візантії поріг.

П'ятий поріг по руськи — Варуфарос, а по „словянськи“ — Вульнипраг, шостий по руськи — Леанті, а по „словянськи“ — Веручі (Вирующий) і сьомий по руськи — Струвун, а по „словянськи“ — На презі.

За Костянтином Порфірогенетом до тої „Зовнішньої Русі“, це б то невластивої, несправжньої Русі належать усі словянські (українські) племена, і що року в осени князь „з усією Русью“, це б то з усіма варягами, їздить збирати серед них данину („полюддя“).

Арабський автор Ібн Даст з X віку подає, що Русі не займалися хліборобством, тільки торгівлею і війною.

Те, що арабський автор Ібн Хордадбег пише: „Що до русів, то вони є племя з словян“ — нічого не доводить, бо по перше — цей вислів не є вистарчаючо ясний, він може означати „з землі словян“, де справді були тоді „руси“ — варяги, а по друге, коли нині за вищого стану культури для більшості людей Заходу напр. дуже й дуже неясні є взаємини між москвинами та українцями — що ж говорити про ті часи і країну, таку від арабських центрів далеку.

У „Бертинських анналах“ під 839 роком говориться про послів руського князя, які зясували, що вони є „з роду

Свеонів" (це б то Шведів). „Антинорманісти" на це завважують, що могли бути це справді найняті шведи. Чого не може бути! Так можна сказати, що й „руські" назви порогів подав найнятий перекладач у своїй мові, а наш літописець написав, що Русь не була словянським племенем та говорила не словянською мовою — бо сам був „норманістом"!

У венеціанській хроніці Івана Диякона (XI в.) оповідається про похід Русів на Царгород, як про похід „Gentes Normanorum"

В „Monum. Germ. Histor. script." т. IV. читаємо: „На північ живе нарід, званий греками з огляду на його зовнішній вигляд — русами, а ми називаємо його по положенню його країни — норманами".

Це ж твердження повторюється на стор. 227, де перераховуються народи, що живуть на північ: Болгари, Паціонаки (Печеніги), Хозари і Руси й до того додається: „яких ми зємо іншим імям — норманами".

Ми занотували тут усі ці згадки лише тому, щоб підкреслити, що твердження у цій справі кількох старих авторів, кількох хронік (автори яких при всьому невисокому рівні знання однак не пробували зробити русів ні хозарами, ні готами, ні кельтами, ні германами, але лише — норманами) цілком збігаються з твердженнями нашого найдавнішого літопису, що безумовно у цих питаннях був найбільше компетентним.

Проти цього виступили з причин безумовно політично-патріотичних москвини — Іловайській та Гедсеонов, які, не заперечуючи того, що назви „словянські" порогів є назви українські („южно-русскі"), пробували лише переконати світ, а в першу чергу москвинів і нас, що назва „руські" це є назва дана або москвинам узагалі, або, на їхню думку, етнічно-московському населенню новгородських земель. Словом, їм було треба представити все так, немов би то вони, москвини, створили Київську Державу.

З тою ж метою і в тому ж напрямці писав цілий ряд московських антинорманістів. Цим же знова політичним моментом кермувався і модерний московський норманіст — проф. Смірнов у своїй праці „Волзький шлях і стародавні Русі" (у нього „Русь" була між Окою і Волгою вже від VI віку, отже москвини мали бути саме нащадками тих русів — це б то знова творцями Київської Держави, на яку

вони рефлектують і до створення якої не знають, як себе причепити).

Це все спокусило М. Грушевського (ще до появи праці Смірнова) висунути у відповідь припущення, що Русь — це була саме назва полянської землі.

Де-хто (Холмський „Історія України”) намагається підперти подібне твердження, посилаючися на слова арабського автора Ібн Хордадбега, які намагається зробити більш переконуючими ідеєю, що її стало в політичних цілях підтримують московсько-большевицькі історики, ідеєю про спеціально тісні звязки Русі зі Сходом (це улекшує дочеплювати московських предків до українсько-варяжського періоду будови Київської Імперії).

Тут слід підкреслити, що твердження, немов толі „Україна була у великій мірі азійським клієнтом та непомітно азійшилася” (стор. 25) — є лише побожним бажанням московських політиків, як рівнож є неузасадненим запевнення, наче б заслуговують на спеціальне довірря відомости „арабських купців, які вели торгівлю зі слов'янами, їх добре знали” (там же).

У дійсности: 1) Немає вистарчаючих наукових підстав для твердження, немов кількість арабських монет на Україні з того періоду переважає кількість інших монет і тим доводить перевагу їхніх впливів. Зрештою, навіть на Балтику на острові Готлянді також було знайдено дуже велику кількість тих монет, а Скандинавія — таки не „азійшилася”! 2) Наявність тих монет може свідчити лише про зносини з хозарами. 3) Самі араби не бували в „слов'янській країні” чи у „русів”, бо Аль Джайгані (IX вік) твердить, що „русь” (а це не значить — слов'яни) займаються торгівлею з чужими краями, але „нікому про свій край нічого не оповідають”, бо наче б то кожного, що туди дістався — негайно вбивають.

Цей же автор, не відомо, на підставі яких відомостей, у країні „Русів” виділює окрему країну — „Славію”. Ібн Руст каже, що у русів були перекладачами свнухи-слов'яни.

Нарешті, як ми вже згадували, Аль Масуді розрізняє слов'ян і русів — отже немає причин надавати такої ваги словам Ібн Хордадбега, які до речі можна розуміти й так: „що до русів, то вони є племя з країни слов'ян”.

Таким чином усі прихильники автохтонності назви „Русь”, крім різних логічних здогадів і гіпотез, нічого не можуть подати такого, що могло б перекреслити ясні свідоцтва численних джерел, а в першу чергу — нашого літопису.

Наш літопис не раз і пізніше, говорячи про те, як той чи інший князь мусів наймати „варягів” (напр. Володимир Великий; щоб здобути Київ), завжди вказував виразно, що такий князь їхав **через Новгород** у країну, де можна знайти тих варягів.

Пробу повязати Русь з Таманню — з огляду на слабкість аргументів — не беремо під увагу цілком (свідоцтво Ібн Даста з X віку, якого ми згадували, загалом баламутне, але не говорить про вітчизну Русів нічого. З того всього можна зробити висновок, який стоїть у повній згоді з нашим літописом, а саме: незалежно від того, чи кликав хто „варягів”, чи ні, але вони прийшли й панували над нашим народом, дуже швидко однак українізувались. Літописець не раз стверджує, що те **варяжське** плем'я звалось „Русь”, а група українських племен, про які писав літописець такої назви **не мала**, лише її накинули їй ті варяги. Початково всі відрізняли мову словянську і нарід від мови руської і народу, але вже очевидячки за часів літописця це треба було не раз ще й пояснювати, бо вже назва „Русь” почала вживатися як державна, а прикметник „руський” у відношенню до народу став означати державну приналежність і це почало викликати плутанину. В літопису читаємо таке:

„Словянський народ і руський — це те ж саме, бо то від варягів перейшла назва „Русь”, а перше звалися слов'яни, бо хоч і полянами звалися, то мали словянську мову.”

Навіть значно пізніше інший літописець, оповідаючи про заснування Данилом Холма, пише:

„Коли побачив князь Данило, що Богові миле це місце, почав притягати приходьків: **вімців і русь — людей чужої мови**”. (Галицько-Волинський літопис”).

З наведеного ясно, що назва руський **є не наша стара**, але накинута нам чужинцями, назва „людей чужої мови”. Крім того видно, що та „**руська мова**”, якою говорили варяги, зникла і ми тепер не маємо крім кількох назв та ймен жодних її слідів.

Літопис же стверджує на початку, що над цими слов'ян-

ськими народами запанувала несловянська Русь. Зпочатку так дослівно пише літопис: „В році 6367 (859) побирали дань варяги, що приходили з-за моря: від чуді (фінське плем'я) і від словян, від Мері, від Весі та Кривичів, а Хозари, від Сіверян і від Полян”.

З наведеного виходить, що по зруйнуванні власної Волинської української держави наші предки попали під чужу владу. Пізніше були повстали, визволилися, але потому знов ті ж варяги заданували у нас. Літописець каже, що начебто їх „покликали”, каже: „Пішли послы за море до варягів”), що звалися „Русь” так, як інші варяги — зуться шведи, інші — англійці, інші — готи” і покликали їх. Так чи інакше, але бачимо з усього, що „Русь” то є назва не наша і навіть не словянська! Та цей же літописець далі так просто й каже: „від тих же варягів і дістала назву Руська земля”. Отже бачимо, повстала ця назва цілком так, як в щоденному вжитку починала повставати за Польщі назва для Волині „польської землі”. Українці — волиняки з поспільства поза межами Польщі говорили, що вони „з Польщі” та й на самій Волині люди вже по двадцятьох літах говорили „ми живемо в Польщі”. Звичайно, це говорили менш свідомі, але ж не забуваймо, що це діялося у ХХ віці та й належала ця земля до польської держави лише трохи більше 20 років.

Той же наш літопис, оловідзючи про князя Олега, пише, що були у нього „Варяги і Словяни й інші народи, а всі звалися „Русь”. Це й зрозуміло: слова „варяги і словяни” виступають як назви національні, а назва „Русь” тут вжита, сказавши по теперішньому, як державна, а не національна назва. Данину платили тоді і Словяни і Кривичі й фінські племена (Чудь, Меря та інші) а Варяги не платили, бо, як каже літописець, ця дань саме для них, Варягів, і збиралася!

З наведеного бачимо, що літописець так виразно це зясував і так часто повторював, що не може бути жодного сумніву в тому, що він собі уявляв справу саме так, як ми вяснюємо. Також мусів він мати таку уяву на основі ще цілком певних відомостей і навіть особистих спостережень, але вже тоді починалася певна плутанина з тими назвами, саме тому він уважав потрібним зясувати це при кожній нагоді. Далі правдоподібно, коли вже писали інші літописці, які вже не мали самі про те надто виразної уяви, а люди

*) З того впливас, що „варяг” — це взагалі „чужинець”.

звикли до неправильного вживання назви „Руський”, тай сама „Русь” (варяжське племя) зукраїнізувалася, літописці цієї справи вже більше так не зясовували.

Ми не маємо жодних причин уважати першого нашого літописця в цій справі, яку він сам особисто міг пізнати, менше компетентним за сучасних чужих істориків.

Крім того, не лише в нашому літописі, але також у багатьох чужих літописах (грецьких та арабських), всюди виразно зазначено, що „Русь” — це чуже, не словянське племя, яке говорило іншою, зовсім не словянською мовою. Ті слова „руські”, що збереглися в документах, цілком нам не зрозумілі, а „словянські” — це наші українські.

Про неукраїнське походження „Русі” свідчать напр. імена „руських” послів від князя „руського” Олега, які збереглися в тексті умови з греками. В цій умові читаємо дослівно таке: „Ми з руського роду Карли, Інегелд, Фарлоф, Веремуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Рюар, Актеву, Труан, Лідулфост...”

Знова, як вже згадувалося у т. зв. „Бертинських анналах” („Монум. Германіае гісторіка, Скріпторез” Т. I. ст. 434) пишеться про прибувших до імператора Людовика I Побожного в Інгулгенгайм. разом з візантійськими послами, послів від русів, від їхнього князя, якого вони звали „Хаканом” (каганом — з хозарського) і там читаємо: „Старанно розвідавши імператор усталив, що належать вони до народу шведського”.

Безумовно, міг Людовик I, чи краще сказати його оточення, не дуже відріжнити шведів від норвежців, але безсумніву не могло бути помилки що до скандинавського походження цих послів. І ось ці варяги, ця варяжська князівська родина яких стопятьдесят літ пізнійше майже нічим вже не ріжнлася від українського населення. Але й далі князі спроваджують час від часу насмі відділи зі Скандинавії варягів, (так, як із інших місцевостей печенігів або торків).

Це чужинецьке племя „Русь” протягом яких 200 років цілком зукраїнізувалося, забуло свою мову, перемішалася з нашими людьми, а наші люди звикли себе звати людьми руського князя, (так, як недавно звали себе польськими громадянами) в скороченню звали себе „руськими” чи русинами.

Треба ще тепер лише в'яснити, що треба розуміти під назвою „слов'янської мови”.

За тих часів майже всі народи Європи писали не тою мовою, яку вживали в розмові: лише на Заході, яко книжна мова панувала переважно мова латинська. До нас прийшло християнство з Візантії, однак богослужбові книжки і перші священники — з Болгарії, а тому, яко мова богослужбова і книжна ввійшла в ужиток мова староболгарська. Староболгарська мова була подібна до мови української, остільки, що наші предки, хоча й не цілком докладно, все ж більш менш розуміли її. Ця мова мала такі згуки, яких українська мова не мала цілком і, звичайно, мала дві ріжних літери, для тих згуків. Їх читали*) болгари подібно до польських а і е. Здебільшого в словах подібних в обох мовах, коли траплялися ці літери — в старій укр. мові, їх вимовлялося як „у”, або, як „я”. Тому українці почали читати ці літери по своєму. Але з огляду на те, що болгари мали також свої літери „у” і „я”, українець в своїй книжній мові мав дві літери, які читав, як „я”, і дві, які читав, як „у”. Крім того, болгари мали ще такий дивний для звук. як коротке замкнуте „о”, яке писали „ѡ”, а наші предки такого згука не мали і тому перестали читати його цілком. Були ще й інші ріжниці.

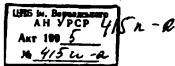
Так виглядала та чужа книжна мова, яка пізнійше була прийнята чи краще сказати, нами накинута і московським племенам.

Ось як сталося, що тою староболгарською мовою писали болгари, українці, москвини й білоруси, але кожний нарід вимовляв те написане інакше, по своєму. Та цього мало! Коли письменник якогось з тих народів писав щось книжною мовою (бо інакше писати було неприйнято), він завжди не хочачи перекручував де-які слова по своєму, а де-які через помилку просто заміняв своїми.

Де-які давні приказки, або найстарші наші колядки, що збереглися до нині можуть бути доказом, що наші далекі предки вже тоді говорили таки українською мовою, це ж доводять і ті наші слова, або помилкові форми, на підставі яких вчені без жодного сумніву означають, що саме писане українцем, а що москвином.

Отже коли літописець говорить (у наведеній попереду цитаті) про мову, якою розмовляли поляни, — то тут говорить про мову староукраїнську, хоча він її зве „слов'ян-

*) Літер не друкуємо, бо друкарня не могла їх дістати.

ською" (зрештою так само назвав би він і чеську чи сербську), коли ж говорить про мову літературну, часів трохи пізніших і свого часу, звучи її також „словянською" або вже й „руською", то мова йде про трохи зукраїнщену староболгарську мову, подібну де-що до тої, яку у нас неправильно звали під московською окупацією до 1917 р., і подекуди ще звуть церковнословянською (це знов — трохи змосковщена староболгарська мова).

З усього попереду сказаного мусимо зробити такі висновки:

1) під накинутою нам варягами назвою „руських" треба розуміти на Україні українців, а на Московщині (яку завоювали князі „руського роду", прилучивши силою до організованої без московської участі держави свого роду, отже „Руської") під назвою „руських" треба розуміти москвинів, звичайно, коли зі змісту не випливає, що мова йде про властивих „руських", це б то варягів. Самі москвини так, як неохоче перебували під „руською" владою, так само неохоче вживали цього імені, як свого національного, звучи себе „суджальцями", пізніше „московськими людьми", а „руськими" почали себе звати щойно після Петра I, коли Петро назвав московську державу „Росією".

Тому чужа і українцям і москвинам варяжська назва „Русь" не може служити підставою для будь-яких мірквань про спорідненість українців з москвинами. Це не є племінна назва українського народу, але вона, яко назва імперії Української заснованої династією руського (варяжського) роду належить по праву тільки українцям. Однак тому, щоб не викликати плутанини у чужинців і не улекшувати москвинам їхньої пропаганди — ми, аж до часу відновлення своєї суверенної держави, з неї користатися не хочемо і вживаємо тої нашої національної назви (українці), яка покищо є для всіх ясна.

2. що спільна книжна мова москвинів, болгар і українців в жодному разі не доводить, що ці народи говорили спільною мовою, як напр. факт вживання протягом кількох століть німцями, французами, поляками, і еспанцями латинської мови не доводить, що ці народи тоді, в давнину говорили одною мовою, і

3) що властивості тої книжної мови у нас (українізми), старовинні колядки й приказки та свідоцтва літописів переконують нас в існуванні вже тисячу літ тому окремої

української мови, якою говорили наші предки, хоча вони початково не мали для неї окремої назви, а себе, хоч і відрізняли від москвинів і поляків, однак звали — слов'янами, племінними назвами, або й „руськими“, це б то людьми руського князя.

Звідки ж в такому разі взялася назва „Україна“ для землі заселеної тими нашими предками? Хто вигадав цю назву, та чи не краще зватися якоюсь іншою, хоча б чужою назвою?

Припускають, що слово „Україна“ повстало в давнину від слова „україти“, „вкרוїти“ (напр. хліба), і означало, що наші предки вважали свою батьківщину землею „укроїною“ від сусідів-ворогів українським мечем, українським плугом. Ця назва безперечно споріднена своїм походженням мовним з такими словами як „країна“, „край“ і нічого не має спільного зі словом „окраїна“, яке зрештою вживається в літопису поруч, але в іншому значінні. Коли саме повстала ця назва ми не знаємо, знаємо лише, що в літопису вона вперше зустрічається в 1187 році, отже треба думати, що вона повстала й ввійшла в ужиток значно раніше.

Протягом восьми соток літ з певністю народ уживав цієї назви, а в своїх піснях, у яких виливав свою душу, вживає виключно й тільки її!

Як хто хоче для якихсь інших цілей (цеб то запаморочити народ і тим забезпечити собі панування над ним) то звичайно може пробувати, чіпляючись до спільної книжної (урядової) назви і початково — спільної книжної мови, промовчувати все попереду сказане і розповідати казки про „адін русскій народ“ і одну мову, але ми знаємо вартість тих казок! Ми ствердили, що більше, як 1000 років тому вже ріжнився наш народ від усіх сусідів звичаями, мовою, та що з яких 900 літ вживається назва „Україна“ для означення нашої території.

Коли назва „Русь“ почала вживатися в державному розумінні то її, вживаючи в розумінні назви держави та державної приналежності, також вживали по звичці і в територіяльному розумінні, це б то, як означення місцевості де колись концентрувалися варяжські дружини та голова варяжської династії — Великий Князь Київський.

Цим і пояснюється, що в літопису зустрічаємо напр. під 1135 роком згадку про поїздку архієпископа Нікіфонта

з Новгороду до Києва, як про поїздку „з Новгороду на Русь”. Знова під 1167 роком читаємо: „А Святослав прийде з Суждальці і з Смольняни і Полоцани к Русі” (Київ).

Тому ж, що москвини не брали жодної участі в творенні Київської „Руської” Імперії, вони в давнину цілком не вважали себе „руськими”. Але, що династія, яка панувала на Московщині, походила з „руського” князівського роду де-коли князі московські в своєму повному титулі звали себе безправно володарями руськими, але це було лише книжне міркування. Літописець же, знаючи добре, що Московщина ніколи не була Руссю, пише напр. під 1213 роком про те, що московський князь „іде з Москви в Русь” це б то до Києва.

З усього сказаного випливає, що варяги за другої з черги української держави — Київської імперії накинuli українцям назву „Русь”, „руський”, яка й прийнялася серед українців. Цю ж назву теоретично було нами накинuto й москвинам, як і всім завойованим не словянським землям, однак вона на Московщині не прийнялася, а права на неї вони з того приводу й так не мали, не будши співтворцями Київської Імперії. Щойно за Петра I в цілях імперіялістичних наказав (не правно) московський уряд уживати цю чужу назву, яка отже прийнялася так, (як колись була прийнята на Україні в століттях IX—XV) на Московщині щойно в XVIII столітті.

Факт, що українці писали поукраїнщеною староболгарською мовою, а москвини помосковщеною староболгарською та навіть москвини звали себе інколи „руськими”, зовсім не є доказом того, наче б то й ми й москвини є один народ та що справді була якась одна „руська” мова, (звичайно, була „руська” мова, але не та, котру звикли тепер цим словом називати, а мова варяжська, не словянська, однак в даному випадку не про ту справжню „руську” мову йде у них мова!). За тих часів і англійці і французи і німці писали все лише латинською мовою, але якби хтось тепер на тій підставі почав доводити, що англійці, німці й французи це один нарід, то його б не сперечаючися з ним, відправили б до шпиталю, як „хворого на голову”!

Німецька держава від 962 року кілька віків звалася „Священною Римською Імперією” і коли б на цій підставі хтось почав би доводити, що німці це якийсь відламок італійців -- його також би скерували до шпиталю для боже-

вільних. Ми також мусимо того, хто зве нас „руським” народом, роблячи з цієї назви, назви колись варяжської, фальшиві висновки про наше близьке споріднення і то не з варягами, а москвинами, та каже, що тому ми й москвини -- то одне і теж — уважати або за людину не нормальну, або шахрая, який нас уважає за дурнів. Як і теперішні вчені це признають, як це стверджує наука (антропология), українці й москвини тепер цілком собі чужі расово (москвини перемішалися дуже з фінами й татарами, але й раніше не були вони занадто близькими родичами. Поляки й москвини ближче споріднені чим українці й москвини).

Таким чином виходить, що другу українську державу почали організовувати з українських племен, але вже не українці, а люди чужого, не словянського племені — Русь. Вони накинули свою назву і пануючу династію (князів) — отже цей період був наче б то з погляду формального історією не українського народу, а „руської” держави, організованої і керованої Руссю. Ми кажемо з погляду формального, щоби тим відмітити, що тільки формально це нагадує випадок, коли беруть участь в повстанні твору скульптор і мармор, отже творцем зявлюється скульптор, а творивом мармор. Одначе, коли мова йде про цей період нашої історії, то всі дані змушують нас припускати надто велику активну участь не лише українських мас, але й визначніших представників тодішнього українського суспільства і надто малу кількість (отже і участь) варягів, уже на початку відірваних від свого пня, серед чужого оточення, яке впливало в такій мірі, що їхня денационалізація ішла надмірно прискореним темпом. Князі, та їх дружинники зукраїнізувалися вже в третьому поколінні й творили історію спираючись на наш нарід його силами і в його інтересі, звичайно так, як вони той інтерес розуміли.

За тих часів дуже часто і в інших народів пануючі були не з того народу, яким вони правили, а державу тоді взагалі розглядали монархи як свою приватну власність — отже і про нарід дбав добрий король чи князь так, як дбає добрий господар про своє господарство.

Так було всюди і так було і у нас.

Це все дає нам право цілковите звати для ясности київську руську державу — Українською Київською Імперією, бо ця назва зясовує істоту справи, а її населення — україн-

цями, бо вони такими були незалежно від того, як звалися за тої чи іншої доби своєї історії.

Лише участі в творенню цієї держави не брали майже жодної (поза звичайно — повстаннями і війнами з нею) предки сучасних москвинів.

Перед тим, як почати знайомити читачів з дальшими подіями української історії, мусимо сказати ще на які саме періоди для більшої зручності ділимо історію українського народу. Отже:

I. Перша українська держава і життя наших предків до повстання „руської” князівської держави.

II. Князівська Українська Держава (Київська імперія і Галицько-Волинська держава аж до повної ліквідації суверенної української влади.

III. Литовсько-польський період.

IV. Козацько-гетьманська держава.

V. Від ліквідації Гетьманату до 1917 року.

VI. Від революції 1917 року.

Про перший період нашої історії ми тут писали дуже мало з такої причини: частина того належить властиво до археології, на підставі даних котрої можна звичайно дещо сказати, але це більше торкатиметься не політичної історії українського народу, а культурної. Крім того ми могли би ще щось сказати про вірування побут і т. п., але це було би також невиразне і загальникове. Так напр. збереглися натяки в старих хроніках, які дозволяють думати про існування у наших предків своєї оригінальної релігії, своєї космогонії, своїх храмів і організацій жерців. Однак пізніше неофіти візантійського християнства були такі гарячі поборники новоприйнятої релігії, що на жаль надто радикально зліквідували усіх поганських ідолів, усі поганські храми і надто дбали, щоб люди про те все, як найскорше забули. Саме тому наші літописці, що в першу чергу почували себе слугами християнської церкви, свідомо намагалися навіть згадуючи, як про негативне явище, про сліди дохристиянської релігії в вірі своїх сучасників — промовчати, що лише було можна, про її організацію, представити її в найгіршому світлі, як якісь відірвані смішні забобони. Так ми довідалися про „бога, в него же віруємо — Перуна і Волоса — скотья бога”, довідуємося, що вірили ще в Дажбога (бога

сонця), Сварога (бога вогню), Стрибога (бога вітру) і т. д. Про цих богів і про характер релігійних практик не знаємо майже нічого. Згадки про „бісовські скакання” і т. п. надто невиразні, а деякі назви зв'язані з віруваннями наших предків досі не вповні розшифровані. (Див. Коструб та ін.) Очевидно про побут, устрій і т. д. збереглося ще менше відомостей й самі відомості про державу українську (першу) подані нами на початку є надто ляконічні. З цих причин переходимо до другого періоду, князівського, української історії.

II. КНЯЗІВСЬКА ДЕРЖАВА

А. Українська Київська Держава

(Київська Русь)

Перші князі

Зложений на початку XI століття наш літопис, оповідає переказ про те, як св. апостол Андрій під час подорожі спинився на Київських горах і сказав, що колись тут повстане велике і славне місто. Далі оповідає легенду про заснування Київів трьома братами — Кием, Щеком і Хоривом, що мали жити разом з сестрою Либедю.

Оповівши про розселення українських словянських племен, згадує про те, що частина їх платила данину варягам, але потому визволилася з під варяжської влади. Далі довідусмося, наче б то племена ворогували між собою і на решті словянські та фінські племена спільно покликали варягів племені „Русь”, що прийшли з князями Рюриком, Синеусом і Трувором на чолі. Рюрик мав осісти в м. Ладозі, Синеус — на Білому морі, а Трувор — в Ізборську. З того впливає не лише, що ті горді варяги були в тих містах приходьками, а не автохтонами, але й те, що хоча літописець сам живе в Києві, а всіх чужинців первісно зве варягами — усе ж тих, що звались „Русю”, оселює виразно на півночі, недалеко Балтику.

Переказ далі оповідає, що князі спочатку панували в Новгороді й околицях, а щойно пізніше син Рюрика, в імені якого керував державою його дядько Олег, прийшов до Київів, застав там князів-варягів Аскольда і Дира, вбив їх

буцім то тому, що вони не князівського роду і осів тут, ставши основником династії Рюриковичів і князівської Київської держави. Штучна й оперта на хитких доказах (напр. в деяких сторінках текста розставляв автор розділові знаки раз так, а раз інакше, в залежності від того, що йому довести треба) теорія академіка Смірнова*) безперечно персчить багато де в чому літопису нашому (Смірнов „Волзьський шлях і стародавні Руси“).

Більшість істориків однак є тої думки, що цей літописний переказ є лише відгомонам справжніх подій і мав так би мовити, угрунтувати, дати моральну підставу, династії Рюриковичів. У ті часи очевидно не провадилося у варягів генеальогічних книг, не існувало геральдики, а тому мотив, що Аскольд і Дир „не княжого роду“, був певно вигаданий також, щоб представити в кращому світлі основників династії. Хоча, звичайно, не виключено, що й справді Аскольд і Дир були тільки старшинами.

На основі даних мовознавства і відомостей з чужих джерел, треба думати, що по упадку першої української держави зі столичним містом Волинь від якого лишилися лише сліди руїн, почав по деякому часі рости Київ, як торговельний осередок, міцнішати й опановувати головний торговельний шлях Дніпром „із варяг у греки“, це б то з над Баттику до Царгороду. За тих часів простори вкриті лісом цілком були непридатні до комунікації і вся торгівля йшла річними шляхами. В тому місці, де перетягували волоком човни, купці спочивали, а до того і зустрічалися з тими купцями, що приходили з іншого напрямку, зі сходу, Волгою — повстала оселя-колонія, котру заселили в основному виходці з Києва — Новгород. Там були тоді такі сильні впливи київські, що власне в околицях Новгорода збереглися стародавні пісні про героїчні вчинки київських князів та багатирирів-лицарів, які тепер звуть в літературі „билінами“.

Отже Олег міг бути просто талановитим князем другого рядного в порівнанні з Києвом міста — Новгорода, яке перше опанували варяги, посуваючися на південь, що захопив владу в державі переворотом, вбивши, можливо навіть „правних володарів“ (Кієва) також варягів.

Одно лише є певне, а саме, що Олег справді існував (879—912), був талановитим войовником і політиком, був

*) Див. сторінка 28.

варягом, що захопив владу у Києві та, що ще перед ним були на наших землях варяги в ролі пануючої династії, а може і верстви.

Літопис докладно оповідає про дуже вдалі, блискучі походи Олега в 907 й 911 році на Візантію, а Масуді оповідає про перший похід 913 року аж до берегів Каспія Волгою, підчас якого між іншим були підбиті й дрібні племена московські. Цікаво, що підчас свого блискучого походу на Царгород, увіковічененого в легендах, поезії й пісні, як свідчить літопис, „наказав Олег пошити русі з паволоки вітрила, а для слов'ян з кріпиці”. Це протиставлення ще раз стверджує сказане нами про слов'ян і варягів-Русь, це б то, що Русь була не слов'янська і що основи імперії закладали українці під проводом варягів.

Цей похід, як оповідає літопис, відбув Олег на чолі великого війська, яке посувалося кораблями й на конях і на знак перемоги над Візантією, прибив на брамі Царгорода свого щита.

Олег склав з Візантією дуже користні торговельні умови, обєднав під свою владу українські племена, деякі слов'янські неукраїнські та фінські, що платили перед тим данину здебільшого хозарам. Умер, як оповідає переказ від ужалення гадина. Літопис зве Олега Віщим, оспіваний був він у згаданих „билінах” і безперечно він був основником української імперії, а легенда про „щит на Царгородській брамі” будила національну гордість протягом ряду віків.

Після того князем Русі стає Ігор, який не відзначається здібностями Олега (від 912—945 року). походи його на Візантію були невдалі і привели до значно гіршої торговельної умови. Ці походи були викликані прикордонними непорозуміннями з грецькими кольоніями на узбережжях Чорного моря. Безумовно в основі їх лежав натиск українців у напрямці Чорного моря. Безперечно важливішим пунктом нової умови, ніж зменшення торговельних привілеїв, була обіцянка, зректися володінь в гирлі Дніпра — та на берегах Чорного моря. Приборкав усеж Ігор непокірні фінські та московські племена і ходив на Хозар, що мали свою Державу над Доном та західнім побережжям Каспію аж до Закавказзя.

Однак займався князь Ігор також „витисканням” данини з українських племен, під час одної виправи по данину вбили Ігоря деревляни.

Син Ігоря вже має чисто словянське ім'я, яке показує швидкість процесу українізації, отже замість Олега (Гелгі), Ігоря (Інгвар) маємо тепер Святослава.

Після смерті Ігоря, поки підріс Святослав, довгий час керувала державою його мати (945—959), яка була українкою, а не варяжкою. Ця княгиня українська в 958 році прийняла християнство, яке тоді вже мало на Русі багато прихильників і визнавців. За княгині Ольги, яка була безперечно визначною особистістю, починають відігравати при княжому дворі визначну роль і українці. Ці словянські впливи позначилися не лише в тому, що князь Святослав мав уже не варяжське ім'я, але і в ролі окремих визначних українських людей.

Зі справою прийняття християнства, вязалась подорож княгині Ольги (957) до Царгороду, а пізніше (959) посольство до царя німецького Оттона Великого з прозьбою, надіслати для Русі єпископа. Треба думати, що це посольство вязалося з невдоволенням княгині Ольги з політичних наслідків розмов у Візантії, та як подає літопис, з задовгого чекання на авдієнцію у візантійського імператора. Цар на це погодився, але ще до приїзду місії владу перебрав у свої руки Святослав, який не захотів прийняти християнства.

Святослав відзначався надзвичайною войовничістю і непосидючістю. Він знова ходив походом на московські племена і в році 966 завоював московських предків Вятичів, що визнавали хозарську зверхність, підбив фінські племена, що сиділи над Волгою, зруйнував міста і землі, що належали до болгар (Великий Болгар - фінська держава волжських болгар), зруйнував досить сильну і добре організовану хозарську державу, здобувши її головні міста (Саркел та Ітиль). Після того побив він ясів (осетинів) та косів (черкесів) на Кавказі і здобув Тмуторокань, колишню колюнію грецьку на острові Тамані.

Так Святослав — завойовник, будуючи велику українську імперію, посунув її межі аж на Волгу і Каспій, але причини географічного характеру не дали змоги закріпити цих земель за нами. Сточище Волги на північному Сході було відділене від України непрохідними лісами без водних шляхів, а над Волгою мешкали майже вже змішані з фінами, чужі українцям, московські племена, на сході ж було відділене степами, на яких могли жити лише кочовики.

Це дало змогу Волжським болгарам, відбудувати свою державу.

Зруйнування ж хозарської держави мало також і некорисні наслідки. Хозарська держава стримувала своїми сторожевими відділами кочовиків, що зі сходу тиснули на захід.

Як бачимо, держава Святослава виходила далеко за національні межі і з повним правом може зватися імперією.

Святослав Завойовник жив просто і перший ішов на ворога, своєю войовничістю він вславився не тільки серед сучасників, але й серед нащадків. Воювати любив і тому легко його було намовити на війну. Так напр. за намовою Візантії рушив Святослав на Захід, на Дунай проти болгарів (Дунайських болгарів, що також були не словянського походження, але від давна словянізувалися і були для Візантії неспокойними та небажаними сусідами), завоював Східню Болгарію і оселився у Переяславці на Дунаю. Йому так там сподобалося, що не хотів вертатися до Києва. Зрозуміло, що це не подобалося Візантії й вона почала в спілці з болгарами проти нього війну. Боротьба скінчилася тим, що по ряді завзятих боїв з переважаючими силами ворога мусів Святослав скласти з цісарем Цімісхієм умову, в якій зрікався своїх балканських плянів. По дорозі до Києва на нього напали підмовлені до того Цімісхієм печеніги, що прийшли на українські степи по упадку хозарської держави. Біля Дніпрових порогів вони вбили славного завойовника.

Святослав-Завойовник, отже, хоча мав словянське ім'я, але ще був міцно не зв'язаний з Україною, однак він вславив її та вславив на весь світ мужність її українських вояків.

Мало того. Святослав Завойовник здійснив історичні завдання українського народу, який виступає тоді, як рішучий чинник на Сході Європи, що йому мають коритися всі чужинці, починаючи від буртасів чи болгарів і кінчаючи на москвинах чи кавказьких племенах. Він же своїм мечем підтвердив волю нашого народу, панувати над Чорним морем, яке тоді почали наші предки уважати своїм. Однак для здійснення такого завдання треба було довшого часу і великої внутрішньої праці. Варяжські й українські полки справді „укроїли“ мечем Велику Україну, володарі Київські, обєднавши старі державницькі традиції „антів“ та їхню відвагу з хоробрістю й непосидючстю варягів, заклали під-

валини імперії, яку судила доля будувати наступникам Святослава.

По смерті Святослава почалась незабаром боротьба між його синами (трьома), котрі ще за життя батька князували, Володимир — в Новгороді, Олег — над деревлянами, а третій, найстарший — Ярополк, управляв Києвом і рештою земель.

Ярополк (Київський) убив підчас бою Олега і захопив його землі та рушив на Володимира до Новгороду. Володимир подався до Скандинавії, набрав там до війська варягів, підбив з ними з початку незалежну полоцьку землю, а після того рушив на Ярополка. Завдяки зраді одного з Ярополкових воєвод захопив Київ і наказав убити Ярополка.

Зі смертю Ярополка починаються дещо інші відносини в Київській державі: князі та їх варяжські дружинники остаточно українізуються, а зв'язок їх з місцевим українським населенням стає міцніший, вони починають більше керуватися інтересами того населення. Тут треба підкреслити і кровне споріднення, бо приходили варяги без жінок. Уже княгиня Ольга — була україркою, мати Володимира рівнож була україркою.

Володимир Великий

Заволодівши всією державою Рюриковичів Володимир в першу чергу скеровує свою увагу на присднання земель здобутих його попередниками. Річ в тому, що Олег і Святослав здобували землі заселені і неукраїнськими племенами. Ті племена часто не лише не почували жодного споріднення з Київською державою, але не мали від приналежности до неї найменшої користи, бо жили не в сточищі Дніпра, а в сточищі Волги чи інших рік. Податки платити вони мусіли, а з тих умов з Царгородом, з торгу „великим водним шляхом з варягів у греки“) — вони в прэктиці не користали. Їх інтереси були пов'язані з Каспієм, а цим напрямком знова майже не цікавилися київські князі. Тому предки москвинів скористалися першою ж нагодою — боротьбою між князями Київськими і відірвалися від Київської імперії. У зв'язку з цим мусів Володимир ходити двічі походами на вятичів (981—982), потім на радимичів (984) і на волжських болгарів.

Крім того деякі українські землі, що лежали з боку від торговельного шляху, не цікавили попередників Володимира (котрі, як ми вже казали, ще не почували себе українцями й менше були звязані з населенням України, зрештою, для феодалного володаря національність населення не грала надто великої ролі) і тому лишалися поза межами Київської держави хоча й виступали стало, як союзники. Володимир вирішив присднати і їх, ще звичайно перед походом на чужі землі. У році 980 забирає Володимир старі міста, колыску нашої державности: Червень, Белз, Перемишль та інші (місто Волинь певно вже було зруйноване).

Ті західні землі хвилево належали до Чехії. Значно пізнійше, 993 року, ходив Володимир на хорватів. Пробывав Володимир стати також твердою ногою на Чорному морі і в 988 році здобув від греків Корсунь (Херсонес), однак віддав їм його назад за руку грецької царівни і Тмуторокань. Таке поступовання буде зрозумілим, коли ми пригадаємо собі про грецькі впливи перед київської доби, котрі сягали аж на терени сучасної Полтавщини!

У 983 році ходив Володимир на ятвягів (литовське племя).

Імперія Володимира обіймала разом простір яких 800.000 кв. км., була одною з найбільших в Європі, але українські землі не перевищували в ній одної третини, одначе саме українці були вже за Володимира „пануючим” народом. Отже тут слід підкреслити цілковиту неузасадненість таких слів Костомарова: „В Україні-Русі не видно й найменшого змагання до підбою сусідів, до асимілювання чужинців, що осіли між її корінними мешканцями”. Від часів Володимира Великого українська держава була державою многонаціональною. чужинці не просто „осіли між корінними мешканцями”, лише в багатьох випадках вони були лишками автохтонів на завойованих землях і звичайно також підпадали асиміляції (мссквини, торки, берендії, хозари і інші). Особливо слід підкреслити, що московські предки (вятичі і інші) дуже були ворожо настроєні ввесь час до київської держави і не брали жодної участі в її творенню. Та зараз же по підбиттю їх Володимиром — повстали знова, що викликало новий похід його на Московщину.

Діяльність Володимира, поза переліченими війнами, була скерована на упорядкування, зміцнення великої ім-

перії, створеної його попередниками, заокругленої ним самим.

Він звернув (перший з князів) увагу на органічне зміцнення держави, на те, щоб вона стала справді українською державою. Володимир Великий не лише не дозволив набраним у Скандинавії варягам стягнути з киян данину, але й зорганізувавши з українців дружину, відпустив наємників. У державі керування нею під проводом князя переходить остаточно в українські руки, а чи не найбільш впливовою по князі особою стає восвода Добриня — брат матері Володимира — українки Малуші.

У прибічній раді князя засідають уже також майже самі визначніші українці, т. зв. „луччі люди“.

Таким чином Київська Імперія за князя Володимира має вже цілковито український характер: князівська рада, восводи, князівська дружина, урядовці князя — все українці, все сини української землі, у великій мірі землі Київської.

Як бачимо, москвини не можуть мати найменших підстав, уважати Київську Українську Імперію — „спільним твором усіх руских племен“, бо ні в періоді першому (коли виразно була варяжська перевага, пануюче їхнє становище) — московські предки не брали в її творенні жодної участі і такої участі брати не могли, бо до неї фактично не належали; ні в другому періоді (коли держава стала цілком українською) — не може бути мови про їхню участь (активну участь), чи в закінченні усталення її кордонів, чи в організаційно-державній праці, бо і тоді участі брати не могли, хоч би тому, що як знаємо, коли Володимир їх підбив (вже в четверте) — вони знова повстали і довелося Володимирі підбивати їх ще раз.

Досі ніколи й нікому не приходило в голову, що кольонія, яка тільки й те робила, що повставала й відривалася від метрополії, може уважатися співтворцем у будові тої імперії! Але москвини, під впливом політичної конечности в один голос переконають світ: 1) „Російський, український і білоруські народи об'єднані віковим нерушимим братерством. З одної коліски — Київської Русі -- вийшли народи-брати.“ (Совет. місяшник „Україна“, січень 1949 рік, ст. 5.)

і 2) „Могутня Київська держава є одним з найблискупчійших періодів історії східньо-слов'янських народів“ (Акад. Наук УССР „Нарис історії України“, 1942, ст. 36).

„Київська Русь була спільним початковим періодом в історії України, Росії і Білорусії” (там же ст. 40) і т.д.

В році 988 Володимир прийняв християнство та в слідуючому році зробив його обовязковою релігією для всієї своєї держави. Ми вже згадували, що за часів Ольги існували звязки Києва також з центром Західнього християнства, певно в Києві були і церкви, що підлягали Риму. Однак переважав безумовно церковний рух, керований з Візантії, а культурні візантійські впливи та пізніше одруження Володимира рішило про закріплення цих теренів за християнством залежним від Візантії (пізніше православіє).

Про вірування наших предків з передхристиянських часів знаємо дуже мало, бо ченці вважали гріхом писати про „бісову віру”. Збереглися в колядках і щедрівках, в народніх піснях та літературних творах („Слово про похід Ігоря” й інші) окремі назви богів та згадки про певні звичаї — ось і все. Християнство прийняв Володимир з Візантії, а цей факт мав крім загально-відомих позитивних, ще й деякі темні сторони, а саме: 1) спиняв зусилля наших предків до опановання берегами Чорного моря, бо Візантія відповідно впливала на такий напрямок політики через церкву і тим самим підтримувані Візантією, товклися на півдні стало кочові народи, що ослаблювали міць Київської Держави, 2) віддавав нашу церкву на довгі літа під владу чужинців, бо ще довгі літа присилала Візантія єпископів в Україну лише греків (до 1240 було в Україні 22 митрополити, але з них було лише два українці та й ті були проти волі Візантії поставлені князями — решта була греками!). Навіть серед перших священників крім болгар були й греки: серце їх належало Візантії чи Болгарії, і 3) за тих часів церква ширила освіту, а що митрополити часто не знали жодної словянської мови, ті ж, котрі знали (як і нижче духовенство), знали лише мову болгарську й були під впливом культури дунайських болгар і Візантії, то ту мову, поруч з візантійсько-болгарськими впливами й накинули Україні. Під тими ж впливами перебували і виховані ними з числа українців священники та ченці. Вся навка велася чужою болгарською мовою і ніхто навіть не прсбував хочби достосувати чужий правопис до нашої мови.

Одруження Володимира з візантійською царівною рівнож служило зростові візантійських впливів. Уся пізніша чвертьвікова діяльність Володимира була звернена головно на тво-

рення міцної державної організації за візантійським зразком. Церква опанувала всім духовним життям держави і сприяла підвищенню моралі та освіти, хоча освіта завдяки нерідній мові все ж ширилася повільніше чим могла б. Міцна церковно-освітня організація так з одного боку стала тим цементом, що утримував єдність Володимирової держави, а з другого — сприяв затемненню національної свідомости, накинувши ріжнонаціональним частинам держави одну, початково — неукраїнську, церковну організацію з одною неукраїнською мовою і одну державну ідею. Звичайно, коли б, як мова церкви так і духовенство були українські — вони б сприяли українізації того всього. Цим не хочемо сказати, що ми проти накидання одної державної ідеї, одної організації (творення імперії) або уважасмо це помилкою Володимира Цілком ні! Ми не забуваємо як того, що Володимир дивився на ті справи так, як тоді дивилися, не забуваємо рівнож, що коли б до нині вдержалася б Держава Володимира, то все в ній би було українське, але ми просто відмічаємо негативні наслідки для нащадків, які випливали з того, що церковна ієрархія була чужа і чужа була богослужбова та книжна мова, а держава упала, не закріпивши безсумнівно пануючої ролі української нації.

Володимир перший почав бити українські гроші, ввів як державний знак — тризуб, сприяв заснованню перших шкіл. Він же, як свідчить місіонар Бруно, збудував систему укріплень, що оперезували державу Володимира і склалися з валів та огорожі з брамами. Це все разом свідчить, що Київська Князівська держава була великою й організованою імперією. За цю всю свою діяльність дістав Володимир від історії та нащадків назву „Великого“, а численні т.зв. „біліни київського циклю“ — цей наш стародавній дружинний епос — опоетизував постать великого князя нашого і дав йому епітет „красного сонечка“.

Безсумніву держава Володимира була одною з наймогутніших імперій тогочасного світу й була повязана з його володарями, що, як і нині — шанували силу. Торговельні й культурні звязки також виявлювалися в звязках династичних. Син Володимира, Ярослав, був одружений з донькою шведського короля, другий, з донькою польського короля, зятлями ж були угорський король і німецький маркграф.

І тут на тлі цілковитої втрати варягами будь-якого впливу на життя київської Держави, цікаво підкреслити, що

Україна, що року, платила варягам, що перебували на батьківщині, данину. Важко сказати, чи за тим крилася якась формальна-теоретична залежність династії, але навіть коли б так було (в чому сумніваємося), то слід нагадати, що й Гайнріх Плянтагенет, що став у 1154 році королем Англії, — був одночасно васалом французького короля.

Сучасники Володимира Великого і безпосередні нащадки оцінювали належно, як значіння Імперії, так і могутність її волідаря і тому їх не задовольняв титул „великого князя“ і вони залюбки звали Володимира — Великим Каганом (титул володарів Хозарської Держави).

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ (1019—1054)

Син Володимира, Ярослав, так, як і батько дбав про силу й могутність та упорядкування своєї держави і так, як і батько, прийшов до влади по боротьбі з братами. По смерті Володимира, син його Святополк, що сидів близько Києва у Турові, послав убивців, які вбили спочатку муромського князя Бориса, потім вбили його брата Гліба. Почувши про це третій брат Святослав, кинувся тікати, але його здогнали аж в Карпатах Святополкові люди і також убили. Четвертий брат, що сидів у Тмуторокані (Мстислав) був далеко, а пятий — Ярослав, тимчасом за прикладом батька, кинувся по варягів і разом з ними рушив на Київ, оповіщаючи, що йде мститися за смерть братів. Святополк покликав до помочі печенігів і свого тестя, польського князя Болеслава Хороброго. Кілька разів Київ переходив з рук до рук, але таки переміг Ярослав, а Святополк мусів утікати на вигнання. Тоді хоробрий князь Мстислав, що вславився у боротьбі з ясами й косогами заявив і свою претенсію на батькову спадщину. Ярослав знову набрав нові варяжські полки і з ними вернувся. На Чернігівщині зустрілися війська обох братів і відбувся жорстокий бій Переможцем у бою вийшов Мстислав, а Ярослав мусів тікати. Однак Мстислав не хотів далі продовжувати боротьбу, запропонував помиритися, поділивши землю між собою Ярослав погодився. Мстислав, що вмер бездітним, до смерті панував на Лівобережжі, а Ярослав на Правобережжі. По смерті Мстислава земля знов обєдналася в руках Ярослава.

Мстислав оздобив будовами Чернігів, свою столицю, а початий ним собор зберігся до нині, там він і похований.

За князювання Ярослава, який провадив ряд успішних воєн, Українська Держава зросла й зміцніла. Року 1030 ходив на фінську чужд над Балтик. Печенігів у році 1036 розбито цілковито під самим Києвом, так, що вони покинули українські степи й подалися на Дунай. Ходив рівнож на ятвягів і Литву. Мусів також звичайно Ярослав приборкувати війною ворохобні московські племена, що хотіли відірватися.

Польський князь Болеслав, користаючися з боротьби між братами, захопив був частину Галичини й Червенські городи, але тепер Ярослав іде походом на поляків і відбирає ті землі від них назад. Він же збудував місто Ярослав. Лише війна з Візантією була невдала: греки спалили українську флоту „грецьким огнем” і змусили частину, що врятувалася, втікати з Царгороду. Однак переслідування цієї частини флоту української кінчилося зле для візантійських кораблів. Син Ярослава — Володимир реорганізував по дорозі свою флоту і побив візантійську флоту.

Ця війна кінчилася одружінням Ярославового сина з візантійською царівною.

Ярослав був одним з найсильніших володарів Європи, королі якої тому охоче вступали з ним у родинні звязки (жінка його Інгігерда, була дочкою шведського короля Оляфа, одна невістка — візантійська царівна, друга — німецька; зятями були: норвезький король Гаральд Сміливий, французький король Генрих, угорський король Беля, візантійський царенко і польський князь Казімір).

Крім того Ярослав підтримував жваві звязки і обмінювався посольствами з імператорами „Римської Імперії німецького народу” (Гайнріхом II, Конрадом II і Гайнріхом III).

Ярослав дбав про красу своєї столиці. На полі, де побито печенігів, він заклав Святу Софію Київську. Місто оточив валом і побудував кілька брам. Під одною з церков побудував (церков Благовіщення з золотою банею) Золоті Ворота. Крім того заснував він багато шкіл і бібліотек і дбав про церкви і духовенство. Німецька хроніка Тітмаря запевняє, що Київ мав 400 церков і 8 базарів.

Як твердять писані памятки, Ярослав наказав списати й упорядкувати всі українські закони, сполучивши їх в один збірник, що нині відомий під популярною назвою „Руської Правди”.

У цьому збірникові записане тогочасне українське зви-

часе право і тому, він дає нам змогу пізнати правові погляди українського народу. Нині (можливо, що це було в політичному інтересі московського народу, який стало спекулює на плутанині, яку тепер викликає слово „руський“) зуть спільною назвою „Руської Правди“ кілька збірників.

Знайдено кілька сот „списків“ цього кодекса українського права, з яких найстаріший писаний в XIII столітті.

У цих списках містяться: „Правда Ярослава“, потім „Правда Ярославичів“ і нарешті „Правда Широка“, ця остання, повторюючи дві попередні, доповнює їх постановами з XII і XIII віку.

„Правда Ярослава“ хоча й не дійшла до нас в списку часів Ярослава, але як виказує аналіза була безперечно укладена за життя Ярослава. Ми, щоб не було неясностей, повинні звати цей збірник українського звичаєвого права так, як властиво належиться, а саме „Правда Ярослава“.

Кодифікація того права з доручення князя Ярослава була безперечно Ярославовою великою заслугою.

Тут слід нагадати, що відомий проф. Леонтович стверджує, що „между Русской Правдой і московським законодательством проходить нічем не наполняемая пропасть“, а дослідник права проф. Буданов прийшов до висновку, що „в Московском Государстве нет ніяких следов действия Русской Правды“) В. Буданов „Обзор історії руссаго права“ ст. 320). Це все зайвий раз стверджує, якою цинічною брехнею є московські вигадки, немов і вони мають якісь „права“ до нашої київської князівської держави та її культури! І цю державу і її культуру творили, беручи активну участь у керуванні нею, творенню культури, політичних плянах і походах — українці.

Справжня „руська“ мова зникла з ужитку навіть при княжому дворі майже півтора століття тому, і цим словом давно вже звалась мова літературна (староболгарська, дещо поукраїнщена) та жива мова українського народу. Отже т. зв. „Руська Правда“ очевидно була твором вже українського духа і української правосвідомости і яко така була цілком чужа московському народові. Це не виключає певних впливів варяжських при її творенню як і участі варягів у початковому творенні Київської Держави.

Цікаво принагідно зазначити, що, як свідчить літопис, до самої смерті Ярослава плачено данину варягам „за мир“ — 300 гривен річно.

„Історія мусить учити правди.” Поданий нами факт у справі данини нехай не лякає тих наших ідеалізаторів минулого, які живуть за кошт „відсотків” від легендарного вчора. Їм слід нагадати, що найбільші французькі патріоти визнають, що французька мова на дві третини є наслідком підневільного стану їхніх предків, завойованих римлянами. Признають, що основниками держави було германське плем'я франків, яке дало їм назву, а Наполеон був корсиканцем, якого батько ще боровся проти французів.

Нащадки зроманізованих галійців (кельтів) залишилися лише на периферії (Бретонь).

Все це може собі дозволити визнавати француз і слушно пишатися, як Людовиком XIV-им. так і Наполеоном I-им. Англійці — мусять визнати також, що їх король Гайнріх Плантагенет — був вассалом французького короля.

Саме тому, що ми не є „малим народом” можемо визнавати також правду і не потребувати казок, які б нам „додавали духу”.

Ярослав не лише упорядкував державні відносини, упорядкував українське право, прикрасив і зміцнив Київ монументальними будовами, але й підтримував освіту, списування книжок, організацію шкіл. За це все зве український нарід Ярослава Мудрим.

Перед смертю поділив Ярослав свою землю між синами, а найстаршого з них призначив у Києві князем київським, головою інших князів.

Як бачимо, за тих часів Київська Українська Держава була в тісному звязку з цілою західньою Європою, а устрій її був такий же, як і в Західній Європі, відомий в історії під назвою феодалізму. При цьому устрою національний момент не брався під увагу. Голова держави уважався повним власником цієї землі разом з її населенням. Своім синам, родичам, чи поміщикам за їх „службу” надавав він у володіння деякі із своїх земель, ті знова уділяли своїм поміщикам, а ті ще дрібнішим. Так повсталася кількаповерхова піраміда, на вершку якої сидів зверхник, який через дрібніших зверхників керував усім.

Зрозуміло, що єдність такої держави трималася на обовязку безумовної вірності, відданості кожного феодала своєму зверхнику. При заведеному Ярославом порядку кожний князь тільки тимчасово князував у своєму князівстві. Але коли вмирав князь київський, той, хто мав найзначній-

ше князівство (після Київського), яке старший з тих, що лишилися, переходив до Київа і ставав Великим Князем. Уся решта переминяла свої дотеперішні князівства на ліпші з черги, зберігаючи певний лад у цьому пересуванні, наче б то по шаблям драбини. Цей порядок мав досить недотягнень, які уможливлювали непорозуміння між князями, але він мав і певні додатні моменти з погляду інтересів князівського роду, як цілоти і був для династії користний в ріжнонаціональній державі, такій, якою була Київська Русь. Князі не могли перейматися інтересами того народу, яким вони тимчасово володіли, бо вони не почували себе звязаними з ним на стало. Такий порядок однак дав змогу пізніше московським історикам говорити про те, наче б то словянське та півсловянське населення Київської Русі було однонаціональне, а навіть мало „одну мову” (Ключевський т. I ст. 74, 81).

На великий жаль де-які з наших давніших істориків, не можучи перебороти авторитету московських вчених, безпідставно „ділились” з москвинами цією державою і творами українського духа тої доби. Нині ж московська влада в урядових виданнях кладе спеціальний наголос на цій імперіялістичній московській вигадці, цю ж ідею ширять серед нас виховані московськими большевиками „українські науковці”.

При цій нагоді слід також звернути увагу на те, що цілком неправильно роблять ті, які ставлять у вину князям боротьбу між собою і кликання на допомогу чужинців. Вони цілком забувають, що сучасні відносини є чимсь цілком іншим від тодішніх. На тодішні відносини треба дивитися тодішніми очима. Ми всі вихвалюємо Олега, Володимира, Ярослава Мудрого і хвалить їх нам літопис та історія, а кожний з них дійшов до влади усунувши своїх братів за допомогою насмних військ, що склалися з чужинців. Згідно з тодішніми поглядами держава була приватною власністю князя, яку він не лише збільшував, але й здобувати мав право мечем. При тому ніколи князь не цікавився національним похсдженням своїх вояків (як і підданих) — він старався найти кращих, більш здатних до перемоги й охочих до війни. Коли б ті славні князі не знайшли були чужих волків, — певно не згадували б про них, бо вони б не мали нагоди зробити те, що потім зробили. Нації почали „самі” вести свою політику на всьому світі щойно кілька століть пізніше, а за тих часів нація виявляла себе тим, що впли-

вала на оточення князя, на вищі верстви, поволі звязуючи їх що раз тіснішими вузлами з рештою народу та надаючи національний характер культурі.

Нарід відчував виразно свою відмінність від сусіднього народу, а то й протилежність інтересів, це ж впливало і на заховання вояків (не найнятих) під час походів (серед свого і серед чужого народу) на те, хто оточував князя, а тим самим посередньо на його поступовання. Покликання на службу чужинців тоді трактувалося так, як тепер трактується кольоніяльні війська, а ще недавно — швайцарську гвардію. Не забуваймо, то часи феодалізму з усіма його хибами й світлими властивостями; то була держава „руська“, в ній величезну участь брали українці, але досить довго поважне місце всеж припадало варягам, яких все нові відділи приходять, мішаються з українцями й українізуються.

Наступники Ярослава.

Між наступниками Ярослава дуже часто приходило до непорозумінь, бо молодші князі не хотіли слухати старшого князя Ізяслава й нарешті прогнали його (на спілку з киянами, що були обурені його нездарністю в справах оборони України від кочовиків) з Києва.

Так, порядок заведений Ярославом не довго вдержався. Де-далі непорозуміння між князями більшали і нарешті, держава Ярослава розпалася на ряд окремих князівств. Тому, що син князя, який вмер, не встигши побувати „великим князем“, під назвою ізгоя позбавлявся взагалі спадщини — „усобиці“ (війни) між князями виникали досить часто й приводили до ослаблення держави. До того ж ще появилася в українських степах замість печенігів (1062) нова орда половців або куманів. Боротьби з ними спільними силами організувати не було кому.

Князі два рази виганяли Ізяслава і він два рази (по якомусь часі) вертався. Його ж брат Всеволод відібрав землю своїх небожів і вони провадили довгу боротьбу.

Князі часто в запалі боротьби самі наводили половців, яко своїх спільників, а половці й так не було року, щоб не набігали на нашу землю. Найбільш завзято боровся з половцями князь Переяславський — Володимир Мономах. Він же разом із Святополком Київським скликали року 1097 князів

на Зізд (коло Любчого озера). Тут постановили, щоб кожен князь сидів на своїй батьківщині, та що б не було сварок між князями, князі-ізгої також одержали уділ. Однак це все ж не дало спокою і згоди, бо зараз же по скінченні Зізду Святополк з Давидом схопили й осліпили князя Василька Теревовельського. Зате цей Зізд мав інше далекосягле значіння — на ньому висунуто нову ідею, ідею поділу „спільного майна” — держави між князів на стало.

Від цього часу настає певна зміна в свідомості зукраїнізованого варяжського князівського роду. Князі Київські, починаючи від Володимира Великого, були вже частково по крові і у великій мірі по культурі — українцями, що вязали себе зі столицею імперії Києвом. Будучи українцями, вони однак „почували себе дома” в усіх землях імперії, незалежно від того, хто їх населює, цілком так, як поляк за Польщі 1920—39 року „почував себе вдома” на західних українських землях (Львів, Луцьк) і на білоруських (Вильно) — не зважаючи на те, що населення тих земель не лише ріжнилося національно, культурно і визнанево та не брало участі в будові польської держави, але й ненавиділо поляків.

Після Зізду на Любчому озері — князі, яких умова застала на українських землях — ще більше будуть перейматися її інтересами, але ті князі, яким припали на стало землі етнічно не українські — стануть асимілюватися.

Ми вже не раз підкреслювали варяжське походження династії, многонаціональність Київської держави, поукраїніщення династії й варягів та непричетність москвинів до будування Київської Держави. Щоб справа була яснійшою, спробуємо це твердження пояснити. Отже напр. Володимиру Великому помагали творити і керувати державою вже не так поукраїнічені варяги, як визначнійші українські люди. Ніщо ж не дає підстав припускати, щоб серед князівського оточення були й вятичі (рабів, приведених з походу на вятичів, звичайно не беремо під увагу).

За Ярослава Мудрого безумовно вже мали цілковиту перевагу при дворі князя — українці, що вже за Володимира Великого стали дуже впливовим чинником. За наступників Ярослава той чи інший князь міг, правлячи протягом певного часу князівством Суздальським (чи іншим з московським населенням), вподобати якого москвина і вивести його зі собою (навіть на керуюче становище), але це не міняло картини — князь далі чувся спадкоємцем цілої Київської

Держави, не думаючи про її національний склад, але завдяки своєму оточенню і певним культурним моментам, будучи, як ми вже казали, князем українським в самій своїй істоті, діяв далі таки як українець. Зрештою і кровно таки такий князь був споріднений з українським народом через подружні звязки, що все ж траплялися.

Щойно по ухвалі цього З'їзду, князь, якому припав „уділ” з неукраїнським населенням, починав вязати свої інтереси, майбутнє свого роду з цею землею, з „уділом”. Тут потроху його оточення не лише тратило свій український характер, але й доповнювалося автохтонами та ставало національно чужим Україні.

За тих часів, samozрозуміло, ніхто не висував теорії, що паном держави є нація, то були часи феодалізму. А проте без теорії, без самоусвідомлення національна стихія робила своє і князі починають аж після ухвали З'їзду по іншому думати і діяти. Не треба забувати, що нація є явище не „лише ідеологічне”, але глибоко органічне, природне.

Ще (з огляду на такий стан) не говорилося тоді і не писалося про українців, як одно ціле, і про москвинів як окреме ціле, але ці етнічні групи фактично існували, були відмежовані культурно і у власній підсвідомості. Ця підсвідомість діяла так само добре, а інколи й краще, як теоретично усвідомлена ідея.

Отже тому в постанові цього З'їзду коло Любчого озера треба шукати також причини помосковлення тої галузі українського князівського роду, з якої вийшов Андрей Боголюбській (від московського слова Боголюбово — назва села, в якому любив він жити), що очолив і дав зовнішній вияв старій, московсько-українській ворожнечі, закінчуючи перший етап українсько-московської боротьби. Тут слід нагадати, що протягом князівського київського періоду було одинацять українсько-московських воєн.

Природно однак, що ухвали З'їзду не могли відразу поділити імперію (і не це мали на меті), а натиск половців присилував знова князів на коротко об'єднатися під проводом Володимира Мономаха. Йому боротьба з половцями здобула таку популярність, що по смерті Святополка кияне зробили Володимира Мономаха своїм князем (1115—1125).

Володимир Мономах був надзвичайно відважний, діяльний, справедливий та милосердний, а до того й талановитий

володар. Це був визначний політик і надзвичайний патріот нашої землі, яку він хотів бачити могутньою і сильною.

Володимиру Мономаху пощастило знова об'єднати в своїх руках українську імперію, як завдяки своїй відвазі та авторитетові, так і завдяки своїй популярності серед найширших верств населення імперії.

Він видав ряд законів, які охороняли бідніших, він намагався охоронити селянство перед утисками та припинити сваволлю заможніших. Володимир Мономах не лише оборонив наші західні кордони від польських та угорських зазіхань, але й завдяки воєнним успіхам (1111 рік) змусив половців відійти в бік Волги та Кавказу.

Так знова український меч дав нові простори українському плугові, зайвий раз підтверджуючи правильність думки висловленої в Іпатієвському літопису під 1111 роком, а саме, що не той справді дбає про селянина, який, „щоб не поруйнувати господарство селянське" уникає війни з половцями, а той, хто у першу чергу дбає про добро цілої нації.

Перечислені успіхи Володимира Мономаха заохотили його навіть спробувати зреалізувати те, що намагалися досягнути його великі попередники — стати твердою ногою на Чорному морі. Він посилав на Дунай українські війська, які й займають там городи та підпорядковують їх Київу, оживлюючи пам'ять про Святослава Завойовника.

Володимир Мономах, мав подібне значіння, у світі як і його великі попередники і тому був споріднений з західними володарями. Син Володимира Мономаха — Мстислав був одружений із шведською королівною, одна з дочок з сином візантійського імператора, як рівнож і внучка Володимира Мономаха була за візантійським царевичем. Як і за попередніх князів „участь" москвинів у зміцненні Київської Імперії виявилася в тому, що і Володимир Мономах мусив ходити на них походом та приборкувати цих ворогів українського народу.

Однак по смерті Володимира Мономаха, натиск половців усе зростає, вони відрізують Тмутороканське князівство, перепиняють цілком торгівлю з греками, а їхні передові стежі знаходяться вже в яких 70 км. на південь від Києва. В цьому перерванні шляху „з варяг у греки" лежить одна з головних причин (економічна) занепаду могутності Києва, як центру державного. Людність українських земель, втікаючи від сталих нападів частково переселяється на захід

в Галичину, а частково на північний захід у райони, що були колискою нашої державности.

При цьому слід з усім натиском підкреслити, що не маємо жодних причин припускати можливість масового переселення згадуваних людей на північний схід, таке переселювання треба вважати побожною мрією московських істориків. Але про це говоритимемо в наступному розділі.

Занепад Києва став особливо помітним у першій половині XII віку.

ПОЧАТКИ ТВОРЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

„Москвини присвоїли собі назву русинів, щоб надати собі очевидні права на володіння цим народом. Це змішування дало можливість москвинам загарбати собі історію русинів. ... покиньмо безнастанно змішувати в однім спільнім імені росіяні: русинів — без сумніву словян і москвинів, словянство яких більш ніж сумнівне.” („Un peuple europeen... oublié devant l'histoire”, Делямарр, член законодавчої палати II Імперії 1869).

Ми вже згадували про московські племена, відомі з літопису під імям вятичів, що жили серед фінських племен у сточищах Волги, расово розпливаючися у фінському елементі, якому українська державна влада, яка діяла в напрямці асиміляційному, накинула богослужбову й літературну „словянську” мову (старо-болгарську) і тим прискорила процес культурного пословянщення, який практично був започаткований вятичами (що ширили свою власну мову). Тому ж що й далі на цьому терені словянське населення складалося з вятичів змішаних з фінами, то пословянщення обернулося в майбутньому в помосковлення. Таким чином московські предки розплившись серед фінських племен аж так, що перестали бути слов'янами, завдяки тому збігу обставин, що й вони говорили словянською мовою (московською) і держава українська, до якої вони проти волі належати мусіли — була словянська і ширила хоч і болгарську, але також словянську мову — не самі перейняли фінську, тільки накинули фінам — словянську.

Вони, як знаємо, стало намагалися вирватися з під влади кийівської держави, в чому головно і полягала майже вся співучасть їх у життю Київської держави.

Землі вятичів лежали за такими непрохідними лісами, що до Суздаля чи до Мурома доводилося з Києва їздити дуже далеким окольным шляхом (через Смоленськ), тим більше, що дикі, розбишацькі племена вятичів, котрі сиділи в тих нетрях поза Брянськом (по старому — Дебрянськ) мали дуже погану славу, яка знайшла свій відгомін у „біліні” про Іллю Муромця, котрий також не міг спокійно проїхати „дорогою прямоїзжою”, бо на шляху тім сидів „Соловей-разбойнік”.

Сам князь Володимир Мономах згадує у своєму „Поученні дітям” про свою поїздку простим шляхом через ті дикі лісові землі („крізь вятичів”), як про лицарський чин!

Це так було за Володимира Мономаха, очевидно за Володимира Великого було ще багато гірше і тому треба мати досить московського нахабства, щоб, спекулюючи на незнанні того всього широким загалом, „примазуватися” до творення і розвитку князівської української держави та звати Володимира Великого, Ярослава Мудрого і інших князів „своїми” (отже — московськими) князями.

Ясно, що москвинам, які загарбали Україну і Кривію (Білорусь), нині дуже не на руку писати правду про минуле, бо треба в імперіялістичних цілях якось повязати в пристойний спосіб своїх предків з чужим їм українським минулим.

З цією метою, московські історики, розповівши на самім початку про вигадану ними групу „східньо-словянських племен” (і там згадавши також вятичів) більше про них майже не згадують, а змушують в угоду своїм імперіялістичним плянам українців (яких вони звичайно звать просто „східніми слов'янами”) стати... предками москвичів!

Московський історик Ключевській (а за ним інші) намагаються, спираючись на те, що на тих московських землях повстало ряд міст з назвами такими ж як на Україні, безуспішно доводить, наче б то мало не все українське населення перебігло в XI—XII віках на Московщину.

При цьому московські історики одночасно зменшують, а то й промовчують, факт надзвичайного зросту під ту пору населення в Галичині й Володимирсько-Волинсько-Холмській землі. Крім того, не звертаючи належної уваги, або навмисно не роблячи висновків з факту великої різниці культур, яка була помітна в тому часі між населенням Суздальщини з одного боку і населенням Київщини, Воли-

ні, Холмщини, Галичини, це б то України -- з другого боку, фальсифікують московські історики свідомо історію. Це тим більше слід підкреслити, що про ту різницю культур вони знають і пишуть (напр. той же Ключевській „Кіевская і Московская Русь“, Арістов „Промышленость Старой Руси“ і інші). Проф. Ключевській навіть, з наївним виглядом, дивується чому мовляв люде, які живучи на Україні чудово вміли мурувати церкви, „переселившись“ (згідно з вимогою московської теорії) раптом забули як це робити, як зрештою і багато інших річей.

Говорячи про це. переселення московські історики люблять забувати про те, що численне плем'я вятичів вже до XI віку так сколонізувало фінську землю, що напр. у Ростові в XI віці був лише один „Чудський кінець“ (передмістя замешкале племенем Чудь) та й ті фіни вже засвоїли були слов'янську віру, котру боронили перед натиском християнства. Рівнож люблять московські історики забувати, що їхня земля була, як на ті часи, вже досить густо заселена.

Проф. Ключевській до того ж промовчує також, що літопис не раз виразно оповідає як саме повставали міста на Суздальщині: їх будували не „переселенці“; отже вони не могли давати їм назви, а тільки будували князі з власної ініціативи обравши догідне місце, наказували на ньому ставити „город“ та будувати церкву. Князь, який походив з Київського роду (і в ту пору ще не акліматизувався на Московщині), самозрозуміло хотів у себе мати „свій“ — Переяслав, „свій“ — Київець і т. д., бо вони йому нагадували любу йому Україну.

Пізнійше знаємо бували випадки, коли уже навіть обмосковлені князі також будували щось на зразок того, що їм заїмпонувало в чужій українській землі. Правильність тут сказаного нами і штучність спроб московських істориків спекулювати на тотожності деяких географічних назв України з назвами, що зустрічаються на московських землях, підтверджує в переконуючий спосіб поданий нище факт: московський князь Андрей Боголюбський, що як відомо не любив України, тільки свою Московщину, що ніколи не „переселявся“ з України туди, що зруйнував Київ - збудував у московському місті Владімірі „золоті ворота“ на зразок київських.

Не кожную будову з князівської волі відмічав літописець,

але коли записував (записано багато подібних випадків), то завжди з того запису було ясно, що як ініціатором будови бував, так і назву давав князь, а не населення. Отже, спільні назви доводять лише те, що ми й так знаємо, а саме, що московські князі були з роду князів київських. Таке походження майже всіх назв на Московщині тотожних з назвами Князівської України і тому вигадка московських вчених про переселення не може бути підперта цим (єдиним) аргументом.

Жодні аналогії з повстанням міст у Півн. Америці, де їх справді будували кольоністи-переселенці і вони ж їм давали імя, — тут не до речі.

Як бачимо, немає жодних підстав говорити про „відплив” великих мас українського населення на північний схід та північ чи про кольонізаційний рух у тому ж напрямку. Це все — пізніші вигадки.

Чим отже можемо пояснити собі той факт, що в році 1946 Ісаак Мазепа в брошурі „Підстави нашого відродження”, що мали вказувати „причини нашої бездержавности”, пише: „Переселенці з західних (!) і південних земель Київської Великодержави селились тут (на Московщині) серед рідкого і вбогого фінського населення... після того наслідком татарського погрому розірвався звязок династичний, економічно-політичний і культурний між Києвом і північно-східньою Суздальщиною. З цього часу історичні шляхи... розходяться.” (Підкреслення мої Р. М.)?

Тільки і лише обмосковленням нашої інтелігенції!

Наведені слова краще за цілу книжку пояснюють справжню і то діючу причину нашої бездержавности.

Бо ж Ісаак Мазепа, який (на жаль!) був премієром укр. уряду Директорії в 1919 році, який виступає нині в ролі професора — такий запаморочений московською мудрістю, що не встані доміркуватися не лише усїєї безпідставности, але й безглуздости московської вигадки, згідно з якою мали масово втікати на Московщину люде навіть із західних земель української держави! Мало того, він думає, що до „татарського погрому” українці й москвини ішли спільно, одним шляхом, який щойно по тім погромі роздвоюється! Як бачимо, знання минулого у деяких професорів заступає московська легенда про „спільну Київську державу”. так потрібну для московських історичних плянів.

Ми думаємо, що українцям не треба повторювати, як це

роблять папуги, те, що кажуть москвини, а тим більше добровільно фальшувати минуле. Це тільки проф. Ключевському треба все представити не так, як справді було, лише для того, щоб потім узасаднити якое розбишацьке загарбання України по Хмельницькому, узасаднити московський імперіялізм і денационалізацію України. Аджеж лише згадана нами смішна і брехлива „теорія переселення” дала йому змогу написати таке:

„Головна маса російського (чит. московського) народу, відступивши перед непосильними зовнішніми небезпеками з дніпровського південного заходу до Оки і верхньої Волги, там зібрала свої розбиті сили, зміцніла в лісах центральної Росії (!), врятувала свою народність і озброївши її силою згуртованої держави знова прийшла на Дніпровський південний захід, щоб врятувати залишену там слабшу частину руського*) народу від чужоземного ярма і впливу” (проф. Ключевський, „Курс російської історії”, український переклад, т. I, стор. 248, видання 1938 р.).

Це отже во імя московського імперіялізму, що наказує бачити в загарбанні України якийсь ідилічний „Поворот тата”, дозволяє собі робити такі штучки московський професор, представник наче б то об'єктивної науки, жертвуючи для московських політичних цілей, як етнічною окремішністю москвинів, так і правдою історичною!

Як же було в дійсності?

В дійсності ж про переселення з Київщини взагалі не можна говорити! Цьому перечать не лише уже висловлене раніше міркування (безпідставність твердження), але й дані цілого ряду наук.

Московські землі були давніше землями фінськими, серед фінських племен розселилось прибувше з великим запізненням до східної Європи словянське плем'я вятчів.

Ряд назв річок і місцевостей в Московщині є безперечно фінські (всі назви, які кінчаються на „ва”, що значить по фінськи вода, назва ж Ока значить по фінськи — ріка і т. д.) все це доводить разом зі свідоцтвами літописів, що Москов-

*) Передаючи оригінал правильно слід було б і тут перекласти: «російського народу».

щина була густо заселена фінами. Московські ж предки словянського походження (вятичі) кольонізували цю країну ще до поширення християнства, при чому є згадки про частину населення Ростовщини, що ставила опір і котра потім втікла від хрещення, пробившись силою в сусідню Волзьку Болгарію, заселену також угро-фінами. Під цю релігійною боротьбою крилася і національна, бож фіни тоді вже часто боронили не свою, а накинута їм кольонізаторами, отже півсловянську віру (в „скотього бога Волоса”). Ті фіни, що не були знищені — в основному ще до охрещення змішалися з вятичами, (хоча те змішання було неповне, механічне, існували численні національні острови) з огляду на це все навіть московські учені, хоч і з обережністю, а мусять признавати що: „Московське обличчя не зовсім докладно віддає словянські риси, а саме вилицюватість москвина. типовий московський ніс на широкій основі і т. п. (Ключевський тамже).

Інший московський професор · Покровський, пише: „Великоросія создана на кастях інородцев і в жилах сучасно в велика роса течють па крайней мерє 80% фінской крови”.

Інші учені, а в першу чергу антрополоґи (з яких де-які, яко чужинці цілком не були зацікавлені в тому чи іншому навітленню справи), рівнож категорично стверджують, що москвини расово відріжняються від українців. Антрополоґи, а серед них відомий вчений Хведір Вовк, твердять, що український нарід в основному повстав від змішання раси круглоголовців-арменоїдів з довгоголовцями-нордійцями, а московський нарід повстав від змішання раси ляпоноїдів-круглоголовців з довгоголовцями. Це значить, що антрополоґи підкреслюють, що ще до створення української Київської імперії повстали з цілком ріжних первнів (елсментів) два расово відмінні народи. Уже тому всякі спроби московських і москвофільських істориків призначити на „виділення” українського народу XIV—XV вік — є просто смішні.

Природнім наслідком повстання цих народів з ріжних первнів є та цілковита расова неподібність, яка є характеристична для москвина й українця, яка виключає їхнє „спільне походження”.

Цікаво відмітити, що досліди суто-антрополоґічні (поміри голови, довжини рук, ніг, будова носа, розміщення

очей, колір волосся і т. п.) в новітніх часах знайшли ще цілковите підтвердження в дослідах над складом крові.

Сучасна наука розрізняє кров відповідно до її прикмет расових, носіями котрих є т. зв. гени. Чим є в істоті речі гени — вчені докладно не знають: одні вважають їх особливими ферментами, інші цілими системами, що їх виробляють ті ферменти і т. д.

Однак теорія генів пояснює дуже добре цілий ряд явищ спадковости. В залежності від того чи іншого роду генів (властиво їх комбінації) поділяють вчені кров на чотири групи.

Досліди довели, що незалежно від повної зміни оточення, саме завдяки генам, кров зберігає свої расові властивости. Кров'яний серум (це б то сукровиця крові, течиво жовтуватого коліру, в якому плавають кров'яні тільця) динарської раси дає при аналізі гени ,A', ,AB' і ,O' та зникаючо мало генів B'.

В українців цей ген майже не зустрічається. Він зустрічається лише у московських кольоністів. Щоб довести наче б то і українці мають цей тип крові, советські дослідники навмисне робили досліди серед мешканців де-яких фактично московських сіл на Слобожанщині. Справжні ж українці мають в своїй крові головню гени ,A' з додатком ,AB' і ,O'.

Професор Самойлов (совет. вчений) в 1926 році ствердив, що при шлюбах москвина з татаркою, або фінкою батько передає свої гени дітям. Шлюб москвина з чешкою, болгаркою, грекинею чи українкою не дає трівкої комбінації ген (доказ расової окремішности і далекости) та у дітей кров належить до тої ж групи, що й материнська. Це доводить, що расові прикмети москвина остільки відмінні, що вони при шлюбах зі західними і південними слов'янами набирають прикмет т. зв. „ознак рецесивних“, це б то таких, які придушуються генами дужчої кров'яної групи. Московські кров'яні ознаки виявляються отже переважаючими у відношенню до татар та фінів.

Знова ж автор численних праць про походження басків, д-р Рене Марсіаль у числі 172 журналу „Гріп“ з 1950 року, помилково (як і багато західних учених) вважаючи москвичів за слов'ян, усе ж на підставі своїх дослідів над кров'яними групами мусів дійти до таких висновків: „Гени групи ,B' властиві азійським народам творять у крові французів 11,2%“.

у німців — 12,38%, в українців 15 до 20%, у поляків — від 15 до 21%, у москвинів же від 21 до 28%.

Ми знаємо, що багато легше зденационалізувати нарід культурно, ані ж змінити його расові прикмети. Де-які антропологічні особливості (напр. форма голови, склад крові) протягом тисячоліть підпадають лише невеликим змінам, а тому дані антропологічні мають рішачче значіння в таких питаннях, як напр. споріднення українського та московського народу. По за тим, антрополог та етнограф Хведір Вовк подає в своїх працях надзвичайно багато етнографічних ріжниць (вірування, назви ремісничого та хліборобського знаряддя, способи праці, одяг і т. д.) між українцями та москвинами, які рівнож виключають усяку можливість співжиття цих двох народів, а тим більше близькості чи тотожності їх у століттях IX—XV.

З даних тих наук випливає, що: 1) склався московський антропологічний тип з одних расових первнів, а український — з інших, 2) нині ці два народи ріжняться від себе так, що є виключена можливість близького споріднення в минулому, 3) етнографічні і взагалі культурні особливості виключають можливість тотожності і навіть ближчого співжиття у віках IX—XV народів московського й українського, а також разом з двома попередніми пунктами виключають можливість переселення українців на Московщину і 4) факти історичні свідоцтва історичних джерел, а в тому літописів, про які ми згадували, стоять у цілковитій згоді зі здобутками антропології та етнографії й виключають навіть тинь правдоподібності московських вигадок про масове переселення майже цілого населення України на вже заселену Московщину і виключають правдоподібність твердження про появу українського народу пізніше VII віку.

Мовознавство, яке охоче притягають на допомогу москвини, не може також їм достарчити аргументів, бо по перше знаємо досить випадків, коли мовна спорідненість не має нічого спільного з расовою спорідненістю (американські мурини — говорять англійською мовою, а жида — старонімецькою), а по друге — ми знаємо властиво лише сучасну московську мову і сучасну українську, яких взаємна сучасна спорідненість і спорідненість з мовою білорусів є наслідком кількавікового величезного впливу на ці всі три мови книжної старо-болгарської мови, впливу, який не менше заважив на повстанню групи „східньо-словянських мов” ніж вплив

латинської мови на повстання мов романських. Звичайно московські вчені намагаються використати наслідки цього користного для них факту, звичайно намагаються оперувати ними, як доказом вигаданої спорідненості народів, а щоб затемнити ще більше справу звать де-що зіпсовану старо-болгарську мову — мовою церковно-словянською, а то й словянською.

Але, повторюємо і мовознавство не встані достарчити жодних переконуючих аргументів вигаданої ближчої спорідненості цих двох расово-відмінних народів, не встані заперечити як даних антропології й етнографії, так і історії.

Ми знаємо з літопису докладно про те, що в сучасній літописцю Московщині жили численні фінські племена і що віддавна почали ці землі колонізувати москвини, які прийшли до східної Європи пізніше за українців.

Знаємо, що ті словянські племена вражали вже першого нашого літописця тими московськими прикметами, якими вони вражають і нас, більше тисячі років пізніше. Знаємо, що вони не хотіли належати до Київської держави, яка їх завоювала та мусіла приборкувати численні їхні повстання. Знаємо, що ця словянсько-фінська мішанина, чи правильніше фіно-словянська, весь час відріжнялася від українців і весь час боролася з ними, лише доки Київська держава була дужою — всі ці війни кінчалися для них поразками.

Москвинів ніщо не вязало (ні походження, ні мова) з українськими племенами, а тому могли би їх об'єднати лише спільні економічно-політичні інтереси, чи якісь спільні почування. Та, як ми знаємо, всі водні шляхи московських земель вязали їх з Каспієм і сходом, а такі ж водні шляхи України вязали її з Царгородом, Балканами та західною Європою.

Розділяли ж їх непрохідні ліси, економічно-географічні інтереси і почуття повної національної, чи як хочете племінної і расової окремішності!

Українські князі від українських племен не лише данину брали, але й дбаючи про торговельні шляхи, про торговельні умови з Візантією і з Заходом, зрештою про певний лад і культуру та інші передумови розвитку — які приносила тодішня держава взамін за тягарі і данини — як ми бачимо також давали українським племенам досить багато.

Отже і почуття української племінної єдності і спільні інтереси і участь у державному будівництві і спільна куль-

тура — були тим цементом, що не лише держав укупі ті племена, але привів навіть до асиміляції, поукраїнщення варягів. Не треба думати, що варяги не залишили також певних слідів хоч і не великих, в українській крові, психіці і культурі.

Щоб це підтвердити, не вглибляючись докладно в аналіз культурних явищ, принагідно звернемо увагу на такий дрібний, але знаменний факт; серед „норвежських танків” в укладі Гріга, мелодії котрих є старі народні норвежські мелодії, є танок, котрий впливає на українця, змушуючи його притупувати ногами так, як і слухаючи власний козачок.

Знавці московської народньої музики (говоримо про народню) знаходять зате в ній багато спільного зі старими народніми піснями угрів. Так треба думати, що первісна племінна різниця між українцями і москвинами вже в давнину поглибилася у одних малою норвежською домішкою, у других — великою угрофінською, а пізніше певною домішкою крові татарської.

Як бачимо, і почуття племінної єдності і спільні інтереси і участь у державному будівництві, і спільна культура — все єдиало українські племена. Москвинів же чужих расово і культурно ніщо не вязало з українською державою й тому вони при першій нагоді відірвалися від Київської держави, щоб не платити їй данини взамін за котру нічого не мали. Саме в наслідок цього Володимир Великий мусів знова розпочати війну з підбитими його попередниками предками москвинів, мусів іти походом (в 981 році) підбивати московські землі. Війна закінчилася повною перемогою українсько-варяжських військ над москвинами. Одначе, коли Володимир з головними силами вернув до себе, москвини повірізували покинуті залоги і знова відірвалися від Київської української держави. Це приневолило вже в слідуєчому році наново вести українсько-варяжські війська походом на московські племена. Ця війна знова закінчується повною перемогою Володимира Великого, але рік пізніше мусить іти походом на Радимичів, а в 985 році знова підбивати землі на Волзі. Всі ті неукраїнські землі все намагалися вирватися з під української влади. Уже за панування Володимира українці таким чином мали війну з москвинами.

Хоча на чолі Київської держави стояли „руські”, себ то варяжські князі, отже півукраїнці (княгиня Ольга — україн-

ка), але процес українізації вже за Володимира добігав кінця.

За Ярослава Мудрого Київська українська держава (яка по старій звичці, або, як казав наш літописець: „від варягів” — звалася „Русь”) була могутньою імперією. Її володарі були стало споріднені майже з усіма пануючими в Європі династіями, а культура стояла дуже високо, — однак вона безумовно не була жодною „спільною державою трьох віток руського народу” (руський нарід — це були варяги і очевидно не мали жодних „віток”!)

Коли ж де-хто думає, що цей вислів має на увазі московських предків, то мусимо звернути увагу на те, що москвини і після перемоги Володимира Великого над ними далі не брали активної участі в державному житті Київської держави, були підвладним народом і лише намагалися визволитися з під її влади. Як ми вже згадували, доводилося навіть ще Володимирі Мономаху ходити на ново походом підбивати тіж московські племена. Не слід також забувати, що ще в початках XII віку не всі предки москвинів були християни.

Очевидно, коли з факту приналежності до „руської” імперії виводити етнічну спорідненість — то треба вважати за споріднених з нами та за співтворців нашої держави і такі племена як Мєря чи Чудь, цеб то треба докотитися до абсурду.

Московські історики навмисне так перекручували все, щоб широкий загал почав думати, що і в творенні держави і в усіх походах Олега, Святослава чи Володимира Великого, і в культурному будівництві наступників Володимира — не лише „могли брати”, але й брали діяльну участь предки москвинів!

Московські предки тим часом завзято боронилися (спільно з фінами, яких землю скольонізували) проти українських та „руських” (варяжських) військ, повставали та перебивали ті війська, які лишалися на московських землях яко залога.

Один з найвизначніших українських князів — Володимир Мономах, людина освічена і значна (мати його була дочкою візантійського імператора, сестра за німецьким імператором, а сам він був одружений з дочкою англійського короля) мусів знова, як ми вже казали, іти великим походом на московсько-суздальські землі. Таким чином майже протягом

всього часу існування сильної київської імперії — москвини боролися проти неї.

Щойно Володимир Мономах забезпечує владу династії Рюриковичів на московсько-суздальських землях, а тим самим українську зверхність. Москвини мусять погодитись з фактом, „приймають” її, але зате потім, після Любечського зїзду, обмосковлюють її, роблять її московською.

Як бачимо, укріпилися Київські князі на московських землях щойно при кінці XI, початку XII віку! Москвини і наші перевертні про це мовчать, але зате, щоб якось „заладати дірку” і пов'язати чужий москвинам, але блискучий період нашої історії з московською історією, вигадують казку, наче б то з Київщини населення щойно в XII віці почало перебігати на Московщину і заселявати московські землі.

Цілком же нахабно бреше советський підручник Шестакова, який є тепер визнаний за одиноким правильним та обов'язуючим там:

„З розорених (по українськи — „зруйнованих”) кочовниками південних місцевостей Київського князівства приходили на Суздальщину слов'яне-землероби (має бути: хлібороби), що втікли від насильства князів та бояр. Спочатку Ростово-суздальська земля мало привертала увагу князів Київської держави, але в XII столітті справа змінилась, коли ця земля заселилась”. (офіційне видання, стор. 22).

Цей московський історик вже змушує, як бачимо, українців втікати не так від степовиків, як від своїх власних князів!

Хоча вже раніше згадуваний проф. Ключевський у своїх працях признавав, що міста Ростов і Суздаль були сколонізовані московськими слов'янськими племенами та стали містами слов'янськими ще в XI віці, хоча Нестор літописець також каже, що там осіли вже в тім часі слов'яне (правда на його думку „лядського походження”) -- предки москвинів, все ж пан Шестаков заселює їх аж у XII віці! Щоб обминути факти, які перечать вигадкам, промовчує пан Шестаков і про те, що вони були заселені в IX віці і звичайно про період попередніх повстань москвинів та боротьбу їх з Київською державою.

На думку п. Шестакова, який у цитованому реченні цілковито забрехався, хлібороби мали зі зруйнованих кочовниками місцевостей тікати від власних князів та бояр. Якщо вже ті місцевості поруйнували кочовики, — то там з пев-

ністю не було ні князів, ні бояр, а до того від кочовиків зі сходу та південного сходу було природно людям тікати на захід, та південний захід, у галицько-волинські райони, а не в догоду панам Шестаковим, з небезпекою для життя проскакувати на етнічно — чужий, а політично — ворожий північний схід. Як що ж тікати від князів і бояр, — то смішно тікати саме туди, де князівська влада була значно сильніша, більш абсолютистична чим на Україні.

Що ж до „уваги“ Київських князів -- то її, як ми бачили, не бракувало, бо було аж 10 (десять) воєн між українськими князями та москвинами і то на протязі всього двох з половиною сотень літ. Скорше бракує уваги тим московським імперіялістам, що не хочуть помічати ряду незаперечних фактів, бо це перешкоджає скріпленню їхньої влади на Україні!

Але картина була б неповна, коли б ми не згадали, як закінчились ці „дружні“ московсько-українські стосунки за князівської доби, та про це в наступному розділі.

Упадок Київської Української Імперії.

Вже Любечський зїзд був величезним ударом по ідеї цілоти української імперії, але високо обдаровані володарі українські ще якийсь час удержували цілість імперії. Такими володарями були Володимир Мономах та його син і наступник — Мстислав (1125--1132). Однак і вони не могли стримати майбутнього розпаду імперії, який був наслідком у першу чергу виснаження сил центрально-українських земель у боротьбі з кочовиками.

Хоча Володимир Мономах розбив досить ґрунтовно половців, а потім не раз завдавали їм ряд важких ударів його наступники, хоча українцям пощастило все-ж на яких 80 кільометрів пересунути на схід свої кордони, хоча ще й далі йшла торгівля з греками Дніпром, яку намагалися українські князі підтримати та забезпечити від половецьких нападів, — проте цей торг зменшувався, як з причини сталої загрожености шляху, так і з причини зменшення експанзивної сили самої Візантії. Візантії самій загрожували турки і вона була в тому стані, що 60-70 років пізніше змогли хрестоносці здобути сам Царгород і заснувати там Латинське цїсарство!

Все згадане нищило економічні основи могутності Київської імперії та зменшувало значіння Києва. Безнастанні ж війни з половцями — нищили живу силу українську, а тим самим ослаблювали державно-творчий елемент імперії.

Тимчасом у московських князівствах, у тій далекій імперській провінції, яку захищали від половців українські полки, а також ще і далі малопрхідні ліси, — накопичувалися сили.

Князі по 1097 році „зростаються” з тою землею і починають, як і населення Московщини, з нехиттю, а то й ненависто дивитися на Україну. Вправді, початково московським князям ще не приходить до голови думка знищення самого Києва, як центру імперії, лише бажають вони самі опанувати Київську імперію, як колись варвари — Рим, залишаючи столицю в Києві, з тим однак, що в тому Києві вже мали рядити вони — „суддальці”, вони ж мали стояти на Україні залогоми по важливіших стратегічно пунктах.

Московський (суздальський) князь Юрій Долгорукий, згуртувавши довкола себе московських князів, розпочинає боротьбу з Київським князем Ізяславом, коло якого гуртувалися українські князі. Випадки, коли в цій боротьбі той чи інший князь український, завдяки якимсь спеціальним обставинам (напр. егоїстичні комбінації бояр та родинні звязки), виламувався з гурту українських князів — не міняють картини, як не міняють картини завзятої боротьби українського народу з половцями чи поляками „союзи” деяких князів з цими народами, або формально-відмінні причини окремих війн. Звичайно, при оцінці поступовання тих українських князів слід пам'ятати, що то були часи феодалізму, а не теперішні, однак це все ж не може їх цілковито виправдувати.

По створенні московської та української коаліцій, розпочали москвини свій перший напад на українські землі, який закінчився здобуттям москвинами Києва і ворожою окупацією земель, що були коліскою Київської імперії.

Окупація носила характер національний — у важливих стратегічно містах стояли суздальські (та взагалі московські) залози. Наш літопис стверджує, що в Городці (твердиня, цитаделя Київська) розміщується сильна московська („суддальська”) залоза і такі ж стоять у більших містах. Населення Києва, як видно зі слів того ж літопису, уважає тих москвинів зажерливими, загребущими, причепливими,

і взагалі почуває до них національну зненависть, якої не почувало до вояків тих князів, котрі раніше не раз збройною рукою виривали один у одного владу великокняжу.

Цю свою перемогу над українцями одержали об'єднані війська московських князів напавши на Україну спільно з половцями. Але року 1149 пощастило українським князям розбити (поза Києвом) московські війська Долгорукого та змусити їх до втечі. Ось тоді кияне (населення міста) користають з того моменту і не лише перебивають решту зненавистної московської залози, але й сам городець руйнують та палять, щоб оскільки воєнне щастя повернулося б до москвинів — вони б уже не мали де розмістити свої залози.

На коротко Київ і Україна звільняються від москвинів.

Але року 1154 вмирає український великий князь Ізяслав. Національна симпатія літописця до нього виявлюється у словах, що вся Україна („вся руська земля”, — бо ж літописець тоді землі московські, котрі безумовно були дуже вдоволені з його смерті, не брав під увагу) „плакала як по царю і володарю своєму, більше, як по батькові, бо він був чесний, шляхотний, христоклюбовий”.

Що й літописець і кияне (свідомо чи не свідомо) керувалися національними почуваннями, видно також з того, що „лучші люди” Києва висловлювалися тоді за таким князем, який би „усім серцем бажав добра рідній землі”.

Але москвини, вдоволені зі смерті Ізяслава, кидаються знова на Україну і зненавиджений московський князь Юрій Долгорукий знова стає паном у Києві, що так знов зазнає всього тягару чужинської окупації.

Та й цим разом окупація не тривала довго — в 1157 році, по двох роках окупації, вмирає перший московський завоювальник України — Юрій Долгорукий. Як і слід було сподіватися, літопис мусить знова нам розповідати про те, як кияне, та взагалі населення Київського князівства, накидаються на наїздників і вибивають московські залози позабавлені проводу не лише у столиці, але й по інших містах.

Національний характер цієї окупації та звільнення від неї ясний як з того, що і в першому і в другому випадкові московський князь спирається не на киян-українців (якби існував вигаданий „русский”, в розумінні проф. Ключевського та інших, народ, — то так би і було), а на московські війська і московську адміністрацію.

Літописець оповідаючи про повстання проти московських окупантів відко свідомий національного характеру боротьби і тому пише не про вбивання дружинників князя (як би було, коли б боротьба була звичайною „усобицею” між своїми князями), а дослівно: „Избивахуть суждальці по городом и по селом, а товар їх грабяче” („Літопис” по Іпатському списку) — це б то як про чужонаціональний елемент.

Року 1169 ще раз рушають походом на столицю України — Київ об'єднані московські війська: суздальці, муромці та рязанці під проводом суздальського князя Андрея Боголюбського.

Цей Андрей Боголюбський був сином відомого вже нам Юрія Долгорукого. Коли цей останній, яко окупант, сидів у Києві, то він посадив княжити цього свого сина у Вишгороді під Києвом (Вишгород прикривав і боронив Київ від заходу). Однак Андрей Боголюбський відчував і бачив загальну ненависть українського населення як до нього самого так і до його вояків-москвинів. Тому, сам, зрештою також ненавидячи українців, покинув Вишгород і втік до Володимира на Клязьме (Суздальщина).

Тоді, як батько Андрея Боголюбського ще мав надію, сидячи в Києві разом з москвинами, керувати Імперією Київською — тепер, як цей князь так і москвини — імовірно переконалися на підставі двох попередніх спроб, з яких кожна закінчилася всенародньою боротьбою проти окупантів, що Українців — творців тої імперії, яка загрожувала самій Візантії — не так легко обернути в рабів — не мали більше наміру керувати імперією з чужої їм столиці, а тому вирішили її пограбувавши, як вандали — Рим, знищити раз на завжди.

Про те, як москвини (що тепер звать себе „русскіє”) руйнували столицю Київської князівської української держави, не будемо оповідати самі, а не міняючи жодної літери, не перекладаючи навіть на українську мову, відпишемо з Іпатського списку Початкового Літопису. А літописця, як відомо, трудно уважати за жертву „української шовіністичної пропаганди”!

Ось що пише літопис:

„Взять же бысть Киевъ, мѣсяца марта в 8, в второѣ недѣли поста в среду и грабиша до два дни весь градъ, Подолее и Гору и монастири и Софью и Десятинную Богородицю и не бысть помилование ни-

кому же ни откуда же, церквамъ горящимъ, крестьяномъ убиваемомъ, другимъ вяженымъ, жены ведомы быша в плѣнъ, розлучаемы нужею отъ мужей своих; младенцы ридаху, зряще материй своих и взята імѣнья множество и церкви обнаживша иконами и книгами и ризами и колокола изнесоша всѣ Смольяне и Суждальци . . . зажжен бысть и монастыр Печерский . . . и бысть в Киевѣ на всих челоуѣцех стенание, и туга и скорбѣ и слезы непрестаньные."

Цікаво тут же відмітити, що далі літописець-українець каже, що „весь нарід проклинав" москвинів та їхнього князя, тоді, як московський літописець пише, що „поможе Богъ и святая Богородица, и отня и дѣдня молитва" доконати такого „славного" вчинку („сега-же не было никогда же!"). Отже почування суздальського літописця випливають зі свідомости людини іншої, ворожої Україні, нації.

Закінчується цей красномовний образ „єдности" москвинів і українців увагою українського літопису, що пізніше вже татари не мали що грабувати в Києві! Читаючи це несамохить приходять в голову, що історія має тяглість і тому за подібних обставин повторюється. Що і тепер москвини в той же спосіб виявлювали „кровну спорідненість", лише тоді, — мусіли підпалювати будинки, а тепер то могли й висаджувати в воздух!

То була (1169 рік) вже десята за князівської доби збройна „зустріч" українсько-московська (таким чином припадала одна українсько-московська війна на кожних 30 років „київського князівського періоду", який за московськими твердженнями мав бути наче б то „спільним").

Столиця Київської держави — Київ, був, як ми вже писали, великим і багатим містом, про що можуть свідчити слова чужоземного мандрівника — Тітмаря Мерзебурського, що побував 1018 року в Києві. Він пише, що Київ мав 400 церков, 8 базарів і „незчисленну скількість мешканців".

Після зруйнування Києва московським князем Андреем Боголюбським, як стверджує літопис, „татарам не було що вже грабувати".

А зараз же по появі татар, за словами сучасника, Київ був уже „мізерним" містом, у якому „залишилося не більше 200 будинків". Цей занепад звичайно не стався відразу, лише по зруйнуванню москвинами міста (після кількарізного їхнього „господарювання") він зійшов на стан провінції-

яльного міста, занепадав ступнево, а татари лише закінчили недокінчене москвинами.

Отже треба було бути справжнім москвином, щоб загарбити цілу історію української князівської держави, але треба було мати також досить духового льокайства, щоб всупереч літопису, всупереч чужим хронікам, всупереч всім історичним джерелам — вірити московським вигадкам про те, немов уся „честь” зруйновання Київської держави належить татарам, вигадкам, котрих метою було закріплення панування над нашим народом!

Не треба забувати, що татари прийшли майже 70 років по зруйнуванню Києва москвинами і то в мент, коли Київ був провінціяльним містом!

Року 1173 рушив московський князь Андрей Боголюбській новим походом на Україну (11 українсько-московська війна), але цим разом змусили його українські князі до відступу. Цей невдалий похід підірвав серед москвинів авторитет князя Андрія і його 1175 року вбили змовники з числа його підвладних.

За той час чи не такі ж приязні відносини були у наших предків із близько спорідненими з народом московським — ляхами. За Володимира Великого, Святополка, Ярослава йдуть війни за Червенські городи, це б то Галичину, а далі за т. зв. Галицько-Волинської держави точиться невгаваюча боротьба з тими ж поляками. Отже за всього т. зв. Київського періоду „єднала” нас з сусідами: москвинами і поляками, запекла, **безупинна боротьба**, жорстока і неблаганна. Але історія свідчить, що москвини були більш небезпечним ворогом українського народу.

Коли ж мова йде про занепад Київської Української Імперії, то треба підкреслити, що почала поволі підупадати ця держава вже по смерті Володимира Мономаха (1125). Звичайно, по смерті Володимира Мономаха зменчення сили Києва наступило не відразу, початково кипіла ще за Київ завзята боротьба (як і давніше між князями, які боролися віддавна за володіння Києвом). Але поки боротьба точилася між українськими князями — це була боротьба тільки за володіння славним містом, за честь бути великим князем київським.

Однак не ця боротьба була причиною упадку Київської Держави.

Тут мусимо підкреслити, що також немає вистарчаючих причин, щоб згодитися з поглядами московських істориків: Довнар-Запольського та Покровського, які в московському інтересі зводять причину підупадання до самої економіки і проблеми торговельних шляхів, щоб так затерти ту роль, яку відиграли москвини в зруйнуванні цієї держави.

Після Володимира Мономаха, як ми вже казали, панували в Києві і талановиті князі, такі як Ізяслав II, але по смерті цього остатнього Київ слабне цілком і його опановують (по двох невдалих спробах вдержати) та руйнують москвини і дають для керування містом заступника московського князя — князя Глеба. Так Київ став майже провінціалним містом.

Києву вправді намагався повернути його значіння князь Святослав, син Всеволода, але по його смерті Київ, який так і не відбудувався від московського руйнування, ще більше занепадає. Він був надто зруйнований, позбавлений людности, земель, що до нього належали — не мав більше нічого крім свого славного імені. Це була лише бліда, обдерта тінь столиці великої держави, це було тільки підупале місто з блискучим минулим...

Коли пізніше прийшли зі сходу татари, Київ уже був провінціалним містом, якого боронив всевода галицького князя. Татари після тяжких боїв, бо місто героїчно боронилося, нарешті здобули його і поруйнували до решти, але пораненому всеводі Дмитру за мужність його і мужність оборонців — подарували життя.

Відтоді суверенні князі більше не сиділи в Києві...

Закінчуючи розділ про українську Київську Державу, мусимо ще раз з притиском підкреслити фальшивість тих поглядів на упадок цієї держави та його причини, які були сугеровані нашим історикам москвинами, котрі пропагували ті погляди виключно в політичному інтересі московської нації. Їм треба було довести за всяку ціну, як „наукову” істину, немов: 1) москвини є нащадками кольоністів з „Київської Русі”, отже — нащадками творців Київської Князівської Імперії, які до XII віку зрештою наче б то не ріжнилися від українців, а й пізніше повстають між ними лише дрібні ріжниці не так у наслідку змішування з фінами-автохтонами мешканців Суздальщини й інших московських князівств чи впливу географічних умов, як в наслідку польського впливу на „меншу частину” (звідси впливала теза

„єдінства рускаво народа”); 2) упадок Києва пояснюється, як наслідок „браку природніх границь зі сходу”, „пересунення торговельних шляхів” і „внутрішніми династичними усобицями” (так знова ховається істоту справжніх взаємин москвинів з українською Київською державою, ховається в істоті річі національні війни між українцями та москвинами, участь москвинів у зруйнованні Київської держави — отже знова рятується потрібну Москві ідею „єдінства рускаво народа”), і 3) пояснюється зріст Московщини тїм, що її „захищали ліси” і тому мовляв кочовикам тяжче було туди дістатися та й татари не могли чинити там таке спустошення, як на Україні, та ще допливом — українців-коляоністів.

Ми подали вистарчаючі докази штучности, фантастичности і неузасаднености першого твердження і тут їх повторювати не будемо. Що-до другого твердження — можна навести з всесвітньої історії безліч прикладів, які доводять, що не можна пояснювати зріст і упадок держав „природніми границями”. Напр., Карпати є вистарчаюча „природня границя” і вона не перешкодила уграм кілька разів опановувати Галичину, але прекрасно „перешкоджала” українцям наїжджати Угорщину! Чи може наші історики, щоб догодити москвинам, підуть ще далі і припишуть особливі властивости північно-східнім схилам Карпат, а особливі південно-західнім?

Чому відсутність природньої границі між Польщею і Німеччиною, коли була Польща сильною, їй не шкодила? Чому брак природніх кордонів між Литвою та Польщею не пошкодив Польщі, а брак їх з Україною, поміг у XV столітті лише тим же полякам, а пару століть раніше помагав українцям, що загрожували Кракову?

Чому не римляне атакують скандинавські побережжя, а тільки нормани атакують побережжя Італії? Чому саме Картагена, забезпечена морем, упала в боротьбі з Римом?

-- Коли хто є слабій. — то йому все „шкодить”!

Степ звичайно шкодив Київській державі, але тому, що вона не намагалась зорганізувати поважної протиакції, легковажила степ спочатку, а потому виснажена оборонною боротьбою воліла пересунути свій центр на захід. Династичні війни за феодалізму шаліли по цілій Європі, вони звичайно не спричинялися до зміцнення держави, але проте більшість європейських націй вийшла з тої боротьби зміц-

неними і загартованими, впало тільки те, що не видержало в цій боротьбі, показалося слабим і кволим. Закон життя — боротьба і смішно вимагати „теплярняних” умов.

Безперечним є однак факт, що по кількох вдалих для них війнах знищили вже ослаблену Київську українську державу таки московини, які завжди були її ворогами і скористалися з її ослаблення.

Нарешті, як ми це зясовуємо далі, ліси не потребували „захищати” від татар (які зрештою мали центр на тій же Волзі) московські землі, бо Московщина була льояльною частиною татарської держави, такою льояльною, якою вона не була ніколи у відношенні до української держави. Контакт був повний і збирання податків для татар провадилося там татарами правильно. Вразі ж непослуху чи бунтів проти зловживань і здирств татарських збирачів податків — приходила негайно „паціфікаційна” акція, якій знова не перешкождали ніякі „ліси”.

Очевидно, Україна — активно боролася з татарами і це її дуже ослабило, що мало своє значіння, вкулі з сумною ролею галицького боярства, про що буде мого далі. Тут треба шукати причини, чому зник пізнійше цілком наш державний центр і довелося Хмельницькому відновлювати державність — повстанням.

Отже на підставі всього сказаного мусимо ствердити:

1. «руський» нарід — це були варяги і тому не можна говорити про жодні „вітки” руського народу.

2. Українські племена, які зукраїнізували потроху „руських”, мали дуже мало спільного чи расово чи культурно, чи мовно з московськими предками, навіть до змішання їх з фінами чи монголами.

3. В утворенні Київської держави московські племена брали такуж участь як і Меря, або „Чудь белоглазая”, або якісь східні племена. Вони безнастанно намагалися збройними повстаннями визволитися з під неї. Зате, коли ослабла Київська держава — встромили їй ножа в спину і таким чином вони її зруйнували!

В. Українська Галицько-Волинська Держава.

По упадку Київа (Київської держави) українська державність зберігалася далі, бо ще 170 років існувала українська Галицько-Волинська держава.

Галичина і Волинь, що належали до Київської держави, після смерти Ярослава Мудрого почали існувати як два окремі князівства: Волинське та Галицьке. Як ми вже вказували, в міру упадку Кисва і зросту небезпеки від половецьких набігів людність потроху відпливає на ці спокійніші землі, заселені віддавна такими ж українцями, як і околиці Кисва. Цей рух до певної міри можна навіть розглядати, як свого роду „поворотну хвилю”. Збільшення населення, яке приносило зі собою свою культуру і багатства, сприяло зміцненню і розвитку цих земель. Дністром починає вестися жвава торгівля, а галицько-володимирські князі намагаються опанувати і тримати в своїх руках цілий Дністровий шлях аж до моря.

Талановитий князь Володимирко (1124—1153) поклав основи могутності галицької держави і переніс свою столицю до міста Галича. Ще поширив межі своєї держави та також побив половців його син Ярослав Осмомисл (1153—1187), що опанував землі над долішнім Дністром аж до Дунаю.

Таким чином Дністер почав виконувати ту роль, яку виконував перед цим Дніпро, лише продовження Дністрового шляху (Буг і Висла) були в чужих руках. Але самозрозуміло, що Дністер з причин чисто географічного характеру (в тому і його величина) не міг заступити Дніпра. Тим частіше можна пояснити, чому прямий спадкоємець Київської держави — держава Галицько-Волинська не могла досягти того розцвіту і могутності як держава Київська. Однак певна подібність ситуацій збільшувалася ще тим, що так як гирла Дніпра весь час були під загрозою удару з боку кочовиків, так тепер Дністровий шлях був стало загрожений уграми, що й привело в майбутньому до ряду воєн.

Поширивши так свої володіння, Ярослав Осмомисл удержував тісні звязки, як і князі Київського періоду, з володарями західної Європи. Однак якісь невідомі нам причини привели до того, що Ярослав Осмомисл визнав був себе васалом Фрідріха I з Гогенштауфів.

Помилкою Ярослава Осмомисла слід уважати союз його з москвинами проти українських князів, хоча цієї трагічної помилки допустився князь Ярослав під тиском боярства. Галицьке боярство спричинилося до одруження князя Ярослава з дочкою князя Юрія Суздальського і ті ж бояри

силували його жити з нелюбою йому жінкою. Роля галицьких бояр, як побачимо в цілій історії Галицько-Волинської держави, є дуже негативна — вони стало керувалися не інтересами землі української, тільки власними егоїстичними інтересами. Князь Ярослав Осмомисл таки не міг ужитися з обмосковленою дочкою Юрія Суздальського (Долгорукого), розійшовся з нею, а взяв собі яко дружину боярську дочку — Настю Чагрову. Галицькі бояри, невдоволені впливами родини Чагрових, організували повстання, схопили Настю Чагрову і спалили її на вогнищі, а від князя домагалися співжиття з нелюбою жінкою. Ярослав не пристав на це і змусив остаточно боярську опозицію покинути Галич. По смерті Ярослава Осмомисла вони рівнож повставали проти сина Ярослава і Насті — Володимира, що не хотів бути їх іграшкою. Остаточно бояри скинули Володимира з батькового стола та покликала сина суздальської княгині.

У Галицькому князівстві помічаємо дальший розвиток феодальних стосунків, які уможливили галицькому боярству здобути величезні впливи і значіння.

Впливи бояр були такі великі, що вони скидали князів і, як ми бачили вже за Ярослава Осмомисла, втручалися як в державні, так і в особисті справи князя і то цілком не на користь держави. Вони хочуть відогравати першу ролю і, керуючись власними егоїстичними інтересами, не раз зраджують Українську націю і врешті стають грабарями Галицько-Волинської держави.

По смерті останнього з роду Ростиславичів володарем Галичини стає талановитий волинський князь з роду Мстиславичів — Роман (1199—1205), який вславився своєю хоробрістю та войовничістю у боротьбі з половцями та поляками. Його властиво значно раніше вказаного року запросили галицькі бояри, але звичайно така людина не могла дозволити їм використовувати себе, як маріонетку. Це довело до конфлікту і втручання спроваджених боярами угрів. Однак угорська окупація не тривала довго, бо вернувся до Галичини, за підтримкою німецького цісаря, син Ярослава Осмомисла, але він невдовзі по тому помер. Ось після його смерті й опановує збройною силою Галичину князь Роман та об'єднує з Волинським князівством.

Князю Роману підлягали крім Галичини й Волині ще де-які князівства, що раніше підлягали Києву. Йому ж

підлягало і само місто Київ — колишня столиця Української Імперії Володимира Великого та його наступників. Таким чином князь Роман, якого не без підстав звать Великим і який був дуже популярним серед народу, обєднав у своїх руках більшу частину українських земель. Столицю мав він у Володимирі, побудованому на західних землях його великим попередником. Князь Роман підтримує добрі стосунки з Візантією, якої хроніст про нього з признанням згадує.

Роман Великий продовжує боротьбу з московськими князями, але веде її головно шляхом дипломатичним (отже бували моменти, коли він був з московським князем навіть союзником лише... таким, як Сталін з Гітлером) Робив він так тому, бо хотів наперед усунути половецьку небезпеку і проти половців організував кілька успішних походів. Після того князь Роман вмішався у боротьбу, що кипіла на Заході, між Вельфами і Гогенштавфами по боці останніх. Польський король був у союзі з Вельфами і тому прийшло до війни між Польщею і князем Романом, під час якої талановитий володар загинув у бою...

Князь Роман Великий титулувався „самодержцем і царем всеї Руси”, що зайвий раз підтверджує не лише той факт, що Галицько-Волинська держава була спадкоємцем Києва, але й те, що тодішні політики були свідомі того, саме так думали... Тоді однак безумовно ніхто не уважав (як це думає український історик Томашівський) Волинсько-Галицьку державу за „першу українську землю, яка відокремилася від загально-руської”, але за єдине продовження і то не „загально-руської” (бо така існувала лише в московській уяві) тільки просто „руської”, цеб то української ж, Київської держави, від якої відпали московські землі, що до неї належали так довго, як довго вона могла удержувати їх силою українського меча. Волинсько-Галицька держава була не лише політичним спадкоємцем Київської держави, але також етнічним складом населення та культурою була тотожня з державою Київською.

По смерті Романа ідуть в Галичині розрухи, яких організаторами були бояри. Галицьке боярство і окремі родини цікавляться лише владою для себе і змогою наповнити кишеню. З цею метою вони садовлять князів, а потому їх скидають (не перебираючи в засобах: одного князя отруїли, грюх — повісили). По смерті Романа один з бояр навіть пробував проголосити себе князем.

Це все дало змогу зміцнитися Польщі й Угорщині та вмішатися в справи спадщини Романа й коронувати, як володарів, „королівську пару” п'ятилітнього угорського короленка Коломана та двохлітню польську королівну Сальомею. Однак і ці пляни, як і комбінації з ріжними князями, кінчилася нічим і року 1237 панування в Галичі перейшло в руки князя Данила. Князь Данило був мудрий політик і виявив велику енергію. Він обєднав більшість наших земель і відбив у московських князів, які знова його захопили, — Київ, хоча сам в ньому вже не міг оселитися. Свою державу він творив немов на ново здобуваючи собі спочатку за підтримкою населення Волинь, а потім здобуває за допомогою війська Галичину. Приборкавши бояр — Данило спер свою владу на селянстві (з котрого організував військо) та на міщанстві. Поширив і зміцнив він державу, а військо українське ходило походом аж під Каліш, як союзник дрібних мазовецьких князів.

Все здавалось ішло добре, але ще до переходу всієї влади в руки князя Данила (1224) з глибини Азії несподівано налетіла нова хуртовина: прийшли татари. Вони спочатку розбили над Доном половців. Тоді половецький хан звернувся до українських князів із закликом спільно протиставитися татарам. Наші князі погодилися і рушили проти татар, одначе цей похід скінчився нещасливо. Татари протягом кількох днів відходили, немов відступаючи під натиском українсько-половецьких військ у степи, а потім несподівано напали великими силами з кількох боків. По кількаденному бої на річці Калці наступила страшенна поразка українсько-половецьких військ.

Після цієї перемоги татари відійшли на схід, але власне вже за панування князя Данила вони вдруге рушили, в 1236 році, з Туркестану на захід, іншим шляхом — між Уралом і Каспієм. Татари здобувають Надволжанську Болгарію, потім московські землі, потім розбивають половців і наприкінці 1239 року рушають татари проти українських князів. В 1240 році здобувають приналежний до держави князя Данила Київ, руйнують його, а потім прямують на Волинь і Галичину. Данило, не маючи змоги боронитися і не бажаючи над собою визнавати татарської влади, мусів втікати на Захід. Цікаво тут підкреслити, що і князь найдалі на схід висуненої Чернигівщини — також втікає на захід, не

бажаючи, як московські князі, співпрацювати з татарами і тим стверджує зайвий раз, що Україна є неподільна і є частиною окциденту, а не орієнту.

Після того татари ще перемогли угрів і поруйнували угорські міста таї раптом повернули до себе на звістку про смерть головного хана.

Бату-Хан, що стояв на чолі цих татарських орд, котрі руйнували і наші землі, заклав собі після того столицю над Волгою — Сарай і заснував так зв. „Золоту Орду“. Цей факт мав велике значіння, бо замість половців почала загрожувати нам куди сильніша, добре мілітарно організована, півдикі держава, яка спиралася на монгольський центр в Азії та використовувала московську співпрацю.

Довгий час тяжіла над безпосередньо поневоленими і над васально залежними країнами татарська зверхність, влада степової держави під оглядом військовим надзвичайно сильної.

Першим, як ми вже казали, признав владу татар суздальський князь, а за ним і інші князі московські, або залежні від москвинів.

Князь Данило не встані був оборонити Київщини та Переяславщини і вони стають звичайними татарськими провінціями.

Сам князь Данило довго ухилявся від визнання над собою зверхности татар та далі намагався поширити свою державу та зміцнити її впливи. Зокрема він здобув від поляків у 1243 році Люблинщину аж по Вислу, що зміцнило його вплив на польську політику. Щойно в 1245 році, коли татарський посол звернувся до нього з рішучим домаганням визнати зверхність Орди, погрожуючи походом — мусів на це пристати. Однак Данило, як володар гордого українського народу, не міг щиро погодитися з таким станом і шукав шляхів до визволення з нього. З цєю метою береться він до будови міст за допомогою німецьких кольтоністів і укріплення їх. Тоді властиво повстає Львів, розростається Холм і Володимир. Одночасно шукає він спільників на Заході до боротьби з татарами. Затісняє також Данило свої стосунки з уграми. Завойовує на спілку з хрестоносцями (німецький орден), тими самими, яких він же у 1238 році розбив під Дорогичином при спробі посуватися на Волинь, — литовське племя ятвягів. У році 1252 женить він свого

сина Романа зі спадкоємицею (по смерті останнього з Бабенбергів) австрійської корони і висувас його кандидатуру на австрійський престіл. Однак коаліція інших претендентів ударемнює ці його пляни і він мусив зректися Австрії та дас Романові здобуті від Литви землі. По перемозі над Литвою укладає Литовсько-Український союз. Він же веде переговори з римським папою в справі церковної унії, маючи на меті за його допомогою організувати хрестовий похід на татар. Це все привело до коронації Данила на „короля всієї Руси“, яка відбулася 1253 року у Дорогичині.

Як бачимо, за короля Данила українська Галицько-Волинська держава набирає великого значіння, відіграє величезну роль в центральній Європі, з якою її в'яжуть тісні стосунки та безперечно під кожним оглядом є продовженням Київської держави.

Після коронації справді папа звернувся, але лише до всіх славянських країн, з закликом піти походом на татар. На це відповіли татари походом на українські землі і добилися перервання стосунків з Римом. Так коронація не дала практично жодних наслідків. Незалежно однак від того всього король Данило не кидає думки про дальшу боротьбу. Тимчасом татари, щоб ослабити українську державу, захочували, спокушаючи зменшенням податків, селян переходити під безпосередню зверхність татар, відмовляючи послуху свому князю. Не одні татари, а й інші окупанти України не раз пізніше стосували подібний спосіб підризнання української державности і розсаджування національної спільноти, граючи на егоїстичних інтересах чи кляси чи навіть „людини“ взагалі, протиставляючи їх інтересам цілої нації й держави, використовуючи так короткозорість людей несвідомих того, що як одиниця, так і кляса можуть успішно розвиватися тільки в рямцях власної суверенної нації.

Король Данило чудово розумів до чого прямують вороги України і тому нещадно нишив цих „татарських людей“. Це знова спричинило явний конфлікт з татарами, і проти короля Данила рушили татарські загони під проводом Куремси. Українські війська виступили на зустріч і розбили цілковито ці татарські сили. Тоді в 1259 році велика татарська орда, що рушила була на Польщу, звернула під проводом Бурундая де-що на південь (немов для якихось переговорів з українськими князями), підступом дісталася на

наші землі, а тоді татари зажадали від князів підлеглих королю Данилу, щоб вони самі зруйнували всі ті укріплення, які так вперто й завзято будував український король. Лише один міцно укріплений Холм не піддався татарам. Однак так татари, випередивши українців, знівечили всі приготування до війни з ними. Підчас цього походу Данило був неprisутній в державі. Незабаром зламаний цими невдачами помер король Данило.

Як бачимо, Київську Державу, ослаблену половцями, що також підірвали її торговельні зносини і в де-якій мірі ослаблену внутрішньою боротьбою князів за владу — знищили після кількох воєн і впертої боротьби — таки московини. Татари ж спинили розріст і зміцнення третьої з черги української держави, держави Галицько-Волинської, яка однак не так, як московські князі, що піддалися без спротиву, намагалася боротися, розуміючи, що вона є авангардом західного світу, західної культури.

По смерті короля Данила владу перейняв один з його синів — Лев (1264—1301). Він був досить войовничий і дуже амбітний. Це власне Лев здобув від угрів Карпатську Україну з містом Мункачем, а від Польщі — Люблін. Таким чином Галицько-Волинська держава (на Волині по смерті короля Данила князував брат короля, а потім — небіж Володимир) успішно ставила чоло натискові своїх сусідів і навіть сама не раз переходила до наступу.

Один з синів короля Данила — Роман, як ми вже згадували, сидів коротко на австрійському престолі.

По смерті Льва став володарем Юрій I, що за життя батька сидів у Холмі. Він злучив знова до купи всі ці землі зі столицею у Володимирі і титулувався „королем Русі і князем Володимирії”. Щасливим випадком збереглася його печатка, на чоловому боці котрої виразно бачимо напис латинською мовою „Юрій I, король Русі”.

Тому особливо дивним є, що п. Василенко-Полонская в „Енциклопедії Українознавства”, серед дуже багатьох інших пущених нею там „в обіг” серед українців користних для москвинів їхніх вигадок, відважилась промовчати факт безсумнівного вживання королем Юрієм I цього титулу, тільки на ст. 428 написала, що король Юрій I „титулувався королем малої Русі”.

Кожному ясно, яке значення має промовчання іншого титула і наведені слова на тлі основної лінії згаданої „Енциклопедії”, яка вперто підкреслює „окраїнне” (157 ст.) положення України та її провінціальный характер і важливість наче б то стало вживаної самими українцями назви „мала Русь”.

Тимчасом вислов „Мала Русь” появляється за часів Юрія I, але в церковному вжитку і то не з нашої ініціативи, а з причин, які подаємо нижче.

Ми вже казали, що православний візантійський церковний центр (патріарх Царгородський) оскільки керувався політичними мотивами — то візантійськими, не приймаючи цілком під увагу потреб інших народів. Ми згадували, що 20 із числа 22 митрополитів київських — були греками, які не знали здебільшого жодної слов'янської мови. Коли по зруйнуванні москвинами Києва він починає занепадати — вже починають митрополити київські цікавитися більше московськими землями. Коли ж татари в 1236 році опановують Московщину, а її князі відразу цілковито підпорядковуються татарам та стають їм вірними помішниками — починають все довше „гостювати” у Москві митрополити київські (Кирило, Максим). Митрополит Петро на початку XIV віку цілковито переїхав на Московщину та став підтримувати її політику.

Король Юрій I дуже піклувався про освіту і церкву та духовенство мало вплив на його політику. Він приложив великих старань до того, щоб Візантія призначила для українських земель митрополита в зв'язку з тим, що митрополит київський фактично покинув Україну і перетворився у митрополита московського (не формально, а в істоті речі). Царгородський патріарх зі своїх власних міркувань (а також наслідком заходів митрополита Петра, який, переїхавши до Москви, хотів затримати старий титул „митрополита всієї Русі”), як то кажуть „вийшов з положення”, погодившись на утворення нової митрополії на компромісових умовах. Під владу нового митрополита переходять де-які землі, раніше підлеглі митрополиту київському, але зате зберігав митрополит, що осів на Московщині, титули митрополитів київських, отже митрополита „Всієї Русі” або „Великої Русі” по грецьки — „Валикої Росії”), а новонаставленого

митрополита галицького наділено вигаданим греками спеціально для нього титулом „митрополита Малої Русі“).

Цей накинутий з власних міркувань візантійцями титул був остільки чужим і безпідставним, що наступники короля Юрія рівнож вживають традиційного титула „королів усієї Русі“.

Панування Юрія I було часом відносного спокою й добробуту. Король Юрій I був у союзі з німецьким орденом хрестоносців проти Литви. За Юрія втратили ми Люблин. По ньому володіли нашими землями його сини: Лев II та Андрій, що підтримували й далі союзні відносини з німецькими хрестоносцями. Вживали вони, як ми вже згадували, титулу князів „усієї Русі“.

За панування Льва II та Андрія знова Галицько-Волинська держава веде збройну боротьбу з татарами. Цих українських володарів звали „щитом християнства“. У цих війнах вони й загинули.

Десь коло 1320 року втратила Галицько-Волинська держава Карпатську Україну й частину пограничних з Литвою північних земель.

*) Візантійські патріархи уважали по давньому, що влада митрополита київського, як і за часів існування Київської Імперії, обіймає всі ті терени з православним населенням, які за часів Володимира Великого підлягали Києву. Візантійські патріархи лише „приймали до відому“, що з тих чи інших причин, митрополит київський довше перебував в одній з земель своєї митрополії, але стояли далі на ґрунті єдності цілої митрополії. Тому неохоче порушили свою ідею єдності в той спосіб, що зберігаючи за київським митрополитом його дотепершній титул „митрополитів усієї Русі“, вигадали новий титул митрополитів „Малої Русі“ лише для митрополитів західньо-українських земель. Однак тим вони аж ніяк не санкціонували перенесення столиці митрополії „митрополитів усієї Русі“ на Московщину!

Пізніше митрополити київські переїзять до Вільна (як перед тим до Москви) і московини, боячися, що лишаться без митрополита, щойно в 1458 році без згоди царгородського патріарха (не канонічно) проголошують єпископа рязанського — „митрополитом московським“.

У зв'язку з наведеним стає цілком ясною тенденція і політична цілі (антиукраїнські), якими керувалася п. Василенко-Полонская в „Енциклопедії українознавства“, намагаючися перепачкувати і узасаднити пізнішу московську вигадку (немов ціла Україна звалася „Малою Росією“, а Московщина наче б то була „Великою Росією“), підкреслюючи, що король Юрій I титулувався „королем Малої Русі“.

Про Короля Юрія II знаємо ми дуже мало. Відомо лише, що за його пановання зміцнилася як Польща, так і Литва та Угорщина. В цих обставинах дуже важко було втриматися оточеній з усіх боків державі. Але якби не бояри, могла б вона ще перетривати. Бояри змовилися й отруїли Юрія II, що було приключкою до втручення Польщі й Угорщини, котрі поділили між собою наші землі.

С. Політичне значіння Київської доби нашої держави.

Такі дата отруєння (7. IV. 1340) є датою кінця українського державного життя на досить довгий час.

Від того часу творять історію на нашій землі протягом кількох сот літ окупанти, даючи що раз більше відчувати населенню значіння його втрати.

Не зважаючи на те, що поклали основи другої української держави такі варяги племені „Русь”, що ця держава якийсь час була у васальній залежності від варягів, що час від часу прибували на заклик князів все нові варяжські полки, той період, відомий ще під назвою „князівського”, (від конунг — князь) залишив незатертий слід в нашій пам'яті, трактований був пізніше нашим народом, цілком слушно, з причин, які ми згадували, як період власного державного життя, слави й могутності. Саме перебування під чужою окупацією сприяло особливій ідеалізації князівських часів. Безперечно, за початкового періоду влилась в жили українського народу певна незначна кількість варяжської крові та полишили варяги сліди своїх впливів. Ця фактично все ж українська князівська держава київська, в якій вже від Володимира Великого українці були пануючою нацією, а пізніше Галицько-Волинська, під кожним оглядом не ріжнилася від інших західньо-європейських держав. Як і всюди в часи середньовіччя переважали і у нас в культурному життю, отже і в літературі, впливи церковні. Освіта була в руках духовенства. Право мало силу як те, котре видавав князь так і церковне, в сферу котрого не втручалось князівське законодавство. В соціальному розумінню, як і в решті держав Заходу, в Україні населення поділялось на верству військову (дружинники), що відповідало лицарству, купецтво, урядовців князя, вільних селян та робітників, пів-вільних і рабів. Рабство було поширене ще

в греко-римському світі, збереглося воно й потім у всіх середньовічних державах.

Значнійші й заможніші дружинники-бояри були типовими феодалами, що зміцнившись, провадили боротьбу з князями за впливи в державі. Нації, як чогось самосвідомого й суцільного, що себе уважає суб'єктом права, не було, але фактично й тоді люди поділялись на нації, отже й українці відрізняли себе виразно від інших. Ця різниця ними помічалася гострійше саме при зустрічах з чужинцями. Доказів такого почування масмо багато. До поданих уже нами попереду додамо ще де-які. Напр., говорячи про поворот московського війська, що зруйнувало Київ, на Суздальщину, пише московський літописець, що: „відійшли всни з честю і славою великою“, а український — що: „з прокльонами і ганьбою“.

Якби ми могли звести на „дискусію“ цих двох літописців, то не було б пощо навіть доводити відсутности вигаданого „єдинаво русскаво народа“. Це найкраще свідчить про те, що і нації як такі існували, і люди різних націй по різному оцінювали ті ж явища. Та й уже стільки разів згадуваний проф. Ключевській пише про Андря Боголюбского: „в особі князя Андря виступив у перше москвин на історичну арену“ (т. I, ст. 277). Звичайно, мусіли й москвини й українці віддавна бути окремими націями, щоб москвини могли так обмосковити нащадка руських князів, які вже перед тим зукраїнізувалися.

Але тоді, як за царських часів окремі московські вчені не привязували такої ваги до кожного свого слова (напр., у наведеній цитаті Ключевській висловився досить необережно заперечуючи ту ідею, яку сам ширив), — то за панування мссковських большевиків їх політичні органи пильно стежать, щоб правла, як те шило з мішка, десь несподівано не виткнулась, а основні тези деколи оголошує „сам“ Сталін. Було б не природно, коли б і в цій справі не визначив Сталін, чи московська влада, напрямної, від якої не вільно відхилятися.

Загроза з боку могутніх сусідів, пише Сталін, „вимагала негайного утворення централізованих держав... і тому на сході Європи процес появи центалізованих держав пішов швидче, ніж процес складання людей в нації...“ (Й. Сталін „Марксизм і національно-кольоніальне питання“ 1940, стр. 70). Але звичайно „папісти“ бувають гірші за

самого „папу” і тому московські большевики в ще більш категоричній формі пишуть немов „українська народність” сформувалась щойно в XVII віці („Больш. Советская Энциклопедия”, 66 том, стр. 349 пише: „оформлення української та білоруської народностей відбувається” в XV та першій половині XVI віку).

Таке їхнє поступовання зрозуміле.

Але більш дивним може здаватися, що старі члени НТШ не реагують на написане в цій справі у виданій під фірмою НТШ „Історії України” І. Холмського (особи близькі до видавництва охоче й завзято інформують, що під цим псевдом видана праця відомого галицького історика і вперто промовчують, що цю працю „підготували” до видання інші, а в першу чергу, як це можна здогадуватися, зі змісту праці і спеціально добраної в кінці книги „Бібліографії” — співробітниця проф. Оглобліна (рівнож не українка) — Василенко-Полонская).

У цій „Історії України” твердо і послідовно підкреслюється така москвофільська ідея:

„Безперечно існували за давніх часів окремі етнографічні риси, що відрізняли населення України від інших народів . . . , але державна організація затирила ці окремішності, не давала їм розвинутися і хоч центр був на Україні... проте українська національність не виступає як щось окреме. Тодішні українці . . . десь у Суздальщині почували себе так само вдома, як у рідній Київщині . . . назва Русь поширилась по всій східній Європі як назва народу — Русь, русичі . . . громадянство високо цінило тих, що охороняли . . . землю і примножували . . . І з другого боку нарід осуджував тих, що розбивали єдність землі . . . Живе було почуття кровної спільноти: „Я не угрин, не лях. ми одного діда внуки” — каже князь і подає руку до згоди своєму суперникові . . . Щойно на початку XIV віку появилася назва „Мала Русь” — на означення Галицько-Волинської держави, як протиставлення до „Великої Русі” Київської держави. Галицько-Волинська держава . . . могла вже дати основу для сильнішого виявлення українських національних прикмет і напр. Галицько-Волинський літопис своєю мовою і кольоритом чітко відрізняється від літописів суздальських . . . під кінець XII століття . . . появляється назва Україна . . . Україна означає південне степове пограниччя Переяславщини. В іншому місці „Україна галич-

ська" ... „холмська" — земля на польському кордоні, де жили „ляхове-українці. Щойно в пізнішому прийнялася на означення всієї території... Україна... хоч підпала під впливи Орієнту, проте не дала себе зазіщити." (Стр. 115 і 116.)

Так, як бачимо, завдяки таємній редакції (яка себе зраджує навіть чужими для Галичини висловами та зворотами), ця „Історія України" видана наче б то НТШ — „перегукується" хоч би зі згаданою „Больш. Сов. Енциклопедією" та з виданою „Академ. Наук УРСР" урядовою історією окупованої України, що її склали вчорашні колеги пп. Оглобліна і Василенко-Полонской — Гуслисті та Петровські, що стоять на тих же позиціях.

З наведених же тверджень випливає, що видання НТШ хоче нас переконати, немов існував за князівської доби один руський нарід („поширилася... як назва народу", а не „народів"), хоча цей „нарід" і мав окремі „етнографічні риси" на окремих землях, треба думати такі, які нині відрізняють напр., бойків від гуцулів чи лемків. Цей нарід почував себе наче б то одним цілим і осуджував тих, хто „розбивав єдність землі", отже і народу. Щоб переконати читача у правильності цієї „єдино-неделімовської" тези, наведено ще й слова „я не угрин і не лях, ми одного діда внуки" та з них спритно зроблено не належний висновок: „живе було почуття кровної спільноти" (тут слід нагадати, що большевицькі автори обов'язково підкреслюють „кровну" єдність українців з москвинами, вживаючи цього слова для означення расового споріднення). І нарешті, що щойно коли вороги розбили щасливу єдність того народу, коли „центр" перенісся десь на північ — частина того єдиного народу (певно, забувши свою приналежність до єдиного народу та лише відчуваючи себе якоюсь „окраїною", помішавшись з усякими „ляхами-українцями"), стала себе звати мешканцями „окраїни", українцями, провінціями, що ніколи самі не творили „цілого" і (додамо), — коли так думатимуть, — ніколи нічим крім провінції не будуть!

Тимчасом уся ця перепачкована з ССРСР „мудрість" московська оперта на не договореннях, фальшивих висновках і т. д. Нехай напр., читач спиниться над недоречним притягненням цитати, яку ми навели („я не угрин і не лях, ми одного діда внуки"), щоб нею підтвердити немов обіднувало українських та московських предків „живе почуття кровної спільноти". Тимчасом ці слова сказав один князь

до другого з тої ж династії, стверджуючи безперечну правду, що вони (князі) безпосередньо і близько споріднені. Але яке це має відношення до народу українського та інших „руських” народів (москвинів, торків, чорних клобуків і т. д.)? Можуть більше відбивати тодішні почуття українського народу, на нашу думку, підкреслення автора Початкового Літопису, що московські предки походять „от ляхов”, та його почування расової вищости?

І такі є всі аргументи!

Адже-ж антинауковими є спроби звести етнічну й культурну різницю між українцями й москвинами, яка існувала вже в початку X віку, до тих відмін „у мові й кольориті”, якими, кажучи по „советські”, „чітко” відрізняється Галицько-Волинський літопис від Суздальського! Хіба ж редактори „Історії України” не знають, що ті відміни подібні до різниць між мовою і кольоритом писаних латиною творів Петрарки, та латиною ж де-яких листів гетьмана Орлика, латиною абзаців „Діярія” чи дипломатичних документів з його підписом? Хіба не свідомі того, що скомпромітувався б цілком той, хто спробував би сугерувати думку наче расова й культурна різниця (в тому й мовна) між Орликом і Петраркою не перевищувала в багато разів тих незначних відмін мови й кольориту чужої їм обом, „книжної” латинської мови? А коли свідомі та свідомо, як і московські вчені чи московські большевики, фальшують історію — то ми вправі запитати: у чийому інтересі?

Ми згодні з тим, що Іван Вишатиц, який був присланий князем української імперії для ліквідації ворохобницького руху, очолюваного поганями-волхвами на Суздальщині і спрямованого проти Імперії — міг (і повинен) почувати себе там „вдома”, але . . . не вільно забувати, що з певністю і Постишев, присланий на Україну для нищення українців, як рівнож і польські воєводи п. Білик чи п. Юзефські з певністю говорили і говоритимуть, що й вони рівнож почували себе „вдома” у Києві, Львові, чи Луцьку!

Отже і цей „аргумент” є не менш фальшивий за попередні та служить тій же меті.

Самозрозуміло, є зайвим після нами сказаного у цій праці зясовувати абсурдність твердження, немов тоді існував один нарід („назва Русь . . . поширилася як назва народу”),

якого єдності і суцільності не порушують природно „окремі етнографічні риси” і то не українців, а „населення” України).

Як що редакція десь у тексті і лишила вислови „українці” у відношенні до співробітників чи сучасників київських князів, — то ці вислови на тлі всього нами наведеного набирають характеру територіального (можуть бути „ляхи-українцями, „москвини-українцями” і т. д.).

Ми би звичайно зовсім не спинялися на фальшивих твердженнях цієї „Історії України”, бо вони не відрізняються від інших подібних тверджень московських та москвофільських істориків. але сам факт, що на цій праці стоїть: „Наукове Товариство Ім. Шевченка, Бібліотека Українознавства”, не дозволив нам мовчки пройти повз неї, тим більше, що ці твердження торкаються не другорядних питань, а одної з найголовніших проблем нашого минулого, яка має колюсальне значіння для формування політичної свідомости сучасників, а тим самим і для нашого майбутнього.

Поставивши так справу, можна при кожному Київському князеві ставити прикметник „український” — він не матиме значіння, а 450 років нашого державного життя віддається москвинам, яко „спільникам!”.

Тим часом князівська держава (як Київська Імперія так і Галицько-Волинська держава) були державами, створеними українським народом і ним кермованими. Ці держави забезпечували протягом кількох віків розріст і розвиток українського народу, дали змогу йому створити такі перлини літератури, як „Слово про похід Ігоря” та взагалі власну культуру і забезпечили не лише тих творців держави, але й майбутні покоління.

Безперечно не всі верстви в однаковій мірі користали з існування князівської держави, в цьому була слабкість цієї держави і цим можна пояснити існування т зв. «татарських людей» — се б то таких, котрі йшли під безпосередню татарську зверхність, щоб платити лише татарам, а не платити ще додаткової данини на свого князя. Очевидно, вони не розуміли, що в цій додатковій данині крилася можливість майбутнього визволення. Але і та „слабкість” нашої держави була спільною прикметою всіх тогочасних держав.

Протягом усього цього періоду відносини між українцями й москвинами здебільшого були ворожі, лише був час, коли

українці були сильніші й тоді вони панували над москвинами; а був час, коли москвини віддячилися українцям тим же. Усюди з-під тонкої плівки однакової літературної мови і спільної династії та релігії визирала глибока різниця й вікова ворожнеча між українським та московським народом, ворожнеча узасаднена причинами географічно-економічними, расовими та культурними.

Галицько-Вол. держава була єдиним продовженням української Київської держави і не вона „розірвала династичний і церковно-політичний зв'язок з Суздалем і цим спинила асиміляційний процес українських елементів з московськими” — лише москвини вирвалися з-під української державної зверхності і тим урятувалися від поукраїнщення. І москвини ж подбали про відірвання своєї церкви православної від української православної церкви.

Наведене помилкове твердження безумовно є наслідком неспроможности його автора визволитися з-під впливу московських істориків та безкритичного відношення до праці С. Томашівського, який намагався поєднати свій партикулярний патріотизм з накинутою москвинами схемою історії сходу Європи, що проголошувала другу українську державу, державу Київську — „спільною” державою „всіх трьох руських народностей”, замість її перевірити. Цю помилку вже свідомо поглибили згадувані нами „редактори” праці І. Холмського, щоб вдержати московську антинаукову схему. Тому читаємо там на ст. 85—86 таке: „Галицько-Волинська держава обєднала тільки етнографічні українські землі і завдяки тому тут сильніше зазначилися прикмети української культури, що стали основою національної окремішности”.

Ця концепція інспірує нзм: 1) що наче б то Київська держава не була українською що більше — що немов тоді існувала лише не зріжничкована мішанина „східньо-слов'янських” або „руських” племен, які вкупі творили під оглядом мовним і расовим єдине ціле. 2) що в кінці XIII і початку XIV віку щойно з якихось тільки „сильніше зазначених прикмет” починає творитися і то ще не український наріз, а тільки якісь, стисліше не означені, „основи національної окремішности”, котрі отже могли привести до повстання українського народу щойно пізніше, лєсь імовірно в тих часах (XVI вік), які подає „Больш. Совет. Енциклопедія”. 3) Такі твори, як „Слово про похід Ігоря” стають в рямцях

цієї концепції, як пишуть московські більшовики, „творами всього руського народу. це б то росіян, українців і білорусів”.

Читачам, які уважно читали попередю написане в цій праці, є цілковито ясна вся шкідливість та антинауковість цієї московської концепції, яку ширять серед нас сини ворожого нам народу. виховані (і „українізовані”) в окупованій червоною Московщиною Україні, прикриваючися імям „Наукового Товариства ім. Шевченка” і 4) далі на тій же сторінці говориться, що „Галицько-Волинська держава продовжила на ціле сторіччя існування державної організації України” (отже і Галицько-Волинська держава має бути не українською організацією, а тільки „загально-руською” організацією України). а це значить, що „виправлена” праця ширить вигадку немов татари, а не москвини зруйнували Київську імперію!

У дійсности значіння Галицько-Волинської держави значно ширше і більше. Вона, після зруйнування Київської імперії в кінці XII (дванайцятого) віку москвинами, зберігає яко незалежну суверенну державну одиницю майже всю українську частину імперії, заселену панувавшим у ній до ослаблення і зруйнування імперії в цілій імперії — українським народом. Тому ж. що як населення цієї держави так і князі та королі самі цілком слушно уважали, що ця держава є ані якась „нова” державна організація, ані якась частина Київської князівської держави, тільки само ядро тї імперії. Не хто інший лише її князі та королі (Роман, Данило, Юрій I, Лев та Андрій) стало вживають титулу „самодержців і царів всієї Русі”, або — „королів усієї Русі”. Їхня самосвідомість у цій справі має велике значіння, бо вона впливала із знання тих подробиць і навіть важливих річей, яких ми можемо не знати.

Очевидячки, стоячи на науковому ґрунті, жодні історики не можуть подати будь-яких переконуючих доказів того, що за Галицько-Волинської держави тільки „стали сильнішою зазначатися” якісь „прикмети” окремішности українців, бо така окремішність (і ть цілковита) існувала вже від багатьох століть на що певні й річеві докази має антропология. Більший чи менший відсоток українських слів у чужій старо-болгарській книжній мові може свідчити, або про більшу чи меншу свіжість і силу візантійсько-болгарських впливів, або про гірше чи ліпше знання авторами тої мови, але не про стан живої мови чи культури, бо про характер

самої культури ми знаємо на загал досить мало, та й те, що знаємо, — управнює нас твердити згідно з даними антропології про існування тоді цілковитої „окремішности“.

Ми вправі твердити також, що життя українського народу, як державне так і культурне, продовжувалось без змін (в розумінні викликаних спеціальними обставинами відхилень) по Київській у Галицько-Волинській державі, яка удержувала, як і держава Київська, стосунки з тими ж державами й народами, а саме з народами західної і центральної Європи та Візантією.

Як родинні звязки, так і торговельні та культурні зносини чи Володимира Великого, чи Ярослава Мудрого, чи Володимира Мономаха — не різняються від подібних звязків кращих князів і королів Галицько-Волинських. Їхньою характерною прикметою було: спільний фронт з окцидентом проти орієнтальних народів, з якими знова перебували в сталому контакті москвини, виступаючи проти заходу. Звязки Данила з Римом — також не є нічим новим, бо ж і княгиня Київська Ольга зверталася до Риму з просьбою прислати єпископа та священників.

Таким чином український нарід, зберігши в формі Галицько-Волинської держави свою суверенність ще майже на дві сотні літ, більше того, — відиграючи протягом тих 170 років дуже й дуже часто провідну політичну роль та впливаючи на формування політичної мапи тодішньої центральної Європи — тим самим ввійшов у литовсько-польську добу свого життя не як „менш вартний нарід“, лише з почуттям своєї вищості і свого славного минулого.

Це почуття власної вартості, свідомість своєї державної ролі протягом майже 450 років — відграло вкупі з перемогами галицьких королів над Литвою — величезну роль, забезпечуючи в першому періоді залежності від Литви за українцями мало не провідну роль, а в другому періоді (в польському) скріплюючи в багато разів спротив українського народу проти польського натиску і гноблення.

Саме ця 450-літня українська традиція, спогади про це славне минуле оживляли і за Хмельниччини кращих представників козацького проволу та творили ґрунт для державно-творчої праці Великого Гетьмана, який не дурно титулував себе (і його так титулували) „самодержцем руським“ і який тому звертався до царя московського в імені „всього

народу православного російського", звучи так по книжному український народ та підкреслюючи його велике минуле.

Держава Галицько-Волинська дала нащадкам своїм те, що хочуть нині підступом, „з середини“ відібрати нам москвини, а саме горду свідомість, що українці є синами старої, славної і могутньої нації, яка багато, багато століть жила своїм суверенним життям, керуючи іншими народами, і яка тому боротиметься не як якийсь байстрюк, а як правний спадкоємець за відібрання від загарбників своєї спадщини.

ІІІ. ЛИТОВСЬКО - ПОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД.

І. Зміна в політичному розкладі сил на Сході Європи і доля українців до кінця XV віку.

З кінцем Галицько-Волинської держави в східній Європі на шахівниці історії зникає на де-який час Україна, як активний незалежний чинник. Щоб краще з'ясувати ті обставини, в яких довелось жити нашому народові, ставши об'єктом історичних потягнень інших, мусимо дуже коротко спинитись на тих силах, що існували на просторі сусідньому з тим, який був заселений українцями.

Над берегами Балтики тоді велася боротьба між німецькими лицарськими орденами хрестоносців, пруськими та ливонськими з одного боку й Польщею та Литвою з другого боку. Німецький натиск, який привів до втрати Польщею гирла Висли, спричинився також до об'єднання литовців у цілях успішної боротьби в одну міцну державу. В той час, про який говоримо, отже від заходу, межували з нашими землями Литва, Польща й Угорщина.

Самозрозуміло, що за тих часів, коли узнавалося немов „право“ до загарбання чужої спадщини дає те, чи інше споріднення з пануючою династією. Такі „права“ до спадщини по українському королі мала певно ціла Європа, бо ж наші князі, як ми вже знаємо, були споріднені й з французькими і німецькими і норвезькими і англійськими королями так як і з королями цих сусідніх країн. Однак кожному ясно, що саме сусіди мали змогу загарбати собі українські землі по смерті останнього короля, а „права“ мали може тільки прикрити покровом законности цей звичайний акт

загарбання і насильництва. Всі ці держави, як круки на вмираючого раненого, кинулись з військами на наші землі. Однак тому, що й татари уважали себе за „зверхників“ цієї української держави, то бояри галицькі закликали їх на допомогу. Наслідки були такі, що теоретично татари признали певні права усім трьом претендентам на Галичину і ця стала так би мовити „міжнародньою“, а намісником став Дмитро Дедько, провідник галицького боярства. Такий стан тривав дев'ять років (до смерти Дедька).

Дуже цікаво підкреслити, що також споріднені з українськими королями московські князі тоді не зголосили ніяких своїх претенсій до цих земель і взагалі не знаємо про жодні їхні заходи подібного роду у татар, а це є безперечно доказом, що тоді московським князям не приходила в голову комічна, на тлі свіжих у пам'яті безнастанних воєн, ідея „єдинаво русскаво народа“.

По смерті Дедька поляки одержують від татар, за щорічну оплату, „право“ на володіння „руськими землями“. Це „право“ (і то лише після умови з Угорщиною) почав реалізувати польський король, однак, як відношення населення (яке остаточно вибираючи між одним і другим лихом — таки воліло вже Литву, в якій українці мали великі впливи) так і втручання Литви (ряд воєн) привело до того, що міг фактично заволодіти король Казимир лише Галичиною. По смерті короля Казимира, на підставі польсько-угорської умови, Галичина переходить під угорську владу. Однак угри так себе показали, що по сімнадцяти роках міщанство і боярство зустрічали з радістю навіть війська польської королеви!

Тим часом решта українських земель перейшла частково добровільно, частково під примусом зброї під владу Литви.

Литва під оглядом культурним стояла значно нижче України і тому українці, які творили більшість, опанували в Литві майже весь урядовий апарат. Дуже вже за кількості літ поукраїнізована староболгарська мова лягла в основу урядової мови Литви. Цєю ж мовою був складений і пам'ятник литовського права — Литовський Статут.

Ця перевага українського елемента робила втрату власної державності, особливо на початках, для українських феодалів і міщанства не такою вже й болючою. Селянство рівнож не відчувало на початках більших змін.

У першому періоді перебування під Литвою українські князі керують далі життям своїх земель в імені литовської

влади — отже люди мають до діла з представниками влади своєї мови й національності. Але природно такі відносини, навіть коли б не прийшло до унії Литви з Польщею, не вдержалися б і прийшло б до боротьби з литовцями, які безперечно захотіли б перебрати і владу на місцях у свої руки.

Ми говорили досі про західніх сусідів (північно-західні й південно-західні), але в цьому розділі не говорили нічого про східніх. Формально-єдиним „сусідом”, а також і паном майже всіх наших земель були татари, але це лише формально. В дійсності ж було інакше. Землі на крайньому південному заході, що її захопила була Угорщина, вона сколонізувала волохами.

На півдні землі степовиків половців — фактично опанували й зайняли татари, як і на південному сході. Однак на північному сході й частинно на півночі фактичним сусідом нашим були москвини, що залежали тоді від татар, від Золотої Орди.

Тому, що ряд українських істориків слідом за московськими урядовими істориками про цього сусіда, який відігравав і пізніше таку фатальну роль в нашій історії — про москвинів пише, наче б то вони „терпіли татарське іго (ярмо)” і цими словами закриває від нас дуже цікаві процеси творення московського царства та його справжнього духового обличчя, мусимо ми спинитися трохи над цими питаннями. Ми вже знаємо, що до втрати державної незалежності Україною вона початково панувала над московськими землями, а потім вони по ряді невдалих повстань стали цілком незалежні внаслідок повільного упадку Київської держави. Знаємо, що вони вже за часів приналежності до Київської української держави були етнічною мішаниною слов'янського, як думав літописець, спорідненого з поляками племені (менш численного) і фінських автохтонів (більш численних) московської землі. Такий етнічний характер москвинів позначився також на тому, що ряд повстань московських (1024, 1071 рр.), як повстання східніх або африканських народів, мали почасти релігійний характер і на чолі їх стояли жерці. Потім москвини, зденационалізувавши галузь руської князівської династії, дуже короткий час були суверенною державою (більше три чверти віка), а після того легко стали васалом татар, чому сприяв і расовий момент (перевага урало-алтайських первнів) так і економічно-культурний

(сталі звязки з Азією), а також брак міцної державної традиції.

Татари створили велику імперію, на чолі котрої стояли „Каани”, нащадки Чингіс-Хана, а їм підлягали, яко васальні, менші татарські держави, в тому числі й „Золота Орда” над Волгою. У свою чергу цій Золотій Орді підлягали московські князі, що визнали татарську зверхність, одначе призначав тих князів (чи підтверджував) таки сам Кзан.

Ми вже звертали увагу на те, що з одного боку чинник расовий, а з другого боку економічно-географічний (повязаність через Волгу з Азією) робив дуже непопулярним, а то й ненависним звязок московських земель з Київською державою. Самозрозуміло, ті ж причини мусіли робити не лише терпимим, але й догідним звязок з кожною азійською силою, яка міцно стояла на Волзі і Каспію. До того треба додати, що найгустіше населення Московщини (а тим самим і найбільше помосковлене мовно і культурно, хоча расово скорше фінське, а не словянське населення) було розміщене саме в Суздальщині, Рязанщині, Володимирщині і Тверщині. Інші райони Московщини були не так густо заселені. Нижче від Оки, по лівому боці Волги були землі таких несловянських народів (вони й досі складають в тих районах національну більшість): Марі, Удмурти, Пермьки-Комі, Манси, Башкіри, а далі Калмуки, з правого ж боку — Чуваші, Мордва, Меря. Чудь, Вєсь, і т. д. Ці народи почасти й досі зберегли свою расову й культурну окремішність, хоча перебування в московському ярмі спиноло, чи навіть обнизило значно їхній культурний розвиток та рівень.

Один з московських істориків пише про це ось як: „На широкому просторі від Оки до Білого моря є тисячі немосковських назв міст, сіл, рік і місцевостей... легко помітити, що колись на всьому цьому просторі згучала одна мова”, очевидно, московський історик має на увазі мову *угро-фінську*.

До того слід додати, що ці фінські племена за часів існування Болгарської держави на Волзі не стояли так низько. навпаки, є докази, що культурно вони в багатьох районах подекуди перевищали московських предків.

Було б надзвичайно дивно-альогічним явищем, коли б справді москвини, ця, під оглядом етнічним ще не стійка фінсько-словянська мішанина, а до того, майже без державницької традиції (коло одної сотні років незалежного існу-

вання) стала б відчувати татарську зверхність, як якийсь найгірший гніт, з під якого поволі треба підготовлювати вивольнення, як ненавистне, нестерпне ярмо („іго“), а однак літературні джерела пов'язані з „Куліковою битвою“ урядова, сфабрикована москвинами „історія“ вже від часів Петра I саме так і представляє справу.

В дійсності ж було цілком інакше і твердження, навіть з часів до-Петрових, хроністів змінити правди не зможуть. Історія московська ішла тим шляхом, який був логічним продовженням пройденого попереду і був єдино правильним висновком з існуючих до того обставин.

Зовсім інакшим було ставлення українців до татарської зверхності. Українські князі, всі без винятку не перестаючи борються, або мріють про боротьбу з татарами. Навіть найдалі висунене на схід князівство Чернігівське живе ідеєю боротьби з чужим йому татарським світом. У 1239 році князь Михайло Чернігівський при наближенні татар тікає в Угорщину шукати там допомоги, а князь Данило Галицький призначає до Києва свого тисяцького (воєводу Дмитра), який довго витримує татарську облогу. Князь Михайло прибуває потім до Данила Галицького. Коли відійшли татари — вертається, і в 1246 році признає часово владу орди, але орієнтується далі на Захід і тому його вбивають татари. Як стверджує мандрівник Плано-Карпіні, вбили татари й другого чернігівського князя — Андрія. **Всі українці яко органічна частина Європи остільки вперто орієнтувалися на Європу, на Захід, що коли в 1250 році був поставлений, у порозумінні з Данилом, галицьким митрополитом Кирило, татари починають полагоджувати всі церковні справи через прихильного їм єпископа-москвина Феогноста, котрий переносить свій осідок до Сараю (столиця Золотої Орди) і стає довіреною особою татар та виконує дипломатичні доручення хана Менгу Тимура.**

Як бачимо, москвини, коли їм це треба, уміють бути „скромними“ і навіть в грубих підручниках для середньої школи ніде не хваляться цим татарським дипломатом і московським єпископом в одній особі!

Московщина — ця найдалі на захід висунута органічна частина Сходу, тоді, як і у всі важливіші моменти своєї історії — орієнтується на рідний їй Схід.

Варто підкреслити те, що Золота Орда лише умовно могла називатися чисто татарською державою, бо в дійсно-

сти не лише полки для підтримування внутрішнього ладу комплектувалися з охотників-москвинів, але й війсьکو. В поході на Німеччину брали участь мешканці тодішньої Московщини, які, як свідчить хроніст Рубрук і були там винищені. За Рогером і Вольфом*) вже в 1238-41 році москвини склали поважну частину татарських військ і спільно руйнували Україну. Відомо також, що в 1262 році було переведено бранку (рекрутування) серед москвинів до татарських військ.

Правда, на це може завважити московський історик, що того ж року виник ряд розрухів протитатарських у московських містах, але цей факт не міняє нічого, бо ті розрухи були цілком не на національному тлі, а на внутрішньополітичному. Тоді в татарській імперії йшла боротьба за владу між Хубилаєм і Арикбугою; москвини отже виганяли збирачів податку (звичайно немилосердних здирщиків), присланих Хубилаєм, бо... тягнули за Арикбугою.

В разі потреби, московські князі брали охоче участь, а то й самі бували ініціаторами (Іван Каліта, Феодор Ярославський, Міхаїл Тверской та інші) татарських карних експедицій навіть проти московських земель і взагалі почували себе чудово в рідній їм по крові і духу татарській імперії.

Тоді, як українські князі були споріднені з західними володарями — московські були в родинних зв'язках саме з татарами. Так, в 1257 р. Глеб Васильєвіч — женився в Орді, його небіж, князь Константін Барісовіч Ростовской — женився в Орді у Кутлукарти. Князь Міхаїл Феодоровіч також женився з татаркою, князь Феодор Растіславіч Ростовской — рівнож жонатий був з татаркою і навіть „Великій князь” Міхаїл Тверской (1313 р.) мав також жінку татарку. Очевидно на цьому не кінчався довгий список князів московських, споріднених з татарами. Деякі з московських князів займали в и з н а ч н і становища при ханському дворі, мали сталі місця при ханському столі (звідси татарсько-московський звичай „местничество”) і брали участь в походах татар.

Отже в житті татарської імперії москвини беруть охоче активну участь не лише у війську, але і в дипломатії та адміністрації.

Можна сперечатися, чи пізніші князі московські по крові можуть скорше вважатися за русо-москво-фінів, чи

*) „Geschichte der Tataren”

за татар на яких дві третини, в наслідок такого помішання крові шляхом шлюбів. Не дивно, що московський же літописець, пишучи про карну експедицію, і то проти також московського міста, на чолі татарських загонів славного в московській історії князя Івана Каліти („собиратель земли русской“) в 1322 році, зазначає: „плєніша много людей і поскоша і Ярославль пожже мало не весь“.

Певно, при такій „кровній“ спорідненості московських князів з татарами, подібні „патріотичні“ вчинки неможливо вважати навіть за національну зраду.

Такі ж подружні й інші звязки едали „людей з народу“, москвинів-баскаків („баскаками звалися вояки помічних військових відділів, що у мирний час виконували головню поліційні функції; численні села тої назви на Московщині є доказом великої скількості москвинів-баскаків) з татарами.

Отже, слід цілковито погодитися з висновком Насонова („Монголи і Русь“, Академія Наук С.С.С.Р.), що: „Штоби накалебать прочно устанавішієся атнашенія патрєб-валась катастрофа: распаденіє залатоординскаво гасударства“! І так справді було: Двісті літ були москвини не лише льюальними громадянами татарської імперії взагалі, але також її підпорою. Колиж почалася з початку в татарській імперії взагалі боротьба за владу і розклад, а потому і в Золотій Орді — московські князі нарівні з татарськими ватажками брали участь в цій боротьбі, живучи тими в-строями, що й справжні татари. Вони ніколи не боролися проти татар взагалі, а лише брали, і то без жодної прихованої думки, участь у боротьбі ріжних претендентів до влади. Широко розреклямована потім і тепер москвинами, як збройний виступ проти татарського панування, „Кулікова бітва“ була в дійсности лише боем князя Дімітрія, що визнавав ранійше себе васалом одного з конкуруючих татарських володарів, проти військ нового володаря, який рушив на Москву, бо не забув, що коли він, ще як воєвода, підтримував одного татарського хана — московський князь Дімітрій, визнаючи другого (татарського ж) хана — зігнував наказ воєводи Мамає, як того, що тримає з узурпатором.

Цим також пояснюється, чому після цієї перемоги, як тепер кажуть „над татарами“ — далі платили москвини татарам данину. Московські історики соромливо промовчують, чому саме після „Кулікової бітви“ далі все є „по старому“.

Лише після того, як цілковито розпалася Золота Орда, московські князі вже не лише не мають кому підлягати, але й життя само змушує їх, споріднених з татарськими володарями, намагатися організувати лад на землях бувшої Золотої Орди. Тому по 1480 році „визволена” Московщина звертає всю свою увагу, свої погляди й активну політику туди, куди дивився московський нарід і перед тим цілих чверть тисячоліття, на Схід, з яким торговельно і культурно була звязана Московщина пів тисячоліття. Не чужий і етнічно і культурно Київ притягає їх увагу, не в бік тоді менш потрібних їм земель Руської держави українського народу, що гнобила їх, звертаються їхні погляди, а на рідні їм „ царство казанское” і „царство астраханское”, яке й завойовують москвини з єдиною метою: відновити лад на тому, так важному для них шляху, щоб так знову відбудувати Волзько-каспійську державу, хай навіть з центром не в Сараї, а в Москві. Одним з володарів цієї московської держави навіть був пізніше татарин — Борис Годунов, тому й державу свою (не почувавши ніяких звязків з Київською Руською державою) зовуть вони звичайно „Царством Московським”, а українські землі вважають землею „литовською”, до долі якої їм немає діла.

Цікаво порівняти таке їхнє тодішнє розуміння походження і обсягу своєї держави, їхні традиції — з підходом до всіх тих питань Богдана Хмельницького (про який докладніше буде мова на своєму місці), котрий відроджуючи українську державність так, як і його сучасники, уважав себе єдиним спадкоємцем володарів київських та галицьких і титулувався згрецька „самодержцем всеросійським”!

Усе щойно сказане зясовує, чому ці приятелі татар не заявили в році 1340 жодних претенсій до України, а також лише це пояснює вповні пізніше московське поступовання що до України. Без того всього спеціально дивною була б позиція Московщини в українській справі до Переяславської умови і ряд її посунень пізніше. Лише, коли прийняти під увагу, навіть не наше, а московське суб'єктивне почуття чужості що до українців, то все стає тоді самозрозуміле.

Тим часом всі українські землі ввійшли початково в склад Литовської держави, за винятком тих небагатьох місцевостей, котрі захопила Польща і Угорщина. Однак становище Литви між Польщею, Німеччиною й татарами, було дуже важке, знову ж різниці релігійні й расові між литов-

цями й українцями стояли на перешкоді швидкій консолідації цієї молодогої держави. Польща ж, як і німці, відривала невеличкі прикордонні землі й тисла стало на Литву.

Це все створило сприятливий ґрунт до згоди литовців на персональну унію Польщі й Литви в році 1386. Ця унія вже в слідуєчому році віддала під зверхність Польщі Молдавію, Валахію, і Бесарабію. Керівництво політикою переходить в польські руки. Що правда, литовські князі, в спілці з удільними українськими князями, пробували кілька разів вирвати Литву зі звязку з Польщею. Одначе натиск татар і енергія польських володарів, а пізнійше натиск Москви, яка хотіла відібрати від Литви опановані нею землі (Смоленськ, Полоцьк і інш.) привели остаточно до фатальної для українців Люблинської унії (1569).

У випадках, коли спроби збройного спротиву українських князів кінчалися невдачою (напр. виступ Михайла Глинського в 1508 році) і їм доводилося втікати навіть до Московщини, самозрозуміло, ми не можемо, подібно московським історикам, дошукуватися в тому якогось „загально-руського” патріотизму чи вияву українських настроїв. Це були факти того ж порядку, як втеча литовців, двох братів князя Ягайла, до Москви, спричинена їхнім небажанням коритися владі Ягайла, або пізнійша втеча з Московщини на Литву князя Андрея Курбского. Фактом безперечним є, що в Литовській державі українці, при всіх своїх впливах, не керували державою, не вели отже активної політики і тому ми не уділяємо в наших нарисах подіям внутрішнього життя спеціального місця. Однак життя, щоденне життя українського народу значно погіршало після Люблинської Унії. Уже й перед нею помічався сильний натиск поляків, які намагалися головно підпорядкувати собі багаті українські землі, здобуваючи тут маєтности, потому ж, згідно з Люблинською Унією, всі українські землі, за винятком Берестейщини, визнано за приналежні безпосередньо до Польщі, почався справжній похід аматорів легкої наживи на Україну.

Становище однак на Україні ускладнюється ще де-чим.

Ще князь литовський Витовт брав участь у внутрішніх війнах татар (котрі щойно пів віка перед тим стали магометанами) і зокрема спричинився до усамостійнення Кримської татарської Орди. Це усамостійнення привело до знищення італійських кольоній на південному кінці України, над берегами Чорного моря (Каффа), що ще доти існували, вели жвавий торг, визнаючи зверхність Візантії.

Татари швидко опановують Крим і північне узбережжя Чорного моря, стаючи на пару сот літ найгіршою болячкою степової України, а разом з тим посередньо сприяють відродженню боєвої сили України. Таким чином, створення в Криму Татарської держави мало для Українців не аби-яке також додатне державно-політичне значіння. Та й Кримська Орда стала таким-лихом не сама по собі, але в наслідок сприятливих обставин. Саме тоді впала під ударами турків Візантія, а її місце зайняла могутня магометанська держава турків-османів. Турки знищують Каффу і кримських ханів роблять своїми васалами, а це гарантує існування татарського ханства протягом наступних майже 300-х літ.

Тим часом москвини не лише вели боротьбу з Литвою по стороні частини татар (друга частина татар була в спілці з Литвою), але й реорганізували поступово землі, що входили в склад Надволзької держави. Тоді мав місце в істоті речі малозначний факт, який однак мав велике психологічне значіння. В 1472 році одружився московський цар Іван III з небогою останнього візантійського імператора. Хоча це вже був кінець Візантії (Царгород здобули турки 1453 р.), але цей шлюб перевернув усе в голові московського царя! Після цього щойно він вирішує, що він є наче б то чимсь подібним до спадкоємця Візантії (це виходить з твердження „Москва — трстій Рим, а четв'яртому не бивать") і зростають московські агресивні заходи, тимчасом, звичайно, лише що до ряду сумежних земель, в тому числі й до деяких земель з православним населенням під Литвою. Виривають москвини з під литовського впливу Новгород з його багатими землями і підпорядковують владі царя московського Тверь, Рязань, та інші. Вісім літ по одруженні з візантійською царівною їхнього царя, перестають москвини платити татарам дань і нарешті в 1493 році починають вже москвини уважати себе управненими також до спадщини по всіх володарях руської династії Рюриковичів. Так майже рівнобіжно діють: упадок Золотої Орди, упадок Візантії, одружіння Івана III й політичні та мілітарні труднощі Литви, в напрямі творення в головах московських політиків нових політичних концепцій.

Національний момент і тут не відіграє жодної ролі: вони не тому вважають себе вправі стреміти до включення тих чи інших земель в свою державу, що в тих землях живе „той же" нарід! Ні! Вони вважають, що джерелом „права"

їхнього є споріднення їхніх царів з тою династією, якої власністю були ті землі. А як і додавали до того ще якийсь аргумент — так це був аргумент „однаковости” віри! Землі ті (в тому числі й українські) вони де-коли звали „руськими”, але населення українських земель ні тоді, ні значно пізніше звичайно не звали „руським”, тільки „черкасами” (коли мова йшла про українські землі), як рівно ж і себе „руськими” майже ніколи не звали.

Зміну політичного розкладу сил на сході Європи використали до певної міри й українці.

Так підчас ослаблення татар і поширення Литовської держави українське населення, що відійшло було свого часу на захід — почало, вертаючися на колишню батьківщину, заливати південно-східні простори, відбувалась повторна кольонізація цих земель. Під час „відпливу” населення на захід поява православних церков аж на Краківщині вказує на те, як далеко сягав той відплив. Тепер іде поворотна хвиля, хоча створення в Криму татрської держави, повязаної з дужою Туреччиною, що замінила Візантію, та зазіхання Московщини на українські землі утворює не дуже сприятливі умови для заселювання тих земель.

Тому, що українські західні землі переходять у цю пору під Польшу, то слідом за кольоністами просуваються обережно і польські адміністратори та землевласники, словом саме ті, від кого хотів той український кольоніст бути якнайдалше. Москва ж, яка, як ми казали, не почувала жодної споріднености з українським народом, входить в союз з татарами (кримськими) і московські „гасударі”, ці наче б то „оборонці православія”, насилають і заохочують раз-у-раз татар кримських до нападів на Україну.

Так з одного боку ведуть москвини, коли це їм потрібно, агітацію проти „гнобителів православія” (що відповідало правді) поляків і литовців, а з другого — намовляють магометан-татарів нищити тих же самих православних!

В році 1482 за намовою, як кажуть тепер москвини, „гасударя всеї Расії” (цього вигаданого титулу Європа не визнавала за москвинами та й вони дуже рідко його вживали головно в т. зв. „повному титулі”), кримські татари здобувають і руйнують Київ, а потім Менглі-Герей посилася, по розграбованні, в подяку за добру пораду, своему православному спільникові, нащадкові Андрея Суздальського, пограбовану в Святий Софії київській золоту чашу і дискос!

Протягом 20 років татари майже щороку, щоб догодити своєму спільникові „царю московському” і собі — роблять набіги на українські землі від Карпат аж по Чернигів і від Дніпра аж до Холмщини! Турецькі ринки заповнились сотнями тисяч наших невільників, український доробок знищений, а населення, рятуючись від лиха, навіть почало знову відходити назад.

2. Українські землі під Польщею

Після того, як потрапили під Польщу українські землі, зі заходу почали натискати поляки, не в формі війська, що займає землі, а в формі власне енергійних спритних, охочих до легкої наживи представників польської шляхти, котрі трактували заселені українським селянством землі за „нічиї”, а тому на все нові й нові терени випрошували у королів польських признання права власності і посувалися в східньому напрямці слідом за українцями, поволі обтяжуючи панщиною вільну перед тим людність.

Українське населення мусіло вибирати між творенням осель у безпосередньому сусідстві з татарами (а зрозуміло, що такі оселі були більше наражені на татарські напади і треба було їх боронити власними силами хоча б від дрібніших татарських загонів) та перебуванням під безпосередньою охороною польських замків і залог (охороною від татарських нападів властиво не вистарчаючою) за ціну переходу у півкріпацький стан та за ціну утиску національного і релігійного.

Всі енергійні вільнолюбніші елементи, забезпечившись зброєю, рушали в південно-східнім напрямці, все зменшуючи територію так зв. „диких піль”, а найсміливіші „уходники” заснували за Дніпровими порогами т. зв. Запорожжя.

Так витворилася спеціальна форма лицарського ордену (очевидно витворилася не відразу), лицарі котрого звалися запорізькими козаками, для оборони християнства і на ново здобутих українських земель перед мусульманами.

Початків „козацтва” чи краще сказати „козакування” можна шукати ще в часах Київської князівської держави, але безперечно козацтво не було ані органічним продовженням ані свідомим наслідуванням тих проявів, тільки його викликали щойно подані реальні причини.

Польща лише на словах „боронила” українські землі, а

в дійсності не мала для того ні війська, ні навіть бажання справді організувати сталу оборону границь від татар, бо така оборона вимагала великих зусиль і великої затрати енергії. До того ж були деякі причини, чому початково польські королі були вдоволені з повстання й існування Запоріжжя та були не від того, щоб козацтво боронило ці землі само.

Щоб це з'ясувати, мусимо звернути увагу на те, що діялося в тих часах на Україні. Як ми вже казали, що слідом за ухидниками тягли на наші землі всілякі охочі до легкої здобичі люди. Уже в половині XVI століття зустрічаємо на Волині цілий ряд польських призвищ, таких як напр. Хрусціцькі, Добжанські, Клодзінські, Жолкевські та інші. Одночасно з тим іде нищення старого правового укладу, поступово витискається з ужитку, а zarazом ліквідується, українська мова, як мова урядова. На початку XVII століття і сам Литовський Статут видається в польським перекладі. Проти цього поширення польської культури і польської мови енергійно протестує українська шляхта — нащадки збіднілих князівських родів та родин боярських. Тому, що ми тут знову зустрінемося з терміном „руський”, а також буде йти мова про „руську” мову, мусимо дати де-які додаткові пояснення. Вже за князівської доби староболгарська літературна мова почала підпадати певній виразній українізації. Але по упадку князівської держави і зірванню фактичних зв'язків як з Візантією так і з Болгарією, зросли натомість впливи живої української мови, котрі міцніли з кожним днем. На це впливав також і той факт, що сама Візантія перестала існувати, отже впливи ці мусіли і з тої причини (в купі з болгарськими) ослабнути. Звичайно впливала головно не мова простого народу на витворення канцелярської мови та літературної, а мова більш освічених верств. На розвиток цієї ж нової мови в XIV і XV столітті мали також (дуже невеликий) вплив мови найблизчих сусідів: литвионів, поляків, і білорусів, як рівнож слід відмітити й деякі німецькі впливи.

Отже та канцелярська „руська” мова, котра тоді почала вживатися і як літературна, вже значно ріжнилася від тої „руської” мови, якою писали в XII і XIII столітті. Тоді під назвою „руської” мови крилася більш чи менш поукраїніщена мова староболгарська. тепер під назвою „руської” мови криється мова освічених українських верств, на якій

відбилися всі, щойно згадані, впливи, як рівнож вплив мови староболгарської. Самозрозуміло, що ця, нова вже, „руська” мова була зовсім не подібна до тодішньої московської мови. Відрізнялася також ця мова остільки від поукраїнщеної дещо мови староболгарської (мови літопису), що вже під ту пору укладаються словники („Синонима словенороськая” та інші), в яких подається переклад слів мови старих літописів, мови „Слова про похід Ігоря” на мову, яка в ужитку є тепер і знова є відома під тою ж назвою — мови „руської”, але вже в 1561 році син сяноцького протопопа — Михайло переклав на цю, сучасну йому мову, Євангелія.

Далі ми подасмо уривок протеста української шляхти проти накидання українському народові мови польської в оригіналі, саме для того, щоб читач міг наочно переконатися оскільки різниться ця мова від мови літопису, з якого ми також, не перекладаючи, цитували уривок про зруйнування москвинами Києва в 1169 році. Рівнож кожний читач має змогу сам бачити, що це мова таки українська і таки різниться дуже не тільки від сучасної нам московської мови, але і цілком різниться від тодішньої московської мови. Отже, українська шляхта в 1571 році звернулася до короля з домаганням збереження прав „руської” мови, гарантованих актом 1509 року. В ньому писала:

„Особливе теж его кор. м. нашого милостивого пана просим, аби листи сеймовие и универсали, конституцей і каждая справа подле обетници и привилею его королевское милости при сконченю у неї не иншими литерами и слови, одно руськими литерами и езиком до земли Киевское писаны и выдавани были кгдаж з молодости иншого писма отцове наши учити нас не давали, одно свого приророженого руского, і школи теж польское в Києви немаш. а когды приносят листи его кр. милости, писанье полскими литерами з мешанем латинских слов, вирозумети не можем, якож и тен привилей на злучене едности земле Киевское даный, иж полскими литерами ест написан, просимо его кролевское милости, жеби по руску был преписан, а под маестатною печатью и с подписанием руки его кролевское милости нашего милостивого пана нам был выдан”.

Але і ця нова „руська” книжна мова (так як і попереду — старо-болгарська — про що ми писали на своєму місці) ріжнилася від живої української мови, якою розмовляли на-

родні маси та імовірно, в менш „урочистих” випадках — також освічені верстви.

Немає більшої помилки, як забувши про живу українську мову робити будь-які висновки щодо тодішньої української мови лише на підставі мови писаних пам'яток нашої літератури тої доби.

Розвиток книжної мови, якою писали хочби в XVI віці, ішов рівнобіжно з розвитком живої мови, але безперечно значно швидчим темпом і більше підпадаючи чужим впливам. Москвини охоче „забувають” про живу українську мову, бо є всі дані припускати, що вона, завдяки консерватизмові притаманному селянським масам, у протязі кількох віків змінювалася дуже мало.

Це наше твердження впливає з відомих фактів, на олицз яких для прикладу звертаємо тут увагу читачів. Вже порівняння слів живої мови, які потрапили до наших пам'яток таких як „Апостол” з XV віку, „Пересопницький” рукопис з 1561 року хочби з українізмами „Слова про похід Ігоря” дає підстави твердити про малі зміни в живій українській мові. Але ще маємо такі записані твори, як „Пісня про Штефана-Восводу” з 1571 року і вірш писаний латинськими літерами з 1651 року під назвою „Дума козацькая о войні з козаками над рікою Стиррю”. Цей остатній складений мовою майже цілком подібною до сучасної живої мови. Збереглася рівнож колядка, з литовських часів, яку подаємо дослівно (частину):

„Павлечко коника сідлає,
Павлечко з дворика зізжає;
Павлечка батенько питає:
— „Що ти, сину, гадасш,
На шо коня сідласш?
Куди з двора зізжаєш
Синочку мій?
— Таточку мій!
Що тобі до цього?
Осідлаю коня вороного...”
і т. д.

З того факту, що жива мова, як це видно хоча б з наведеної колядки, протягом яких п'яти століть (до наших часів) майже, як бачимо, не змінилася — маємо всі підстави припускати, що протягом тих 4—5 століть, які ділять литов-

ську добу від князівської Київської держави, рівнож не могло бути великих змін у мові українських мас.

Те ж, що літературні пам'ятки лалі (як і весь час) пишуться іншою мовою — нічого не доводить. Адже ж коли ми візьмемо на розгляд хоч би відомий „Сад Божественних пісней“ Сковороди з XVIII віку — то також можемо ствердити цілковиту неподібність мови цього твору до тої української мови, якою, як ми вже з певністю знаємо, говорили за тих часів. І безперечно, мова віршованих творів Сковороди є в багато разів ближчою до мови хоч би Ломоносова, аніж українська народня мова до народньої мови московської.

Це все охоче забувають як москвини, так і москвофіли, бо це унівець розбиває їхні „руські“ чи „обеденительні“ міркування.

Загрожена за польського панування звичайно була в першій лінії наша книжна мова і тому її боронили українські патріоти.

То ж як бачимо, справа польонізації зустрічала з українського боку рішучий спротив, при чому українці обстоювали вже свою, нову літературну мову. Крім київської шляхти такі ж протести внесла українська шляхта і з ряду інших наших земель. У цій національній боротьбі, як побачимо далі, підтримувало українську шляхту — українське міщанство.

Не треба й додавати, що ці протести не мали жодних наслідків, а з заходу тягнули все нові шукачі легкої наживи. Часто-густо вони навіть не старалися роздобути від короля якийсь акт надання землі, а просто озброєною бандою здобували собі терен. Між цими магнатами, в які обернулися енергічніші з новоприбулих шукачів шастя, провадилися справжні феодальні війни, з метою загарбання землі. Особливо відзначався, як грабіжник чужих земель, рід князів Ружинських, який протягом багатьох років робив напади на сусідні маєтки. Від того магнатсько-шляхецького розбишацтва терпіли дуже українські селяни. Ось уривок з одного документа, що малює нам картину такого нападу: „Одних повішав, а других побив і з домов їх всіх чоловіка до кількудесять з жонами і з дітьми з собою гвалтовне побрав і маєтність з домов їх, от мала до велика што одно било, полупив, і тоє село спустошив“.

Отже з одного боку українцям докучає плянова денационалізаційна і кольтоніяльна політика, яку починає вести держава, а з другого. „приватна ініціатива” польських „конквістадорів”.

Шляхта і так зв. „королевята” робили, що хотіли. Жодної влади не слухаючи — ні короля, ні сейму! Спроба енергійного польського короля Степана Баторого перевести ряд реформ і приборкати шляхту, завдяки його передчасній смерті, закінчилась нічим. Навіть військом польський король не розпоряджався. Саме тому створення козацтва, з його центром на Запорозжжі, було початково на руку польським королям, які навіть певно мали надію використати цю силу не лише для оборони польської держави, але і для скріплення своєї влади.

Не треба думати знова, що утиски чужої держави обмежувалися до питань мови. Безперечно велася Польщею плянова національна політика, остільки плянова, оскільки взагалі за тих часів щось можна було назвати пляновим, метою якої було всі заможніші верстви українські, в тому числі й нащадків колишніх князівських родів та бояр або денационалізувати і переробити на поляків, або зіпхнути до становища безправного робочого елемента. Це була політика не лише уряду і центру, але цілого польського народу, вислід змагань народу, керованого тоді їхньою шляхтою. Це й природньо, бо підчас національної боротьби завжди борються народи, а не самі „уряди”. Уряди і пануюча верства лише очолюють спільні зусилля і спрямовують.

Наша шляхта боронилася, а боронитися їй доводилося проти дужої тоді Польщі і проти самоволі окремих польських магнатів. Магнати, як ми вже сказали, з метою збагачення нападали без надуми на українську шляхту, почувавши за собою силу своєї держави і підтримку інших польських магнатів та шляхти. На менше заможних то й нападати не було пощо. Так зв. „путні бояри” вже в третій редакції Литовського Статуту трактуються на рівні з півкріпаками! Не дивно отже, що те все, вкупі з мішаними шлюбами, привело до польонізації цілого ряду українських аристократичних родин, що так зрадили свій нарід.

Про селянство слід сказати, що воно потроху оберталося у кріпаків, а коли „тікало” на „уходи” та осідало на покинутій колісь їхніми предками землі колишньої Князівської держави, то згодом і там його знаходили польські магнати,

які потому одержували від короля „право власности” на ці землі, фактично заселені, але в актах надання найчастіше подавані, яко „пустині”. Від таких актів аж рябіють архівні матеріяли тих часів. Самозрозуміло, пізніше магнати твердять, що то вони оселили на тих землях селян в характері кріпаків.

Тоді ж закладається ряд нових міст, все на тих же українських землях.

В атмосфері погоні за наживою соціяльні стосунки загострюються щораз більше. Причину зрозуміти буде не тяжко, коли ми подумасмо, напр., над словами хоча би Бопляна, який так каже: „Польська шляхта любить розкіш і пишноту, особливо в одягах, які прикрашють коштовними хутрами; мені доводилося бачити особисто убрання вартости понад 2000 таларів, прикрашене великими гудзиками з золота і рубінів, смарагдів, діамантів та іншого коштовного каміння” . . . Про їжу і бенкети він же свідчить: „їх звичайні обіди значно перевищують що до багатства і урочистости наші урочисті бенкети, влаштовувані у виключних випадках”.

Очевидно на все те треба було брати десь величезні кошти, а чи їх так легко було здобути, то не зашкодить для зясування того нагадати, що, як свідчать літописи від 1569 року, в багатьох місцевостях стало лютував голод, а до цього ще прилучилася в 1572 році — чума. Через те доводилося тим аматорам розкошів добре тиснути на селянина. Село ж за тих умов не мало в кого шукати охорони. Відомий є напр. випадок, коли селянам лежайського староства вдалося дістати від польського короля охоронну грамоту, але після її одержання староста наказав бити посторонками та забити в колодки селянських делегатів, а підстароста Грабінський так висловився про королівську грамоту: „Якби не тільки залізні листи, але й залізного короля принесли — нічого вам не поможе, бо я тут король і пан”.

Король польський у своєму розпорядженню мав крім шляхетського війська, яке міг скликати, ще наймане т. зв. „кварцяне” військо, котре однак дуже часто не одержувало платні і очевидно, жило коштом населення. Сучасник пише: „Одна хорогва приїде в село — грабус його, друга за нею, далі третя і нема села, де б не перебувало 30 - 40 хоругов. Люди плачуть, кричать, розбігаються” . . .

Таке діється по селах, але і в ростучих вже містах не є ліпше. Правда, міста наче б то мають маґдебурське право, московські історики навіть уважають, що саме те право винне в тому, що міста українські були виключені від участі в державному житті, в якому їх заступала шляхта. Але це не було наслідком маґдебурського права, бо в Німеччині міщани брали участь у т. зв. „Ляндтагах”. Зрештою і в Польщі міщани вже спольонізованих міст (як і польських) мали впливи. До таких належить Львів, у якому зате був дуже упосліджений український елемент. Там навіть у челядники не брали українців; цехи були для українців майже замкнені, а для мешкання було виділене спеціальне українське гетто (район теперішньої Руської вулиці). В менших містах, або положених далі на схід (Київ), звичайно перевага українського елемента була така велика, що не могло бути мови про шиканування українців навіть міськими урядами. Ці міста були багато більше українськими містами чим сучасна столиця московської колонії — Сов. України. До цього ще слід додати, що з метою польонізації населення року 1596 заведено ще т. зв. „Унію”, яка мала бути містком до римокатолицизму, (яке на терені Польщі було міцно опановане поляками) і ширено її за допомогою пресії з боку влади.

На тлі тих відносин зрозумілим є, що львівські міщани писали на початку XVII століття: „Утяжені естесьмо ми, народ руський, от народа польського ярмом над єгипетську неволю же нас без меча. але горей ніж мечем є потомством вигублюють. заборонивши нам пожитков і ремесел, обходов вшеляких, чим би только человек жив бити могл того не волен русин на природоной землі своєї руськой уживати в томто руськом Львовє”.

Наведені слова виказують усю тенденційність намагань московських та москвофільських „істориків”, які зі зрозумілих причин намагаються затерти національний характер боротьби та переслідування українців-міщан, умисне зводячи все лише до проблеми релігійно-визнаневого. З цією метою вони запевняють, немов міщанство відчувало утиск не так в наслідок правних обмежень національного характеру чи мовного „бо значна частина українського міщанства мовно досить вже була спольщена”, як „в результаті різниці конфесійної” (В. Гришко „До суспільної структури Хмельниччини” ст. 18). Тимчасом існує величезна скіль-

кість доказів в архівних матеріялах і в інших джерелах, які не лишають найменшого сумніву що до того, як болюче відчувало наше міщанство мовний утиск, та як вперто боронило своєї мови та культури. До того ж слід не забувати, що вивчення релігійної боротьби в тодішній Польщі змушує до зроблення висновку, що Польщі ходило не про придбання для римо-католицької церкви нових вірних, лише про передачу під вплив поляків-ксьондзів непольського населення держави з метою польонізації. У Польщі, що існувала між двома світовими війнами, все дужче виступала тенденція — повторити свою політику з часів, що попереджували добу Хмельницького. У трийцятих роках поляки не допускали ширити „унію” (греко-католицтво), — тільки тому, що вона стала справді українською, — поза т. зв. „сокальським кордоном”. Натомість створили „католицтво всходнього обжондку”, яке намагалось ступнево (починаючи від проповіді) вводити польську мову і було підпорядковане єпископам-полякам. Справа не в правному оформленню національних утисків, а в ствердженню їх наявности.

Чи ж може бути дивним після всього тут сказаного, що і українці-міщани також співчували всім серцем козакам. Що ж до селян — то вистарчить нагадати те, що деколи цілі села покидали насиджені місця і подзвалися на схід, а чоловіки охоче йшли в козаки.

У нас була і є поширена думка про козаків, як про незаможних нетяг, що нічого не мають і походять тільки з селянських низів. Це звичайно не відповідає дійсності.

Не правильним є уявляти запорожців „бідолахами, що втікли з піл панської кормиги”. бо від засновання Січі запоріжської і до її останніх днів брали діяльну участь в її чинах та її життю всі верстви українського народу в тому числі і українська аристократія та шляхта. Числово звичайно кожний нарід має менше аристократів і шляхти, як людей іншого стану, але зате вони завдяки своїй освіті та якостям вибивалися на керуючі становища. Так було і в цьому випадку. Відомі такі імена запорожців, зі згаданих вищих верств: князь Дмитро Байда-Вишневецький, князь Богдан Ружинський, князі Михайло і Кирик Ружинські, Остап Дашкевич, Самійло Зборовський, Чорнинський, Чаповицький, Косинський, Лобода, Самійло Кішка, Шаула, Кремпський, Підвисоцький, Микошинський, Байбуза, Неч-

ковський, Конашевич-Сагайдачний, Оліфир Голуб, Тирський, Сулима, Кулага-Петражицький, Кальнишевський, та багато, багато інших. Ми тут подали прізвища майже самих запоріжських кошових, а скільки було серед запорожців шляхти, якої імен не знаємо, бо були звичайними запорожцями?

До того слід додати, що не всі козаки були запорожцями!

Прообразом козаків, як ми вже згадували, були ті наші „витажці“, що ще у XII віці жили на пограничних землях і так, як наприклад, Демян Куденевич, вславилися боротьбою з половцями, що носила виразно своєрідний характер пізнішого козакування.

Запорожжя, звичайно не відразу, але поступово, створило свою власну оригінальну організацію. Керувала всім старшина (у важливіших випадках спільно з козаками), яка перебувала в укріпленій оселі (твердині) на Дніпрових островах, що звалася Січчю. Тому, що ці острови були за Дніпровими поріггами, то Січ ця звалася Запоріжською. До Запоріжської Січі належав ще ряд прилягаючих земель, на яких жили т. зв. „зимовиками“ (хуторцями) жонаті, старші віком запорожці. В самій Січі не вільно було показуватись жінкам. Серед запорожців були і на початку і потім багато людей на той час освічених і доброго роду — отже ті наші письменники, що за московськими зразками (а москвини знову взяли приклад з поляків) умісно малюють запорожців як некультурних пів-дикунів і п'яниць, то тим перекручують немілосердно правду. На Запоріжжі лише, як і у всякому осередку, де збирається багато енергійної і запальної молоді, на все готової, виступали яскравіше чим у положених на південний захід містах і містечках, як додатні прикмети тодішніх українців (відвага, очайдушність, готовість до боротьби, лицарськість, саможертвенність і ідеалізм) так і негативні прикмети (певний анархізм і несталість, що були наслідком зануку державницьких традицій і пари соток літ чужого панування та є до певної міри притаманні всякій „масі“).

Займалися отже запорожці в мирний час головно ловецтвом, рибальством, пасішництвом, а також і хліборобством та ремеслами. Серед козацтва були також заможні і незаможні верстви всюди, а навіть і на Запоріжжі. За

свідченням посла до козаків від австрійського імператора (Лясота), який був на Запоріжжі в 1594 році. „складалося козацтво з заможних козаків ловців, або власників човнів і голоти, або „черні”, крім того, оповідає він, що „по містах і селах сиділо козацтво, яке себе також залічувало до Запорожців”. Таким чином і „городове козацтво” існувало вже більше пів віка до повстання Хмельницького.

Вони не знали панщини, і тому не дивно, що також і населення незапоріжських земель, котре брало участь чи в походах, чи в обороні своїх місцевостей зі зброєю в руках, починало уважати себе хоч і не запорожцями, але козаками і не хотіло підлягати жодному панові, не хотіло терпіти тих відносин, котрі ми попереду змалювали, а тим більше майже кріпацької залежності. Польські королі під час війн, які доводилося їм провадити, не раз мусіли самі закликати населення в козачі лави, обіцяючи їм за те, і припинення релігійних і національних переслідувань і особисті права вільних козаків. Звичайно після кожної такої війни поляки й не думали додержувати обіцянок і починались менші й більші конфлікти з озброєним козацтвом. Ці конфлікти в міру зросту і так немилосердного національного і релігійного гнету, все частійше обертались в повстання, котрі початково жорстоко придушували поляки, збільшуючи ще тим стару затаєну зненависть, але не розв'язуючи в цілості справи.

Козацьке військо доходило згодом вже до 20-ти і більше тисяч, що за тих часів було немалою силою. Нічого дивного немає в тому, що козацькі гетьмани Криштоф Косинський (1591), Федір Лобода і Северин Наливайко (1596) пробували робити повстання проти Польщі. Таке повстання не було звичайно на тлі відносин нами описаних жодною „авантюрою”. Переслідування і утиски на полі національному і на полі релігійному носили також в істоті речі характер національний (як рівнож все більше напруження соціальних відносин, яке також мало виразне національне забарвлення) — все розбуджувало стихійний націоналізм і викликаючи ненависть до поляків, одночасно змушувало все частійше згадувати перекази про славне минуле українського народу. Козацькі повстання, незалежно від безпосередніх мотивів, завжди в процесі боротьби, загострювали національну ворожнечу і національну свідомість та ставали таким чином прелюдією до національної революції.

Архівні матеріали з тих часів повні натяків на часи князівські, на славу ролі Київських володарів. Зріст національної гордості, безперечно сполучений із затаєними мріями про відновлення своєї державности, все частійше виступає на тлі гуркоту козацьких гармат, козаків, що намагаються скористатися з єдиного „історичного аргументу“ всіх часів і народів — зброї.

„Советські“ (цеб то московські незалежно від національного походження) історики дуже охоче підкреслюють, пишучи про ці часи, що австрійський посол Лясота свідчив, наче б то козаки були на службі московського царя (вже за Косинського) однак ми з тим не можемо погодитися.

По перше, цей австрійський посол, їдучи на Січ, випадково зустрівся з московським послом Василієм Нікіфоровичем, який переконав Лясоту в тому, що козаки належать до підданих московських і далі Лясота пише, що „московський цар дозволив козакам вступити на службу австрійського імператора.

Кожному ясно, що московський цар не знав про подорож Лясоти і тому не уповноважував очевидно свого посла до уділення жодних „дозволів“, а коли б справді той посол уважав козаків за московських підданих — то такого „дозволу“ з певністю не дав би, бо це перечило б ставленню москвинів до всіх чужинців взагалі і самій московській психіці. Саме, знаючи добре, що козаки не є жодними підданими московського царя, дозволив собі московський посол „дозволяти“ без згоди свого царя козакам вступ на чужу службу.

Більше того, слід підкреслити, що безперечно козаки з кінця XV до початку XVI віку, відповідно духові того часу, не були „українською національною армією“ в модерному розумінні — таких тоді взагалі не було. Вони були вояками з покликання і як колишні швайцарці могли служити тому, чи іншому володарю, тим більше, що власної держави не мали. Однак така „служба“, а тим більше співпраця, не була наслідком почування племінної чи національної єдності.

Аджеж був момент, коли і Дмитро Вишневецький (1558—1860) був в службі московського царя, але це так само нічого не говорить — бо в слідуючому році ті козаки беруть участь у війні проти москвинів (у Лівонії), а знову в 1594 році На-

ливайко і Лобода відбирають, здобувши столицю Молдавії, присягу на вірність австрійському цісареві від її господаря.

Пізніше воюють проти турків в союзі з Австрією, хоча Польща є тоді в добрих відносинах з Туреччиною. Це є доказом також і того, що беручи участь у війнах поляків проти москвинів не керуються тим, що є „громадянами Польщі”, лише власними міркуваннями.

Це звичайно не перешкоджає полякам де-коли використовувати для себе войовничість українських козаків (Самійло Кішка в Молдавії).

Ще менше обосновані слова „советського” історика Гуслистого („Нариси з історії України” видання Академії Наук УРСР 1941 року), який каже немов „Факт переходу Косинського до московського царя Феодора Івановича в підданство підтверджує „Грамота” останнього до Донців в якій указувалось „Велено Черкасом запорожським гетьману Хрїштопу Косіцкому і всім Атаманом і Черкасом — воювати Татар”. Ми не знаємо, чи це не був „наказ” (москвини все так любили „повеличатись”) такий, як і австрійського імператора, котрий однак з тої нагоди не робив жодних висновків про „підданство”, а просто хотів найняти чи намовити войовничих козаків до походу проти татар. Ні тоді, ні пізніше (аж до Переяслава) не знаємо про жодні суперечки між московським і польським урядом, що до державної привалєжності запорожців, а таки безперечно були б, коли б справді (а не лише в мріях пана Гуслистого) Косинський перейшов би у московське підданство.

Натомість треба думати, що Косинський (як і інші керівники козацьких повстань) шукали де лише можна собі спільників, часто-густо не тільки пускаючи в рух далекойдучі обіцянки, які обидві сторони певно розцінювали так само, як і підписувані ще до ХІХ віку європейськими народами пакти про „вічний мир”, чи „вічні” союзи, але і помагаючи збройно тим ближчим чи дальшим сусідам, від яких сподівалися якоїсь користі. Нераз вплутувались вони у ширше закросні міжнародні комбінації.

Наливайко також брав участь у різних міжнародних комбінаціях, а пізніше керував козацьким повстанням, яке було в підступний спосіб криваво зліквідоване поляками.

Ця поразка привела до зменшення т. зв. „ресстру” (цебто числа легально визнаних польською владою козаків) і до повного упадку віри в успіх боротьби серед більш поміркованих козаків.

ваних кол. Але козацтво знову зреорганізував визначний гетьман війська козацького Петро Конашевич Сагайдачний.

Сагайдачний був родом з Галичини, вчився в Академії заснованій для українців князями Острожськими, а потім пішов на Запоріжжя. Тут він зробив не менше, чим зробив свого часу родовитий князь український Дмитро Вишневецький, відомий в думках під імям Байди.

Вже й перед тим славилися запорожці війнами з турками на весь світ, вже й перед тим чужі володарі намагалися зеднати козаків для своїх антитурецьких плянів, вже й перед тим Северин Наливайко взяв був Яси і примусив молдавського господаря замість турецької признати німецьку зверхність, але щойно Петро Сагайдачний організує справжню боротьбу з турками і перетворює запорожців у карне, організоване військо. Особливо зросло це військо підчас війни з Московщиною і походів на Москву років 1602—1609.

Підчас одного з походів на Москву (1617 р.) вславився гетьман козацький Петро Сагайдачний своєю відвагою та військовою вмілістю, визволивши з біди, в яку попав під Москвою польський королевич Володислав разом з польськими військами. Коли польський уряд побачив, що він сам не може вирятувати з критичної ситуації Володислава, він звернувся до українського гетьмана Сагайдачного з проханням про допомогу. Гетьман Сагайдачний поставив ряд домагань, які обіцяв польський уряд задовольнити, а потому з 20.000 армією (на тодішні часи це дуже велика армія, напр. шведський король Густав Адольф почав свій відомий похід у Німеччину 1630 року, маючи лише 13.000) рушив на Москву. Українська армія розбила в кількох боях московські війська, визволила з оточення Володислава і спричинилася до поразки в цій війні Московської держави.

По повороті з московського походу, під охороною козацької армії, починає Сагайдачний разом з керуючими колами українськими підготовляти відродження української нації. Зокрема Петро Сагайдачний добився відновлення вищої ієрархії української православної церкви, якої від моменту установаження Унії не було. Дуже дбав крім того гетьман взагалі про ширення освіти та підтримку православної віри. Сагайдачного всі сучасники вважали за великого патріота і борця за українські права, віру і нарід, оборонця перед польськими утисками. Саме, маючи це на увазі, дуже цікавим стає факт, що він боронячи проти польського натиску

православну віру, всеж брав таку визначну участь у боротьбі з Москвою. Цей факт є ще одним доказом того, що за тих часів нікому і не снилася абсурдна думка про „єдність руссако народа” в розумінні якоїсь єдності українців з москвинами.

Найновіші праці московських істориків та їхніх при-служників (а до них у першій мірі мусимо зачислити праці у виданні Академії Наук УССР різних авторів, у тому числі проф. Петровського, Оглобліна та інших), що мають завдання всупереч правді довести, немов ціла історія українського народу „створює єдину картину — стихійного прагнення українського народу до об'єднання з великим братнім єдинокровним народом російським” (ст. 4. „Нарис із історії України” вип. IV. 1940 рік), оперті на певній „штучці”, а саме вони використовують всякі випадкові зносини козаків з московським урядом як доказ „єдності”. Тому мусимо спинитися поперше на посольстві до Москви гетьмана Сагайдачного, а подруге з'ясувати справжній характер таких відносин між українським козацтвом і сусідами.

Отже вже згадуваний Гуслиций, пишучи про посольство до Москви від Сагайдачного на чолі з П. Одинцем, свідомо промовчує справжню мету посольства — побачення з тимчасово перебувавшим там патріархом царгородським, яке було конечне для відновлення за допомогою царгородського патріарха, якому завжди підлягала українська православна церква, вищої української церковної ієрархії. Очевидно для того, щоб дістатися до Москви, треба було вигадати якийсь привід для переговорів з московським урядом, бо безумовно москвини не пустили б українських послів, хоча б з огляду на зазнану недавно від українців поразку, і тому послали по-везли до Москви листи від гетьмана і від московських полонених. Пан Гуслиций звичайно не листа гетьманського цитує, а реляцію московську, в якій говориться буцім гетьман в тому, не наведеному ним листі, пише про свою готовість „служити против Сво Царского велічества неприятели” так, як і „предкі прешнім великім государем служілі і за свої служби милостівоє жалованіє імелі”. Чи так дословно стояло в листі — ми того не знаємо. Котошіхін свідчить, що дяки московські нераз свідомо міняли зміст на свою користь.

Ця здержана „пропозиція”, коли й була, то звичайно не має нічого спільного з жодним стремлінням до об'єднання, а пояснюється з одного боку конечністю в зв'язку з побачен-

ням з патріархом вигадати якусь причину, а з другого тим, що таке звертання мало за тих часів в українських умовах зовсім інше значіння.

Це були часи, коли феодалний світ перейшов у всій Європі від доби лицарства до доби найманих військ. Ще зберігався погляд на вояцтво, на сталу збройну силу, як на лицарів, але вже ці лицарі воювали не лише за Христову віру, свого сюзерена і покровджених, але і на основі найму й це не порушувало їх лицарської гідності. Що це не є наше припущення, видно хоча б з таких слів „протестації” Митрополита Іова Борецького, писаної саме за тих часів (1621 рік) і поданих даліше фактів. Борецький писав: „Козацтво — племя славного народу руського... не грабіжники і розбійники, а лицарі”... Цілий ряд автентичних документів з XVII віку свідчать, що козаки не раз підкреслювали свою лицарську гідність і часто себе так звали.

Одночасно ж нам відомо, що ці лицарі так як швайцарці або німці, охоче приймали службу у чужих володарів і з того не вільно робити жодних фальшивих висновків, немов би така „служба” є будьяким доказом стремління цілого народу до об'єднання з іншим народом. Коли б робити такі припущення, то які б ми мали зробити висновки з таких фактів, як напр.:

- 1) Великий відділ козаків, біля 3000, брав участь у боях з Еспанцями під Дюнкірхеном 1646 року в лавах французької армії, на чолі котрої стояв славнозвісний Конде.
- 2) Участь запорозжців в воєнних операціях коло Сарагосси,
- 3) Татарська кіннота на службі у Богдана Хмельницького,
- 4) Німецька гвардія при гетьмані Хмельницькому.
- 5) Українські козаки в службі австрійських цісарів і т. д.

Нарешті найбільше переконуючим доказом є погляд на цю справу самих козаків, який відбився у просьбах козацьких послів до польського короля Зигмунта III, де вони між іншим домагалися права вступати на службу до чужоземних володарів християнських, лише повідомляючи про це польського короля. З цього ясно, що жодні московські крутіства не в силі захитати нашого твердження, що служба у будьякого з сусідніх монархів за тих часів не трактувалася як зміна державної приналежності, чи як акт національної симпатії, а тим більше, як стремління до прислуження своїй території. Така ж служба польським королям також не є до-

казом яких би то не було почувань до „єдінокровного“ (за московською термінологією) польського народу. Навпаки, українці весь час тоді гостро відчували свою окремішність від поляків і їх відношення до поляків, хоч би вже в наслідок постійних утисків, було вороже, а до москвинів — неприязне. Це однак не перешкоджало в окремих випадках підтримувати чужих володарів. Більше того, цього не уважав ніхто за ознаку бажання змінити володаря.

Тимчасом польські утиски досягли небувалої сили. Поляки вели одночасно натиск на всі верстви українського народу. Аристократію змусили здебільшого до переходу на католицтво і одночасно польонізацію. Єпископів (тих, що були ще перед висвяченням новим царгородським патріархом на просьбу Сагайдачного) примусили піти на унію з Римом, якої не прийняла більшість нижчого духовенства та населення, міщанство позбавлене було прав та усунене від керування містами, українська шляхта фактично була переслідувана, а селянство було в кріпацтво обернуте. Деякі українські історики кажуть, що оповідання про такі знущання, як їзда ксьондзів у візках запряжених православними, або оренда жидам церков — є неперевірені, однак способи впровадження в життя нового видання Унії і способи нищення українського населення на Холмщині у відновленій Польщі у ХХ віці змушують нас уважати ті твердження козацьких літописів за цілковиту правду.

При цій нагоді мусимо сказати декілька слів про Унію.

Ідея унії у нас не нова; мало що бракувало до того, щоб княгиня Ольга не прийняла християнства із Заходу, пізніше галицькі князі вели переговори з Римом що-до унії. Князь Константин Острожський носився з цєю ідеєю, нарешті тепер була Унія пануючою релігією в Галичині, ще до відновлення Польщі. Той красномовний факт, що саме поляки в давній Польщі вводили ту Унію, яку тепер неохоче толерували, обмежували її впливи, а на Волині то й переслідували за відновленої Польщі, а вводили тепер іншу: „Католицизм східнього обряду“ показує, що річ не в ідеї унії з Римом як такої, а в тих політичних цілях, для яких її вводилося. Та Унія, яку заводили в давній Польщі, мала бути лише засобом для зломання спротиву населення проти польонізації. Пізніше, по упадку Польщі там, де збереглася Унія, (в Галичині) керівництво українського церквою перейшло в українські руки (бо папа римський не поляк і його польо-

нізація не цікавить), тому така Унія була вже непотрібна відновленій Польщі, і Польща воліла вже навіть обмосковлене православне духовенство! Як православіє так і унія може бути зняряддям ворожої політики, а може й не бути ним.

Тоді, за часів Сагайдачного, вона була таким зняряддям і тому козацтво стало проти неї, міщанство потворило брацтва для культурної й релігійної боротьби з польським натиском, а Сагайдачний сам вписався до Київського Брацтва та підтримав справу відновлення православної української ієрархії. Тоді ж заснована була у Києві брацька школа, перетворена в майбутньому на вищу школу — славу Києво-Могилянську Академію.

Тимчасом Польща мусіла була почати війну з Туреччиною, турки розбили польську армію під Цецорою, а решта війська польського попала у важке становище під Хотином.

Мусіли поляки благодіти допомоги у Сагайдачного. Гетьман Сагайдачний поставив ряд загально-українських вимог і тоді рушив на чолі 40-ка тисячної армії. Український гетьман (поляків було 35 тисяч, а турків 140 тисяч) розбив турків та сам при тому одержав рану, від якої помер. Поляки, samozрозуміло, обіцянок не додержали і провадили ту ж політику далі.

Козаки тимчасом часто билися далі з турками, розгромили турецьку флоту і стали ще поважнішим чинником східної політики.

Що правда, поляки по своїй збройній несподіваній виправі проти українців добилися зменшення реєстру до 6-ти тисяч душ, з тим, що решта має стати тим, чим була попередю, але ті виписані з реєстру не поспішали вертатись до нестерпного попереднього стану. Пізнійше навернулася нагода вмішатися в татарські справи і козаки вдарили були на Бахчисарай та здобули його. Однак поєднання двох татарських партій змусило їх залишити татарську столицю. По повороті було тихо лише короткий час — поляки почали ще більше утискати і чинити ще гірші безправства, а це привело до повстання Тараса Федоровича (прозваного Трясиком). Повстання було успішне, польське військо було розбите і поляки мусіли піти на уступки. Але в життя їх не переведено. В 1632 році помер польський король, що сам особисто був ворогом українців, і було обрано нового короля, якого кандидатуру підтримували й українці. Цей король допоміг перевести через сойм ряд постанов, що давали певні

можливості культурного й релігійного розвитку. Тоді ж було обрано на митрополита Петра Могилу, який зробив дуже багато для розвитку й зміцнення української культури й релігійного життя.

Українські козацькі війська брали участь у новій війні з Московщиною.

Після цієї війни поляки, щоб ослабити Запоріжжя, збудували вище порогів твердиню Кодак, який мав недопускати допливу нових козаків на Запоріжжя та перешкоджати звязку останнього з рештою України.

Козаки незабаром напали на цю твердиню і здобули її. Поляки рушили тоді походом проти українців і добилися того, що одержали в свої руки кошового Сулиму, котрий керував тим нападом, і покарали його в Варшаві смертю. Це, звичайно, ще загострило стосунки і викликало нове повстання під проводом Павлюка. Повстання було невдале і поляки потопили його в крові повстанців, добиваючи ранених і нераз ламаючи даване слово. Закатовано і самого Павлюка. Однак полякам здобути Запоріжжя не вдалося.

1638 року вибухає нове повстання Якова Острянина. Це повстання, що почалося успішно, закінчилося невдачею; сам Острянин мусів відійти поза межі Польщі на теперішню Харківщину, а частина козаків на чолі з Гунею мусіла підписати дуже некорисну умову.

Тоді ж поляки беруться відновляти твердиню Кодак, при чому доручили це французькому інженеру Бопляну, котрий залишив дуже цікаві для пізнання тих часів нотатки про Україну.

Після того розміщають поляки на Україні сильну армію, під охороною котрої вкризається наша земля безліччю польських економій, гуралень і хуторів, у котрих не сиділи самі власники, а переважно орендарі (серед них була дуже велика кількість жидів). Система опірних пунктів, укріплених замків і більших військових відділів додавала певности полякам, які з тим більшим запалом кинулись експлуатувати український народ та його багатства, підкреслюючи на кожному кроці, навіть без найменшої потреби, свою „вищість” та упривілейоване становище. Політичне безправ'я разом з безсоромним визиском населення протягом десяти літ такого „спокою” буди тою остаянною краплею, якої бракувало до вибуху всеукраїнського повстання й початку визвольної боротьби, яка привела до створення козацької держави.

IV. КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА

Гетьман Богдан Хмельницький

Щоб зрозуміти істоту національної революції під проводом Б. Хмельницького і належно оцінити заслугу Великого Гетьмана, треба попереду нагадати дещо, хоча серед того, що ми нагадуватимемо, будуть і загально відомі істини.

Першою такою істиною є, що в умовах національного поневолення потроху завмирає почуття єдності нації та починають переважати почування класової чи групової єдності в межах тої держави, до якої поневолений нарід належить. Затираються різниці (не зважаючи навіть на національні утиски), принайменше за деяких обставин, між шляхтичем-поляком і шляхтичем-українцем, польським і українським міщанином, польським і українським селянином, а зате зростає почуття різності інтересів між тими групами. В своїй державі щоденне життя і досягання спільних національних цілей під спільним проводом зміцнює почуття національної єдності і ослаблює почування ворожості, що випливає з певних різниць світогляду і різниць інтересів. Навіть найгірші люди, „визискувачі” і то, коли в них існує почуття єдності з визискуваним, не визискують його так, як тоді, коли він не почуває нічого, що б його вязало. Інакше поводить господар з власним конем, а інакше з чужим чи позиченим.

Проте згадане завмирання почування національної єдності в умовах національного поневолення спостерігаємо лише тоді, коли нарід пасивно заховується проти утисків чужинців. Коли ж ті чи інші елементи народу намагаються реагувати на політику гноблення зброєю, коли криваві повстання будять народну свідомість і заточуючи все ширші кола, втягають в боротьбу все ширші маси — тоді вибухає стихійний націоналізм, могутнє почування, що відразу руйнує почування групової, станової чи класової єдності і об'єднує — як нарід поневолений, так і пануючий — по національній лінії.

Козацькі повстання, які попереджували повстання під проводом Богдана Хмельницького, власне викликали полум'я стихійного націоналізму. Коли ми, з одного боку, маємо такі документи, як напр., прохання київської шляхти з року 1571, в якому вона домагається вживання королем і соймом,

коли вони звертаються до українців — мови української, а з другого боку, документи, які стверджують, що українська шляхта погрожувала полякам українською „конфедерацією“, це б то повстанням — то ми вправі говорити про націоналістичний характер руху спротиву. Боронили православля українці тих часів і поборювали унію безперечно також з причин національних, а не релігійних. Не проти якоїсь окремої догми виступали маси, а проти „латинників“ тому, що то була релігія пануючої нації, яку силоміць накидали поневоленням.

Вправді тоді слова „нація“ не зустрічаємо, але це не міняє націоналістичного характеру руху, бо вживається в документах тих часів дуже часто слово „народ“, яке тоді мало у нас (а у поляків це значіння збереглося до нині) значіння трміну „нація“.

Отже безперечно повстання, очолене гетьманом Б. Хмельницьким, в міру зростання перетворилося на національну революцію. Його керівники від початку боролися за національні права українського народу, а не за суспільні права одної класи, а тому не лише не можемо цього руху уважати селянською революцією, але не можемо тому ставити в вину гетьманові, що не творив „селянської“ держави.

Деякі, навіть наші, історики забувають, що справа діялася в XVII віці, і хочуть, щоб Богдан Хмельницький творив „селянську державу“. Ми знаємо, що навіть тепер не існує нічого, що могло б служити зразком такої держави. Червона Москва, яка наче б то в 1917 році мала докладний план селянсько-робітничої держави, не лише не уявляла собі, як ця большевицька держава має виглядати, але на протязі двадцяти років міняла багато разів напрямок своєї селянської політики („воєнний комунізм“, „НЕП“, „Совхози“, „суцільна колективізація“, „колективні господарства“ і „присадибна власність“), хоча зберігала тяглість національної та соціально-ідеологічної лінії.

За часів Хмельницького:

1) Ніде в світі не існувало жодної „селянської держави“ і ніхто не мав навіть у голові такої думки, ідеї такої держави. А селянські війни на Заході, що скінчилися до того, виявили невідготованість селянства.

2) Селянство тих часів було у великій мірі неписьменне і, звичайно, не могло б керувати жодною державою, навіть

коли б який фантаст ХХ віку появився тоді і поспробував щось таке творити.

3) З огляду на довгий час неволі національної мало хто з початку повстання, саме з селянських і почасти з козацьких верств, думав про відновлення державности (не висвітлено вистарчаючо, чи мав таку ідею на початку і сам Хмельницький), і

4) Наполеон тому міг творити імперію, що французи ще перед революцією були виховані в державі Людовика XIV — „Короля Сонця” і мали невисловлене, але сильне почуття вищости та бажання панувати. Коли б того не було — Наполеон не міг би нічого вдіяти, так якби напр., чудом перебуваючи десь серед фінських племен у VIII віці, Хмельницький не лише мусів би хотіти сам будувати державу, але і розбудити за допомогою бажаючих того помішників таке стремління в масах!

Мало не хотіти, або навіть ненавидіти те, що є, треба ще чогось ясно означеного хотіти і знати, як його досягти. „Хай гірше, аби інше”, так кажуть гайдамаки-протестанти, а їхній збройний протест завжди тоді використовує хтось інший їм на шкоду, а з користю для себе.

Звернувши увагу читача на те все, мусимо однак також зазначити, що як на ті часи, український нарід, по майже 250-літній бездержавності, ще виявляв надзвичайно гостро свою окремішність і був, сказати б по сучасному, на диво національно свідомим. Почуття свого органічного звязку з київською державою було надзвичайно сильне у всіх верствах, а багато з проявів „несвідомости” було просто наслідком діяльності чужих агентів, діяльності яких ми чомусь не беремо під увагу. Треба не забувати, що Польща тоді була великою державою і вела активну політику, беручи участь у найрізноманітніших європейських комбінаціях. Самозрозуміло, що і держави, які поборювали її, чи бажали ослаблення Польщі, пильно стежили за відносинами в межах польської держави і мали досить розуму, щоб належно оцінити можливості, які їм давало щораз виразніше загострення польсько-українських стосунків. Згадуваний вже Гуслистий пише: „Непокоїли польський уряд підступи шведського короля Густава Адольфа, який намагався встановити звязки з козаками і притягав їх на свій бік”. Цей советський історик ще пару разів згадує про „шведські підступи”. Ми з цієї нагоди можемо сказати приказку: „чуже за лісом ба-

чить, а свого під носом не бачить", але безперечно було у польського уряду досить підстав побоюватися підступів, як московських, так і з боку інших сусідів.

Ми знаємо, які тоді були часті московсько-польські війни, отже було б неприродно, коли б москвини не хотіли використати українців для ослаблення Польщі. Як і у шведського короля, це не впливало з жодного почування якоїсь „єдності", лише з власного інтересу. Тільки Московщина, маючи безпосередню границю, а також через донців, до того ж маючи словянську мову і православну віру — мала безперечно в цьому відношенні значно більше за шведів можливостей. У цьому напрямі ще не переведено належних дослідів, однак вже ряд випадково занотованих фактів дають цікаві матеріали для угрунтовання цього твердження.

Відомо, напр., що в 1632 році чомусь опинилися у Путивльського московського воєводи (центр московської розвідки і диверсійної акції в Україні) козаки усунуті з реєстру: Григорій Кромчанін (чи не з місцевости Кромі?) і Мартин Марков, яких зізнання про політичне становище збереглися. Московські прізвища дозволяють припускати, що це могли бути люди прислані раніше на Україну. Є дані припускати також, що убивство гетьмана Кулаги-Петражицького було рівнож московською справою.

Знаємо, що козаки на чолі з Тарасом Федоровичем також мали зносини з Москвою, лише не знаємо, в якій мірі з того скористала Москва.

Можливо, що дехто, щоб „полякати", ішов свідомо на такі зносини, а по тому, непомітно для себе самого, робився знаряддям московської політики. Так, таке припущення управнює нас зробити наступне речення, вжите в „інструкції", даній козацьким послам на сойм в 1637 році, а саме, що козакам немає іншого виходу, як лише переселятися „в московську землю", що вже була багато прийняла „товариства нашого з жінками й дітьми".

Крім того маємо звістки про те, що хтось приїздив до Павлюка від московських воєводів. Докладно відомо про наміри Острянина шукати захисту у донців і москвинів. Довказом того, що там були якісь тісніші зносини і московська рука в тому діяла, є поперше те, що підчас повстання Острянина польське коронне військо несподівано нашттовнулось коло Лубень на півтисячний загін донських і за-

порожських козаків, що йшов на підтримку Острянина, на чолі з путивльцем Муркою і Ріпкою.

Маємо численні донесення путивльських і інших воєвод про становище на Україні до Хмельниччини і підчас Хмельниччини.

7 червня 1648 року севські воєводи доносили про відомості від розвідників з Києва, Чернигова та інших міст. Тоді ж повертаються послані з Севска нові агенти, які побували в Новгороді Сіверському, і негайно висилаються інші агенти на Україну. У Чигирині тоді ж був у Хмельницького москвин Т. Мілков. На Запоріжжі крутився, з якимись певно дорученнями, москвин Іван Грідін, щось аж біля півтора року і т. д.

Звичайно, вони підохочували козаків до виступу проти Польщі, ширили москвофільство і або робили неясні натяки на московську підтримку яко „одновірців”, або обіцяли в разі невдачі захист на московському терені. Як видно з донесення тих же путивльських воєвод про настрої українців, лише в тому випадкові можна чекати, що звертатимуться до московського царя „черкаси” — якщо знову „на ніх прийдуть польські люди вайной, а їх де мочи не будет протів поляков стоять”.

Отже, не зважаючи на отсю працю московських агентів, українці, як свідчать самі москвини, лише у випадку повної безвиглядности і безвиходности можуть до Москви звернутися.

Ми знаємо, що вже згадуваний Острянин втік з групою підмовлених ним козаків, коли стала очевидною безуспішність його повстання, в межі московської держави (Слобожанщина), де й оселилися вони, але й також знаємо, що ті козаки (більше тисячі) на новому місці почали боротьбу з Острянином як московським запроданцем, котра закінчилася тим, що вони побили військо московського воєводи, вибили московську залогу, Острянина вбили, самі ж повернулися на рідну землю, покинувши межі „єдиновірной” московської держави. Гуня, який врятував найзавзятіших козаків під Жовнином з польського оточення, свого часу закликав проти поляків на допомогу татар (зберігся його лист у цій справі), а не москвинів.

Коротко, як бачимо, на зважаючи на без сумніву ведену москвинами пропаганду, українці, навіть в біді, воліють звертатися до когось іншого, тільки не до москвинів.

Москвини ж, вважаючи українців цілком чужим народом, не хотіли ані об'єднання з ним, ані визволення його з під Польщі, ані, тим більше, повстання української держави. В їхньому московському інтересі була лише стала діяльність „диверсійних банд" в межах Польщі, остільки сильна, оскільки це було потрібне як для ослаблення Польщі, так і для відривання поступово від неї все нових місцевостей. Полякам же москвини ще напередодні повстання Хмельницького обіцяли свою допомогу проти українців. Хмельницький перехопив листа від хотимського воєводи Волховскаво, який повідомляв, що він готовий до виступу „в поміч" полякам.

Очевидно, знаючи добре те все, і Хмельницький не апелював до почуття якоїсь вигаданої „кровної" єдності. Лише звертався до москвинів, як і до інших сусідів, підкреслюючи однак в тому звертанні момент спільної віри як претекст, котрий дава йому право просити допомоги грішми, та намовляв москвинів до війни з Польщею, з метою відібрання від поляків Смоленська, але не запрошував їх на Україну.

Про ролі Московщини в загостренню стосунків польсько-українських та про постійну працю над скеруванням розвитку подій по лінії московських інтересів, усупереч усім інтересам України, слід весь час пам'ятати при спробах зрозуміти великий визвольний рух, піднятий Хмельницьким. Вистарчить подати хоча невелику частину з числа тих прізвищ явних і тайних агентів, присланих Москвою в Україну, котрі зберегла наша історія, агентів присланих для роблення там користої москвинам політики, щоб стали нам всі ті події і, як де-хто твердить, „вроджений український анархізм", значно більше зрозумілими. Ось невелика частина тих прізвищ: І. Фомін, Ардабєф, І. Мануйлов, В. Данілоф, Грідін, Міхайлоф, Унковській, Г. Клімоф, Т. Чертоф, Ю. Луханін, Страшноф, Бреліхін, А. Суханоф, Л. Жадєноф, І. Катьолкін, Г. Нєроноф, Г. Бюдакоф, Г. Пушкін, М. Антоноф, Б. Салтанов і багато інших.

Знайомлячися з перебігом національної революції, все це треба пам'ятати і не обвинувачувати гетьмана Богдана в тих „помилках", яких він не зробив, та весь час пам'ятати, що він діяв у XVII віці, за цілком інших, ніж наші, обставин. Крім того треба перестати бачити в повстанні українців під проводом гетьмана Богдана Хмельницького „повстання кріпаків, черні і бідного люду" проти „панів" з метою присед-

нання до Московщини, бо все це теперішні вигадки, котрі цілком свідомо викривляють правду. Далі, коротко оповідаючи про події, подаватимемо факти, котрі самі за себе говорять.

Ми знаємо, що утиски з боку Польщі, метою котрих було, з одного боку, намагання спольонізувати провідні верстви суспільства, а з другого боку, кольоніяльна експлоатація України, з кожним днем прибирали на силі, при чому вони були не наслідком політики „польського уряду”, а стихійного натиску цілого польського народу. Цілий знову нарід український був обурений тим усім і намагався всіма можливими способами боронитися проти того натиску, не виключаючи і повстання. Збереглися документи, в яких ще перед повстанням Хмельницького українська шляхта погрожувала українською „конфедерацією” (це б то загальним повстанням). Через те, що це боролися два народи, до того ж різнорічні, ця боротьба була така жорстока, а хвилеві переможці так криваво розправлялися з переможеними. Звичайно, що це ще більше електризувало маси, готові до рішучого вибуху напередодні національної революції. Бракувало лише організатора-проводиря. Такий організатор знайшовся в особі сотника реєстрових козаків Богдана Хмельницького з покозаченого шляхетського українського роду. Особиста кривда підштовхнула його (як і тисячі інших) покинути все і втікти на Запоріжжя, але там він береться до підготування великого національного повстання. Цікаво при тому підкреслити, що владу на Січі захопив Хмельницький, доконавши перевороту: за допомогою двох сотень козаків захопив він харчі, амуніцію, човни й укріплення.

Пізнійше хибно представляли повстання Хмельницького як повстання черні й кріпаків. В дійсності всі верстви українського народу беруть в ньому участь, намагаючися однак тому повстанню надати найбільш відповідне їх інтересам обличчя.

У грудні 1647 року, як стверджує в своїх рапортах стеживший пильно за розвитком подій на Україні московський посол Кунаков, „в лукоморье учалі пріезжать черкаси (московська назва українців) многіє і шляхта і вольніє люди” та й на Запоріжжі було досить людей ріжного стану, як видно зі слів заяви шляхти руської з 1623 р. до Сенату: „Людей, через Унію зі своїх домів і маєтків викинутих, ледве може вже Низ і Україна помістити”. Неясна ще роля

таких українських аристократів, як Адам Кисіль, що весь час потім виступали по польській стороні, як мирові посередники тощо... бо є не лише багато доказів, що поляки їм не довіряли, але й є наприклад освідчення одного з численних емісарів Хмельницького (які мали тайно підготовлювати повстання), Яреми Концевича, що на тортурах зізнав, наче б то „пан Кисіль дав 50 гаківниць і пороху багато до міста Броварів, князь Олександр Пузина прислав Кривоносові 70 гаківниць і вісім півбочок пороху і олова, а владика львівський 3 бочки пороху і куль дав козакам“. Той же Кисіль в листі 23. VII. 1648 подає до Осолінського фальшиві інформації про події на Україні.

Тут варто підкреслити, що жодними „матеріалістичними“ аргументами не можна зясувати такого становища українських магнатів, шляхти і вищого духовенства. Залишається одне пояснення: мотиви національно-релігійні, при чому в моменті релігійному безперечно також переважав складник національний.

Є ще досить доказів участі української шляхти в повстанні козацькому під проводом Богдана Хмельницького. Так, напр., московський посол Кунаков запевняв, що в українському війську під проводом Хмельницького билосся проти Польщі до шости тисяч українських шляхтичів. Такі історики, як Л. Кубаля, Шайноха, Ролле — стверджують також поважну участь української шляхти в повстанні, з них останній нараховує до двох з половиною тисяч душ. Зокрема слід підкреслити численну участь у повстанні шляхти мазирської, турівської та пинської.

Помагали активно Хмельницькому також кращі представники міщанства, духовенства, реєстрового козацтва і т. зв. поспільства (селянства і робітництва) ще перед тим, як повстання обернулося в загально-національне.

Поскільки мова йшла і про участь міщанства у загально-національному повстанні, то слід нагадати, що численні історичні джерела стверджують активну участь міщанства. Серед полковників Хмельницького були і старшини міщанського роду (Небаба — полковник Чернігівський, Туша — полковник Звягельський).

З огляду на таку участь міщанства у відновленні Хмельницьким української держави брали пізніше представники міщан участь у чигиринському соймі.

Тому, що тодішня Польща була могутньою державою,

Богдан Хмельницький ще перед повстанням оглядався за спільниками. Знаючи добре захланність дикого московського народу і його ворожість до України, гетьман Богдан волів спробувати спілку з іншим, менш небезпечним ворогом — татарами. Заручившись допомогою цього союзника, він і найблизчі його помічники через своїх таємних висланців (часто передягнутих за жебраків-кобзарів) підіймає маси, а в першу чергу селянство до повстання, сам же рушає в квітні 1648 року із запорожським військом на допомогу тому повстанню. В міру його наближення кращі люди з української шляхти, духовенства, міщанства та селянства пристають до нього. Міста відкривають свої брами, відділи реєстрового козацтва переходять на бік повстання, лише поляки замикаються в замках, або гуртуються довкола українського перекінчика — князя Яреми Вишневецького. Селянські повстанські загони, часто до наближення головних сил Хмельницького, здобувають замки і нищать ворогів.

На початку українські війська здобувають Кодак, далі завдають величезну поразку польським військам під Жовтими Водами, звідки врятувався лише один шляхтич, що й повідомив про це головні польські сили, які в наслідок того негайно почали відступ. Але гетьман Богдан наздогнав їх біля Корсуня і там розгромив також і ці війська, взявши при тому в полон обох польських гетьманів, що керували тим військом. Вістки про ці успіхи ще більше заохотили селян, міщанство і шляхту до масової участі у національному повстанні, і повстанські загони ростуть, як гриби по дощі. Спільними силами за кілька тижнів було очищено Київщину і Лівобережжя від ляхів та жидів. Врятувалися лише ті, хто пристав до польського війська Яреми Вишневецького, що пробував тоді в Лубнях, і разом з ним перебрався на Литву через Чернигівщину й Полісся. Перемога була на наших землях повна, але відомо, що всяке повстання без організуючої великої ідеї — лишиться звичайним бунтом без наслідків більшого значіння. Ми не маємо конкретних доказів, що вже тоді Хмельницький виразно поставив собі завдання відродити українську державність і для того зруйнувати Польщу, під т у х в и л и н у — головного її ворога. Тому, каже дехто з істориків, він посувався дуже поволі, а дійшовши до Білої Церкви, почав переговори з польським урядом. Проте є певні аргументи, що дозволяють припускати і де-що інше.

Щоб краще з'ясувати справу, ми мусимо дати ясну відповідь на такі питання:

- 1) чим був в істоті речі рух, що його очолив Богдан Хмельницький, і
- 2) які цілі мали поодинокі стани людности України та рух в цілому.

Всі зусилля чужих істориків та їхніх учнів українського роду були і є спрямовані до того, щоб висувати будь-які (можливі і неможливі) пояснення істоти руху, крім одного — того, яке було правильне, але небезпечне для них.

Однак все нові й нові факти, на які звертали увагу поважні дослідники, виявлювали, що кожне з тих пояснень не відповідає правді. Тому навіть большевики у підручниках історії України (видаваних на окупованій Україні) змушені були почати називати повстання, кероване Б. Хмельницьким, „національно-визвольною війною” („Нарис історії України” Акад. Наук. УРСР, рік 1942, стр. 67), але... але слово „національна” т а м розуміється так, як його наказано розуміти в СРСР, і тому ця „національна” війна мала наче б то бути сполучена з виконанням такого „національного” акту, як „воззеднання українського народу” і... „присєднання до Росії”, щоб об'єднаними силами відбивати напад різних іноземних загарбників на землі нашої „батьківщини” (там же стр. 69-71). Таким чином стає неясним і те, про яку „національність” є мова, і чи Московщина, чи Україна мала бути „батьківщиною”, і до якої „Росії” і хто мав хотіти „присєднуватися”!

Самозрозуміло, така саламаха не надавалася для баламучення української еміграції.

І ось в одному з найновіших видань НТШ виступив В. Гришко з такими „теоріями”:

„Безумовно, сенс довгої й упертої козацької боротьби, істота її, лежала в матеріальному побудинку — козацькому землеволодінні. Саме ця земля, добра, земельний маєток становлять істоту козацьких прав і вольностей... Відношення до землі визначало становище людини в суспільстві... З метою незалежити від магнатів своє посідання землею... включилося городове козацтво в повстання 1648 року. Мотив релігійний лише освячував ту боротьбу і виправдував її... Понад століття триває боротьба між цими конкурентами за посідання землі.” („В 300-ліття Хмельниччини”, Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1948 рік, стр. 21.) Як побічний

результат тої боротьби „за земельку” повстає, як каже В. Гришко, „державний новотвір” — „козацька держава Хмельницького” (там же стр. 9).

Коли ми спробуємо оцінити наведені твердження, так би мовити, „з погляду ідеологічного” — то, звичайно, вони не є нічим іншим, як матеріялістично-марксістським поглядом на минуле, злегка „уфризованим” в стилі „приватно-власницької ідеології гетьманців”^{*)}. Під цим оглядом (як і під оглядом обовязкової московської схеми історії) — „все в порядку”! Означення держави, відновленої Великим Гетьманом, як „державного новотвору”, свідчить, що автор того означення стоїть на ґрунті московської „науки”, яка князівську державу анектує для себе, або... ласкаво ділиться „з меншою частиною”.

Однак природно не вистарчає написати, що рух 1648 року, якого спогадами жило кілька поколінь українського народу, є тільки боротьбою між „конкурентами” за їхні еґоїстичні інтереси, є виявом „власницьких інстинктів” аматорів „земельних дібр”, бо ж занадто багато є таких, що, ведені непомильним інстинктом народу, вбачали в тій боротьбі — національну боротьбу. Тому В. Гришко зі сторінок збірника НТШ ясно і недвозначно **заперечує** ролю національного моменту як чинника в цій боротьбі, бо, мовляв, „ціле насе-

^{*)} Марксистівсько-матеріялістичний світогляд, як знаємо, заперечує існування інших двигунів у житті народів, станів, чи клас крім матеріяльних інтересів, крім «економіки», уважає релігію, нематеріялістичні ідеї — лише за «надбудову», «оздобу», які мають «освячувати» і прикривати реальну і цілком матеріяльну істоту річей, і тої істоти повинен дошукуватися марксист. Отже і під цим оглядом з погляду марксистської ідеології не можна нічого закинути п. В. Гришку. який зводить сенс, це б то саму істоту «козацької боротьби», до «матеріяльного побудника», до економіки, яку «мотив релігійний лише освячує і виправдує», бо без того були б усім ясні її «шкурні» цілі! Щоб ця основна ідея матеріялістично-марксистівська не разила очей «контреволюційної смірації», її прикрито фіговим листочком «приватно-власницької» ідеології «поміщиків та куркулів» і оповіщено, що то була боротьба не «малозаможного селянства» зі шляхтою, але заможного козацтва і шляхти проти магнатів, з метою забезпечити свою «земельку», мастки, а що марксизм вчить, що в «буржуазно-капіталістичному світі» стало йде боротьба між «конкурентами», то і тут оповіщено ці два вигадані табори «конкурентами» та «стверджено», немов між ними боротьба «триває понад століття». Так нам пропонує п. Гришко бачити у національній революції під проводом Хмельницького і драматичній боротьбі козацтва з москвинами і поляками за відновлення держави предків тільки... боротьбу між конкурентами «за земельку»!

лення Польщі було поділене окремими перегородками на відосіблені (московське „одасобльонние“, треба — „відокремлені“, Р. М.) стани, і поняття „народу“, „нації“ не існувало” (там же, стор. 22).

Геть пізніше, на стор. 59, зясовує нам п. Гришко, що він зве народом, забуваючи додати, що в його розумінню і нині ні один нарід не можна так назвати.

Говорячи в цій праці про період, який безпосередньо попереджував революцію 1648 року, ми не могли пройти мовчки повз цю спробу викривити до непізнання минуле і стягти в болото голої економіки великий рух творців четвертої української держави, держави козацької. Ми тим більше мусіли про неї тут згадати, що і ця спроба п. Гришка очорнити великих ідеалістів, які брали участь в подіях тих буряних років — узасаднює конечність дати більш ясну відповідь на поставлене нами на початку питання: Чим же був в істоті свій рух, що його започаткували козацькі повстання Косинського, Лободи, Наливайка і Павлюка, а завершило повстання 1648 року?

Отже, всупереч твердженням марксистських і взагалі московських істориків, усупереч твердженню В. Гришка — „неіснуюче поняття” народу і то найчастійше в розумінню нації, постійно висувають діячі тих далеких часів, постійно ним оперують українські партіоти різних ставів.

Львівські міщани на початку XVII віку починають свою скаргу зі слів: „Ми, народ руський”, цілком не журячися тим, що — на думку підкинутих московською „зозулею” новітніх „істориків” — тоді, наче б то, „такого поняття не існувало”! Більше того, міщани пишуть: „Ми, народ руський”, є „тяжені” (не від „магнатів”. або „режиму”, як це твердять вороги націоналізму), тільки виразно: „От народа польского”.

Митрополит Іов Борецький у своїй славній „Протестації” (1621 рік) пише також ясно про „козацтво — племя славного народу руського” („племя” вжито в значінні „синів”).

Гетьман Богдан, як побачимо, звертається до чужих володарів не раз в імені „Війська Запорозького і всього народу руського”.

Ми могли би наводити все нові докази цілковитої безпідставності антинаукової і антиукраїнської вигадки, немов тоді „поняття народу не існувало”! Інша річ, що широкі маси московського народу, як видно з тогочасних документів,

справді майже не знають слова „народ” і замість цього соціологічного поняття вживають інше, характеристичне для більш примітивного стану суспільної організації, а саме: „царські люди”, „московські люди”, „польські люди і т. д. так, як пізніше — „крепостніє люди”, „люди” того чи іншого пана (звідси й кімната, в якій перебували у дідичівському дворі ці окремі, безправні „люди” — звалася по московськи „людская”) і нарешті нині — „совєтські люди”, „українські люди”**).

Отже, як бачимо, єдиний аргумент В. Гришка виявився безпідставною вигадкою! Українці вже тоді усвідомлювали себе як народ, націю!

За часів, попереджуваних повстання українське під проводом Хмельницького, національна струна згучала на повний голос. Свідомість українського народу, яка виросла на традиціях української Князівської Імперії та Галицько-Волинської держави, яка виховувалася правосвідомістю як князівської доби, так і „Статуту Великого Княжества Литовського” та боротьбою за автономні права завжди активних у нас станових організацій — відзначалася гордим розумінням своєї національної вартості, українців-синів „по всьому світі голосного доброю славою, могутністю і відвагою народу руського” („Гренос” Мелетія Смотрицького з 1612 року) — і була під цим оглядом подібна до самосвідомості стародавніх греків, римлян і народів Заходу пізньої доби.

Тому, хоча поділ на стани й існував тоді на Україні так, як він існував хочби у Франції, але він був сполучений з гострим відчуженням єдності українського народу та протилежності інтересів кожного стану зокрема і всіх разом — інтересам і цілям народів польського та московського. Ця свідомість власне набрала в 1648 році сили такої, як два століття перед тим набрала в поділеній на стани Франції, уможливаючи сільській бідній дівчині Жанні стати на чолі цілого народу, в тому й лицарства, та підняти Францію на чужинців.

Зі сказаного видно, що твердження п. В. Гришка не мають жодних наукових підстав, вони є зрідні московським намаганням всі наші спроби відновити державність, всі наші

*) Українці натомість не вживали у відношенні до себе вислову «українські люди», аж до появи серед нас бувших «совєтських людей», що й пустили в обіг, серед безлічи мовних дивоглядів, звичний їм вислів «українські люди».

національні рухи представляти як рухи соціальні чи релігійні, або навіть і „персональні” (з цією метою наліплюється на них етикетки: „петлюрівщина”, „мазепинщина”, „виговщина” і т. д. — аналогічно до „денікінщина”, „пугачовщина”, чи „хованщина”).

Але, не зважаючи на всі намагання таких „українських істориків”, документи тої доби не лишають жодного сумніву в тому, що повстання 1648 року було в істоті речі національною революцією, яка головним своїм завданням ставила відновлення суверенності українського народу, суверенності, яка є можливою лише в умовах відновленої державності. Лише суверенність може гарантувати вільний розвиток усіх станів, волю предківської віри та вільний розвиток культури.

Це була спільна, хоча можливо й не усвідомлена до кінця, мета всіх станів. Але поза тим кожен стан, звичайно, змагав до того, щоб активною участю в боротьбі за спільні національні цілі забезпечити для свого стану можливо кращі умови розвитку. Тому безперечно українська шляхта і козацька старшина намагалися забезпечити собі провідну роль в державі і збереження, а то й розширення, станових прав. Міщанство намагалося вибороти для себе самоуправу в містах і також участь у керуванні державою. Найбільш упосліджене з усіх станів, селянство, також стреміло до досягнення власної цілі — скасування, або можливого зменшення залежності від землевласників. Але ми знаємо, що підчас кожної національної революції йде подібна боротьба між станами за досягнення, крім загальних, ще й своїх станових цілей. Більше того, всяка справжня національна революція супроводиться як проявами певного станового егоїзму, так і (особливо в початках) проявами станового альтруїзму. Під цим оглядом і національна революція в 1648 році не була винятком. Шляхтичі-українці годилися на зміну своїх відносин зі селянами й безперечно сам Гетьман та його оточення стояли первісно за те, щоб скасувати усякі прояви кріпацької залежності, залишаючи панам доходи з млинів, гуралень і т. п. Багато, однак, причин склалося на те, що так не сталося.

Ті наші історики, котрі заперечують, що революція 1648 року була в істоті речі національною революцією, безумовно не мають рації, а ті, які заперечують наявність у Богдана Хмельницького свідомого бажання вже в першому періоді

боротьби відродити українську державу, але признають, що такий намір він мав у другому періоді, — треба думати — помиляються. Коли б ще перед початком розпочатого ним повстання не жила ця ідея в головах його численних сучасників, — не було б ґрунту для її появи в другому періоді. Ідеї, які та чи інша революція випикує на своїх прапорах, і цілі, до яких стремить, завжди досягають раніше, а не появляються раптово. Те, що ідеї відновлення державности не висував Б. Хмельницький в першому періоді, могло бути також подиктоване міркованнями політика і стратега.

Отже, ще раз повторюємо: всі данні говорять, що повстання 1648 року не було ані „козацьким повстанням”, ані „селянською революцією проти шляхетського панування”, ані „релігійною війною”, ані „соціальною вероломією” і вже менше за все — вигаданим нашими ворогами рухом з метою „приєднання до Росії”.

Всяка національна революція охоплює цілий ряд справ, бо нація, нарід не є ані верствою, ані визнаневою громадою, тільки цілістю, яка все має в собі. Ідея національної революції протягом досить довгого часу достигала в народній свідомості. Те ж, що гетьман Богдан на початку революції не висував остаточних цілей — ще не доводить нічого. Нині, ми самі того не помічаючи, коли говоримо про Польщу, не можемо позбутися підсвідомого зменшування сили Польщі на підставі нинішніх відносин. За тих часів, не зважаючи на шляхецьку сваволю, Польща була могутньою державою (якої силу можливо початково перебільшував Б. Хмельницький), а невмілий крок міг власне мобілізувати всі її потенціальні сили.

Ми знаємо, що після української перемоги під Корсунем поляки почали були готуватися однодушно до організації оборони своєї держави. Гетьман своїми запевненнями, немов він має охоту ліквідувати конфлікт переговорами (написав тоді Хмельницький навіть пару листів до щойно помершого короля, про якого смерть не міг не знати) — пригасив той запал.

Тоді ж забороняв гетьман своїм військам оперувати на землях литовських і так досягнув у війні 1648 року нейтральності литовських відділів.

Гетьман безперечно у той момент ще не мав великих, добре організованих сил і на організацію армії потребував часу, хоча знав, що той час використовували рівно ж і во-

роги. Однак для перемоги над Польщею, а не лише для захоплення влади на українських землях, таки була потрібна організована армія, і цей час, що виграв гетьман переговорами, використав на створення такої.

Від Білої Церкви дуже поволі почав рушатись Хмельницький на Волинь. З Польщі надходило свіже велике військо, але й на допомогу гетьману Хмельницькому надтягла ціла кримська татарська орда.

Українські війська над річкою Пилявою розбили шцент поляків, захопили увесь обоз і, переслідуючи втікаючі польські війська, підійшли під Львів. Маючи все ж ще дуже ріжноманітну по складу армію і ріжноманітний по освіті провід, армію, яка ще не встигла перетворитися в карну під кожним оглядом збройну силу, а особливо приймаючи під увагу присутність татар — Хмельницький не захотів брати Львова, щоб не зруйнувати цього, другого по Києві, центра української культури. Він веде справу так, щоб львовяни згодилися заплатити викуп татарам, і після того рушає на Замостя. Так дійшов гетьман Богдан Хмельницький до меж України на Заході, поляки були розбиті і перед ним отвором лежала Польща.

У Польщі вибрали тимчасом на місце помершого — нового короля, що був братом популярного серед козаків Володислава IV, а саме Яна Казимира. Цей король надіслав до Замостя до Хмельницького листа з різними обіцянками, і гетьман, замість йти далі, повернув назад на Україну і рушив до Києва.

Провідники повстання, як ми це вже говорили, правдоподібно не усвідомили ще собі **конечности** цілком повалити Польщу для того, щоб відновити українську державність. А склад цих провідників був самий ріжноманітний: з одного боку був, напр., полковником Станислав Мрозовицький — вихованець Краківського і Падуанського університетів, оспіваний в народній пісні під імям Морозенка, а з другого — полковник Бурлай, славний походами на Туреччину, але цілковито неписьменний; З одного боку полковник Данило Нечай — заможний і освічений шляхтич, а з другого — ватажок селянських загонів Максим Кривоніс. Більшість учених, як ми вже казали, схиляється до тої думки, що щойно по врочистім візді до Києва тамошні вчені й духовні, тамошня шляхта — висувають в особі своїх кращих представників ясно й рішуче ідею відновлення князівської держави

„руської”. Важно відмітити, що ніхто і тут, у Києві, не вважає москвинів за споріднений з нами нарід, і хоча повстання велось під гаслом оборони православної віри, всі вважають певнішим шукати допомоги у магометан — турків і татар, як у православних — москвинів.

Перші кроки в напрямці навязання ближших стосунків з Туреччиною, яка була тоді одною з наймогутніших держав світу, робив імовірно гетьман Богдан Хмельницький ще в початку 1648 року. Весною один із визначніших співробітників гетьмана, якого Богдан Хмельницький вирядив послом з надзвичайною місією до турецького султана — полковник Джалалія (татарського походження) — добився цілковитого успіху і здобув прихильність і зрозуміння з боку турецького уряду. Приймаючи під увагу сталі козацькі напади на турецьке побережжя — таку прихильність здобути було не легко.

На початку червня 1648 року було складено умову миру і приязні з Туреччиною. Тодішній уряд Туреччини поставився до умови з повагою і щиро, а тому коли незабаром надійшла вістка, що татарський хан, який уважався васалом султана, напав несподівано на Україну і захопив багато ясиру — турецький Великий Везир, як свідчать турецькі джерела (Насіма), вислав посла з доганою до хана і домаганням звороту ясиру. Мотивує цю вимогу турецька влада тим, що „руси з нами заключили мир”. Тут треба підкреслити, що турки добре розрізняли „русів” — українців і москвинів, яких звали „москоф”.

Як би далі розвинулися турецько-українські стосунки — важко сказати, бо їх нормальний розвиток порушила „палацова революція” — яничари доконали перевороту, змінили султана, вбили освіченого й прихильного Україні голову уряду та поставили на його місце свого ставленика. Новий Великий Везир ставився вороже до українців, вірив татарському хану і його за напад ще відзначив.

За змінених обставин вже не могло бути мови про збереження союзної умови.

В жовтні 1648 року гетьман пише листа до турецького султана і просить його прийняти Україну під свій протекторат, а листа підписує „Гетьман війська Запорозьського і всея Руси”. Про цей факт (умова з Туреччиною) взагалі не люблять згадувати московські історики, а він є досить красномовний і перекидає шкереберть твердження, наче б то діячі

Хмельниччини вели до „приседнання” України до Москви, або що московський протекторат над Україною „по Переяславі” був виявом почуття „племінної” єдності. Підпис же є доказом, що ніхто з сучасників Богдана Московщину не уважав „Руссю”. Одночасно тяглися даліше переговори з поляками, котрі однак ні до чого довести не могли. Українські патріоти хотіли повної волі. Митрополит київський і перебувавший в Кисві патріарх Паїсій також намовляють на повне розірвання з Польщею і відновлення своєї держави. Та зрештою, як доносить згадуваний вже московський посол Кунаков, „шляхта паче всех Богдана Хмельницькаво к вайне на Польщу нагаваривает”. І багатий жид з України Ганновер у своїх записках також стверджує, що Виговський „з іншою шляхтою були дорадниками Хмельницького, це вони були дияволами Хмеля й цькували його на Польщу.” Безперечно, на ці обидва, і то безсторонні, свідчення не звертають увагу москвини і поляки, яким дуже хочеться бачити в Хмельниччині лише соціальний рух, селянську жакерію, а не рух спрямований до відновлення власної державности і очолюваний тому також і шляхтою.

Про міщанство очевидно й казати немає що, а й козацтво було тої думки, що в межах Польщі таки вони не здобудуть волі для козацького стану.

Гетьман енергійно готується до війни, рівночасно веде далі переговори з сусідами. Султан приймає Україну під свою протекцію і на знак того присилає гетьману, як і іншим васальним володарям, „дипльом на князівство” і титул „Сторожа Отоманської Порти”. Історикам, що йдуть за московською схемою, слід би було звернути увагу на те, що:

- 1) Оформлення взаємиз турецько-українських в формі протекторату, як акт міжнароднього права, попереджує переяславську умову, тим самим перекреслює думку про переяславську умову як ціль, до котрої наче б то стремів український нарід.
- 2) Коли ж уважати, що під оглядом правним Переяславська умова, яко пізнійша, касує попередні умови і вона є завершенням діяльності великого гетьмана, то тоді саме на цій засаді ми мусимо уважати підписану Хмельницьким по Переяславі шведсько-українську умову важнійшою за переяславську.

В кожному разі ця турецько-українська умова показує, що Переяславська умова була подумана свого часу як епізод.

що перетворився, на жаль, у трагічно довгу дійсність і який генералізують саме ті, хто по Переяславі працював і працює над поневоленням і знищенням українського народу.

В той час, коли Україна прийняла турецьку протекцію, Москва була в союзі з Польщею. Зусилля гетьманської дипломатії природно мусіли скеруватися на те, щоби розірвати той союз. Лише з цією метою гетьман Богдан Хмельницький то вабить, то погрожує на спілку з татарами зруйнувати Москву, як вона поважитья далі помагати Польщі.

Тоді на Україні вперто кружляли чутки про спільний з татарами похід на Москву, які поважно непокоїли царський уряд.

Як кружляння таких чуток, так і повага, з якою їх трактувала московська влада — свідчать, що ні українцям, ні москвинам тоді і не снилося, що їх зроблять... „сдінокровними“, тільки вони вважали себе цілком собі чужими народами.

Тимчасом Польща перевела повну мобілізацію сил і військо її рушило на Волинь. Українські війська разом з прибувшим на допомогу татарським військом рушають їм на зустріч. Вже на початку, однак, могла ця війна скінчитися трагічно, колиб не героїзм козаків і відвага полковника Кричевського, що, побивши під Лоевом наступаючі з півночі війська Радзивіла — змусив їх завернути назад. Поляки, довідавшись про силу військ Хмельницького, відступають у напрямі могутньої твердині Збаража, де доводиться Хмельницькому згаяти досить часу на облогу міста. Тимчасом надтягає польський король з головною армією. Хмельницький з частиною військ рушає назустріч і під Зборовом у двохденному бої розбиває поляків, однак підкуплений поляками хан татарський зраджує українців, і гетьман мусить в наслідок того підписати так зв. Зборівську умову (1649), що, між іншим, обмежує кількість українських військ до 40.000, звичайно, тим не розв'язуючи в цілості української проблеми. При цій нагоді слід зазначити, що рішення татарського хана було імовірно наслідком не лише одержаних грошей, але й того, неприємного для татарського хана, факту, що Україна прийняла турецьку протекцію і таким чином в разі сконсолідовання могла через султана впливати на політику татарських ханів і утруднювати набіги татар з метою здобуття ясиру, який був підставою татарського добробуту.

Зборівська умова може все ж бути з одного боку доказом,

що поляки нарешті усвідомили собі повагу ситуації і свою слабкість, а з другого боку, що гетьман Богдан намагався по-дбати в ній більш менш в однаковій мірі про інтереси всіх суспільних верств українського народу.

Зборівська умова, як це й слід було сподіватися, не задовольняє ні одних, ні других, обі сторони готуються до дальшої боротьби. Гетьман Богдан намагається затіснити турецько-українські стосунки, зробити їх більше реальними, і з цією метою 2. 7. 1650 р. складає присягу вірності на руки Османа Агі. Крім того веде переговори з Молдавою, навязує звязки із Швецією (що саме була у стані війни з Московщиною) і з Прусією, що в наслідок успіхів Хмельницького визволилася з васальної залежності й почала набирати значіння.

Москва побоюється Польщі, та й не має в тому зні жодного інтересу, ані жодного почуття споріднености з українцями. Отже й не спішить допомагати українцям. Московський посол (Мужиловський) ще й остерігає гетьмана (!), щоб не продовжував боротьби з Польщею, бо цар тоді буде мусіти прислати на допомогу Польщі свої війська. Цей „ви-яв” „єднокровности” українського й московського народів так обурив гетьмана, що він, погорячкувавшись — як би не схопив його за руки полковник чернігівський Шумейко — побив би послові московському пику! Обурення Гетьмана безперечно викликав факт, що саме єдина на Сході прав-славна держава (момент релігійний відігравав тоді на світі велику роль) заповідає допомогу гнобителям православія! При таких відносинах нічого дивного в тому немає, що Хмельницький тримав при своєму дворі Тімошку Акундіна (самозванця-претендента на московський трон), щоби на випадок походу на Москву використати його.

Вів Гетьман переговори і з Семигородом.

Крім дипломатичної праці Гетьман скерував свою енергію також на упорядкування тої території (на схід від Случа), яка по Зборівській умові була признана як козацька.

Закладалися підвалини нового ладу.

При гетьмані збиралася у важливіших випадках старшинська рада, а стало була Генеральна старшина: писар (шеф державної канцелярії, він же й канцлер), два осавули (заступники Гетьмана), обозний (табір, гармати, постачання), підлягали йому і два судді. Столиця була в Чигирині. Україна поділена була на полки (18), полки ж на сотні. На цю

територію був заборонений вступ полякам і жидам, у яких конфісковані були всі їх маєтки, а що, природно, не було там і москвинів — отже земля була всебічно опанована лише українцями. Було в практиці здійснене гасло „Україна для українців”.

Населення України тоді трохи засмакувало спокою, а селянські маси, які вже не терпіли утиску, також менше запалу до війни. Однак всі знали, що без війни не обійдеться.

Нарешті, в 1651 році поляки, добре підготувавшись, почали війну. Під Берестечком, завдяки зраді татарського хана (якому, як ми вже казали, існування України було не на руку, а й поновний хабар з боку поляків теж щось значив), поляки розбили українців і дійшли аж до Києва. У Білій Церкві складено нову умову, що віддавала Польщі Чернигівщину і Брацлавщину. На другий рік Гетьман Богдан під Батогом віддячив полякам за Берестечко, так побивши польське військо, що мало хто з поляків врятувався. Там пробували поляки спинити сина Гетьмана Тимоша, що їхав на Молдаву брати шлюб з донькою молдавського господаря. Потім поляки облягли Тимоша в столиці Молдавії Сучаві, де він і поляг, поцілений гарматною кулею. Гетьман, що підтягнув туди з допомогою, оточив польського короля під Жванцем на Поділлі, але знову зрада хана дала змогу полякам викрутитися. Ці всі невдачі та непевність спільників змусили український уряд проти його волі подбати про союз з Московією, який і набрав форми подібної до протекторату, або до персональної унії.

Всі освіченіші українці та розумніші люди з поспільства знали москвинів як півдикий темний нарід і не чекали добра з укладеної в Переяславі року 1654 умови.

Б. Хмельницький і старшина уклали в Переяславі лише словесне порозуміння, і коли московські послы відмовилися в імени московського царя присягнути, що це порозуміння буде додержуватись — гетьман і старшина також відмовилися присягати і покинули церкву, в якій москвини терпеливо чекали кілька годин. Присягнув Хмельницький лише тоді, коли бодай в своєму імени присягнули московські послы, що буде царем додержана умова (типове для москвинів крутіство). Однак пізніше в Москві москвини таки не додержали слова, і довелося представникам козацьким підписати де-що іншу умову. Тому Хмельницький її, як і Зборівську, не подав урядово населенню до відома. Коли ж в 1656 році

москвини порушили т. зв. Віленською умовою з Польщею цю умову з Україною — гетьман уважав надалі, цілком слушно, умову за порушену москвинами і тим самим не існуючу, свої руки за розв'язані, а москвинів повідомив лише коротко про те, що Віленської умови він не признає.

Тому зрозуміло, що українська влада також не виконувала свідомо пунктів^x тої умови ні що-до данини, ні що-до міжнародніх зносин.

Москвини ще в Переяславі, маючи намір не додержувати в майбутньому своїх зобов'язань, знали, що гетьман не буде силувати українців присягати Москві, і тому вирішили чим скорше відібрати ту присягу поза плечима гетьмана „явочним порядком” — самі. Для „заохочення” вони обіцяли, що всі, хто присягне, отримуватиме стало досить велику платню від московського царя.

Так непорозуміння почалося від початку.

Москвини почали негайно, поки люди зорієнтуються, відбирати у них присягу на вірність московському царю безпосередньо, поминаючи Гетьмана. Населення поставилося до того вороже, про яскравіші конфлікти збереглися відомості. Так напр. у полках Полтавському і Кропивнянському побито москвинів, що домагалися присяги, киями. Уманський і Брацлавський полки також не склали присяги, рівнож эле прийняли москвинів чорнобильці, а кияни „склали присягу під мечевим каранням”. та й то не всі! Духовенство заявило: „Волім померти, як царю присягати” та послало до луцького судового уряду протест проти спроб насилування його.

Самих переяславців заганяли до присяги киями!

Московські історики твердять, що московським дворянам усе ж вдалося відібрати присягу від 63 тисяч козаків на вірність московському цареві, але, звичайно, в правильність цього числа не надто слід вірити. Обіцянками і крутіїством може й вдалось москвинам відібрати її у кількості двічі меншої, що також треба вважати великим їхнім успіхом.

Говорячи про Переяславську умову, мусимо знова підкреслити антиукраїнське навітлення цілої події в „Історії України” І. Холмського. Отже згадана „Історія”, як і вже згадуваний большевицький історик Гвслистий, свідомо цілковито промовчує на стр. 189 справжню мету посольства від гетьмана Сагайдачного до Москви (про нього ми говорили на свому місці) і подає про це так: „Сагайдачний... брав участь в облозі Москви, але вже в 1620 році вислав

без відома польського уряду посольство до царя Михайла, пропонуючи прихильні звязки". Далі на стр. 192 знов, наче ненароком, згадується про „звязки з Московщиною". Це все для того, щоб на стр. 206 написати: „Українські політики ще перед Хмельницьким намагалися здобути протекторат Москви: згадати б тільки Сагайдачного, Митрополита Борецького, повстанців 1637-8 рр. Хмельницький також від початку намагався здобути приязнь царя Олексія". Далі на тій же сторінці і слідуючій читаємо: „Переяславська Рада мала тільки формальне значіння: старшина і представники війська наперед погоджувалися на конечне порозуміння з Москвою... Союз з Московщиною вийшов із тверезих, реальних міркувань української політики... Українська політика видобулася остаточно з під впливу польських традицій і могла йти до власної мети. Московський режим був ще надто свіжий, щоб їй у тому перешкодити... Московські бояри зараз же в перші місяці після Переяславської ради привели все українське населення до присяги цареві." Словом, щоб поставити „крапки над і", бракує лише висновку: „Народній герой Богдан Хмельницький ввійшов у нашу історію як великий патріот, як борець за національну незалежність, за об'єднання українського народу з народом російським", але цей висновок можуть читачі знайти у виданні „Академії Наук УССР" — „Нарис історії України" на стр. 76.

Коли ми приймемо під увагу, що в „Історії України" Холмського свідомо промовчано усі ті факти, які систематично промовчують усі московські большевицькі історики, та пущено в рух усі їхні вигадки яко аргументи — то навіть коли б нам уже пару разів не доводилося перед тим згадувати цю „Історію України" — картина була б ясна. Думаємо, що незабаром стане українській еміграції ясним, що за даних відносин в НТШ часто буває неможливим відрізнити думки, ширені такими виданнями, від пропаганди видань організованої московськими окупантами „Академії Наук УССР". У тих виданнях зроблена така ж московська штучка з посольством Сагайдачного до Москви для побачення з царгородським патріярхом в справі висвячення українського митрополита, така ж московська штучка з „повстанцями 1637-38 років", при якій нагоді багато говорено про зносини Острянина і Бута з москвинами і про вихід їх на Слобожанщину, але ні словом не згадано про те, що україн-

ські повстанці вбили Острянина і кількох інших ватажків як московських запродавців, побили москвинів та вернулися зі Слобожанщини!

У тих виданнях, так як і в цій „Історії України“, немає ані натяку на всі ті численні факти, які ми наводимо і які перечать рішуче всім москвофільським вигадкам, а зате в „історії“ Холмського ставиться наголос на вигадане „стале стремління“ („ще перед Хмельницьким“) „здобути“ ... залежність від Московщини, від Алексея Михайловича, якого зветься (щоб „ріднішим“ був!) — „царем Олексієм“.

І в справі присяги, як бачимо, „папісти“ з Н. Т. Ш. були „правовірніші за самого папу“ і тому твердять, що бояри привели „все українське населення“ до присяги цареві московському, звичайно — навіть не натякаючи на занотовані в історичних джерелах і згадувані такими авторами, як Липинський та Грушевський, неприємні для москвинів акти спротиву, що супроводили те збирання присяги.

Після складення в Переяславі згаданої устної умови, звичайно, поспішила Московщина загарбати Київ, який знову побачив у своїх мурах нащадків Андрія Боголюбського.

У Києві Москва негайно ставить сильну залогу, яка починає будувати укріплення.

Нічого, отже, немає дивного, що Богдан Хмельницький, „батько козацький“, попікшися спочатку на Туреччині, а тепер на Московщині, уже на п'ятому місяці по підписанні Переяславської умови знову посилає послів до шведської королеви Христини, вважаючи шведів та кращих спільників яко європейців і до того — не таких близьких сусідів (переговори йшли від 1650 року). Тоді ж московський посол Старков докоряє гетьманові, що він свої листи до царя скріплює власною, а не надісланою йому царем печаткою.

Все це також свідчить про те, що ні гетьманові, ні українському народові і в думці не було „приєднуватися“ до Московщини. Цікаво тут пригадати собі, як дивилися на цю справу незаінтересовані чужинці, бо їхні погляди є не лише голосом сучасника подій, але й голосом, який мав бути об'єктивним.

На наше щастя доховався в Англії ряд річників тодішніх англійських часописів „Several Proceedings“ та „Mercurius Politicus“, у яких є досить звісток про боротьбу україн-

ського народу з Польщею, які вказують на зацікавлення тодішнього англійського читача тими подіями.

Обидва часописи висловлюють побоювання, що може наступити „нагла загибель нещасного польського королівства”. Далі є там докладні звістки про умову з московинами. Опісля ж у „Several Proceedings” з 13-20 квітня 1654 року читаємо: „Останні вісті з Польщі приносять нам, що непорозуміння між Хмельницьким та московинами щодня зростають і досягають такої міри, що московини, боячися повстання, покинули вже декотрі з тих міст, які вони захопили на Україні. Гетьманові Хмельницькому далися вже в знаки нові пани і він робить усе від нього залежне, щоб звільнитися від своїх обіцянок московинам”.

Цей голос англійської преси може бути доповненням, яке скріплює інші, безпосередні докази.

Але Польща не хоче погодитися з втратою України і укладає союз з татарами та спільно з ними починає нову війну з Україною. „Допоміжні” московські війська здобувають литовські землі, а також спільно з українськими військами займають Білорусь. Тимчасом польсько-татарське військо здобуває завзято боронені неселення міста і містечка Поділля і доходить аж до Білої Церкви, де їх побив гетьман Хмельницький. Весною 1655 року знову рушає в похід гетьман Богдан спільно з московинами. Самозрозуміло, що відносини між московинами і українськими військами були весь час напружені. Хмельницький не лише пам’ятав, як Москва ще до Переяславської умови помагала полякам, пробувала в 1652 році затримати послів українських до Швеції, після Переяслава захопила Київ, але й попереднього року на Білорусі прийшло до ряду конфліктів між українським військом і московським, яке намагалось захопити для Московщини всі міста Білорусі, здобуті при величезній участі української зброї. На тлі того всього зрозумілим є, чому під Гусятином наказав гетьман козакам розігнати шаблями московські війська, що рушили брати штурмом від поляків Гусятин. Про це так доносив московський воявода: „коли царські люди приступили під город і на стіну вийшли... велів цих людей від города відбивати і, відбиваючи, багато людей порубано, а на тих людей, що на город вийшли — з гармат стріляно”. Взагалі цю війну веде гетьман, для якого ясні протиукраїнські плани Москви, в тісному порозумінні зі Швецією, хоча це порозуміння було ще неоформлене. То-

му, підійшовши до Львова, остеріг гетьман львівських українців, щоб ті не вели з московинами жодних переговорів, а сам повів справу так, щоб місто взагалі не було взяте. Таке поступовання тепер, коли знайдено листа гетьмана до шведського короля, є ясне, бо він закликає в тому листі шведів поспішати до нього і каже, що дбатиме, щоб москвини не полишали в містах своїх залог. Правдивість і щирість цих слів підтверджує поступовання гетьмана під Львовом, Кам'янцем, Гусятином і т. д.

Антимосковські настрої безсумніву скріпляє ще й поведінка московських військ. Навіть такий великий прихильник царя, як білоруський шляхтич Поклонський, дуже швидко розчарувався і писав до Золотаренка в листі, що замість допомоги мало населення від москвинів „таке ж грабування Божих домів, як і від татар... В кращій вільності жили ми перше під ляхами, ніж тепер... що моє око бачило... які непотрібства над нашими жінками й дівчатами чинили москалі... стільки душ у неволю забрали... а цю землю звищили...”

Під Любліном прийшло до конфлікту з командуючим московськими військами Патьомкіним, що намагався від мешканців відібрати присягу на вірність московському царю. Обурений тим Хмельницький склав умову з татарами, в якій обов'язався не боронити москвинів; наслідком було оточення татарами вєсводи Бутурліна з військом, що за звільнення мусів віддати усю воєнну здобич. Ще загострює стосунки підписаний потайки Москвою у Вільні мир з поляками і союз проти Швеції — союзника України, зносинам гетьмана з котрою москвини намагалися перешкоджати. При тому московські бояри так намовляли поляків до поділу України: „Козаків самі у послуху не вдержите, а тоді буде і нам і вам важче; ці люди, як дикі звірі, треба наперед їх обласкавити, а тоді й уживати”. Одержавши звістку про цю умову, гетьман Богдан скликав сойм козацький, де присягають старшини й делегати боронити Україну проти всіх ворогів.

Щоб запобігти будь яким замахам з московського боку, за прикладом західньо-європейських володарів, тримає гетьман Богдан в ту пору німецьку гвардію в кількості пару тисяч (і — як буде видно з дальшого — ця обережність не була зайвою!).

Тепер особливу увагу звертає гетьман на поліпшення

внутрішньої організації України, зміцнення дисципліни й карності, яку навмисне намагаються підступно підірвати московські воєводи, не перебираючи в засобах. Одночасно дбає про забезпечення ладу в державі по своїй смерті обранням на свого наступника свого сина та створенням великої коаліції, скерованої в першу чергу проти Польщі, а посередньо і проти Москви. Чигирин був вже тоді поважним політичним центром. Австрійський посол, що мав доручення „погодити“ Україну з Польщею, Парчевич, приїздить не до Москви, а до Чигириня і доносить, що він там застав: двох послів шведських, двох від Ракоczego (Угорщина), посла турецького, посла татарського, трьох послів молдавських, трьох з Волощини, посла Польщі, послів московських і різних неофіційних чужинецьких агентів.

Обрання сина Юрія на гетьманство було dokonane зїздом старшин, на котрім самих полковників було 26. Цей факт обрання признали офіційно такі держави: Москва, Польща, Туреччина, Крим, Семигород, Молдавія й Волощина; при тому, звичайно, Москва домагалася від сина Хмельницького присяги, на що не згодився гетьман Богдан. Дня 19 червня 1657 року заявляє гетьман Богдан московському представнику, що данини Москві він платити не міг і не може.

Тимчасом ідуть розмови про оформлення умови зі Швецією. Початково Швеція годиться лише на визнання незалежної держави української в межах тих, які фактично вже підлягали владі козацькій, але великий гетьман не згодився підписати привезеного проєкту такої умови, навіть не прийняв послів, а лише доручив їм переказати, що коні для їхнього відїзду вже готові.

У червні 1657 року приїздить відомий шведський дипломат Густав Лілієнкрона. Цим разом гетьман підписує умову, бо в ній признає Швеція Україну в межах по Вислу на Заході, це б то з усіма західними українськими землями. Гетьман, затримавши умисно московських послів, що саме мали відїжджати, щоб і вони про неї знали — підписує умову зі Швецією так, як ще раніше підписав з іншими союзними зі Швецією державами. І згідно з умовою посилає на допомогу шведському королю умовлене військо (30.000) та зміцнює українські залоги на Білорусі й прикордонних з Москвою землях.

Звичайно, нині московські фальшивники історії промовчують це все і все далі подане, ширячи натомість безпід-

ставно таку вигадку: „Останні роки життя Хмельницького були присвячені зміцненню зв'язків України й Росії... Народній герої Богдан Хмельницький увійшов у нашу історію як... борець за об'єднання українського народу з народом російським”. („Нарис історії України” вид. Академії Наук УРСР за 1942 р. ст. 76).

Так почалася війна, **всупереч виразному ультимативному домаганню Москви припинити воєнні кроки**. Український корпус разом зі шведами здобуває Варшаву. Москва, побачивши це, кидається сама на Швецію, щоб допомогти полякам і порятувати Польщу, яка їй ще була потрібна, бо без неї вона не могла ще собі дати ради з Українською Державою (новий доказ „єдінства єдинокровного народу”). Семигородського князя побили татари спільно з поляками. Це все разом з важким походом через Польщу впливає зле на дух українських допоміжних військ, з чого користаються підслани москвинами агенти (Желябужській) і викликають заворушення, котрі змушують полковника, що командував тим військом, дати наказ вертати на Україну.

Вістки про те, що москвинам вдалося збунтувати українські війська, так вплинули на хворого вже останніми часами гетьмана Богдана, що він дня 27 липня 1657 р. помер, не встигнувши забезпечити майбутнє відновленої ним держави предків. Так нарешті пощастило москвинам посереднім способом досягнути мету, якої їм не вдалося діпняти за допомогою організованих ними змов — усунути зі світа творця третьої Української держави.

Щоб належно оцінити те, що доконав Хмельницький, треба дуже багато писати; ми обмежимося до подання короткої оцінки цієї визначної людини, що належить перу воєного („солodka хвала від ворога” — казали римляни) — польського історика Кубалі:

„Хмельницький мав багато трудніше за Кромвеля завдання. Простір його держави мав з усіх боків загрожені кордони. Не розпоряджав він також вишколеною інтелігентською верствою і засобами старої держави. Військовість, фінанси, державну господарку, адміністрацію, зносини з чужими державами — все це треба було створити... Коли його військо не вмирало з голоду, мало зброю, гармати, амуніцію, добру розвідку і зручних агентів, коли не забракло грошей, то це все його особиста заслуга... Була це людина надзвичайна. Він

до такої міри переростав людей високо талановитих, що сягав до невловимих, він вродився на володаря, скрізь могутня воля й залізна рука”.

Додамо до цього, що лише він один вмів тримати залізою рукою Запорожжя і старшину, не вагаючись, коли того було треба, стинати голови, і за його панування всі зусилля москвинів викликати серед українців грізні своїми наслідками розрухи і чвари — кінчалися нічим. Наші де-які історики любили дошукуватися „помилко” Хмельницького, тимчасом єдиною „помилкою” гетьмана Богдана була його передчасна смерть.

2. Історична місія Богдана Хмельницького.

В першій мірі на оцінці особи Хмельницького справдилися пророчі слова Т. Шевченка „І в огні її окраденую збудять”, бо справді Україну ще перед „збудженням” в 1917 році обікрали москвини в першу чергу що-до інтелігенції, вчених, а в тому числі й істориків. Чужі історики, або наші ж, перебували під сугестією московських істориків, потрапили навіть самого Шевченка, всупереч правді, переконати, що Хмельницький свідомо „приєднав” Україну до Московщини, і саме за те Шевченко в багатьох творах гостро докоряє Хмельницькому, бажає, щоб він „на світ не родивсь, або в калюжі утопивсь, в багні свинячім”.

Пізнійше навмисне поставили спритні московські політики в Києві пам’ятник Богдану Хмельницькому з провокаційним написом: „Багдану Хмельницькому — єдина і неделимая Расія”.

Більшій наруги не міг дочекатися Великий Гетьман; такий пам’ятник, це щось більше образуюче, більшим є глумом над цілим життям його і діяльністю, як викинення поляками кісток гетьмана з його домовини. То помста прямолінійна і неглибока, цей же пам’ятник з таким написом — це рафінована помста, це розбещений танок безсоромної повії над добрим ім’ям і славою великого творця української відновленої козацтвом держави.

В 1918 р. українські студенти підчас імпозантної маніфестації позбивали молотками й камінням ці вилиті з металю літери з мосяжевої скелі. Почала розвіюватися вигадана ворогом версія про діяльність українського патріота і провідника... Характерно, що ці літери були збиті в момент

найбільшого, в теперішніх часах, занепаду Московщини — безпосередньо по Берестейському мирі.

Але в міру того, як почала спинатися знова на ноги Московщина під фірмою ССРСР, в міру того, як вона міцнішає і поволі витягає зі сміття всю стару зброю попередньої царської Росії, лише де-що її модернізуючи і підгострюючи, сучасні „воеводи московські“, що знов керують, як колишня „Малоросійська Колегія“, „частиною єдиної і неделімої“ (тепер це зветься „навіки невідемна частина Советського Союзу“), дбають про створення нового, не матеріяльного, але такого ж змістом „пам'ятника“ Хмельницькому.

З цією метою „українська“ Академія Наук видала ряд праць, зокрема проф. Н. Петровського, в яких виступає з усією безсоромністю свіжо подиктована і підбілена московська легенда про „Богдана Хмельницького — вазаседітеля Расії“ (чи пак — „ССРСР“).

Власне, ця нова спроба обпаплюжити добре ім'я Великого Гетьмана та поширити знов про нього ряд нових вигадок змушує нас присвятити невеличкий розділ цей питанню про значіння Хмельницького в звязку з його відношенням до Москви, на тлі українсько-московських взаємин за його часів, а також згадати кількома словами найбільш „визначних“ і завзятих московських „вчених“, що найбільш прислужилися справі фальшування нашої історії.

Щоб не було непорозуміння, зазначаємо, що трактуємо як проф. Петровського, так і Гуслистого та Оглобліна як московських істориків (це для кожного з них більш почесне, чим колиб ми кожного трактували як перевертня і зрадника, хоча, можливо, перших два такими і є), а тим самим остерігаємо читачів перед безкритичним відношенням до їхніх крайне тенденційних писань. Щоб не вертатися до цієї справи, зясовуємо коротко, чому ми висловлюємо такий погляд.

Праця проф. Петровського про добу Хмельницького, видрукувана українською мовою, доводить московську тезу, немов: „Увесь історичний процес вів до приєднання України до Росії“, „до зєднання з єдинокровним братнім народом“, та, звичайно, само по собі це ще не є аргументом, бо такі твердження може висловити і українець-москвофіл. Більш важне те, що закінчуючи працю, він пише: „Ми повинні поставити Б. Хмельницького поруч з такими героями нашо-

го народу, як **Александр Невський, Мінін і Пажарський** та інші, які боролися проти окупації нашої батьківщини".

Є в „советській” українській мові взяте з московського слово „чітко” (виразно, докладно), і саме советська влада у всіх справах, що торкаються ставлення до неї когось — вимагає „чіткого” ставлення справи. Ми також вправі жадати, щоб пан Петровський більш „чітко” ставив справу, яка є його „батьківщина”, Росія чи Україна, і який є його нарід, український чи московський? Поки що, ми на підставі тих слів, у яких „вилізло шило з мішка”, його трактуємо як московського історика, а через те з належною обережністю мусимо ставитись до всіх його, не позбавлених „темпераменту”, але зате надто часто позбавлених солідности — доказів. Як що ж предки п. Петровського — українці, а він став уважати своєю „батьківщиною” — батьківщину Мініна і Пажарского — ми вправі уважати його зрадником.

Проф. Оглоблін же пропагує в своїх працях такі московські „наукові” твердження: „На протязі майже тисячі літ своєї історії Західна Україна була тісно звязана з іншими землями, заселеними українським, великоруським і білоруським народом” (це б то була невіддільною частиною московської імперії? — Р. М.). Далі узасаднює він цю провідну ідею так: „Західна Україна завжди і в XIV, XVI, XVII і в XVIII столітті... мала звязки з Росією”... „українське населення звертає очі на схід... до великого російського народу”, а навіть пише він далі: „Австрія утискає українців через єдиноплемінність з великорусами.” (Це все лише з одного історичного нарису, вміщеного в збірнику „Західна Україна” і виданого „Академією Наук УССР”, за його ж редакцією). Далі навів проф. Оглоблін кілька фактів, які не можуть бути доказом „тісного звязку” — тільки принагідних контактів, що їх мали українці з багатьма державами. — навіть з далекою Францією! Тому його тенденційні висновки — цілковито антинаукові.

Як ми вже раз звертали увагу, москвини, намагаючися поставити український нарід у положення безправного „бідного родича”, що, як вони твердять, з московської ласки (большевиків) „вперше за своєю існуваніє абрьол гасударственність і незавісімість” („Літературная Газета” ч. 7 за 1948 рік), загарбують наш князівський період та з цією метою заперечують, що революція 1648 року була національною революцією, яка відбудувала державу предків. Ро-

зуміючи однак усю штучність своїх концепцій, на всякий випадок тепер висувають ще такі твердження: „За литовської доби”, мовляв, уже помічається „консолідація українських земель з виразно ростучою орієнтацією на північно-східню Русь”, яка наче б то також виявлюється „у широкому відпливі народніх мас за кордон, на споконвічні російські землі, особливо після 1648 року” („Большая Советская Энциклопедия” т. 65, ст. 406). Сама ж „Хмельниччина” мала бути одним з проявів того „руху до Москви” (там же ст. 409).

Нас не дивує, що такі думки ширить „БСЕ”, але дивує, що на сторінках збірника НТШ на еміграції, який має бути присвячений вшануванню 300-ліття української національної революції 1648 року, відважився і без жодних перешкод повторив наведену вигадку „БСЕ” той же проф. Оглоблін. У цьому збірникові він пише: „Переселення української (і білоруської) людности в межі московської держави почалося ще задовго до 1648 року, але бурхливі умови життя за Хмельниччини посилили це переселення. Воно йшло не тільки до суміжних повітів московської держави. Чимало „белорусцев” або „поляков” знаходимо в середині XVII століття (1650 рік) і в центральних областях Московщини... Разом із цією селянською масою, що шукала собі кращої долі в московській державі, ішли сюди на постійну або тимчасову роботу ремісники, т. зв. „поляки” з України” („300-ліття Хмельниччини”, ст. 138, рік 1948).

Порівняння наведених цитат не лишає найменшого сумніву в ідентичності пропагованих у цій справі думок як авторів „Больш. Совет. Энциклоп.”, так і проф. Оглобліна, хіба залишається запитати, чому мусить бідна матеріально українська (наче б то -- політична) еміграція оплачувати видання, які провадять таку роботу, а не той, хто дав фонди на видання „БСЕ”?

Ще вправі кожний поставити питання: А що ж, коли вже справді так було, може проф. Оглоблін подає переконуючі наукові дані і робить це во ім'я об'єктивного знання? Отже, ці політичні ідеї спритно заплутав проф. Оглоблін серед досить численних виписок з архівного матеріалу, виписок, які не мають нічого спільного з наведеними твердженнями і які, додамо, не подають нічого нового. На доказ же правильності твердження такої величезної політичної і наукової ваги подано лише кілька слів, які аж ніяк

не доводять твердження, і з тих слів може робити подібні висновки лише той, хто наспеціалізувався в „робленні з мухи слона”. Проф. Оглоблін у цій статті висловлює початково лише здогад, що під означенням „поляки” та „білоруси” можуть критися й українці. Цього здогаду проф. Оглоблін не узасаднив поданням хоча б одного доказу, обмежившись до абстрактних розумовань. Говорячи конкретно про „білорусцев”, які згадані в перепису 1657 року, знову безапеляційно заявляє: „серед яких було безперечно чимало, якщо не більшість, українців” (підкреслення — наші). — Чому? Не дає він доказу, щоб був серед них хоч один! Не зважаючи на це, ці нічим не узасаднені свої припущення далі приймає за доведені факти і на них базує свої висновки.

Тимчасом ми можемо припускати як те, що між зареєстрованими тоді менше, ніж 1200 „білорусцев”, була яка сотня-дві українців, так і те, що було тільки двос-трос душ. Слід нагадати, що московини в 1657 році не уважали „черкасов”-українців ані за білорусів, ані за поляків. Але навіть зробивши таке безпідставне припущення, ні одна поважна людина, яка не переслідуює спеціальних цілей і не перепачковує тенденційних тверджень, не поважиться на такий „безпідставній підставі” будувати фантазії про „селянську масу”, з якою разом наче б то і ремісники „шукали собі кращої долі в московській державі”, та ще й в „центральных областях Московщини”, й розписуватися про „переселення української людности”, яке, мовляв, „почалося задовго до 1648 року” і т. д.

Це тим більше смішно, що подані яко доказ 1200 душ „білорусцев” (а не українців!) не творили і одної десятої відсотка населення Московщини та були рівнож зникомою цифрою у порівнянні з населенням України.

Та й цього ще мало! Тут слід нагадати собі листа до Золотаренка білоруського шляхтича Поклонського, який стверджує, що московини саме з Білорусі дуже багато душ забрали у неволю. Тому треба ще було б довести, що й тих кілька сот кріпаків, які опинилися на Московщині, не було з числа справді забраних у неволю білорусів.

Так без найменших підстав намагатися витворювати потрібне московинам вражіння, немов українці масами переселялися за часів Богдана на Московщину, можна лише з

метою переконати, немов не можна розмежувати ці наче б то „сдінокровніє” народи.

Вправді проф. Оглоблін приймає під увагу, що пише також і для емігрантів з Західньої України, і тому „підцукровус” отрутну думку словами „важливо є те, що українська металургія мала великий вплив на розвиток металургії Московщини і навіть Поволжжя . . . несучи більш прогресивну техніку”. Але це „цукор” для наївного провінціяла, що має разом з цукром ковтнути нову „пігулку”. Тут же читаємо: „Але українська рудня зустріла в Росії останнє слово тогочасної західньо-європейської техніки — домну, яка зявляється на Правобережжі вперше 100 років пізніше.” Як бачимо, згадка про „більш прогресивну техніку” була лише димовою заслоною, яка мала улекшити перепечкування видадох „БСЕ”.

Звичайно, це припущення про переселення, спричинене „бурхливими роками”, є тим більш неймовірним, що саме національна революція 1648 року і селянським масам принесла значне поліпшення соціальних відносин. Для одних — панщина взагалі перестала існувати, для других — вона стала зводитися до одного дня примусової праці тижнево. Отже чого мало б українське селянство шукати в Московщині? — Деспотизму і кріпацтва?

Більше того, українська національна революція безпечно порушила засади станового ладу, серед яких найважливішою було, що хто в якому стані родився — той у тому стані й померти мусить. За типового станового ладу найбагатіший міщанин не може здобути тих прав, які має найбідніший шляхтич. Проти такого станового ладу була спрямована пізніше і Велика Французька Революція.

Українська національна революція свідомо почала будувати відновлену українську державу на інших засадах, ніж були за станового ладу. Формально старшинська верства козацька замінила шляхецьку, міщанство і селянство лишилися ж існувати далі, зберігаючи свої права й обовязки. Але в дійсности ж була відкинута та основна підстава станового устрою, бо селянинові стало вільно „писатися в козаки”, міщанинові — також це було вільно. Отже коли особисті заслуги перед нацією були того рода, що управнювали навіть людину „без роду і племені”, або, кажучи словами Шевченка, „Ярему — хамового сина” з жидівського наймита стати козацьким старшиною, то ніякі правні обмеження

не стояли тому на перешкоді. В Україні по 1648 році кожен міг здобути собі (і здобував) кожне становище, аж до гетьманського включно, як рівнож міг багатіти і розпоряджатися своїми добрами. Знаємо, що гетьман Самойлович був поповичем, а наказний гетьман Д. Многогрішний — селянином, сам же Богдан Хмельницький — шляхтичем. Коли Самойловичу витикали, що він є „лоповичем“, а Дорошенко пишасться тим, що він є „з діда-прадіда козак“, то це не впливало зі станового думання як такого, лише справа була в тому, що Самойлович не відзначався „козацькими“ якостями, які до нині в уяві народу є якостями лицарськими. Тому невдоволені сучасники дошукувалися причин браку тих якостей і в походженню.

Все те разом, повторюємо, аж ніяк не умотивовує вигадки, що ті народні маси, які по 1648 році почали співати:

„Та немає лучче, та немає краще,
„Як у нас на Україні . . .“

маси, які звикли до боротьби, раптом, по осягненню успіхів — в наслідок „бурхливих умов життя за Хмельниччини“ — почали кидати Батьківщину і переселюватись до центральних районів Московщини.

Однак залишається далеко не безпідставне припущення, а саме, що умотивовання (як рівнож і доказів) тої вигадки слід шукати не в минулому, а в сучасному — в московських загарбницьких плянах, які вимагають, щоб українці думали, немов „на протязі майже тисячі літ своєї історії“ стало як Західня Україна, так тим більше „Східня“ — як писав Оглоблін — „була тісно звязана з землями“, що були „заселені великоруським народом“.

Нашим обовязком є відмітити безпідставність і фальшивість наведених московських поглядів.

Говорячи про цих трьох професорів, ми не хотіли тим їх виділити з гурту їхніх колег та учнів (В. Дядиченка, М. Супруненко, Л. Славіна та інші), лише тема цього розділу і конечність зайняти становище до тих вигадок змусила нас їх назвати.

Справжні ж події та наміри української нації, очолюваної Богданом Хмельницьким та його співробітниками, надто ріжнилися від палких прагнень московських істориків.

Щоб краще висвітлити справу з часами Хмельницького та його особою, ми спробуємо, в додаток до всього, що вже було сказане в попередньому розділі, звернути увагу шанов-

ного читача на ряд фактів, котрі ще краще висвітлюють стосунки між Б. Хмельницьким і Московщиною, починаючи від перших початків його визвольної боротьби. По тому спробуємо дати відповідь на дуже важливе для розуміння цілості справи питання, чи гетьман Богдан Хмельницький і українці його часів уважали тодішню Україну за незалежну державу, чи за територію без власних політичних аспірацій і нарешті, чи, укладаючи Переяславську умову, вони з тих аспірацій зрештнули?

До чого зводиться московська оцінка ролі і намірів Великого Гетьмана, можемо бачити вже зі слів не раз згаданого проф. Ключевського:

„Головна маса російського (чит. московського) народу, відступивши перед непосильними зовнішніми небезпеками з дніпровського південного заходу до Оки і верхньої Волги, там збрала свої розбиті сили, зміцніла в лісах центральної Росії (!), врятувала свою народність і, озброївши силою згуртованої держави, знову прийшла на дніпровський південний захід, щоб врятувати залишену там слабшу частину руського народу від чужоземного ярма і впливу”. (Проф. Ключевський. Курс російської історії, укр. переклад, т. I, ст. 248, видання 1938 р.)

Московські історики запевняють нераз, що Хмельницький „свідомо йшов до приєднання України до Росії, безстанно домагаючись від царського уряду саме приєднання України” (Петровський). а з другого боку, на доказ того свого твердження зручно подають в знаках наведення, звичайно, „власні” слова Хмельницького, забуваючи зазначити, що то все слова москвинів, взяті з тих чи інших у тій справі доповідей та реляцій свому уряду. Чи ті слова можна уважати за автентичні, може відповісти сам, вже згаданий, професор, який у всіх випадках, коли треба (з огляду на те, що книжка писана не за царської, а за советської влади) змягчити і підретушувати певні заяви чи вияви симпатій у таких „автентичних” словах, зазначає: „Прагнення висловлювала пануюча феодална верхівка України — тому вони й подали в російській урядовій формулюванні, як прагнення бути під владою царя” (ст. 198).

Коли, на думку Петровського, вислови українців „в російській урядовій формулюванні” дещо змінили зміст, то що вже тоді казати про слова, переказані москвинами! Згаданий автор і сам того, очевидно, свідомий. Знаючи те своє

слабе місце, пише: „Хмельницький так крився з переговорами про приєднання України до Росії, що не довіряв паперові своїх плянів, а волів устні переговори, очевидно, чере: довірених людей” (ст. 58). Отже це речення є признанням, що на папері, коли говорити поважно, не лишилося жодних доказів найменшого бажання Хмельницького „приєднати” Україну до Московщини, бо... бо такого бажання у нього не було, подавані ж цитати мають „приголомшувати” своєю вагою ляків і публіку, яка може не помітити різниці між словами, яких автентичність є певна, і тими, які є вільним переказом слів Хмельницького. Додамо до цього, що зате на папері лишилося досить автентичних доказів такого небажання приєднувати Україну, між ними вже згадуваний лист до шведського короля. Отже донесень воєводи путівльського Плещеєва, що керував розвідкою на Україні, та інших, ми не можемо так вже без застережень брати під увагу, як рівнож і тверджень (дуже корисних саме для москвитів), що Хмельницький начеб то ховався з „мріями” про приєднання до Росії, щоб не зразити собі татар чи кого іншого. Стільки тоді московських агентів вешталось по Україні, стільки „послів” московських перебувало у самого Хмельницького, що ті зносили таки не могли бути для сусідів жодною тайною, і Хмельницькому, котрий спирався на силу свого народу, таки не було чого з тим аж так ховатися!

Чи такого обєднання справді аж так боялися татари — рівнож не маємо доказів. Отже, на нашу думку, рішачими є не переказані кимсь „слова”, але вчинки і поступовання, висвітлені нами в попередньому розділі. До того ж всього додаємо ще дещо. В першу чергу ще раз звертаємо увагу на справу з назвою.

Богдан Хмельницький і українці ніколи не звали москвинів „руськими”, лише „москалями”. державу ж їхню — „царством московським”. Та й самі москвини не інакше звали тоді свою державу. Ось, напр., слова з одного московського донесення, в якому говориться, що в разі перемоги поляків над українцями „ім де всем бежать в твайо гасударство московское гасударство” („Акти Южной і Западной Росії” т. VIII, ст. 295).

Себе звали українці козаками, українцями, більш урочисто — „руськими”. Москвини звали українців — „черкасами”. Отже з назви не впливає жодне почування єдності

московсько-української. На доказ, що такого почування й не було, крім вистарчаючої кількості поданих вже фактів, слід додати ще й такі, які подаємо далі.

Богдан Хмельницький не раз загрожував московським представникам за їхню антиукраїнську політику походом на Москву.

Москвини йшли так далеко у своїй ворожості до українців, що штовхнули в 1649 р., в критичний момент для України, донців до нападу на татар — тодішніх союзників України, щоб змусити цих останніх не помагати Хмельницькому в боротьбі проти Польщі.

Одна й друга сторона була свідомо тих своїх взаємних почувань і саме тому, напр., з таким задоволенням стверджує (підчас чергової спроби гетьмана втягнути москвинів до війни з Польщею, а москвинів — розвідатись, як ідуть справи) донесення Неронова і Богданова, що підчас розмов з ними Хмельницький сказав: „На гасударство московское і на інніе гасударства, што пад ево гасударевою рукою — не пасягаєт і впредь пасягать не будет”. Наведені слова доводять, що похід українців на москвинів брався остатніми в рахубу і що Московщина його побоювалася.

Такі слова в жодному разі не можуть служити доказом істновання, хоч би хованих в тайні, приязних почувань чи добрих стосунків.

Хоча й запевняють нас московські історики, що Б. Хмельницький вже „з кінця 1648 року рішуче стає на шлях приєднання до Росії і з цього шляху вже не схопить до кінця”, лишається „вірним до смерті” — однак ми маємо докази в реляціях того часу, що ще в 1652 році гетьман погрожував Москві, в разі дальшого ведення нею подвійної гри, переходом українців під повну зверхність турецьку і участю у війні проти Москви. З другого ж боку, дуже виразним показником „сдінокровности” та „братерських” почувань з боку москвинів є те, що хоча за тих часів релігійне питання відігравало першорядну ролю, однак навіть спільність віри не могла перемогти те глибоке почування чужості, а то й ворожості, яке мали москвини у відношенні до українців. Одним із доказів тої повної байдужості і чужості є ставлення москвинів до долі православного населення України. Жодні утиски, жодні знущання над вірою, жодні нелюдські кари з боку католицької Польщі не встані були (навіть укупі з погрозами Хмельницького) вивести москалів зі стану

холодного, пасивного глядача, котрий стежить за розвитком подій, намагаючися, не ризикуючи сам, скерувати справи так, щоб скористати з чужого лиха. Коли ходить про українців — то москвини стежать і чекають, поки жертва знесилиться, щоб її потім легше опанувати, але не хочуть виступити перед польським урядом навіть з „паперовим” протестом! Більше того — обіцяють полякам підтримку! Однак ті ж москвини зчиняють гвалт і мало не доходить до війни з приводу того, що в якійсь книжці, друкованій у 1649 році на території Польщі, хтось висловився без належної пошани про московського царя. В цьому випадкові Москва не боїться і не „думас”, а виступає з ультимативним домаганням!

З наведених фактів бачимо, що про якісь стремління у одних чи других до „зеднання” на початках — говорити не доводиться. Московський уряд трактує українців як етнічно чужих собі підданих польського короля і тільки.

Чи могли українці мріяти про „приєднання” до Росії, найкраще можна бачити з того, чи вони уважали себе за „єдинокровне” з москвинами населення, що волею долі опинилося під польською окупацією (і в тому випадкові ніхто ні перед, ні підчас, ні по повстанні не думав би, що Україна є окрема держава, лише що є територія, яка належить до Московщини), чи навпаки, вважали себе за окремий нарід, москвинів трактували тільки як сусідів, а під оглядом державно-правним уважали Україну окремою державою. Люди, котрі, борючись, творять щось, що самі для себе вважають за державу — не можуть стремити до злиття, а тим більш підпорядкування себе іншій державі.

Саме тому ми й звертаємо увагу на кілька цікавих фактів.

Гетьман Богдан Хмельницький в одному із своїх універсалів мав писати про „... славу нашу не только в части світа Европи славную, по одлеглих за морем Чорним странах Азії довольно народам тамошнім відомую.”

Дня 12. 5. 1649 р. сказав гетьман представникам Польщі такі слова: „Бог мені те дав, що я єсьм єдиновладець і самодержець руський”. Вислів є сам по собі вичерпуючий і надто ясний, лише мусимо ще пригадати, що Богдан Хмельницький слушно Україну вважав спадкоємицею князівської Русі, українців — „руськими”, але не уважав руськими москвинів.

Це виявилось вповні також у „вірчій грамоті”, яку дав гетьман Богдан своїм послам до Москви, що він їх вислав, безпосередньо по Переяславі, складати й оформлювати „Переяславську умову”, якої в Переяславі було намічено лише головні пункти. У цій „грамоті” гетьман звертається до московського царя від імени „Війська Запорозького” і „в с е г о народу православного російського”. В цьому документі ще кілька разів говориться про „в с е й мир християнський російський”, про „государство російське”, і всюди з тексту виразно видно, що так означається лише Україна, лише український нарід, а Московщина зветься „Московщиною” і ніколи інакше! Ця термінологія має тим більше значіння, що „Грамота”, здається, не збереглася в оригіналі, лише у зробленому ще тоді московському перекладі. Ми знаємо зі свідцтва Котошихіна, що московські дяки, перекладаючи, звичайно міняли текст на московську користь. Коли цих висловів не змінено, — це є найкращий доказ, що не лише в українців, але й у москвинів не було що-до цих висловів жодних застережень. Загально москвини не уважали себе за частину колишньої Київської держави. Часи поневолення Києвом — забулися, свою державу звали москвини „Царством Московським”, а державу „черкасів” з Києвом у центрі, чужу їм мовою, культурою і навіть вірою (підіймалося питання про „перехрещування” наново українців) — уважали натуральним звати по книжному: „Государством Російським”.

Наведені попереду погляди, — були поглядами загалу і вони підказали панегіристові з тих часів (з Київської Академії) висловитися так: „Виною синів Володимирових Росія впала — за Хмельницького, при Богдані, на ноги встала”. Цими словами панегірик ще раз підтверджує, що за Богдана звали „по книжному” Україну — Росією та було всім ясно, що козацька держава не була жодним „новотвором” — тільки відновленою по кількавіковій перерві й занепаді Київською князівською державою предків козацьких.

Зрештою, зносини йшли аж до кінця через „посольський приказ”, або пізнійше „Колегію закордонних справ”, кордон (в тому числі і митний) існував між Україною і Московщиною аж до 1754 року, а саму „умову” між Москвою й Україною наново підтверджувано при кожному новому гетьманові. Це останнє доводить, що москвини, згідно з тодішнім розумінням держави як володаря (персоніфікація), уважали, що при недідичній владі, а обпертій на виборі — умова по-

передника не зобов'язує його наступника і тому мусить наново укладатися і стверджуватися присягою, і що тому її Україна має право за кожного нового гетьмана — зірвати.

Очевидно, Москва використовувала кожен таку нагоду, щоб підсунути не лише зфальшовану попередню умову (тому первісний текст навіть знищено взагалі), але й додати до неї ряд інших умов. Коли б цар присягнув додержуватись умови, то це в очах загалу все ж зобов'язувало б його нащадків (дідична влада), і саме тому мали московські послы в Переяславі таке „дипломатичне” завдання — викрутитися і не присягати в царському імені.

Розуміння України як окремого державного тіла — а народу українського як такого ж чужого москвинам як і туркам чи полякам — видно у всіх вчинках і словах Великого Гетьмана та його співробітників.

Тільки таким розумінням можна пояснити конфлікт у справі „порта Бихова”, здобутого на Білорусі українськими військами під командою Золотаренка. Кінчивсь конфлікт між урядом Богдана Хмельницького та урядом Алексея Михайловича тим, що обі держави поділилися територією, і одна частина тоді присягала українському володарю, а друга — московському.

Тоді ж занотовано такий його вислів: „В князівстві мойому по Львів, Холм і Галич”.

Владу організує Хмельницький яко державну, переводить мобілізації й обкладає населення податками (1649 рік по 4 талари з двора на військові цілі).

Звичайно, має першорядне значіння не лише те, як себе затитулював володар чужому представникові (так би мовити на експорт), може з дипломатичних міркувань, але як дивиться на це загал населення.

Одним з зовнішніх виявів цього є „поминання” в церкві володаря держави. Отже маємо безсумнівні відомости, що в церквах українських поминано за того часу вже не польського короля, а українського гетьмана. Про таке поминання, розуміючи добре його значіння, доносять також з кордонів свому уряду московські воеводи, що так пильно стежили за всім, що діялося в Україні.

Мало того, ті ж воеводи доносять і про те, що загал населення уважав Україну без сумніву державою незалежною.

Так, напр., московський воевода Новосельцов стверджує, що українські урядовці в листах урядових „королевской

тітли не пішут, а пішут ані черкасково гетмана Багдана Хмельницькаво”.

Дня 20. VI. 1651 р. миргородський полковник Радченко в урядовому листі титулує себе полковником „Божею милостю Великого Государя Богдана Хмельницького, Гетьмана Войська Запорозького”.

Знову дня 26. 5. 1651 р. чернігівський полковник Шохів пише: „Як указ буде от государя нашого, його Милости Пана Богдана Хмельницького, Гетьмана Войська Запорозького”. Обидва листи писані до москвинів, отже безумовно автори їх, титулюючи Богдана Хмельницького „Государем”, себто так, як титуловано й московських царів, кожен з осіб хотів підкреслити, що Україна є така ж держава, як і Московщина і має такого ж володаря.

Крім того, очевидно, титул „Гетьман” за тих часів, коли він в ужитку польського загалу був рівнорядний з сучасним титулом маршала, уважано у нас початково титулом військовим. Саме тому, що й сам гетьман і його підвладні свідомо йшли до творення держави, яку уважали відродженою козацтвом старою, київською, князівською державою — цей титул вже не вистарчав і треба було його доповнити або титулом „Єдиновладця і Самодержця руського”, або „Великого Государя”, щоб не було жодної неясности.

І прикордонні московські воєводи добре розуміли такий характер Богданової влади, бо, напр., дня 11. 9. 1649 р. пише брянський воєвода М. Мещерській царю про те, що він листувався з гетьманом в справі прикордонних земель, які раніше межували з землями польської держави (Стародубщина, Почеп та інші), „а те нинє городи і узди в подданье у нєво Пана Богдана Хмельницькаво”. Знова ж року 1649 Суханов подає до відома царю, що „па гарадам вєзде Бога молят в церквах на многолетії і в октєньях і в молітвах і в чашах заздравних помінают Гетмана Зіновія Хмельницькаво і всьо благачєстївое войско”.

Розуміють, у чому річ, москвини, розуміють це й українці в тих тривожних і буряних роках.

Ось знову полковник Коробка пише до вольновського воєводи листа, в якому, між іншим, є таке: „Богдан — Великий Гетьман і Великий Ваш Цар, оні знають как ісправлять”. Тут знова бачимо повну свідомість своєї державности і державної рівноправности обох голов сусідніх держав, що пра-

вомочні полагоджувати, як самі знають, між собою нез'ясовані питання.

Той же вольновський воевода московський повідомляє свій уряд про те, що „полковнікі, сотнікі, атамани на Вольнов — ко мне в своїх лістах королевской тітли не пішут, а пішут ані в своїх лістах черкасково гетмана Багдана Хмельницькаво”.

Московські ж воеводи міста Яблонова (Шерметев і Бутурлін) повідомляють, що зза кордону часто приїздять в торговельних справах міщани, що займаються дрібним торгом („с невеликіми товари”) і „в распросе” подають, що вони були піддані литовські чи королівські „а мине де оні в Багданових градех живут”.

Рівнож і московський стольнік Кіріл Хлопоф у своїх „памятках” 1666 р. писав: „А в маларосійском государстве, городе Стародубе . . .”

Назва ж знову вживана, звичайно, москвинами для означення свого народу зафіксована в „статтях”, уложених князем Трубецькім в 1659 р. з Ю. Хмельницькім, де сказано: „Государеви люді московсково народа”.

Принагідно слід зазначити, що й інші держави вважали Україну незалежною державою і тому, напр. до гетьмана України присилає свого посла (графа Парчевича) „Фердинанд III, з Божої ласки імператор римський, і всіх володарів християнських від сходу до заходу сонця законний”, уважаючи гетьмана „велеліпноу вельможністю”, що стоїть на чолі „славної й войовничої Республіки”.

Отже, як бачимо, і всі верстви українського народу, і чужинці (до того ж чужинці спеціально тим зацікавлені — москвини) уважають Україну за новоповсталу, або за відновлену незалежну державу.

Москвинам ця держава була сіллю в оці і тому вони працювали, як могли, над її знищенням, розпадом чи повільним занепадом, а разом з тим побоювалися з її боку ворожих кроків (бо й знали, що було варт!). Тому нераз московські посланці (напр., Унковський) доповідали з полегченням на душі своїй владі, що гетьман Богдан сказав: „Нине на государство московское неприязни нікакой не мислім”. Побоювання ж московські мали підставу в чутках про український похід на Москву, до якого, мовляв, готується гетьман, що нераз кружляли серед українців.

Коли ж сипалися на Україну невдачі (напр., Берестечко), то мусить це признати навіть такий 200% москвин, як Петровський, що москвини „від допомоги ухилялися і не хотіли йти на будь-які пропозиції”. Отже Москва також розуміла Україну як цілком чужу державу, державу, яко варто спритно зруйнувати.

На основі всього сказаного є samozрозуміле, що було б чимсь чудним і нелюдічним, коли б люди, що відбудували державу предків, що нарешті були горді з виконаного завдання, вважаючи державу за відновлену, — весь час під час її будівництва і пізніше тільки б і мріяли про те, щоб добитись права на рабство в межах московської держави!

Во ім'я яких ідей і цілей мали б до того стреміти сучасники Богдана — не скаже нам жодний московський історик, хіба що він безнадійно плутає (так, як пан Петровський) своє з чужим.

Московські історики свідомо промовчують звязки України з Туреччиною й Швецією та свідомо неправильно пояснюють і перекручують зміст домагань українського уряду в його зносинах з Москвою.

Хмельницький під тиском обставин, в умовах невимовно важкої боротьби — шукав держави, котра б за ціну протекторату або васальної залежності (коли б не вдалося просто скласти союз) допомогла перемогти ворогів. Московська сторона слова гетьмана формулювала і коментувала як „подданство”. Богдан Хмельницький не протестував, бо думав, що це є те саме, що це лише московський вислів, а що старшина, козацтво і сам гетьман розуміли Переяславську умову як умову посередню між протекторатом і васальною залежністю (тому й домагалися присяги від царя), — це є безсумнівне і на це є дуже багато доказів, а що васальна залежність не має нічого спільного з національною спорідненістю, то й для Хмельницького в істоті речі не має значіння, чи буде то залежність від Туреччини, Швеції чи Москви.

22. 4. 1654 р., посилаючи послів у Москву в справі союзу, Богдан Хмельницький знова ставить під увагу можливість того, що Україна стане васалом Туреччини, чи навіть Криму.

Але (і саме це підтверджує правильність наших думок) тому, що Москву не задовольняли форми васальної залежності, вона посилає до Хмельницького послів Матвеева і Фоміна, як свідчить Матвеев: „Прізивать гетмана Хмельницькаво в подданство.” Коли б справді Україна сама так „на-

бивалася" з „присоединієм", то не треба було би і посилати послів, щоб її „прізивать в подданство".

Правдоподібно в той час, як одні, явні, агенти їхали „прізивать", другі — тайні — працювали над тим, щоб був Хмельницький більш податливим.

Про наслідки „праці" тих „приятелів українського народу" ми маємо хоча і не багато даних, а однак досить для її оцінки і то переважно з московських донесень. Ті ж послі, напр., повідомляють, що „виник" в українському війську заколот проти гетьмана і старшин. Для організованого такого заклоту було використано невдачу українського війська під команду Тимоша в Валахії (поразка під Торговищем). Цей заколот винятково утихомирив Богдан промовою до війська, досить лагідною. Як видно, ініціаторам заклоту треба було перед приїздом московських послів, або на початку переговорів, зробити пресію на Хмельницького, бо юрба домагається чи інтерпелює в справі тих переговорів. Московські агенти представляли масам справу так, наче б то Хмельницький не хоче скористатися з блискучих московських пропозицій, а шукає якихсь некорисних союзів, що крім втрат у людях (поразка у Валахії) нічого не дають.

Взагалі ж московські та польські агенти нераз організували за тих часів замаху та змови.

Відома змова, в якій брав участь полковник Мартин Пушкар (що й пізніше стало мав контакти з московинами), котру ліквідував гетьман Богдан мирно.

Пізніше, в 1650 р., руками якогось Худолія організовано було повстання на Запоріжжі, але Богдан Хмельницький його рішуче зліквідував.

Потім була організована змова на життя гетьмана, але як і багато подібних інших штук московських чи польських агентів, — була відкрита, а її проводирі з наказу влади подушені.

Так само була зліквідована акція проти гетьмана, на чолі якої стояв Федорович і ще кілька старшин, яких схоплено, увязнено і покарано на смерть.

Певно гетьман знав, або здогадувався, де збігаються нитки всіх інтриг, але обставини змушували його до вдавання, що він нічого не знає, і до спроб використати Московщину. Однак він ще раз, безпосередню перед Переяславською умовою, пробує опертися на Туреччину (1653 р.), бо налагоджені перед цим стосунки не дали нічого в зв'язку з палацовою революцією, що сталася в Стамбулі.

Нове українське посольство приймають турки прихильно, однак Хмельницький знає, на основі одержаних від своїх послів інформацій, що за даних обставин Туреччина в практиці йому мало-що допоможе. Тому 3-го червня через воеводу Хілкова переказує він московському урядові, що вразі дальшого ведення Москвою її дотеперешньої політики він приймає турецьку зверхність. Ця погроза мала такі реальні наслідки, що вона обговорювалася на Земському Соборі в Москві як одна з головних причин потреби скласти умову з Україною. Все показувало москвинам, що крутити далі є небезпечно, тай вже, як думали вони, „овоч достиг” — отже можна його й зірвати. Тому 22 червня московський уряд повідомляє про свою згоду прийняти Україну під свій протекторат та про те, що почалася в Московщині мобілізація.

Нарешті багато говорять про те, як різно розуміли істоту Переяславської умови москвини й українці вже при її укладанню, всі ті „непорозуміння” (до збройних включно), які мали місце безпосередньо по Переяславі, і нарешті укладений пізніше Богданом союз зі Швецією, яка була в стані війни з Московщиною.

На тлі того всього є зрозумілим, коли в листі до брянського воеводи Долгорукова (17. 2. 1654 р.) титулує себе полковник сіверський „полковник города Стародуба держави Його Милости Гетьмана Богдана Хмельницького Зиновія”.

Зате єсть незрозуміле, ким треба бути, щоб в науковій праці про ті часи написати, наче б то „внутрішньою причиною” Переяславської умови „було братерство єдинокровних російського і українських народів”.

Цим оригінальним виявом (досі енергійно заперечуваного Советами) советського „расизму” закінчуємо цей розділ, додаючи ще, що тоді, як ми вважаємо разом з усіма спадкоємцями Богдана і з усім українським народом, що головною його заслугою є відновлення української держави („єдиновладця і самодержця руський”), московські історики вважають, що все значіння Хмельницького зводиться до вмілого її ліквідування в Переяславі, і тому кажуть, що складення Переяславської умови і було „головною заслугою Хмельницького перед українським і 'російським' народами”.

Зрештою, може й не зашкодить опис періоду такої напруженої, такої важкої і такої кривавої боротьби закінчити цією московською гумористично-гротесковою вигадкою.

3. Наступники Гетьмана Богдана. Доба Руїни.

Молодий, недосвідчений і більш ніж пересічний син Богдана в такий грізний час, коли на відновлену українську державу гострили зуби всі сусіди, а в першій мірі зрадливий і захланний „спільник-протектор“, а саме Московщина, не міг виконати тих завдань, які не встиг довершити його батько, і тому старшина козацька мусіла „на той час“ (це б то, доки скінчить Академію і підрасте Юрко) обрати „наказним гетьманом“ Генерального Писаря Івана Виговського.

Іван Виговський продовжував політику свого попередника, але Москва скористала з того, що він не мав того авторитету й слави, котру мав покійний Гетьман, і почала негайно проти нього підступну роботу не лише зі значно більшою, як досі, рішучістю й енергією, але й з більшими для себе наслідками, чим такі спроби давали за Богдана. В першу чергу для ослаблення молодого держави треба було скомпромітувати в очах мас особу нового гетьмана і посіяти до нього недовіря. Москва взялася до свого випробуваного способу, з котрого, зрештою, вона не забуває користатися й тепер: справжніх патріотів українських — завжди пред-представляти „тайними поляками“.

Ще за Хмельницького пробувала Москва в провокаційних цілях зробити в уяві мас з полковника Нечая — „поляка“, але це тоді їй не вдалося, як не вдалися здебільшого організовані Москвою розрухи та змови. Тепер вона береться до цього ж способу.

Хоча з подивугідною неоригінальністю повторяє цей трік до нинішнього дня, однак, на жаль, усе знаходить певну кількість наївних, які їй вірять. Саме тому, що цей спосіб все на ново стосується, ми подамо одну цитату з наших часів, котра покаже нам, як треба розцінювати подібні московські штучки в минулому.

Отже, в урядово виданій „Державним Видавництвом України“ брошурі, автор її С. Косіор („Ітоги і ближайшія задачі національної палітікі на Україні“ 1938 р., ст. 38) пише про Організацію Українських Націоналістів дословно таке: „Білі послани сюда (в УССР) галіційські націоналісти, каторие ціліком прадалісь польським памещікам і па суті дела апалячлілись“. Думасмо, що на тлі процесів і Берези Картузької — коментарі є зайві, а примітивна простота і нахабство, на котре тепер відважується прилюдно один із „правителів“ України (сам польського походження), багато

де-чого пояснюють з того, що діялося за минулих часів, до котрих ми вертаємося, памятаючи, що московському посіпаці та москвофілу „не пошкодить” і справді польське походження, але українського націоналіста, що не має ні краплі польської крові — потрапить московська пропаганда подавати за такого. Наведений приклад з сучасного життя допомагає нам зрозуміти істоту московської політики в минулому, а тепер вертаймо знову до минулих часів.

Отже тоді Москва нацьковує маси на Виговського, роблячи з нього замаскованого поляка; звичайно, робить це вона не безпосередньо, а через своїх агентів, решту роблять московські гроші. Назверх, звичайно, все в порядку, вона визнає Виговського за гетьмана і жодних застережень при тому не робить.

Гетьман Іван Виговський, з української шляхти Овруцького повіту, кінчив Києво-Могилянську Академію і служив при гродському суді в Луцьку, був членом православного братства і оборонцем православія.

Вступивши на козацьку службу, вже по кількох місяцях став Генеральним Писарем (канцлером), виявив великі дипломатичні здібности і був правою рукою Хмельницького. Його брати: Данило, Костянтин, Хведір і Василь також були в козацькій службі; з них два (Данило і Василь) були козацькими полковниками і за свій патріотизм заплатили життям, закатовані пізніше москвинами.

Обрала Виговського зараз же по смерті Богдана на тимчасового гетьмана не „зуповна рада”, але потому була скликана повна рада і вона затвердила його на становищі гетьмана „на той час”. Однак московські агенти, користаючи з тої „тимчасовости”, почали підриватись під нього, ширячи про том чутки про те, що він „лях”. Це змусило Виговського скликати ще одну раду (у Корсуні), яка обрала його на становище правомочного гетьмана, але — як думає більшість істориків — гетьмана-регента*). На цій раді були представники Австрії, Туреччини, Криму, Швеції, Польщі, Семигороду, Молдави, Волощини, — не було лише московського представника. Тут же на раді оформлено умову зі Швецією, котра в головних рисах була уложена ще за гетьмана Богдана. Цею умовою зобов'язувалась Швеція приму-

*) «Енциклоп. Українознавства» дає цілком фальшиві відомості. немов Виговського обрано було на правомочного гетьмана від початку. Рівнож викривлено і дальші події для вибілення москвичів.

сити Польщу визнати незалежність України та пересунення її кордонів аж до Пруссії (мало бути прилучене воєводство берестейське й Новоградське аж до Березини). На жаль, практично ця умова дала дуже мало, бо Швеція втяглася у війну з Данією. Бранденбург, досягши визволення Пруссії, не бажав собі дальшої війни з Польщею і зміцнення Швеції її коштом — отже ця коаліція дуже швидко розпалася.

Бранденбург, за посередництва Австрії, погодився з Польщею і почав до того намовляти уряд України, виславши спеціальне посольство до Чигирина з пропозицією свого посередництва.

На цій же раді скріплено було союз з Туреччиною і татарами. З Польщею заключено перемиря, а до Москви вислано делегата з повідомленням про обрання нового гетьмана та з проською підтвердити умову, складену з Хмельницьким.

Як бачимо, і тепер, за Виговського, українці уважали Україну далі незалежною державою і цілий ряд перелічених сусідніх держав вбачав у Чигиринському уряді незалежний уряд суверенної держави, субекта міжнародного права.

Очевидно, це все загрожувало звести внівець усі московські пляни поневолення українського народу. Москвини бачили, що ні кількалітня визвольна війна, ні довгі віки неволі ще не зломилі духа українців і їх бажання бути панам на своїй землі. Треба було вживати негайних заходів і пильно взятися до отруювання духом „клясової“ ворожнечі і продажності всього українського народного організму, коротко, посилити ту акцію, яку і так уже вони вели за часів Хмельницького.

Московські агенти в першу чергу звертають свої очі на Запоріжжя, де сам устрій дає найбільше можливостей до баламучення мас. Там намагаються в першу чергу, сіючи щедро грошми, бити на амбіцію — мовляв, „Січ має рішати, хто буде гетьманом, а до Корсуня їх навіть не кликали!“ На цьому ґрунті почалися тісніші зносини між запорізьким кошовим Я. Барабашем і московським урядом. Московські агенти, з одного боку, натякали Барабашеві, що й він міг би бути сїм гетьманом, а з другого боку, підтримували надії на гетьманство у полтавського полковника М. Пушкаря, так монтуючи спільний виступ полтавського полку і сусіднього Запоріжжя та маючи в перспективі (коли б була їхня перемога) намір потім сварити їх одне з одним. Пускається широко в обіг провокаційне тверджен-

ня (ще до умови з Польщею), що гетьман Виговський є „лях”.

Пушкар, за намовою московських агентів, напав на гетьманські відділи недалеко Полтави, на чолі котрих стояв уславлений у визвольній боротьбі полковник Іван Богун, і завдяки несподіванці сильно їх пошарпав.

Так вже на початку гетьманування мусить Виговський іти з військом приборкувати повстання на Полтавщині, на чолі котрого стоїть, зручно підтримуваний Москвою, Пушкар — полковник полтавський. Принагідно слід звернути увагу на той факт, що по перше згадуваний Пушкар листувався вже віддавна з московськими воєводами і удержував зносини з московськими агентами на Україні, а по друге, він же в критичний момент пробував уже виступити і проти самого гетьмана Богдана Хмельницького, але якось до збройного виступу не дійшло і навіть тоді Мартину Пушкарю пощастило зручно вийти з прикрого положення, не лише залишившись при житті, але й на своєму становищі. По третє збереглися докази, які вказують, що москвини обіцяли Пушкарю перед повстанням його проти Виговського для більшої заохоти не лише гетьманство, але й московську збройну підтримку. Москві тому так залежало на тому виступі, що спроби захитати становище Виговського поголосками про прихильність Виговського до Польщі початково майже не мали успіху, а на скликуваних, завдяки московським інтригам, козацьких радах також не вдалося захитати становища гетьмана. Однак, тільки тому, що на Україні Москві тоді ще не вдалося викликати процесу розкладу й деморалізації на ширшу скалю, Московщина не відважується відверто підтримувати Пушкаря і зраджує його в критичний для нього момент. Москва обмежується до того, що висилає Пушкарю й Барабашу гроші та концентрує війська на українському кордоні і по витворенні такої ситуації висилає в Україну „акольнічево” Багдана Хітраво, який втручається у внутрішні справи України і, спираючись на підплачених людей та загрозу сконцентрованих військ, домагається категорично скликання ще одної нової ради в Переяславі для з'ясування справи з особою гетьмана. Виговський, не будучи готовим до війни з Москвою, а також пробуючи якось полагодити те все без збройного конфлікту, пристає на це домагання. Так у лютому 1658 року в Переяславі відбувається ще одна рада і хоча на ній мусів, під тиском обставин, погодитися гетьман Виговський на введен-

ня московських залог до Чернигова, Ніжина й Переяслава та на припинення зносин зі Швецією, віддачу південних місцевостей Білорусі, здобутих від поляків українською кровю, що до того ж бажали при Україні бути, — однак Рада на велике невдоволення москвинів знова одностайно підтверджує Виговського на гетьманстві*).

Як бачимо, тим часом політика Хитрово в справі зміни гетьмана не дала бажаних наслідків і москвин, діставши облизня, мусить в імені Москви підтвердити цей вибір з приязним усміхом.

Та не для того його сюди ж прислали! Тому, підтвердивши в імені зрадливої і фальшивої Москви цей вибір, їде Хитрово просто з Переяслава до Лубень, до Пушкаря, щоб підбадьорити тамтого, заохотити до дальшої ворохобні, а також обговорити плян дальшої підривної діяльності проти українського уряду, визнаного Москвою, і можливості пов'язані з прибуттям нових московських залог. Він же обдаровує Пушкаря соболями і грішми та запевняє у підтримці Москви.

Все це змушує гетьмана Виговського поставитися до того поважно. Він збирає більші військові сили, кличе на допомогу татар і частину того війська посилає під команду полковника Гуляницького здобувати Лубні і Гадяч, а сам з другою частиною іде під Полтаву, сильно укріплену, яку штурмує біля двох тижнів. Московщина не відважується отверто, як ми вже казали, підтримати Пушкаря своїми військами. Гетьман здобуває Полтаву, Пушкареві це коштує голови, Барабаш тікає, але, на жаль, це коштує життя також яких 50.000 українців та спричинює в сумі ще більше ослаблення і так виснаженої України, що очевидячки і було головною метою „єдінокровного руссавао народа”.

В самому бої під Полтавою полягло 15.000 українців. Зрозуміло, що московські історики і москвофіли досі з симпатіями згадують Пушкаря та, як лише можуть, намагаються очорнити Виговського.

Таке закінчення змови Пушкаря зробило не аби-яке враження на москвинів (очевидно, не конче приємне, вони хотіли би, щоб внутрішня боротьба тревала як найдовше з перемінним успіхом) і тому московські війська, що вже вдерлися

* Варто звернути увагу на всі ці зміни в умові московсько-українській і домагання Москви, такі характерні для політики не «братнього народу», тільки для імперіалістичної політики у відношенні до ослабілої, ворожої держави.

в межі України, забравши з собою деяких недобитків з числа тих, що були у Пушкаря та Барабаша, — спішно відходять поза межі України на Московщину. Лубні і Гадяч піддалися добровільно Виговському, а одна чимала ватага запроданців була розгромлена аж під Глуховом самим міщанством і козацтвом Глухівщини.

Як ми вже казали, московське військо вернулося назад у Московщину, за винятком одного значнійшого відділу, під команду боярина Васілія Шереметьєва, який прорвався до Києва, зміцнюючи так залогу останнього, якою командував московський воевода князь Юрій Барятінской.

Ще на початку літа 1658 року князь Ромодановскій наблизився до України з московським військом і не лише підтримав Барабаша, але наказав випустити Довгала та інших бунтівників. Барабаш почав розсилати універсали, титулюючи себе гетьманом і покликаючися на підтримку Ромодановского. Потому Москва вирішила спробувати підлого підступу і наказала Ромодановському вертати з України, а Барабаша надіслати в кайданах до Києва на військовий суд, куди б мав приїхати і гетьман Виговський. Але українці по дорозі відбили Барабаша у московської ескорти і доставили його гетьманові. Підчас допиту зізнав Барабаш, що його було на те заковано в кайдани, щоб так звабити до Києва гетьмана Виговського і там його забрати в полон. Так і цей підступ не вдався! У вересні того ж року гетьман гостро це все випомінає московському послу Кікіну, який тоді щойно прибув з домаганням демобілізації козацького війська і відіслання татар. Тоді ж надходять вістки про знищення московськими військами Шереметьєва містечок Баршполя, Гоголева, Світильної та інш., яких населення не вміло приховати ненависти до москвинів.

Виговський, бачучи виразно, до чого прямують москвини, як безсоромно довкруги риють, розриває „союз” з Москвою та в маніфесті до сусідніх держав пояснює, чому відкидає „протекторат великого князя московського”.

Тому, що саме тоді почала Швеція переговори з Москвою і Польщею про мир, не лишається Україні більш нічого, як відновити переговори з Польщею. Польща по тому всьому, що сталося, готова йти на дуже далекойдучі уступки, і так приходять за згодою козацтва і духовенства до підписання в Гадячі українсько-польської умови. Ця умова була властиво актом перетворення Польщі з держави, що теоретично

складалася з Польщі й Литви, на державу, в яку входить третій член — Україна, під назвою Великого Князівства Руського. Перший пункт цієї умови передбачав також можливість (в разі бажання) приступлення до унії й Москви.

Отже, це наче б то не був навіть акт, в своїй теоретичній формі, протимосковський, лише він визнавав Україну (правда, далеко не в етнографічних границях) окремою державною одиницею, з власним військом, судівництвом, адміністрацією, власними фінансами і монетою. Унія церковна цєю умовою касувалась цілком, передбачалось заснування двох університетів і такої кількості середніх шкіл, яка буде потрібна. В справі зовнішньої політики висувалася спільна мета — стремління до опановання берегів Чорного моря.

На маргінесі цієї умови слід зазначити, що вона може бути блискучим прикладом того, що еліта чи одиниця не завжди можуть вести нарід туди, куди хочуть. Часто реальні інтереси одиниць або верств, в сполученні з інертністю маси, перекреслюють в теорії „найкращі“ пляни, діючи в той спосіб навіть на власну шкоду. Гадяцька Унія фактично так і лишилася на папері. Цим не хочемо сказати, що Гадяцька умова хоча б у теорії була найкращим виходом із ситуації, а тим більше здійсненням українських цілей. Українська нація стреміла і повинна стреміти до відбудови власної суверенної держави. Але ми хочемо сказати, що теоретично вона була багато краща за ту „Переяславську умову“, яку накидала Москва (по зфальшованню) і яку москвини також не мали наміру виконувати.

Ще до закінчення переговорів в Гадячі вже почалися сутички між москвинами і українцями. Українці з власної ініціативи охоче беруться до звільнювання міст від „єдінокровних“, міщани й козаки по цілій Україні ліквідують московські залоги і лише в Києві київським міщанам і козакам київського полку не вдається наскоком здобути московську фортецю на Печерську (Київ) і вибити звідти московського воєводу. Принагідно слід звернути увагу на те, що в старій московській монографії: „Семейство бояр Шереметевих“ (один з томів котрої присвячений часам, коли гетьманом був Виговський) автор її на основі документів пише всюди, що Шереметєв боровся не з „прихильниками Виговського“, а просто з українцями („черкасами“), котрих підчас своїх випадів з фортеці в околиці ловив і вішав по шляхах, певно,

як сказав би сучасний советський історик, з самого бажання визволити цей „єдинокровний братський народ”.

З тої ж праці, як і з ряду інших історичних джерел бачимо, як широко користувалися москвини системою підкупів, зокрема позберегалися в московських архівах розписки, підтверджуючі одержання грошових сум впливовими представниками „опозиції”, яку так творила Москва, між ними збереглася розписка кошового Івана Сірка на 300 рублів і певну кількість соболів, в нагороду за виконання московського доручення, про котре далі буде мова.

Однак, той факт, що, не зважаючи на всі московські інтриги, на підкуп, на діяльність хмари не перебиравших у засобах московських агентів і втручання великих московських армій, що оперували на межах України, підтримуючи тим московські залоги у більших містах, не зважаючи на те, що українська держава була відновлена після двохвікової перерви і неволі — український народ спромігся в тому важливому моменті на надзвичайно одностайну протимосковську акцію! Цей факт виявлює усю фальшивість вигадок московських істориків про існування якихось симпатій у нашого народу до народу московського. Коли б такі були — були б зайві інтриги та підкупи, натомість не було б такої затяжної боротьби з москвинами, яка тягнеться довгий час по смерті Богдана.

Так звана Гадяцька умова, що на папері давала значно більше за Переяславську, з одного боку, безпосередньо по стількох роках завзятої боротьби саме з Польщею, утиски котрої були не лише надто свіжі в пам'яті, але навіть були живою дійсністю на ще нею зайнятих землях, польський же народ не зрікся по старому панувати на Україні — не могла бути популярною серед українців. З другого боку, ця умова, як і всяка умова, була б тоді щось варта, коли б її переведення було гарантоване такою організованою українською силою, з якою мусіли б числитися поляки. В дійсності ж уміло викликана пізніше москвинами анархія сама штовхала поляків, які про те тільки й мріяли, до цілковитого її невиконання. Та проте, при всіх тих хибах, в перший момент вона все ж забезпечувала українське запілля від несподіваного польського нападу, а союз з татарами — не лише забезпечував Україну з півдня, але й давав їй реальну допомогу.

На саму звістку про складення Гадяцької умови оскаженіла Москва мобілізує спішно свої найкращі війська, і на провесні 1659 року понад 100.000 армія під проводом князів Пажарського, Трубецького і Рамадановського рушає з Путивля на підбій України. Це мало бути вже нічим не прикрите завойовання, військовий підбій чужої землі.

Надзвичайній відвазі і патріотизмові полковника Гуляницького завдячувала Україна, що він потрапив лише з 5.000 козаків затримати ці сили біля Конотопу, в якому зачинившись, він здержав цілу московську армію. Майже три місяці ця, величезна на ті часи, московська армія безуспішно намагалася здобути Конотопську твердиню. Оборона Конотопа завдяки завзяттю і мужності як залоги, так і мешканців записана в нашій історії золотими літерами та вкрила імя полковника Гуляницького німбом невмиручої слави.

Ця ж героїчна оборона Конотопу перед такою добірною московською армією показує, що сподвижники гетьмана Богдана не дармували! В році 1648 українці не були б спроможні так довго боронити будь-якої твердині. Оборона вимагає кращої організації, більшої впертости і свідомости та дисциплінованости як війська, так і населення, аніж маневрова війна, ніж несподівані напади.

За цих три місяці облоги москвини немилосердно плюндрували (підверджуючи свою „єдинокровність“) ближчі і дальші від Конотопу околиці, вирізуючи поголовно населення та забираючи в рабство жінок і дітей. Тоді, між іншим, зруйновано було місто Борзну, такаж доля чекала і Ніжин, але ніженцям пощастило відбити московський напад.

Тимчасом українці, за масовою участю самого населення, звільнили за винятком Києва свої міста від московських залог, а тоді під проводом гетьмана Виговського рушили об'єднані українсько-татарські сили в напрямі московського кордону, на відсіч Конотопу.

Під Конотопом в днях 28 і 29 червня зазнали москвини страшної поразки. Гетьман Виговський там вщент розбив московську армію і вмілим маневром знищив до 30.000 найкращої московської кінноти. Кількох московських воєводів і князь Пажарської попали в полон.

Полковник Богун, відважний співробітник Хмельницького і завзятий ворог москвинів, брав також участь у цій блискучій перемозі над москвинами. Нині московські „історики“, звичайно, оповістили і Богуна московським приятелем, промовчавши його участь у конотопському бої, нато-

мість розписуючись про його боротьбу з поляками. Безперечно, Богун ненавидів також і поляків, отже і з ними боровся ще за Богдана, але це не могло зменшити його ненависти до московських загарбників.

Коли одержано в Москві звістку про цю українську перемогу, на населення Москви напав великий переляк. Московський цар Алексей Михайлович вийшов до народу, посипав собі голову попелом і просив населення чим скорше копати рови і взагалі будувати довкола Москви укріплення та готуватись до її оборони. Одночасно з тим московський цар вислав наказ своїм воєводам, щоб негайно почали переговори з українським урядом, просячи в нього миру, та щоб годилися на всі домагання.

Ось як пише про це московський історик Соловйов: „Цвіт московської кінноти, що відбув щастливі походи 1654 і 1655 р. р., загинув в один день, і ніколи вже московський цар не годен був вивести такого блискучого війська в поле. В жалібній одежі вийшов цар Алексей Михайлович до народу і жах напав на Москву. Після здобуття стількох міст, після здобуття литовської столиці, царська Москва затремтіла сама за свою безпеку. Люди всіх станів поспішали на земляні роботи для укріплення Москви. Мешканці околиць тікали з родинами до Москви, розійшлася чутка, що цар виїздить за Волгу, у Ярославль”.

Коротко кажучи, були всі дані, щоб перемога під Конотопом стала таким зворотним пунктом в історії Сходу Європи, яким пізніше стала Полтавська поразка (лише вже на нашу некористь). В той момент такі можливості були цілком реальні. Однак все сталося інакше.

Московські зверхники на Україні не послушали царських інструкцій, бо вони знали те, про що з переляку забули в самій Москві, а саме, що московські гроші та московські соболі в руках Шереметева робили своє діло: викликали інтриги, заколоти та позбавили у момент найбільших успіхів Україну її спільника — татар. Підкуплений москвинами (за 300 рублів і пару соболів) Сірко напав з частиною запорожців на незахищений Крим, а москвини подбали про те, щоб татари про це довідались зараз же по Конотопській перемозі, в момент, коли мали українсько-татарські війська рушити на майже беззахистну Москву, з метою використання Конотопської перемоги. Одержавши цю звістку, татари негайно повернули до себе, залишивши гетьманові лише малий допоміжний відділ, що

складався щось із біля двох тисяч татар. Крім того почали за участю й ініціативою москвинів повставати в Україні змови.

Це все змусило український уряд, приймаючи під увагу як фактичну втрату союзника, так і становище в Україні, покинути думку про використання цієї перемоги. Почалась затяжна боротьба, в некорисних уже для нас умовах. Ця боротьба знову не свідчить про будь-яку єдність українського та московського народів. Мало того, москвини, де була їхня перевага, розправлялись надзвичайно жорстоко з українським населенням. Так, напр., не хотіло піддатися москвинам містечко Срібне на Київщині. Отже, коли пощастило їм його взяти, москвини лише найкращих жінок лишили живими і яко валожиць позабирали в неволю, а решту населення, не шкодуючи навіть малих дітей, поголовно повбивали, спалили містечко, а те місце, де воно було — заорали. На сором українцям треба сказати, що ця подія і назва героїчного містечка, замість стати боевим гаслом, що усвідомлювало б і мобілізувало б нащадків для боротьби — припали порохом забуття.

Багато менших місцевостей було в подібний спосіб знищено. Пізніше московський „воєвода київський” сам хвалявся тим, що він влаштував справжні лови по шляхах України на українців і без жодних причин та без жодного суду вішав або закатовував людей, що потрапили в московські руки. Таких жертв нарахував той воєвода понад кілька тисяч.

Одночасно все ширше поширювано по Україні вигадку, що Виговський є поляк, шляхтич, який запродав Україну Польщі. І хоч Виговський був не лише такий же шляхтич, як „батько козацький Богдан Хмельницький”, але і такий же патріот, лише не був таким, як він, геніальним вождем, однак заколот збільшувався, взаємне недовір'я зростало, а в цій каламутній воді московські і польські агенти робили своє діло. За підплатою тих же агентів почали ширитися політичні вбивства, які інколи організовували навіть підплачені українські полковники. Так було потайки перебито багато старшин, бо діяли московські гроші й соболі.

Особливо відзначалися зрадницькою діяльністю ніжинський протопоп Максим Філімонович та протопоп міста Ічні — Семен Адамович, яких місце замешкання на прикордонних з Москвою землях дуже надавалося як для тої ролі, так і для ролі звязкових із іншими агентами. Саме Філімо-

нович повідомив Трубецького про успіх діяльності московської агентури і передав пораду не слухати царського наказу в справі підписання з гетьманом миру.

Московські ж агенти підготовлювали змову, втягнувши до неї кількох полковників, серед яких першим був Тиміш Цюцюра, а також В. Золотаренко і Я. Сомко.

Цюцюра, запродаєць і скритовбійник, запрошував до себе українських патріотів і вдома потайки їх вбивав. Так загинуло кількох гетьманських співробітників. Потім, разом з московським військом воеводи Шерсметєва, Цюцюра зрадницьки напав на військові відділи гетьманські на південній Київщині і, перерізавши багатьох українців, заскочених несподіванкою, між іншим замордував також славного співробітника гетьмана Богдана — Юрія Немирича. Коли то все було dokonane — диверсанти і платні вбивці послали повідомлення московським військам, що ними командував князь Трубецькой, щоб ішли на Україну. Так ті рештки розбитої українцями армії знову вдираються в Україну, а тимчасом Іван Сірко — цей чорний дух степу українського — очевидно, на бажання Москви, підіймає на Запоріжжі повстання проти гетьмана Виговського. Тим усім знеохочений Виговський скликав в Германівці раду, на якій зрікся булави, передаючи її Юркові Хмельницькому.

Так пішли на марне і героїчна оборона полковником Гуляницьким Конотопа від цілої московської армії, і пізніша Конотопська перемога...

Користаючи із замішання, викликаного москвинами, московські воеводи позахоплювали ряд важливих стратегічних пунктів, і Юрко Хмельницький разом зі старшиною опинилися у важкому становищі та мусіли розпочати переговори з Москвою. Московська ж армія, користаючи з того всього — зайняла фактично Лівобережжя, а потому москвини заманили у військовий табір свій старшину з гетьманом, де вони, оточені сорокатисячною армією, мусіли підписати багато гірші за Переяславські умови миру. Імовірно по тому зникли з московських архівів справжні „статті”, складені ще з Богданом Хмельницьким, і залишено лише цю нову редакцію.

Так виглядав цей новий етап „возсоединенія братніх народів”.

В цих нових „умовах” не лише зафіксована, видерта підступом, згода на зворот москвинам усіх військових відзнак і трофеїв, здобутих під Конотопом, але й дано згоду на усу-

нення з посад: героя Конотопу полковника Гуляницького та полковника Ждановича і видачу москвинам цілої родини Виговських!

Це був ганебний пункт умови, який лягає на віки плямою на тих, хто її підписав, як огидне зрадлицтво і взагалі ганебний вчинок. Одних з родини Виговських замучено в дорозі*), других вивезено на Сибір. Туди ж вивезено і славного ще з часів Хмельниччини, оспіваного в багатьох народніх піснях, полковника Нечая.

Від початку повстання гетьмана Богдана не підписували ще українці ні з ким такої ганебної умови.

Це означало розірвання Гадяцької умови і привело до нової війни з Польщею, яка ввійшла для цієї мети в спілку з татарами. Москвини рушили проти Польщі, але поляки за допомогою татар і невеликих українських відділів розбили їхні війська і змусили до капітуляції. Справа представлялася так:

Вислана Москвою 20.000 московська армія, вишколена за допомогою чужоземних старшин, під командою вже згадуваного Шереметева, і такий же числом відділ український, що був висланий проти поляків, мав ще перед рішачим боєм зєднатися з 30.000 козаків, на чолі котрих стояв Юрко Хмельницький. З польського боку проти цих військ виступило 32.000 поляків, кілька тисяч українців і 30.000 орди. Таким чином числом сили були майже рівні. Поляки спочатку оточили Шереметева, однак він пробився і вийшов з оточення, та під Чудновом його оточили знову, а також окремо було оточене військо Ю. Хмельницького. Козаки Юрка Хмельницького кілька днів відбивали всі атаки, однак, коли їм запропонували поляки мир — дуже охоче згодилися, не бажаючи битися за москвинів. Мир був тут же підписаний, і тоді поляки зосереджували всі сили довкола оточеного Шереметева. Більшість козаків, що були при московському війську, вирвалися з табору і зєдналися з військами Ю. Хмельницького. Голод примусив Шереметева капітулювати, при чому він, звичайно, запропонував татарам взяти в неволю за те, що вони випустять його військо, тих кілька тисяч українських козаків, що ще осталися в його таборі, зберігаючи солідарність зброї. Однак цей „ви-

*) Тіло полк. Д. Виговського привезено з-під Калугі до Чигириня «від кнута порізане, очі видуплені й сріблом залиті, пальці поперерізувані, литки у ніг на пасма по жилах розібрані».

соко етичний вчинок" не врятував його. Татари мали подібну ж психіку, як і москалі, і подібну ж етику. Отже, після здачі москвинами зброї — всупереч урочистій обіцянці — кинулися на безборонних і частину москвинів вирізали, а частину взяли в неволю, в тому числі і самого Шереметева, котрий пробув в татарській неволі аж 20 років.

Тимчасом в польському війську почалися непорозуміння на ґрунті незаплатення платні воякам, і поляки не використали успіху. Воевода ж Бяратінской, довідавшись про те, лишився в Києві, звідки далі робив наскоки на мирне населення, якого він, як сам потім казав, винищив не менше 15.000. Так виглядала „приязнь едінокровних народів”.

Хоча Ю. Хмельницький і відновив Гадяцьку умову (1660) з Польщею, проте московське військо лишилося далі на Лівобережжі і, звичайно, не допустило Лівобережжя пристати до цієї умови. Таким чином, фактично, Україна розділилася на лівобережну і правобережну. Це все було наслідком невикористання Конотопської перемоги. На Лівобережжі висунули під впливом Москви на гетьмана Якова Сомка, а на Правобережжі був Юрій Хмельницький, який 13 серпня 1661 р. розгромив москвинів під Бутином*), але це не змінило ситуації. Лише залізна рука за таких обставин могла була тримати в певних межах і шляхту українську, і козацьку старшину, міщан і селян, не даючи їм змоги жертвувати загально-національними інтересами для своїх станових, своїх особистих еґоїстичних цілей. За гетьмана Богдана, як свідчить московський воєвода в Києві, „некаторме де (з міщан) било хателі схать к Тебе Великаму Гасударю челом ударить, а без гетманскаво веленія схать не смеют”; ті ж знову, що відважилися прийняти „жалованіє грамоти” на землю від московського уряду, не лише не наважувалися реалізувати їх за гетьмана Богдана, але й позакопували їх у землю, щоб гетьман або хто інший про них не довідався. Так само боялося і селянство, і запорожці щось робити, чи навіть казати проти гетьмана. Брак почуття національного патріотизму, стоячого понад усе, що завмерло майже підчас трьох віків підневільного животіння і здеморалізовано нарід, заступала сила волі й рішучість Великого Володаря, або — як він себе назвав — „Монарха й Самодержця Руського”.

*) До 10 тис. москвинів лягло там трупом.

Тепер не було кому стримувати ті всі егоїстичні відосередні стремління, а сусіди, побачивши, що в будівлі Богдана повстають шпари, спішно вбивають в них клини. Царська Москва, в якій селянство було в стані поневолення, проте перед селянством українським і запорожською голотою виступас, наче пізніше Ленін, підцьковуючи їх через своїх агентів до рішучої розправи з „буржуазією” (тоді це звалось — „з дуками-срібляниками”), старшиною. Царські агенти організують соціальні бунти, „ширять агітацію”, наче б то старшинство запродалось полякам і хоче заводити унію, а тимчасом московський уряд потихенько наділяє тих старшин заселеними землями, заохочуючи їх до визиску населення і цькуючи їх проти поспільства. Воеводам було таємно наказано, коли за їх намовою поповнять старшини якусь особливу несправедливість, вести справу так, щоб невдоволені тим, що не можуть найти правди в своєму суді, просили москвинів, як оборонців правди і вищу інстанцію, розслідувати справу. Крім того нацьковувано старшинські родини одну проти одної, викликаючи все нові інтриги та підтримуючи боротьбу за владу.

Нездеморалізовані елменти не могли собі дати ради з великими грошовими засобами і великою підлістю цих „опікунів” України. Поляки знову, також зайвий раз стверджуючи правдивість афоризму: „Історія вчить, що з історії люди нічому не навчилися”, намагаються повернути все до стану з перед 1648 року (очевидно, керуючись не національним інтересом, обчисленим на далеке майбутнє, а інтересами пануючої групи і то в даний момент). Поляки також не нехтували жодними засобами, лише вели справу менш пляново і послідовно, як москвини, та не в такій мірі оперували підкупам.

До того треба додати, що на Правобережжі були люди, котрі, не зважаючи на те, що в Корсуні козацька рада затвердила Чуднівську умову з Польщею — організують безнастанні дрібні повстання проти поляків, а ці, звичайно, мстяться жорстоко на всьому населенні тих місцевостей, де траплялись повстання. На Лівобережжі ж — знова поруч з проявами льокайства у відношенні до москвинів — цілі полки на власну руку провадять боротьбу проти тих же москвинів. Саме ця ситуація заохочувала москвинів до тим енергічнішого підтримування боротьби між „черню” і запорожцями, з одного боку, та міщанством і старшинством — з другого боку.

На Правобережжі в наслідок того всього Юрко Хмельницький зрікається булави (1663 р.) і йде в ченці, а на його місце висуває старшина в порозумінні з поляками Павла Тетерю, людину позбавлену як моральних засад, так і патріотизму. На Лівобережжі ж стояв Москві на перешкоді навіть авторитет Сомка (взагалі їй була непотрібна жодна стабілізація відносин) і тому вона розпалює там полум'я бунту, підплачуючи запорожців, підбурюючи запорізьську голоту і темні, менш освічені верстви. На Запорожжі висувається на місце кошового, титулюючи себе нечуваним досі титулом „Запорозького гетьмана“, бувший слуга Хмельницького — Іван Брюховецький, який весь час має якісь коншахти з московськими агентами. За порадою москвинів скликають запорожці, на чолі з Брюховецьким, в безпосередній близькості до скупчення московського війська, в Ніжині, т. зв. „Чорну Раду“ (по теперішньому — „Совдеп“, лише інспіратором був не Ленін, а Алексей Михайлович, „Тішайшій“ — цар московський, та мету вони безперечно мали ту саму).

Так під ослоною московських військ „чернь“, або „голота“, побиває заслужених діячів Хмельниччини, арештує Якова Сомка і полковника ніжинського Василя Золотаренка, який за Хмельницького не раз перешкоджав москвинам зреалізувати їхні імперіялістичні пляни, і передає їх москвинам. Очевидно, москвини, яким на перешкоді стоять розумні й досвідчені люди, оповіщають тамтих зрадниками і вбивають їх. При цій нагоді мусимо зазначити, що протягом літ т. зв. „руїни“, що саме почалася, москвини вбили чужими руками, закатували або повисилали на Сибір майже всіх полковників і визначніших співробітників гетьмана Богдана. Цей факт є вистарчаючо красномовним.

Так сталася свого роду соціальна революція, котра була майже соціалістичною, і рішуча підтримка її з боку московського царського уряду є дуже повчальна для вміючих думати наших сучасників. Вона ще раз доводить, що у націй, які в даний момент не є в стані розкладу, а консолідації — рішачючими є не класові інтереси, а національні, і парадоксальна з погляду класового підтримка з боку опертої на кріпацькому землеволодінні царської Москви групам, котрі були подекуди навіть за скасування приватної власності в козацькій державі, є цілком зрозуміла.

Під охороною московських багнетів Брюховецький не лише поскидав майже всю старшину, але і, як запевняє

М. Слабченко, всю приватну власність й підприємства тоді націоналізувалося, забираючи в окремий фонд. Сконфісковано було землі старшини і заможних козаків та землю взагалі трактовано як спільну державну власність. Навіть селянське майно взято „на облік” та утворено було цілий урядовий апарат для керування громадською продукцією і розподілом. Знайшлися, звичайно, й „ідеологи” свого роду „комунізму” (єпископ Методій з Орші і Єпіфаній Славинецький), котрі, як вже згадуваний М. Слабченко каже: „Відстоювали ідеали християнського комунізму та рекомендували організацію виробничих комун-агапій” (Організація господарства України, т. I, ст. 20). Єпископ Методій опрацював плян відібрання земель у міст і монастирів, у звязку з чим у них навіть були відібрані документи на право власности.

До цього треба додати, що тоді такі ідеї, звичайно, виникли не під московським впливом, лише під західньоєвропейським, і треба думати, що мали безсумнівний звязок з ідеями лівого крила лютеранства в Німеччині, на чолі якого стояв Мюнцер, що пробував подібні ідеали здійснити по захопленні влади в Мюльгавзені (1525). Пам'яткою з тих часів лишилось т. зв. „Артикульне письмо”, бо сама „комуна” проіснувала там лише два місяці.

В Україну, отже, ці ідеї заблукали з великим спізненням із заходу, але тут були вони підтримані московським царським урядом з єдиною метою: ще більше знищити і ослабити українську націю, бо самозрозуміло — московський уряд уважав їх не лише за абсурдні, але і за дуже шкідливі.

Природно, що і у нас це все не вдержалось, лише невимовно ослабило національний організм і загостило вороженечу, до потрібного москвинам ступня, між українськими суспільними групами. Звичайно, ці „знаціоналізовані” мастки знову потроху перейшли в приватні руки вчорашніх „представників черні”, які були не менше ласі до нагромадження добра за своїх попередників.

Сомко уважався лише наказним гетьманом — отже під оглядом правним наступило поділення України на дві окремі частини — лише з вибором і присягою Москві Брюховецького. Це послужило приключкою для поляків до походу на Лівобережжя. Польські війська пройшли, руйнуючи і вбиваючи, аж до Глухова, де затрималися на кілька тижнів. З польським військом було кілька і українських полковників — співробітників Хмельницького, з військовими

відділами. Тоді, в наслідок московських заходів, знову той же Сірко робить диверсію в Крим, і помічні татарські війська покидають поляків, польське ж військо, втомлене важким зимовим походом, не надається само до провадження дальшої війни, і тому польський король з боями відходить перед натискаючими частинами московськими та козаками Брюховецького.

Поки тут ішла війна, на Поділлі, за намовою запорожців, почало населення повстання, яке поляки надзвичайно жорстоко придушили, вирізуючи цілі села. Вони ж викинули з домовини кости гетьмана Богдана і розстріляли бувшого гетьмана Івана Виговського. Треба для доповнення страшної картини тої руїни додати, що як разом з поляками, так разом з москвинами були українські відділи, так отже, як пізніше писав гетьман Мазепа:

„През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали...”

На знесиленій Україні кипіло. Гетьман Тетеря, бачучи безвиглядність своїх плянів, зрікається булави і відїздить у Польщу. По ньому там протягом кількох місяців було кілька гетьманів, аж нарешті, в осени 1665 року, козацтво обирає гетьманом унука гетьмана Михайла Дорошенка — полковника Петра Дорошенка.

4. „Сонце Руїни” і кінець Руїни.

Ніколи так яскраво, як за часів Дорошенка, не виявилися всі додатні і відсміні сторони географічного положення України. Саме на Україні зустрічалися і зхрещувалися віддавна економічно-політичні інтереси півкошового торговельно-ремісничо-розбишазцького Сходу і міщансько-феодалного Заходу.

В політиці економічні, а з ними разом і культурні інтереси відіграють також свою ролю як складова частина національних інтересів і нераз пояснюють вичерпууючо неоден факт, або сприяють його докладнійшому розумінню. Так, напр., ослаблення експанзії й могутности Візантії (отже і торговельних можливостей на півдні) впливало у де-якій мірі також на брак зацікавлення з боку київського центру, за князівської доби, до справи належної охорони шляху Дніпром до моря, а тим самим і долею Тмуторокані та небезпекою з боку половців. Притягус натомість увагу князів торгівля з Заходом, і туди не випадково пересувається центр нашої державности.

Пізнійше натиск Сходу, про який ми згадували, та його економічні інтереси репрезентують початково татари, які не встані поширити свої впливи і разом з ними прокласти шляхи для свого купця навіть на цілу Україну. Лише за допомогою рідної їм психічно і віддавна тісно повязаної зі Сходом Московщини вони якийсь час вдержували під своїм впливом східно-українські землі. Пізнійше ролю азійського авангарду перебирає на себе Турецька держава, яку на півдні і південному сході попередили також араби. „Демаркаційна лінія” пробігає власне через Україну і північну частину Балканського півострова. Венеціянська республіка ставила успішно чоло тим впливам в Італії.

Цей натиск Сходу закінчився лише 1685 р. по поразці турків під Віднем. Отже Дорошенко був обраний саме за тих часів, коли ще Туреччина була в наступі, Польща не хотіла здавати своїх позицій, а Московщина потроху готувалася до того, щоб перебрати на себе ролю Туреччини як авангарду азійських народів та азійської культури в їх наступі на Захід.

На Україні схрещувалися всі ці впливи, кожна з діючих сил намагалася використати українську територію і нарід у своїх інтересах. (Українська держава їм усім безумовно була однаково непотрібна, або й шкідлива). Неокріпша, щойно відроджена Україна мусіла напружувати до повного вичерпання всі свої сили, щоб не стати опукою в історичній грі тих партнерів.

Сили України вже були дуже надшарпнуті, і сусідам вдалося викликати в національному організмі руйнуючі процеси внутрішнього розкладу, коли було обрано Дорошенка, і йому не лишилось тому нічого іншого, як на самому початку вже пробувати обергтись на когось з трьох партнерів. Саме тоді (1686 рік) йшли переговори між Польщею й Московщиною що-до поділу України з метою кращого опановання тих половинок. Це само вже, незалежно від нічого, змушувало Дорошенка шукати підпертя у третього партнера — Туреччини.

Дорошенко, отже, вже підчас Андрусівських переговорів уходить у звязок з Туреччиною. Навязавши звязки з Туреччиною й Кримом — Дорошенко за допомогою татар розбиває між Браїловом і Брацлавом польське військо, втрата якого для виснаженої Польщі була величезним ударом. Так пару місяців перед підписанням Андрусівської умови, яка ділила Україну і віддавала юридично все Правобережжя

(з Києвом) Польщі, унезалежнилася фактично велика частина Правобережжя.

Підписання Андрусівської умови викликало страшне обурення українського народу проти зрадливої і захланної Московщини, а впарі з ним зростала і популярність Дорошенка.

Дорошенко дбайливо підготував свій виступ разом зі спільниками проти Польщі з метою повного звільнення Правобережної України від її влади. І вже 16 вересня 1667 р. українсько-татарське військо зєдналося з присланими Туреччиною 3.000 яничар на галицьких землях.

Але й тут фактичним рятівником Польщі (як колись Московщини), яка не мала чим боронитися, став „фаховий” запроданець і зрадник української ідеї — кошовий Сірко, який, в наслідок одержаних від поляків ще в січні того року у Львові (куди він спеціально приїздив) доручень і грошей, робить несподіваний напад на беззахистний тоді Крим.

Татари, під впливом звістки про те, негайно підписали з поляками мир, при чому ця справа розвивалася так швидко, що Дорошенко, який був там на чолі українських військ, мусів, щоб уникнути якоїнебудь несподіванки з боку татар, спішно побудувати довкола свого табору укріплення. Наслідком усього сказаного мусів скласти Дорошенко з поляками також мирну умову (подібну до тих, що складав Богдан Хмельницький), якої певно ні одна, ні друга сторона не думала додержувати.

Тимчасом до Чигирина прибув митрополит Йосиф Тукальський (гетьман Дорошенко добився визволення з польської в'язниці як його, так і Ю. Хмельницького), який з того часу до кінця підтримував гетьмана. Гетьманська популярність росте з кожним днем. Слушно назвав його один з сучасних нам поетів „Сонцем руїни”.

Москва, бачучи, як велика його популярність, веде, звичайно, з ним переговори, але не лише не виявляє охоти бачити Україну зі Львовом та Перемишлем під владою Дорошенка, хоча б він і визнав зверхність Москви, а навпаки, бажаючи дальшого ослаблення України, „радить” Дорошкові бути в підданстві у Польщі та не вести зносин з турками.

Тимчасом Брюховецький на Лівобережжі, людина, що лише слугою бути могла, дійшов у своєму льокайстві москвинам до крайніх меж. Брюховецький поїхав особисто „на поклон” у Москву, там, щоб більше приподобатися царському

урядові, узяв за жінку дочку якогось московського боярина, сам просив у москвинів, щоб наслали своїх воєводів, крім Києва, і в інші міста та ще й просив, щоб Москва прислала митрополита для України, підпорядковуючи так церкву. Згідно з новою умовою залоги московські на Лівобережжі досягають 12.000, а крім того стоять війська в прикордонних пунктах. Разом вступило того року, завдяки льокайству Брюховецького, на Лівобережжя ще 24.000 москвинів.

Але цього мало, цей ставленик „черні“, що звав себе „Івашкою, підніжком Його Царского Величества“, а між своїми перший почав з московська звати себе „Іваном Мартиновичем“), жонатий, як він писав, „на московській девке“ — також віддав москвинам усі податки, які збиралися в Україні.

За це все дістав „титул“ царського боярина і величезні земельні мастки, очевидно, не на Московщині, а в Україні, де він поборював „дуків-срібляників“!

(Так Брюховецький і під оглядом політичним випередив Юрка Коцюбинського, Скрипника та інших їм подібних.)

Це настільки обурювало населення України і проти нього, і проти москвинів, що Брюховецький почав боятися того, що і сторожа з московських „стрельцов“ не встані буде його врятувати. Крім того, раніше, на прохання Брюховецького, дуже багато українців позасилано на Сибір, а їхні родини, природно, за це ненавиділи московського підлабузника. Під Брюховецьким починала горіти земля. Цим пояснюється, що Брюховецький, бажаючи врятуватись, пробує навязати стосунки з Дорошенком і відступитись від Москви. Він починає повстання проти Москви, на яку українці дуже були обурені ще й за признання Польщі Правобережжя. Нарід сам кинувся вибивати московські залоги і бити москвинів, де бачили. Тоді Дорошенко вирушив у 1668 р. з військом на Лівобережжя. Нарід його зустрічав як визволителя. Тимчасом козаки вбили на раді Брюховецького і всі перейшли до Дорошенка. Такий був перебіг справ. Отже московські історики та їхні „малоросійського“ походження підлабузники не могли обмежитися якимсь недоговоренням або „навітлюванням“ і вжили радикальних заходів, не журячися фактами і правдою, уклали все так, як їм було треба. Тому в „Нарисі історії України“ вид. „Акад. Наук“ подано ні більше, ні менше, як так: „Брюховецький вирішив . . . одірвати Україну від Росії

*) Такого «патрона» мають ті наддністрянці, які починають себе звати «по отчеству».

і піддатись Туреччині, але український нарід не хотів відриватися від народу російського — не пішов за Брюховецьким. Спроба Брюховецького закінчилася тим, що він був убитий на „Чорній раді” під Опішнею” (ст. 78). Така московська „наука”: факти перечать — тим гірше для фактів! В дійсності нарід був проти Московщини, і населення Лівобережжя, що вбило Брюховецького як московського запроданця, якому не можна вірити, нападало на москвинів та приєднувалося масово до Дорошенка.

Все йшло добре, але в рішучий момент викликали його з дому, з Чигирина, в справах родинних, а також в звязку з несподіваним нападом поляків.

Дорошенко, як тільки одержав звістки, лишивши замість себе Демка Многогрішного, поїхав до Чигирин. Многогрішний (та ще де-хто з більш обмежених старшин) послухався московських намов, спокусився гетьманською булавою та ріжними „милостями” і замість продовжувати боротьбу, склав з Москвою умову де-що кращу за ту, яку підписав був свого часу Брюховецький, став гетьманом „сіверським” (отже це ще наче б то був не лівобережний гетьман). Безперечно підтримали Многогрішного тому сіверські землі, що вони були найбільше наражені на московський напад.

Саме тоді поляки почали несподівано наступ на Україну, це змусило тимчасом Дорошенка забрати частину війська для звільнення Правобережжя.

Тільки почав він очищати Поділля, як тут його зрадили знова запорожці, серед яких знайшовся свій претендент до булави (Суховій), якого, звичайно, підтримали татари. Татарам же не подобалися безпосередні зносини України із Стамбулом, котрі вже встиг навязати гетьман Дорошенко.

Дорошенко був цим так обурений, що навіть побив пики татарським послам, але мусів мало не рік часу витратити на ліквідацію того бунту.

Москвини, для котрих це все було на руку, вжили належних заходів, щоб „сіверський гетьман” став лівобережним гетьманом, і так знову Україна поділилась на два окремих гетьманства. У Глухові відбулася Рада, яка склала з Москвою нову умову, котра, хоч починалася запевненням, що далі йде повторення Переяславської умови, однак була напомірно некористнійша для України, зокрема передбачала збирання податків для московської скрабниці від українського населення і збільшувала, у порівнянні з Переяславською, кількість московських „пунктів опертя”, бо згідно з

нею мали бути московські залоги ще в Чернигові, Ніжині, Переяславі та Острі. Крім того заборонений був українцям ввіз до Московщини деякого краму і, звичайно, зносили гетьмана з чужими державами.

Це все змусило гетьмана Дорошенка пробувати зробити звязки з Туреччиною більш реальними. У Корсуні (після попереднього обміну посольствами) складено було 1669 року умову, згідно з якою Україна приймала турецьку протекцію, відновляючи тим пляни гетьмана Богдана Хмельницького. Умова було ухвалена радою козацькою і передбачала об'єднання за допомогою Туреччини всіх етнографічних українських земель.

Однак той факт, що Туреччина і далі тримала у себе Юрка Хмельницького, показував, що вона не збиралася додержувати тої умови.

Між іншим, згідно з цією умовою, в Стамбулі мав перебувати при турецькому уряді сталий представник України.

Тимчасом за підтримкою татар Суховій знову почав бунтувати нарід і навіть одного разу вдалося татарам і Суховієві, несподівано наскочивши, оточити коло села Коночі самого Дорошенка з 2.000 козаків, і коли б не те, що випадково тим шляхом переїздив турецький посол, який негайно наказав випустити з облоги Дорошенка, — справа для нього могла б закінчитися зле.

Ворохобні елементи, які гуртувалися довкола Суховія, яким було байдуже, з ким і для якої ідеї воювати (а принагідно й грабувати — це тоді звалось загально „військовим промислом“), обрали замість Суховія — Ханенка, який запропонував свої послуги Польщі.

Що правда, і Дорошенко, бачучи тимчасом брак реальної допомоги з боку Туреччини, щоб хоч трохи виграти на часі, спробував вести переговори також з Польщею, але домагався майже повторення Гадяцької умови. Ханенко ж був щодо домагань досить скромний і тому, звичайно, Польща признала його гетьманом козаків Правобережжя. Так Москва — завдяки політичній невідготованості і браку провідної лінії й твердості у старшини — розірвала знову Україну, нищучи в зародку всі широкі пляни гетьмана Дорошенка. Ми маємо, звичайно, на увазі справу з вибором Многогрішного, яка не лише захитала становищем гетьмана на Правобережжі, але й заохотила таких людей, як Ханенко та інші. Іван Сірко з доручення московського підтримав тепер гетьмана „козаків Правобережжя“ Ханенка. Очевидно, це привело Дорошенка

до війни з Польщею, для якої він таки мусів шукати у когось з сусідів реальної допомоги.

Гетьман Дорошенко намовив турків почати з Польщею війну, і 1672 року велика турецька армія, на чолі з султаном Магометом ІУ, прийшла в Україну.

Поляки, згідно з виробленим ними пляном, пробували разом з Ханенком не дати Дорошенкові зеднатись з турками, а Сірко, охочий до послуг всім, в тому числі й ворогам України, мав напасти, як звичайно, на Крим і тим примусити татар покинути поле бою і вертати до дому. Та Дорошенко під Четвертинівкою побив поляків, і турецька армія після того сполучилася з українськими військами та здобула одну з найсильніших тогочасних твердинь — Камянець Подільський. Звідти рушили до Галичини.

Польща мусіла скласти мир з Туреччиною, в якому зрікалася більшої частини українських земель та зобов'язувалася платити туркам данину, а Україну визнавала самостійною державою під турецьким протекторатом.

Тепер повинен був Дорошенко знову дбати про зєднання України. Поки все то діялось, на лівому березі встигли і Многогрішного арештувати та послати до Москви, звідки його завезено на Сибір, на заслання. Це був перший український гетьман, який зазнав у Москві нелюдських тортурів, а потому потрапив на заслання. Треба зазначити, що справу арештування Многогрішного переведено українськими руками. Многогрішного обвинувачувано у зносінах з Дорошенком та намірах визнати зверхність султана. Треба думати, що це була вигадка, бо не маємо на це жодних доказів. Так Московщина починає вже відверто рядити на Україні.

Місце Многогрішного зайняв Іван Самойлович. Московські агенти й прихильники знали, що цим разом навіть „черні“, цеб то найширших верств, політично найменш свідомих і то не можна буде жадним способом намовити на умову з Москвою, з новим обмеженням прав України та з Самойловичем на становищі гетьмана. Все населення ненавиділо москвинів і московських запродавців (цим разом зі старшинських кол), і тому не зважилися „обирати“ гетьмана в Конотопі (як наказав цар московський), навіть під солідною охороною московського війська, на чолі з Ромодановським. „Вибори“ відбулися в шатрі московського воеводи, в глухому степу, біля містечка Козача Діброва, вже... за московським кордоном!

Це найліпше свідчить про справжні почування українського народу до народу московського і до москвофілів.

В новій умові, між іншим, заборонено гетьманові мати т. зв. компанійські полки (наймані), щоб в той спосіб позбавити його всякої підпори.

Ще як тільки стало відомо про вивезення з України Многогрішного, кошовий Іван Сірко, якому певно не раз натякали москвини, що він міг би бути гетьманом, а до того ж будучи свідомим своїх заслуг у москвинів у справі поневолення українського народу, — рушив на північ, як здогадуються, щоб кандидувати на гетьмана. Але його, за вказівками з Москви, схопив полтавський полковник і відвіз у Батурин та й віддав москвинам у руки. Москвини потребували Сірка як сіяча анархії, диверсанта і т. п. на Запоріжжі, але така непосидюча людина їм зовсім не була потрібна на становці гетьмана, отже вони в подяку за всі заслуги Москві — запроторили його на Сибір.

Тимчасом Польща готувалася до реваншу Туреччині. Москвини намагалися використати ситуацію і натискали на Дорошенка, щоб він приймав московську зверхність. Подібну пропозицію мав він і з боку Польщі.

Туреччина не лише не допомагала до зєднання всіх українських земель, як її зобов'язувала до того умова, але й на загарбаному під свою безпосередню зверхність Поділлі поводитися так, що викликала глибоке обурення цілого населення.

Дорошенко, знеохочений таким заховуванням турків на Україні, згодився навіть, на основі статтей Хмельницького, обєднати всю Україну, але це знову не лежало в інтересі Москви та й Самойлович, з особистих причин, намагався не допустити до того. А поки-що Польща, отямившись з першого переляку, почала війну з Туреччиною з того, що рушила на Правобережжя. Москва, котра завжди використовувала кожную нагоду до ослаблювання і винищування українського народу, тим більше не могла пропустити такої доброї нагоди, як ця, захитати становище Дорошенка, якого до того ж уважали в Москві за визначну індивідуальність.

Поляки висунули знову в ролі гетьмана Ханенка, а що турки і татари там, де вони були, своїм захованням давали досить підстав до ненависти населення, то людність переходила нераз, в тих чи інших місцевостях, на бік цього кандидата. Самозрозуміло, такий перехід не минав населенню безкарно.

Так доценту руйнувалася Правобережна Україна! Коли ж вона була досить поруйнована і майже безсила — рушив ще й Самойлович з москвинами сюди, щоб добити українського гетьмана, який наважився вести незалежну політику.

Сталося це за таких обставин. Оцінюючи правильно ситуацію, москвини, звичайно, привезли на Україну назад Сірка, який, як демагог і очайдушно відважна людина, котру до того ж завжди можна було мати до розпорядимості, надто був їм потрібний на Україні, щоб вони його марнували в Сибіру.

Тоді закінчили підготовання і почали поляки рішучі воєнні операції проти турків. Спільниками їх у цій боротьбі були молдавський і волоський господарі та Сірко, що загрожував татарам.

Дорошенко зайняв вичікуюче становище, зрештою, він був уже досить вичерпаний. Поляки розбили турків під Хотином і сам Хотин піддався їм, однак з браку грошей та інших причин не схотіло польське військо в цьому році йти далі. Саме в цей момент рушили москвини разом з козаками Самойловича на Правобережжя.

Втомлені безвиглядною боротьбою і знеохочені татарами та турками, правобережні полки часто без бою признавали зверхність Самойловича. Бачучи те все, Дорошенко вже тоді хотів був скласти булаву, але тут несподівано прибув Сірко (який мав особисті порахунки з Самойловичем та інші особисті інтереси) і намовив його змагатися далі.

У 1674 році Самойлович з москвинами обложили були гетьмана Дорошенка в Чигирині. Чигирин боронився завзято. На звістку, наче б то наближаються турки й татари — москвини припинили облогу і пішли за Дніпро, але відходячи примусово переганяли населення на лівий бік. Так Дорошенко з кількома тисячами вірних козаків лишився неначе серед пустелі.

Обставини були такі жахливі, що навіть Ханенко, що переслідував особисті цілі, покинув гетьманування. Однак і з тих людей, яким вдалося сховатися від москвинів і лишитися на правому боці Дніпра, Дорошенко не мав потіхи. Конечність повернення під владу Дорошенка Правобережжя ще погіршила ситуацію, бо за цю справу взялися турки й татари, караючи дуже жорстоко тих, хто не боронився проти москвинів. Це спричинило ще більше спустошення країни і розчаровання в серцях.

Дорошенко бачив те, болів душею і — як турки з татарами пішли з України (лишаючи лише залоги на Поділлі) — скликав у Чигирині раду, на яку покликав і запорожців, та склав на раді булаву, гетьманські клейноди, прапори і турецькі санджаки перед козацькою громадою, зрікаючись так гетьманства. При тому, щоб всеж хоча таким чином обєднати Україну — капітулював також і перед Москвою.

Так трагічно кінчив свою велику боротьбу за волю і незалежність батьківщини один з кращих українських патріотів...

Москва, одержавши всі ті ознаки влади і зрошені кровю у боях прапори, бундючно святкувала незаслужену перемогу. Три дні були виставлені в Москві народові на показ ті, не здобуті в чесному бої, прапори.

Але чи колишня, чи теперішня Москва мало між собою ріжнилася! Того всього москвинам було мало, вони хотіли повного упокорення Дорошенка і тому на слідуєчий рік послали московські війська і відділи московського прислужника Самойловича, щоб захопити в свої руки Дорошенка, котрий не хотів добровільно приїхати на лівий беріг. 30.000 армія оточила Дорошенка, з яким було лише 2.000 козаків. По короткій боротьбі, безвиглядність котрої була йому ясна, гетьман Дорошенко капітулював (1676 р.) і його, всупереч обіцянці лишити на рідній землі, вивезли москвини на Московщину, де він і вмер в 1698 році. Так зайшло „Сонце руїни“...

Турки після цього ще два рази приходили здобувати Чигирин, уважаючи Україну своєю васальною державою. За другим разом москвини, котрим чужі були як українці, так і їхні національні святощі — не хотіли боронити Чигирин, навпаки, це давало їм упрагнену нагоду його знищити. Комендант московських військ навмисне (як тепер це стало відомим), згідно з тайним наказом московського уряду, так провадив воєнні операції, щоб мати нагоду потім висадити в повітря чигиринський замок. Підчас цього страшного вибуху навіки лягла в руїнах гетьманська столиця. Після того Самойлович зігнав решту правобережного населення на Полтавщину і примусово оселив його над річкою Ореллю. Турки по зреченню Дорошенка розстригли Юрка Хмельницького, оголосили його „князем Сарматії“ і, оселивши в Немирові, пробували на ново скольонізувати країну, але це не дало наслідків, тай незабаром самого Юрка Хмельницького турки покарали в Кам'янці на смерть.

Підчас цієї боротьби москвини, поляки і турки навипередки палили міста українські, руйнували села і вирізували населення.

У 1681 р. Москва склала умову з Польщею, а потім і з Туреччиною. Згідно з цією умовою мала Правобережна Україна, колиска козацької державности, лишитися навіки пустелею...

Так завдяки „допомозі” всіх сусідів, а зокрема „єдинокровного народу”, захлинулось козацтво в потоках крові, а землю козацьку спустошено було тоді більш ґрунтовно, як за Батия. За все безперечно 70% відповідальности падає на Москву, бо це була мета її політики.

Кінчалася доба руїни, руїни українських мрій і надій... Починався „початок кінця” козацької державности.

5. ОСТАННІ СПРОБИ КОЗАЦЬКОГО ПРОВОДУ ВРЯТУВАТИ УКРАЇНУ

А. Кінець гетьманування Самойловича.

Повенеження української церкви.

Самойлович виконував слухняно всі жадання Москви. Це при його допомозі обрано замість покійного митрополита Тукальського — такого митрополита київського, який нарешті згодився признати зверхність московського (а не царгородського) патріярха.

Треба при цій нагоді пригадати, що завжди державна влада України, як за князівських часів, так і за козацьких, розуміла велике значіння Церкви в життю народу, розуміла, що Церква впливала на піднесення моралі загалу і своїм авторитетом підпирала владу, а також — більш, чим сучасна преса — впливала на формування поглядів, а тим самим і на скріплення чи послаблення національної свідомости.

Але розуміла ролю Церкви і Візантія, тому й дбала, що-б митрополити України були греками (від IX віку до 1240 р. з числа 22-х митрополитів київських тільки два, а саме: Іларіон (1051 р.) і Климент (1147 р.) — були українці.).

Після 1240 року починається боротьба за Церкву між підтримуваними татарами московськими землями, що більше три чверті віку перед тим політично незалежилися від України, та князівською й королівською владою Української Держави. У 1303 році король Юрій I, щоб усунути хоч практичні незручності, що повставали в наслідок півлегального перебування митрополитів київських на Московщині, добивається створення нової окремої митрополії галицької, перемиської й холмської.

Із занепадом Волинсько-Галицької держави митрополія вратила своє значіння. Коли в межах Литовської держави елемент український набрав великого значіння — там повстає митрополія у Вильні, куди переходять митрополити київські, і перед москвинами виринає можливість лишитися знову без митрополита, бо до цього часу вони полагоджували цю справу, перетягаючи „на життя” до себе того чи іншого митрополита. Тому в 1458 році, без згоди царгородського патріярха (отже не канонічно), проголошено в Москві рязанського єпископа „митрополитом московським”. Пізніше значно, використовуючи упадок значіння царгородських патріярхів, добивається Московщина встановлення в Москві окремого патріярха.

Після фактичної інкорпорації Литви Польщею, ця остання скеровує свою увагу також на Церкву. Поляки добилися, як ми вже згадували, переходу митрополита на „унію”, яка мала на меті фактично узалежнити Церкву православну від польської духовної влади. Український нарід почав проти цього боротьбу і досяг відновлення православної митрополії (залежної від царгородських патріярхів) у Києві. Було це за гетьмана Сагайдачного. По тому українська православна Церква на чолі з вищим духовенством не лише йшла у визвольній боротьбі рука в руку зі своїм народом, але й була організатором-ідеологом визвольного руху, спрямованого до відновлення нашої державности. Звичайно, всі митрополити козацької України — були українці.

Зрозуміло, що митрополит Сильвестер Косів був проти Переяславської умови і не хотів присягати московському царю. Його наступник Діонісій Балабан — був також проти Москви і волів навіть федерацію з Польщею. Слідуючий з черги митрополит Йосиф Тукальський — був послідовним оборонцем української державности і тому навіть жив у Чигирині, біля гетьмана Дорошенка. По смерті цього митрополита Москва 10 років не давала змоги обрати митрополита, а в той час обовязки виконували відомі Москві єпископи-москвофіли, а однак й їх москвофільство не йшло аж так далеко, щоб вони згодилися на підпорядкування української Церкви — Москві. Відомо, що один з них (Філімонович) сказав Шереметьєву: „Нам краще смерть прийняти, ніж митрополита з Москви”.

Та не зважаючи на всі ці настрої і на значіння Церкви — в 1685 році Самойлович допоміг Москві скасувати незалежність української Церкви в розумінню формально-правному. А потім ще й послав генерального писаря до Москви дяку-

вати за ліквідацію української церковної незалежності! Однак царгородський та інші православні патріархи, не зважаючи на проби москвинів їх підкупити, на це не годилися. Тоді москвини змусили їх (1685) погодитися на неї за посередництвом турків. Так джерелом „канонічної” залежності української православної Церкви від московських патріархів — є московські гроші і воля мусульманського володаря.

Потім мало не 200 років витратила Москва на фактичне обмосковлення української Церкви. Та проте, коли в 1918 році український нарід відновив свою державність, повстала знов і українська православна Церква на чолі з митрополитом В. Липківським, а коли москвини знов „прібрали к рукам” Україну — то природно, що ліквідували негайно і цю Церкву, заславши її митрополита*) і заборонивши навіть мати єпископів!

Це все вказує, яку велику роль відіграла і відіграє українська Церква та яке значіння мало її незаконне узалежнення від Москви за Самойловича.

Тут же треба зазначити, що для того, щоб народні маси не зорієтувались в спритному замахові москвинів на українську віру — цим першим митрополитам з московської ласки було хитро підмінено стародавній титул українських митрополитів на новий, на зверх подібний, але цілковито безглуздий. До 1685 року український митрополит титулувався „Митрополит Київський, Галицький і всея Росії**). Цей стародавній титул вказував, що митрополит український (як і за київської держави) був митрополитом тих всіх земель, котрі належали до колишнього князівства Київського, всіх, що належали пізнійше до Галицької держави і взагалі всіх земель, котрі належали до колишньої держави Руської, за часів Володимира чи Ярослава, за винятком Московщини***).

Тепер введено вперше титул „Митрополита Київського, Галицького і Маля Росії”. Таким чином, мало того, що зменшено його обсяг, але й лишається загадкою, що ж розуміється під поняттям „Маля Росії”, адже з того титулу виходить, що не лише Галичина, але навіть Київщина в його не входить, отже що?

*) Заслано було властиво кілька митрополитів.

***) Слово „Росія”, це грецька форма слова „Русь”.

***)) На узалежнення московської церкви погодився патріарх царгородський в XV столітті.

Очевидно були й інші наслідки підпорядкування української Церкви Москві. Вже в кінці XVII століття забороняє московська церковна влада друкувати релігійні книжки без московської цензури. Ця заборона була наслідком як національної політики москвинів, так і того, що московське „православ'є“ надто ріжнилось від українського. Тому — охороняючи чистоту московської мови — заборонено було вже раніше вживати українське видання „Буквар“ (1670 р.), але з причин релігійних московський церковний „собор“ 1690 року навіть наказав спалити де-які українські церковні книжки. Року 1692 хотів московський патріарх заборонити цілковито друкувати книжки не ідентичні з московськими. Архимандрит Києво-Печерської Лаври (підтриманий гетьманом Мазепою) відписав, що „ужасе бо нас Ваш указ“ і що він не є до виконання, „Ибо аще по московську печатати, то не обикоша сії людіе тако читати і не ймуть купувати“. Заборону фактично міг перевести в життя московський уряд щойно після полтавської поразки і невдач гетьмана Орлика. Тоді Петро I наказує відібрати всі книжки, раніше випущені, а друкувати нові — лише „виправивши“ в них мову, щоб не ріжнилася від мови московської. В 1753 році перероблено було Четві Мінеї на московську мову, а оригінал знищено. Потім же наказано в церквах правити „голосом свойственным великаросійскому наречію“. Поволі ліквідували москвини характеристичні прикмети української православної Церкви, перетворюючи українське православ'є на копію далекого нам по духу московського православ'я з його культом мертвої московської обрядовості. В рямцях цієї акції зліквідовано було також уживання в церквах органів, які ще за гетьмана Мазепи збільшували красу нашого богослуження, яка так подобалася багатьом чужинцям.

Та Самойлович не тільки спричинився до зруйнування української Церкви, але також приклав свої руки до узалежнення селянства від старшин — власників маєтків.

Україна вже тепер, звичайно, не провадила своєї власної закордонної політики і мусіла тому взяти участь у спільній війні, яку вели москвини та поляки з турками. Два рази ходили московсько-українські війська на Крим під проводом князя Голіцина, але обидва рази з його вини невдало. Щоб за другу невдачу не мати неприємности, звернув Голіцин усю вину на Самойловича. Послужливі старшини подали донос, що буцім то гетьман Самойлович був у змові з татарами, після чого його арештовано і заслано разом зі

старшим сином на Сибір. Молодшого сина Самойловича, по доносу, москвини замордували. Новіші досліді дозволяють припускати, що навіть Самойлович розумів, що порозуміння Москви з Польщею і ліквідація татарських володінь на півдні улегчє Москві ліквідацію решток української незалежності, і був тому не лише ворогом того порозуміння, але й тому у власних інтересах міг бути у зносінах з Кримом і підтримувати незалежність Криму.

Почалися бунти у війську та розрухи серед населення, невдоволеного податковими тягарями. В цю трівожну хвилину обрано гетьманом генерального осавула Івана Мазепу. Другий кандидат, який навіть підписував доноси на Самойловича в угоду москвинам — не здобув собі голосів старшини козацької. При затверджуванні цього вибору Москва позбавила гетьмана права призначати або усувати старшину з посад.

Б. Гетьман Іван Мазепа.

Новий гетьман — Іван Мазепа — родом з української шляхти, здобув добру освіту і добре виховання, а до того був безперечно людиною розумною, здібною і відзначався незвичайним дипломатичним хистом. Це була сильна індивідуальність, високо обдарована (писав вірші, грав на кобзі, знався на мистецтві і т. д.). Це був європєць у повному розумінні, а при тому ще й великий український патріот.

Француз Жан Балюз, що пізнійше відвідав його, пише, що Мазепа „сумнівно, чи міг любити московського царя” (і, очевидно, москвинів), бо, мовляв, „ані слова не сказав” у відповідь на нарікання Балюза, викликані московським життям та побутом. Балюз знав Мазепу ще за тих часів, коли він був „гарним і струнким” юнаком при дворі польського короля, і тим цікавійше навести слова Балюза про відношення Мазепи до Польщі, про яку згадав Балюз у розмові. Отже згаданий автор свідчить, що Мазепа „не заховав, що Корона Польська йде до занепаду, подібно до старого Риму”.

Мазепа володів чудово латинською мовою і любив оздоблювати свою мову латинськими цитатами. Крім того володів добре мовами італійською, німецькою, польською та французькою. Освіту свою доповнював І. Мазепа у західноєвропейських країнах — Німеччині, Франції, Голляндії та

Італії. Зокрема — студював там артилерію. Захоплювався працями Макіявеллі.

Ці всі додатні якості, разом з глибоким патріотизмом, уже самі вирізняли новообраного гетьмана з числа його безпосередніх попередників. Він мріяв про закінчення справи, що почав його великий попередник — гетьман Богдан. Однак часи дуже змінилися. Тепер головним ворогом була Москва, яка мала більше одноцільне, чим у поляків, ведення політики й адміністрування, що значно утруднювало боротьбу з нею, а серед старшинства українського вона мала людей, котрі завдячували їй своє багатство — отже більше відданих за Адама Кисіля. Усі ті, що підписували доноси на Самойловича (Мазепа був ні при чому, але ті старшини все ж сподівалися подяки) і не дістали від того сподіваної користі, були ворогами гетьмана, намагалися його скомпромітувати та ширили чутку, що він поляк. Це само по собі не могло надто пошкодити Івану Мазепі, бо жодні факти того не підтверджували, більше натомісць могло пошкодити оскаржування гетьмана в тому, немов він намагається обтяжити поспільство.

Народні маси не в одному мусіли помилятись, не знаючи всього, що діялося. Так, напр., українську Церкву опанувала Москва так спритно, що маси не могли цього ані помітити, ані не помічали й не розуміли, як і чому Церква почала тратити свою незалежність. Не помічали маси також і того, хто в дійсності веде до заведення панщини як остатнього щабля до повного закріпачення народу.

Ще при вступленні на гетьманство мусів Мазепа ліквідувати не проти нього скеровані селянсько-козацькі розрухи, але він же в 1691 році видав універсал, в яким підкреслював права козацтва і селян на ті землі, що їм дісталися за Хмельниччини, забороняв старшині й монастирям накладати на козаків додаткові тягарі, силувати до праці і т. д.

Про всякі подібні утиски, хто б їх не чинив, наказував полковникам негайно його повідомляти для покарання винних.

Гетьман Мазепа, як це доводять автентичні документальні данні тих часів, мав погляди властиві широким козацьким колам, погляди, що найшли свій вислів у таких словах запоріжського кошового: „Хто по милости військовій знаходиться в старшині генеральній — такому можна і підданих мати, нікому не досадно, так і за небіжчика Хмеля бувало”. Але це були піддані не особисті, а такі, які мали

певні повинності супроти того, хто займав певне становище, так довго, як його займав.

Тимчасом заохочувані москвинами старшини намагалися загарбувати собі козацькі землі і вільних козаків підступом, поволі обертати в півкріпацьку залежність. Гетьман Мазепа гостро виступав проти таких спроб і у випадках, коли старшина: „вивідуючи о давних ґрунтах, полях і сіножатах панських, якіє за лядское держави при дворах бивали, а од першого войны славноє памяти гетьмана Хмельницького пришли под область козацькую, сміють ониє от козаков отнимати й приворочать під свою владу” — наказує того не допускати, а коли й згоджується на признання де-яких давніх панських земель старшині, то лише після докладного ствердження, що ті землі справді „пусто, а не в поділу й заживанню козацтва знайдовалися”.

Крім захоплювання заселених земель велике обурення поспільства викликало намагання де-яких старшин ставити шинки. У звязку з цим гетьман Мазепа універсалом з 16 червня 1688 року забороняє козакам шинкувати, бо „рицерському чину”, мовляв, „з тих шинкарських промислів діється нагана”, а тим, хто не послухає — погрожує усуненням з реєстрів козацьких. Цю свою заборону підтверджує універсалом у 1691 році, а потім у 1694 році. Що-до „панщини”, то, як видно з універсалу з року 1701, гетьман визнає остаточно право жадати від підвладних роботи не більше двох днів на тиждень і пів осьмачки вівса річно від „робочої тварини”. Жодних інших повинностей — не вільно було накладати.

З наведеного видно, що той ширить московські вигадки, хто має на меті скомпромітувати український державницький, самостійницький (отже і антимосковський) рух, хто оскаржує гетьмана Мазепу в намаганні закріпачити український нарід і завести шляхетський, подібний до польського, лад. В дійсності гетьман Мазепа намагався (оскільки на це дозволяли обставини і тиск з боку кріпацько-холопської Московщини) — обмежити старшинські апетити, підтримати як звичайного козака, так і поспільство та міщанство.

Московські історики (Оглоблін) свідомо оббріхують великого гетьмана, твердячи, немов він „з надзвичайною жорстокістю” придушив селянські повстання, які в дійсності почалися на Україні ще до його обрання.

Тимчасом гетьман Мазепа цілком не поділяв намірів старшини ліквідувати ті повстання терором, навіть за допомогою московських військ.

Коли гетьман був у Москві (у 1689 р.), то наказний гетьман Вуяхевич повідомив у Москву гетьмана, що не може дати ради з бунтівниками і просить вертатися, взявши на допомогу ще й московське військо.

Самозрозуміло, такий патріот, як Іван Мазепа, не міг того вчинити і, повернувшись зараз же в Україну, не лише не спроваджував московських військ, але негайно написав до Москви, що всяка присилка військ є зайва, бо він бачить усюди повний послух і спокій.

Це, звичайно, не перешкоджало тому, що він протягом свого, відносно довгого, гетьманування сприяв зміцненню становища і консолідації старшинства. Гетьман, з одного боку, намагався зорганізувати в міцну, єдину духом групу старшинство українське, вів назверх льояльну політику супроти Москви і намагався об'єднати тимчасом під своєю зверхністю і Правобережжя, а з другого боку, ще на початку, вирішив спробувати сам використати проти Москви селянські бунти, невдоволення селян горілчанним монополем (т. зв. „орендою“) і утисками з боку москвинів та старшини, а також важкими роботами, до котрих почали москвини брати українців.

Що такі були наміри гетьмана Мазепа вже в початках гетьманування, доводить текст „Думи“, яку склав гетьман Мазепа ще в 1685 році (це б то за два роки до обрання на гетьманство) і якої текст пізніше долучив зрадник Кочубей у своєму доносі московському царю на гетьмана, як доказ його державницьких, антимосковських переконань.

З огляду на таке значіння цієї „Думи“ подаємо тут її текст:

„Всі покою широ прагнуть,
А не в єдин гуж всі тягнуть.
Той направо, той наліво,
А всі браття —тото диво!
Не маш любви, не маш згоди
Од Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали.
Ей, братица, пора знати,
Що не всім нам панувати,

Не всім дано всеє знати
І речами керувати.
На корабель поглядимо,
Много людей налічимо,
Однак стерник сам керує,
Весь корабель управує.
Пчулка бідна матку має
І оное послухає!
Жалься, Боже, України,
Що не вкупі має сини!
Єдин живєт із погани,
Кличе: „Сюди, Отамани!
Ідім Матки рятовати,
Не даймо їй погібати!”
Другий ляхом за грош служить,
По Україні і той тужить:
„Мати моя старенькая?
Чом ти вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Іди аж по Дніпр туркам дали,
Все то фортель, щоб слабіла
І аж в конець сил не міла!”
Третій Москві юж голдує
І їй вірно услугує.
Той на Матку нарікає,
І неволю проклинає:
„Ліпше було не родити,
Нежлі в таких бідах жити!
От всіх сторон ворогують,
Огнем-мечем руйнують.
От всіх немаш зичливости,
Ані слушної учтивости:
Мужиками називають
А подданством дорікають”.
Мати моя старенькая,
Чом ти вельми слабенькая,
Чом ти братов не учила,
Чом од себе їх пустила?
Ліпше було пробувати
Вкупі лихо одбувати,
Я сам бідний не здолаю,
Хиба тільки заволаю:
„Гей панове-єнерали,

Чому ссьте так оспалі?
І ви панство полковники,
Без жодної політики,
Озьмітеся всі за руки,
Не допустіть гіркої муки
Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
А вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблю масм права!"

(Звертаємо увагу, що в деяких воєнних і повоєнних виданнях текст подано з пропусками і змінами).

Наведений текст думи, про автентичність якої не може бути сумнівів і яка безперечно висловлює мрії і надії гетьмана Мазепи та його політичні погляди, доводить усю фальшивість московських вигадок, які, на жаль, повторюють навіть українські історики (Андрусяк), про щирю льо-льність Івана Мазепи до Московщини, або цинічних вигадок московських істориків (Оглоблін), які наважуються твердити в дусі московської пропаганди ще Петрових часів, немов у Мазепи, „перефразуючи відомі козацькі слова про Адама Киселя, „українські кістки обросли лядським мясом“.” (Оглоблін, „Нариси з історії України”, стр. 154, 1941 рік).

Текст „Думи” ясно доводить, що гетьман Мазепа був патріотом-державником, який мріяв про об'єднання всіх сил українських для збройної боротьби з усіма ворогами (турками, поляками і москвинами) та про цілковите визволення матері-України.

Однак гетьман Мазепа бачив, що мало даних на те, щоб можна було з успіхом повторити вчинок Богдана Хмельницького — підняти повстання „з низу”, але все ж він вирішив і цього обережно спробувати.

✓Як показують найновіші досліді, канцелярист гетьмана — Петрик, за відомом гетьмана втік на Запорозжя, підняв там повстання проти Москви, забезпечившись допомогою татарського хана.

Про участь Мазепи в цій справі знаходимо в праці проф. Слабченка „Організація госп. України від Хмельниччини до світової війни” т. I (Одеса 1923 рік), пізніше про неї писав і моск. історик Оглоблін в укр. виданнях („Ювілейний

збірник на пош. Акад. Багалія" та „Студії з Криму”), при чому він заперечував участь Мазепи в цій справі, але в 1930 році вже визнавав її безсумнівність.

Нам, звичайно, ходить не про висновки і погляди істориків, гідних чи не гідних довіря, лише про факти, про свідчення відповідних архівних джерел, про документи тих часів.

З них без сумніву випливає, що гетьман Мазепа був ініціатором того повстання. Маємо документальні дані (Волковський), що Петрик привіз кримському ханові тайного листа від Мазепи. Кочубей у своєму доносі запевняє також, що може свідками довести, що Мазепа дав перед початком акції Петрику „науку”, як чинити, „будьто он (гетьман) того не знає”, і що Петрик дійсно так робив, „як от гетьмана ему була наука”. Канцелярист Петрик (Петро Іваненко) був споріднений з Кочубесем.

Зрештою і старші деякі дослідники (напр., Яворницький) схилилися до цієї ж думки.

Однак запорожці, завдяки демократичному ладу, відзначалися несталістю настрою і треба було людини тої міри, як гетьман Богдан (і може тодішніх обставин), щоб скерувати їх у потрібному напрямі. У кінці лютого 1691 року втік Петрик на Запоріжжя. Там він запевняв запорожців, що організує повстання за згодою гетьмана. До Петрика пристала лише частина, потім пристали всі, потім змінили й цю постанову. На Запоріжжі не було явищем ненормальним, коли, напр., на протязі одного року змінено було 8 кошових. При цій нагоді слід підкреслити, що Петрик не міг бути представником „голої”, бо й сам був людиною заможною. Повстання затягалось на кілька років, але не обхопило широких верств. Московський представник у Криму стверджував у реляції до свого уряду, що на початку Петрик привіз ханові тайного листа від гетьмана Мазепи і навіть сам казав татарам, що діє з гетьманського доручення.

Не слід і того нехтувати, що Петрик склав умову з татарами не від свого імені, а від імені „Князівства Удільного Київського, Чернігівського і всього війська Запорожського і городового, народу по обох боках Дніпра живучого і жить маючого”.

Таке означення „українського контрагента” вказує на цілковиту імовірність, що Петрик діяв початково в імені гетьмана (на що доручив ханові уповноваження), а також підкреслює, що і це повстання трактували його організатори

не як „клясове” підприємство, тільки як нову спробу відродити князівську державу наших предків.

З другого боку, було відомим, що в своїх перших універсалах Петрик не виступав проти гетьмана, а лише проти Москви, відомо також, що гетьман про це повстання кілька місяців не повідомляв москвинів, аж поки вони самі не запитали, що з тим є. Відомо, що щойно тоді Мазепа відписав московському урядові, неначе канцелярист Петрик „вкрав” у нього „якісь” папери з канцелярії та й втік, от і все... Далі відомо, що коли вже нарешті мусів гетьман на домагання Москви і частини старшини виступити проти Петрика — то так посувався, що ні разу не потрапив на війська Петрика. Нарешті відомо, що жила родина Петрика в Гетьманщині спокійно і не мала з боку Мазепи жодних неприємностей.

Істнувала в ті часи досить поважна старшинська група на чолі з Жученком (полк. полтавський), митр. Гедеоном, Полуботком, Артимовичами і Кочубеями, що прихилились до спілки проти Московщини з татарами.

Невдача цієї спроби повстання безперечно вплинула на дальші пляни гетьмана в тім напрямці, що він не числив більше на Запоріжжя і народні маси, а вирішив пробувати інших способів визволення Батьківщини.

Є очевидно і такі українські історики, що пробують це заперечити просто кількома загальниковими фразами того роду: ця „теорія”, мовляв, є обперта на таких матеріялах, як доноси та якісь пашквілі! Однак в дійсності є досить матеріялів, які стверджують правильність твердження про те, що Петрик був зряддям гетьмана, і то не на основі „пашквілів”, лише рапортів, реляцій, урядових листів і т. д. А коли так, то, щоб заперечувати, треба кожен документ, кожен доказ перекреслити контр-доказом, а не ні на чому не опертими словами.

То для московської історіографії, для здійснювання московських політичних цілей є дуже важливим за всяку ціну у довести, що наче б то гетьман Мазепа був протягом мало не 15 років „вірним” Москві. Це, з одного боку, обнижувало б вартість гетьмана як патріота, з другого — утворює вражіння неузасаднености його виступу проти Москви, з третього — уможливорює трактувати той вчинок як неузасаднену (майже виключно подиктовану егоїзмом) авантюру, яка під оглядом етичним стає в московському навітленні тим „чорнішою зрадою”.

Чи ж це все треба і нам **всупереч фактам** пропагувати? Чим керується український історик, коли відмахується від доказів, щоб оборонити московську тезу?

На жаль, ми маємо багато таких істориків, що їх не задовольнить навіть і мільйон доказів, коли ті докази поборюють погляди шанованої ними московської науки, але нас вони силують без доказів, як аксіому приймати московські вигадки, такі як, напр.: „Від того часу (першої зустрічі з Петром) співпрацював досвідчений гетьман із молодим царем (з яким від першої зустрічі зав'язалась приязнь) щиро продовж 18 років“.

Що на це слід відповідати? — Лише те, що при бажанні, не думаючи і не аналізуючи фактів, не звертаючи уваги на те, що „Дума“ написана була гетьманом вже в 1685 році, можна навіть до самого залишення гетьманом Батурина робити з нього широкого прихильника Москви, аджеж ще тоді, збираючися рушати на зєднання зі шведами, він просив Петра I: надіслати скорше московські війська для „оборони України“!

Коли ми говоримо про Мазепу, не можна ні на хвилину забувати надзвичайної впрост обережності гетьмана і того, що в наслідок неї **найближчі його співробітники, навіть уже в Бендерах** — все ще не знали нічого докладно ані про умови, ані про подробиці переговорів зі шведами чи ким будь іншим. Про те, що справді було важне, не лишив гетьман Мазепа цілком нічого на письмі. Найбільшою отже помилкою було диктовані обережністю кроки гетьмана у відношенні до Москви уважати за прояви справжньої відданости.

Коли ми, як і сучасники гетьмана, майже нічого не знаємо про зносини гетьмана зі шведами (донос Кочубея лише всміхнуло нас дещо підготовлює і не робить перехід на бік Карла XII таким несподіваним, бо Кочубей не міг потім на допиті нічого конкретного подати, тому, що й сам нічого не знав), то чи вправі ми сподіватися знати щось цілком безсумнівного про справжні відносини з Петриком? Чи можемо жадати якогось доручення Петрикові на письмі, або признань і звірень у цій справі перед генеральною старшиною? Безперечно ні! Але ціла пізніша тактика гетьмана Мазепа управлює нас вже на підставі тих матеріялів, які ми маємо, твердити, що на початку такий зв'язок був між гетьманом і Петриком.

Та часи не ті, що за Богдана, і тому повстання не дало наслідків, хоча Петрик після першої невдачі пробував його повторити і його універсали ходили по Україні ще в 1695 р.

Тоді гетьман, заховуючи назверх далі льюальність, всі свої сили зуживає на підвищення рівня і збагачення національної культури, мистецтва, будує церкви, прикрашує міста та стремить, як ми вже казали, до витворення єдиної духом, вихованої в почуванні своєї вартости і національної гідности, дужої старшинської верстви, щоб на тій верстві (на якій спиралися всі європейські держави того часу), на розвинутому тим усім у ній патріотизмові і почутті вищости оперти ще одну спробу відродження нашої державности. Дбав також гетьман Мазепа про економічний розцвіт України, а

рівнож поборював, як ми вже казали, всякі спроби зменшувати права селянства і козацтва, до чого навмисне заохочували старшину представники Москви.

У Московщині молодий, талановитий та енергійний цар Петро, європеїзований жорстокий варвар у повному розумінню цього слова, творячи московську імперію і не рахуючись при тому ні з чим, давав досить матеріалів для тим скоршого наростання в усіх верствах українського населення ненависти до москвинів.

Ця зненависть зростала не лише в наслідок спогадів про підлу і двуличну політику москвинів, спрямовану на знищення України від моменту повстання під проводом гетьмана Богдана, не лише в наслідок того, що жило ще досить людей, які на власні очі бачили нечувану жорстокість московську, виявлену підчас українсько-московських воєн протягом попереднього півстоліття, але і в наслідок упорюючої свідомости своєї залежності від варварського, дикого народу.

Кольосальну різницю культурну між українцями і москвинами українці бачили на кожному кроці, обсервуючи життя московських залог та слухаючи оповідань про життя в Московщині.

Ми тут мусимо собі нагадати, що за тих часів москвини знаходилися майже під виключними впливами монгольсько-азійської культури. Українця, який звик до участі жінок у громадському житті (за гетьмана Дорошенка жінка-полковниця командувала полком), вражало те, що московські жінки сиділи замкнуті в „теремах“, виходили зі заслоне-ним обличчям, були неписьменні, одружувалися на підставі умови, при чому ні наречений, ні наречена до шлюбу себе на знали й не бачили. Українця вражала темнота московського клеру і забобони, скарікатуризована „православна“ віра. Українця вражав московський бруд: темнота, чудернацькі одяги і дикі звичаї.

Але читач може подумас, що українці, як і всякий нарід, мали тенденцію все чуже і їм незвичне ототожнювати зі смішним і некультурним? На це у відповідь мусимо нагадати, що численні чужинці, які бували на Московщині і лишили свої вражіння в написаних ними книжках — стверджують також величезну культуру різницю між українцями і москвинами. Тих чужинців вражало все, починаючи з дикости звичаїв правлячої групи і кінчаючи побутом низів.

Так, напр., Йоган Корб (німець) оповідає в своїй праці „*Diarium itineris in Moscoviam Perillustris*“ таке: „Дня 28 жовтня (1698 р.) цар наказав своїм вельможам і полковникам, щоб кожний з них власноручно відрубав кілька голів стрілецьких. Сам цар, сидячи в кріслі, приглядався такій жахливій трагедії, обурюючися лише тим, що багато з бояр приступали до цих незвичайних обов'язків з тремтливими руками...”

Він же описує, як рік пізніше урядовці німецького посольства здобули дозвіл оглянути московські в'язниці і почали з найбільшої. Оглядали в'язницю, яка робила на них пригноблююче вражіння; раптом „жахливий” стогін змусив подивитися на жорстокости, які діялися у четвертій будові. Як лише увійшли туди, миттю хотіли покинути це приміщення, бо зі здивованням побачили там царя і бояр, які розважалися, завдаючи в'язням тортури. Цар, як оповідає автор, був невдоволений, що їх впустили і вони побачили його за такою „культурною розвагою”.

Але наведені уривки належать людині на ті часи досить інтелігентній. Отже виникає питання, чи часом він не ставив надмірних вимог?

Щоб відповісти на це, згадаємо, що пише в своїй книжці звичайний голяндський корабельний майстер -- Яків Стрейс, заангажований московським урядом до праці, про свою подорож і перебування в Московщині.

Стрейс стверджує, що з хвилиною, коли він переїхав північний кордон України і опинився в Московщині -- він відчув і побачив, що Європа кінчилася. Стрейс описує московські села і міста, людей і звичаї та подає яскраві докази варварства того народу. Ми згадаємо тут лише те, що він писав про самого московського царя Петра та його оточення. Отже він їх малює як диких варварів, підкреслює так, як і Корб, жорстокість царя Петра, але, як він свідчить, царські бенкети були такі ж варварські. Він пише, що бояри, які приготувлювали кімнати для царських бенкетів, усю підлогу грубо вкривали соломою. Робили це для того, що цар і його товариші забав мали звичай напиватися до цілковитого скудобіння і мало того, що бійка і нищення всього було звичайним явищем, але й учасники такого „бенкету” блювали й полагоджували інші потреби таки ж біля столу, під котрий потім скочувались і спали. Солома отже виконувала ті ж завдання, що й у хліві, бо інакше було б важко усунути ту всю гидоту.

Описує Стрейс також сполучення надзвичайно дорогих одягів зі страшною неохайністю та брудом, описує чудернацькі весільні звичаї москвинів, прояви варварства в щоденному житті.

Ця книжка має коло 300 сторінок, на яких є дуже багато цікавого. Але коли б не брак місця, ми могли б навести ще й інших численних чужинецьких авторів, які стверджують цей безсумнівний факт культурного варварства москвинів.

Ясно, що старшина, а ще більше духовенство, боляче відчували упокорюючу залежність від цього, чужого нам, народу, який так ріжнився своєю культурою і вражав варварством.

Але були ще й інші причини безнастанного зросту анти-московських настроїв.

Війни з Туреччиною і Швецією, що їх вів московський цар Петро, лягли страшним тягарем саме на населення України. Звідціль москвини брали волів, пашню, харчі, людей до важких робіт, до будови каналів і т. д. Крім того мусіли класти українці свої голови за зміцнення і розріст свого ворога. Москвини, як ті, що стояли або переходили через Україну, так і ті, котрі керували військами чи працями, чинили різні здирства і нелюдськи поводитися з українцями. Це все, незалежно від плянної політики царя Петра, метою котрої була повна денационалізація України, скасування всіх решток державности української та перетворення України в колонію; політики, котру ширші маси не завжди могли зрозуміти — викликало що раз більшу ненависть до москвинів.

Москвини тоді вже змушували українців брати участь у численних імперіялістичних війнах, які вів цар Петро I. І хоча гетьман був безперечно в душі проти участі в них, але тоді Україна вже не могла провадити своєї незалежної політики, і гетьман мусів до пори, до часу терпіти. Ці війни провадила Московщина лише може з малою перервою протягом цілого гетьманування Мазепи, це б то протягом 18 років.

Ми не тільки не масмо найменших підстав припускати, що гетьман Мазепа — ідейний учень великого Макіявеллі, щиро підтримував Московщину, але навпаки масмо досить доказів, що він протягом цілого свого гетьманування шукав нагоди вирватися з московського ярма. Наведена „Дума“ з року 1685, повстання Петрика з 1691 року, політика гетьмана в справі Правобережжя, ведена не в інтересі Москов-

щини від 1688 року, будова фортець уздовж московського кордону, і нарешті тайні зносини зі шведами, які почав навіязувати гетьман ще в 1704 році — є вистарчаючими доказами цілковитої неузасадненості твердження про те, наче б то Мазепа від початку уважав „за єдино реальну основу тогочасної української політики співпрацю з Московією” та що „Мазепа лишився щирим прихильником союзу з Московщиною”... (Холмський „Історія України”, ст. 245.)

Тимчасом все вказує на те, що не гетьман, лише редактори тої „Історії” є „щирими прихильниками” того „союзу”! Мета наведеної вигадки стане кожному ясна, коли ми поміркуємо ще над такими словами „Історії України” Холмського: ще у Дорошенка „Мазепа пізнав далекоюсяжні, але часто нездійсненні задуми самостійників, на Лівобережжі він познайомився з сірою тверезою працею місцевих автономістів” (ст. 245).

У цих словах виразно відчувається намагання прищепити ту ідею, яку з подиву гідною впертістю і послідовністю, при всякій нагоді повторюють нам ті „нові емігранти” з У.С.С.Р., які мають „минуле” подібне до минулого проф. Оглобліна — або... користають з можливості починати свою біографію 1943 роком! Цю ідею вже в 1945 році висловив „мовознавець”, що найчастійше підписується: „Ю. Шерех”, на стор. збірника „МУР” (ст. 56) так: „Після боїв 1917—1920 років умерло... старе поняття України... була усвідомлена його нездійсненність...”

У словах „Історії” Холмського також відчувається тенденція прищепити нам думку, що і за тих часів ідея самостійності була... „фантастичною”, або як в обох цитатах „нездійсненою”. Реальною ж і гідною уваги була „твереза праця” лівобережних „автономістів”! Принагідно слід звернути увагу на те, що історія не знає жодних позитивних осягів чинності Пушкаря, Брюховецького чи Самойловича, бо до позитивних здобутків не зараховуємо ані обмеження прав України, ані намагання обтяжити селян працею для старшини.

Однак, не зважаючи на очевидну тенденційність попереднього погляду „Історії України” Холмського про „щирість прихильність” гетьмана до союзу з Московією, спинимося ще й над цією вигадкою.

Ми вже зясували попереду, що для того, щоб: а) надати характер авантюри повстанню Мазепи, б) щоб самого гетьмана очорнити, малюючи його як особу егоїстичну, що поки йому не загрожувала ліквідація гетьманського уряду, доти він був наче б то спіпакою московським, в) щоб його „зраду” і „невдячність” змалювати в тим чорніших барвах — москвинам треба було з тим більшим притиском підкреслювати вигадку (яку, на жаль, ширить уже не раз згадувана „Історія України” Холмського, немов „цій політиці

співпраці з Москвою Мазепа залишився вірним на протязі майже двадцятьох років свого гетьманства" (ст. 250, там же). Наведена цитата вказує ясно тенденційне намагання вбити читачеві в голову ту пропагандову московську вигадку, бо жоден історик не може заперечити зносин гетьмана від 1705 року зі шведами через польського короля -- тому, коли навіть заперечувати всі безсумнівні факти, наведені нами попереду, то мова могла би бути не про двадцять років вигаданої „вірності" Московщини, але про 14 років. Отже в яких цілях збільшено число років до 20? А й ті 14 років, як впливає з попереду сказаного — гетьман вів антимосковську політику.

Але повторюємо, фактом є, що Мазепа мусів брати участь і в московських походах, і в московській політиці. Ці ж походи були новою причиною зненависти до москвинів широких мас українського народу. У походах москвини завжди трактували українців як кольтоніяльні війська, пхаючи їх у найнебезпечніші місця, а коли кінчалася війна — грабуючи їх. Так, напр., у полку Апостола, що ходив у Саксонію, відібрали всіх коней і полк мусів аж звідти, після тяжкого походу, вертати до дому пішки. На примусових фортифікаційних роботах москвини знущались з українців, били по голові палицями, „вуха шпадами обтинали і всяку наругу чинили". Не було таких здирств і знущань, яких би не зазнавало населення від московського війська, що переходило Україну. Звичайний грабунок, грабунок правно-оформлений (забирання для військових потреб величезної кількості волів, коней, свиней, жита, пшениці, сіна і т. п.), трактування населення як населення завойованої країни, або як кольтонії — все скріплювало антимосковські настрої мас. Коли ж мова про старшину, про провідні верстви — то вони прекрасно розуміли, що значать такі посушення Московщини, як, напр., будова Азова, Кизикерменя, фортів у Кам'яному Затоні (безпосередньо проти Січі).

Хоча Мазепа і мусів вдавати своє вдоволення з тих вчинків московських, кажучи, немов це є на руку йому, бо це, мовляв, прикорочує „розгнуждану сваволу несталих людей тих", це б то запорожців, але він, використовуючи кожную нагоду (війни з турками), намагався сам зміцнити військову силу запорожців та допомогти їм. Тому гетьман заохочував січовиків до морських походів, надсилав усе потрібне для будови чайок і кораблів та зброю. Коштом гетьмана збудували січовики 10 кораблів.

Треба думати, що й гетьман, і старшина були в душі вдоволені з того, що константинопільська мирова умова з турками зобов'язувала москвинів зруйнувати укріплення в Кизикермені та на Дніпрі і таким чином розривала перстень, яким Москва охоплювала вже майже з усіх боків Україну.

Але хоча гетьман не співчував ні московським успіхам, ні взагалі москвинам, він, знаючи, що навіть на таких становищах, як Кочубей, є зрадники, що стежать за кожним його кроком з доручення москвинів — стерігся будь чим виявити свої справжні настрої. Ми вже наводили попереду свідчення Жана Балюза, який розумів правильно почування Мазепи, але який підкреслив, що гетьман „ані слова не сказав“, хоча віддавна знав Балюза.

Зрештою, про таку ж обережність гетьмана (а їй він завдячує те, що не потрапив передчасно туди ж, куди Самойлович і Многогрішний)) свідчить і те, що навіть військо, з яким він пізніше рушив для об'єднання зі шведами, і найближче оточення гетьмана довідались про його наміри, щойно перейшовши Дніпро! Більше того — не бажаючи більше всього в світі, щоб військові операції відбувались на українських землях — він ще перед залишенням Батурина, щоб замаскувати свої пляни, „просив“ моск. царя прискорити присилку московських військ на Україну. Мусимо весь час пам'ятати про те, що гетьман не одне говорив і писав таке, чого вимагала конспірація, а не таке, що він думав, або хотів.

Не лише такий патріот український, як гетьман Мазепа, але навіть здеморалізована де-що частина української старшини не була сліпою, бачила й розуміла, до чого прямує Московщина, і не тільки не могла співчувати москвинам, але ховала в глибині серця тим більшу зненависть до московського народу, чим глибше доводилося її ховати.

Коли більше чим сто літ пізніше М. Гоголь в листі висловив своє укрите почування такими словами: „ненавіжу ету толстую грязную бабу-Москву, в которой кроме кислих шей да матерщини нічево нет“ — то що ж можемо говорити про українців часів гетьмана Мазепи, коли — конаюча вже в лапах московських — ще все ж існувала українська державність і коли ще були живі спогади численних збройних змагань обох ворожих народів!

Самозрозуміло, що гетьман Мазепа з того всього міг бути лише задоволений, хоча частина ненависти проти москвинів

скеровувалася й проти нього як того, хто замість боротися -- виконував домагання московського уряду.

Так, напр., пошкодило популярності гетьмана те, що він не міг, з огляду на пресію Москви, котра тоді була в союзі з Польщею, підтримати відверто козацьких ватажків Правобережжя, що провадили вперту боротьбу з поляками, з окрема — Палія.

Москвини вже за царя Петра I використовували проти гетьмана Мазепи нерозуміння загалом і масами справжньої істоти політики гетьмана що-до Правобережжя і використовують цю справу в своїх політичних цілях до нині. Уже Петро I наказав був у 1709 р. спровадити з заслання під Полтаву Палія, щоб використати його проти Мазепи. Пізніше де-які з наших хроністів та істориків безкритично повірили московській пропагандовій вигадці та народнім пісням, зложеним свого часу людьми, які не мали ані матеріялів, ані політичного розуму, який би уможливив їм правильну оцінку справи.

Самозрозуміло, що й М. Драгоманов у листі до Навроцького (з дня 26/VIII 1873 р.) також протиставляв символічно „мазепинців" і „паліївців", зачисляючи себе до остатніх. Він писав: „Ми голота — то дуки. З нас і педагогічної літератури буде, ми, як голота, й Москви не тікаємо, чуючи там і під царем (а ми його дасть Бог і спихнем) голоту ж, а мазепинцям треба зараз панської літератури".

Нині знову хоча б уже згадуваний проф. Оглоблін, йдучи за урядовою лінією Москви в цій справі, писав: „Таємні зрадницькі переговори Мазепи і частини старшинської верхівки з польсько-литовськими магнатами почалися ще в 1703 році, коли українське козацьке військо ходило на допомогу Августу II і коли Мазепа активно допомагав польським панам придушувати на правобережній Україні народне повстання під проводом Палія" („Полтавська битва", ст. 25).

Наведені вигадки, вкупі з остатнім обурюючим наклепом, змушують нас зясувати коротко правду і всю безпідставність подібних безапеляційних тверджень.

На початку мусимо з усією рішучістю заперечити „легенду" про те, немов Палій був якимсь „представником голоти". Полковник Палій був дуже заможною людиною, освіченішою значно за поспільство, але, звичайно, без порівняння більш наївною і менш освіченою за гетьмана та його оточення.

При кінці XVII віку гетьман не лише був у приятних стосунках з Палієм і листувався з ним, але й Палій не раз бував у гетьмана та не раз ходив зі своїми козаками проти татар разом з гетьманськими полками.

Дуже приятні відносини були між гетьманом і Палієм аж до 1699 року, це б то до підписання Польщею миру з Туреччиною та до ухвали польського сойму ліквідувати козацтво у Київському і Брацлавському воєводствах.

Тоді поляки беруться до збройної ліквідації правобережного козацтва, і, самозрозуміло, Палій звертається до гетьмана по допомогу. Але гетьман Мазепа, не зважаючи на свої заходи прихилити Московщину до підтримки Палія, — дістає наказ пильно уважати, щоб навіть припущенням про якусь підтримку не полсувати московсько-польських добрих відносин!

Гетьман, як і всі українські патріоти того часу, мріє про об'єднання цілої України, але . . . але розуміє, що всяка спроба повести в цій справі незалежну політику викличе явний конфлікт з Москвою, до якого Україна ще була не готова і в якому не могла рахувати на жодну підтримку якоїсь з держав.

Розуміючи це, гетьман починає дуже складну дипломатичну гру, якої метою є об'єднання України.

У 1701 р. Мазепа, коли до нього звернувся московський уряд з запитом, чи не має якихсь уваг що-до проєктованої московсько-польської умови, уділяє таких порад, які не лишаять сумнівів що-до стремління гетьмана об'єднати в майбутньому Україну та що-до його довіря до здібности полк. Палія зберегти цю землю до слушного часу для України.

Але Москва вперто вела політику прихильну до Польщі і бажала додержуватися стисло польсько-московської умови, яка признавала Польщі ті землі, а тому суворо забороняла далі, не зважаючи на всі заходи гетьмана, давати Палієві будь-яку допомогу. Пояснюється це, звичайно, не якимись симпатіями москвинів до Польщі, ані тим більше бажанням (надто неприродним для москвинів) чесно додержуватися взятих зобов'язань — лише вимогами моменту, вимогами, які впливали з важкої Північної війни, яку вела Московщина зі Швецією. Шведи мали намір підпорядкувати собі Польщу, і Московщина хотіла, з одного боку, підтримати антишведські кола Польщі й уряд, а з другого — мати спільника у боротьбі зі шведами.

Мазепа добре розумів усю трудність досягнення своєї мети, але використовуючи всі свої здібності, вперто прямував до об'єднання України. Тому не міг він, не зважаючи на всю повагу ситуації і безпосередні ясні накази Москви, залишити Палія цілком без всякої допомоги. Польський мемуарист Отвіньські запевняє, що в осени 1700 року послав гетьман під Хвастів на допомогу Палієві 10.000 козаків. Тоді ж поляки (як і пізніше) у р я д о в о оскаржували перед Москвою гетьмана Мазепа в тому, що він допомагає Палієві. Ми не маємо, однак, вистарчаючих підстав твердити, що поляки розпоряджали певними відомостями у цій справі, але відповідь гетьмана на викликаний тими скаргами запит московського уряду показує, що щось таки справді було, бо в цій відповіді признався гетьман Мазепа в тому, що він послав правобережним полковникам порох і олово.

Тоді ж гетьман вперто намагався інспірувати москвинам думку про те, що варто було б військову допомогу потайки дати. Москвини на це не погодилися і тому Мазепі довелося обмежитися до концентрації війська на західних кордонах, щоб хоча цим допомогти Палієві.

Польщі не вдалося досягнути більших військових успіхів у боротьбі з Палієм, навпаки, він захоплює без бою замок у Білій Церкві.

У 1703 році просить гетьмана польська військова влада (коронні гетьмани) послати Палієві жадання припинити дальшу боротьбу (Палій заявляв, що він слухає наказів гетьмана Мазепа) та щоб зайняв майно Палія у Києві. Гетьман згоджується послати таке упімнення, але рішуче відмовляється зачіпати Палієве майно!

У березні ж 1703 року гетьман відписує московському урядові на й о г о п о р а д у, що він, гетьман, „не може взяти на свою душу гріха" за намову Палія, Самуся та Іскри до послуху, з тим, щоб потім віддати їх у польську неволю, яка, мовляв, невідомо чим може скінчитися для них.

Слід згодитися з М. Андрусюком, який у своїй праці слушно звертає увагу на те, що Костомаров і Соловйов подали лише ті уривки листів, які могли утворити вражіння, немов гетьман був незичливий Палієві, та що цілість листів міняє характер тих уривків.

У тому ж 1703 році писав гетьман Мазепа до Головкина, що керував московською закордонною політикою, таке: „Про Палія, Самуся та Іскру доношу, . . . що сидять вони спокійно

й ніяких з ляхами не чинять зачіпок... але тайно зносять-ся з кошовим запорожським К. Гордієнком."

Вправді москвинам не могли подобатися й зносини з Гордієнком, але все ж це не могло так роздражнювати, як антипольська акція Палія.

Ще влітку 1703 року гетьман, пересилаючи Палієві царську грамоту, яка жадає, щоб Палій піддався волі польського короля, доручає устно порадити чекати від царя „виразнішого" жадання поєднання з поляками. Сам же гетьман уживає всього свого впливу, щоб намовити москвинів не налягати на передачі полякам Білої Церкви.

Але Петро I таки в 1704 році домагається від Палія рішуче звороту полякам Білої Церкви, погрожуючи дати наказа московським і гетьманським військам силою здобути її для Польщі. Року 1704 Самусь та Іскра, віддавши Богуслав та Корсунь, переходять на Лівобережжя, а Палій не звертає уваги на жадання Московщини.

Так повстає досить складна ситуація: а бо треба Мазепі, дочекавшись московського наказу, спільно з москвинами здобувати Білу Церкву для поляків і тоді спільна дія з московським військом унеможливила б затримування Правобережжя в своїх руках, а бо виступити против москвинів, не дочекавшись наближення шведської армії, яка, як ми знаємо, наблизилася пару років пізніше, а бо, нарешті, випередити московське рішення наче б то в московському інтересі і поставити Москву перед доконаним фактом.

Гетьман вибирає це остатнє, але, щоб це не викликало конфлікту з Московщиною, доводиться пожертвувати Палія для реалізації ідеї об'єднання України. Отже гетьман починає залякувати в своїх листах москвинів тим, що Палій немов би зноситься зі „шведською партією", і в наслідок тої політики гетьман дістав довгожданну згоду на обсадження своїми військами Правобережжя.

Він арештує Палія й обсаджує в 1704 р. українським військом (коло 40.000) Правобережжя та вживає всіх заходів, щоб москвини прийняли думку конечности з огляду на „шведську небезпеку" удержувати Правобічну Україну в своїх руках, бо, мовляв, невідомо, чи поляки можуть справді зборонити ті землі. Москвини в 1707 році приймають нарешті цю концепцію гетьмана і починають свідомо крутити з метою затримати ті землі в своїх руках, а практично — в гетьманських.

Щойно в літку цього року починає здаватися імовірною можливість наближення шведів до українських кордонів. У 1708 році нарешті підходять шведи до меж України, але гетьман і тоді не розпоряджає надто великими силами, бо українські війська були розкидані по всіх фронтах на просторі цілої московської імперії, а в 1708 році московський цар жадає ще прислати нових 10.000 козаків.

З того видно, що коли б гетьман зробив інакше — на нього ще до наближення шведів обрушилася б ціла московська армія, що могло кінчитися передчасним розбиттям і знищенням решти українських сил.

З наведеного бачимо, що 1) всякі спроби представити Палія як представника „голоти” — ні на чому не оперті і 2) що гетьман дбав ряд літ не про польські, лише українські інтереси, про об'єднання України.

Звичайно, вступивши на Правобережжя, гетьман у двох універсалах запевняв шляхту польську, що робить це для оборони її інтересів з єдиним наміром передати цю землю Польщі, але кількालіття політика гетьмана на цих землях рішуче заперечує правдивість цих слів, які слід розглядати як дипломатичний маневр, і московські історики розуміють це, але використовують слова тих універсалів у власних, антиукраїнських цілях.

І Палій і Мазепа, звичайно, поборювали також розрухи грабіжницького характеру, але це робилося все не в інтересі польських магнатів, лише для заведення ладу. А лад як Палій, так і Мазепа встановлювали там козацький, такий, як і в Гетьманщині. По козачення тих земель саме під владою гетьмана Мазепа посувалося швидким темпом і за його „рейменту” створено було там сім козацьких полків, при чому де-які полки одержували полковників і частину аміністрації з Гетьманщини. Рівнож підтримував гетьман Мазепа кольтонізаційний рух населення, поляків же... потішав обіцянками! Так виглядала дійсна політика гетьмана Мазепа що-до Правобережжя, яку в антиукраїнських цілях представляє проф. Оглоблін як „активне допомагання” польським панам придушувати на Правобережній Україні народне повстання під проводом Палія!

Нарід остаточно був зрозумів наміри свого гетьмана, і довго зберігалася в пам'яті правобережних українців „Мазепа-пина границя” та показувано висипану під Любаром величезну могилу, яка означувала нову межу Гетьманщини.

Ціла політика гетьмана Мазепи що-до Правобережжя і Палія доводить лише як великий патріотизм Мазепи, так і його надзвичайний дипломатичний хист — бо фактом є, що за тих обставин, які змушували Москву бути рішуче навіть проти приєднання тих земель до московської імперії — гетьманові вдалося їх, майже без пролиття крові, фактично приєднати до Гетьманщини! Але доконав цього Мазепа, власне ховаючи свій патріотизм.

Свій патріотизм виявлював гетьман явно лише дбайливим піклуванням про все, що укладалося в слова „українська культура“. Безліч пам'яток нашої архітектури і мистецтва є наслідком діяльності великого гетьмана. З окрема слід згадати, що 1704 р. було закінчено перебудовання (з одноповерхового на великий двохповерховий) будинку Академії в Києві, а також коштом Мазепи побудовані чудові під оглядом мистецьким церкви: Миколаївську — на Печерську в Києві та Брацьку — на Подолі, Всіх Святих над Економською брамою Печерської Лаври. Крім того коштом гетьмана було ґрунтовно реставровано ще кілька величавих церков, збудовано палац у Батурині та докрано ряд менших будов. Гетьман Мазепа спричинився до реорганізації (1700 р.) на зразок західно-європейських високих шкіл Академії Київської та заснування в Чернигові — Коледіуму. В Академії вчилася до 2.000 студентів, з усіх верств суспільства, природничих наук, математики, будівництва, астрономії, медицини, анатомії, мови латинської, грецької, німецької, філософії, богослов'я і т. п.

Підтримував гетьман Мазепа видавничу справу, граверство, промисел, театральне мистецтво і літературу.

Спеціально щиро дбав він про українську православну Церкву, також підпомагав православних на далекому Сході. Сліди його дбайливості про Церкву можемо знайти навіть у Єрусалимі, у храмі Гроба Господнього, де досі зберігається срібна таріль мистецької роботи та гравірована на міді плащаниця з його написом. Він же фундував друкування в Алепо арабською мовою Євангелія, яке вийшло в 1708 році з присвятою гетьманові та його гербом. Ця його діяльність, поруч зі зміцненням старшинської верстви і одночасно введенням сталого ладу, дисципліни і піднесенням почуття своєї національної вишости, мала виповнити ту прогалину, яка лишилася по зліквідуванні Московію майже всіх близьких співробітників гетьмана Богдана. Аджеж ті полковники і прибічники гетьмана Богдана, що не полягли в ріжний час

у пізніших змаганнях з тою ж Москвою, були здебільшого вивезені, або закатовані москвинами при різних відповідних okazіях. Так показалося, що всі ті, хто за Хмельниччини винесли на своїх плечах визволення українського народу, всі, хто висловлював і намагався здійснити прагнення українського народу — вважалися москвинами, за своїх ворогів і, очевидно, такими були! Це все є ще одним зайвим доказом повної фальшивості московських вигадок про „возсоединєніє” та політичні цілі Хмельниччини.

Гетьман Мазепа мусів починати співпрацю на початку свого гетьманування саме з тою частиною здеморалізованої вищої старшини, яка стала „чимсь” (забагатіла, здобула впливи) за московського підлизня Брюховецького, за Многогрішного, або за Самойловича, бо, як знаємо, патріотично настроєна старшина, патріоти віддані своєму народові були різними способами викищені москвинами. Ті, що лишилися, це були часто конюктуристи, почасти інтриганти, люди, що звикли робити мастки й робити кар'єру не мечем, а ходженням задніми дверима. Природно, і тоді ще траплялися серед старшин і вартісні одиниці, але в основному мав досить причин гетьман Мазепа бути обережним і зі старшиною, і з духовенством та почасти міщанством, (про селянство не говоримо, бо воно тоді не мало таких освічених людей, щоб могло робити власну політику). Ці наслідки деморалізаційної праці Московщини привели до того, що майже протягом 20-ти років гетьман не виявлював своїх думок, навіть тоді, коли йому нечисленні патріоти зі старшини просто дорікали в лояльності до Москви.

Тоді, на початку XVIII віку, як ми вже казали, провадив Петро I важку війну з талановитим стратегом, володарем шведського народу — Карлом XII. В ряді боїв шведи побили москвинів, Карло XII розбив також поляків і посадив там на трон прихильного собі короля Станіслава Лещинського. Причиною війни було те, що Петро I, творячи московську імперію, розгортає експанзію саме в західньому напрямі. Відомо було, що йде до рішучих боїв за реалізацію проєктованої московської імперії.

Як цілком ясна для гетьмана, а навіть темного люду, московська денационалізаційна політика, так і спогади про політичну лінію великого Богдана, про його шведсько-український союз, який пробували зреалізувати і наступники — все пхало Івана Мазепу до навязання стосунків зі

шведами. Такі звязки навязав він десь в 1705 році, дуже обережно листуючися за допомогою шифру через довірених осіб.

Про ці звязки не можна нічого певного сказати, бо зносини велися в глибокій таємниці і жодних автентичних документів з того часу не лишилося. Ускладнює з'ясування істоти річі ще така обставина: гетьман мусів покористуватися польським королем для того, щоб звязатися з Карлом XII. Польський же король хотів загарбати Україну і самою навіть перспективою такого загарбання здобути собі у поляків популярність. Для того він і полякам, і навіть в універсалі до українців представляв справу так, немов Мазепа погодився на „Гадяцькі пункти”, а Карлові XII представляв справу так, немов гетьман визнає суверенітет Польщі над Україною.

Ми маємо вистарчаючі докази, що як універсал короля був тільки його власною спробою передрішити події і не мав на це він згоди гетьмана, так і його запевнення про повне, osiąгнуте наче б то віддавна, порозуміння з українським гетьманом були тільки польською вигадкою.

Аджеж про це все Станіслав Лещинські запевняв як поляків, так і шведів уже в 1706 р. і 1707 р. тоді, як у році 1708 (у вересні) в листі до Карла XII той сам польський король цілком поважно приймає під увагу повну можливість виступу Мазепи проти нього, заперечуючи так самому собі.

Той же Лещинські писав до Франції, немов він з 1703 року працює в спілці з Мазепою і т. д. Зносини з Дольською, те, що на словах (як запевняли пізніше) говорив чи обіцяв Мазепа посланцям від неї — не має жодної вартости, бо ми маємо документальні дані, як нераз гетьман запевняв польських представників, що чекає лише на наказ Петра передати їм Правобережжя, а сам в дійсності уживав всіх можливих заходів, щоб не допустити туди поляків! Мало того, ми знаємо, що Міклашевський справді вів якісь переговори про можливість відновлення „гадяцької унії” з поляками (зі Станіславом Коцьолом), і знаємо, що коли про них довілався гетьман Мазепа, то покарав за це Міклашевського.

Шведські мемуари чи донесення також не допоможуть, бо, наприклад, один шведський майор в мемуарах про Карла XII подає навіть умови, на основі яких гетьман пристав до шведського короля, хоча тут же сам пише, що про цю

умову знали лише шість осіб (в тому числі Карло XII, Мазепа і Станіслав) — отже чи міг також майор знати пункти тої умови?

Старшина була безперечно не втаємничена в те, як стояла справа, навіть Пилип Орлик — найближча довірена особа — признається, що і в 1708 році ще не мав певности що-до намірів гетьмана в цій справі*).

Отже всі пізніші зізнання тих старшин, що зрадили гетьмана, можуть у ліпшому разі вказувати, що думали чи про що мріяли ті старшини, а не, до чого прямував гетьман. На підставі як політики гетьмана Мазепи в справі Правобережжя, так і поданих тут міркувань — ми рішуче відкидаємо корисне москвинам твердження, немов би гетьман думав про злуку з Польщею на тих чи інших умовах. Чекаючи ж правди від усяких примусових зізнань та поданих зі страху відомостей — марна справа.

Неймовірними видаються всі ті вигадки ще більше, коли ми пригадасмо собі, що гетьман Мазепа відзначався великим розумом і глибоким розумінням політичних взаємовідносин у світі та сили й реальних спроможностей окремих держав. Думку гетьмана Мазепи про ролі й долю Польщі може ілюструвати свідчення уже згадуваного француза Балюза, який пише, що в розмові з ним гетьман „не затаїв, що на його думку Польща, подібно до старого Риму, йде до занепаду”. Оскільки ми приймемо під увагу, що в тій розмові гетьман не виявив жодної симпатії, лише нехіть до Московщини — то ту розмову можемо уважати досить щирою.

Таким чином ті, котрі, як вже згадуваний проф. Оглоблін, приписують гетьману Мазепі „панську ненависть до селянина й побожну уклінність дрібного ‚кресового‘ шляхтича перед шляхетською Річчю Посполитою”, яку мав би Мазепа „назавжди до кінця свого життя зберегти” (О. Оглоблін „Нариси з історії Уквуїни”, вип. VI, 1941 рік, ст. 12) — діють, керуючися політичними інтересами московського народу, свідомо на шкоду як українському народові, так і науці, ширячи цілком безпідставні власні, або московські вигадки. З тих же мотивів вони вдають, що беззастережно вірять кожному такому слову польських політиків, яке скріплює, використовувани до нині москвинами, вигадки

*) Шість пунктів з умови, підписаної Карлом XII та Мазепою, які подас гетьм. Орлик у своїй „Дедукції прав України”, доводить лише, що ця умова стала пізніше відомою Орликові і що в ній говорилося про цілковиту незалежність України.

московської пропаганди часів Петра I про намагання Мазепа, як пише Оглоблін, „одержати нагороду . . . від вдячної йому за повернення Лівобережної України шляхетської Польщі” (Оглоблін, там же, ст. 158.).

Гетьман Мазепа є, може, єдиний гетьман, що потрапив дезорієнтувати цілком московський уряд, не зважаючи на всіх його численних агентів, не лише що-до своїх плянів, але навіть що-до настроїв старшини козацької. Відомо, напр., що вже по здобутті Батурина московський уряд уважав за ворога Мазепа полковника Апостола (може навіть думав наставити його гетьманом), у той час, коли він показався не лише одностороннім гетьманом, але під ту пору був уже на шведському боці. Наведений факт доводить, що це лише в уяві Оглобліна, який і в цьому випадкові уважав кінцевим боронити „вищість” моск. народу, „зносини Мазепа з польсько-литовськими магнатами давно уже були не секретом для російської влади” (там же, ст. 157).

Однак досягнути такі успіхи в конспірації міг гетьман Мазепа лише завдяки своїй надзвичайній обережності, зручності і хитрості, а про це також слід пам'ятати і менш усього вірити тим реляціям його сучасників, що такі в якихсь цілях складали, хоча самі з певністю нічого не знали про дійсний стан справи.

Не маємо також причин вірити московським твердженням, а не вірити словам Карла XII, який урочисто заперечив у своєму маніфесті з грудня 1708 року будь-які наміри віддати Україну під зверхність Польщі і про будь-які розмови про це чи з гетьманом, чи з королем польським.

Гетьман до остатнього моменту добре грав свою роль льояльного до Москви і нікому не відкривав своїх намірів — тому ні його власні слова, сказані оточенню, ні листи до москвинів чи поляків не можуть прийматися під увагу при оцінці діяльності та висвітленні намірів гетьмана.

Льогіка подій і факти та висновки з фактів можуть сказати про це значно більше.

В той час, коли надійшли рішучі події, гетьман Іван Мазепа був людиною вже старою і надзвичайно багатою (навіть пізніше міг ще позичати великі грошові суми Карлу XII), бездітною. Цар московський вистарався йому титул Князя Римської Імперії — словом, не могло бути жодних причин характеру особистого для ризикування тим усім і ніщо особисто не могло йому, в разі успіху, бути таким уже надто привабливим. Тому не має підстав не вірити

власним словам гетьмана, сказаним у рішачучу хвилину, та його присязі: „Присягаюся, що не ради почестей, не для багатства, або яких інших цілей, а для всіх вас, що есте під моїм урядом, задля жінок і дітей ваших, для добра матері нашої, бідної України і народу українського, хочу я за допомогою Божою так чинити, щоб не загинули ні під москалями, ні шведами“. Не можемо тому припустити, що гаряче віруючий християнин (которий дав тому протягом життя досить доказів) у 70 років, стоячи на порозі могили, склав би фальшиву присягу! І для чого?

У 1708 році гурток найбільше довірених людей з догадував ся дещо про настрої гетьмана, але в тому гурті знайшовся зрадник — генеральний суддя Василь Кочубей, який тоді (1706—1707) виконував обовязки наказного гетьмана і певно мріяв про гетьманську булаву, та приятель Кочубея — полковник Іскра, які отже з особистих мотивів виказали про все, що припускали і знали, московському уряду, хоча властиво вони не знали майже нічого.

Та протягом багатолітнього гетьманування Мазепи не одного доноса одержували москвини на гетьмана і всі ті доноси показувалися фальшивими. Тому москвини не повірили зрадникам, що не могли підперти доноса доказами, і засудили їх на смерть. Всупереч, звичайно, Пушкіновій „Полтаві“ гетьманський уряд не брав жодної участі ані в засуді, ані в покаранні цих двох донощиків. В дійсності є підстави припускати, що Мазепа хотів навіть дати змогу Кочубею втікти, або уникнути слідства. „Слідство“ (звичайно, з тортурами) переводили москвини у Витебську, і з наказу Петра I було покарано тих двох донощиків дня 14. VII. у козацькому таборі під Борщагівкою. З наведеного видно, що герольд московського імперіялізма Пушкін був би значно ближчий правди, колиб — замість виводити „свірепаво Орліка“ в ролі ката — вивів у цій ролі московського царя Петра, але що москвинам, які будують підступом і терором імперію, до правди!

Тимчасом в осени 1708 року шведи рушили з Польщі на Москву. Згідно з попередніми їх плянами уважав Мазепа, що шведи підуть просто на Москву, побють москвинів, а Україна, яка не буде безпосереднім театром воєнних операцій, стане самостійною державою в союзі зі Швецією. З тих мрій, як побачимо, нічого не вийшло. Помилки шведів і несподіваний збіг обставин привів остаточно до несподіваної

поразки шведів та поховав на довго надії українського народу на кращу долю.

Шведські війська ввійшли в межі Московської Імперії трьома шляхами і мали всі зеднатися. Спізнення двох генералів шведських, що вели допоміжні армії, фальшиве донесення про наближення одного з тих відділів, змусили Карла XII повернути на південь з наміром з того боку йти на Москву. Цей поворот на південь допоміг москвинам оточити переважаючими силами той відділ, при якому були обози й артилерія цілої армії, розбити його і, хоч більша частина того відділу сама пробилася і зєдналася з Карлом XII, однак по втраті всього обозу і всіх гармат. Усю відповідальність за це поносить нездарний командуючий тою групою генерал Левенгавпт. Ця невдача змусила Карла XII рушити в бік гетьманської столиці — Батурина. Такий несподіваний зворот не дав часу гетьманові Мазепі оповістити населенню про свій намір і змобілізувати проти зненавиджених москвинів своє військо (тоді ж не було ні телефонів, ні телеграфів і на те треба було значно більше часу, ніж тепер). До того, ще перед тим, на безнастанні жадання москвинів, велика кількість українських військ була повідсилана до московської армії.

Що українських військ не було на Україні, бачимо з того, що ще в 1707 році сам гетьман у листі до керовника московської закордонної політики нарікав на розпорошеність військ українських: „... одні в Польщі, другі в Бихові, треті на Волині, четверті в Казані, а зі мною залишилися такі, що — знесилені працею при будові твердині — втратили коні і самі голодні і голі, мало що не падають від подуву вітру”.

Так гетьман Мазепа потрапив у винятково погане становище і тому мусів, лишивши у Батурині залогу (3 000), рушити лише з 5 000 козаків на зустріч Карлові XII.

Тимчасом надтягла до Батурина московська армія. Тут лише довідалися москвини, що українці почали проти них визвольну війну. Український командант Батурина — сердюцький полковник Дмитро Чечель, батуринський сотник Нестеренко і командант артилерії — німець Фрідріх Кенігсек, хоробро боронили місто за допомогою населення, яке їм дружньо і завзято помагало.

Тимчасом шведські війська, що поспішали на відсіч — помилилися і звернули на інший шлях, що дало понад два дні спізнення. До того ж, як свідчить один з шведських мемуаристів-учасників, граф Ілленстіерна, „не менше двох

день спізнення спричинив сам Карло XII тим, що протягом двох днів змусив чекати прибувшого гетьмана Мазепу на окремих квартирах, поки аж наступило урочисте побачення”.

Тимчасом, завдяки зраді одного запроданця (Івана Носа), москвини вдерлися крізь підземний хід до Батурина, знищили і спалили щент блискучу гетьманську столицю і в нелюдський спосіб повбивали всіх її оборонців та мешканців (їх було до 15.000), не виключаючи жінок і дітей. Як стверджує інший шведський мемуарист (Гедергельм), москвини „три дні безупинно штурмували Батурин і нарешті, при кінці третього дня, при допомозі одного зрадника — вдерлися в місто”. З трьох тисяч залоги, однак, усе ж біля тисячі пробилосся, завдяки своїй виключній сміливості, через кільце московських військ, дісталися до шведів, а з ними і двох шведів, що кілька літ тому попали в московський полон, і вони автору мемуарів про те все розказували. Кенісека, який вмер по дорозі до московської головної квартири від одержаних ран, москвини не могли покарати, і довелося їм задовольнитися тим, що вони колесували його трупа *), а Чечеля — по тортурах — колесували також. Так загинув вірний своєму обов'язку український патріот.

Шведи й українці — підійшовши — побачили догораючі руїни української столиці... А разом там загинули і великі запаси харчів, натромаджені гетьманом, гармат, куль, пороху, одягів і будинки, в яких можна було зимувати. Гетьман Мазепа, відходячи, пообіцяв командантові Батурина на 31. X. шведського стилю привести шведів, однак опізнення, спричинене самими шведами, довело до упадку Батурина, а це знову мало і для шведів страшні наслідки. Знаємо, що гетьман не встиг ні про що попередити населення України, втратив зібрані запаси, москвини звірською розправою в Батурині стероризувала неприготованих до нічого і непоінформованих українців. В стародубському полку більшість мешканців з наближенням шведів утікла в ліси і лише після того, як до населення звернулися і гетьман і король з успокоюючими закличками — вернулася назад.

Одначе, як стверджують численні матеріяли, населення українське, яке ненавиділо москвинів, само собою без будь якої пропаганди ставилося назагал досить прихильно до

*) Кенісек — не був московським підданим і як чужинець, що служив гетьману Мазепі, повинен був бути трактований як воєнно-полонений, але москвини вславилися вбиванням полонених.

шведів. Більше того, як побачимо, навіть тоді, коли вже було можна передбачати поразку московсько-українських військ — усе ще прислужувалися до шведів окремі українські відділи.

Що-ж-до старого гетьмана, досвідченого політика і знавця людей — то вже по упадку Батурина він передбачав, що шведський король програє боротьбу. Проте — він намагався зробити все можливе для перемоги, а також для рятування свого народу від втрат і ще більшої руїни.

Тимчасом московський цар Петро I, негайно по одержанні повідомлення про перехід Мазепи на бік Карла XII, вжив таких заходів:

1) Скерував кілька драгонських полків в такі пункти, щоб ні один з гетьманських полків не міг рушити на зєднання зі шведами.

2) Скликав до себе листом старшину на нараду, оповіщаючи в ньому, наче б то він не знає, де дівся „гаспадін Гетман“.

3) Послав Куракіна, щоб силою позвозив до Глухова все українське вище духовенство.

4) Написав наказ молодому, освіченому карієровичу з Галичини — Стефану Яворському, що з волі царя московського виконував обов'язки московського патріярха („местоблюститель престола“). Він був автором панегіриків Мазепі і за його протекцією зробив собі кар'єру. Цим наказом звелів у Москві оголосити гетьманові Мазепі церковну анатему.

5) Видав пару день пізніше заклик до старшинства, що було при гетьмані Мазепі, вертатися на московський бік, обіцяючи їм за те не лише „прощення“, але ще й нагороду.

6) Кільком звезеним до Глухова старшинам (де повно було московського війська) „запропоновано“ було негайно назвати кандидата на нового гетьмана, при чому московський цар з поданих йому двох кандидатів (Скоропадського і Полуботка) вибрав Скоропадського, уважаючи того, яко не надто мудрого, за більше відповідного (пригадай Шевченкове: „нащадок гетьмана дурного“), бо Полуботок, сказав цар московський, „занадто хитрий, з нього вийти може другий Мазепа“.

7) Видав маніфест до українського народу (один з найпідліjších того роду документів), в якому обвинувачує Мазепу у тому, наче б то гетьман Мазепа, без відома Москви, для самого себе стягав цілий ряд податків, між ними і таку, зненавиджену народом, „оренду“ — „будьто на плату вой-

ську, а в самому ділі раді абагашченія своєво", заповідав скасовання податків, обіцяючи одночасно українців зробити „найщаслівейшим народом под сонцем", та запевняв усіх, що гетьман Мазепа „пересхал к каралю шведскому і Лещінскому, ат шведов вибраному на каралю польскому", щоб Україну „парабатить па прежньому под владеніє польское і Церкві Божій і святіє Монастирі атдать в Унію" (так писав, не перебираючи в засобах, Петро I, хоча знав, як опікувався православними церквами гетьман, не лише в Україні, але і на Сході, під владою турків, де, між іншим, наприклад, його коштом було видано, як ми вже згадували, в Алеппо православне євангеліє арабською мовою).

Щоб не вертати ще до цієї остатньої справи, мусимо зазначити, що як тепер (за большевиків), так і давнійш московська православна церква все була іграшкою в руках уряду (Т. I. ст. 42. „Основні закони російської імперії" іменують царя „Головою Церкви"), і як до Петра, так і після нього не раз наказувала анатемізувати людей віруючих, заслужених перед Церквою так, як і гетьман Мазепа, якого навіть Петро в наказі про прокляття назвав „великим строїтелем святих церков".

Про таку послужницьку роллю московської церкви свідчать численні факти.

Наприклад, цариця Катерина II наказала анатемізувати митрополита Арсенія (Мацієвича), який боронив Церкву і протестував проти конфіскації в неї монастирських земель, та живцем замурувати у в'язниці. Отже і цей неканонічний акт Петра I був лише демагогічним кроком, обчисленим на залякання широких мас і подиктованим аж ніяк не турботами про віру православному.

Зрештою, як такого, його розуміють і сучасники Мазепа, бо, наприклад, засланий в 1712 році за український патріотизм на Соловки протопоп лохвицький Іван Рогачевський, коли був у 1720 році ректором архангельської семінарії, сказав: „Наш Мазепа святий і в небі буде, а ваш цар у небі не буде".

Ці всі заходи Петра переведені в життя надзвичайно швидко і та увага, яка була до того прив'язана, поруч з комедією кари над подобою Мазепа в Глухові і „анатемізування" його портрету в церкві в присутності Петра, показують, яке велике значіння мала для москвинів позиція України в цій боротьбі!

Дуже характеристичне, що цар Петро I, котрий не відзначався релігійністю і московську церкву безцеремонно використовував у своїх цілях, поставивши себе фактично потім на її чолі, тут виступає як оборонець церков і монастирів. Ця „аргументація“, якою намагався він обдурити нарід український, мало чим різниться від засобів і аргументів, уживаних тепер червоними москвинами. Ось, у збірці „Полтавська битва“, виданій за редакцією Белоусова й Оглобліна (Укр. Акад. Наук), в статті останнього читаємо: „Шведське військо злучалося з культури, побуту і релігійних вірувань української людности“. Цей закид робить проф. Оглоблін в урядовому виданні країни, якої уряд саме тоді захолював організації „безвірників“ до різних злучань з віруючих!

Але не лише в цьому москвини та їхні прихвостні наслідують згаданий маніфест Петра I.

Петро (Пйотр) I своїм „маніфестом“ до українського народу, подиктованим московськими політичними інтересами, інтересами московського імперіялізму, маніфестом, що нічого не мав спільного з правдою, мав характер виразно пропагандовий, виявлює, що москвини правильно оцінювали величезне політичне значіння кроку гетьмана Мазепи і розуміли, що цей крок, навіть в разі поразки українців, може будити національну свідомість українців, вказуватиме їм правильний шлях рятунку і ляже в основу національних традицій українського народу. Розуміючи це, Петро I в згадуваному маніфесті намагався всіма можливими вигадками обпаплюжити великого гетьмана, захляпати московським болотом його чисті наміри, пустити в обіг наклепи про продаж України полякам, які б, зогиджуючи самого гетьмана і його спробу визволити свій нарід, тим самим кидали тінь на всі подібні наміри сучасників чи нащадків.

Тому, що антиукраїнську політику вів не той чи інший уряд, а весь московський нарід, шкурно зацікавлений у пануванні над Україною, духові нащадки Петра I повторюють з подивугідною неоригінальністю ті наклепи до нині.

Кожна тверезо думаюча людина розуміє, що старий, бездітний, самотній гетьман, наділений титулами, надзвичайно багатий, маючий довіря московського царя, два роки перед своєю смертю міг піти на такий крок лише з великої любови до України, лише з палкого патріотизму. Ось саме цю

шляхетну причину вчинку і треба було москвинам відкинути, саме ці стремління великого гетьмана заперечити, щоб його приклад не заохочував інших до наслідування.

Для цього вони пустили в обіг вигадку, немов гетьман Мазепа з егоїстичного самолюбства продав свій нарід і свою країну полякам.

Томуж, повторюємо, що антиукраїнську політику веде добровільно цілий московський нарід, а не якийсь один його „уряд" — цю брехню завзято повторювали і повторюють москвини та виховані ними яничари до нині. Звеличник московського імперіалізму, моск. поет А. Пушкін так формулює цей наклеп у своїй антиукраїнській поемі „Полтава", малюючи замість портрета гетьмана вигадану москвинами потвору:

„... он не вдает святині,
Не помніт благостині,
Не любіт нічево,
Кров гатов он лить, как воду,
Презірает он свободу,
Нет атчизни у него".

Щоб узасаднити ті підлі вигадки, вигадують (очевидно, не даючи доказів) московські історики та зрадники українці таке: „Мазепа був звязаний таємною угодою з польською шляхтою, яка вимагала від нього найшвидчої розправи з Палієм" („Акад. Наук УРСР „Нарис Історії України" 1942 р. ст 8), „зрадник гетьман Мазепа, ще кілька років тому уклав таємну угоду... про підкорення всієї України панській Польщі" (там же ст. 84). З огляду на велике політичне значіння цих московських вигадок і нині та конечність в інтересах московського пановання над українським народом прищепити їх українцям, московська окупаційна влада зорганізували у 1939 році урочисте святкування нашої поразки. У Полтаві з пропагандовою метою, з метою прищепити фальшиві погляди на наше минуле, організована була в часі з 8 до 12 липня 1939 року „наукова сесія Інституту історії України Академії Наук УРСР", присвячена Полтавському бою. Самозрозуміло, учасники цієї „наукової" сесії та пленуму мійської ради спільно з представниками партійних організацій звернулися до Сталіна з „Листом", якого особливо один ганебний уступ стверджує правдивість нашого твердження що-до політичних цілей, які змушують москвинів ширити їхні наклепи. Там, на ст. 13 (в тексті згаданого листа)

стоїть: „Підлий зрадник українського народу, кривавий пес Іуда — Мазепа, прямими нащадками якого є тричі прокляті буржуазні націоналісти і інші агенти капіталу... якщо ворог, забувши історичні уроки (лекції, Р. М.), спробує повернути колесо історії назад, український народ... стане на захист свого щасливого і радісного життя“. Під цими підлими словами підписалися всі члени згаданої „наукової сесії“, які здебільшого були москвинами чи іншими чужинцями, як С. Белоусов, проф. Оглоблін, Лебедев, Н. Полонская-Василенко (вона ж Василенко-Полонська серед емігрантів Р. М.), Предтеченський, І. Лочмель, М. Грінблат, М. Родіна, В. Муратов, Дядиченко, Подорожній (два останні — україн. зрадники).

Згадані члени „наукової сесії“ прочитали там „доповіді“, які мали доводити наведені вгорі слова листа, і ці статті склали збірник, який був дбайливо проредагований С. Белоусовим і проф. Оглобліним, при чому О. Белоусов пише на ст. 10 таке: „Ілюструючи основні твердження доповіді історичними документами, доповідач Інституту історії України проф. Оглоблін з вичерпною повнотою показав прогресивність і справедливість війни Росії проти Швеції“, а невідлучна товаришка його, „старший науковий співробітник“ того ж „Інституту“ — Н. Василенко-Полонська (яка на „батьківщині“ на першому місці писала своє московське дівоче прізвище) на одинадцятьох сторінках звеличувала і вихваляла Петра I, малюючи цього, як шисав Шевченко, „проклятого ката, що розпинав нашу Україну“, найбільш принадними фарбами і роблячи його, подібно до Сталіна, генієм, винахідником, ученим і т. д.

Той же С. Белоусов на ст. 18—19 признався, що „значіння цієї сесії дорівнює науковій конференції істориків“, які „ставлять свою історичну науку на службу народові“ (очевидно, не договорюючи — московському), якому залежить на викривленню правди, щоб „сторінки минулого нашого (?) народу були пересторогою всім сучасним мазепам і буржуазно-націоналістичним зрадникам“.

Що ми серед „джерел надхнення“ цих московських „науківців“ згадали Пушкіна, це також є узасаднене хоча б словами того ж Оглобліна: „Сотні наукових праць... прекрасні перлини російської поезії — „Полтава“ Пушкіна *) і

*) З тої ж „Полтави“ подає він у своїх „Нарисах з історії України“ аж 16 рядків на ст. 186.

„Войнаровський” Ріссва — увінчали цю знаменну епоху”. Проф. Оглоблін на цій же сторінці (21) зве великого гетьмана „зрадником Мазепою” і підкреслює „глибоку ідею — ідею братньої єдності двох народів — російського і українського, ідею їх нерозривного союзу, якої не хотіли розуміти буржуазні історики”.

З наведеного ясно є і мета, з якою московські історики, фальшуючи правду, обкидають багнюкою своєї злоти гетьмана, і що змушує, напр., того ж Оглобліна писати: „Мазепа, якого спокушала перспектива стати васальним князем десь на території Речі Посполитої” (ст. 22), повторюючи так і вигадку Пушкіна („нет атчїзни у нево”), і слова маніфеста Петра I — „персехал к каралю шведскаму і Лещїнскаму, ат шведов вибраному на каралєвство польское”, з метою Україну „поработить па прєжнему под владєніє польское”.

Тому ж, що москвини слушно прив'язують до цього наклепу спеціальну вагу, цей наклеп повторює стало з великою впертістю хоча б уже згадуваний проф. Оглоблін.

У збірнику „Полтавська битва” проф. Оглоблін вмовляє в читачів, немов „Тємні зрадницькі переговори Мазепи і частини старшинської верхівки з польсько-литовськими магнатами почалися ще в 1703 році . . . Мова йшла про відторгнення (відірвання) Лівобережної України від Росії і повернення її під владу шляхетської Польщі чи то на засадах Гадяцької угоди . . . чи то просто про відновлення status quo ante 1648 року, на що згоджувався Мазепа, якого спокушала перспектива стати васальним князем десь на території Речі Посполитої” (ст. 26).

У його праці, що була видрукована два роки пізніше в 1941 році („Нариси з історії України” вип. VI), читаємо на стор. 158: „Мазепа договорювався із Станіславом Лещїнським про безумовне присєднання Лівобережної України до Польщі, за що Мазепа ліставав, разом з князівським титулом, у своє особисте володіння воєвідство Вітебське і Полоцьке на правах герцога Курляндського, васала Речі Посполитої”.

У наведених словах, як бачимо, наклеп Петра I деталізується і знова поглиблюється, оскаржуючи гетьмана у продажі Лівобережної України в необмежену жодними умовами („безумовне”) неволю польську за сумнівну честь бути „герцогом Курляндським”.

Щоб надати більшої імовірності цілій тій наклепницькій праці („Нариси з історії України" вип. VI), спрямованій головню проти гетьмана Мазепи, автор її не лише пустив у обіг невдалий наклеп, зфальшовав минуле, але й намагасться підперти свої вигадки авторитетом Шевченка, пишучи в ній на стр. 12 про Мазепу, немов він був „одним з тих ‚ясновельможних гетьманів‘, яких полум'яний поет-революціонер з огидою і призириством назвав ‚варшавським сміттям‘”.

Тут слід згадати, що москвини, через своїх слуг, провадять свою фальшивницьку акцію з надзвичайною послідовністю й дбайливістю, а тому вони подбали про зфальшовання тексту твору Шевченка „Іржавець” у всіх „совєтських” виданнях творів поета, бо цей твір явно виявлює симпатію Шевченка до гетьмана Мазепи. Ось правильний текст зфальшованого уривка:

„А за ними Гордієнко,
Кошовий із Січі,
Веде своїх недобитків
Та плаче ведучи, —
Того плаче, що поради
Не подала мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати.
„Ой пожали б, як-би були
Одностайне стали
Та з хвастівським полковником
Гетьмана едали;
Не стреміли б списи в стрісі
У Петра, у свата,
Не втікали-б із Хортиці
Славні небожата,
Не спинав би їх прилуцький
Полковник поганій...”

Як бачимо, не завагався зфальшувати і погляди та почування Шевченка проф. Оглоблін, щоб тільки скріпити свої наклепи, метою яких захляпати гідким багном образ Великого Патріота.

Цей же самий нами наведений наклеп, який двічі майже без змін повторив проф. Оглоблін, повторює, вже працюючи серед української еміграції (цитуюмо далі за його автоконспектом, виданим У.В.А.Н.): „Отже Мазепа розпочинає переговори з С. Лєщинським, які завершилися на початку 1708 року укладенням формальної угоди про об'єднання України з Польщею на засадах Гадяцької угоди...” („Доповіді” проф. Оглобліна з 1947 року в УВАН). В ньому, як бачимо, так категорично сказано про „формальну угоду”, якою наче б то завершилася справа, що, здавалося б, проф. Оглоблін відмовився від головної своєї вигадки, обмежившись цією. Але це був лише: „пробний бальюн” і тому вже в тому ж році проф. Оглоблін, числячи на недоумковатість де-яких установ, (які не встані навіть додуматися, що „формальна умова” на основі Гадяцьких пунктів — виключає віддачу Лівобережної України просто, без жодних умов, під

польську владу), у році 1747 у органі прихильників Скоропадського „Український Літопис“, ч. 5-6, пише дослівно: „Тим цікавіші заходи Мазепи рр. 1707-1708 додати до своїх титулів це титул князя Чернігівського (чи Київського), абож дістати окреме князівство на терені Білорусі (на правах герцога курляндського, васала Речі Посполитої)“. Таке стоїть дослівно на ст. 15 „Українського Літопису“ ч. 5-6, з 1947 року.

Найва редакція „Українського Літопису“, містячи цю статтю, яка очорнює гетьмана Мазепу, як рівнож і інших гетьманів та козацьку старшину (хоча іншими словами, але в істоті речі так, як це робив її автор у своїх совєтських виданнях), зловилася на гачок „династичної ідеї“, якої наче б то дошукується автор її.

Ця стаття і інші подібні виступи проф. Оглобліна викликали реакцію у формі окремої брошури, а також статті інж. Бойдуника у „Промсні“. Проф. Оглоблін, після мовчанки, по чотирьох роках друкує вдруге ту ж статтю, вже у філадельфійській „Державницькій Думці“ ч. 4, не зазначаючи того. Вона є дослівним передруком з „Укр. Літопису“ лише з одною, надзвичайно цікавою, поправкою. Як знаємо, Петро I у свою „Маніфесті“ запевняв, немов гетьман Мазепа для власного збагачення брав податки, призначені на інші цілі. Проф. Оглоблін власне цю демагогічну вигадку й висунув, змодернізувавши її так, щоб вона робила з гетьмана — злодія, що обкрадав державу. Проф. Оглоблін згадав обидва рази про Мазепин „мільйоновий скарб, від якого завбачливий Мазепа не відділив решток генерального скарбу Гетьманщини“, а щоб це виглядало каригідним, в „Укр. Літописі“ на ст. 14 написав: „Гетьман Мазепа був, може, найбільш послідовним, глибоко переконаним прихильником міцної гетьманської влади на засадах властивого тоді передовим європейським країнам освіченого абсолютизму“. Проф. Герасименко першим звернув увагу, а за ним і згадувана брошура про проф. Оглобліна, на скандальну для освіченої людини, а не тільки „історика“, помилку. Це ж бо був кінець XVII віку, доба Людовика XIV, це б то розцвіту абсолютизму на Заході (про „передові європейські країни“ згадав проф. Оглоблін тому, що, помилившись майже на сотню років, думав про „освічений абсолютизм“, який справді виявлявся лише в „передових європейських країнах“). У „Держ. Думці“ проф. Оглоблін на стр. 45, друкує це речення, щоб вийти з прикрої ситуації, пропустивши при передруку слово „освічений“, зраджує однак фальшовання тим, що лишає недоречну в цьому випадку згадку про „передові країни“.

Самозрозуміло, що й цей наклеп на гетьмана Мазепу — є тільки наклепом. То були часи абсолютизму коли королі казали так, як і Людовик XIV: „Держава — це я“, отже тоді не лише всі податки, але й ціла деожава з населенням — уважалася приватною власністю володаря. Були вже і тоді прихильники республіки, але загально уважався правильним наведений погляд. Щож тобкається майна гетьмана Мазепи, то по перше гетьмани мали свій особистий скарб, до якого входили і скарби гетьманія Брюховецького. Многогрішного і Самойловича і також державні прибутки. У 1720 році Орлик у листі до шведської королеви свідчить, що гроші, які по смерті гетьмана Мазепи, завдяки фальшивим зізнанням, одержав небіж Мазепи — Войнаровський, як приватне майно гетьмана Мазепи — були в дійсності таким „гетьманським скарбом“, а особисте

майно гетьмана Мазепи, як стверджує ряд свідків — загинуло під Білою Церквою.

Таким чином, наведені слова проф. Оглобліна є лише безпідставним наклепом. Мазепа не мав пощо „відділяти” якихось „решток генерального скарбу” — оскільки увесь скарб був не його приватним майном, а скарбом гетьманів України.

Так виглядають і інші наклепи проф. Оглобліна на гетьмана Мазепу та взагалі гетьманів, які, немов на глум, видруковано в органі групи, яка зве себе „гетьманцями”.

Той же факт, що проф. Оглоблін відважився двічі повторити на еміграції наклеп про бажання проміняти Україну на герцогство Курляндське, свідчить також про те, яке велике значіння і нині надають тому наклепові москвини. Це й зрозуміле, бо без нього важко вмовляти в українські маси немов „в пам'яті пародій Мазепа назавжди лишився з ганебним тавром зрадника” (Оглоблін, „Полтавська битва”, ст. 28).

Але цього мало. Після другої світової війни, коли утворилася спеціально сприятлива для москвинів міжнародна кон'юнктура, а московським агентам та прихильникам пощастило дістатися не лише до українських установ, але й до добре стережених праць над атомовою бомбою — у де-кого з українців почала виявлюватися, як казали колись москвини, „шатость малоросійская”, це б то хитання.

Колишні москвофіли та ті, що підчас визвольної війни 1917-21 рр. були в складі московської „денікінської” армії й щойно на еміграції приєдналися до української культурного життя, почали виявлювати нахил до певних „ухилів” і тенденцію „переорієнтуватися”.

На тлі всього сказаного, кожне, навіть посереднє, ствердження можливої імовірності наведеної московської вигадки є дуже шкідливе не лише для української національної справи, але одночасно і для науки, оскільки воно допомагає ширитися неправді. Тому вимагається особлива обережність з боку українських істориків і не конче слід так реферувати чужі праці, як це робить, напр., переказуючи працю шведського автора Гільдебранда, проф. В. Крупницький.

Масмо на увазі коментарі до меморіалу, пересланого Станіславом до графа Пінпера (шведського канцлера) у червні 1707 року. Того меморіяла склав винницький староста на основі тасмних розмов, які вів не він особисто, але на його доручення католицький чернець Зеленський.

Усе, що цей чернець, згідно з „меморіалом” вкладає в уста Мазепи, є найяскравіше й цілковито неймовірне. Про отруєні москвинами провіанти, відомості про силу окремих військових груп і план операції та про кандидатів на польський трон. Ні один справжній вчений не може до тих вигадок поставитися поважно, а коли припустити, що справді щось подібного міг говорити гетьман ченцеві — то тоді це можна трактувати лише як доказ того, що Мазепа не хотів сказати полякам ані слова правди.

Крупницький признає вправді сам: „де-що виглядає тут сумнівне”, однак він, слушно сумніваючися у всьому, чомусь не хоче сумніватися в одному: „одного не можна заперечити. З українського боку було взято до уваги можливість зв'язку України з Польщею”, пише Крупницький. Ми вправі запитати: Чому? Адже ж коли три чверти меморіалу є вигадкою, то чому поляки, в інтересі котрих

(отже і польського короля) лежало намагатися переконати шведів, наче б то Україна визнає зверхність польського короля, могли все вигадати, а лише цього не могли вигадати?

Враховуючи, що й наведені слова Б. Крупницького, які ми подали, щоб об'єктивно ствердити, що не лише московські історики пробували підтримати наклеп, запозичений з маніфесту Петра I, уважасмо тим кончеційшим коротко нагадати історичні факти, які виключають будь-яку правдоподібність того наклепу.

Ми подавали вже раніше частину доказів, з яких випливає, що порозуміння з поляками не було. Докази: 1) зручна і послідовна політика Мазепи, спрямована до того, щоб не вертати, як того домагалася Московщина, Правобережжя полякам, 2) лист того ж польського короля Станіслава з вересня 1708 року, отже пізнійший за „меморіал", до Карла XII, у якому він приймає під увагу можливість виступу гетьмана Мазепи проти поляків і шведів, 3) свідчення Балюза, 4) покарання гетьманом Миклашевського за зносини з поляками і 5) маніфест Карла XII з грудня 1708 року, в якому він урочисто заперечує вигадки про намір будь-яким чином узалежнити Україну від Польщі.

Цих поданих докладніше попередю доказів було б аж надто багато, особливо, коли прийняти під увагу цілковиту відсутність будь-яких доказів на користь існування умови, що мала узалежнювати Україну від Польщі, але ми, з огляду на важливість справи та її виключне політичне значіння, вважаємо корисним подати ще два, особливо переконуючих і виключаючих будь-які припущення, аргументи. Попередю, однак, мусимо звернути увагу, що розмови старшини української в домах Апостола і Ломиковського, про які згадує Б. Крупницький, не можуть рівнож поважно братися під увагу як тому, що ті розмови не мали жодного зв'язку з політикою гетьмана Мазепи і могли лише свідчити про настрої в певному старшинському гуртку, так і тому, що є автентичні свідчення, які не лишають сумніву, що старшина українська не була втаємничена в пляни гетьмана.

Першим документом, який доводить, що ті чи інші думки, які кружляли в старшинському себедовищі, не маємо підстав пов'язувати з плянами гетьмана Мазепи, є документ де-що пізнійший. Маємо на увазі той меморіал, який по смерті гетьмана Мазепи українські старшини, що опинилися на еміграції на чолі з обраним новим гетьманом Орликом та кошовим Гордієнком, дня 20 жовтня 1709 року склали на руки Карла XII.

В цьому меморіалі стверджують найближчі співробітники гетьмана, що „до нині не відомі” їм „укриті і таємні наміри ясновельможного гетьмана Мазепи” і тому вони просять короля шведського „виявити наміри” гетьмана Мазепи в цій справі, якщо він виявив їх св. королівській величності”, а також те, що йому обіцяв король шведський.

Але ще більше значіння має те, що в московському „Щоденнику воєнних операцій полтавського бою” стверджується урядово, що в захопленому шведському архіві канцлер Головкін і підканцлер Шафіров знайшли багато листів гетьмана до шведського короля, в яких була мова лише про перетворення України в самостійне князівство, ні від кого незалежне.

Як бачимо, докази і документи, яких автентичність є безсумнівна, переконують цілковито в фальшивості вигаданого московською пропагандою цинічного наклепу на особу і політику великого патріота — гетьмана Мазепи.

Виключно політичне значіння наклепу, пущеного в обіг ще маніфестом Петра I і з такою впертістю ширеного і до нині (навіть українською мовою!) в начебто наукових працях, цілковито узасаднює конечність певного відхилення від сухого переповідання подій, від переповідання, „як було”.

Ми мусіли затриматися на наклепі, пущеному в обіг маніфестом Петра I до українського народу, щоб краще висвітлити правду, яку мусимо не лише знати, але й беззастанно боронити перед замахами нашого історичного ворога, для якого немає нічого святого, бо ж порушена справа має величезне політичне значіння.

Тепер вертасмося до опису дальшого розвитку подій, підкресливши, що через недоцінення Карлом XII ролі Батурина, недоцінення спричиненого його зарозумілістю та браком політичної елястичности, і через пізнійшу занадто прямолінійно-салдацьку систему репресій не міг український гетьман розвинути жодної протиакції, а тому і всі згадані заходи Петра I мусіли впливати на населення, викликаючи дезорієнтацію. Лише страшною ворожістю до москвинів і просто інстинктовним відчуванням у них своїх ворогів можна пояснити, що і далі ми помічаємо всеж на загал прихильне ставлення українського населення до шведів, аж до самої неfortunної їхньої виправи на Слобожанщину.

В багатьох місцевостях, де стояли москвини, важко було поінформувати мешканців не лише про мету шведсько-української умови, але й про існування самої умови. Тому

добрі відносини з населенням і харчі мали шведи лише в стародубському полку. На Полтавщині бувало різно. В зв'язку з цим зимівля (а зима того року була винятково тяжка) була важка, хоча, звичайно, не можна було навіть порівняти відношення українського населення до шведів з відношенням москвинів, які на Смоленщині палили все, а самі тікали, лишаючи за собою голу землю. В Україні, там, де не було москвинів, населення охоче продавало подостатком харчів, а в околицях Батурина і взагалі на Сіверщині, не зважаючи на страшний приклад гетьманської столиці, — зустрічало хлібом—сіллю, медом і яблуками як гетьмана Мазепу, так і шведського короля. Винятково тільки траплялись на Україні випадки або спроби не пустити в місто, однак це мало місце там, де стояли московські залоги (місто Сміла, місто Веприк), лише в подібних випадках шведи, не входячи в те, чи охоче, чи неохоче помагало населення москвинам, — карали його, трактуючи як підданих союзної держави, що зрадили своєю владою. Слобожанщині вони вважали за територію ворожої держави (формально мали рацію — бо вона не належала до Гетьманщини) і там, з наказу короля, підчас зимового рейду (в лютому 1709 року) поруйновано було все, що лише лежало на шведському шляху. Москвинів і козаків перебито, жінок і дітей забрано зі собою, а оселі попалено. Це викликало страшне обурення населення Полтавщини, і щойно тоді почалася навіть спорадична українська партизанка проти шведів. Застосовані тут масові репресії збільшили ще партизанку. Таким чином карні експедиції пошкодили найбільше таки самим шведам. Гетьман інтервентував у цій справі, та було вже запізно.

Але вертаймося до того моменту, коли шведсько-українські війська повз Батурина почали посуватися в бік Полтавщини.

Майже одночасно з Батурином, завдяки зраді полк. Скоропадського ввійшли москвини до Стародубу, а також і в Новгородсіверську фортецю, в яку їх вночі провів один запроданець.

По всій Україні розкидані були московські гарнізони, а це дало можливість московській армії фактично захопити майже всю територію України, ширючи нечуваний терор. Козаків, яких лише підозрювано у ворожому відношенню, масово вішали на пливучих шибеницях і пускали Дніпром на пострах, ще зараз по зайнятті Батурина, а з наступленням зими — закатованих прибивали до стовпів по шляхах,

Лебедин і головну квартиру московського царя обернено в катівні, в яких закатовано сотки українських патріотів. Там діяла жахлива „Канцелярія амбасадорів“, використовуючи нові знаряддя тортур, заведені Петром. Закатовано там було на основі підозрінь в укр. патріотизмі не менше 900 душ старшин і козаків. Так повстав у Лебедині окремий цвинтар під назвою „Цвинтаря гетьманців“, але перед ним нещасні переходили довгий ланцюг мук.

Українські війська на шляху до Полтави здобули важливу твердиню — Гадяч, в якому засіли москвини. Полтави, в якій була велика московська залога, здобути не вдалося і шведсько-українські війська мусіли почати облогу.

В Полтаві стояв свіжо зміцнений москвинами московський гарнізон (було там 4 500 москвинів), а до них дісталася ще 1 000 москвинів, переодягнутих у шведські мундури, і шведи, котрі не мали вже важкої артилерії, не могли її здобути. Облога затяглася, а це ще погіршувало ситуацію.

На додаток до того почалась зима, винятково тяжка того року. Околиці Полтави не могли прохарчувати цілком незабезпечену харчами шведсько-українську армію. Дошкуляв шведам також брак одягу. Ряд твердинь Гетьманщини або здобули москвини завдяки зраді, або вже раніше тримали в них свої залоги і звідти робили наскоки на шведів. Тому шведсько-українська армія не лише не мала жодної бази придатної до зимівлі, але й була майже оточена ланцюгом ворожих твердинь та опорних пунктів. У кінці зими Карло XII спробував кинути частину своїх військ на Слобожанщину. Але шведам винятково не щастило: підчас рейду почалася раптова відлига і повінь, яка унеможливлювала пересування.

Щойно в середині березня Запоріжжя ухвалило підтримати гетьмана Мазепу і в кінці того місяця прибули під Полтаву запорожці, які по дорозі мусіли розбити московські відділи, що намагались перешкодити об'єднанню їх з рештою українських військ. Однак боротьба затяглася і носила вже характер несподіваних нападів у некористних для українців і шведів умовах (твердині довкола були у московських руках). Це все змусило шведського короля, армія котрого рівнож була виснажена і зменшилася числово, постановити лати рішучий бій. До цього бою й прийшло дня 27 червня 1709 року під Полтавою.

Карло XII, ранений у переддень бою, не міг сам керувати військами і це спричинилося до поразки шведсько-україн-

ської армії, яка навіть у тих несприятливих умовах і при дуже нерівних силах могла не наступити.

Сучасні московські історики та їхні українські підголоски запевняють, що „Мазепа бил безполезний предатель” (професор Ключевській), або пишуть: „ненависть народніх мас України до Мазепи вибухла з новою силою. На зраду Мазепи народ відповів рішучою боротьбою. Весь український народ не пішов за Мазепою”. (О. Оглоблін, збірн. „Полтавська битва”, стор. 19—29, 1940.)

У тому ж збірнику Н. Василенко-Полонская, т. зв. науковий співробітник „Інституту історії України” (стаття: „Роля Петра I”, ст. 131), пише всупереч правді: „Петро не сумнівався в справжніх почуттях українського народу і не думав, що він може бути солідарним з зрадником... В російський табір потяглися сотні й тисячі українців з заявами про непричетність до справи Мазепи... Населення полків... Прилуцького, Лубенського і Миргородського заявляло про свою вірність... Ніде на всьому своєму шляху шведські війська не зустрічали такого однодушного опору, як на Україні”.

Знову ж „кандидат історичних наук” того ж Інституту В. Дядиченко (що разом з проф. Оглобліним і Василенко-Полонською брав участь у складанні збірника „Полтавська битва”) в „Нарисі Історії України”, виданому в Уфі в 1942 р., пише: „Українські козаки й селяни не пішли за ненавистним їм Мазепою. Вони хоч і були невдоволені політикою царського уряду на Україні, але не хотіли відриватися від Росії, від братського російського народу... Населення міст і сіл піднялося на боротьбу проти шведської навали. Невеликий гарнізон Полтави і озброєні жителі (всього коло шости тисяч чоловік) мужньо відбивало атаки 20 тисячного шведського війська” („Нарис історії України”, ст. 85).

Нарешті в „Історії України” Холмського читасмо: „Мазепа намагався підняти нарід до повстання... вияснив причини, чому він розпочав війну з Московщиною. Але одиноким його успіхом було те, що на допомогу прийшли запоріжці... Решта населення... залишилась пасивна...” (ст. 256).

Так і в цьому випадкові (як і в попередю вказаних) згадана „Історія України” відгукується луною, повторюючи основну ідею наведених попередю тверджень (порів. зі словами Оглобліна „Карлу і Мазепі вдалося перетягти на свій бік Запоріжжя... але українське козацтво і весь україн-

ський народ не підтримали запорожців", „Полтав. битва", ст. 31).

Як бачимо, московські політичні інтереси в цій справі вимагали цілковитого зфальшовання правди.

Це, зрештою, і зрозуміле! Признати, що український нарід, не зважаючи на надзвичайно неприємливі обставини, московські залоги і втрату Батурина, всеж підтримав свого гетьмана в боротьбі за визволення з московського ярма України, це значить признати, 1) що гетьман Мазепа був не „авантюристом", зненавидженим українським народом, що, звичайно, від нього тоді б відвернувся, але тим, хто розумів потреби і мрії свого народу, котрий зробив те, чого бажав і про що мріяв народ український, 2) що український нарід бажав відновлення своєї державности і ненавидів москвинів і 3) що український нарід дав шведам підтримку більшу значно від тої, на яку вони заслужили, допустившись ряду засадничих помилок.

Московських істориків, як це ми вже бачили, правда не обов'язує — вони самі, дословно, „творять" історію, а однак ми мусимо скільки слів сказати про справжній стан та про те, чим вони оперують у цьому випадку.

Ми знаємо, що яким би терором ні тримався окупант, які б повстання ні придушував — він ніколи до того не признається і признатися не може! Навіть коли населення окупованої країни займає ворожу поставу, не йде на співпрацю — і тоді окупант запевняє всіх про прихильність того населення до окупаційної влади (приклад з новітніх часів: польська „легенда" про симпатії українського населення польської держави до цієї держави, або московські запевнення про відданість Москві українського народу).

Це загальне і добре відоме явище наказує нам шукати „джерел надхнення" згаданих істориків в пропагандових заявах москвинів із часів Мазепи, а не в перебігу подій.

І справді той же Петро I в листах своїх запевняв, немов український нарід виявляє до своїх гнобителів і катів найбільшу любов і зворушуючу приязнь. „Здешній народ", писав Петро I, „со слезами жалується на ізменника Мазепу і неопісуемо злобствує".

В іншому листі він же запевняє, що „народ zelo твердо стоїт, што больше не надобно ат ніх трєбовать".

Слідом за своїм царем, звичайно, і Меншіков, ще в жовтні 1708 року, рапортує: „В подлом народе . . . нікакова худа ні в ком не відеть”. Можна було навести ще кілька таких рапортів.

Але картина справжніх відносин українсько-московських стане ясною аж тоді, коли ми собі нагадаємо такі факти: 1) ціле майже населення Батурина (за винятком дуже невеликої кількості молодих дівчат, захоплених москвинами в неволю) було вимордоване за той завзятий спротив, який воно чинило москвинам; 2) шибениці з повішеними батуринцями пливли за водою річками, а ще скорше летіли звістки про нелюдський московський терор — одне й друге змушувало населення, яке не мало де дітися і не мало зброї, щоб боронитися, рятувати життя заявами льюальности; 3) той же Меншіков (та інші москвини) поносить відповідальність за катовання українського населення не лише в Батурині, але і в інших місцевостях, катовання, яке є річевим, переконуючим запереченням його власних слів; 4) терор, що скаженів на всіх землях українських, які займали московські війська, і про який знав Петро I, бо він наказав його стосувати до українців, є доказом, що Петро I писав одне, а думав цілком інше, і 5) „заяви льюальности” від слабших духом одиниць (часто саме тих, які перед тим гостро висловлювались проти москвинів), одержували москвини здебільшого тоді, коли в більшій кількості обсаджували якусь місцевість.

Наведені нами факти й міркування самі вже вичерпуючо доводять фальшивість наведених попереду слів московського царя та його підручних і управнюють, відкинувши їх, приймати під увагу в першу чергу самі факти, а також шукати за рапортами, які хоча залишалися невідомими загалові та зате пояснюють політику терору, стосовану москвинами.

Коли ми звернемося до фактів, то мусимо нагадати, що, напр., Н. Василенко-Полонская тенденційно поширила заяви де-яких сотенних осередків полків Прилуцького, Лубенського і Миргородського на населення цілих полків, заяви, які були повязані з наближенням московських військ і відсутністю інформації. (Збірник „Полтавська битва”).

У Полтаві населення було змушене до оборони міста московською залогою, яка за найменший натяк, або спробу ухилитися, катувала і вбивала мешканців. Московський підлабузник — Дядиченко пише, що „гарнізон і озброєні меш-

канці" не перевищували числом шости тисяч. Тимчасом ми знаємо, що московська залога Полтави складалася з чотирьох з половиною тисяч москвинів, до яких весною 1709 року прорвалося переодягнутих у шведські мундури ще 1 000 москвинів. Таким чином московська залога фортеці перевищувала 5 000. Отже, яку кількість козаків полтавського полку (бо такі були в Полтаві) змусили москвини битися (включаючи й населення), коли Дядиченко усіх оборонців нараховує до шости тисяч?

Більша частина населення полтавського полку (особливо його південної частини) боролася проти москвинів.

Про саму Полтаву доносив у кінці 1708 року московській владі охтирський полковник Осіпов, що „Полтава із давна нестатечная і тепер з неї добра не сподіватися”.

Кожний протимосковський виступ українців на тлі терору московського і тих тягарів, які сполучені були з зимівлею незабезпеченої під кожним оглядом (після втрати шведами обозів і втрати Батурина) шведської армії — треба розцінювати як особливо важливий факт. До того додати ще треба жорстоке поводження шведів під час рейду в середині лютого 1709 року на Слобожанщину, які хоча згідно з наказом короля мали не вбивати українців, „що втекли туди з України, а пускати до дому”, однак зруйнували землі, якими проходили, й вибили багато слобожан, яких уважали московськими підданими (вони такими під оглядом правним і були). Вістки про те, як ми вже казали, обурювали українців.

А проте запорожці, коли до них приїдять московські послы в супроводі кількох українських зрадників намовляти підтримувати москвинів — відправляють їх з нічим, а зрадникам загрожують розправою, на яку вони заслужили. Коли ж приїдять на Запоріжжя послы гетьмана — запорожці 12 березня 1709 року однодушно ухвалюють підтримати боротьбу за волю і приєднуються потім до українсько-шведських військ в кількості до 15 000 досвідчених в боях козаків.

Все це разом надає величезної переконуючої сили донесенням московських військових та цивільних провідників, які в своїх таємних рапортах пишуть правду, що заперечує наведені попереду вигадки. Для прикладу можемо згадати хоча б рапорт тодішнього київського московського воеводи — князя Голіцина (якому ми можемо більше вірити, як наведеним московським історикам та їхнім

українським прихвостням), який наприкінці 1708 року доносив тому ж Меншікову, що більшість містечок і міст Правобережжя прихильна до Мазепи: „все голдуют ему і за істину признают”.

Подібно ж оцінює настрої населення московський генерал Ренне, який у кінці березня 1709 року повідомляв, що „мужікі все атлажілись і уже давно нам нє-приятелі” (мова про сільське населення запорожських земель і півдня Полтавщини).

Далі рапорти стверджували про протимосковське повстання, яке почалося на Слобожанщині.

Таких рапортів можна було б навести більше, і факт, що москвини мусіли виділяти більші військові сили і карні відділи для боротьби з українськими партизанами та те що протимосковські повстання спалахнули всюди за винятком районів, де були сконцентровані великі сили — доводить безсумнівно брехливість як наведених попереду тверджень московських істориків, так і вигадки, немов „явна зрада Мазепи стала серйозною пересторогою для широких мас українського населення. Давно вже старшинська верхівка й Мазепа, оточені ненавистю і гнівом трудящого люду, почували себе, як у завойованій країні” („Полтавська битва”, Оглоблін, ст. 29).

В повній згоді з тими пропагандовими твердженнями московських істориків, які є висловом московських політичних інтересів — є стремління звести майже до зера участь українців у боротьбі шведів з москвинами. Для цього, між іншими, використовується також замовчування ролі українських військ шведськими мемуаристами, учасниками боротьби. Замовчування таке зрозуміле для всіх, хто знає психіку воюючого, що вернувшись з війни, найчастіше розповідає лише про себе і свої частини.

Забувається також, що коли, напр., такий Скоропадський ще перед упадком Батурина не виконав (а навмисне вичікував) наказу гетьмана Мазепи поспішитися зі своїм полком на допомогу Батурину, то справжній патріот, кошовий запорожський Гордієнко — приєднався до шведів навіть аж весною. Це тим більше симптоматично, коли матимемо на увазі особисте ворогування гетьмана з кошовим.

Говорячи про приєднання цілої Запорожської Січі на чолі з кошовим Гордієнком, слід нагадати також про ті повстання, які пов'язують дослідники з виступом запорожців по боці шведів проти Московщини.

Отже, як довідуємося з уже згадуваного рапорту московського генерала Ренне Меншікову з дня 25. III. 1709 року, „Ониє (це б то запорожці) також і тамошніє мужікі, все атлажілись і уже давно нам неприятели”. Мова тут про цілу південну частину Полтавського полку і взагалі південну Гетьманщину. Тоді з власної охоти, ведені ненавистю до москвинів, приєдналися до українського гетьмана і шведів міста: Келеберда, Маячка, Переволочна, Нехвороща, Новий Санжарів, Царичанка та інші. Московські джерела обчислюють кількість самих діявших там партизанів на яких 12—16 тисяч. Це повстання з Полтавського полку почало ширитися на Слобожанщину, ціле ж Правобережжя (як це подавав у рапорті князь Голіцин) рівнож пішло за своїм гетьманом і шведами. Тому мав рацію генерал Ренне писати алярмуючі листи, твердячи: „Здесь больше агонь разгорается, который надобно заранее гасить”. Ці алярмуючі рапорти мали наслідки і туди для боротьби з повстанням кинули москвини великі сили, яким, завдяки браковій своєчасної підтримки з боку шведів, вдалося боротьбу за волю потопити в крові українського народу, про що свідчать слова одного з рапортів: „Посланая наша партія... щастливое нападение учинила і многих запорожцев і мужиков... порубала і поколола, а несколько живьем взяла, а остальные ушли в замок і заперлись”.

Таких звідомлень і рапортів про спроби населення України приєднатися до свого гетьмана і шведів збереглося більше, але й вже наведені виявлюють усю брехливість вигадки московських істориків, немов український нарід „ненавидів” Мазепу і пішов не за ним, а за гнобителями України! Було, як бачимо, навпаки, і населення — не зважаючи на захоплення москвинами важливіших стратегічних пунктів -- намагається боротися проти москвинів.

З огляду на спроби москвинів і московських підлабузників викривити правду що-до участі українців у повстанні гетьмана Мазепи, мусимо подати де-які цифрові данні, котрі виказують найкраще всю брехливість московської і подібних „історій”.

Шведи, на початку цієї кампанії, мали взагалі на Сході Європи коло 70.000 чоловіка, а москвини біля 140.000. Одначе на Україні, в районі Полтави, шведи мали (в наслідок втрат в попередніх боях та інше) --- лише коло 30.000, а в Полтавському бою брало участь здатних до боротьби шве-

дів — тільки 18.000 проти 40.000 самих регулярних московських військ. (До цих останніх, саме перед Полтавським боєм, наближалася певно не менша числом, помічна калмуцька армія).

На тлі цих цифр загальна участь українців не є аж такою малою, бо з гетьманом прийшло біля 5 000 козаків*), покинута залога Батурина — 3 000, вже хочби з огляду на дуже великі втрати, що мали москвини підчас штурмів — мусить бути також дорахована, а крім того з Гордієнком прибуло ще 15 000 запорожців, це б то разом вже маємо 23.000. Однак треба до них дочислити й залогу самої Січі, бо проти неї мусіли москвини вислати великий кількатисячний відділ під проводом Яковлева. Січ же була в даний мент резонатором настроїв українського народу, а це видно з того, що хоча, підчас наближення до неї москвинів, там вже не було ні Гордієнка, ні його найближчих помічників — і хоча Петро ще раз наказував перед атакою послати до Січі когось, хто б умів „не только шпагой, но і ртом действовать” — жодна демагогія не помагала. Запорожська Січ не піддалася! З величезними втратами здобули її москвини тільки за допомогою зрадника — полковника Галагана, що перебіг, спокушений обіцяними царем нагородами, від Мазепи до москвинів і тепер вислугувався ворогам України. Галаган провів москвинів через відомі йому ще з часів перебування на Запорожжі стежки у плавнях та багнах. Запорожці, що відбили попередю всі атаки, прийняли цей відділ за шведів, ведених запорожцями на підмогу, і вийшли з укріплень на зустріч. Побачивши свою помилку — почали розпачливо боронитися. Зрадник Галаган нахилив їх скласти зброю, гарантуючи присягою їм життя. Коли ж зброя була складена — почалася різня і жахливі катовання. Звичайно, з оборонців Січі рівнож не лишився ніхто живим. Січ була так варварськи знищена, як і Батурин. Отже, коли додати ще й цих українських героїв — то треба вважати, що до боротьби проти Москви під проводом Мазепи виступило не менше 25.000 душ озброєного досвідченого козацького війська, це б то мало що менше, чим було самих шведів! Не треба також забувати, що також довелось

*) Д.Зільман пише загальниково — „кілька тисяч війська”, інші джерела подають інші числа, які дозволяють усталити наведену кількість.

з втратами здобувати москвинам Переволочну, яка мала лише запорожську залогоу і втрата якої по полтавській поразці була важкою несподіванкою і утруднила дуже відворот шведсько-українських військ, бо тут по перемозі вирізали москвини всіх, хто лише жив у Переволочній, й понищили всі човни та укріплення. Знаємо також і про існування численної української партизанки проти москвинів та ряду народніх повстань — отже все ж, як бачимо, зважилося зі зброєю визволити Україну з московської неволі в тих безнадійно несприятливих умовах навіть за найбільш скромним підрахунком не менше, як 30.000 душ, коли не рахувати партизанів, а з ними число українців, що боролися (лише не одночасно) проти москвинів, треба підвищити до яких 55.000, коли не більше.

Висланий польською шляхтою з Житомира її представник мечник Рибіньскі стверджував, що на звістку про перехід Мазепи на бік шведів населення відмовлялося виконувати свої „повинности” і почало масово творити козацькі загони для підтримки свого гетьмана.

Такі настрої українського населення, між іншим, пояснюються також сталими непорозуміннями і ворожнечою, яка ще раніше панувала і зміцнювалася щораз більше між українськими допоміжними військами, з одного боку, і москвинами, з другого боку, підчас далеких походів і війн, що вів їх Петро I.

Нарешті, треба сказати, що запорожці не лише по прибутті (а навіть і до об'єднання зі шведами) розбили московські війська в районі Дніпра і Ворскли, але й брали велику участь і мали поважні втрати підчас облоги Полтави, де виявили не-аби яку мужність і завзяття. Вони ж прикривали південний фронт шведів. Мало того, коли нездарний шведський генерал Левенгавпт капітулював над Дніпром (підписуючи ганебну умову, згідно з котрою мав видати своїх союзників-українців, чого, звичайно, виконати не був у силі), то козацька армія не піддалася.

Над Богом витримало переможний бій з 8 000 відділом московської кінноти знову ж наше козацьке військо, а в першу чергу запорожці.

Коли прийняти під увагу усі згадані попередю московські заходи і брак змоги у гетьмана порозумітися з власним народом, треба вважати участь українців у змаганні за відновлення української держави за надзвичайно високу, що є безперечно дуже неприємним фактом для москвинів.

Дня 27 червня 1709 року прийшло до бою під Полтавою, в якому москвини мали величезну числову перевагу, а крім того ранений в переддень Карло XII не мав змоги особисто керувати боем. У полтавському бої українське військо участі не брало — його завданням було держати в облозі Полтаву (Крман подас, що це завдання виконувало 6 тисячне козацьке військо), решта ж — прикривала південне крило шведів. Однак, як ми вже згадували, в боях перед тим і виконуючи це завдання, українці брали участь та мали перемоги (напр. під Нехворощою розбили запорожці московського генерала Шаумбурга). За таких, однак, обставин під Полтавою могло мати місце лише те, що трапилось. Це був трагічний день для України, для ряду майбутніх поколінь українського народу. По Полтавській поразці, такій страшній Україні в наслідках, яка була безперечно, як ми вже згадували, не лише наслідком рани Карла XII, але й величезної числової переваги москвинів (40.000 регулярного московського війська без допоміжних відділів при 72 гарматах — проти 18.000 виснаженого війська при 30 малих гарматках).

Згідно зі свідченням шведів практикували москвини по цьому бої масові, звірські екзекуції над полоненими козаками, яких там закатовано кілька тисяч.

Під Переволочною шведи не застали човнів для переправи, бо їх понищили москвини, і хоча все ж залцпалася переправа коло села Кишенки, шведи (14.000) капітулювали. Тут той же Левенгаупт, що вже показав себе як нездарного коменданта, намовив Карла XII раніше за військо переправитись через Дніпро, а сам напросився на ролю командуючого військом, що ще лишалося на лівому боці. Він не дотчмався ні до чого ліпшого, як перед лицем надхотячої московської кінноти зробити „плебісцит“ серед вояків у справі капітуляції чи продовжвання боротьби. Коли підчас урядженого замість контр-атаки „плебісциту“ більшість вояків висловилася за дальшу боротьбу — він скликав полковників та генералів і тамтих намовив до капітуляції.

Під Переволочною, як ми вже казали, переправлялись не було чим, однак українські козаки, навіть, коли не вмiли плавати — кидалися в річку, воліючи втопитися, ніж потрапити в руки московських катів. Там москвини залишили життя, з числа попавших усе ж в їх руки, тільки 2 700 козакам, томч що вони щойно прилучилися до війська гетьмана Мазепи, обегнувши їх однак у „поспільство“.

Ці факти показують, як безсоромно брешуть всякі московські підбрехачі, кажучи, буцім то Мазепа не користувався підтримкою українського народу.

Навпаки! Ми могли бачити, що, не зважаючи на терор, а також на брехливі обіцянки, нагороди та гроші — навіть особисті вороги Мазепа, не будучи з ним у змові, без жодних відомостей про умови шведсько-українського порозуміння, всі рвуться разом зі своїм гетьманом до боротьби з Москвою! Всіх їх об'єднувала одна велика ненависть до москвинів, яка й змусила їх вхопитися за зброю не з примусу — лише з власної волі. Ми з певністю подали значно меншу кількість козацького війська за ту, яка дійсно брала участь у боротьбі з москвинами, хоча б вже тому, що ми не враховували всіх тих менших козацьких залог і дрібних відділів, які ставили, або хотіли ставити збройний опір москвинам (напр. хочби залоги Новгородсіверської, вирізаної москвинами). Однак, не зважаючи на сказане — український нарід задокументував свою волю до відновлення державности, свою зненависть до москвинів і бажання підтримати свого гетьмана, показним числом у майже 55.000 душ, яке — не з вини українського народу чи гетьмана — не могло, зосереджувавшись, діяти як велика армія. Ця велика сила, завдяки розміщенню що до війни московських залог на українських землях, а також завдяки заходам Петра, про які була мова — була зліквідована в роздріб і тому по поразці під Полтавою лише відносно невеликі сили відступили на турецьку територію.

Не зважаючи на всі ті втрати по дорозі під час двох переправ на Дніпрі і на Бузі, не зважаючи на те, що певне чи не три чверти простого козацтва, бачучи безвиглядність дальшої боротьби, полишені шведами їх власній долі — розбіглися, все ж крім всієї кращої старшини дісталось з гетьманом на еміграцію більше 6 000 козаків!

Однак мусимо не забувати й того, що багато запорожців, завдяки зраді Левенгаупта, загинуло під Переволочною, а знову у серпні 1709 року, коли шведи під час рейду в бік польського кордону під проводом генерала Ілленкрука капітулюють під Чернівцями перед переважаючими московськими силами, то лишають на поталу ворогові коло тисячі запорожців, з яких більша частина заплатила життям в наслідок зради товаришів зброї.

Шведські ж джерела занотують, що в часі між липнем і жовтнем 1709 року пробивається з України ряд менших

козацьких відділів, які за свідощвом Кохена досягають разом тисячі козаків.

Отже з усього сказаного ясно, що причина поразки гетьмана Мазепи та Карла XII у жодному разі не була наслідком байдужости широких українських народніх мас та що Україна підчас цього „збройного плебісциту” — „головувала” зброєю за політикою гетьмана Мазепи і проти московських окупантів.

Безперечно Петро I, який не відзначався військовими здібностями, був кращим політиком за Карла XII і відзначався користною для того безпринципністю та цинізмом. Натомісьць Карло XII у цій війні виразно „не мав щастя” і мав маловартних помішників. Напр., згадуваний Левенгаупт зробив непоправиму шкоду своєму королю, коли всупереч його наказові посувався надто поволі (він виправдувався „розрухами і бунтами у війську”, які здебільшого бувють у нездалих комендантів) і тим спричинив поразку під Лісною.

Успішний рух Карла XII у бік Харкова в лютому — нівечить несподівана відлига.

Одначе під Полтавою все ж міг Карло XII одержати перемогу, бо ж під Нарвою 12.000 шведів розбили 34.000 московську армію! Але тут рана Карла XII змусила його передати командування Реншельду і той допустився ряду кольосальних помилок, які разом з браком артилерії дали москвинам перемогу.

Очевидно, і з Батурином не пощастило Карлу XII. Треба думати, що коли б був поспішив Карло XII до Батурина, не помогли б москвинам ні їхні залоги, ні терор, ні брехливі маніфести, ні золото!

Деякі зі сучасних істориків, що самі плутаються у біжучих подіях і виявляють повне невміння передбачати їх розвиток, дуже люблять „повчати” гетьмана Мазепу, уділяти йому поради, зокрема бачать його „помилку” в тому, що він „своєчасно не підготував козацтво”, не порозумівся зі старшиною, взагалі через „надмірну боязкість” ховався до останнього моменту зі своїми плянами і тому лишився сам, а міг зняти всеукраїнське повстання.

Отже всі ці зькиди є неслухні і смішні. Писати можна все, — папір витримає! Але сліп пам'ятати, що гетьман Мазепа служив при гетьмані Дорошенкові, а потому Самойловичу та й чув про часи Виговського — тому він добре знав, яких розмірів досягало донощицтво здеморалізованих

його земляків. Рада мудрих істориків могла лише завести його на Сибір і нікуди більше.

Стільки ж вартий закид: „Мазепа мав змогу виступити проти Петра та ввести в життя союз України з Швецією, яко двох рівнорядних держав, та він уперто тримався царя”.

Це йде мова про 1704 рік! „Виступити” і „виграти” можна легко пером в половині ХХ віку, але не за тих обставин, і смішно писати про „введення в життя союзу зі Швецією”, коли того союзу ще не існувало і коли ще імовірно Карло XII не цікавився ним. У тих обставинах, звичайно, не було жодною штукаю „повстати”, але було штукаю — виграти. Політик не може без крайньої потреби ризикувати життям свого народу, майже не маючи шансів на успіх.

Настрої ж українців, свідомість мас була така, що коли б не помилки Карла XII та не випадковий збіг обставин, Україна безперечно була б незалежною державою і історія світу пішла б іншими шляхами.

Звичайно, Петро I був того всього свідомий, свідомий, що його імперія висіла на волосочку, і саме тому він так палко бажав помститися на гетьмані, що й від турецького султана і від Карла XII лобовався видачі Мазепи, а тому, що обидва відмовили, пробував підплатити великого везіра за 600.000 таларів, але і з того також нічого не вийшло.

Не пощастило Петрові I, котрий не відзначався великодушністю^{*)}, мати приємність закатовання гетьмана Мазепи!

Старий гетьман, зажурений таким закінченням розпочатої справи, не витримав по цій поразці надто довго і помер 21. 9. 1709 року в Бендерах. Поховано було гетьмана в Галаці, в монастирі, що підлягав царгородському патріярху. Перед смертю наказав Мазепа спалити всі свої папери: „Нехай”, сказав він, „один я буду безталанний, а не многії, о яких вороги і не мислили, або навіть мислити і не сміли”.

„Ці благородні слова і вчинок”, каже проф. Д. Дорошенко, „стоять у повній гармонії з тою відвагою, з якою понад 70-літній дід поставив на карту все, чим може дорожити в його віці людина, і свідомо взяв на себе величезну відповідальність, аби здобути рідному краю волю і незалежність” („Нарис історії України”, том II).

^{*)} Цю прикмету вигадав Пушкін, але факти: покарання стрільців, власного сина, терор на Україні — доводять мстивість і жорстокість його.

Москвини не лишили і по смерті великого українського патріота в спокою: по багатьох роках, коли вже давно не було в живих і Петра І, прибув військовий московський корабель до Галацу, і морці того корабля вночі викрали домовину великого гетьмана і правдоподібно вкинули її до моря!

Та доконавши такого ж вчинку, як поляки з костями Богдана, москвини далі негавали.

Московська рука переслідувала й далі все, що було пов'язане з імям гетьмана Мазепи, намагаючися прищепити українському народу до нього осуд і призиство.

Безпосередньо по своїй перемозі москвини всіх, кого підозрювали в найменших симпатіях до гетьмана — карали засланням, а то й тортурами. Опановані шаленою зневажистю до цього українського патріота, який мало не вирвав з московських пазурів багату українську землю, підставу московської могутності в майбутньому, джерело сирівців і обект сталої експльоатації, вони ще за Петра нищпорили за „мазпинцями” не лише по Україні, але й на Заході. Викрадення з вільного міста Гамбурга небожа гетьмана Мазепи — Войнаровського, а Герцика — з Варшави, могло служити зразком для подібних „подвигів” Чека чи Енкадеве.

З церков побудованих коштом гетьмана, або ним реставрованих, було ще після полтавської поразки наказано поздирати герби Мазепи і написи з ним пов'язані. Але навіть ці церкви викликали далі ненависть москвинів і тому москвини-денікінці в 1919 році обстрілювали з гармат Брацьку Церкву, збудовану гетьманом на місці старої, поставленої ще Сагайдачним, якого кості в ній же й спочивали аж до 1937 року. Цього року варвари-москвини розібрали цілком церкви Миколаївську (на Печерську) та Брацьку, а реставрований гетьманом золотoverхий Михайлівський монастир ще 1934 року висадили динамітом у воздух. Року ж 1941 підмінували москвини і висадили у воздух соборну успенську церкву Києво-Печерської Лаври, збудовану в XI віці, реставровану ж за Мазепи з його допомогою.

Так нищили й нищать, незалежно від своїх політичних поглядів, москвини все, що вяжеться з особою великого гетьмана, намагаючися одночасно зогидити пам'ять про нього.

Московські наміри, звичайно, бачили й розуміли українці сучасники Мазепи, а також їхні безпосередні нащадки.

Ті зі старшини, які не пішли за гетьманом на еміграцію, які не були закатовані, або заслані — були остільки стероризовані, що, виявляючи якусь крихітку патріотизму — на всякий випадок відхрещувалися від гетьмана, підкреслюючи своє негативне до нього ставлення, якому тому не мусимо обов'язково вірити. Узасадненість цього нашого критичного відношення до виявів антипатії в наших пам'ятках можуть ствердити хоча б слова москвина І. Сбітньова (прізвисьце вказує на національність, бо походить від слова „сбітєнь” — назва московського напою, який продавали москвини по ярмарках), вчителя московської гімназії в Новгород Сіверську, взяті з його статті з року 1825, які цитуємо за статтею проф. Оглобліна, про яку буде мова далі. Отже згаданий Сбітньов твердить, що ще за його часів люди казали, що відвідини московського царя Петра I в осени 1709 року мали бути „жарою жителям новгородсіверським” і лише наче б то виблагав їм „пощаду” боярин Шереметьєв, впевняючи московського ката-царя (якого Сбітньов зве „вєлікодушним”), що лише „сіла і страх прінуділі їх действовать по злобному внушенію Мазепи”.

Далі там же згадується про те, як 1708 року московські війська провів темної ночі потайки запроданець Жоравка-Покорський. (Тут слід нагадати, що ми звертали увагу на велику кількість московських агентів на Україні ще за часів Хмельницького, їх кількість була, звичайно, багато більша за часів Мазепи, хоча менша значно, ніж нині). Московські війська отже, здобувши над залогою „перемогу”, як і завжди, не в чесному бою, „окружілі й ізрубілі сіх ізменників погружонних в глибокій сон”. Цими „ізмєнниками” мали бути „полкі (!) казаків прівержєних к шведам”, які стояли в замку.

Так з оповідання, переказаного нашим ворогом більше ста років пізніше, можна здогадуватися, як дико й жорстоко могли розправитися москвини під проводом свого садиста-царя з мирними мешканцями міста, залогом котрого, завдяки зраді підлого запроданця, вдалося їм вирізати до ноги підчас сну!

Наведені слова узасаднюють цілковито наші застереження до писань тих слабих духом земляків наших, які в умовах жахливої окупації московської, що її перевершила лише сучасна окупація України, відважувалися щось писати про наше минуле.

Але до тих старовинних пам'яток не ставилися, на жаль, у XIX віці наші українофіли з належним критицизмом.

Це все, разом з відповідно скерованою працею московської інтелігенції, мало своїм наслідком те, що лише в XX віці почалася повільна і важка праця ступневого усування болота і густої верстви вигадок та наклепів, які цілком закрили в очах нащадків постать гетьмана, перетворюючи його в якесь „символічне” опудало.

Нормальній людині, котра не задумувалася над згаданими обставинами, важко навіть собі уявити, як під кожним оглядом спотворено цю велику постать!

Так, напр., ми маємо ряд „портретів гетьмана Мазепи”, які нічого спільного не мають з дійсним його виглядом. Досить згадати портрет, який є в „Ілюстрованій історії України” Грушевського (стор. 385, видання „Канадійського фермера”), під яким читаємо „Мазепа з гравюри кінця XVII віку”, якого лице тимчасом є ні більше, ні менше, як копією невдало повернутого en face обличчя Юди з „Тайної вечери” Лсонарда да Вінчі. Подібно ж „створений” і портрет передрукований в тій же „Ілюстр. історії України” на ст. 384 з „Літопису Величка”. Але найбільше скандальну „історію” має портрет поданий в уже згадуваній „Історії України” на стр. 389.

Під тим портретом стоїть таке „езопівське” означення: „Мазепа ніби то — старий малюнок з портрету, що ніби був тоді в монастирі під Лисянкою”.

Цей портрет — найбільш дико-чудернацький, найбільш смішний і неймовірний — користався найбільшим успіхом, визначаючи рівень нашої свідомості й історичного знання про чоловік постаті нашого минулого. Саме цей останній портрет, пущений в обіг М. Грушевським з подвійним застереженням, був без всякого застереження видрукований в розкішно виданому в 1914 році „Січовому співанику”, з малюнком січового стрільця на окладинці, він же був виданий на окремій листівці і він же був виданий як портрет більшого формату (однобарвний) та пишався у всіх галицьких читальнях.

Пізнійше, коли перед другою світовою війною накладом „Українського Наукового Інституту у Варшаві” вийшов науковий збірник різних авторів під назвою „Мазепа” (т. I. і II.), то там в статті В. Січинського, серед опису різних старовинних гравюр і рисунків, пов'язаних з особою гетьмана Мазепи, був згаданий і цей портрет. Тоді ж автор цієї праці

написав редакторові тих збірників про походження портрета. Редактор не виявив належного зацікавлення й обмежився до того, що переслав мого листа В. Січинському до Праги, де, самозрозуміло, було неможливо шукати за польського книжкою! Спробуємо тут коротко з'ясувати цю справу.

Ще перед першою світовою війною була видана в форматі 8° на крейдяному папері польською мовою багато-ілюстрована монографія, яка приблизно на 350 сторінках знайомила нас з польським малярем — Норбліном.

У цій монографії є, між іншим, про перебування Норбліна на Поділлі (околиці Літина) в гостині у одного діди́ча і згадується ряд шкіців та малюнків там зроблених. Зокрема є там кілька репродукцій (6) шкіців особи, яка на (хронологічно) першому шкіці має довгі „старозаконні” жидівські пейси і представляє літнього жида, який жив недалеко від маєтку і волею долі мав прізвище — Мазепа.

Норбліну прийшла фантазія використати зробленого з натури олівцем шкіца з того жида і він зробив ще кілька шкіців. На одному з них жид вдягнутий у старогєбрейський одяг, на іншому — в одяг східнього купця, а на остатньому шкіці мав представляти „східнього деспота”. З цією метою Норблін наділив жида (обличчя все те ж, лише без пейсів) високою циліндричною шапкою, яка нагадує шапки, що їх вдягали московські бояри допетровської доби підчас урочистих авдієнцій, прикрашеною ще й фантастичними перами.

Вдягнув далі Норблін того ж жида на цьому шкіці у довгополу московську боярську одягу і типові для Сходу (з шпичастими носами) чоботи, а в руки дав скипетра, який нагадував костура Івана Лютого. Під цим шкіцом написано було рукою Норбліна: „Mazepa — despota wschodni”.

Цю монографію автор цих рядків мав у руках в 1919 році й тому тепер не може пригадати автора її, але що така монографія в польській мові була лише одна, редактор збірника — колиб поцікавився цією справою — міг легко знайти її у центральній варшавській бібліотеці, де до 1939 року вона з певністю мусіла бути.

Говорячи про портрети Мазепа, слід звернути увагу на те, що всі згадані фальшиві портрети наділяють „гетьмана” довгою бородою (два перші — „клинком”, а остатній — роздвоєною на два клини). На портретах же гетьмана Мазепа зі збірки Бутовичів, на ритовині Галаховського і на

стародавнім портреті в шведському музею — гетьман Мазепа має голене підборіддя. Вже це, коли б не наше недбальство, мусіло викликати сумніви що-до автентичности де-яких портретів.

Ще гірше, ніж з портретом, стоїть справа з образом Мазепа, який склався в уяві українських мас, з уявою про його вдачу, чини й наміри.

Певно більше, ніж 95% українців з московської займанщини (Наддніпрянщини), знали про гетьмана лише те, що винесли з такого „поважного“ історичного „джерела“, як... Пушкінова „Полтава“.

У цій поемі Пушкін цілком фальшиво описує кохання Мотрі (Пушкін зве її „Марією“) Кочубеївни й гетьмана, якого, звичайно, робить безпринципним, розпустним дідуганом-спокусником, який остаточно з егоїстичних міркувань обдурює свою коханку, наказує скарати на горло її батька. Пушкінова Марія, довідавшись про це, божеволіє.

Про Мазепу висловлюється Пушкін (поза наведеними раніше словами) так:

„Чем Мазепа злей,
Тем сердце в ньом хітрей, ложней“,
„Дух ево неукротім
... рад і чесно і безчесно
Вредіть он недругам своїм“.
„Далеко преступни віди
Старік надменний прастірал“.
„Іздавна замисел ужасний
Взлелеял тайно злой старік“.

І цей „гетман-злодей“ (злочинець) з Орликом „как вори, ведуть свої переговори, ізмену ценят меж собой“.

Образ, вигаданий відомим речником московського імперіялізму — Пушкіним, є вистарчаючо ясним*).

Більшість москвинів захоплені „Полтавою“ і тому уявляють собі все так, як в ній описане, але завдяки тому, що цей твір вивчався в школах і його ширили москвини підчас

*) Москвини, щоб нахилити нас до Пушкіна, видали «Вибрані твори» його і дали там фальшовані переклади. Москвофіли ж вчать наче «Коли прочитасмо кредо Мазепа, як його розумів Пушкін, то преконасмося, якого патріотичного звучання воно набуло... автор поеми вклав в уста героя піднесений вислів, яким незрівнянно підняє і ошляхотив його... зробив його ідею величною» („Суч. Україна“, ч. 12, 1952). Наведене — суцільна вигадка, оперта на сфальшованню слів якими мав би за Пушкіним Мазепа дурити Мотрю. Пушкін велику ідею намагався запаскудити, а не „зробити величною“.

кожної нагоди — наддніпрянці мають таку ж спотворену уяву і про гетьмана, і про події з ним пов'язані.

Мало хто знав, що в дійсності гетьман, покохавши Мотрю Кочубеївну і знаючи, що й вона його кохас — просив батьків згодитися на одруження. Коли в 1704 році Мотря, доведена до одчаю злющою Кочубеїхою (матір'ю), що її „катувала“, втекла одної ночі до гетьманського палацу — гетьман, не затримуючи її ні хвилини, просто з сіней палацу відправляє з почотом козаків до дому батьків, хоча серце його й рвалося від болю і Мотря пізніше не раз випоминала йому цей вчинок. Про такий перебіг справи свідчать листи гетьмана до Мотрі, які опинилися в московських руках, в одному з яких читаємо: „Зажурився я, почувши від дівки (наймички) таке слово, що В. Милість за злеє на мене маєш, що В. М. при собі не задержав, але відіслав до дому. Уваж сама, щоб з того виросло... задержавши В. М. у себе, я би не міг жодною мірою витримати, та й В. М. так же; мусіли би ми із собою жити так, як подружжя каже, а потім прийшло б неблагословення і клятьба... і мені би через теє В. М. жаль, щоб потім не плакала на мене“. Ті ж міркування викладає гетьман і в другому листі, бо, очевидно, того йому Мотря вибачити не хотіла. Отже і в цій справі повівся гетьман, як личить шляхетній людині *).

Це кохання в дійсності не мало ніякого впливу на відносини між гетьманом і Кочубеєм. Гетьман в роках 1706—1707 визначає Кочубея „наказним гетьманом“. Мотря ж згодом погодилася з долею, покохала одного з прихильників мудрої політики гетьмана й одружилася з ним та була пізніше разом із своїм чоловіком заслана москвинами на Сибір.

Тому на тлі вигадок московських, на тлі фальшовання всього пов'язаного з Мазепою, зрозумілою є вимога надзвичайної обережності при видаванні книжок на теми, пов'язані з тою добою, українськими видавництвами. Видання такі, як Мордовець: „Гетьман Мазепа“ (справжня назва московського оригіналу „Царь і гетман“) або видана „Червоною Калиною“ в 1933 році книжка І. Борщака **) „Іван Мазепа,

* В. Державін у своєму нападі на Б. Лепкого за трильогію „Мазепа“ вмовляє в читача (вихованого на Пушкіні), що то тільки у Лепкого „цілий любовний сюжет... сходять до більш-менш платонічної любови Мазепа до Мотрі.“

** Ілько Борщак є автором дуже доброї розвідки про гетьмана П. Орлика і кількох менших статей про нього, але пізніше, в ро-

життя й пориви великого гетьмана", не належить зараховувати до додатніх явищ.

I. Борщак у цій своїй книжці малює на початку гетьмана егоїстом-карьерувичом, що наче б то лише „невдача" на королівському дворі „пригадала йому рідний край" (стр. 7), малює себелюбом (стр. 18), інтриганом і донощиком. Далі подібно, як большевики, пише: „Мазепа розділяв землі і достатки, що досі були загальною власністю козацтва. Ці нові пани, вже справжні українці, поводитися зі звичайними козаками і селянами, наче зі своїми рабами" (стр. 22).

Початок розділу „Мотря Кочубеївна" є переказом з Пушкіна. „Бунт Петрика" у Борщака щось подібне до „Пугачовщини", з якою він його і порівнює (стор. 23—25).

Вправді, в остатніх розділах цієї літературної праці дає Борщак майже цілком правильну оцінку діяльності гетьмана та його стремлінь, що абсолютно не дозволяє ставляти її на одному рівні з численними згадуваними працями московських та москвофільських істориків. Та вказані нами попередю прогріхи роблять несподіваною і наче б то незадуманною правильну характеристику й оцінку гетьмана, дану в остатніх розділах українськ. перекладу, що не цілком відповідав французькому оригіналу.

Серед авторів-українців, що назкрізь позитивно ставилися до Мазепи, слід хоча б згадати Т. Шевченка („Великий Лях", „Іржавець"), Руданського, Донцова і в періоді між двома світовими війнами Б. Лепкого (трильоґія „Мазепа" ***) та Старицьку-Черняхівську („Іван Мазепа").

ках 1927-30, він редагував у Парижі видавану за большевицькі кошти репильку „Українські Вісті", у роках 1949-1951 видавав (і, певно, видаватиме) наче б то „чисто науковий" неперіодичний орган „Україна". В ньому захвалює М. Драгоманова, В. Винниченка, Скрипника, Оглобліна, звучи остатнього „знаним дослідником Історії України". Відомого україножера сп. Євлоґія (чи не тому, що він захоплювався в „Спогадах" імперіалістичними осягненнями москов. большевиків?) зве з пошаною „згаслий церковний достойник."

***) Б. Лепкий, певно, не мав усієї літератури історичної, пов'язаної з діяльністю гетьмана Мазепи, і не поставився з належною увагою до своєї спроби відновлення доби. Наслідком були певні суперечності й анахронізми, які використав В. Державін, щоб „нищити" твір і заперечувати його вартість. В. Державін намагається переконати, що Мазепа в наслідок „спроб Лепкого з чорного зробити біле" є „тм оґаднішим", а гетьманових „окремих прихильників" іронічно зве в знаках наведення „визволителями України". Державін запевняє читачів, немов „козацька маса ставилася індиферентною до ідеї незалежної Гетьманщини" і це, мовляв, „спричинилося до краху мазепияської авантюри" („Критика" 1930 рік, кн. 5. ст. 27-40).

Але цього було мало, коли зважимо на розмах московської акції.

Москвини аж до 1917 року не тільки намагалися очорнювати гетьмана, але й щороку у всіх церквах перед Великоднем зі спеціальними церемоніями виголошувано йому анатему.

Москвини нині намагаються при найменшій нагоді, а то й без неї, наклепами й брехнею знецінювати серед українців гетьмана Мазепу, як, зрештою, й усіх, хто в той чи інший спосіб боровся за волю України, а кого діяльність не можна сфальшувати і подати як промосковську. Для прикладу подасмо дві цитати з книжки „По річках України” (О. Юденіч), котрі найкраще зясовують як і погляди та як ширять вони серед українського народу.

На стр. 44 там стоїть таке: „В 1708 році з купкою козацької старшини хотів віддати Лівобережну Україну шляхетський Польщі і для цього уклав угоду зі шведським королем Карлом XII проти Росії. Але український нарід не підтримав Мазепи, не хотів розривати стосунків з братнім російським народом, а повстав проти Мазепи і шведів. Підчас воєнних дій російська армія з О. Меншіковим на чолі захопила Батурин, який був головним арсеналом Мазепи.

В 1764 році, після скасування гетьманату, цариця Катерина II подарувала Батурин К. Розумовському (колишньому гетьманові)”.

Спритно, як бачимо, промовчали тут вороги України зруйнування Батурина, а зрадагували так, що і згадано було про „захоплення”, і наче б то раз Катерина II „подарувала” — значить, ніби Батурин не був і раніше зруйнований.

А ось друга цитата зі стор. 49:

„З чернігівських полковників відомий (перша чверть XVII століття) П. Полуботко (пізнійше наказний гетьман), який своїми здирствами, утисками селян і козаків виділявся навіть серед тодішньої козацької старшини”.

І так, як бачимо, москвини та перевертні не пропускають жодної okazji, (цитована книжка навіть не є працею з історії), щоб ще й ще повторити чи поновити наклепи на цього визначного гетьмана України, який з любови до своєї батьківщини усе поставив на карту!

Не треба думати, що для цієї мети використовуються лише урядові видання на окупованій Україні! Ні! Для цього, на жаль, використовуються й еміграційні видання. Ми вже

згадували видання УВАН з року 1947, ми згадували статтю Оглобліна в „Українському Літопису“ ч. 5—6 з 1947 року (повторену без змін у філядельфійській „Державницькій Думці“ ч. 4 за 1951 рік) і можемо (для повноти картини) згадати ще й свіжий виступ його ж у грудневному числі видаваної Огієнком „Нашої Культури“ за 1951 рік. Його стаття вміщена в цьому науково-популярному журналі для канадійських українців, 80% яких не мають власних міцно установлених поглядів на минуле, а однак проф. Оглоблін не дав найменшого застереження що-до правильності чи неправильності наведеного в цитаті, а в ній стояло: „... Злобне внушення Мазепи. Ізмена сево каварнаво (підступного, облудного, лукавого) гетмана“ і т. п.*).

Саме подібні цитати, саме таке вперте бажання оганьбити, скомпромітувати, як тільки можна, бажання, яке ми помічаємо у москвинів не лише за Петра I, але й за його нащадків та спадкоємців (Лєніна, Сталіна), доводить всю безпідставність твердження московського професора Ключевського (котрий, думаємо, керувався тим же, чим і вони), наче б то Мазепа був тільки „безполезний предатель“).

Коли б це була правда, то про нього давно забули б ґнобителі України, бо така довга зненависть може лише триматися тоді, коли її причини є все актуальні!

Та виключна зненависть царя Петра I до Мазепи і до всіх українців, однаково з ним думаючих, навіть коли б ми і не знали того, що за Мазепою без мобілізаційного наказу, без вербункової акції, в умовах страшного терору пішло до боротьби за волю України понад 55 тисяч** (на ті часи це

* Примітка: Проф. Оглоблін у „Нашій Культури“ ч. 11 дав статтю під заголовком „Перша друкована звістка про «Історію Русов»“. Заголовок статті не відповідає змісту, бо замість „першої друкованої звістки“, подає нам Оглоблін надмірно великий уривок зі статті москвина І. Збітєвца, друкованої в 1825 році, хоча в цьому уривкові немає найменшої „друкованої звістки“ про „Історію Русов“.

** Це понад чотири відсотки усього населення тодішньої Гетьманщини і Запоріжжя; для порівняння слід нагадати, що ті, хто вказує різні „помилки“ Мазепі, самі спромоглися змобілізувати в 1917-20 рр. лише 0,2 відсотка населення.

Звичайно, москвини промовчують або голословно цілковито заперечують факт активної боротьби українських народніх мас по боці гетьмана Мазепи і твердять всупереч правді: „Верхівка старшини добре знала, що широкі маси українського народу нерозривним звязком були зєднані з російським народом... На зраду Мазепи народ відповів рішучою боротьбою“ (Оглоблін. 1939 рік).

„Карло XII на Україні зустрів підтримку лише малої купки зрадницької старшини... і зіткнувся з широкою народньою війною на Білорусі й Україні“ („Большая Советск. Енцикл.“ том 85, ст. 419).

ціла велика армія), якби ми не знали, що було ще багато тайних його прихильників, які не могли рушитися, повторюємо, що навіть коли б ми того всього не знали, то й то вже сама зненависть москвинів служила б вистарчаючим доказом того, що Мазепа був не сам, представляв не інтереси малої групи, лише був речником і заступником української нації. Під цим оглядом він дорівнював цілком Богдану Хмельницькому, якого нездійснені до кінця пляни намагався зреалізувати і так завершити відновлення тої української суверенної держави, яка перестала існувати 1340 року. Б. Хмельницький думав, визволивши Україну з польського ярма, ще визволити й з нового — московського, спираючися цим разом на шведську державу, яку москвини вже за Богдана поставили в число своїх ворогів.

Те, що московські історики здебільшого цілковито промовчують як союз Хмельницького зі шведами, так і участь українських військ в операціях шведів (ворогів Московщини), висуваючи тільки спотворену ними (і фактично, і в ідеї) переяславську умову — натомість здіймають величезний галас з приводу такої ж, як і підписана Богданом, українсько-шведської умови гетьмана Мазепи — як не можна краще доводить, що вони керуються не бажанням зясувати минуле, а тільки політичними інтересами московського народу.

З політичного ж погляду гетьман Мазепа, як творець українсько-шведського союзу, як той, хто за прикладом Богдана, Виговського, Дорошенка став знову на шлях самостійної закордонної політики саме в ту хвилину, в яку вже Московщина уважала Україну „готовою до ліквідації“, як той нарешті, хто знову розгорнув над Україною прапор волі й державної суверенності, як державний муж, що не забув того, що українська нація має всіляке право бути суб'єктом міжнародної політики — виростає в часі й просторі до постаті символу, що персоніфікує українську ідею.

Тому постать гетьмана Мазепи була і досі лишилася чимсь значно більшим за постать одного з державних українських мужів — вона була і буде персоніфікацією найтайніших мрій та стремлень ряду поколінь нашого народу, цеб-то української нації.

Тому поки існує реальна можливість, що український нарід знову стане свідомою своїх власних цілей і славного минулого нацією, доти постать гетьмана Мазепи викликати у москвинів тривогу і пароксизми люті, спричиненої

свідомістю, що визволення України є рівнозначним зі знищенням чи червоної, чи білої московської імперії.

Ця небезпека все викликати не лише постійний страх, але і таку ж сталу скажену зненависть до гетьмана Мазепи та намагання всякими засобами його скомпромітувати, знецінити, оганьбити.

Москвини свідомі, що, компромітуючи Мазепу, вони компромітують українську національну ідею. А найтравлялішою зненавистю є зненависть, якої джерелом є страх.

Завдяки цьому всьому постать великого гетьмана зростає ще і то настільки, що почала заступати цілком постать його наступника, котрою щойно недавно зайнялася наша історіографія, з якою спробуємо познайомити читача, вертаючися до перерваного опису подій.

В. Гетьман Пилип Орлик.

По смерті Івана Мазепи старшина і військо запорізьке обрали вільними голосами на його місце генерального писаря Пилипа Орлика, що був великим українським патріотом і користувався любов'ю та довірою покійного гетьмана.

Пилип Орлик походив зі старого роду чеських баронів, з тої його галузі, котра за гуситських воєн, виємігрувавши до Польщі, осіла на Литві.

Народився Пилип Орлик на Віленщині (1672), а освіту здобув у Київській Могилянській Академії. Завдяки допомозі професора Академії С. Яворського дістався до гетьманської канцелярії. Одружився він з донькою полтавського полковника Павла Герцика — Ганною та завдяки своїм великим здібностям, освіті та прихильності гетьмана, не маючи ще й 30 років, займає високе становище генерального писаря України.

Від юнацьких років відзначався Пилип Орлик побожністю, ідейністю та високим ідеалізмом, яким не багато представників старшини тих часів могло похвалитися. Цілим своїм життям довів Пилип Орлик, що ні багатства, ні життєві насолоди його не вабили. У своїх рангових маєностях та в кількох мастках, наданих йому гетьманом, він, як це нині усталено, не накладав на селян жодних тягарів і навіть не вимагав від них усталених громадських „повинностей“, так що пізніше вони, діставшись в інші руки, не раз про нього з жалем згадували.

Пилип Орлик був надзвичайно освіченою людиною навіть у розумінню загально-європейському. Він, як пише Б. Крупницький, „знав кілька європейських мов, володів майстерно латинською мовою... Клясичні автори: Геродот, Страбон, Пліній, Вергілій, Овідій і т. д. були йому добре відомі". Вже за часів свого гетьманування, як свідчить той же автор, „підчас мандрювання по Македонії він не розлучався з ‚Телемаком‘... але книжки, з якими взагалі Орлик не розлучався, були: Псалтир, Екклесіяст, Св. Августин, бо він завжди шукав потіхи в релігії."

Надзвичайно обережний і недовірливий гетьман Мазепа, безумовно, з-посеред усієї старшини найбільше довіряв своєму генеральному писарю Пилипу Орлику, якого цинив за його здібності, надзвичайну працьовитість, завзяття й енергію.

Під оглядом політичним Пилип Орлик був, безперечно, учнем такого небуденного політика, яким був покійний гетьман.

Однак Пилип Орлик не відразу дав свою згоду взяти на себе винятково важкі в тих обставинах обов'язки гетьмана, спочатку домагаючися від шведського короля гарантій щодо його підтримки в боротьбі за визволення України.

Після dokonання вибору, старшина козацька, на чолі зі своїм гетьманом та з кошовим запорізьким, дня 20 жовтня 1709 року (Бендери), звернулася до короля шведського з „Меморіалом", в якому, між іншим, писала: „Знаємо бо добре, що прийняти опіку св. королівської величності примусило ясновельможного гетьмана Мазепу прагнення, щоб руський нарід скинув московське ярмо й був вільний, але до нині невідомі нам укриті думки і таємні наміри того самого нашого гетьмана: на яких підставах став він зводити цю велику будівлю... Тому запорожське військо звертається з проханням до св. королівської величності виявити йому наміри згаданого нашого гетьмана в цій справі, якщо він виявив їх св. королівській величності, і що йому запевнилася в цій справі св. королівська величність."

Здається, по такому компетентному і ясному ствердженню стану справи найближчим оточенням гетьмана Мазепи (не виключаючи і бувшого генерального писаря) є, як ми вже казали, смішні всякі теревені про те, немов би гетьман Мазепа „у порозумінні зі старшиною" підписав умову про приєднання України до Польщі на основі „гадяцьких пунктів"; а однак?

Та цього ще мало: самі вороги українського народу — москвини, у випадковій, коли не для пропаганди призначаються їхні слова, стверджують цілком не те, що подав Петро I в своєму маніфесті!

У „Щоденнику воєнних операцій полтавського бюро“ урядово стверджується, що в шведському архіві московський канцлер Головін і підканцлер Шафіров (функції теперішнього НКВД) знайшли „багато листів Мазепи, якими він закликав короля Карла на Україну, обіцяючи всю його армію на своєму пожитку утримувати і українськими військами до 150 000 підтримати... , щоб український козацький нарід окремим князівством від Московщини був...“

Як бачимо, тут, як це ми вже писали, немає мови про приєднання до Польщі і стверджується, що було „багато листів“, отже смішно тепер дорікати гетьманові Мазепі, чому він раніше „не ввів у життя союзу зі Швецією“ — яким с: це не від нього залежало. Рівно ж смішно говорити про „гадяцькі пункти“.

Але вертаймося до „Меморіялу“, поданого по смерті гетьмана Мазепи королю Карлу XII.

Цікаво те, що в уже згаданому „Меморіялі“ навязували автори його свої бажання і наміри також аж ніяк не до „гадяцьких пунктів“, а до чогось цілком іншого! Читаємо: „Радіє військо запорожське, що в крові свого внука відродився найясніший король Швеції Карло X і видобув зі смертної домовини збройний союз і спільну ідею з гетьманом Хмельницьким і запорожським військом, тоді закріплений проти поляків, а тепер підтверджений проти москвинів“; далі просять автори, щоб у разі перемоги „не виключено нашого державного інтересу з договорів, не порушено меж нашої батьківщини аж до ріки Случ, які так простягаються від часів Хмельницького...“

„Нарешті нехай зволить св. королівська величність у своїй декларації забезпечити нас, щоб сусідні володарі не намагалися підбити нашу батьківщину збройною силою, або яким-будь іншим способом...“

Наведені слова „Меморіялу“ підтверджують також, що одностайні й продовжувачі діла Мазепи самі розглядають свою політику як продовження політики гетьмана Богдана Хмельницького, як намагання здійснити його політичний заповіт, і то спираючися на ним же обраного союзника, а не висуваючи якусь нову комбінацію. Але москвини мусять про це не згадувати, бо, лише промовчавши наведені факти й міркування, можна національну й згідну з традицією політику гетьманів Мазепи та Орлика намагатися представити як „особисту авантуру“ амбітних егоїстів.

Де-які чужі історики мусять тепер працювати над „відбронзовуванням“ популярних постатей власного минулого — нашим майбутнім історикам це не загрожує!

Коли вже українська нація перестане бути, кажучи словами Хвильового, „московськими Задританками“, доведеться багато попрацювати, поки пощастить відмити все те болото, яким обліпили

чужі й свої наших справжніх патріотів і діячів, що їх ніхто й ніколи не забронзовував!

Так домагалися в своєму „Меморіалі” гетьман і старшина козацька формального акту, яким би Швеція зобов'язалася активно підтримати визвольні змагання України і не підписувати миру до досягнення цієї мети.

Король шведський визнав обрання гетьманом Пилипа Орлика і спеціальним актом („Diploma assecuratorium” з дня 10 травня 1710 р.) зобов'язався боронити суверенності України від усіх її ворогів.

Прийнявши гетьманську гідність, П. Орлик оголосив дуже важливий акт: першу українську конституцію („Racta et Cconstitutiones Leshnŭ...“), яку зі свого боку, як протектор підтвердив і король Швеції, тим самим зобов'язуючися боронити суверенності цілої України (в Конституції була мова як про Лівобережну, так і про Правобережну Україну).

Визнала Пилипа Орлика правним гетьманом України (1710-1742) Швеція, Туреччина, Крим, а пізніше Франція та ряд інших держав.

Спільним зусиллям шведів і українців втягнуто було Туреччину у війну з Московщиною. При цьому підписав правний уряд України союзні умови з Туреччиною і з Кримом, в яких формально гарантувалася цілковита суверенність України, а також дійшов до згоди з казанськими татарами, донцями і башкирами про взаємну допомогу в боротьбі з Московщиною.

Варто при цій нагоді звернути увагу на те, що по другій світовій війні жменька емігрантів з Дону й Терека (культурно і почасти етнічно — москвинів) без труда добилася від української еміграції визнання вигаданої тими емігрантами по 1921 році „Казакії”, яка має на меті відірвання від України території багато більшої за Галичину й Карпатську Україну разом і втілення її до „Казакії”, щоб остання, коли надійде пора об'єднання з Московщиною, могла, як Єрмак — Сибір, подарувати Московщині й Кубанщину та Передкавказзя! Емігрантські політичні угруповання, що не мають до того жодного права, по рокові 1945 погодилися на те, і... пропагують відірвання згаданих земель від України, хоча вони мають українську більшість населення і хоча „Казакія” — неможливий дивогляд (цілком однакові московські „казакі” живуть і на Яїку на Уралі, і над Байкалом у Сибіру, і в Усурійському краї, і на Дону).

Пригадавши ж це, порівняймо з умовами гетьмана Орлика. Гетьман Орлик та його політики не тільки не поступалися нашими землями, складаючи з донцями умову, а навпаки, поставили справу так, що і слобідські козаки, і навіть донці визнавали зверхність України та згодилися до України належати.

Тоді під українським проводом монтовано антимосковський, а не антирежимовий, бльок з башкірів, черкесів, казанських татар і т. д.

Порівнюючи політику гетьмана Орлика з політикою еміграції по 1945 році, мусимо ствердити, що: а) політична думка часів Орлика стояла вище, ніж еміграції 1945 року, бо національно-державна свідомість та почуття відповідальності нині занепало, і б) значіння України та її еміграції на міжнародньому форумі та в уяві сусідів було тоді значно більше.

Слід відмітити, що гетьман Орлик, який готовий був для України піти на все, намагаючися прихилити до відновлення визвольної боротьби навіть слабодухів з числа українців, звертався листовно також до Скоропадського, обіцяючи йому, як-що він допоможе з боротьбі з москвинами, зректися на його користь гетьманської влади. Самозрозуміло, це не мало наслідків. Чому він таку пропозицію зробив саме Скоропадському, можна пояснювати старою приятню колишнього генерального писаря Орлика до полковника Скоропадського, якої він не позбувся й на еміграції. В щоденнику гетьмана Орлика, під датою значно пізнішою, читаємо: „Грек, що цими днями прибув з України, оповів мені про Й. М. П. Скоропадського. Вже минув рік, як останній помер. Нехай його душа на віки вічні живе в радостях Господніх. Колись це був великий і любий мій приятель.”

Таке відношення гетьмана, звичайно, не перешкоджало йому, за життя Скоропадського, уважати останнього особою, що з волі Москви і за її допомогою узурпувала гетьманську владу. Обіцянка ж зректися гетьманства на його користь вказує, що гетьман Орлик не уважав Скоропадського за патріота, здатного зректися влади для добра України.

У складених гетьманом Орликом умовах з Туреччиною та Кримом, про які ми вже говорили, спеціально підкреслювалося, що татари підчас війни мають шанувати українську людність не тільки Гетьманщини, але навіть і Слобожанщини, яка правно весь час уважалася територією московською, та в жодному випадкові не мають права брати українців в неволю (хіба б остатні збройно підтримували москвинів).

В році 1711 татарсько-українські війська рушили в Україну, розкидаючи універсали гетьмана Орлика із закликом присєднуватися до них для боротьби з Московією за визволення України.

Кримський хан рушив від Перекопу на Слобожанщину. По дорозі українське населення само обеззброювало менші московські залоги, бажаючи чим можуть підтримати свого

гетьмана, якого універсали розкидали татари і незначні українські відділи, до них приділені, між населення.

Однак хан наміченого завдання не виконав і всупереч умові, без поважніших боїв з москвинами та почавши при відвороті забирати ясир, вернувся ще на провесні до Криму.

Москвини, просуваючися слідом за татарами, відбивають назад Новосергіївську фортецю і, окупуючи поновно нещасну українську землю, вбивають тисячами українців, щоб масовим терором залякати й знеохотити їх до підтримки гетьмана.

Правобережжям же рушила буджацька орда під проводом свого хана та українські війська під проводом самого гетьмана.

Одночасно рушили на північ польські війська, які мали йти на Польщу, щоб скинути Августа Саксонського.

Показалося, що поляки, всупереч їх запевненням, успіху не мали.

Козацькі ж полки, хоча увійшли дуже зле озброєні і не було їх надто багато (навіть не всіх козаків, що були на еміграції, взяв гетьман на цю виправу), але, завдяки прихильності населення зростаючи з кожним днем числом, посувались успішно вперед.

Під Лисянкою, яку пробував боронити генеральний осавул Скоропадського — Бутович, відбулася перша збройна зустріч гетьманських військ з козаками того московського ставленика. Відділи гетьмана без труду здобули Лисянку, якої Бутович зі своїми козаками, бачучи прихильність міщан до гетьмана Орлика, не зважився боронити і втік вночі з єдиною гарматою, яку мав. Мешканці негайно відчинили браму. Гетьманські відділи вислали погоню, яка й привела назад втікачів (зрештою, тамті не хотіли зі своїми битися).

Козаки й населення не лише піддавалися, але часто віддавали в українські руки московські залоги, самі ж приєднувалися до свого війська. Про таке відношення українців до гетьмана Орлика свідчать слова московського губернатора для Правобережжя, князя М. Голіцина: „Сей бок (Правобережжя) кромє Белоцерковскаво полку, весь бил в измене“, а московські команданти доносять в один голос: „Весьма черкаси нам не безопасни... с дабражелательством неприятлям провіянт дают“. Рівнож і Меншіков дня 3 травня писав московському царю: „Заднепрская Украина вся была к Орлику і воєводе Киевскому пристала і в измене была... но оную ізрядно ныне вичістїлі, і оних скотов — іних за

Днепр к гетману, а прочіх чаю в подарок милости Вашей в губернію на пустия места прішльом”.

Ці слова, не „на експорт” писані, з усією переконливістю свідчать, що: 1) український нарід серцем і думкою був увесь по боці гетьмана Мазепи, єдиного правного гетьмана України, та його правного наступника — гетьмана Орлика і 2) москвини, всупереч пізнішим вигадкам, заховувалися на Україні гірше татар, трактуючи українців як „худобу”, рабів московських. „ясир” з синів козацької нації. Меншіков — цей перший московський фаворит із „безпрізорних” — наважувався українців за любов до своєї Батьківщини звати „скотами”*) і не гірше татар вивозити з України на московські землі, обертаючи їх в невільників Петрових.

Не підлягає сумніву, що ще знайдеться якийсь „оглоблін”, який використає список тих примусових „поселенців” і виступить з вигадкою про „добровільну втечу” українців від Орлика на Московщину!

Як і слід було сподіватися, подібні ж антимосковські настрої панували і на Лівобережжі. Український нарід з тугою чекав на день визволення з московського ярма, і про це найкраще знали московські окупанти. Ось як ці настрої характеризує відповідальний представник москвинів-окупантів. Толстой: „А на гетманцеф нам надежди держать не для чево, ані тому давно ради...”

Наведені нами свідоцтва, і то таких компетентних у цьому осіб, переконуюче говорять про готовість українського народу підтримати свого гетьмана та визволитися з-під влади чужинців-москвинів та їхньої маріонетки — Скоропадського.

До того слід додати, що завдяки старанням гетьмана Орлика, як стверджує навіть москвин князь Долгорукий в своїм рапорті про просування і заховання буджацької татарської орди: „Іх вайска полонув не берут і ніяково розоренія, как в наших краях, в Украйне не чинят.”

Різно-ж і Шереметьєв у своєму воєнно-походному журналі стверджує, що й полоненні, яких вдалося захопити москвинам, також зізнають, що „казаков і поляков не розорять заказ великой, только вольно брать провіант і фураж.”

Городове козацтво з власною зброєю масово прислухується до українських полків, завдяки чому незабаром україн-

*) „скот” — рогата худоба, а одночасно і лайка.

ське військо зростає до 14.000, це б то до, на ті часи, дуже поважної сили. Але дошкуляє брак гармати й положення ускладнюється тим, що поляки, всупереч своїм надіям, не змогли просунути в межі Польщі й, не маючи від своїх підтримки, товчуться по Правобережній Україні, доповнюючи свої відділи чужим коштом: вони ловили окремих озброєних козаків і силою включали до своїх відділів, крім того, вони чинили різні інші надуживання.

Взагалі було очевидне, що поляки, всупереч умові, трактують Правобережжя як частину Польщі, і на цьому ґрунті приходить між гетьманом і воєводою Потоцьким до ряду великих непорозумінь.

Така була загальна ситуація на Україні:

Чому ж стояли за Орлика всі „крім Білоцерківського полку“, як рапортував князь Голіцин? — Це тому, що в добре укріпленій москвинами і забезпеченій всім потрібним для довгої боротьби Білій Церкві, яка мала сильну артилерію, стояла міцна московська залога. Українські ж війська цілком майже не мали гармат, яких не могли ніде знайти на Правобережжі (мали лише 5 гармат малого калібру, з них 4 одержали в Бендерах перед виступом і одну відібрали від Бутовича). Тут слід нагадати, що ще в 1709 році, коли гетьманську столицю перенесено було до Глухова, москвини вивезли з України (навіть Лівобережної) всю артилерію. По довгих заходах і домаганнях Скоропадського повернуто було тільки 8 гармат та й то мало придатних, що належали окремим полкам, а військової артилерії не вернули цілком.

Тому спроби українських військ здобути штурмом Білу Церкву не вдалися, хоча Запорозжці, опанувавши місто і змусивши москвинів замкнутися в замку (як свідчить москвин-командант твердині, замкнулися в замку самі москвини і лише „нескалько казаков“), двічі його безуспішно штурмували.

Без артилерії здобути так добре укріпленого замку не було можливо і тому довелося почати облогу. Татари — до облоги не звичні, а до того відчуваючи дошкульно брак харчів — не мали охоти продовжувати війну. Не маючи охоти битися, а до того не можучи грабувати — були вони дуже невдоволені і збунтувалися проти своєї власної влади. Вони покинули українців і, розпустивши загопи хапати ясир, подалися до себе. Тоді українське військо гетьмана Орлика почало зменшуватися, бо не один з козаків, кидаючи все, поспішав рятувати від татар своїх найближчих.

Довелося українцям кинути облогу Білої Церкви і вертати назад. На цю пору наблизилася велика московська армія під проводом Петра, яка посувалася в напрямі Дунаю.

З поданого тут опису перебігу військової виправи 1711 р. в Україну цілком ясним є, що: 1) Не зважаючи на складені умови і зобов'язання — гетьман Орлик не одержав властиво жодної реальної підтримки союзників, яка уможливила б йому перемогу, бо навіть те невеличке військо, з яким він почав похід, не було забезпечене не лише артилерією, але й такою кошечною амуніцією та ручною зброєю (як свідчить фельдмаршал Б. Шереметьєв: „у которых ружья нет же, понеже... с голоду продавали”). 2) Обидві (і то не рівночасні!) виправи татар (12 січня 1711 р. і 31 січня 1711 р.) в істоті речі можемо розглядати тільки як рейди кінноти, які самозрозуміло не могли братися поважно під увагу в боротьбі проти московської армії всіх родів зброї, що опиралася на ряд добре забезпечених артилерією численних фортець, в яких були московські залоги. 3) З огляду на сказане можна було відразу передбачити, що навіть при найбільшій підтримці українського населення було виключене як дальше просування українських військ поза Білу Церкву, так всяка спроба втриматися на зайнятих землях, боронячи їх від наступу цілої московської армії протягом чотирьох місяців (турки рушили на зустріч московській армії щойно в червні 1711 року). 4) Українське ж населення мало дуже малу спроможність активно допомогти гетьманові тому, що прекрасно поінформовані про ненависть, з якою ставилася до москвинів окупована Україна, москвини пильно стежили за найменшим рухом козацтва, яке до того само було слабо озброєне. Про це свідчить хоча б рапорт князя М. Голіцина (з середини квітня) цареві, в якому він писав: „2 пушкі отбіти і две смаговніци у козаков Богуславскаво і Корсунскаво полку, которие било собрались і хотелі ідті за Орліком”.

Все отже управлює нас до ствердження факту, що гетьман Орлик не одержав від союзників обіцяної підтримки (поляки не хотіли самостійности України, татари — також, турки — були не зацікавлені в тому, а шведи — не мали там війська) і його успіхи були лише наслідком пристрасного бажання цілої України визволитися з московського ярма і відновити самостійну українську державу.

Так і ніяк інакше не можемо розцінювати трагічного закінчення походу гетьмана року 1711 в Україну.

У цьому місці мусимо звернути увагу на те, що автор ґрунтовної праці про гетьмана Орлика — Б. Крупницький („Гетьман Пилип Орлик”, ст. 252, Варшава 1937 р.), який, як це видно зі згаданої праці, не лише знав, що справа стояла так, а не інакше, але й подібно оцінював причини неуспіху, по 1945 році, бажаючи пристосуватися до яскраво москвофільського напрямку, який запанував у культурному житті еміґрації, що необережно прийняла в свої лави як надто велику кількість москвинів, володіючих українською мовою й виспеціалізованих у поборюванню „сепаратизма”, так і москвофілів — почав ширити й підтримувати московські вигадки. Зокрема Б. Крупницький знизився до того ступня, що в т. зв. „Енциклопедії Українознавства” виступив з таким демаґогічним і антинауковим твердженням: „гетьман Орлик, маючи по своєму боці Швецію, Туреччину, Крим і прихильників Станіслава Лещинського і підтримку січового війська” — почав цей похід, але всі ці сили „не вторували шляху гетьману Орлику на Україну” („Енци. Укр.” стр. 456). Таке інспіровання ідеї нездійсненності самостійницьких стремлінь України на тлі цілої його статті в тій книжці, яка всюди обережно висуває москвофільські твердження, є дуже „красномовне”. Згадати про нього, щоб не було баламуцтва, ми мусіли саме тому, що воно належало авторові праці, яка дала йому свого часу почесне місце серед українських істориків.

Шойно влітку виступили головні турецькі сили, оточили на річці Прут московську армію на чолі з царем, що посувалася слідом за українцями, і якби не нездарність турецького командуючого, Московщина була б розбита, а Україна вільна. Одначе він обмежився до підписання досить невиразно укладеної умови і випустив москвинів з оточення. Вправді діяли тут і московські гроші — жінка Петра I продала усі дорогоцінності, щоб цього досягнути.

Згідно з умовою московський уряд царя Петра I згодився очистити зі своїх військ Україну, але тому, що в умові не було зазначено „яку” (не було подано границь), коли москвинів випустили, вони почали доводити, що мова була лише про Україну Правобережну.

Підчас наступивших по тому мирових переговорів гетьман Орлик, а за ним Туреччина, домагалися від москвинів звільнення згідно з умовою цілої України, погрожуючи в противному випадкові — новою війною. Українська делегація у Царгороді мала інструкцію від гетьмана Орлика до-

биватися звільнення від московської окупації цілої України і формального зречення з московського боку від усяких претенсій до України та передачі москвинами всіх фортець та артилерії на Україні в цілковитому порядку в українські руки. Туреччина ж мала б гарантувати незалежність цілковитої України від усякого чужого панування („ab omni externa dominatione“). Такі домагання були в гетьманській інструкції з третього листопада 1711 року.

Підтримував українську делегацію в Царгороді та її домагання і посол короля Франції — Людовика XIV.

Тоді Туреччина сама визнала незалежність України і погодилася на її конституцію (певно, найбільш поступову за тих часів), яку підчас свого вибору оголосив гетьман Орлик. При цьому домагалася також і Туреччина від Москви передачі фортець і артилерії урядові України в повному порядку.

Шведський уряд і поляки були невдоволені (кожний з інших причин) цією актуалізацією української справи на міжнародньому форумі, яку треба уважати особистою заслугою політики гетьмана Орлика.

Рішуча постава Туреччини зробила певне вражіння, та московський цар в листопаді 1711 року наказує своїм військам, забираючи силою всупереч духу підписаної умови населення, харчі й пашню, звільнити Правобережжя. Одночасно починають москвини руйнувати Азов (збудована москвинами фортеця) і укріплення Таганрогу, щоб так усунути всі причини турецького невдоволення.

Ряд подій європейських і внутрішньо-турецьких спричинився до того, що однак Туреччина остаточно, всупереч всім остереженням і протестам гетьмана Орлика, погодилася з Московщиною на основі звільнення і передачі гетьману лише Правобережжя і Запорожжя, але без Києва, відмовляючися так від первісного розуміння умови.

Первісно ж Московщина урочисто зобов'язалася цілком до чогось іншого, і те зобов'язання є подане в повній збірці „російських“ законів так: „...і поляков і черкас і запорожцев, которие сут в їх *) подданстве, і казаков, которих Хан кримській Сіятельнейшій Девлет-Гірей Хан, імєєт в свайом покореніі, с сторони Царской штоби нікако їх не замать“. Вправді цей текст подає повна збірка московських законів як текст турецької копії умови, яка наче б то була

*) турків.

неясно зредагована, але всі данні говорять за тим, що власне ця копія і відповідала цілком первісному тексту умови. Зокрема два роки пізніше московський уряд сам мусів визнати, що „Турки спочатку претендували всій Україні обоїх сторін Дніпра”.

З огляду на таке виразне твердження заінтересованої у викривленні на свою користь цієї умови Московщини, яка сама мусіла признати: 1) що переговори велися про звільнення москвинами цілої України (очевидно, промовчуючи про клейноди, якими підплачено везира, щоб неясно стилізувати це місце) і 2) що в урядовому „Повному Зібранні Законів” імперії, де вже була зафіксована пізніша московська редакція, все ж таки в тексті турецької копії окремо згадано „поляков”, „черкас” і „запорожцев” (це б то Правобережну й імовірно Лівобережну Україну), а окремо „підданих” хана — є дуже дивне твердження в цій справі історика Андрусяка.

Андрусяк пише: „На нашу думку — відноситься це (відповідне місце в турецько-московській умові) тільки до запорожців, що оселилися в Олешках, на татарській території”.

Чи не зветься це: бути більшим „папістом” за самого папу?

Таке закінчення справи не могло задовольнити таких українських патріотів, як гетьман Орлик і його оточення, а тому гетьман звертається до народів Європи зі своїм славним „Виводом прав України”, ставлячи виразно українську справу як міжнародний проблем, та звертається 5. IV. 1712 року зі своїм „Маніфестом” до європейських урядів, в якому доводить, що „союз України зі султаном, яко союз високогоноровий, ні в чому не порушує обов'язків християнської нації”. Цей союз має на меті визволення поневоленої батьківщини, і таким чином українці боротимуться не за поневолення християн, а тільки за їх визволення.

У своїм „Виводі Прав („Deduction les Droits de l'Ukraine”, 1712 рік) доводив український політик „історичне та природне непередаване право України на незалежне життя, нахабно і підступно порушене Москвою”. Гетьман Орлик стоїть на становищі, що „які б ні були великі московські насильства, вони не дають ніякого законного права москвинам на Україну. Навпаки, козаки мають по своєму боці право міжнародне і природне, одним з головних принципів котрого є: нація завжди має право протестувати проти такого

гніту і повернути уживання своїх стародавніх прав, коли вона матиме на те слушний час”.

Гетьман доводив konieczність повернення цього права в інтересі самої Європи для усунення в майбутньому агресії з боку Москви.

Так, як бачимо, гетьман Орлик ставить питання відновлення суверенітету України, знищеного москвинами, як проблем міжнародній, а Україну представляє як оборонця від московської навали Заходу та його цивілізації. Слід при цій нагоді звернути увагу, що і під цим оглядом „пасуть задніх” діячі 1917 року й пізніших, бо вони не лише, підпадаючи московським сугестіям, почали вважати власне велике минуле „спільним капіталом” і тому не зважувалися висувати для узasadнення своїх стремлінь свого історичного права, обмежуючись, як народи „без вчора”, до права „природнього”, але й не спромоглися з українського проблему зробити проблем міжнародній.

Тимчасом на „очищенім” москвинами Правобережжі, до щенту пограбованім, майже незаселенім (населення перенесли силою), запанувала анархія. Блукають якісь самозванні ватажки українські, якісь „гайдамаки” і якісь польські коронні війська. Турки домагаються категорично від гетьмана Орлика, щоб він їхав туди і опанував країну. Однак гетьман, якому ходило не про власні інтереси (на еміграції він і все військо українське дуже бідували), але про визволення цілої України, наражаючись на помсту з боку Туреччини, не лише сам не їде, але й як „одчепне” посилає лише невеличкий український відділ з наказом якнайліпше заховуватися що-до українського населення.

Крім того, тут грало певну роль і почуття глибокої антипатії до бісурменів, яке стало мав Орлик, а також відомості про таємні зносини кримського хана з москвинами. При тому ще треба зазначити, що москвинами (яко „єдинокровний народ”), відходячи, навмисне передали фортеці не українцям, а полякам, щоб в той спосіб унеможливити опановання українцями країни та спровадити знов туди татарську руїну.

У Бендерах, крім українських військ, ще було значно менше за українців число поляків і трохи шведів. Ті ж поляки рушили також на Правобережну Україну, роблячи різні здирства, грабунки і злочини.

Тому і польські коронні війська також вступають на Правобережжя, і, звичайно, доходить до конфліктів з ви-

славною гетьманом під проводом наказного гетьмана Горленка українськими відділами, ядро яких складається з запорожців. Гетьман Орлик пробував вдавати з себе приятеля поляків, щоб вони не робили перешкод фактичному обсаджению Правобережжя. Він думав, спираючися на ці терени, далі намагатися інспірувати створення антимосковської коаліції. Однак політика Туреччини, внаслідок внутрішніх змін, прийняла інший напрям, і гетьман не міг за турецькою допомогою реалізувати плянів визволення України. Спроба добитися зміни польської політики шляхом безпосередніх зносин не дала практичних наслідків, а гетьманські війська мусіли протягом року 1713 і початку 1714 провадити справжню війну з переважаючими польськими силами. Ця боротьба, з огляду на всі згадані обставини, в осени 1714 року закінчилася відступом українських військ з Правобережжя.

Загальна зміна політичних відносин у світі змусила гетьмана в 1715 році переїхати до Швеції.

Року 1720 гетьман Орлик в надії активізувати українську справу їде до Австрії через Ганновер. Москвини вживають всіх можливих заходів, щоб Австрія або видала москвинам гетьмана, або хоча позбавила його азилу. У зв'язку з тим доводиться гетьманові залишити Австрію.

Намагання втягнути у війну з Московщиною Польщу, з огляду на внутрішні польські відносини, також не дали жодних наслідків. Тоді гетьман їде знову до Туреччини.

У році 1725 гетьман Орлик вживає заходів, щоб, використовуючи міжнародне напруження, висунути знову справу визволення України і, спираючися на французьку та англійську дипломатію, штовхнути Туреччину на нову війну з Московщиною (це, власне, і спричинює на Верховному Тайному Советі в Московщині висунення проекту, про який далі буде мова, „відновлення“ на окупованій Україні маріонеткової гетьманської влади).

Від 1726 року датується нове погравлення стосунків між гетьманом Орликом і Францією, Англією та взагалі Ганноверськими союзниками. Гетьман одержує в періоді 1726—28 приречення від Франції, Англії та Швеції допомоги у справі визволення України.

Гетьман Орлик в тому періоді у великій мірі спричинився до усунення непорозумінь між союзними державами і тим уможливив скликання в 1728 році Суасонського Конгресу, до учасників котрого надіслав ноту, в якій домагався як

мінімуму — відновлення в цілості Переяславських пунктів, яких додержання мав однак гарантувати Конгрес в імені держав, що брали в ньому участь. Одночасно він висуває домагання вернути запорожцям їхні землі на Правобережжі, а само Правобережжя передати під козацьку управу, хоч і в імені польської республіки. Такі домагання мали свою причину. Гетьман чудово розумів, які великі зміни зайшли у світових відносинах протягом 20 років, і тому висував ці домагання, які безперечно розглядав тільки як етап до відновлення української державности.

Конгрес, що тягнувся протягом майже двох років, не дійшов до жодних наслідків, бо Франція осягла свої цілі шляхом закулісових переговорів.

Родинні та особисті зв'язки гетьмана Орлика були однак такі великі, і такі він мав впливи, що московський уряд Катерини I уважав для себе корисним знайти компромісове полагодження української справи. У зв'язку з ним московська цариця Катерина I підписала декрет про „амністію“ гетьмана Орлика, з одночасним визнанням його гетьманом України, але несподівана смерть московської цариці перекреслила ці пляни. Тоді ж (1727 року) австрійський уряд запропонував гетьманові своє посередництво в переговорах між ним і Московщиною. Але гетьман всі московські пропозиції, зроблені йому за посередництвом австрійського посла, відкинув.

Року 1729 Орлик їздив до Парижу, де мав розмову з кардиналом Флері, що керував політикою Франції. Гетьман намагався через Францію одержати від Туреччини згоду на свій переїзд до Бендер, ближче до Запоріжського Коша. Тоді ж з доручення Франції їде до Царгороду син гетьмана — Григор Орлик, який енергійно допомагає батькові.

Справа здійснення його плянів однак затяглася завдяки палацовій революції в Туреччині, але пізніше полагоджена була позитивно. У грудні 1731 року син гетьмана доручає в Парижі уряду Франції меморіал, який обстоює відновлення української держави і об'єднання під владою гетьмана як Лівобережжя так і Правобережжя, та жадає підтримки для козацької нації, якої доля пов'язана з інтересами заприятелених з Францією народів. Король Людовик XV поставився позитивно до меморіяла і вирішив підтримати змагання України, даючи відповідні докладні інструкції французькому послу в Царгороді. Серед них було завдання домагатися від Туреччини, щоб вона допомогла гетьманові

„стати на чолі своєї армії і зібрати під свої прапори націю свою в кількості, в якій йому це вдасться”. Але нова зміна в уряді Туреччини спаралізували ці пляни.

Тимчасом син гетьмана побував у Криму, бачився там з ханом і дістав від нього запевнення підтримки українських плянів. Ці пляни вязалися з вибором на короля Польщі Станіслава Лещинського, за котрим тоді стояла ціла Польща. Станіслав був вибраний на короля, але вибори перекреслила збройна інтервенція московська, підтримана Австрією і Прусією, яка й викликала нову європейську війну.

У звязку з цим мав гетьман року 1734 особисту зустріч з татарським ханом. Однак всі пляни скінчилися нічим тому, що кардинал Флері (як католицький достойник) задовго вагався дати згоду на підписання формальної союзної умови з магометанською Туреччиною. Туреччина в наслідок цього не виступила своєчасно і не допустила до виступу хана та українське запоріжське військо.

Згода Флері надійшла після закінчення операцій в Польщі і капітуляції військ короля Станіслава.

Ще року 1731 у своєму меморіялі до французького уряду звертав увагу гетьман Орлик на діяльність серед запоріжців московських агентів у Олешках. Московські історики, звичайно, представляють справу так, немов запорожці, невдоволені зі злиденного життя під татарською владою, самі намагаються виблагати собі право повороту під владу московську. З огляду на поширення серед нас їхніх поглядів варто звернути докладнішу увагу на цю справу.

Уже сама знайомість з методами московської політики — чи очолюваної царатом, чи комуністами, чи соціалістами — змушує нас ставитися з цілковитим довірям до слів гетьмана. Адже ж Московщина завжди намагалася за допомогою своїх агентів викликати потрібні їй настрої в країні, яку під ту пору хотіла загарбати, а потім вдавала, немов вона ще й надумується, чи варто підтримати викликані нею ж рухи, щоб дати себе просити. Так діяла Московщина на Україні (див. про діяльність московських агентів в розділах „Гетьман Богдан Хмельницький” і „Наступники гетьмана Богдана”), так чинила в Польщі від часів Августа Саксонського і до поділу Польщі, так робила в Україні 1918 року і тим же способом опанувала нині Польщу, Румунію, Угорщину, Болгарію, Чехію, Східню Німеччину і Китай. Тим більше, подібним способом мусіла діяти вона за тих часів, готуючися, з одного боку, до збройної боротьби з Ту-

реччиною, а з другого — дбайливо уникаючи всього, що лише могло передчасно викликати ту війну, яка вязалася тісно з московською політикою у Польщі. Тому Московщина дуже зручно, через оплачуваних нею агентів, зваблювала запорожців до переходу під московську зверхність, але робила це так, щоб ініціаторами були наче б то самі запорожці, вона ж — ще й отягалася та відмовно полагджувала інспіровані нею ж звертання запорожців. За її задумами мали відверто перейти запорожці під московську зверхність щойно підчас війни, але здеморалізовані москвофільські елементи, не зорієнтувавшись, викликали перехід частини запорожців трохи передчасно, бо в 1734 році. Війну ж почали москвини в 1735 році несподіваним нападом на Крим.

Успішності роботи московських агентів сприяли як важкі матеріальні умови, в яких доводилося жити запорожцям (часто — просто злидні), так і ізольованість запорожців від гетьмана Орлика.

Згоду від Туреччини на переїзд у Каушани одержав гетьман Орлик вже запізно, і саме тому москвинам, як ми вже згадували, вдалося перетягти велику частину запорожців на московський бік.

Про підстаупну діяльність московських агентів розповідає докладніше меморіал гетьмана Орлика до Гепкена (1741), в якому він говорить, що його посланець на Січ, прибувши туди, вже застав там московського агента, що того ж дня прибув і привіз зі собою для війська дарунки: гроші, харчі і зброю. Ці московські „аргументи” і зробили своє діло.

Уважати подані гетьманом факти за „дипломатичне” намагання вплинути на шведські урядові кола не можемо тому, що і в листі гетьмана до запорожського війська (квітень 1734) говориться цілком ясно про підступні обіцянки віроломних москвинів, про які не писав би гетьман, коли б не знав цілком певно, що вони мали місце. В тому ж листі підкреслював гетьман, що москвини завжди були головним ворогом нашого народу, та закликав ні на хвилину не забувати про те, що нарід український стогне в московському ярмі.

Однак заходи гетьмана були спізнені, а до того всім було ясно, що турки, як і інші держави, не є ані певними союзниками, ані навіть не ведуть доцільної й послідовної проти-московської політики.

Вірними своєму гетьманові й Україні лишилася частина козаків, яких і згуртувалося в Бендерах біля нього трохи більше 2 000 (піхоти й кінноти). Однак, як гетьман з цим відділом, так і кримський хан на чолі змобілізованих орд марно чекали на наказ виступу проти Московщини. Туреччина та Франція через свої торги прогавили момент. Наслідком того цей остатній збройний відділ борців за незалежність лишився без матеріяльних засобів і йому довелося зазнати таких злиднів і голоду, що гетьман, вже під гуркіт гармат московсько-турецької війни, мусив розпустити своє військо!

Це було великим ударом для гетьмана, який з цього моменту, втративши своє військо, з союзника держав ворожих Московщині і вождя української нації — перетворився в політичного емігранта, який може хіба служити своїми порадами і досвідом. Але по втраті війська старий гетьман далі зберігав свою популярність на поневоленій москвитинами Україні, яка з надією ловила звістки про його намагання визволити Батьківщину з ненавистного московського ярма. Тому й далі дипломати Франції, Швеції і Туреччини й інших союзних їм держав рахуються з думкою гетьмана, а москвини з нетасним неспокоєм стежать за кожним його кроком. Московські урядові кола запевняли ще наприкінці 1734 року, що гетьман своїми листами „чиніт между нашімі подданимі малоросіяни возмущення і побужденія к протівним поступкам к нам”.

З другого боку — Григор Орлик, улітку 1734 року, побував тасмно на Лівобережжі, обміркував зі старшинами-патріотами положення, а вони запевнили його також, що слава гетьмана — невтомного борця за визволення України, жива була в народі, і що, як тільки він опиниться на кордонах України, ціла Україна повстане проти своїх гнобителів. Але короткозорі турецькі політики не розуміли ані значіння, ані всієї ваги його порад.

Року 1737 намагається син гетьмана в меморіялі до кардинала Флері висунути проєкт утворення з Правобережної і Лівобережної України незалежної держави під опікою Туреччини та звертає увагу на загрозу збоку Московщини для цілої Європи, загрозу, якої не розуміла і не доцінювала Франція.

Року 1738 гетьмана Орлика скеровує Туреччина в характері дорадника до Ракочого, претендента на Трансильванію. Це дуже образило старого гетьмана і він, побачив-

шися з Великим Везиром, що прийняв його з належною пошаною, звернув між іншим його увагу підчас довгої конференції на те, що йому, як гетьманові козацької нації, не личить бути дорадником князя Ракоczego, та знову висунув українську справу в цілості. Великий Везир погодився з думками гетьмана і запропонував йому переїхати ближче до польського кордону та обіцяв подбати про відновлення в Туреччині його прав гетьмана козацької нації. Після цього українська справа була поставлена на обговорення дивану, і султан турецький погодився на проєкт гетьмана боротьби за повернення Україні й Війську Запорізьському їх давньої волі.

Це все остільки занепокоїло москвинів, що московський уряд вірний своїм традиційним облудним методам ведення політики, пропонує гетьману скористатися з підписаного московською царицею дня 15. V. 1738 року акту особистої для нього амнії й протекції. Однак старий гетьман, який дбав у першу чергу про Україну, який розумів облудність всіх московських обіцянок, не захотів знову скористатися з тої „амнії“.

Тимчасом війна, ведена Туреччиною, почала набирати сприятливого для турків перебігу, але тут Франція, уважаючи Туреччину заслабою, почала нахиляти турків до компромісового миру, який був підписаний восени 1739 року. Підчас цієї війни гетьманові не вдалося, з незалежних від нього причин, досягти своєчасного підписання турецько-шведського союзу та спільного виступу проти Московщини. Щойно після того компромісового турецько-московського миру Швеція підписує спізнену союзну умову з Туреччиною і в 1741 році оголошує війну Московщині.

Підчас цієї заслуженої на невспіх війни, під впливом гетьмана, включає Швеція у свої плани постулять звільнення України і створення з неї держави під владою Орлика, який однак мав би визнавати польську протекцію. Війна ця закінчилася нещасливо для Швеції, якій Туреччина віддячилася за нейтральність Швеції підчас московсько-турецької війни — нейтральністю підчас шведсько-московської. Туреччина, намагаючися за всяку ціну зберегти мир з Московщиною відвернулася цілком від старого гетьмана, який сам один, в великих злиднях, весною 1742 року закінчив своє життя в Ясах. Працюючи невтомно для України і думаючи лише про неї, він двацять літ прожив окремо від своєї родини, не бажаючи її наражати на всі не-

безпеки, які йому загрожували. Родина його, з якою він, поки мав чим, ділився своїми скромними засобами, тяжко бідувала в Станиславові. Його жінка й донька мусіли, між іншим, одного разу заставити де-що жидові зі свого одягу, щоб не померти з голоду, а троє його дітей загинуло раніш ще від недоїдання.

Сам же гетьман, болючи за долю своєї родини, ще більше болів долею України, і в остатньому свому листі до кардинала Флері 70-літній гетьман все ще благав про протекцію для козацької нації та для свого сина*) і заповідав, що ніколи не перестане використовувати кожну нагоду, „щоб заявляти мої права і права моєї нації на Україну”.

Помер гетьман у таких злиднях, що навіть важко собі уявити, але до кінця думав лише про Україну.

Таке було життя і діяльність великого українського патріота-гетьмана Орлика.

Багато забрало б місця знайомити докладно читачів з цілою високо-ідейною, відданою і неймовірно-впертою дипломатичною працею, протягом трьох десятків років, цього остатнього, обраного вільними голосами, гетьмана України, який зумів навіть пря кінці своєї діяльності відогравати першорядну роль в європейській політиці. Гетьман Орлик, навіть не спираючися на поважну військову силу, не раз потрапив скерувати біг подій у бажаному напрямі і здобув велику пошану серед представників європейської дипломатії.

Не зважаючи на все сказане, лише не так давно українська історіографія відгребла присипану порохом забуття діяльність гетьмана Орлика. Для багатьох з українців, що звикли думати по провінційному, що, виростаючи в межах чужих державних організмів, коли й плекали українську свідомість, то ціною звуження рямок свого світогляду до провінційних вимірів, була не під силу оцінка діяльності гетьмана Орлика.

Так, напр., історик С. Томашівський значно більшу увагу звертає не на цілість діяльності гетьмана у винятково важких умовах, а на мову його „Діярія”, на його родинні звязки і т. п., підкреслюючи „польськість” Орлика, або бодай його звязки з польською культурою.

*) Григора Орлика, який пізніше займав високе становище у французькій армії. Був він автором першої писаної у чужій мові (французькій) історії України („Історія козацького народу”).

З цієї нагоди слід звернути увагу не лише на те, що „Діярій” гетьмана писаний не самою старою польською мовою, а й латинською та іншими, на які легко переходив підчас оповідання гетьман Орлик, але й на цілу його політику.

Як показує ціла діяльність гетьмана Орлика, він завжди розглядав і оцінював усе, лише виходячи з українських національних інтересів, і завзято боронив українських інтересів проти будь-яких зазіхань з польського боку. Євангеліє вчить пізнавати й оцінювати діяльність не на основі слів, тільки dokonаних діл. Діла ж гетьмана Орлика говорять, що було б цинічним наклепом на цього великого патріота всяке підозрювання його в польських симпатіях.

Саму спробу поставити це питання уважасмо наслідком атавістичних настроїв з часів національної революції Хмельницького, які й досі виявляються у певній тенденційності й односторонності оцінки ряду явищ. Адже-ж, як побачимо далі, московська мова „Історії Русов”, не зважаючи на безсумнівно москвофільський „автономізм” цього твору і часто антиукраїнське наставлення, не перешкодила нашим історикам кричати досі про винятковий український патріотизм цього твору.

Уже наведений факт вказує, що українські „провансальці” стосують нині дві різних мірки для пізнання українського патріотизму, виявляючи певну атрофію національного інстинкту у відношенні до проявів москвофільства.

У дійсності уважний читач сам знайде ряд фактів в описі діяльності гетьмана, що цілком виключають будь-яку можливість робити висновки з мови „Діярія” гетьмана. До того ж слід пам'ятати, що гетьман Орлик почав свою діяльність ще за пановання короля Людовика XIV, якому належать крилаті слова „L'état c'est moi” (держава — це я!), що були не його персональним поглядом, але загально-визнаним поглядом, бо це ж була доба розцвіту абсолютизму, коли справді ще не дуже відділяли навіть вільнодумні люди державу від володаря. Тому всі документи, в яких гетьман Орлик уґрунтовує свої права суверенного володаря, мусимо розглядати як документи, в яких він уґрунтовує суверенні права України. Ті численні історичні документи з підписом гетьмана Орлика є доказом того, що гетьман Орлик завжди був завзятим оборонцем ідеї від-

новлення самостійної і суверенної Української Держави, в межах визначених за часів Богдана Хмельницького.

Більше того, хоч би у своєму меморіалі до Карла XII з 1713 року говорить виразно гетьман про суверенне право української нації рішати в важливих справах („de publica universae Ukrainae integritate“).

Головна заслуга гетьмана Орлика саме в тому, що він протягом тридцяти років, не раз перебуваючи в умовах зацькованого звіря (пригадати хоча б викрадення московськими агентами А. Войнаровського з Гамбурга, а спорідненого через жінку генерального осавула Григора Герцика викраденого з Варшави й вивезеного на Московщину), стало нагадував світові і власному народові, що він має цілковите право на повну суверенність і що пановання москвинів є лише актом сили, який завжди може (і повинен хотіти) заперечити український нарід — силою ж.

Ця державницька лінія гетьмана Орлика подібно вогненным словам, виписаним підчас бенкету на стіні, про які оповідає Біблія, зганяла сон з повік москвинів-гнобителів і викликала зрозумілий неспокій.

Гетьман Пилип Орлик, хоча був безперечно ентузіястом і до певної міри захоплювався кожною новою політичною комбінацією, яка відкривала перед Україною нові можливості, як досвічлений політик дуже швидко помічав усі недотягнення кожної з них. Тому не можна властиво говорити про жодну політичну орієнтацію гетьмана, за винятком одної — орієнтації на спробу використати кожний антимосковський виступ великих держав у інтересі України.

Тому гетьман не хоче триматися тої чи іншої держави за всяких обставин, і лише цим можна зясувати, що він одного разу через шведського короля намагався переконати Туреччину, щоб вона зреклася своїх претензій до протекторату над Україною, мотивуючи то тим, що „ні сам гетьман, ні підлягаюче йому військо не мають права приймати турецької протекції без виразної згоди цілого українського народу“.

Остаточний практичний неуспіх усіх плянів гетьмана був наслідком не якихось його помилок, тим більше не наслідком браку підтримки збоку цілого українського народу, який з ненавистю й соромом носив московські кайдани — лише зовнішніх обставин. Держави, які провадили боротьбу з Московщиною, з одного боку найчастійше хотіли „вигрібати жар чужими руками“, а з другого — в наслідок дрібної

ривалізації й нахилу до компромісів — не спромоглися ні разу довести справу до кінця. як-що навіть і одержували перемоги над москвинами. Гетьман Орлик не міг використати самостійно жодної з тих комбінацій — без готових засобів і доброго озброєння. Розбросна ж по Полтаві Україна — не мала змоги підтримати зброєю свого гетьмана.

Однак згадка у „Виводі прав України” про „непередане право” України до відновлення державности — управне нас до припущення, що гетьман Орлик розумів добре величезне значіння тягlosti боротьби за відновлення державности і саме, щоб не дати Європі, на радість Московщини, „забути” про українську державність, при кінці своєї діяльности не раз ішов на певні теоретичні компроміси, які за значно змінених обставин уможливлували знова висувати український проблем на чоло інших проблем європейської політики.

Політичні обставини були такі, що неможливо було досягнути визволення України, але мало не 30 років завдяки остатньому правному гетьману України — П. Орлику не перестала справа України притягати увагу європейського політичного світу і то не як до обекта — тільки як до субекта активної політики. Він полишив, як ми вже згадували, не лише цікавий щоденник і силу-силенну листів, але й безліч цікавих матеріалів у архівах закордонних міністерств мало не всіх більших держав світу. Все це було доказом не тільки його розуму, але й політичної вмiлости та свiтлостi.

Гетьманська Україна в його особі замикає ряд блискучих репрезентантів української нації, а він сам є свого роду квінтесенцією політичної мудрости, якої, зрештою, можуть позачлрити всі пізніші політики до наших днів включно.

По його смерті помішники гетьмана, старі діячі козацької України, пробували далі робити все можливе для актуалізації справи України, і ще в 1757 р. нотовані московським урядом, що з великим непокоєм обсервував діяльність українських патріотів, прояви їхньої чинности.

6. Політичне значіння Козацько-Гетьманської держави.

Закінчуючи на цьому козацький період нашої державности, мусимо сказати кілька слів про значіння цього періоду та про причини упадку створеної козацтвом української держави.

Лише поміркувавши над тим, що було би, коли б український нарід не витворив у важкій боротьбі за само своє

існування відважного лицарства козацького, яке, зміцнівши, спробувало відновити державу предків — ми зможемо наблизитися до правильної оцінки величезного значіння існування української козацької держави. Аджеж не підлягає сумніву, що коли б не козацтво, то основна маса українського народу перетворилася б у затуркану, здесятковану злиднями масу „білих рабів”, що забули б, „хто ми, яких батьків”, а лише маленька меншість, зденаціоналізувавшись, розпливлася б у польському морі. Імовірно пізніше (значно пізніше, ніж це було) могла б велика частина того зменшеного і прорідженого лихом і злиднями народу дістатися разом з поляками у московське ярмо, в якому нарешті лишки колись великої нації поволі б витинули, самі того не помічаючи. Тому величезною історичною заслугою українського козацтва, а в першу чергу його кращих політиків, було відновлення по трьохсотлітній перерві (навіть для „історії” — дуже довга перерва!) Української Держави і виписання на прапорах наших гасла, яке не лише пригадувало українцям про могутню державу предків, але протягом майже 85-літньої кривавої боротьби будило національну і політичну свідомість найширших народніх мас, перетворюючи їх із учорашніх рабів на синів великої нації.

Вже це одне є величезною заслугою козацтва, заслугою, якої до нині ми ще не встані належно оцінити, почавши в умовах нового поневолення втрачати здатність правильно розуміти слова „українська державність” і „українська суверенність”, змішуючи їх з поняттям певного ладу в чужій державі (Назарук, Левинський та інші). Як ми на своєму місці це підкреслювали, вже Хмельницький та його співробітники завзято і свідомо змагалися за відновлення і збереження Суверенности України і ясно говорили, що уважають себе не урядом якоїсь „козацької території” — тільки відновленої „держави російської”, держави Володимира Великого і Ярослава Мудрого, та присягалися до остатньої краплі крови боронити її незалежність. І вони додержали своєї присяги, бо майже всі полягли або в відвертому бою з її ворогами (москвинами й поляками), або з рук московських чи польських вбивників, або на засланні. Козацька старшина часів Хмельницького та його співробітників справді воювала не за хутори та маєтки, а за Україну, і лишилась прикладом для майбутніх поколінь.

Виписана козацькою кровю українська державна ідея до нині, крізь темряву 250-літньої неволі, сліпучим смоло-

скипом ся нащадкам — козацьким правнукам, освітлюючи їм шлях, і те сваяво й досі згаює сон з повік вигодованих нашою кровю й потом московських гнобителів! Культурні ж цінності, витворені, не зважаючи на безнастанні криваві війни, за козацької доби, є до нині повновартістним аргументом, який дає нам змогу протиставитися спробам окупантів прищепити ослаблююче почуття меншевартости.

Нині, споглядаючи на ті часи з перспективи історії, ми тим більше яскраво бачимо, що як приятелі, так і вороги добре знали і визнавали геніяльність творця Козацької Держави Богдана Хмельницького. Ми бачимо, що він без „дипломатичних місій“, висиланих у всі кінці світу, і без спеціальної пропаганди був відомий тодішньому культурному світові, якому він же, а не хто інший, нагадав про минулу славу народу українського, про славу і значіння Київської Імперії!

Те ж можна сказати й про інших наших гетьманів, тих гетьманів, які змагалися з кривавим натиском московського народу, з зажерливістю Московщини. Освічені люди західних народів знають Богдана Хмельницького, Дорошенка і Мазепу, хоча призабули Орлика. Але ті ж люди здебільшого не знають імен тих московських маріонеток, які, співпрацюючи з Москвою, діяли як вороги власного народу.

Гетьман Орлик, остатній повний гетьман України, потрапив не лише зробити з українського питання міжнародній проблем, не лише залокументувати волю українського народу жити суверенним життям, заперечуючи так усякі спроби уважати справу відновлення нашої державности справою „передавненою“, але й потрапив активно впливати на повстання антимосковських коаліцій, активно впливати на біг світової політики протягом майже двох десятиліть років.

Та вказавши на значіння козацької держави української для нашої нації, ми повинні сказати кілька слів про причини упадку цієї державности в боротьбі з гнобителем народів — московською нацією. Це тим більше є конечним, що ті ж москвини інспірують нам такі фальшиві причини трагічного висліду боротьби, які б прищеплювали нам ідею безперспективности усяких спроб вілновити нашу державність та неможливости з епізодів 85-літньої боротьби козацтва створити історичну традицію, яка би загрівала нащадків до нової боротьби за суверенність.

Їхніми заходами поширені серед нас погляди, немов: а) українці за часів Хмельницького і не думали про жодну

державність, а лише про привілеї для козацького стану (вольності), б) немов козацька старшина тому дбала про державність чи автономію, що хотіла більш необмежено вислизкувати свій власний нарід, і в) наче б то нарід цілковито жодною державною ідеєю не цікавився, почувавши себе „сдінокровним” з москвинами, до держави котрих наче б то горнувся і тому не підтримував „антинародніх” плянів „дуків срібляників”.

Розглядаючи коротко причини упадку козацької держави нашої, ми, природно, цілком не потребуємо заперечувати твердження „а”, бо його абсурдність вистарчаюче ясна на тлі матеріялу, поданого в розділі про повстання Б. Хмельницького. Що-ж-до тверджень „б” і „в” — то вони самі упадуть після зроблення де-яких висновків з фактів поданих раніше та нових фактів, які наводимо.

Однак спочатку мусимо сказати кілька слів про так званий „штучний добір”. Загально-відомим є, що, добираючи осібняки з певними прикметами, можна змінити певний відмінок до непізнання, це б то виплекати новий відмінок. Ще легше застосувати свого роду штучний добір до нечисленної суспільної верстви, вбиваючи або усуваючи людей (а то й цілі родини) з небажаними для того, хто це робить, прикметами і включаючи інших з потрібними властивостями. Такі „операції” свідомо чи не цілком свідомо були стосовані де-якими народами в минулому. Такі ж, як побачимо, засоби стосувала Московщина до нашої старшинської верстви.

Кожний нарід має більш або менш нечисленну провідну верству, бо без неї нарід, як „без голови”, не міг би жити державним життям. Від якості моралі тої верстви залежить доля нації.

Польська держава, по довгій боротьбі стосуючи утиски й шикани та нагороди, майже до решти розклала і зденаціоналізувала верхній шар нашої провідної верстви, що її лишила нам князівська держава.

Саме у переддень повстання Хмельницького український народ потрапив створити цілком нову лицарську верству, козацький стан, а підчас повстання — витворив гідну найбільшій пошани нову провідну верству з кращих одиниць найрізноманітнішого суспільного походження.

Ми вже звертали увагу на шпигунську московську сітку, яка діяла за Хмельницького в Україні. Московщина не бажаючи повстання української держави, так, як і поляки, від перших же днів почала, використовуючи також для того і

своїх шпигунів, працювати над розкладом і деморалізацією молоді, новоповсталі провідної верстви. Однак серед козацької старшини часів Хмельницького, овіяної гарячим полум'ям могутнього народнього зриву, старшини, яка ще почувала себе апостолом українського національно-державного відродження — було надто важко знайти більшу кількість слабих чи підлих натур. Ми знаємо, що москвини знайшли такого Пушкаря, знаємо, що траплялися окремі випадки, коли брали українські старшини від влади чужої держави документи на посідання землі у своїй державі („жалование грамоти“), землі, якою тамта не мала права розпоряджатися.

Але ми знаємо, що за Хмельницького Пушкарь ще ховався зі своїми махінаціями, а ті старшини, що взяли документи, не лише не пробували з них користати, але... за копували їх у землю, щоб хтось не дізнався і не сказав гетьманові, який мав для зрадників тверду руку.

Підчас же дальших років безупинно відбувався такий процес: кращі патріоти, чесні й відважні полковники та взагалі старшини гинули або з руки москвинів та московських наймитів, або їх москвини вивозили з України. Поляки (в менших розмірах) робили те саме. Досить нагадати, що за участю москвинів загинув не лише ряд таких визначних і незаступимих полковників, як хоча б Юрій Немирич чи вславлений піснями Данило Нечай та інші, не лише такі патріоти, віддані Україні, як полковники Василь та Данило Виговські, полковник Жданович, герой Конотопу — полковник Гуляницький, але й гинули, як не в руках ката, то на засланні, навіть ті старшини, що підтримували московських прихильників, як ось, напр., полк. Гвинтівка чи осаул Грибович. Навіть син підтримуваного москвинами москвофіла гетьмана Самойловича (Григор Самойлович) був закатований на смерть за „спротив підчас арештовання“. Де-які ж знова зі старшини, такі, як славний полк. Богун, загинули з рук польських.

Москвини свідомо винищували найкращих синів українського народу.

Ось що мусив визнати навіть московський історик, оповідаючи про те, що діялося після обрання самою старшиною наказним гетьманом Сомка замість Ю. Хмельницького:

В інтересі Московщини, пише він, „треба було нанести старшині такий удар, після якого їй довелось б тільки здатися на ласку переможця... Повести агітацію на цьому

грунті було легко... побачено депутатів „черні“... на дуже щирих розмовах з московським воєводио князем Ромодановським і вони дуже виразно говорили підпивши „... зійшлися ми на те, щоб перебити городову старшину, яка збагачується коштом простого народу“. Під виглядом демократичної „чорної ради“ монархічна Московщина підготувувала... погром старшини“. (Покровській, „Руская Історія“, т. II, ст. 239.)

Народи не керуються в боротьбі „класовою солідарністю“, і тому москвини, хоча самі мали устрій не демократичний, не цурались навіть „черні“, яку підюжували і з якою конспірували, щоб тільки знищити український нарід, винищуючи його ж руками кращих представників старшини й улегшуючи собі тим як деморалізацію решти, так і висування на звільнені місця ріжних темних типів.

Як москвини, так і поляки вживали всіх можливих засобів для цілковитої деморалізації менш твердої й ідейної старшини, широко використовуючи амбітність людську і нахил до збагачування і маєтків. Та ж московська влада стало підтримувала всяких пройдисвітів і через своїх агентів розпалювала й загострювала класову боротьбу, одних заохочуючи до експльоатації, а других підюджуючи до бунтів і нападів.

Москвинам вдалося ще до полтавської поразки так здеморалізувати старшину, що гетьмани не мали на кого спертися, а самі москвини перестають звертати поважну увагу на доноси тої старшини (напр., багатьох доносів на гетьмана Мазепу влада навіть не розглядала).

Такий стан моралі провідної верстви і був одною з поважних причин, чому не могла вдержатися козацька держава.

Тому твердження, немов старшина хотіла для здійснення „класових“ цілей відірватися від Московщини, не витримує критики.

По перше — старшину не можемо розглядати як щось окреслене, незмінне. Вона міняла свій склад, падаючи морально у порівнанні зі старшиною, яку висунула визвольна боротьба за Хмельницького, чим раз нижче, а одночасно багатіючи. Багатство було тим „данайським даром“ москвинів, який до решти деморалізував старшину, а одночасно давав змогу московським урядам виступати в ролі (фальшивого) оборонця працюючих мас, щоб цькувати ті маси на старшину.

Тому за часів Мазепи надто велика частина генеральної старшини вже належала не до патріотів типу полк. Богуна, але була карєровичами й інтриганми, що трактували ворога просто, як не конче прихильного пана.

На правильність цих думок вказує й надзвичайно тоді поширене наклепництво. Як гетьман, так і український наїїд не міг довіряти такій старшині, а що іншої не було (і завдяки постійному втручанню москвинів не було можна висунути чи виховати), доводилося співпрацювати з тою, яка була.

І ось ми бачимо, що при наближенні овіяного вже славою непереможного войовника Карла XII найбільш визначні (становищем) старшини йдуть за гетьманом, але де-хто з них зраджує вже на початку, де-хто по кількох місяцях (після перших неспіхів, як це й личить „калькулятором"-егоїстам) і лише частина виказує належні прикмети вдачі. Адже ж втрата трьох твердинь, які стояли на шляху московських армій у пам'ятному 1708 році (Стародуба, Новгородсіверська і Батурина), творячи стратегічний трикутник, котрий не лише міг до слушного часу затримати московське просування, але й ставши пунктами опору для шведсько-українських військ, цілковито змінити вислід війни і політичний образ нинішнього світу — була наслідком не того, що „знемоцїлий Мазепа" не дбав „про освідомлення народу" (Жолмський, „Історія України", ст. 256) — тільки внаслідок підлої зради.

Всі ці три твердині дісталися в руки ворога не тому, що народні маси були „неосвідомлені" чи не хотіли з москвинами битися, не тому, що козацькі полки „не хотіли" битися — лише тому, що серед старшини козацької вже й тоді знаходилися негідні зрадники. Щоб ні казав Скоропадський на своє виправдання, але він зрадив Україну і свого гетьмана, впускаючи до Стародуба москвинів без бою, замість боронити його всіма силами. Новгородсіверськ „здобули" москвини також завдяки зраді сотника Жоравки-Покорського, а Батурин, який героїчно оборонявся, впав рівнож завдяки зраді старшини козацького.

Слідуючі зрадники знова є не з рядів „неосвідомленого народу", тільки зі старшини: в листопаді 1708 року почувши про обіцяну москвинами амнестію і навіть нагороди для тих, хто у визначеному часі зрадить Україну і свого гетьмана, старшини: Данило Апостол, Гнат Галаган та І. Сули-

ма втікають з українсько-шведського табору до москвинів і там вислугуються, зраджуючи Україну ще й ще.

Один із цих зрадників, півписьменний Галаган (татарського походження), dokonує ще одної зради: як Юда з „поцілунком“ зраджує москвинам доступ до Запоріжської Січі і уможлиблює її зруйнування та вирізання запоріжців, які не пізнали підступу. Він же виловлював і віддавав в московські руки тих запорожців, які заховалися поза Січчю. Такі бували серед старшини кінця гетьманщини!

Щоб картина була повна, наводимо коротку „історію“ одного з таких старшин — Данила Апостола.

Батько пізнійшого „гетьмана“ з московського призначення Данила Апостола — Павло Апостол-Катаржі, молдаванин, вступив на службу до поляків і був по якомусь часі приділений до військ князя Яреми Вишневецького. Від нього ж дістав у нагороду маєток на Миргородщині. Цей чужинець, що шукав щастя на службі чужинця, пішов на козацьку службу щойно тоді, коли українці перемогли, щоб дістати дозвіл вернути собі skonфіскований українцями маєток. Після цього він усе намагається вгадати, „чیه горою“, і тому служить. Служить він москвофілові Пушкарю, далі ріжним претендентам до гетьманування з рук чужинців, що нищили Україну. Коли зростають впливи Дорошенка — він, звичайно, перебігає до Дорошенка, пильнуючи, звичайно, не української справи, а головно скуповування маєтків на Лівобережжі. Самозрозуміло, як лише починає підтримуваний Москвою Самойлович набирати значіння — він перебігає до остатнього і, звичайно, за його посередництвом користується з московського „жалованья“, яким москвини оплачували таку продажну старшину, щоб вона робила, що треба, а також користує з кожної нагоди до збогачення. Така карсра Данилового батька. Син Данило уже поріднився з українською шляхтою. Він уже є на службі у гетьмана Мазепи. Вправді він початково (може, не зорієнтувавшись) був проти Мазепи, але переконавшись, що гетьман тримається міцно, щоб перебороти узасаднене упередження і здобути собі у Мазепи довірря, оскаржує перед ним Полуботка у намірі організувати замах на життя Мазепи. Він же подав доноса москвинам і на Кочубея та Жученка, оскаржуючи їх в участі у справі Петрика. Пробував він підкопуватися і під Мазепу, але робив це обережно (тому Петро I уважав Д. Апостола ворогом Мазепи).

У памятному 1708 році він іде за Мазепою до шведського табору, але помітивши, що справа перемоги шведів стає непевною — „переорієнтовується” і, скориставшись з маніфесту Петра I, який обіцяє тим, хто зрадить Україну і перейде до москвинів до визначеного терміну, не лише амністію, але ще й нагороду — в листопаді 1708 року втікає до москвинів. Беручи участь у численних війнах московських, в яких мусіли брати участь українські козацькі полки, він входить у близькі стосунки з впливовими москвинами, а його син стає улюбленцем ворога України — Меншікова, у якого проводить майже всі молоді роки. Удержуючи з москвинами приятні стосунки, просить їх при нагоді призначити його гетьманом. З волі ж Меншікова, цей розбогатівший неймовірно українським коштом зайда і був пізніше наставлений на „гетьмана”.

Чи Данило Апостол був якимсь винятком? На жаль, ні! Ми знаємо, напр., що Кочубей був рівнож неукраїнського походження.

Цим ми не хочемо сказати, що все зло було в тому, що вони були родом не українці (і Орлик походив з чеської родини графів Орликів). Зло було в тому, що вони не за якісь заслуги перед українським народом ставали полковниками і попадали в число старшини козацької — тільки в наслідок підлабузництва, непотизму чи заходів московської влади. А це, власне, було можливе лише в атмосфері розкладу старшинської верстви, розкладу цілево викликаного москвинами після вигублення заслужених дячів козацької України. Цей же розклад стояв на перешкоді здійсненню українським народом його стремлінь відновити державу предків.

Отже, підсумовуючи сказане, стверджуємо, що відновлення української державности нашим козацтвом у невимовно важких умовах, маючи таких дужих і запеклих ворогів з усіх боків, як Московщина, Польща, Крим і Туреччина, з яких кожний бажав лише поділу України і поневолення, могло б усе ж скінчитися інакше, колиб не московська розкладова діяльність серед старшини. Нарід український, наші народні маси у цій 85-літній боротьбі довели свій патріотизм і показали, що вони були кращі за такі ж менш освічені верстви інших націй. Але і розклад старшини за гетьмана Мазепи ще не досягав тих жахливих розмірів, яких дійшов по Полтавській поразці, бо не лише ще багато старшини козацької пішло за гетьманом і потім працювало на еміграції для визволення України, але й знаємо,

що москвини під проводом свого царя-ката закатували багато сотень представників старшинської верстви і козацтва (у самому Лебедині — коло 900 душ), ще більше позасилали, залишаючи жити на Україні лише тих, яких вони уважали податливим матеріалом, придатним для викликування процесів загнивання в українському народньому організмі.

Вище наведене управнює нас рішуче відкинути твердження, які ми позначили літерами „б” і „в”, та кликати справжніх українських патріотів шукати зразків для наслідування серед таких блискучих і гідних пошани представників козацької доби, як Нечай, Юрій Немирич, Богун, Гуляницький, Чечіль, Покотило, Денисенко, та багато інших, таких козаків, міщан і селян, як герої Конотопа чи Батурина, містечка Срібного, Ніжина, як численні партизани, що допомагали Мазепі.

V.

ВІД ЛІКВІДАЦІ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДО РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ

1. Ліквідація решток козацької державности.

Коли справу розглядати формально, то, звичайно, остаточне скасування гетьманського ладу на Україні наступило щойно майже пів віка пізніше, а ліквідація остаточна Запорізької Січі та її зруйнування було аж у 1775 році. Чому отже ми в цій праці порушуємо звичайний поділ історії на періоди?

До цього змушують нас поважні причини, як істотного, так і формального характеру. Даючи нариси з політичної історії українського народу, ми не могли й не мали на увазі давати докладного опису життя українського народу в тих періодах часу, коли він — кажучи словами Лесі Українки — з „творця” робився „творивом” та ще й не відокремивши виразно їх від періодів, у які він активно впливав на уклад світових відностин, формуючи свою долю. Для москвинів, для ворогів українського народу є дуже корисним не розмежовувати цих двох ролей, корисно прищеплювати українцям фальшиве розуміння тямок: „суверенність”, „державність”, „непідлеглисть” і т. п., як то кажуть — „на всякий випадок”, щоб — оскільки український нарід і почав би визволятися з ярма — легше було підмінити йому державність, суверенність, самостійність, залишаючи ці назви,

ці слова, але вже виповнені іншим змістом і так замінити явне поневолення поневоленням замаскованим, подібним до тої „суверенности“, яку нам накинули москвини, осягнувши перемогу у війні 1917-1921 р.р.

Ми уважаємо, що історія повинна зясовувати, а не затемнювати різницю між народом, що ставши нацією, творить історію в своєму інтересі, і тою етнографічною масою, на яку перетворюють поневоленій нарід окупанти, використовуючи її як погній для своїх імперій.

Виходячи з наведеного, ми уважаємо конечним з усією яскравістю підкреслити усю різницю між гетьманами козацької української держави, вибираними нехай навіть деколи і під московським натиском, але все-ж вибираними, і тими, котрі просто „урядували“, бо москвини, цілковито окупувавши Україну після полтавської поразки, потребували тих маріонеток, щоб обдуривши розколоти маси і так унеможливити однодушний збройний виступ.

Щоб краще зясувати різницю між вибором гетьмана в козацькій українській державі і комедією „виборів“ маріонеток, що їх бачимо на окупованій по Полтаві Україні, мусимо пригадати собі, що, напр., коли обирали гетьмана Мазепу — то на тій же раді частина старшини висувала іншого кандидата — чернігівського полковника Дунін-Борковського — і обстоювала за ним. Вибори ж після Полтави вже не різняться від „виборів“ у С.С.С.Р., бо в обох випадках московська влада визначала тільки одного „кандидата“, якого мусіли українці підчас комедії „виборів“ — „вибрати“. Що то бувала лише комедія, доводить хочаб такий пункт „Інструкції“, яку одержав москвин Наумов, що йому було доручено московською владою організувати комедію виборів у „гетьмани“ Данила Апостола. У цьому (тайному) пункті сказано ясно, що хоча московський цар „указал гетмана вибирать по прежнему абиکنونсенію, однак сіе... написаво для лица, а в самом деле бить гетманом міргородському полк. Д. Апостола“.

Скоропадського також „вибрано“ примусово для того зведеними особами на виразне бажання московського царя. Полуботок був лише „наказним“ гетьманом (цеб то тимчасовим), а Розумовського також зроблено „гетьманом“ з волі московської влади. Але цю різницю ми уважаємо формальною, а не основною.

Основною ж різницею без сумніву слід уважати усвідомлення самими гетьманами козацької держави і на-

родом українським своєї влади як влади вільного народу, якому прислуговує цілковите право вільно порядкувати своєю долею і долею своєї землі. Ця глибока свідомість своєї суверенності (хоча б і хвилево обмеженої) лежала в основі поступовання тих гетьманів козацько-української держави, які були до поразки всіх спроб цілковито звільнитись за допомогою зброї від надто утяжливої московської „протекції”, отже приблизно до 1740 року, бо гетьман Орлик аж до своєї смерті (1742) використовував кожен нагоду до відновлення боротьби за незалежність України. Як гетьман Орлик, так і його попередники завжди уважали Україну окремим державним тілом, що має відмінні від московських власні інтереси, і кожної хвилини були готові використати догідну ситуацію для збройного виступу проти Московщини.

Такої свідомості — не було у „гетьманів”-маріонеток, що „урядували” в окупованій московинами Україні після Полтави.

Москвини також були свідомі сказаного попереду і хоча не раз фальшували „Переяславські статті”, але уважали, що кожен новий гетьман мав право підписати їх в імені України, або й не підписати (і так розірвати звязок) і тому кожного разу пропонували „Переяславські Статті” до підпису. Вперше москвини не пропонували нічого підписувати т. зв. „гетьману” Скоропадському, якого й вони розглядали як свою маріонетку, що мала право лише з їх волі (і то під стислою контролею москвинів: Ізмайлова, а потім Протасєва) якийсь час виконувати де-які адміністраційні функції на Україні, вважаючи, що цей „гетьман” був лише „для лиця”, але не мав жодних прав і жодного голосу. Лише військово-політичні обставини (існування дуже активіного правного українського гетьмана) приневолити москвинів проробити комедію виборів Скоропадського (його „вибирало” чотири полковники та де-які привезені примусово церковні достойники згідно з виразно висловленою московською волею). З тих же причин залишили вони з того часу порожній титул гетьманський, що мав служити для обдурювання українського народу і улекшення москвинам реалізації їхніх плянів. Коли ж на якийсь час (після підписання москвинами турецького миру) ця небезпека здавалася москвинам неіснуючою — „гетьманство” касують, а коли знова стає можливою нова війна з участю гетьмана Орлика — знова висуюють на кін маріонетку — „гетьмана”.

Ані Скоропадський, ані його випадкові наступники і вісні не мріяли про можливість самостійної української політики, про боротьбу з окупантом, і були значно більше залежні від московської влади, аніж був підчас другої світової війни залежним маршал Петен від Гітлера.

І в істоті речі і з правного боку як Скоропадський, так і його наступники були лише московськими адміністраторами, які з волі окупанта узурпували собі гетьманський титул і за участь у тій комедії одержували можливість правно і неправно збагачуватися особисто. Коли б була відновлена українська держава кимсь за життя одного з них, їх мусів би чекати більш суворий присуд за той, який виніс суд вільної Франції маршалові Петену. Те, що українські „автономісти” (бо самостійників з-посеред старшинства вигубила в ті трагічні роки Москва, закатовуючи на смерть до 2 000 старшин і козаків та засилаючи на Сибір усіх тих українських патріотів, яких з тих чи інших причин не вимордувала) чеплялися тої блідої тіні гетьманської влади — не змінє істоти речі. Це закономірне явище, що зрадники і люди залякані та наївні, відчуваючи інстинктивно, що кояться в безодню небуття, чепляються порожніх форм. Адже для того й наставлено Скоропадського „на гетьмана”, щоб у цю „забезпечуючу кляпу” скерувати частину української сили і так уникнути вибуху. Лише в інтересі москвинів є привчати людей взагалі триматися мертвих форм, цілком не питаючися за змістом. Тому, напр., згадуваний вже тут не раз проф. Оглоблін, в „Укр. Літопису” та філіяльській „Державницькій Думці” (ч. 4. 1951 рік) знецінивши наклепами всіх наших гетьманів і старшину, доводить культ порожньої форми до абсурду, бо наче б то дошукуючися династичної ідеї у творців козацької держави українських гетьманів, спритно дочеплює... московського „великого князя” Павла Петровича, якому, мовляв, хотіли „українські політики” передати „гетьманську булаву”, і так „державництво” відразу робить культом мертвої форми, виповненої ворожим змістом.

Щоб кожному була ясна різниця між гетьманом України (навіть таким, як Самойлович!) і Розумовським, що грав ролю гетьмана з московської волі, мусимо звернути увагу на те, що Самойловича можна було скинути, можна було заарештувати, але не можна було його намовити „податися до димісії”. Тимчасом проф. Оглоблін у згадуваній „державницькій” статті пише, що московська влада „дала відставку”

(це б то — „звільнила з посади“) К. Розумовського. Навіть залежних володарів не раз скидають, але ніколи не звільняють з посади!

Таке розрізнення справжніх гетьманів від маріонеток є не лише нашим розумованням, але й, воно було не чуже і москвинам. З гетьманів козацької держави:

- Богдан Хмельницький** — передчасно закінчив життя, огірчений успіхом підривної діяльності моск. агентів.
- Іван Виговський** — сам уникнув московських рук, але москвини витубили всю його родину.
- Демян Многогрішний** — вмер на московському за-сланні.
- Петро Дорошенко** — вмер на московському за-сланні.
- Іван Самойлович** — вмер на московському за-сланні.
- Іван Мазепа** — вмер на еміграції.
- Пилип Орлик** — вмер на еміграції.
- (за обох останніх москвини давали величезні суми).

Як бачимо, навіть москвофільськи настроєні гетьмани козацької держави були трактовані москвинами інакше, ніж „гетьмани“-урядовці: Скоропадський, Апостол і Розумовський.

Не менш яскраво виступає різниця між гетьманами, навіть такими, як московський прихильник Самойлович, і маріонетками, що грали ролю „гетьманів“ на окупованій Україні, коли ми собі пригадаємо хоча б такий красномовний факт: „гетьман“ Данило Апостол у 1732 році на те, щоб поїхати до містечка Сорочинець (в межах Гетьманщини) на посвячення побудованої його коштом церкви, мусив звертатися за „порадою“ до московського резидента, що наглядав над Апостолом, чи не слід би просити дозволу на цю поїздку у московському міністерстві. Почувши його думку, що він може їхати без спеціального дозволу — все ж уважав безпечнішим звернутися листовно до московського канцлера Головкина по такий дозвіл і, щойно його одержавши, цей „голова держави“ з правами людини, перебуваючої в домашньому арешті, зважився поїхати!

Думаємо, що наведене зясовує вичерплюче, чим були т. зв. „гетьмани” Скоропадський, Апостол і Розумовський та чому ми закінчуємо козацьку державу її останнім гетьманом — П. Орликом.

Однак, щоб уникнути закиду субективізму, наведемо ще слова безстороннього спостерегача з тих часів — Де Монті (1729), який написав: „козаки не зважаючи на 18.000 московських драгонів, що тримають Україну в тяжкому ярмі та неволі, тільки й шукають нагоди, щоб повстати проти гнобителів і привернути давню вольність”.

А француз — Ф. Масон, що служив у московському війську, висловлює таку думку: „Від часів Мазепи вони не мали більше великого гетьмана обраного з поміж себе. Ця гідність була скасована, а титул служив лише для декорації кількох фаворитів московських імператриць”. Отже і чужинці уважають, що Україна після Полтави була окупована ворогом, а „гетьмани” — були лише маріонетками.

Закінчивши козацько-гетьманський період гетьманом Орликом, ми стаємо на те ж становище, на якому віддавна стоять національно-свідомі народи. Ми знаємо добре, що московський цар Микола II у своєму титулі користався титулами „царя польскаво”, „великаво князя фінляндскаво” і т. д., знаємо, що вживалося вислову „царство польское”, але ані один польський чи фінляндський політик чи історик не пробував затирати межу між хоч би самостійною польською державою часів Петра I. та московською надвислянською провінцією, бо розумів, що небезпечною для тих націй втра-тою почуття дійсности було б поважне трактовання тих порожніх слів!

Як вже, певно, читачі й самі здогадуються, під оглядом політичним можливості „гетьмана” Скоропадського рівня-лися зеру. Навіть коли б він був не таким, як був — він не міг би нічого зробити, бо був він властиво московським урядовцем на Україні і то таким, якому і не довіряли, і не рахувалися з ним. Навіть полковників призначав московський уряд, не питаючися Скоропадського, ставляючи на ці становища чужинців. Посаду ж „гетьмана” в істоті речі використовувала, за тихою московською згодою, Настя Скоропадська разом зі своєю родиною (Марковичів) для нестримного власного збагачення. Така „діяльність”, звичайно була в московському інтересі, бо зогиджувала в очах україн-

ського народу хай і мертву, але все ж українську форму влади і давала такий потрібний москвинам матеріал для усправедливлення в очах населення її остаточної ліквідації.

Тому Скоропадський (і то де-що пізніше) коли й пробував під натиском української старшини й міщанства ставити легальний опір економічному нищенню України й взагалі протиукраїнським заходам, то тільки у формі складання прохань або пересилання прохань українських до Москви. Словом, він заховувався, як прихильний до населення адміністратор окупаційної влади.

З огляду на все сказане ми, закінчивши період української козацької державности останнім гетьманом — Пилипом Орликом, у цьому розділі спробуємо, з одного боку, дати короткий нарис процесу ступневого і плянового перетворювання загарбниками Української Держави в московську колонію, а вільного українського народу в нарід сліпих, зубожілих рабів. З другого ж боку, хочемо у дальших підрозділах накреслити складний, майже біологічний процес зростання самозахисту народнього організму, який відрухово реагує на удари і, рятуючися від неминучої смерти, починає випускати нові паростки, що інстинктивно шукають шляхів до сонця власної державности, яке одне дає життя й щастя.

Подавши ті міркування, які змусили нас до такого, а не іншого поділу на періоди, переходимо до опису того, що робили москвини на окупованій ними Україні з метою знищити підстави розвитку українського народу.

Першим завданням, яке собі поставили московські загарбники, було знищити й здеморалізувати рештки провідної верстви козацької України. Це осягають москвини старим, випробованим способом. Окупанти арештували, а потім закатували або заслали в далекі азійські землі не лише всіх, що чим-будь виявили свій патріотизм (вивезені були: Кандиба, Кожухівський, Зеленський, Покотило, Гамалія, Горленко та інш.), але й тих, на кого хтось кинув найменшу тіль. Щоб захопити до донощицтва, москвини широко стосували конфіскату всього майна арештовуваних, з котрого певну частину діставали й донощики та зрадники. На ту пору, як ми знаємо, вже було досить і старшин-чужинців і чужинецького походження, і таких, що ввійшли в родинні зв'язки з москвинами — це б то досить було людей, що не мали почувань, які б стримували від збагачування юдиним способом.

Вже в 1709 році складає з наказу московської влади стольник Андрей Ізмайлов докладні списки усіх „ізмєнничьїх маєтностей” та збирає тайно відомості про податки й доходи, які мала українська влада, а також дістає завдання „усматривать в разговорах і во всех обхожденїях, кто із старшини і казаков к старане великаво гасударя даброжелателєс”.

По 1709 році величезні маєтності, загарбані в українців, дістають москвини: Долгорукіє, Шереметьєви, Меншіков, Головкін, Рагузінськіє, Толстіє, Шафіров і т. д. З-окрема величезні простори дісталися в лапи Меншікова, що мало для українського населення тих просторів далекосяглі наслідки. Скоропадський на жадання Меншікова закріпачив усе „старшого і меншого чину військове товариство” Почепської сотні, загарбані Меншіковим, обертаючи так вільну військову людність у кріпацтво. Самозрозуміло, Меншіков загарбав не тільки землі Почепської сотні.

Так на величезних просторах північної Гетьманщини було багато тисяч вільних людей обернуто у кріпаків.

Скоропадський „роздав” багато більше сіл і маєтків за своїх попередників, перевищуючи на багато всі „надання” гетьмана Мазепи, не кажучи вже про те, що з них велику кількість віддав чужинцям. З того одержали дуже багато москвини та ближча і дальша рідня Скоропадського. З числа самих лише військових маєтностей віддано було 124 села, а до того доходить дуже велика кількість землі, відібраної у патріотів українських (т. зв. „ізмєнників”). Роздача землі москвинам вела за собою не лише покріпачення й павперизацію українців, але і підготовлювала ґрунт для повільної кольтонізації України москвинами, селянством московським, бо саме за часів Скоропадського надзвичайно зростає число кріпаків-москвинів, що їх перевозять москвини-дідиці на Україну в свої загарбані маєтки зі своїх маєтків у Московщині. Меншіков також в роках 1717—1727 енергійно скуповував москвинів-кріпаків і переселявав їх на Україну. При цій нагоді слід нагадати, що ще раніше оселено було багато москвинів на півночі України (Лівобережжя), після ліквідації стрілецьких бунтів. З числа таких „слобод” слід згадати слідуєчі: Ардонь, Воронок, Деменка, Добрянка, Злінка, Зібкая, Клінци, Клімова, Лужок, Митьковка, Млінка, Тимошкін Перевоз, Радуль, Святская і т. д. Де-які з них повстали щойно в 1711 році, де-які пізнійше, а вже в 1716 році московська влада спеціальним наказом не лише забороняє власникам тих земель, на яких потворено ці

московські слободи, володіти тими землями, але й заборонено збирати з тих москвинів податки. Так завдяки московській перемозі навіть московське малозаможне, а то й закріпачене населення одержало змогу кольтонізувати наші землі, загарбувати у власників-українців і загосподарюватися в упривілейованих умовах.

Історія, як бачимо, дає переконуючі докази, що імперіялістична, загарбницька політика за кожної форми влади дає користі цілому народу. Поскілки ж політично залежні верстви користалися з тих користей і не мають наміру добровільно зрікатися так здобутих чужих просторів — постільки є глибоко узасадненим трактовання народу як цілості з усіма з того впливаючими наслідками. Загарбниками були і є не „царі” чи „пани”, а нарід у цілому.

Історія ж доводить, що не раз ворожий нарід, ворожа держава вживає підступу, щоб улегшити собі загарбання чийхсь земель, і вдягає маску „оборонця бідного народу” (політика Московщини від часів Виговського аж до ліквідації решток козацької державности і від 1917 року), але розклавши націю і знищивши її державу, та ж ворожа держава обертається у відвертого жорстокого ворога того легковірного „бідного народу”, видирає у нього остатню землю, винищує його фізично, а тих, котрі ще живуть, обертає у білих рабів!

Як вказують навелені вже факти, по полтавській поразці почала заливати Україну московська хвиля. Але повторюємо, що помикою було б думати, що землю видирали у нашого народу лише „пани”. Цілкою ні!

Кількість москвинів, що встигли налізти хоча б на територію Київського та Стародубського полків до 1718 року, вже доходила до 30% усього їх населення.

Звичайно, слідом за кольтоністами-селянами посувався дрібний московський купець, якому підготовлювали ґрунт московські військові, які від часів гетьмана Самойловича стало займалися дрібною торгівлею на перемену з грабунком.

Щоб краще собі уявити дополтавські відносини і всю глибину доконаних по нашій поразці змін, щоб краще зрозуміти наслідки всякого поневолення — вернемося на хвилинку назад і пригадаємо собі хоча б де-що з того, що писав у перших роках XVIII віку московський піп-старовір Лукьянов Іван, що переїздив через Україну.

Переїздячи через Київ, він побачив, як пише, що в Києві було „зело прекрасно, в московском і расійском царстві”

такова града падобнаво красатой вряд сискать", бо, мовляв, до всього на додаток і „зело ліхомани-хахли затейливи к харомнаму страєнію**“).

Далі читаємо: „Зело апасно блюдут сей град, да і надобе блюсті: прямой замок московскаму государству“.

Але нас у данному випадкові найбільше цікавлять подробиці про взаємини, що тоді панували в Києві між українцями й москвинами. Ось що про це читаємо:

„... Все мещане-хахли, все таргове люді... А стрельцам в ніжнем городе не дают хахли в лавках сидеть, только всякіе на себе тавари в разнос продают. Утре все стрельци сходят на Подол тарговать, а вечером вечернями, так ані на гаре в верхнем городе таргуют между себя і ряди у віх сваі; таварно сільно сидят... коі богати — то і на караул не ходят, всьо на ярмарках ездят, а мелоч то вся задавлена“.

Наведений уривок, як не можна краще, стверджує, що „возседнання“ („термін“ уесесерівського жаргону, який має не разити „українізованих“ москвинів, бо є механічною калькою моск. „воссосдіненіє“) України було нападом московської сарани, яку гнало на Україну в XVII—XVIII віках такеж бчжання наживи, як і в XX віці, коли сунула на нашу землю московська армія з красномовними гаслами: „дайош сахар“, „дайош уголь“, „дайош хлеб“. Крім того той же уривок стверджує, що тоді ще мали українці силу не дозволяти москвинам-стрільцям хоч у „нижньому городі“ відкривати свої крамниці і самі ще тримали в своїх руках основну частину торгу. Але москвини, спираючися на свої війська, дуже швидко після полтавської поразки перебирають майже всю торговлю в свої руки.

„Вся торговля тканинами й галянтерійним крамом є в руках московських купців... Хоч... у Києві і є ще багацько місцевих природних купців, що торгують усяким дрібним крамом, але в порівнянню з москвинами вони творять дуже малу й незначну кількість... У цілій Малой Росії немає ні одного купця із природних малоросіян, що мав би власного капіталу 30.000 рублів“. (Шафонскій „Топографіческое описаніє Малой Росії“.)

Наведені слова малюють нам той стан, який повстав у наслідок московської політики при кінці XVIII століття.

*) „Дуже моторнюги-українці вигадливі до палацового (хатнього) будівництва.“

Чим же пояснити такий занепад української торгівлі і зубожіння українців? Замість відповіді подамо кілька цікавих (хоч і звичайних) фактів, які з'ясовують багато.

Вже в 1709 році розміщено було на Україні 10 московських драгонських полків, яких удержання коштувало річно українцям у п'ять разів більше за всі податки на гетьманський уряд та всі інші власні потреби. А і видатки на гетьманський уряд зростають значно, згадати хоча б, що селяни мусіли платити на „гетьманську кухню” двічі більше, чим за Мазепи.

Москвини нівечать на Україні основи вільного торгу і вводять монополі, з яких, звичайно, користають лише москвини. Так, напр., мешканці Почепської влості скаржаться: „Нині тою пенькою заборонено нам торговать і отбирається оная пенька у зачет за побори только по три рублі” (ціна ж тоді була по 4 руб. 50 коп.). У таких умовах скуповували пеньку не лише більші московські промисловці, але й дрібні, багатіючи коштом українців (скуповано до 100 тисяч річно).

Крім пеньки цілий ряд інших сирівців одержують змогу москвини закупувати в монопольних умовах.

Слід ще тут згадати, що москвини, які стало жили на Україні, були звільнені від плачення будь-яких податків на потреби магістратів та гетьманського уряду, хоча вони користалися українськими шляхами, складами, охороною і т. п. Ці тягарі тим більшою вагою налягали на українців, що це більше руйнувало економічно.

Москвини ж за допомогою своєї влади захопили в свої руки фінансову господарку України (т. зв. індукта і податки). Наслідком того податки з 45,5 тис. рублів у 1722 році підскакують раптово у 1724 році до 241,3 тис. руб.

При Скоропадському в ролі головного керownika його торговельними справами працював москвин — Шерметьєв.

Вишрубования торговельних мит, що мали руйнувати економічно Україну, дійшло найвищого щаблю в 1724 році, коли побирано від товарів, що їх вивозили москвини (напр., від пеньки) тільки 4% їхньої вартости, а від тих, якими ще торгували українці (напр., від невиправлених шкір) — 37% їхньої ціни.

Крім того, як ми вже казали, москвини загарбали майно всіх близько споріднених з тими патріотами, які пішли за Мазепою на еміграцію, а власників його заслали. Їхне майно,

діставшись переважно в московські руки, тим також ослабило українців.

Московська маріонетка — гетьман Скоропадський по-слушно іменує різних заволок-чужинців сотниками, а то й полковниками, та обдаровує їх землями.

Москвини, як ми вже згадували, хотіли мати в експльоатації України цілковитий монополі. Тому отже були не бажані для них і купці-чужинці, що як конкуренти зменшували б їх власні торговельні можливості. Цим треба зясовувати заходи Меншікова, в наслідок яких заборонено жидам приїздити на Україну. Москвини мали надію, що вони зможуть самі захопити в свої руки торгівлю і промисел України. Однак і капіталів у них на це не вистарчало, і боротися з чужинцями, що мали власні держави, не було так легко, як з українцями, і тому певний відсоток їх був навіть на Слобожанщині.

Так кольонізація москвинами землі, ступневе опановування внутрішнього ринку, нищення українського промислу і закордонної торгівлі, кольосальні фінансові тягарі і шкідлива для України податкова політика — разом зруйнували до решти українську економічну незалежність і неухильно вели українців до кольоніальних злиднів. Але й це ще було не все! Дальше руйнування досягають москвини реквізиціями, відвертим грабунком підчас переходу військ і примусовою рабською працею в жахливих умовах, на яку забирали найздоровішу частину населення.

У 1715 році і 1721 р. на ладожські роботи забрано було 20.000 козаків, у 1723 році взято на Сулак знову 10.000 козаків і на Коломак — 12.000 козаків. У 1724 році забрано на Сулак ще 10.000 козаків і на Гилян 25.000 козаків, а в 1731 на берестейську лінію 20.000 козаків і 10.000 селян, у 1732 році на орельські роботи взяли москвини 20.000 козаків і 10.000 селян і в 1733 році ще 10.000 козаків і 10.000 селян.

Отже лише протягом перших 18 років забрали москвини на невільничу працю 127.000 козаків і 30.000 селян.

Крім того з московського наказу висилано десятки тисяч козаків для участі в московських загарбницьких війнах. Кажучи однак про використання українських козаків у війнах, мусимо згадати, що і в цьому випадкові москвини дбали про перетворення українського війська з повновартісного на типово кольоніальне, допомічне. З цією метою москвини після зруйнування Батурина відбрали всю гармату (артилерію) і вивезли на Московщину та, звичайно,

були проти того, щоб армія еволюціонувала разом з іншими арміями світу. Колись артилерія видогравала таку ж роль, як нині повзи (танки) та летунство. Тому, з одного боку, козацька старшина навіть через Скоропадського не раз допоминалася звороту гармат, а з другого боку — москвини робили все можливе, щоб перетворити українських козаків на нерегулярну кінноту та й ту зробити неспроможною боронити свою землю, ослабивши її за допомогою таких „кровопускань”, як згадувані земляні роботи.

Ось так гнобителі-москвини по полтавській поразці видирали в українців землю, заселявали її москвинами та іншими чужинцями, руйнували Україну економічно, ліквідували український промисел і торгівлю, та нищили сам український нарід, змушуючи сотні тисяч найздоровіших людей віддавати сили, здоровля і життя на зміцнення могутності своїх гнобителів.

Таку ціну мусіла платити Україна за свою поразку в українсько-московській боротьбі. Особливо висока плата була в людях, що нам стане ясно, як ми собі пригадаємо, що більшість забраних на праці або не верталася цілком (напр., при будові укріплень над Озівським морем загинуло в роках 1731—1732 не менше 60.000 душ, а на річці Сулак — не менше 29.000 душ), або верталася непрацездатною. Одне і друге позбавляло козацькі і селянські господарства робочих рук і тим руйнувало економічно, а нарід — позбавляло найздоровіших елементів, нищучи біологічно.

Щоб читач міг собі хоча приблизно уявити розміри плянового нищення москвинами українського народу, його розмах і силу, подаємо де-які числові дані, які ще не є цілком докладні, бо обперті лише на відомих нам, зафіксованих у джерелах, втратах.

Протягом перших 18 років, як ми вже подавали, забрали москвини на рабську працю не менше 127.000 козаків і 30.000 селян, це-б то разом коло 160.000 чоловіків. До того ж певно у війнах ведених москвинами втратило життя або здоровля не менше 40.000 душ.

Таким чином можемо рахувати, що втратила Україна у тому періоді коло 200.000 душ, з яких більше двох третин втратило життя.

Як велика була ця втрата зрозуміємо лише нагадавши, що згідно з переписом, який був майже пів віка пізніше (року 1764), було в Гетьманщині 1,024.025 мешканців чоловічої статі. Частина їх була не українцями, а чужинцями

(головно — москвинами). На них, а також на неповнолітніх, старших і дідів — мусимо відкинути приблизно 65%. Отже чоловічого населення в силі віку не могло бути більше як 380.000 душ. З того випливає, що москвини винищили згаданими способами не менше половини здатного до боротьби і праці чоловічого населення України. Це отже було „рекордове” мирне винищування українців, якому може дорівнювати хіба винищування dokonане Москвою між роками 1918—1950. Втрати наші спричинені нищенням українців німцями в порівнянні з тими втратами — лишаються далеко позаду.

Прямим і так бажаним „братньому” народові наслідком було страшне зубожіння козацтва і міщанства, серед яких кількість незаможних вже доходила в другій чверті XVIII ст. до 50%.

За таких обставин тягарі, які лягали на плечі широких мас українського населення, стають впрост непосильними, а москвини, використовуючи витворену ними ситуацію, скуповують козацькі й селянські землі або й просто відбирають за незвернуті позички на лихварських відсотках. Це все веде до таких жахливих злиднів, що вже в 20 роках XVIII ст. дуже часто трапляються записи вільних ще вчора людей „во вічне володіння”, це б то майже в кріпацтво, і навіть небували доти і неприродні окремі випадки втечі українських селян на Московщину (бо в метрополії не було тих жахливих умов, які були цілево створені москвинами в Україні).

Тимчасом, як видно з архівних матеріалів, Україна ще в початку XVIII віку мала добре поставлене господарство, вела широкозакресні торговельні трансакції з країнами західної Європи, особливо тісні звязки удержуючи з Німеччиною та Австрією, мала у власних руках свій промисел, торгівлю, ремесло і весь апарат збуту. Це все пляново, крок за кроком руйнував московський уряд за часів Петра I, видаючи накази, котрі цілком спиняли українську торгівлю зовнішню, а тим самим і внутрішню, та привели до занепаду ремесла. Міста досі українські, за підтримкою влади, як ми вже казали, починають захоплювати москвини.

Заборони в справі торгівлі (закордонної), очевидячки, дошкулили не лише Україні, але відбилися дуже негативно, з одного боку, на інтересах купців австрійського Шлеська, а з другого боку — Бреслява й Данціга. Це в такій поважній мірі порушувало німецькі інтереси, що Австрія при відповідних нагодах інтервенювала в цій справі. Коли ж

Петро розпочав з Австрією пертрактації в справі укладення союзу, то Австрія поставила передумовою підписання союзної умови — скасування з боку москвинів обмежень для української торгівлі. Москва, вдаючи наївну, повідомила австрійський двір, що згідно з щойно виданими розпорядженнями „руськіє” користають з права вивозити і продавати всі ті товари, котрі цікавлять Австрію. Довелося австрійському урядові зясувати Москві, що їй ходить не про самозванних, лише про справжніх „руських” — себ то українців, і цілковито не цікавить її ні дозвіл, ні заборона торгувати москвинам, з якими жодних торговельних зносин Австрія не мала і не має. Так прийшло до пікантного випадку, коли інша держава ставала в обороні інтересів підданих, що їх свідомо порушував „власний” наче б то їх уряд! Однак Москві так залежало на зруйнуванню української економіки, що вона зрезигнувала остаточно навіть з потрібного їй союзу з Австрією.

На Стародубщині, в наслідок тих старих економічних звязків із Заходом, ще в 60-х роках XVII століття існувала німецька колонія і навіть була на ринку „Німецька вулиця”. Щойно від XVIII віку помічається чим раз частійша поява, а далі і вплив московських купців і взагалі — москвинів.

Цілий цей процес економічного нищення України добре висвітлений в працях І. Джиджори, які виказують вповні всю фальшивість тверджень вже цитованого проф. Оглобліна, наче б то вигадана ним же численна участь українських військ у полтавському бої по московському боці — була „визначалась інтересами широких кіл (кол?) української старшини і купецтва, кровно заінтересованих в тому, щоб здобути і собі, для своєї торгівлі, вільний вихід до портів Балтійського моря”.

Саме по Полтавській поразці було заборонено українцям вивозити ті товари, що вони раніше возили, навіть до Риги і примусово пробувала Москва скерувати їх до Архангельська, забороняючи українцям торгівлю саме з тими балтійськими портами, з якими вязали Україну давні економічні звязки.

При провозі до Архангельська на українському крамі заробляли надто добре і москвини взагалі, і московський уряд зокрема. Тому навіть значно пізніше пробувала безрезультатно старшина через гетьмана Апостола випросити у московського уряду скасування цієї заборони і дозволу возити, як за попередніх гетьманів, хочаб „у город Ригу без

излишних видатків" (Х. И. А. Д. Н. К. 6816). Вправді в 1711 р. було цю заборону знесено, але зате одночасно заборонено взагалі вивозити майже всі ті товари, якими торгувала Україна.

Московську політику що-до українців так характеризує згадуваний нами відомий дослідник економічних відносин тої доби — Іван Джиджора, стверджуючи, що Московщина намагалася головню „знищити Україну як окремий економічно-господарчий терен з його особливими економічними інтересами. . . які далеко не йшли згідно з московськими інтересами. . .” Далі Джиджора пише, що мусимо ствердити: „з одного боку, змагання звязати гетьманщину якнайтісніше з московською державною, а „з другого боку — трактування її як чужого і навіть ворожого організму, який можна лише визискувати, не даючи взаємн ніяких економічних вигод”. (І. Джиджора, Економ. політ. Запис. Н. Т. Ш. т. 101, ст. 8).

Цю позірну суперечність, однак, легко пояснити: москвини, „привязуючи” Україну до Московщини, хотіли міцно закріпити загарбану країну, а одночасно руйнували до щенту українську економіку, щоб, з одного боку, розчистити місце для московської економіки на Україні, а з другого — унеможливити опір „місцевого” населення, цілковито знищивши його економічно. Таку політику звичайно ведуть кольоніяльні імперії в своїх кольоніях.

Щоб ті, які собі наївно уявляють, що боротьба між українським народом і народом московським була боротьбою за збереження форм державного ладу та за характер культури, а не боротьбою за існування у самому справжньому, біологічному значенні, могли зрозуміти усю глибину своєї помилки, хочемо ще підкреслити особливо контрастиво ту зміну, яка настала, коли український нарід „заміняв сідло княже на сідло кощесве”.

Отже тоді, коли українці рішали самі про свою долю, коли вони відновили свою державність — склали вони року 1649 умову з Туреччиною. Згідно з тою умовою козаки користали з „права вільної плавби на Чорному морі і до портів інших держав і володарів християнських”. Султан звільняє українських купців від усяких оплат і мит на протяг 10 років. На той же час одержують українські купці право засновувати в турецьких містах доми для складу товарів і продажу та право жити там вільно, не платячи жодних податків.

У XVIII ж віці не лише чужинці вказують українцям куди вільно, а куди не вільно і який крам вивозити, але навіть що вільно (на колись своїй землі) продукувати, а що ні. Наслідком того, і всіх інших заходів стосованих москвинами, наступає такої занепад, що письменник з XVIII віку — Шафонський мусить ствердити: „Словом сказати, Малая Росія, як ремісниками так і художеством дуже бідна і з великою бідю можна набути будь-яку порядну річ, а треба все із Москви та Петербурга доставати”.

А це значить — Україна стала зuboжілою московською колонією, якої населення почало вимирати (співвідношення між кількістю всіх москвинів і всіх українців мінялося все більше на шкоду українцям), а колись розвинута промисловість і ремесло завмерли цілком.

Натурально, московський уряд часів Петра I. і пізніших не можна посуджувати в тому, що він займався виключно економічними справами — він також приділяв належну увагу і справам політичним, етнічним та культурним.

Так вже в 1714 році подає Ф. Салтиков проєкт („доклад”) Петру I усталення основних напрямних московської політики на Україні. На маргінесі цього важливого документу Петро I своєю рукою підкреслив його доцільність і вагу. Ось що пропонував Ф. Салтиков і на що московська влада в засаді погодилася: „при гетмане...” треба держати „із дворянських дітей і кадетов, із нарочіто умних людей не женатих” спеціальну московську сторожу. Ця сторожа мала б поступово обіймати керування Україною тим способом, що треба би було „во все їх чини ставити на умершіє места... женить їх у полковників і у сотників і у прочіх богатих людей... даби тот народ смешался с расійським народом чинами, правом і свайством”. *)

Вже наведені слова виявляють цілковиту свідомість москвинів що-до того, що москвини й українці є два різні і цілком собі чужі народи, та намір рештки провідної верстви української біологічно знищити й розкласти, мішаючи їх з москвинами. Далі в тому ж документі читаємо: „долет весьма таво іскать всякімі мерамі, штоби тот народ смешать с расійским народом і волі їх правления іспадволь ат

*) Слід нагадати, що ще 1687 року мусив підписати гетьман Мазепа умову, якої 19 пункт обов'язував: „гетьман і старшина мають дбати всіма засобами і заходами український народ з московським зєднати і до нерозривної згоди провадити подружжям і іншими способами”.

ніх атнять і начальних там расійскіх употреблять". Як бачимо, москвини вже тоді пропонували характерну для їхньої політики тактику підступного, обережного, немов випадкового розкладу провідної верстви, усування пізніше тих нездатних до опору одиниць і непомітного опановування всього державного апарату з початковим збереженням форми, яку поволі вони наповнювали цілком іншим змістом. Цей метод, як знаємо, стосують вони і до нині (навіть серед еміграції).

Такі засоби стосували москвини в ділянці політично-етнічній. У ділянці ж культурній, звичайно, також велася політика нищення української культури.

За Петра I було заборонено друкувати навіть релігійні книжки книжною українською мовою! Вже в 1709 р. виходить збірка промов Івана Золотоустого, в передмові якої сказано, що в ній додержано правопису і мови „великарасійской”, а „малоросійскія прсмрачнія реченія ізясніхом обикновенними”.

Видаються з наказу московської влади підручники „О проізношеніі російскіх букв” (літери староболгарські, а також введені літери т. зв. „гражданкі” інакше читали москвини, а інакше українці), а року 1720 Петро видає наказ не друкувати на Україні жодних книжок крім церковних, та й ті звиряти з московськими, а ще рік пізніше наказано було для певності надсилати їх перед виданням для виправлення мови на московську до Москви.

У цьому наказі з 22. XII. 1720 р. читаємо: „книгі печатать саглася і исправа с великоросійскімі такімі же церковнимі новою печаті книгамі, даби нікакой розні і особенаво наречія в оних не било...” що-ж-до книжок нерелігійного змісту, наказ говорить виразно: „книгі історіческіе ... і політіческіе ... ні прежніх, ні нових не печатать”, ті ж, що вже видруковані, мали москвини „где появятса — конфісковать”.

У 1724 р. накладено 1.000 карбованців*) кари на архимандрита Кисво-Печерської Лаври за надрукування Тріоді, як сказано, „не ва всьом с великарасійской сходной”.

Тоді ж видано було наказ церквам і школам всі книжки українського друку здати для відсилки їх до Москви і заміни на московські. Про цей наказ також забули пізніше наші „українофіли” і Драгоманов. Цим наказом поясню-

*) Тоді це була вартість 1000 пудів (16.000 кільо) тютюну.

ється, що лише в тих церквах, які не послухалися того наказу, збереглися випадково де-які наші старі книжки.

Як бачимо, є безпідставною пізніша „слава” Валуєва, бо його „Указ” (1876 р.) не був уже таким надто оригінальним, лише був повторенням і підсумком Петрових. Та „слава” утворювала фальшиве враження, немов „Указ” був примхою сатрапа, а не продовжуванням сталої московської політики.

Зі сказаного випливає, що аргумент, якого вжив Драгоманов у своїх „Чудацьких думках” („Вибрані твори”, ст. 301), щоб довести „мягкість” московського народу до інших націй, а з-окрема української, яка наче б то обмосковлювалася з власної волі, або — як він пише — „самі переймали” московську культуру яко „вище стоячу” і „живу”, а не „церковну” — є лише спекуляцією на незнанні, бо, як бачимо, Петро I наказом навмисне надавав в церковного характеру українській культурі, а творили для москвинів ту захвалювану Драгомановим „живу культуру” у великій мірі ті ж експортовані на Московщину українці, котрі, коли б могла Україна розвиватися нормально без московського втручання, з певністю усунули б схолястичну освіту і надали б освіті інший характер, так як це діялося всюди в Європі.

Нічим іншим, звичайно, крім свідомого москвофільства не можна пояснити інші твердження божка українських москвофілів М. Драгоманова, який у своїх „Чудацьких думках” (1891 р.) запевняв: „Після Петра I, котрий навіть офіційно підписувався по голяндському, ця мягкість великорусів перед чужими націями явно стала себе показувати. . . Сам Петро I говорив у Білій Русі та в Галичині — по українському” і, мовляв, „до самих часів Катерини II. . . великоруський уряд нічого не робив для денационалізації України” (там же ст. 300-301).

Ми навели на тлі історичних фактів і документів, що малюють жахливу картину плянового нищення москвинами українського народу і розкладу та обмосковлювання провідної верстви, ці слова Драгоманова, щоб, з одного боку, підкреслити важливість тих фактів для нашої політичної думки, з другого боку — щоб звернути увагу на фальшовання москвофілами нашого минулого, яке ще поглиблює незнання широкими масами своєї історії. Маси ставилися з довірям до „професора”, який слідуючу свою брошуру („Листи на Наддніпрянську Україну”) починає демагогічною заявою,

що „для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія...”, і тим твердженням утворює вражіння, що він опирає свої слова на історію, а тим часом він не оглядається на історію.

Тут ще слід нагадати, що за часів Петра I і перших наступників „народ” (селянство і наймити) був тільки робочою силою, тому з такого погляду „не варто” було навіть його обмосковлювати, лише просто замкнути школи. Обмосковлювалося лише шляхту і заможне міщанство. Тому тоді закриття шкіл відбувалося в рамках асиміляційної політики. По 1917 році народні маси набрали такого значіння, як колись шляхта, і тому тепер в цілях тої ж асиміляційної політики слід відкривати школи, щоб у них політично, а тимто і культурно, обмосковлювати. Отже мета лишилася таж, а засоби інші.

Про політику свідомого обнижування культурного рівня українців найкраще свідчать подані нижче дані про шкільництво. Ще в 1740 році випадало на 1099 населених пунктів гетьманщини — 866 шкіл.

У році 1768 ще випадала одна школа на кожних 746 душ населення. Зате в році 1860 вже припадає одна школа на 17.143 душі. До того ж ці школи вже цілком чужі, московські мовою.

По смерті Скоропадського була на його місце поставлена просто „Малоросійская Колегія”, а на чолі її стояв бригадир — Вельяміноф, а членами — були москвини.

Але одночасно з призначенням „Малоросійской Колегії” було ще призначено (для дезорієнтації українців) наказним гетьманом полк. Полуботка. Це привело в наслідок цілевого нерозмежування компетенцій обох урядів до сталих і що раз гострійших конфліктів. Але мало того. „Малоросійская Колегія” (в якій мали цілковиту перевагу москвини) збільшила податки, стягані з України в готівці, на 35% і на 50% у натураліях. При тому, збільшуючи податки, Малор. Колегія рішила брати податки і від тих рангових та старшинських маєтків, які перед тим звільнялися від податків. Це привело до майже явної боротьби між Колегією і наказним гетьманом, в якій арбітром мав виступати... московський цар! До нього ішли скарги від обох.

Одним із засобів боротьби з Малор. Колегією була ідея відновлення гетьманської влади. Ідея популярна, бо у багатьох з нею вязалися взагалі надії на краще.

Московський цар викликав Полуботка до Петербургу для розмов у зв'язку зі скаргами на нього Малор. Колегії. Полуботок вирішив при цій нагоді знова виступити з проханням про відновлення гетьманської влади. Московська влада, звичайно, не лише поставилася до того негативно, але й Петро I наказав кинути до вязниці як самого Полуботка, так і тих, хто поїхав з ним просити відновлення гетьманської влади. Аж до смерті Петра I (1725 р.) сиділи у вязниці: Чорниш, Лизогуб, Апостол, Жураківський, Валькевич, Корецький, Грабянка, Кочубей, Обидовський, Шидловський, Лесевич, Мартович, Танський, Ханенко і інші. Щойно після смерті царя-ката їх звільнили з вязниці, але без права виїзду з московської столиці.

Це було, звичайно, великим ударом навіть по засадничо угодовськи настроєній старшині, населення ж відчувало на собі гніт московського лаптя ще й з іншої причини. На Україні стояли постоем дуже великі московські відділи, яких число все зростало і які чим далі дужче бешкетували та живилися коштом українського населення.

Щойно в 1727 році було знова дано згоду на „обрання” гетьманом Данила Апостола, але як при ньому, так і у всіх установах поставлено московських резидентів, без відому і згоди котрих нічого не можна було робити.

За урядовання Данила Апостола було скодифіковане (зібране разом) українське право.

А тепер кинемо погляд на долю запорожців, яких ми лишили в межах Туреччини, чи краще сказати Криму, бо Січ вони побудували в Олешках під безпосередньою татарською зверхністю. Поводилося запорожцям там зле матеріально і морально, але московське ярмо було ще гірше. Гетьман Орлик не раз вживав героїчних зусиль, щоб врятувати їх від злиднів. По чвертьвіковім (1709-1734) перебуванню поза межами України вдалося нарешті москвинам переманити їх знова на ті місця, де була колись Запорожська Січ.

На згоду запорожців безперечно мало вплив те, що міжнародні відносини уклалися так, що все менше було шансів на активну підтримку ворогів Московщини в справі відновлення української державности, а тим самим дальше перебування на еміграції було все більше безперспективним.

Відновлення гетьманської влади, заходи відновити Запорожську Січ можуть виглядати „незрозумілими”, або навіть у де-кого викликати смішні фантазії на тему можливості якогось співжиття москвинів з українцями, або якогось

впливу осіб на той чи інший напрямок московської політики. Звичайно, оскільки ворожнеча, як ми бачили з нашої історії, тягнеться між обома народами кілька сот літ — отже мусіла мати і має ряд глибоких причин, — постільки чудною була всяка зміна напрямку. Але заспокоїмо читача, зміни не було! Просто під впливом обставин, з боязні, що Україна, не зважаючи на таке її ослаблення, все ж може спробувати вирватися, користаючися з міжнародньої ситуації, з московських пазурів — був зроблений як з наставленням гетьмана, так і з запорожцями такий „трік” і більше нічого.

За тих часів керував московською політикою т. зв. „Верховний Тайний Совет”. Отже серед його паперів є така, датована 11.XI.1726 року, нотатка, в якій зазначено, що було пропонувано подати вже в 1726 році на затвердження московській цариці проєкт зміни устрою на Україні, згідно з яким ще перед початком війни з Туреччиною, яка, тоді сподівалися, ось-ось вибухне, у місцевостях, котрі з Туреччиною межують — „раді удовольствія і пріласканія тамошнево народа” — треба було „вibrать” (цебто — призначити) „персону верную із малоросіян в гетмани”, зменшити податки і вернути власне судівництво.^{*)} Однак тоді граф Толстой — один з дорадників покійного Петра — спротивився тому, кажучи, що не для того старався стільки часу Петро „Малоросію к рукам прібрать” і що, на його думку, саме реалізація такого проєкту „прі настоящем состояніи дел между Россіей і Турками, весьма не безопасно, какіх протівних следованій”.

Це показує, що впливав цей проєкт, як і хвилеве його стримання, лише з певности:

- 1) що українців ніщо не вяже з Москвою,
- 2) що українці в своїй масі мають таке почування до москвинів, яке може заохотити їх скористатися першою ж війною для свого визволення, та
- 3) що треба знайти способи заздальгідь тому (силою чи фальшивою штучкою) перешкодити.

Однак боязнь війни з Туреччиною при таких настроях українського народу змушує москвинів хапатися ріжних штучок для зменшення або приглушення тих настроїв на час війни.

За тих часів, це б то перед 1727 роком, москвини, як ми вже про це згадували, використовували українців для найтяжких робіт, і українці, улягаючи силі і працюючи для

^{*)} Тому й роблено кодифікацію українського права.

зміцнення свого ворога, самі будували собі міцнішу в'язницю. Тепер будують українці, гинучи як мухи, різні „Біломорські канали“, тоді ж, напр., підчас робіт в Дербені і кріпості Святого Хреста з 6.790 українців, туди взятих, вернуло живими лише 646, а решта „побіто от татар і умерло от цинготной і другой тяжкой болезні“, як каже урядовий рапорт. На подібних роботах гинули десятки тисяч українських козаків.

Отже в зв'язку з можливістю війни з Туреччиною (та діяльністю гетьмана Орлика, яка надто непокоїла москвинів) і самі примусові роботи вирішили на якийсь час замінити для українців грошовим викупом. Згідно з новим московським наказом усталено, що українці мають змогу відкупитися від цієї каторги (на котру ні москвинів, ні донців не посиляно). Кожний визначений на роботу міг викупитися за 3 карбованці (у 1727 році це вже була вартість більше ніж 2-ох пудів, або 32 кильо тютюну). Як бачимо, для зубожілого вже тоді українського козака чи селянина це була не мала сума. Однак уряд московський, знаючи (про це говорилося в тайному розпорядженні), що люди згодяться і більше дати для врятування життя — запропонував, щоб зпочатку самі українці усталили, скільки вони даватимуть відкупного, а потому, як велику ласку московську, наказав оголосити усталену висоту „відкупного“ (3 карбованці). Щоб зменшити ворожий настрій і тої рештки старшини, що збереглася по полтавській поразці — проєктовано було відпустити затриманих у Петербурзі свого часу ще разом з Полуботком старшин (серед них і Данила Апостола), однак залишаючи яко закладників їхніх синів. Це було справді не відразу зроблене, але все ж разом з попереднім наказом щодо примусової праці згадані потягнення мусіли за московським пляном викликати надії на рішучий „зворот“ у московській політиці, надії, які згідно з московським пляном мали стримати українців від підтримки визвольних плянів гетьмана Орлика шляхом збройного виступу. Ці ж надії мали бути ще більше скріплені поставленням замість зненавидженої Малоросійської Колерії бутафорного „гетьмана“ після докладної інсценізації старих українських вільних виборів.

Отже, як бачимо, ідея відновлення гетьманату (і, звичайно, лише по назві) — виникла лише з боязні втратити Україну і можливо програти війну з Туреччиною.

Однак до війни в тому році не дійшло, зате Малоросійська Колегія мала необережність спробувати стягнути податки з величезних маєтків Меншікова на Україні. Захланий Меншіков, як то кажуть, „зів” Малоросійську Колегію і привів до настановлення гетьманом Данила Апостола, з яким був у дуже добрих відносинах і стало тримав при собі сина Апостолового.

Справа з цим відновленням „гетьманського ладу” остільки цікава й поучаюча, що про неї слід сказати кілька слів.

У порозумінні з Меншіковим ще 17 червня 1727 року на підставі тайної ухвали Верх. Тайн. Совету він же опрацював „Інструкцію” для спеціально призначеного „тайного радника” — Наумова, якому було доручено переведення відновлення „гетьманського ладу” і „вибори” маріонеткового гетьмана.

Пункт 18 (таємний) тої „Інструкції” говорить, що московський цар „указал... гетмана вибратъ по прежньому абиکنونенію, однако сіе от таво малоросійскаво народа напісано для ліца... а в самом же деле... битъ гетманом міпро-родскаму полковніку Данілу Апостолу.” Далі ж повчав той 18 пункт, яких треба вжити заходів, щоб дати до зрозуміння старшині, що має бути „гетьманом” Апостол, і що треба робити, коли б усе ж хтось наважився пропонувати іншого кандидата, та як уневажнити „вибори”.

Це було рішене у червні, звичайно, знав про це і Апостол (він, зрештою, сам просився на цю посаду), а комедія виборів маріонеткового „гетьмана” відбулася (як по нотах) аж у вересні 1727 року.

Так Меншіков забезпечився від плачення податку, а московська політика нічого не втратила, бо цього „гетьмана”, як і всякого звичайного генерала, підпорядковано у військовому відношенні московському фельдмаршалу — князю Голицяну.

Змінитися, як бачимо, не змінилося нічого, хіба що ще збільшено контрибуцію, яку стягали москвини на утримання свого окупаційного війська.

Підчас хвороби старого Апостола брав участь у виправі проти Польщі великий український відділ на чолі з наказним гетьманом — Лизогубом, якого підпорядкували москвини звичайному московському полковнику!

Це показує, що те „гетьманство” було лише бутафорією, лаштунками, за якими крилася та ж осоружна українцям московська окупація.

Але одночасно з тим мусимо звернути увагу на конечність зробити також з усього, що робили москвини в роках 1726-1734, такі важливі висновки:

1. У цих роках, не зважаючи на описану нами розкладову акцію, яка супроводила винищування кращих представників української старшини, не зважаючи на плянове економічне й біологічне нищення українського народу, не зважаючи на сколонізовання чужинцями багатьох українських земель і обсадження цілої України московськими військами, з одночасним перетворенням української збройної сили на типово-колоніальні „допомічні відділи” і нарешті не зважаючи на денационалізаційну акцію, ведену з усією енергією, та нищення вільного слова — самі москвини уважали, що український нарід мав ще таку велику волю до незалежного життя, до відновлення держави козацької, держави предків, і так ненавидів москвинів — що були реальні підстави боятися загального національного повстання, яке можна було стримати створенням міражу відновлення тої ж державности без кривавої боротьби, з доброї волі окупанта.

2. Що ми маємо всі підстави подивляти і пишатися тою невмирущою волею українського народу до скинення московського ярма і відновлення держави предків, волею, яка впливала з такого ж бажання, яке одушевляло „козацьку націю” протягом більше ста попередніх літ.

3. Що всякий компроміс з ворогом — замість його повалення й знищення — завжди помститься на тому легковірному, який повірив вовкові, немов він зарікся їсти мяса, і довірився йому. Коли історичний ворог у скрутну для нього хвилину „йде на компроміс” — поневолений нарід, як має мудрий, політично вишколений провід, ніколи не піде на гачок облудних обіцянок, лише намагатиметься сприяти знищенню ворога. Пішовши ж на компроміс, платитиме тяжкими втратами.

Зараз же по смерті Апостола наказано тасмно представникові окупаційної московської влади не виявлювати українцям, що рішено скасувати цілком гетьманську форму керування Україною, тільки казати, нібито „на той час” рішили москвини встановити знова Малоросійську Колерію. Наказано ж було їй пильно стежити за українцями, тримаючи їх в руках, „даби нікакой шатості в ніх не било”, а старшинські посади (ще Петро, як ми вже згадували, вигубив стільки старшин, що навіть сотників не було) обсаджувати виключно москвофілами (або й москвинами).

Крім того, у секретній інструкції наказано князю Шаховському, що був тоді головою „українського уряду” (так, як Раковській або Чубар чи Хрущов):

1. „Секретно пад рукою” дбати, щоб українці не входили в шлюбні звязки з „смольняни, поляки і с другімі зарубезними жителямі, а побуждать і іскусно пріводить” до шлюбів з москвинами.

3. Коли траплятиметься нагода, виступати в оборону козацтва проти старшин, не чекаючи на просьбу українців.

3. Старшині, коли матиме жаль в справі великих податкових тягарів, в чотири очі звалювати вину на гетьманів.

4. Тягарі від московського війська представляти також як наслідок колишніх гетьманських зловживань.

5. Пильнувати дуже, щоб старшина не зробила жодних старань що-до вибрання гетьмана.

Аж щойно тепер почалася війна московсько-турецька, яка всім тягарем впала на українців, що мусіли, кажучи словами Шевченка, „не за Україну, а за її ката” кров пролити і переживати жахливі злидні.

Забрано на війну і на помічні роботи зубожілих в наслідок московської окупації людей в такій кількості, що не було кому орати землю і постачати хліб, потрібний для тих же москвинів. Тому московський уряд змушений був наказати вернути частину людей назад та уважати, щоб тамешніє обивателі не разбежалісь” взагалі, а також дурити українців ріжними обіцянками. Очевидно, обіцянки московські мало кого потіщали, а важка московська лапа довела до того, що дня 26. IV. доносив московський фельдмаршал Мініх, що вздовж шляху, яким він переїздив, „нігде азімова хліба не висеяно”.

Тому так, як тепер летіли накази Сталіна в справі 7—8 мільярдів тон хліба та „ліквідації прориву”, так тоді йшли накази подбати про „весьма запущеное в Малой Росії хлебное сеяніе” та потайки скеровувати куплене через скупщиків збіжжя для московського уряду в його розпорядження!

Українська рілля, здебільшого мазка і чорна, для оброблення важкими плугами, вживаними тоді, змушувала хлібороба користуватися волами. Віл значно дорожчий за коня, його годівля вимагає більших засобів і лише більш-менш заможне населення може працювати волами. За гетьманщини розвело наше козацтво багато волів так, що провадило навіть великий торг волами. Однак окупанти, по полтав-

ській поразці, систематично грабували Україну, а особливо багато було забрано волів по 1735 р.

Забрано волів у	1735 р.	— 20.000	штук
"	"	1736 р.	— 10.000 "
"	"	1737 р.	— 29.289 "
"	"	1738 р.	— 23.000 "
"	"	1739 р.	— 44.000 "

Разом забрано волів у рр. 1735—1739 — 126.289 штук.

Це, звичайно, подані лише **забрані** воли на підставі права реквізиції і населенню за них було „заплачено” лише реквізиційними квитками.

Таким же порядком було реквіровано і коней (напр., в 1736 році — 2000 штук), але крім того ще скуповував примусово московський уряд наших волів для перепродажу за кордон, а при цій нагоді впливові москвини також скуповували й на власний рахунок, бо зруйнувавши українську торгівлю волами — москвини хотіли заробляти на тому самі. Наслідки того всього були, звичайно, жахливі. Ось що писав про це Волинський — Біронові: „работать не на чом, понеже сколько в 1736 г. волов в подводах положено от майора Шпанова — можете обстоятельно убедится самі; такова стала Украина”.

Ця московська політика привела не лише до зубожіння населення, але й до повного занепаду годівлі українських волів.

Крім того москвини псували власну монету надто великими домішками нешляхетних металів і тою знеціненою монетою платили українцям. Очевидно, гетьманський скарб, що не лише за гетьмана Богдана, але й за Мазепи ще бив власну монету — тепер був позбавлений того права. Це був ще один засіб грабовання України.

Все це в сумі привело до більшого зубоження і так зубожілого українського населення, а це було безперечно також на руку москвинам, як стан переходовий (для ослаблення спротиву і усталення тих господарських стосунків, які відповідали московським інтересам).

З Малоросійською Колегією разом відновилися різні знущання москвинів, які тягнулися доти, аж поки не прийшла фантазія московській цариці Єлисаветі „зробити гетьманом” брата свого чоловіка, що був співцем у придворному хорі — чернігівського козака Кирила Розума. Його на московські державні кошти вивчено, послано докінчити науку закордон, і слухняна старшина „обрала” його на геть-

мана. Але його любов до України вже не мала в собі й тієї політичної самосвідомості. Він був тим, що пізніше одержало назву „малоросса“, менш національно свідомого за М. Гоголя. Не одного українського козака він зробив кріпаком, „подарувавши“ його разом із землею якомусь московському „дворянінові“ чи князеві!

Коли прийшла до влади в Московщині Катерина II, змушено Розумовського зректися гетьманства, скасовано весь окремішний лад на Україні і заведено московський, а до того обернуто селян на кріпаків, а козаків фактично на вільних селян. Розумовського ж обдаровано маєтностями.

Звичайно, Розумовський був лише урядовцем московським, що носив титул гетьмана та в своєму урядуванні у дрібніших справах керувався рештками автономії гетьманської України (останнім гетьманом був П. Орлик), фактично ж широку самоуправу мало лише Запорозжя. Запорозжська Січ з т. зв. „Вольностями Запорозжськими“, що обіймала майже всю степову Україну, мала власних кошових, суд, військо і т. д. Населення запорозжських паланок не визнавало московських розпоряджень.

Кошовий запорозжський Кальнишевський, писар — Глоба, суддя — Головатий і інша старшина були відомі в Москві як патріоти і вороги Московщини. При цій нагоді слід підкреслити, що хоча це були люди дуже заможні (москвини пограбували, напр., у Кальнишевського, як стверджують акти, крім землі ще десятки мішків зі срібними грішми, ще більше було мідних, жупани, пояси, штани, кожухи, сукна, полотна, зброю, 638 коней-стригунів, 415 корів, 440 бузівків, 12.840 овець, 1069 кіз, 107 пар волів, 18 бугаїв, 96 свиней і до 500 кіп різного збіжжя; інші були рівнож заможні та їх рівнож ограбували), однак всі ці люди були ворогами кріпацтва і на запорозжських землях панувала воля.

Москвини („Маніфест Катерини II“) оскаржували, між іншим, Запорозжя в тому, що воно дало притулок для 50.000 „московських підданих“ (себто українців), що імовірно тікали від панщини. Це показує, яку помилку роблять наші історики, повторюючи московські теревені, немов би то в заведенні кріпацтва „завинила“ сама козацька старшина. Як бачимо, заможний провід Запорозжя, саме тому, що Москва не мала змоги і сили його здеморалізувати, цілковито не пробував заводити у себе кріпацьку неволю.

Зрозуміло, Московщина не лише за те мала жаль до Запорозжя і навіть не за те, що — як вказує той же „Мані-

фест" — запорожці збройною рукою перешкождали кольонізації українських земель насиланими московським урядом зайдами (а навіть погрожували збройним виступом), тільки в першу чергу тому, що Запорозжя -- це був єдиний ще незалежний осередок, в якому українці могли виявити свою суверенну волю.

Але, звичайно, і спротив Запоріжжя московській кольонізації його земель відогравав певну роль. Саме Московщина, закінчуючи кольонізацію і закріпачення Слобідської України, почала братися за кольонізацію запоріжських земель.

На Слобожанщині, як стверджує навіть московський історик Рожков („Руская історія", VI, 24 стор.), був у 60-х роках XVIII ст. вже цілий ряд багатих „і то перед усім московських" землевласників. Рожков називає графа Гендрікова, Куліковського, княгиню Кантемір, Щербініна, Кондратьєва, Анєнкова, графа фон Волькенштейна, князя Голіцина, князя Шаховського, Осіпова, Коновніцина, Абаза, Заруднева, Тєвяшова та інш. Звичайно, мали там мастки і де-хто з „землячків" (Савичі, Лизогуби).

Згадані попереду чужинці мали кожний приблизно від 600 до 6000 кріпаків. Про кольонізацію північної Гетьманщини ми вже казали.

На запоріжських же землях, не оглядаючися на те, що вони були військовою власністю українського козацтва, спочатку творять москвини військові кольонії. Збудувавши твердині Бахмут, Єлісаветград і Константіноград, творять коло них осередки кольонізації нашої землі сербами, провінції Старосербську і Новосербську. На північних межах запоріжських оселяють москвини свої, так зв., „ляндміліційські полки", що почали загарбувати все нові землі, доходячи аж до річки Самари.

Запоріжці початково пробували скаргами та через делегатів спинити цей натиск, але не на те ж москвини загарбували Україну, щоб залишать українцям їх землі!

Тоді, на загальній військовій раді, було доручено полковникові Гордонової паланки збройною рукою зупиняти займанщину. Ухвалу було переведено в життя, що у москвинів викликало справжній сказ. Але, як ми вже казали, це була лише одна з побічних причин, яку все ж пригадали москвини в „Маніфесті" 10 років пізніше.

Той же „Маніфест" (певно не без підстав!) твердить, що на початку останньої московсько-турецької війни Запорозжя мало намір перейти на бік Туреччини і сприяло посуван-

ню кримського хана. Протиставить їм той документ „вірних” московських козаків, це б то — донців.

Цим усім пояснюється, що москвини, по закінченні війни з Туреччиною, вирішили без оголошення війни несподівано окупувати Запорозжя.

Операція зруйнування Запорозької Січі була дуже дбайливо підготована і в ній взяла участь дуже велика московська армія, поділена на дві групи. Правобережна група була де-що сильніша, бо москвини дуже боялися, що запорожці знова прорвуться за Дунай, в Туреччину, чи взагалі поза межі московської держави.

Як видно зі збережених московських архівних матеріалів, у цьому „блискавичному” розбишацькому нападі приймало участь на одному лише правому боці 10 піших полків, 8 полків регулярної кінноти, 20 полків гусарських, 17 пікінерських і 13 полків донських козаків. Отже, як бачимо, правобережна московська група складалася з 68 полків, а лівобережна, треба думати, не перевищувала 50 полків, цебто Московщина кинула проти Запорозжя біля 120 полків.

Підступний напад цей був приготований і переведений у цілковитій тайні. Московські війська (які саме вертали з турецької війни) раптом почали просуватися майже без відпочинку, з максимальною на ті часи швидкістю, намагаючись дістатися до Січі саме на кінець Зелених Свят, бо наказано було по можливості не допустити до спротиву. „Героическая русская армія” і в цьому випадкові (як і у всіх інших, коли перемагала) мала проти себе в Запорозькій Січі . . . 10.000 козаків і 20 гармат малого калібру. Ці остатні вдалося москвинам, діставшись досвіта на Зелені Свята (4. VI. 1775 року), захопити на передмісті Січі без бою, бо вартові спали! Цим пояснюється, що, не зважаючи на козацьке завзяття і зненависть до москвинів, запорожці послухали свого архимандрита, який, розуміючи неможливість будь-якого опору, вийшов у ризах з хрестом у руках і намовляв їх піддатися.

Москвини загарбали на Запорозжжі такі багатства, що не лише мали з чого красти їхні зверхники, але й ще лишилося стільки, що протягом кількох літ вони фінансували колонізацію всіх наших земель чужинцями саме з тих загарбаних фондів.

Сумнівна „честь” участі у цій „небезпечній операції” належить, між іншим, таким московським частинам: полк

Інгерманландський, Козловський, Копорський, Бутирський, Орловський, Навачинський, Охтирський, (гусарський) Острогжський, Таганрожський, єгерський батальйон, Волоський, Угорський, Харковський, (гусарський) Сибірський, Курінський, Низовський, Інгерманландський карабінерський, Другий Московський, Астраханський, Молдавський, тринадцять полків донських казаків та інші.

Усю старшину змістя було заковано в кайдани і вивезено на Московщину.

Однак частині запорожців, що не була під ту пору в Січі (а також невеликій частині тих, що в самій Січі були), не зважаючи на всі запобіжні заходи, вдалося в кількості коло 5000 прорватися крізь московське оточення до Туреччини.

Султан дозволив їм заснувати Нову Січ у гирлі Дунаю, яка й повстала 1775 року. За рік число запорожців зросло до 7000 і чим далі почало більше поповнюватися втікачами з поневоленої України.

Зтурбовані тим москвини намагаються всіма заходами знищити цей осередок. Вони з одного боку оголошують „амністію” і закликають запорожців до себе, а з другого — натискають на турецький уряд, оскаржуючи козаків у порушуванні кордону.

На додаток ще, в тих же околицях жили від 1706 року московські козаки з Дону, т. зв. „некрасовці”, з якими, samozрозуміло, почалися в українців непорозуміння, а врешті дійшло до збройного конфлікту. У зв'язку з тим частина запорожців емігрує в межі Австрії, але в 1812 році вертає звідти, здобуває остаточну перемогу над московськими козаками і нищить те московське гніздо.

Ще за довго до турецько-московської війни 1828 року Січ почала поповнюватися не козаками, а селянами-втікачами, які осідали з жінками в околицях Січі і мали все більший вплив на її життя. Під ту пору кошовим був Гладкий, з фаху бондар, а не козак. Власне він, замість послухатися турецького мобілізаційного наказу, з 500 своїх однодумців приєднується до московської армії, спокусившись московською обіцянкою віддати їм на будову Січі землі над Озівським морем і допомагає їй переправитися через Дунай. Цей вчинок спричиняє зруйнування турками Нової Січі, що проіснувала від 1775 до 1828 року, і коштує життя українському населенню Добруджі.

Озівське військо проіснувало до 1865 року, виконуючи функції прикордонної сторожі, а потім було переселене на

Кубань і там злилося з українським чорноморським козацтвом. Так повстало Кубанське Козацьке Військо, яке вдруге (перший раз — князівство Тмутороканське) мусіло поливати ці землі українською кровю.

Але частина запорожців, керуючися традиційною ненавистю до москвинів, так і лишилася за межами України.

Останній кошовий просидів 25 років, замурований в самотній келії Соловецького монастиря. Більше 200.000 населення запорожських земель обернуто в кріпаки і роздано разом з тою землею, що їм правно належала — москвинам. Тут слід нагадати, що в тому часі населення цілої „Гетьманщини” рівнялося одному мільйонові душ. Це значить, що — не зважаючи на всі зусилля проф. Мякотіна скинути відповідальність за кріпацтво на українську старшину — вся відповідальність за одночасове закріпачення по числу п'ятої частини населення українського (у порівнанні з Гетьманщиною), падає цілковито й повністю на московський уряд, зокрема на „приклонницю Вольтера” — Катерину II.

Крім того почав московський уряд ще ці землі кольтонізувати не лише москвинами, але й іншими чужинцями: сербами, молдаванами, німцями, жидами і т. д. з метою ослабити якнайскорше український нарід. Як стверджує Багалій у своїй праці, „З 1774 року до 1784 року новоросійська та озовська губернська канцелярія роздала панам та під казенні (державні) слободи 4,470.320 десятин, на яких поселилося 53.511 чоловіків і 44.038 жінок, то б то пересічно на одного чоловіка припадало 83 десятини („Заселення південної України”, ст. 72).

Чи треба додавати, що яких 90% тих кольтоністів — це були не українці.

Тут треба зазначити, що нині московські історики, а особливо ті, котрі пишуть для українців, замовчують акцію плянового кольтонізованя української землі, часто видертої з життям у власників-українців, москвинами. Де-хто з таких істориків (як напр. Полонская-Василенко у т. зв. „Енциклопедії Українознавства” виданій під фірмою Н. Т. Ш.) умудрається спритно орудуючи неясними висловками, недовговореннями, фальшивими числами і перекручуваннями, пустити в обіг навіть таку цинічну брехню: „1787 рік в південній Україні було близько 156.000 селян (чоловіків), що жили на поміщицьких землях, з них 150.000 українців”. („Енциклопедія Українознавства”, ст. 466). Це мав бути наслідок „праці” московського уряду, який наче б то й

знищив Запоріжську Січ тому, що вона „не зважаючи на всі заходи” — не потрапила заселити ті землі, тоді, як „Головною метою уряду було залюднити ці широкі степи” (там же).

Тимчасом в дійсности ця, буцім то гідна всякої пошани діяльність „московського ягнятка”, виглядала цілком інакше. Москвини почали плянове кольонізованя українських земель ще в 1752 році, оселяючи багато москвинів „раскольників” у районі Єлисавету, Новомиргороду, Ольвіополю і т. д. Слідуючого року знова оселявано чужих кольоністів коло Бахмута, Луганська, Богородицького. Року 1753 над долишнім Дністром оселено було москвинів-кольоністів у числі 39.496 душ. Року 1775 — на Запоріжських землях ліквідується біля 25.000 міцних українських господарств, а на заграбованих землях починають москвини оселяватися самі і селити інших чужинців. Де-які з московських можновладців оселяють на своїх землях москвинів спеціально забраних з цією метою у рекрути, а також ріжних заволок. Тому бракує жінок і московські дідичі платять жидам-вербовщикам по 5 рублів за кожную звербовану жінку. Князь Потьомкін додумується до іншого способу і як свідчать у своїх нарисах Зоммер, Лютко і Ліповській („Історія XVIII века в Росіі”) наказує оголосити набір до війська чоловіків разом з жінками, наче б то для походу в Крим і... відсилає їх для оселення у свої маєтности.

Москвинів перевозять з губерній Ярославської, Костромської, Владімірської та інш. Ті „слободи”, які так невиразно там-же згадує п. Полонская, як свідчить Скальковський, заселяють переважно москвинами. Багалій пише „Велику частину тих слобід було заселено „онодвірцями”, що були „служілими людьми на Московщині”.

Року 1781 переселено було примусово аж 25 тисяч москвинів-кріпаків (переважно — раскольників) та звербовано до 24 тисяч кріпаків на добровільне переселення. Як свідчить Скальковський — навіть жидам були виділені землі для осідання на нашій землі селами.

Все сказане набирає особливої проречистости, коли ми нагадаємо собі плянове нищення на примусових працях найздоровішого чоловічого населення, про яке була мова попередю, нищення, яке властиво було таким же вигублюванням українського народу, як стосоване пізніше москвинами в роках 1921-22 та 1933 році.

Так нищили Україну політично і економічно. Україна ще в 1764 році перетворена була в звичайну Генеральну губернію. На чолі її стояла „нова малоросійська колегія” з президентом Румянцевим, що звався „главним малоросійським командіром”. Природно, що все населення цієї Губернії, крім дальшому економічному нищенню, підпало енергійній нівеляційній політиці.

Закінчуючи короткий опис процесу нищення всіх підстав розвитку українського народу, нищення його економіки, а саме загарбування землі, руйнування промислу, торгівлі та ремесла, ми повинні нагадати читачам, що тут була мова про економіку українську не територіально, а тому українську, що вона була створена українським народом і український нарід використовував для себе наслідки тої своєї економічної діяльності. Але те, що ми описували, це вже була типова сторінка колоніальної політики. Колоніальна ж політика — це завжди „медаль”, яка має два боки.

Коли ми, напр., читали не раз праці англійських діячів і вчених про Індію — то завжди в них було багато говорено про той розвиток культурний і промисловий, який принесло Індії англійське пановання, але коли ми знайомилися з тим, що про це думають індуси — то мусіли ствердити надто велику розбіжність між оцінкою того пановання. Поляки рівнож твердять, що під їхньою владою Галичина була щаслива, зростала культура, добробут населення, ріс промисел і почуття вдоволення відчувало все населення Галичини, але цілком інакше справу малювали українці.

Чи з того випливає, що пануюча нація ширить лише саму неправду? Ні! Лише дуже неповну „правду”. Чи росла, напр., в Галичині культура? Так, росла галицька територіально культура, але польська національно. Почували себе вдоволеними „галичани”, але ... поляки, і невдоволеними „галичани” - українці. Не в інтересі пануючої нації є зазначати цю різницю.

На Україні, звичайно, як це впливало з подаваних нами фактів, занепадало все, в тому числі й промисел, торгівля та хліборобство українські, а, звичайно, росли, міцніли і розвивалися промисел, торгівля та хліборобство московські. Чим швидчим робився занепад українського економічного життя й добробуту — тим скорішим ставав зріст московського промислу, торгівлі й хліборобства на Україні, а чим більше убожів український нарід, тим ліпше міг розвиватися в типово-колоніальних умовах (де завжди бувають

до послуг цілі армії вмираючих з голоду рабів) економічний добробут пануючої нації. Тому ж, що окупант завжди більше чи менше, але боїться пробудження свідомости у затурканих темних тубільців — він завжди мусить ширити баламуцтво і подавати розвиток свого економічного добробуту як розвиток добробуту кольтонії.

Це, очевидно, роблять і московські історики. Вони немов не розуміють, що криється хоча б за такими словами Розумовського про часи з 60 років XVIII віку: „Україна, можна сказати, совсем переродилась . . . не те почитай і люди, следовательно не те уже і мислі в них пребивають”, і пишуть про „розцвіт української промисловости при кінці XVIII і в XIX віці.”

Тимчасом на землях українських розросталася промисловість гнобителя-галапаса, що захопив українські землі. Те, що сталося, дуже добре бачили й розуміли українці і тому в 1767 році, за часів „катерининої комісії”, козацький депутат Олійник висунув домагання заборонити москвинам купувати на Україні землю, бо це призводить „малоросійській народ в крайнее разорение й убожество”, і пропонував виселити з України всіх москвинів, а на їх місце вернути українських виселенців.

Вже в 20 роках XVIII віку зустрічаємо на Україні перші московські фабрики (у Путивлю — вел. княгині Єлисавети), пізніше число їх швидко зростає. Внутрішній ринок був уже в 60 роках в руках московського купця або дідича, який тоді вже був найчастіше не українцем. Щоб уявити собі приблизно відсоткову участь москвинів у торгівлі, подаємо для прикладу за Т. Ніколайчіком, що, напр., у ярмарковій Ромнах брало участь 166 москвинів і 73 українці.

Яких однак 50 років пізніше виявилось, що Україна є за великий шматок, якого москвини не встані ковтнути, і тоді в промислі та торгівлі починають брати за згодою москвинів все більшу участь інші чужинці (французи, англійці, німці і т. д.).

Хоча це все само по собі прискорювало процес обмосковлювання, але уряд і далі тис, не минаючи найменчих дрібничок.

За Павла I (1800 рік) заборонено було, між іншим, будувати трьохбанні церкви українського зразку; це дрібна подробиця, яка однак характеризує скрупулятність цілої асиміляційної політики.

З поданого в цьому розділі ясно, що період по 1708 році, який тягся більше пів віка — був суцільним періодом нищення москвинами українського народу і як нації, і як народу. Спробу „Енциклоп. Українознавства” представити на ст. 458 лише Петра I „найбільшим ворогом України” — треба розглядати, як спробу відвернути увагу від дійсного „найбільшого ворога” — московської нації.

2 Початки нового „автономізму” на Україні.

Щоб правильно зрозуміти істоту нового автономізму, який появлюється на Україні при кінці XVIII ст., та його взаємин як з національними та москвофільськими течіями доби існування Козацької держави, так і з москвофільським автономізмом та українським самостійництвом доби „відродження” й наших днів — мусимо зясувати де-які явища, що дають ключ до того розуміння.

Старшина часів існування Козацької Держави, особливо ж та, яка її створила, стояла виразно на становищі національному, діяла в інтересі „козацької нації”, яку слушно ототожнювала з українським народом, який жив державним життям у Київській Імперії і Галицько-Волинській державі. Діячі тої Козацької Держави намагалися відродити стару нашу державу і всякі „союзи” трактували так, як і нині трактують держави — це б то як умови про співдіяння проти інших держав протягом певного часу.

Подібним способом вони діяли і на шукання „протекторів”, чого доказом було хочби то, що Хмельницький спочатку старався і прийняв протекцію Туреччини, потім змінив її на московську, а тамту — на шведську.

Так думаючих українських діячів (у першу чергу старшину) москвини та їхні агенти винищували всіма можливими способами просто фізично, а одночасно підтримували одною рукою (другою ж ослаблювали, узалежнюючи все більше від себе) той менш політично вироблений відламок старшини (переважно з людей, яких революційна хвиля винесла на поверхню з низів), який погоджувався на концепцію окремої, з власним широким самоврядуванням, коронної провінції московської держави.

До цього відламку, так би мовити, „козацьких автономістів” москвини, користаючися з кожної нагоди, намагалися домішувати московські й інші чужинецькі елементи, далі ліквідуючи тих, котрі мріяли про незалежність свого народу

і виходили з його національних інтересів. Цей процес після поразки нашої під Полтавою в прискореному темпі був доведений до кінця і тому в кінці першої чверти XVIII віку можна уважати зліквідованою всяку ширшу підставу для українського національно-державного руху, якого останні активні прихильники опинилися або з Орликом на еміграції, або були закатовані, або заслані в далекі краї московської імперії.

Але рівночасно почався величезний московський кольтонізаційний рух. Москвини, яким нарешті пощастило зламати героїчний спротив козацької нації, як сарана накинулися на щойно тоді здобуту землю. Вони далі всіма способами нищили й ослаблювали (економічно й біологічно) український народ; з його ослаблених рук, з-під його ніг — видирали хапчиво землю та її природні багатства. Вміру завершення цього процесу починали все яскравіше виступати явища, які завжди виступали у всіх кольтоніях усіх часів і народів. Нарід-загарбник у всіх випадках трактує кольтонію як об'єкт експлуатації, як гірше чи ліпше утримувану дійну корову, яку й доять, і телят забирають, і волі не дають, і як менше молока даватиме — на заріз дадуть. Така політика народу-загарбника зветься „пристойно” — „централістичною”.

Перші представники народу-загарбника в кольтонії (особливо коли кольтонія далеко, коли значно різниться побутом, або є небезпека успішного повстання) не мають, звичайно, тенденції осідати в кольтонії на стало і хочуть тільки як найскорше в ній забагатіти, користуючися зі способів, яких не вільно уживати в метрополії. Вони бувають гарячими прихильниками такого „централізму”, який їм уможливорює безконтрольне громадження багатств. Згодом однак з'являється новий тип кольтоніста-загарбника, який на видертих з кровю власника зедлях найкращих сам загосподаровується на стало.

Цей новий тип кольтоніста-загарбника є доти рішучим прихильником всякого „централізму”, доки ще є, на його думку реальні можливості відновлення розпачливих спроб нещасного поневоленого народу-власника тої країни вирватися і вернути свою втрачену землю, вигнавши з неї зайд.

І ось коли вже цей тип кольтоніста-загарбника певний, що є малоімовірні поважніші спроби гнобленого народу

визволитися — тоді закономірно виступає певне явище, яке обсервуємо у всіх кольоніях світу.

В кольоні, на цій стадії її розвитку, є вже багато кольоністів-загарбників і взагалі акліматизованих чужинців. Їм стає що раз тісніше, можливість збагачення стає що-раз меншою і вже починають відчувати на власній шкірі де-які прикрі наслідки економічної політики метрополії, політики визиску. Ці акліматизовані загарбники починають заховуватися у відношенню до все напливаючих з метрополії „шукачів щастя” і представників центральної влади окупантів так, як . . . замкнені в одній посудині, в якій бракує поживи, павуки! Вони вже не потребують підтримки метрополій для міцнішого уярмлення нещасного поневоленого народу — власника тої землі, який вже перетворився на сліпого раба, бо його „очі” — його освічену верству або знищено фізично, або перетворено на яничарів таких, як Ярема Вишневецький. Як поляки були певні, що Вишневецькі і Радзивіли будуть, як і всякі яничари, „вірні” своїм панам у боротьбі зі зрадженням ними народом — так само були певні і акліматизовані москвини та інші чужинці собачої „вірності” усіх тих Кочубеїв, Галаганів, Скоропадських, Апостолів і т. п. Наслідком отже дальшого натиску метрополії, яка по інерції продовжувала ту ж політику, що тепер до певної міри дошкуляла вже москвинам-„українцям”, та певності цих остатніх у „вірності” яничарів-„малоросіян”, повстає спільний фронт проти метрополії одних і других. Вони потребують метрополії для того, щоб якась сусідуюча з москвинами нація не підбила України і не усунула дотеперішніх загарбників, а з цього випливає їхня рішуча анти-самостійницька лінія. Вони є вже всі по культурі, вихованню, мові, зв'язкам, віруванням — москвинами. Що їхня „яничарська” частина не конче це все як слід засвоїла — це не грає ролі, хоча і викликає у остатньої настроєві вибухи прихованої зненависти до „кацапів”, бо ці вибухи не спрямовані проти Московщини („Росії”) як такої. З наведених причин їх „автономізм” істотно різниться навіть від автономізму нечисленних москвофілів Козацької Держави і тому вони, потребуючи для „ідеологічної підбудови” творення традиції — мусіли і погляди остатніх сильно „підретушовувати”!

Цей новий автономізм хоче плекати московський патріотизм, тісно пов'язаний з провінціальним патріотизмом, а цей

остатній впливав з любови до території, а не до народу-автохтона. Так як канадійський патріотизм і автономізм є стопроцентово англійським і не має нічого спільного ані з інтересами автохтонів-індійців, ані навіть — французів Канади, так само і той новоповсталий автономізм не мав нічого спільного зі справді українськими народними рухами і не є етапом у боротьбі українського народу з народом московським за визволення.

Хоча цей новий автономізм і виписує на своєму прапорі гасло автономії для колонії — ми ні на хвилину не повинні забувати, що цей автономізм не керується інтересами поневоленого народу, лише інтересами цих зайд-колонізаторів. Цей автономізм не лише не є етапом до визволення поневоленого народу, а навіть новою перешкодою. Він є міражом у пустелі, який відвертає поневолений нарід з правильного шляху і допомагає фарбованим лисцям безкарно господарювати у пташарні. Поневолений нарід, у несприятливих умовах виплекуючи нову освічену верству, не має звичайно виробленого проводу, який міг би своєчасно звернути увагу на те, що можуть бути не лише дві автономії, але й навіть дві „самостійності"! Коли б напр., Австралія цілком відокремилася від Англії і тоді б вона не стала менш англійською, а доля тубільців не покращала б, а могла б ще й погіршати. Колоністи ж інших націй, як і нині, були б засуджені на поанглійщення.

Активна участь поневоленого народу у боротьбі зайд-колонізаторів за автономію, приглушуючи зненависть до гнобителів, затемнюючи національну істоту поневолення, „розмагнічує" нарід і приводить вже до добровільної апробати грабунку, який зробив тих зайд „громадянами" поневоленої країни.

Щоб краще з'ясувати істоту справи, подаємо приклад.

Усі знаємо, що Південна Африка виборола собі спочатку автономію в складі Бритійської Імперії, а нині — становище майже повноправної державної одиниці в складі тої ж Імперії, яка нині, для приховання тої правди, яку ми тут зясуємо, неправильно зве себе „спільнотою народів" (у дійсності є вона спілкою держав, потворених англійським народом).

Автохтони, що творять у Південній Африці й досі 75% населення, володіють лише 12% колись їхньої території, а до

парляменту Південної Африки вони обирають від себе тільки 3 (трьох) послів і то обов'язково білих! Таким чином англійці, що підбили й опанували Південну Африку, закріпилися в ній, а тоді вибороли для себе, а не для автохтонів, широку автономію. Білі інших націй, ставши громадянами Південної Африки, можуть користати з усіх прав автономії, але лише реалізуючи ті свої права англійською мовою в інтересі англійської Південної Африки. За даних обставин англійські домінії мають інтерес належати до Бритійської Імперії, але коли навіть і стали б вони самостійними — то були б державами подібними до Сполучених Штатів Північної Америки. Чи подібна „самостійність” і подібне самостійництво частини мешканців Південної Африки було б тотожне з самостійництвом чорних автохтонів Африки? При цьому ми не можемо брати під увагу того, що чорні автохтони стоять незмірно нижче від англійців під оглядом культурним, бо по перше — власне пануюча нація, ведучи кольоніальну політику, в рямцях цієї політики штучно стримує культурний розвиток поневоленого народу, хоча й кричить про свої „культуртреперські” заслуги.

Так, напр., англійці багато й широко говорять про те, що вони протягом кількох віків свого панування над Індією спричинилися до поступової заміни типово феодального ладу на модерний — демократичний. Але англійці не згадують про те, що той „демократичний” лад Індії може викликати певні міркування у кожного, коли він пригадає собі, що величезна більшість населення Індії лишилася до нині неписьменною і що підчас виборів партії мусіли себе означувати різними символами (два бики, дерево і т. п.), щоб їх виборці могли розрізнити і подати голос. Індуси могли б сказати: „Англійці нам дали періодичні жахливі голодування, а не дали навіть початкової освіти, щож-до феодалізму — може б і без їх опіки він перетворився на інший державний лад, що виріс би органічно.”

По друге — там, де не було кольонізації синами пануючої нації, де не було верстви нових кольоністів (як це було в Індії), там завжди існує небезпека усунення зайд, і тому там не може бути „кольонізаторського автономізму”. Тільки там, де процес кольонізації створив міцну базу на місці для панування зайд і дальшого уживання загарбаної землі, де кольонізатори вже без допомоги метрополії чуються певними — там лише починають вони боротьбу за свою автономію, автономію чової провінції.

Думаємо, що тепер мусить кожному бути ясним, що повинно існувати два різних „українських” автономізми і два „самостійництва”^{*)}.

У кінці XVIII віку, в наслідок жорстокої, типово колоніальної московської політики, вже були об'єктивні передумови для появи „перших ластівок” московського „українського” автономізму, який однак, самозрозуміло, навіть зростаючи одночасно зі зростом сили московських зайд на Україні й поглиблюванням обмосковлення українців, не міг в умовах московсько-азійського деспотизму набрати сили, подібної до сили рухів, які ми згадували як приклад.

Як побачимо далі, вже на тому етапі розвитку, про який мова, існують (правда, з наведених причин більше в ділянці ідеологічній) ці два „українських” автономізми, які нераз зі собою сплітаються або співдіють.

Все з'ясоване мусимо пам'ятати, читаючи дальші розділи, бо лише при збереженні цієї умови можемо мати ясну і правильну уяву про те, що відбувалося на Україні по ліквідації москвинами Української Козацької Держави.

А тепер вертаймося до подій XVIII віку.

За тих часів, як пише Б. Крупницький, „було прямо типовим явищем, що нові полковники-чужинці, як, напр., обидва Милорадовичі та й Хрущов**), не турбувалися ні про доручені їм полки, ні про обов'язки; їх характеризувала якась ненаситна жадобя земних благ, прагнення якнайскорше розбагатіти на кошти полку, не перебираючи засобами” („Гетьман Данило Апостол”, ст. 89).

У цьому явищу ми не можемо бачити нічого особливого, бо воно є типовим для колоніальних відносин взагалі. Рівно ж є типовим для таких відносин і те, що коменданти військ, стаціонанованих на Україні, відзначалися подібною ж „ненаситною жадобою” наживи і, маючи до диспозиції реальні сили, могли її ще більше яскраво і безцеремонно виявлювати. Тут слід зазначити, що підкреслення Крупницьким у цитованій праці того, що наче б то ті старшини московських військ були переважно німці, треба трактувати лише

*) Московське «самостійництво» у відношенні до України повстало пізніше, по 1917 році, і зводилося в істоті речі до вживання терміну „самостійність” у значінню „автономний”. Ті москвини стоять за „самостійність” — але таку, як та, що її має нині У.С.С.Р.

**) Тоді з десяти полковників було призначених московською владою чужинців — чотирьох, а полковників чужинецького походження — трьох.

як спробу затемнення істоти національних взаємин, бо по перше, як мусив визнати це й Крупницький, московська військова влада (міністерство), довідавшись про ті всі здирства й злочинне поступовання відповідальних за те генералів Ропя і Дугласа — аж нічим їх не покарала. По друге — цілком подібно заховувалися й „чистої крові“ москвини на подібних становищах, починаючи ще від „славного“ своїми злочинами боярина Васілія Шереметьєва. По третє ж — брали активну участь у тому поступованні згаданих генералів москвини прапорщик Міхньов, прапорщик Вітік та інші. Те ж поступовання московських військ окреслив цілком правильно Б. Крупницький як таке, яке буває „у завойованій країні“, і всі тоді і тепер (крім Б. Крупницького) розуміли й розуміють, що 24. пункт інструкції Наумову, пункт не тайний, який говорив виразно про те, щоб „не допустити до надужиття з боку російських командирів“, писаний був „для лиця“, як це ведеться у всіх кольоніях, де ніколи влада окупантів на письмі не наказує того робити, що робиться. Поскільки таке поступовання московської військової влади заторкнуло особисто ніженського полковника — москвина Хрущова (який навіть посидів у арешті з наказу ген. Ропя, що виступив як „конкурент“ полк. Хрущова в справі обдирання українців ніженського полку) — постільки є законмірним явищем намагання останнього усунути шляхом скарги генерала і, так би мовити, „співдіяння“ в цій справі москвина полк. Хрущова, московського резидента — Теплова і маріонеткового „гетьмана“ — Апостола. Однак величезною помилкою було б так, як це робить Б. Крупницький, розглядати подібні скарги „гетьманів“ з призначення Москви як прояви українського автономізму, як явища того ж порядку, що й, напр., намагання Б. Хмельницького недопустити на Україну московських залог, або стремління його наступників до зменшення їх кількості. Та акція діячів Козацької Української Держави була висловом боротьби за українські національні інтереси, а акція Апостола й Хрущова була висловом боротьби московських адміністраторів, кольонізаторів і військових за „здобич“, за компетенцію і т. п. Це була боротьба, в якій єдналися скарловатілі й зникомо малі залишки колишнього москвофільського „автономізму“ з новим, який щойно народжувався, автономізмом самих акліматизованих окупантів. Це обєднання набирало потроху виразніших рис, і далі ми вже обсервуємо виразну співпрацю москвофільського „малоросійського“ автономізму козацької

старшини й боротьбу її за співучасть у користях від адміністрування українськими землями, що їх мали москвини, і свіжо-народжених автономічних стремлінь самих московських кольтоністів України, на ґрунті бажання забезпечити за „місцевими" монопольне використання України. Цим пояснюється, що і українець — Полуботок, і москвин — Меншіков — обидва хотіли „відновлення" гетьманської влади. Цим же пояснюється і стремління Апостола усунути полковників-чужинців, нарешті, цим же пояснюється певне співчуття з боку прихильників автономії московської України, всяких Леванідових і т. п., до пропаганди автономізму, яку розпочали представники української старшини, процес обмосковлення якої вже добігав свого кінця. Ступнева ліквідація решток українського адміністративного апарату особливо гостро відчувалася тими українцями, що працювали у військових канцеляріях та взагалі в залишках колишніх українських державних установ і своєю освітою де-що переважали загал, але не остільки щоб охоплювати зором широкі обрії. Вони бачили „утиски" і тих конкретних московських адміністраторів, що їх чинили, але вони не розуміли, що і ті адміністратори, і московський цар, і ті представники освічених верств московських, які кричали про службу правді і добру та про людяність — усі мали одну й ту ж приховану мету: утримувати український нарід у стані такого знесилення, яке б робило його нездатним до будь-якого спротиву, щоб він не міг додуматися яку долю йому готують загарбники і як він працював на своїх запеклих ворогів, не перешкоджаючи останнім вміру потреби використовувати загарбану українську землю так, як використовується зложений у банку капітал.

Однак ці урядовці, незважаючи на своє обмосковлення і несвідомість московських намірів — тужили за „своїм", за старовиною і це імовірно також штовхало до літературної діяльності.

І Самовидець, і Величко, і Гребінка, і Ханенко, і Маркович, і Покас саме з наведених причин, виявляючи свою любов до українських традицій, народу і землі, стояли, звичайно на ґрунті автономізму, у більшій чи меншій мірі — москвофільського та писали по московськи. В наслідок того навіть такий кращий представник освічених верств, вихований в дусі західньо-європейських демократичних поглядів, як Василь Капніст, який (був момент!) мріяв про визволення України за допомогою Німеччини (майже так як

Орлик), написав свою сумну „Оду” на остаточне поневолення України — московською мовою. Невідомий автор „Історії Русов” — прихильник європейських ідей т. зв. „освіченого абсолютизму” чи навіть свого роду народоправства і романтичного ідеалізованя старовини — малює в душі тих ідеалів і в душі моск. автономізму минуле України тою ж. московською мовою. І гетьман Орлик послуговувався в багатьох випадках хоч не московською, але також чужою мовою — однак гетьман Орлик не „кумався” з окупантами-москвинами і не чекав зміни в уряді Московщини, яка б дала широкі „права”. Орлик був свідомий того, що український нарід опинився в ярмі у московського народу і що „воля” — є однозначна зі здобуттям суверенности, з відновленням державности.

По ясній українській політичній свідомості гетьмана Орлика „Історія Русов” рівнож є шуканням напوماцки „шляхів виходу” (і то в межах ворожої держави!) зі становища, яке визнають за дуже важке, майже нестерпне, але з якого вже не знають „провідні верстви” виходу і навіть не вповні усвідомлюють собі причини того становища.

На повстання „Історії Русов”, безперечно — поза романтизмом і модними тоді ліберальними ідеями, що ширилися в Східній Європі під впливом Заходу, впливали чи не ще дужче інші причини. Не зясувавши того ґрунту, на якому повстала „Історія Русов”, важко зрозуміти правильно як ті думки, які в ній висловлені, так ще більше той успіх, який вона мала. Той успіх дає підстави додумуватися, що вона була відповіддю на якесь питання актуальне, болюче, життєво-важливе для тої верстви, серед якої вона появилася (шляхти української).

Яке ж це було питання? — Питання про цілковиту рівнозначність і рівноправність української шляхти і московського „дворянства”.

Цілковиту рацію має А. Єфименко, пишучи: „Хоч український пан давно почував . . ., що в ньому живе шляхетська кров, то все таки не тільки польський шляхтич, а навіть простий московський дворянин не хотів визнати його за рівного собі. Московський уряд був глухим до старшинських доказів, що „всякій, хто носіл на себе чін, бил вместе с тем і шляхтич”. „Лишатися надалі в такому неозначеному становищі . . . було не тільки непріємно, але навіть і небезпечно: згідно з московськими законами тільки дворянський стан управнював до володіння землею”. Тому, пише Єфименчиха,

„треба було мати шляхецькі документи. Тут з'явилися з допомогою жиди, що охоче взялися до фабрикації потрібних документів. Накази депутатам до катерининої комісії від української шляхти переповнені аргументацією на користь рівності її в правах з московським дворянством”.

Отже це було гаряче, актуальне питання, яке цікавило всю українську шляхту, яка була „шкірно” в тому заінтересована. Щойно 1782 року українських панів визнано законом „дворянами”, а в 1783 році наказом московської влади оповіщено їх правними власниками посіданих селян. Але самозрозуміло, що „по інерції” мусіли ще відбуватися суперечки на ці теми і безумовно в „товариських” суперечках з дворянами-москвинами мусіли заторкуватися питання про меншеартість „малоросійського дворянства”, спричинену тим, що воно є „дворянство” підбитої країни.

Зі сказаного випливає, що навіть сфабриковані фальшиві документи шляхецькі не конче ще давали підставу до боротьби за практичну рівноправність з московським дворянством. Такого роду „шляхтичі” наражалися на те, що той чи інший особистий ворог з числа української шляхти міг піддати під сумнів документи, а власник їх тоді звичайно тут же починав доводити, що й у інших теж подібні документи (це стверджує, між іншим, А. Єфименко: „Южная Русь”, т. I). Тому сама боротьба від початку накидала іншу тактику, а саме колективну оборону права укр. старшинства в цілому на „дворянство”. Ця ж знова оборона вимагала різнородних „історичних” доказів і аргументів. А звідці вже крок до зацікавлення історією, але історією спрепарованою. Особливо гарячою була боротьба за рівноправність укр. шляхти з моск. дворянством перед 1782-83 р. і певний час після цих років.

Сказане — це, так би мовити, „теоретична” основа, яка дає підставу теоретично ж визначити, що: 1) в періоді між 1750-1800 роками повинно було появитися багато „історичних” праць, яких метою було не так пізнати справжнє минуле, як використати те минуле, не надто гонячися за ретельною передачею правди, як вміло підібрати докази рівноправності „українського народу” з московським, при чому під „народом” розумілося в першу чергу — шляхту українську; і 2), що всі праці повинні були з особливим натиском підкреслювати таке: а) стара Київська держава була колискою „Російської держави” — отже ті, хто походить від її творців, заслуговують на почесне місце в московській імпе-

рії, як „дядьки й няньки отечества“; б) нащадки провідної верстви Київської держави не в наслідок завойовання, а з доброї волі своєї стояли стіною спочатку при литовських і польських володарях, а потім при троні московських царів і вірно стояли на сторожі інтересів імперії та були підпорою монархів; в) коли й поводився хтось так, що не можна його зачислити до вірних слуг московського царя й імперії — то це був обов'язково або поляк, або хтось, хто діяв під впливом польської шляхти, з якою мусив бути споріднений, справжній же український шляхтич завжди був прихильником московської імперії й вірним її оборонцем; г) однак досі ця вірність не була оцінена і нагороджена, а тому черга за московським царатом якимсь актом признання нагородити своїх вірних слуг, яких основною прикметою є вірність.

Це — треба було довести. Що це не відповідало правді -- це нікого не турбувало, поскільки правду вдалося заховати.

Свого часу математик Лєверє відкрив планету Нептуна, вичислив його вагу, місце знаходження, швидкість і т. д. лише на підставі теоретичних обрахунків і написав після того до астронома Галле, куди треба спрямувати телескоп. Астроном знайшов справді там Нептуна, який цілковито відповідав передбаченням.

Ми, звичайно, не збираємося порівнювати себе до Лєверє, вже хоча б тому, що він цілковито не бачив Нептуна, роблячи свої обчислення, а ми аж ніяк не важимося твердити, що не знаємо ріжних „історій“, написаних в тому часі. Однак цей приклад ми навели для того, щоб підкреслити, що поскільки теоретично узасаднена (коли прийняти наше пояснення) генеза і характер тих всіх „історичних“ праць відповідає цілком тому, що в тих працях знаходимо — постільки ці теоретичні припущення стають поважним переконуючим аргументом на користь даного тут пояснення генези історичних праць, що появилися в тих роках, та їхнього характеру.

І справді, на ці роки припадає виразне зацікавлення минулим, яке притягає до себе увагу Рубана, Туманського, Покаса, Шафонського, Чепи, Маркевича, В. і П. Полетик, Берлинського, Мартоса, Ломиковського, Кониського та інш.

Ми не хочемо однак сказати, що вказана причина була єдиною причиною, лише що була одною з головних (іншими причинами були: привязаність до традиції, любов до землі, романтичне захоплення козацькою добою, яке виявлялося навіть в „українській“ школі польської літератури),

яка надала всім тим „історичним” працям і шуканням окресленого напрямку, який одночасно був доказом глибокого занепаду української політичної думки, свідомості і моралі в порівнянні з часами останнього гетьмана — Пилипа Орлика.

Всі писання Орлика і його однодумців відзначалися глибоким розумінням тяглості існування української нації на протязі віків, протилежності інтересів української і московської націй та категорично і ясно висловленою метою боротьби, що до неї кликали останні діячі козацької України, і яка була сформульована в словах: „Ukraina perpetuo sit ab omni externa dominatione libera”.

„Патріотизм” здеморалізованої української старшини, обмосковленої майже до решти — носив чисто провінціально-становий характер і, фальшуючи минуле, відхрещувався завзято від усіх ідей, за які боролись гетьман Орлик та українські патріоти козацької України, отже це був патріотизм **активаціональний**, подібний до того, який могли мати мешканці міста Москви або мешканці Суздаля. Цей „патріотизм” був в істоті речі остільки москвофільський, що власне мало рижнівся від патріотизму московського, підкреслюючи стало свій імперський патріотизм. Так, напр., один із згаданих авторів (Покас), у своїй передмові до „Описанія о Мѣлой Росіі” пише і „о великості малоросійської нації” і „о козацком народѣ”, який відзначався надзвичайною хоробрістю, проте, наслідком свого обмосковлення, не розуміє за що боролись його великі предки та від кого грозить українському народові загиб. Тому він підкреслює з особливим притиском завзяття козаків у „защѣте от поляков”, але пишається... „к російскому государству добровольним присоединеніем”. Знає він, що „Статті” Хмельницького були пофальшовані, але не знає того, що вони були вимушеним епізодом, що Хмельницький робив усе від нього залежне, щоб Україну визволити з цієї „спілки”. Тому Покас, як і інші згадані нами автори, не тільки не виступає проти ідеї Переяслава, але приймає її за основу майбутніх українсько-московських відносин, не розуміючи справжніх цілей московської кольоніяльної політики та її узагадненої, послідовної неухильності. Навпаки, з властивим усім імпримітивізмом, трактує її окремі моменти як відокремлені „утиски”, це б то за окремими „деревками” не бачить „лісу”.

Орлик шукав рятунку для України у відновленню держави предків за допомогою всіх можливих ворогів московської імперії — ці ж „історики” й мемуаристи намагаються

погодити свій „менший” патріотизм (для них — український) з тим другим, якого їм прищепили москвини, патріотизмом „більшим”, імперсько-московським, коштом першого.

Згадані „історики” не лише мали добитися визнання урядом „рівновартости” української шляхти з московським „дворянством”, але й переконати останнє (а може й себе) в узасадненості того рівноправства.

Чи, напр., французький граф не дасть у надто неприємний спосіб зрозуміти свою вищість якомусь сіамському принцові? Чи англійський інтелігент не відштовхував безцеремонно зі свого шляху десь в Африці чи Індії „колірового” інтелігента, доктора одного з англійських університетів? Чи нарешті до революції московський князь не глузував голосно з подібного ж, визнаного навіть урядово, титула якогось грузинського князя?

Наведене вказує, що „боевим завданням” кінця XVIII століття і самого початку XIX було довести, що українське „дворянство” є під кожним оглядом рівне московському, і для того треба було, виходячи зі „станового патріотизму”, підкреслити рівність „народу малоросійського” з народом московським та одночасно довести таку ж відданість імперським інтересам, якою пишалося московське дворянство. Це було „боеве завдання” яке й розв'язувала блискуче „Історія Русов”, якої поява в тому часі, коли ще йшла боротьба за права малорос. дворян, є цілком закономірним явищем.

У ній же мусіла відбиватися й певна нехіть, коли не зневажність до москвинів (пов'язана, однак, з імперським (московським) патріотизмом!), яка була наслідком взаємовідносин, які виникли на ґрунті боротьби за „дворянство” та сталої втрати економічних позицій під натиском того ж московського дворянства і жалю за втрату всякого значіння на своїй землі після формального скасування решток гетьманського ладу.

Самозрозуміло — і одностумці Орлика були б боролися проти скасування навіть найдрібніших решток української державности, але засадничою різницею в оцінці недавнього минулого між представниками української старшини, яка оточувала останнього гетьмана України, і цими „істориками” та „оборонцями малоросійських прав” було те, що гетьман Орлик уважав, що Україна і за „гетьмановання” Скоропадського, і за Д. Апостола перебувала в московському ярмі, була в рабстві московському, а як автор „Історії Русів”, так і В. Капніст уявляли собі той стан як

стан „волі”. Ось як згадує Капніст часи перед ліквідацією в роках 1781-82 адміністративного поділу Гетьманщини на полки і сотні і встановлення поділу на намісництва, описуючи настрої після скасування українського адміністративного устрою:

„Ісчезлі сельські утехі,
Ігрива резвость, пляскі, смехі,
Весьолих песень глас утіх

Как туча, скорбь легла на ніх
Везде, где кушці, сьола, гради
Храніл от бед свободи щіт,
Там твѳорди зіждет власть ограда
І вольность узамі тесніт”.

Наведені слова з „Оди” Капніста не лишають сумнівів, що смішним було б дошукуватися в тих творах обмосковлених слуг ворожої імперії — українського національного патріотизму, подібного до того, який мали кращі представники провідної верстви козацької України.

Коли б ми для ясности шукали паралелів у сучасному житті — то мусіли б ствердити, що сучасним відповідником до тих „патріотів” є ті виховані московською комуністичною партією яничари, які — подібно Хвильовому — з наказу московського Тагабата власноручно розстрілювали матір України. Ті — які билися в лавах московської армії, які помагали московським окупантам розкладати українську націю і підбивати духово рідний край, насаджуючи ідіотську віру в „Загірню комуну” та змальовуючи „героїні”, які з захопленням „деклямують” звертаючися до москвина-окупанта (який вже тоді винищив голодом пять мільонів українців і кілька сот тисяч — терором) з такими словами: „Я в твій народ закохана” та „найкраще слово на землі — ЧеКа! („Заулок”) — які учили, як пес, лизати руку пана, що не шкодувала ударів!

І ось ці всілякі „ваплітяни” і просто „скрипники”, коли, як славний „мурин” з приказки, „зробивши своє діло, мусіли відійти”, а одночасно відбулися скасування ще якихось решток української державности, що лишилися від часів У.Н.Р., вони ж в наслідок різних причин по 1943 році опинилися на еміграції — починають раптом, як і Капніст, ідеалізувати часи, коли в о н и були потрібні окупантові, як часи „сельських утех, резвості, плясок, весьолих песень” і оповіщають ті часи жахливого московського терору від початку

голоду 1921 року до голоду 1933 року часами, коли „хранілі од бед свободи щіт“, або — як тепер це вони звать — „добою українського ренесансу“, „часами розстріляного відродження“ і т. п.

Вони за тих часів плямували в догоду окупантам-москвинам героїчну боротьбу української армії як прояви „клясового бандитизму“, нині — її промовчують, а коли б знова опинилися в межах імперії на тих же (чи подібних) становищах — почали б відмежовуватися від неї так, як відмежовується „Історія Русів“ від усіх, хто боровся за визволення України з московського ярма, і принижувати їхню самопошванту і героїзм.

Анальоґія між тими двома явищами, що різнилися лише добою та родом державного устрою в московській імперії (за Капніста й „Історії Русів“ — була влада монархічна, і тому обидва автори були палкими монархістами (хоча їм подобалися ідеї „освіченого абсолютизму“), за наших часів влада була комуністична, тому всі названі були палкими комуністами), згадана анальоґія зясовує нам істоту справи, а разом з тим управнює передбачати перебільшену увагу тих нових „емігрантів“ до „історичних праць“, подібних до „Історії Русів“, намагання, популяризуючи їх, популяризувати той рід „українського патріотизму“.

Цим пояснюється намагання створити свого роду „культ“, повязаний з „Історією Русов“ (як зрештою і з „Кирило-Методієвцями“ та Драгомановим). Його творці сподіваються, захвалюючи патріотизм „Історії Русов“, підмінити ним патріотизм український, національно-державний, який відродився після визвольної боротьби 1917—21 рр. і стоїть впоперек шляху до закладання основ московської „федерації“.

Як бажання повнійше підкреслити всю глибину занепаду української політичної думки серед решток колись провідної верстви України у порівнанні з часами Хмельницького, Мазепи, Орлика, так і згадані намагання змуштують нас познайомити читача з яскравішими ідеями „Історії Русов“, давши замість загальних фраз про них — ряд автентичних цитат.

Фальшивість висловлених в цих цитатах думок, а часто і фактів ми зясовувати при тому не будемо (досить, коли зазначимо, що автор тої „Історії“ не завагався хоч би змусити московського царя мало не плакати з нагоди смерти Многогрішного, який у нього вмирає гетьманом, хоча в дійсності той був вивезений москвинами на далеке заслання).

Зрештою, нам ходить тут не про факти, лише про їх насвітлення, щоб зрозуміти, чим жили тоді рештки бувшої козацької старшини та які ідеї передали тій, пересічній під кожним оглядом, масі інтелігентській, котра захоплювалася тими ідеями, Драгомановим і т. д., аж нарешті звела на нівець і завалила визвольний рух 1917 року.

Отже в „Історії Русов” читаємо:

„Історікі польськіє і літовськіє... затмевалі всемерно великіє подвігі подятіє на пользу **общєво отечєства** — своєво і польскаво”.

„Подвігамі” ж пишається автор „Історії Русов” незалежно від того, в чийому інтересі вони були роблені — аби лише їх можна було використати для звеличування минулого шляхти української. Тому, говорячи про боротьбу під проводом Хмельницького, пише, що „руси” добились „освобождєнія от іґа польскаво собственим своїм мужєством і почті безпрімерной храбростію”, як рівнож далі, згадавши Сірка, пише: „Сірко — всегда удачно воевал і бил победітелєм...”, але з другого боку про того ж Сірка: „...но впрочєм он бил **запорожец**, сіє єсть род шута ілі юрода”.

В останніх словах яскраво проглядає бажання вихвалення головно шляхти і трактовання тої частини українського народу, без посвяти якої й відваги не могло бути й мови про „освобождєніє от іґа польскаво”, як пришелепуватих блазнів („шут”). Далі читаємо, немов на Переяславській Раді, хоча старші і розважнійші, разом із самим гетьманом, охоче прихилилися до обєднання з Москвою, але були й такі, як Богун та інша молодь, які на те не годились. Всі міркування цих опозиціонерів наче б то зводились до того, що мовляв у Московщині бояри і вельможі не мають прав, а звуть себе „рабами царскімі” та, що у Московщині взагалі панує рабство, яке й виявлюється також у кріпацтві.

Як бачимо це були міркування потрібні і користні за часів писання „Історії Русов” для успішнійшої боротьби за права „малоросійского дворянства”. Ці міркування можуть бути доказом певного лібералізму і поступових поглядів того дворянства, його симпатій до конституційного устрою, але ці міркування не мають нічого спільного зі свідомістю чужости і ворожости московського народу, протилежности українських і московських інтересів та з волею і konieczністю відновити державу предків для добра української нації. Наведені міркування лежали в площині

„прав і вольностей” в будь-якій державі, а що треба було підкреслити ще з міркувань тактичних власне „вірність” малоросійського дворянства окупантові — то і перемогла за „Історією Русов” ідея статечних одиодумців Хмельницького, які „Предпочлі Росію всем другим народам... яко єдиноплеменно, от одново кореня славянскаво...”

Отже це було становище майже тотожне зі становищем депутата Деревинського, який у 1620 році на соймі у Варшаві також доводив, немов український нарід „злучився з польським народом, як рівний з рівним і вільний з вільним”, і доводив, додамо, у тих же цілях!

Становище обох у відношенню до тих державних організацій, в яких вони перебували — було становище крайне угодовське, а подавання міркувань інакше думаючих мало лише служити користним тлом для підкреслення основної угодовської лінії, лише для Деревинського усе ж Польща була „в а ш а Річпосполита”, але для „Історії Русов” — була „Росія” вже „нашою”!

Щоб ще більше підкреслити „заслуги” предків шляхти української перед московським монархом і державою, в будованні котрої вони діяли згідно з „Історією Русов” як дуже вартісна частина її творців, автор „Історії Русов” запевняє, немов предки української шляхти в „нуждах общіх соединьонной нації ознаменовали себя... єдиноумислієм союзним і братським”.

Але автор „Історії Русов” прекрасно розумів, що було б смішним припускати, наче б москвини цілком забули недавню вперту боротьбу українського народу (Козацької держави) проти Московщини. Отже тому він, відмежовуючися від справжніх українських патріотів, займає в цій справі яскраво антиукраїнське і москвофільське становище та, щоб вибілити в московських очах „малоросійское дворянство” — всіх справжніх українських патріотів робить... поляками або польськими шляхтичами. Про це читаємо в „Історії Русов” таке пояснення: „Шляхетство польське... пріятое по єдиноверству... оні то і білі причіной всем замешательствам, нестроєніям і побойцам в Малоросії, после Хмельницкаво проісходівшім”.

Ставши на такому становищі, „Історія Русов” не лише відхрещується від „поляка” Виговського, але й від гетьмана Дорошенка, звучи його відділи „великой разбойничей шайкой”. Хоча автор „Історії Русов” дуже вихвалює, так би мовити теоретично, вірність, однак у випадкові, коли хтось

ламає вірність своєму гетьманові, щоб перебігти до Московщини — цим вчинком не тільки захоплюється, але й забуває як про нешляхетське походження такого зрадника, так і про історичні факти. Тому читаємо: „Царь сожалел много о умершем гетмане (Многогрішнім), столь достойному сво уваженія і довереності”.

Натомісць в уяві автора „Історії Русов” „Мазепа — природний поляк із фамілії літовской...” „походи в Польшу... билі камнем преткновения ілі соблазну... гнусний замисел сей породила в ньом адская злоба”.

„Мазепа імел умиссл вредний, побужденієм собственной сво злоби і отмщенія, а отнюдь не національних інтересов... загубил себя і многіх невинних людей ім обманутих”. Коли ж за що й хвалить Мазепу автор „Історії Русов”, так це за те, немов би він усе ж недопустив до жодних боїв між українцями та „єдиноплеменнімі й єдиновірнімі” москвинами, бо „почітал за смертний гріх” і, мовляв, „ніхто не докажет”, щоб українськї війська „билі причастни хоть к одному убійству над росіянами”.

Зате ж з захопленням оповідає „Історія Русів” про „народ малоросійскїй”, який неначе б то „іногда забірал їх” („мазепниців” та шведів) в плен і представлял їх к Государю, за что давалі ему жалованье сначала деньгами, а напоследок по чарке горелки с привѣтствіем: „Спасіба, хахльонок!”

Отже коли й можна говорити про „національну гордість” автора тої „історії”, то, як бачимо, була це своєрідна „гордість” вірного пса, який мав невдячного пана, що не вмів оцінити його заслуги належно і помічав їх тільки де-коли та дякував „чаркою горілки”, але — на жаль автора того „історичного документу” — надто скоро той пан забував за ці заслуги!

„Гордость” автора „Історії Русов”, самозрозуміло, не була вражена зневажливою назвою „хяхльонок”, поскільки ця назва торкалася когось з поспільства. Однак, на думку автора цієї апольогії „малоросіяництва”, темний нарід інакше реагував на подібні епітети, і це, твердить „Історія Русов”, і викликало пізнійше зненависть українських мас до москвинів. Ось як про це пише цитований твір: „Русскіє салдати прі савместних походах називалі казаков чубами і хяхлами і іногда і безмозглимі хяхлами, а сії серділісь до остервененія... а на канец на жілі непріміриму ю вражду”.

Мусимо зазначити, що таке „безмозглоє” пояснення національної ворожнечі може конкурувати хіба з подібним „поясненням” М. Драгоманова.*)

Але, на радість автора „Історії Русов”, часи змінилися, „кагда паравнялі русскіх дворян в преіумществах с малоросійскім шляхетством (ці слова вказують, що твір писаний по 1783 році) — тагда малоросіяне почали смело вступать в російскую службу, скінулі татарскіє і польскіє платья (так зве цей „патріот” український одяг), почали гаваріть, петь і плясать на русскі”.

Але що ще московське дворянство все ж при кожній нагоді нагадувало цім „неофітам” московської державности про... „шатость малоросійскую” та меншвартість (творено спеціальні „комісії для поновного перегляду шляхецьких привілеїв де-яких груп) — то й довелося писати „Історію Русов”, яка б озброювала „малоросійських дворян” аргументами для оборони, і довелось доводити в цьому творі, немов усе „доказувало врождьонную склонность к своїм монархам” у цих дворян, які висловювалися „в пользу наследства, а не вибора.”

Ми уважаємо, що на тлі поданих у нашій „Історії” фактів усякі коментарі до цитат з „Історії Русов” є зайві, але для зрозуміння пізнішого звиродіння української політичної думки слід зазначити, що т. зв. „свідомі українці” (не виключаючи проф. Грушевського, Єфремова та інш.) бачили в авторі „Історії Русов”... палкого українського патріота та запевняли, що то він зробив з Шевченка українського націоналіста! Не визволився з-під їх впливу що-до оцінки „Історії Русов” навіть такий послідовний український націоналіст, як Д. Донцов.

Для кращого зрозуміння цього явища варто згадати й те, що ті ж українські „народницькі” кола захоплювалися „Одою на рабство” Капніста, всупереч цілком ясному тексту уважаючи її твором написаним з нагоди встановлення кріпацтва, а не скасування старого адміністративного устрою України, а цілком майже не помічали „Оди до малоросійського селянина” К. Пузини, в якій він осуджував тих, що „белькочуть так сквапно по французькі, що по московські цвенькають, по руські”!

Вертаючи до „Історії Русов”, мусимо на підставі всього наведеного попереду ствердити, що: 1. Коли й можна гово-

*) «Чудацькі думки».

рити про „патріотизм” автора (невідомого) „Історії Русов” — то лише про патріотизм провінціальний, любов до „рідних місць”, 2. Коли й можна говорити про його гордість — то про стану, а не національну, і 3. Коли й підкреслює стало автор політичну самостійність і відрубність „русов”, то для того, щоб надати вартости тому, що наче-б то українська шляхта і старшина козацька „предпочлі Росію всім другім народам”, за що їй і належиться вдячність і пошана „Росії” та ті ж права, що й московським дворянам.

Трапляються в „Історії Русов” і „самостійницькі” думки, але їх висловлює не автор, а ті чи інші особи, що про них мова, яких дуже часто автор ганьбить за них зі становища московської державної ідеї. Так, напр., „Історія Русов” наводить хоча б слова відозви гетьмана Мазепи до населення України, в якій гетьман (а не автор!) пояснює свою політику що-до шведів та московського царя. Але і ми наводимо дослівно ряд тверджень автора „Історії Русов” (де-коли навіть їх не заперечуючи), проте було-б несолідним крутіством всяке намагання, повибиравши з нашої праці ті цитати, твердити, що ми маємо ті погляди, що їх висловлював автор „Істор. Русов” у вибраних нами цитатах.

Адже-ж навіть такий завзятий ворог української державної ідеї, як Пушкін, уважав конечним у „Полтаві” написати: „Україна глухо валновалась, давно в ней іскра разгоралась, друзья крававой старіни народной чаялі вайни”... „Вакруг Мазепи раздавался мятежний крік: пора! пора!... Тепёрь би грянуть нам вайною на ненавістную Маскву...” але той же Пушкін тут-же додає: „Так своеволієм пилая роптала юность удалая, опасних алча персемен”.

Ми знаємо як Пушкін намагався зогидити гетьмана Мазепу за його державницькі наміри, а однак Пушкін вкладає в уста Мазепи такі слова звернені до Мотрі: „Но незавісімой державой Украинс битъ уже пора”... Чи й Пушкіна маємо, як і автора „Історії Русов”, уважати „українським патріотом”, твердячи всупереч правді, немов Пушкін розумів наведені слова, як гідну пошани волю українського народу? Чи маємо не звертати уваги на те, що Пушкін же окреслив наведене як отруту („павсюду тайно ссют яд”), як злочинні і шкідливі вигадки?

Наведений нами приклад пояснює наочно як небезпечно користуватися подібними „методами” визначування поглядів автора будь-якого твору!

Подані нами цитати з „Історії Русов” — передають погляди самого автора „Істор. Русов” на найважливіші політичні питання та історичні факти. Ці погляди є виразно ворожі ідеї української державности та спрямовані проти тих борців за цю ідею, яких не можна було (як напр. Б. Хмельницького) пробувати змалювати москвофілами.

Ці ж погляди управнюють нас розцінювати „Історію Русов” як документ глибокого занепаду української національно-політичної думки у порівнанні з думкою передових представників козацької української держави, а популярність цього твору серед сучасників автора — уважати свідомством занепаду національно-політичної свідомости, зросту москвофільства, чи може краще сказати, неспроможністю вихованих у московській школі освічених українців вийти поза коло московської державної ідеї й відчути чужість концепцій, опертих на тій ідеї.

Важливим є не те, що „Істор. Русов” пишається мужністю та вільнолюбством предків, а те як вона, як її автор, ставляться до боротьби за цілковиту державну суверенність наших дідів та чи мріє про її відновлення ціною найбільших навіть жертв. Вертаючи до нашого порівняння, стверджуємо, що й пес має свою амбіцію, але він тим різниться від вовка, що вовк не годиться з залежністю від людини і дорожче цінить волю, з усіма небезпеками й навіть голодуванням, за найкращу „будку” і найбільш смачні людські недоїдки чи собачу юшку!

Жодні розкидані на численних сторінках того твору міркування „негативних” постатей, як хоча б згадуваної відозви Мазепи (автентичність якої — сумнівна), не міняють сказаного.

Сам автор не тільки не обстоює відновлення суверенної української держави та відхрещується від тих, які за це боролися, але й, промовчуючи про багатовікову московсько-українську боротьбу, вмовляє в читача, немов навіть Мазепа уважав, що вбити москвина в бою — є „смертним гріхом”. Це вже виглядає на пропаганду „песячої вірности”!

Обстоює ж „Історія Русов” українські „права і вольности”, що зводяться конкретно до „прав і вольностей” української шляхти, які їй належаться за ... вірну службу царям ворожої держави.

І українське козацтво спочатку боролось за свої станові права та віру православну, отже не в такій деспотичній державі, як московська, міг і цей провінційально-становий „па-

тріотизм" стати щаблем до патріотизму національного. Поскільки ж Україна мала старі державні традиції і свіжі сподади про боротьбу за державність — постільки ідеї, які висловлювали як автор „Історії Русов“, так і інші представники „малоросійського дворянства“, ми мусимо розглядати як величезний крок взад, як прояв політичного занепаду, що йшов у парі з перетворенням колись провідної верстви України у верству галапасницьку, яка лише з ласки окупантів багатіла коштом поневоленого народу, якого вже не вела до кращого і якому не служила.

Природно, що той „імперський“ патріотизм „малоросійського дворянства“ за тих часів ще не був надто глибокий і щирий. На нього не могли числити в критичну хвилину москвини, але рівнож і український нарід не міг будувати свого відродження на тих „малоросійських“ почуваннях. „Малоросійське дворянство“ ще не встигло стати чимсь подібним до князя Яреми Вишневецького, але рівнож не було встані висунути з-поміж себе нового Богдана Хмельницького. Воно було прямим спадкоємцем Барабаша, не конче вдоволеним існуючим станом, але не здатним до жертв і не свідомим конечности боротьби на життя і смерть з московським народом.

Цілком подібними ж властивостями (шукання напомацки) відзначалися і спроби пригнобленого селянства, яке однак завжди було готове до боротьби й жертв і не раз виявляло чином свій протест і гнів. Такими властивостями відзначалися всі гайдамацькі повстання на Правобережжі. Перші з тих повстань сягають часів гетьмана Орлика і мали більше узасаднення політичне.

Організатори одного з найбільших гайдамацьких повстань наївно думали, що москвини їм допоможуть, не розуміючи, що Катерина II. тільки тому відразу не зайняла визначного становища, що хотіла ослабити Польщу і використати це ослаблення для Москви. Коли ця мета була досягнута — москвини підступом захопили хоча відважних, але наївних провідників повстання і одного з них передали для закатовання полякам, а другого (Залізняка) замучили самі. Тоді загалом захоплено було підступом москвинами коло 900 душ гайдамаків, з яких за наказом московського полковника Гурсва 846 було передано полякам.

Так і збройні виступи, і літературні йшли манівцями, були доказом як занепаду політичної думки, так все ж і глибокого невдоволення існуючим станом.

Поруч із заграбованням москвинами на власність впрост астрономічної кількості українських земель*) та широко веденої як державою, так і дідичами-москвинами кольонізацією України чужинцями (в тому — москвинами), йшла інтензивна акція опановування поповшої в кольоніальну залежність від Московщини України московським торговельним і промисловим капіталом. Перші кроки зроблені були вже в 1678 році, коли на вимогу Москви звільнено було московських купців на Україні від усякого мита. Грунт для дальшої експанзії був підготований нищенням українського господарського життя, започаткованим ще Петром I. За час між 1808—1848 рр. московський капітал на Україні зріс у десять разів. Далі витісняє він, крім українського, також голяндський та німецький капітали, хоча на самому півдні співпрацює із капіталом французьким (Одеса).

На Україну за тих часів переїздить цілий ряд московських великих підприємців-мільйонерів; згадати хоча б таких: Капейкін, Мішукоф, Медведєф, Палякоф, Рижоф, Ісакоф, Кауроф, Рібакоф, Курпішов, Євдокімоф, Сібіреф, Авсянікоф, Селєзьнеф, Фатоф, Чавдароф, Сомлеф, Бірюкоф і багато інших, природно — слідом за тими великими акулами тягнуться цілі хмари не лише дрібніших підприємців-москвинів, але й всякі їхні помішники, майстри, обслуга тощо! Словом, поволі заливає українські промислові центри каламутна кацапська хвиля, спихаючи наших людей по суспільній драбині на кілька щаблів нище. Для українців лишається тяжка праця чорнороба і культурна темрява. Зростає кольосально анальфабетизм, а шкіл стає менше, чим було. та й ті чужі.

Трохи лекше хоча б під оглядом культурним (всупереч твердженням того ж проф. Оглобліна) жилося тій частині нашого народу, що по розборі Польщі попала під Австрію, але й там за великі права мали поляки і обертали їх на гноблення українців.

Втрати: політичної незалежності, політичної свідомости, економічної незалежності йшли, як ми вже казали, впарі із занепадом освіти. Київська Академія втратила всяке значіння і перетворена була на духовну школу. Україна, що за часів Петра I. на багато випереджувала культурно Москов-

*) Звичайно, т. зв. «Енцикльопедія Українознавства», редактована В. Полоискою, «Глобенком», і «Ю. Шерехом», сфальшувавши факти і числові данні, звела московську кольонізацію до смішно малесенького відсотку.

щину, тепер пасе задніх. Чого не доконали 85 років безнастанних воєн козацьких, того доконали стільки ж років „мирного розцвіту” України в московському ярмі.

Лише під впливом європейських ідей і захоплення старовиною — освічені верстви починають, як ми вже писали, шукати шляхів до свого народу. Але це шукання має у великій мірі науковий характер. Їм бракує ясної політичної ідеї, браку розуміння навіть справжніх причин такого стану і свого, і свого народу — отже й невміння знайти шляхів порятунку. Україна осліпла і світ почала бачити таким, яким його хотіли показати їй найгірші її вороги. Ці „любителі старовини” і вчені не свідомі не лише справжніх причин занепаду України, якого дошуковуються в режимі, але й не розуміють залежності між політичною і економічною незалежністю, як базою та розвитком духових цінностей науки і мистецтва.

Звичайно, серед нащадків тої старшини, котра або цілком капітулювала, або законспіровувалась навіки, так що сама забувала, чим жили її предки, під впливом найрізніших причин повставали також і якісь політичні ідеї, де-що відмінні від московських. Ці нащадки, проте, були настільки зденаціоналізовані, що користувалися вже здебільшого московською мовою. майже не мали справжнього зв'язку з народом, а коли й дбали про плекання „окремої культури”, так це була здебільшого тільки територіально окрема культура, хоча орієнтована на Захід (Харківський університет, або університети проєктовані в Батурині, Чернігові та Києві), однак минуле вони бачили очима автора „Історії Русів”. Хоча це й був безперечно рух в своїй основі політичний викликаний негодами колоніального становища України, але він початково нагадував американський визвольний рух проти Англії тим, що, як і тамтой, не почував себе чимсь чужим культурою і мовою метрополії, однак був значно слабійший, бо спирався лише на симпатії досить нечисленної тоді частини верстви нащадків української старшини, що перетворилися в російське дворянство. Коли б ця верства уміла знайти справді свій зв'язок з минулим і з народними масами та мала змогу почати боротьбу — могло б з того щось і вийти. Так — ми можемо вказати на ряд фактів, котрі доводили, що вона з охотою пішла б на чужу інтервенцію, але на самостійний виступ не лише не відважувалася б (що за тих обставин імовірно б не вдалося), але й не пробувала почати справді вперту акцію над творенням потрібних для того передумов.

Краща частина „малоросійського дворянства“ ще цілком недавно брала сама участь у боротьбі за українську козацьку державу, ще не минуло й пів віка від часу, коли гетьман Орлик мав на Україні численних прихильників, а тому той московський патріотизм дегенерованих решток української старшини не міг бути щирим! Шляхта українська і старшина, яка по Полтаві врятувалася від винищення і яка обмосковилася — хоча у згаданих нами творах виразно погодилася з приналежністю до ворожої держави, проте ті ідеї ще не мали міцного коріння, і не один з тих „малоросійських дворян“ готовий був при першій же нагоді нагадати собі ідеї не лише батьків, але й дідів.

Нині ті кола, що з міркувань політичних гльорифікують ідеї, висловлені в таких творах, як „Історія Русов“, не роблячи жодних застережень що-до їх щирости — тим самим змушують нас так виразно підкреслювати усю шкідливість тих ідей. Однак вірність монархічній владі окупанта, вірність монархові — були не органічні, не глибокі й тому чергувалися у багатьох репрезентантів того „малоросійського дворянства“ зі спробами (або — лише бажаннями) вернути до антимосковської політики предків, відновити контакт з потенціями ворогами Москви.

Ми знаємо лише малий відсоток з числа тих проявів антимосковських настроїв і політичних настроїв, які мали місце, а те, що знаємо, є неясне і загальникове.

Так знаємо, напр., що граф Капніст в 1791 році звертався до пруського міністра Герцберґера з запитом, чи вразі повстання може сподіватися Україна на підтримку Прусії, знаємо, що в 1812 році намагалися українські „дворяне“ як лише можна менше дати людей до козацьких полків, творених проти Наполеона, якому симпатизували, знаємо, що константиноградський дідич Мочуговський прилюдно висловлюється за роздроблення Росії, полтавський магнат — баришпільський дідич Лукашевич виголошує тости за Наполеона, а волинський дідич Чайковський творить міліцію під проводом отамана Пшеничного, тай Наполсон виявляє певне зацікавлення українським питанням.

Та це все вже не носило характеру широкого, свідомого своїх національних завдань, політичного руху. Це не тільки носило спорадичний характер, але й було лише слабенькою, zdeформованою луною ідей козацької України. Чим далі робилася вона слабшою, виливаючися в такі нелегальні товариства, як засноване Лукашевичом „Малоросійское Обще-

ство". Всі ці ідеологічні течії, не виключаючи і масонів, були течіями, які намагалися забарвити місцевими настроями, достосувати чужу ідеологію до смаків і де-яких прагнень українців. Вплив тих течій, а особливо течій московських, був тим міцнішим, що кожний освічений українець тих часів, здобуваючи московську освіту, разом є нею засвоював і московський світогляд, погляди і уподобання, яких цілковито не міг визбутися протягом цілого життя, а вони творили винятково сприятливий ґрунт для впливу тих течій.

Все згадане не дає змоги першим представникам нашого відродження знайти правильний шлях і підхопити зброю, яку ворог вибив з рук предків, щоб довести до кінця почату ними боротьбу.

3. УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ

У попередньому розділі ми зясували настрої, якими жили політично-активні верстви України (обмосковлене „малоросійське дворянство" і акліматизована вже московська колонізаторська і почасти інтелігентська верства), настрої, які засадничо ріжнилися від настроїв кращих представників Козацької України. На початку XIX в. обмосковлення освічених верств України і пригноблення селянських мас досягає того ступня, що московські колонізатори вже цілком не бояться можливості будь-якого визвольного українського руху і спокійно дозволяють собі на повстання проти власної влади! Декабристів не лякає існування кількох тайних масонських лож на Полтавщині (з мішаним національним складом!), які мали постулат визволення України, бо за ними не стояла жодна реальна сила.

Тому в 1825 році декабристи без жодного ризику організують у Василькові повстання Чернігівського полку (полк московської регулярної армії), яке мало на меті досягнути зміну політичного устрою московської імперії і як таке — не мало жодного відношення до України.

По ліквідації цього повстання, помосковлені освічені верстви України, як української народности, так і неукраїнської, звертають більшу увагу на культурну та літературну ділянки духового життя, відхрещуючись від політики. Такі літературні течії, як сентименталізм, а потім романтизм, захоплюють інтелігентські кола України. Зацікавлення минулим, яке в попередньому столітті мало уґрунтувати права

„малоросійського дворянства“, в першій половині XIX століття оживлюється власне цими літературними течіями. Москвини й поляки, що вже виростили на Україні, під впливом цих течій починають надзвичайно цікавитись „місцевою“ старовиною і етнографічними особливостями. Ні одні, ні другі вже не бояться „збудити покійника“, одні й другі уважають Україну невідривною частиною своєї землі, а українців, що заселяють ще ту землю — або архаїчною, відсталою відміною польського народу (польська „українська школа“), або московського народу (Сомов, Погорельській та інш.). Не природним було б, коли б не захоплювалися з тим більшим запалом „романтичним“ минулим України та її етнографічними особливостями і обмосковлені українці. Усім їм здавалося таким натуральним, що коли Вальтер Скотт оспівував старе лицарство Шотландії й Англії — то варті не меншої уваги романтичні сюжети з минулого України, скарби оригінального побуту та мальовничі одяги. Запопадливо починають збирати і видавати пам'ятки української усної словесності Цертелєв, Ходаковскі, Максимович, Срезневській, Лукашевич, Метлинський, Куліш та інші; збирають і скуповують старовину Тарнавський та Галаган. Появлюється досить багато творів на теми з минулого і сучасного українського життя. Однак твори авторів-українців рижняться від творів на українські теми поляків лише мовою (і то далеко не завжди!). Цей цілий рух не знає і знати не хоче тої України, яка героїчно змагалася за відновлення держави предків. Письменники ті вишукують головно постаті, які можна було дочепити до тріумфальних походів московської та польської націй. „Українці“ і „козаки“ Мальчевского, Залеского чи Гоциньского — це палкі польські патріоти, „українці“ і „запорожці“ Сомова, Погорельского — патріоти московські. Але і з письменників-українців не лише М. Гоголь (що писав по московськи) змушує свого Тараса Бульбу вигукувати „пророчі“ слова про майбутню могутність... „Росії“ та московського царя, а й Гулак-Артемівський, Корсун чи Квітка-Основ'яненко погоджували своє писання навіть українською мовою з... московським патріотизмом! Більша чи менша доза московського яничарства була властива всім згаданим (і багатьом — не згаданим) діячам і письменникам початків українського відродження. Г. Квітка висловив це антиприродне поєднання ідей так: „Цар — батько, а Україна — мати“. Це отже наївна модифікація ідеї автора „Історії Русов“, модифікація, яка своєю наїв-

ністю деградувала всіх тих діячів до рівня „політичної свідомості“... проводирів гайдамацьких рухів і була безмежно далека від тих вершин, на яких стояла наша ж політична думка за гетьмана Орлика.

Представники Козацької України були засадничими ворогами московської державної ідеї на українських теренах, боролися за власну суверенність. Згадані представники початків нашого відродження були вже яничарами московської державної ідеї (хоча ще почували виразну антипатію до московського народу) і боролися лише за право плекання української культури для домового вжитку. Усе це могло привести до фатальних наслідків, коли б не те, що навіть такі хворобливі прояви скарловатілого патріотизму улегшили появу з надр не обмосковленої, хоч і темної, української цілини нечислених одиниць, що спромоглися не піддатися ані чужим політичним впливам, ані культу форми. Цю — для них органічну — форму вони виповнили тим хвилюючим змістом, який змушував горіти вогнем серця діячів Козацької України і штовхав їх до боротьби.

Перше місце серед таких одиниць належить геніяльному кобзареві України — Тарасу Шевченкові.

Шевченко, що відчував уповні глибокий звязок з українським народом, що вийшов з кріпацьких лав українського села, що походив з неосвіченої, але саме тому і не обмосковленої родини — був українцем у властивому, справжньому розумінні цього слова. Вже на його дитячу уяву діяли українські народні пісні, перекази і спогади, його серце жило згадками як про гайдамаччину, так і про часи української незалежності, про гетьманів і славне козацтво.

Юнаком, перебуваючи зі своїм паном у Польщі, бачив Шевченко підготовки поляків до протимосковського повстання, дихав просякшою національною свідомістю антимосковською атмосферою і звик вже тоді виразно і яскраво розрізняти український, польський і московський народи.

Пізнійше Шевченко не піддався впливам ані „Історії Русов“, ані „Історії Малої Росії“ Бантиша-Каменського, вибираючи обережно з них лише подавані там факти.

Уже в першому періоді творчості Шевченко захоплюється не „удалью козацької“, тільки тим, що „була колись Гетьманщина“, „було колись — панували“, „в Україні ревіли гармати“ — вільні, власні гармати, і тоді „запорожці змігли панувати“. Шевченко в „Чигирині“ рішуче висуває ідею відродження цілковитої суверенності

України, досягнення якої можливе, на його думку, лише після духової регенерації, після усунення з дуплистого серця обмосковленої інтелігенції „гадюк” — московських ідейок і симпатій, після наповнення його „козацькою кровю, чистою, святою”. Шевченко є безкомпромісовим ворогом всякого, хоч би теоретичного, „нового Переяслава”, є ворогом Московщини. Ворожість до московського народу (а не до самого „режиму”), до самої думки перебування в межах ворожої держави („отчєства” чужого) — проводила вогненну межу між ним і тими, з котрих він глузував, одночасно намагаючися своїм „Посланиєм” розбудити „приспану” в них чужинцями українську душу. Він не був одnodумцем тих „малоросійських інтелігентів”, про яких була мова, відчував їх як явище неорганічне, чуже. В декабристах шанував революціонерів, що борються проти московського монархізму, схилився перед маєстатом смерти тих, що загинули в руках ката, але уважав їх для нас чужими і ніколи не захоплювався їхньою ідеологією і не пропагував їхніх ідей.

Люди з „Малоросійського Общества” не могли йому заімпонувати ні своїми жертвами за ідею (бо їх не було!), ні боротьбою, а їхню „ідеологію” він нещадно скритикував у „Посланії” та інших творах.

Але Шевченко розумів об’єктивну користь, за тодішніх умов, навіть „малих діл” для справи українського відродження, бож під впливом тих ідей зважувся Котляревський послуговатися українським словом в поезії, а Основ’яненко — в прозі. Виступи цих двох, а далі ще де-яких інших представників українського шляхетства, їхній творчий приклад — дає опору для виступу на літературній арені самого Шевченка і для прокладання нових шляхів. Та Шевченко випереджує більше як на століття всіх своїх сучасників, вриваючися, як буря, що зливає спраглу українську землю животворним дощем ідей, що ними жили кращі представники Козацької України. Ці ідеї ширить він у формі поетичних образів, а не програмових праць, і тому багато є в них незрозумілого для його обмосковлених сучасників-інтелігентів, які свідомо й несвідомо тому їх змінюють. Шевченко говорить іншою мовою, яка впливає з іншою свідомістю, ніж та, яку вони мали. Шевченко багатьох гетьманів, якими захоплювалися Самовидець, Грабянка, автор „Історії Русов”, Бантиш-Каменський та інші — уважав „варшавським сміттям” і „гряззю Москви”.

Шевченко, всупереч поглядам тих джерел, з признанням, а то й захопленням згадував Дорошенка, Чечеля, Мазепу, але цілком негативно ставився до Хмельницького. Поет не знав Хмельницького — відновителя держави української, а захоплюватися Хмельницьким — провідником антипольського і антипанського повстання, що приєднав до „єдиної Росії“ українські землі — не міг. Прочитавши ж велику монографію Костомарова „Багдан Хмельницький і його звитини в Южній Русі к Росії“, Шевченко, повіривши в її об'єктивність та правдивість, хвалить твір, який, мовляв, пластично відтворив образ „етого геніяльно бунтовщика“ (22-IX 1857 р. „Щоденник“), але не захоплюється цим, як захоплювався Костомаров, тільки 18-VIII 1859 року ще раз того створеного москвинами та москвофілами „Хмельницького“ „купає в калюжі“ і твердить, що було б краще, якби він „на-світ не родився“.

З наведеного бачимо, що світоглядова безодня ділила Шевченка — засадничого ворога Переяслава — від „українофілів“, які пишалися „поверненням Южної Русі до Росії“.

Щоб правильно розуміти й далші історичні події, мусимо зясувати хоча на одному прикладі, яка безодня ділила Шевченка й українофілів. Це нам допоможе зробити зіставлення сказаного нами про Шевченка з певними фактами, які торкаються хоч би такого визначного репрезентанта „українофільства“, як Костомаров.

Костомаров був сином нащадка московського дворянського роду, якого предок втік за Івана IV на Литву, а один з предків історика за Хмельницького перемандрував в Україну, а потім на Слобожанщину. Мати історика була кріпачка зі Слобідської України. Батьки Костомарова не уважали себе українцями. Слобідські кріпаки могли навчити Костомарова мови і звичаїв, але не спогадів про українську державу, не переказів про боротьбу козацтва за незалежність. Зацікавлення історією взагалі та вплив таких письменників, як В. Гюґо, привели студента Костомарова до думки, що „історію треба досліджувати не по мертвих літописах... але й на живому народі... у споминах нащадків. Почати треба“, писав Костомаров, „з досліджування свого російського народу. Але тому, що я жив на Україні, то треба почати з його української галузі“ („Літературное наследіе...“). Через етнографічні досліді, потрібні, на думку Костомарова, для праць історичних — запізнається він з українською народньою культурою, нечисленними тоді ще

творами українських письменників та історичними джерелами. Він був властиво, як з цього бачимо, московським інтелігентом, який дивився на все через московські окуляри. Пише всі свої наукові твори по московськи („Історическіє монографії" в 21 томі, з яких частина присвячена минулому українського і польського народу. Також написав він трьохтомову працю „Русская історія в жізнеопісаніях єя главнейших деятелей"). Твори красного письменства і де-які публіцистичні, писані українською мовою, становлять дуже малу частину його доробку. Костомаров, познайомившись з Кулішем, а потім — Шевченком, переймає від них де-які думки і під впливом польської політичної думки та пропаганди пише „Книгу битія українського народу" (мала програмова брошурка) і стає одним із основоположників „Кирило-Методієвського Брацтва". Статут цієї нелегальної організації передбачав пропагування ідеї об'єднання в майбутньому всіх словянських народів з „Росією", яка мала перетворитися у федеративну державу, складену з „штатів", які однак не мали бути державними одиницями, об'єднуючими окремі нації. (Україна мала бути поділена на два окремих „штати", а Московщина — на сім.) Отже в основі лежала ідея поділу на „сфедеровані" провінції московської імперії, а не ідея об'єднання націй, зорганізованих у держави. Державною мовою мала бути мова московська, словян-католиків малося прихилити до думки прийняття „словянської" мови як богослужбової і передбачалося утворення „федеральної" регулярної армії та спільного уряду, який хоча й мав міститися в Києві — так за те Київ виключався з українських „штатів". Такі були погляди Костомарова в 1845 році, а в 1860 він писав: „Ми не будемо жадати й домагатися для себе нічого, крім спільних зі всією Росією бажаннів... ми бажали б, щоб усі інші слов'яни злучилися б з нами (?) в один союз навіть під скіптром російського царя, коли той цар стане володарем вільних народів".

Як бачимо, це була де-що поширена і змодифікована ідея „Історії Русов", поєднана з федералізмом американського зразка, який забезпечує єдність держави, а в данному випадкові і її московський характер.

Як же міг до такого напрямку, до таких поглядів поставитися Т. Шевченко?

Шевченко, познайомившись з Костомаровим, зробив на остатнього величезне вражіння. Костомаров писав: „Шев-

ченкова муза розірвала завісу життя народнього. І страшно, і солодко, і привабливо було зазирнути туди". Куліш же, пишучи про ті часи, вправді запевняє, що Шевченко „зробив з нас людей, що ненавиділи москалів... Ми їх звали кацапами. Про кацапів було у Шевченка без краю багацько сарказмів, приказок, анекдотів" („Новь", 1885, т. V). Однак і „Шевченкова муза" не встані була на стало прищепити їм ту ненависть, не встані була усунути того московського духа, якого вони набралися разом з освітою, яким було у великій мірі просякнуте навіть їхнє родинне життя. Ненависть до москалів у них була не органічною, проявом хвиливого настрою, а не голосом стихії, як у Шевченка. Саме тому і виступив тоді Костомаров з ідеями Кирило-Методієвського Брацтва, ідеями за тих обставин особливо шкідливими.

Сказане попереду зясовує, чому, як свідчить Кониський, Шевченка обурювала в статуті Брацтва „ідея поєднання з москалями".

Костомаров стверджує зі свого боку: „Коли я повідомив Шевченка про існування Брацтва, він відразу виявив готовність приступити до нього, але до його ідеї поставився з палкою скрайньою нетерпимістю, що стало вже тоді приводом до багатьох суперечок між мною і Шевченком."

До цього хіба лишається додати, що московська жандармерія, закінчивши слідство (після переведення арештів) над „братчиками", устами свого шефа в „докладной записке" царю ствердила, що „всьо дело доказивает, што Шевченко не принадлежал к украинско-славянскому обществу" і що Шевченко особисто, а не „общество", був „однім із важнейших преступников". Отже Шевченко — не зважаючи на всю ерудицію і популярність Костомарова — все ж не міг з ним погодитися, не міг стати на москвофільсько-автономістичні позиції і зректися своїх націоналістичних поглядів. Шевченко міг відмежуватися від них, міг слушно бачити в тому прояв політичної відсталості і наївності духово скаліченого „проводу" (у своєму „Великому Льосі" він символічно малює новіші покоління — політичними „немовлятами"), міг до певної міри духово заламатися і почати писати московською мовою, якої не терпів, прозові твори, щоб бодай полегшити долю кріпаків, впливаючи на „малоросійських памещіков", але не міг стати тим „іконопис-

ним батьком Тарасом", яким його пізніше зробили українофільські звеличники й інтерпретатори.

Зі сказаного ясно, що вже в самих початках відродження зарисувалися дві цілком відмінні, взаємно виключаючі себе течії. Одна — українська, яка навязувала свої ідеї до ідей кращих представників Козацької України. Ідеї цієї течії були прямим продовженням ідей та акції гетьманів Мазепи та Орлика і їх великих попередників. Друга — „українофільська” — не виходила і не бажала виходити поза рямці „автономізму” Апостолів, Розумовських, „Історії Русов” і т.п.

Ця друга, звичайно, мала серед інтелігенції багато більший успіх, бо інтелігент, стаючи в московській школі інтелігентом, набував одночасно з інтелігенцією своє яничарство, яке забезпечувало успіх саме цій течії. Ці течії існують рівнобіжно від початків відродження і до нині, ведучи між собою або приховану, або й явну боротьбу. Перша — слабша, але глибша — намагається штовхнути Україну на шлях безкомпромісової боротьби за цілковиту державну суверенність, а друга — дужча числом внаслідок допливу все нових, виховуваних москвинами, кадрів — намагається знайти ті чи інші форми устрою, які б допомогли вдержати Україну в рямцях московської держави, та підтримує „малоросіяństwo” і намагається приховати існування першої течії. Ця друга течія навіть згоджувалася обмежити своє „національство” до влягання декоративних народніх одягів, при одночасному балаканні в товаристві і вдома московською мовою! Залякані московськими арештами і засланням, де-хто навіть висунув теорію, що єдиним завданням українців-інтелігентів є вивчення народньої мови і звичаїв та минулого не для себе, а для того, щоб тою мовою легше було ширити початкову освіту серед незнаючої московської мови більшості українського населення з метою . . . підготувати його до сприйняття вищої, московської культури. Цій же „високій” меті мала служити українська пісня та театр. Цей „аполітизм” (в дійсності це також була „політика”, але московська) був доказом цілковитого занепаду і дегенерації проводу нації. Але навіть таке „аполітичне українство” було москвинам непотрібне, вони боялися, що колись і ті невинні речі можуть послужити для українського визволення. Тому цей рух поборювали і тих діячів де-коли карали, хоч кари не були такі вже надто страшні.

Звичайно, ми цім не хочемо сказати, що робота цих т. зв. „українофілів” була шкідлива вся, особливо коли вона справді

обмежувалась до старанного об'єктивного збирання матеріалів, студіювання їх і опублікування. Ця праця була корисна, бо це була заготовка „будівельного матеріалу”, який могли також в майбутньому використати й українські будівничі. Всякі ж їхні розмови на теми, пощо був цей матеріал, або спроби намітити зариси будови були такі шкідливі, як і теперішні намагання сучасного кремлівського центра зужити весь той матеріал на будову малої прибудівки, самостійно безвартісної, при будинку московської імперії.

В останній чверті ХІХ віку, що-правда, повстав проти такого „культурництва” М. Драгоманов, борючися за кінечність провадження політичної роботи, але, на жаль, цей виступ був у своїх наслідках дуже шкідливим. Було добрим саме твердження, що смішно є думати, наче б то може бути, яка б то ні була, „аполітична” праця, бо коли хочемо пожвавити свою діяльність у всіх напрямках і обхопити все життя, то мусимо в істоті речі творити також політику, а тому мусимо мати і політичний програм. Ця частина твердження була добра, але треба було дати той програм.

Драгоманов власне це і спробував зробити. Тільки програм (що за ним стояла певна ідеологія), який він уклав і завзято пропагував ціле життя, був, коли його оцінювати з погляду московських національно-державних інтересів — чудовий, але коли з погляду інтересів українського народу — надзвичайно шкідливий. Драгоманов в істоті речі пропагував ідею українського автономізму, в якій знайшли свій синтез як думки автономістів України московського походження, так і погляди автономістів українського роду, що стали на москвофільській позиції „Історії Русов”. Ці погляди на розв'язку українського проблему доповнив Драгоманов ідеями, запозиченими у анархістів та соціалістів. Цілість же була спрямована головню на поборовання всіми можливими засобами українського націоналізму (стихийного) та „самостійництва”.

Драгоманов вчить: „В рямцях автономії я покладаю розрішення національного питання в Росії, висловлюючися таким чином проти всякого сепаратизму” („Автобіографія”). Свої праці з ділянки українського фольклору пише Драгоманов головню для того, щоб „через приложения космополітичного методу до одної частини українського культурного матеріалу протидіяти обмежено-націоналістичному настроєві українофільських гуртків” („Автобіографія”). Отже Драгоманов українофільські гуртки, політично стоячі на ґрунті

московської державної ідеї, хоче зробити москвофільськими і в розумінні культурних уподобань та настроїв. Драгоманов пише в листі до „Старої Громади”, що хоче „підри-зати виключність і явний шовінізм українофілів”. В іншій праці пише: „Ми відкидаємо не національності, а націоналізм” і переконує, що „українцям замість того, щоб рватися заложити свою державу... ліпше старатися розбавляти усяку державну силу... найліпше виступати не стільки з думками національними, скільки з автономними і федеральними” („Передмова до Громади” з 1880 року). Він уклав політичний програм т. зв. „Вольнаво Союзу” („Вільна Спілка”), в якому читаємо: „Вообще атделение українскаво населенія ат другіх областей Росії в особое государство (політичеській сепаратізм) есть вещь не только трудная, еслі не невозможная, — но прі известных условиях во все не ну жная для какіх би то ні било інтересов українскаво народа...”) о какой би то ні било ісключітельності українцев теперь странно і гаваріть”, і шукає засобів змусити українських діячів дбати „ліш о переустройстве всей Росії”. Для того ж, щоб утруднити виникнення будь-коли антимосковських течій, пропонує Драгоманов використати нащадків тих чужинців, якими москвини скольонізували Україну („працюючі чужинці будуть для українців узлами, котрі привязуватимуть їх до сусідніх народів”).

Не можемо отже дивуватися, що такий програм і погляди Драгоманова остільки вражали ще не цілком обмосковлених українців, що — як признається сам Драгоманов — „деякі земляки звать мене зрадником, або й просто москалем” („Листи на Наддніпрянську Україну”, ст. 97).

Намагаючись поширити москвофільський автономізм, мусив М. Драгоманов виступити і проти головного ворога такого автономізму та всякого москвофільства — Т. Шевченка. Це й зробив М. Драгоманов, написавши окрему книжку, спрямовану проти „Кобзаря” та його автора, яка зветься „Шевченко, українофіли і соціалізм”.

Так прийшло до зудару ідей того „автономізму”, який був „плотью від плоті” автономізму Розумовського, Бантиша-Каменського, „Історії Русов” чи Костомарова, з одного боку, та самостійницьких ідей, які вели свій початок від ідей Хмельницького, Дорошенка, Мазепи й Орлика, знайшовши вислів у „Кобзарі” — з другого боку.

* Дивись далі примітку про видання англійською мовою праці про Драгоманова.

Цікаво порівняти де-які підставові ідеї, пропаговані Драгомановим, з підставовими ідеями останнього речника козацької держави — гетьмана Орлика.

Орлик уважав українську справу за справу міжнародну і хотів визволити свій нарід шляхом перемоги над Московією або ослаблення Московщини, без яких не уявляв відновлення козацької держави Богдана. Цю перемогу він сподівався одержати в союзі з ворогами Московщини.

Драгоманов уважав українську справу внутрішньо-російською, уважав шкідливими навіть розмови про відокремлення від московської імперії та закликав навіть галичан, що належали до іншої держави, вписуватися до російської радикальної партії і спільно з москвинами перебудовувати московську державу.

Гетьман Орлик казав: „Україна повинна бути звільнена від усякого пановання чужинців”.

У „Вольному Союзі” Драгоманова політичну перевагу мали б москвини і вони б панували над Україною. Драгоманов уважав, що культурно москвини також повинні панувати над Україною, однак для того, щоб ця думка не разила українців — казав, що він вважає українську культуру вищою від „московської культури”, розуміючи однак під „московською культурою” — побутову, народню культуру етнографічно московських земель і трактуючи її на рівні з українською. Культурну московську, витворену інтелігенцією, він звав „общеруською”, бо, мовляв, у творенні її й українці брали участь, та тому Пушкін і Тургенев є такі ж рідні, як Шевченко. Для Драгоманова згадані московські письменники є представники також рідної культури, лише вищого щабля. Шевченко ж, як він казав, „необразований поет”, придатний для того „простого” народу, для якого і Драгоманов писав популярною мовою українські брошури.

Для зілюстровання глибини занепаду політичної думки подаємо уривки пропонованого Драгомановим українського гімна та де-кілька цитат з його писань. Ось цей гімн:

„Гей українець просить не много:
Волі для рідної мови!
Но не лишає він ко всій Русі
І к всім славянам любові,
З Північною Руссю не зломим союзу,
Ми з нею близнята по роду.
Ми віки ділили і радість і горе
І вкупі приймаєм свободу”.

Кінчається цей „чудовий” твір Драгоманова словами:

Устане на світ і Литвин і Естонець
І Лях в тобі (москвині) брата обніметь”.

Отже всі національні домагання у Драгоманова зводяться до рідної мови, історія представлена фальшиво, і присягається він не гірше „советського патріота” — ніколи не розірвати з москвинами „союзу” (очевидно такого, як і зараз, бо інший практично не можливий і ніколи ніде не буває). Свідома ненависть до москвинів Орлика і стихійна ненависть Шевченка тут замінені „спільною радістю і горем”. Згадка про поляків, литвинів і естонців показує, що він хотів бачити в своїй славянській федерації навіть і не слов'ян, тільки все те, що належало до московської імперії, з додатком того, що би вдалось до неї в майбутньому приєднати.

У „Чудацьких Думках” Драгоманова читаємо таке:

„Системи подібні обрусенію суть ознакою певного порядку громадського” (ст. 72).

„Після Петра I., котрий навіть офіційно підписувався по голяндськи, ця м'яккість великорусів перед чужими націями явно себе стала показувати” (ст. 115). „До самих часів Катерини II. великоруський уряд не робив нічого для культурної денационалізації українців” (ст. 119). „Мазепа писав до Меншикова по українськи і сам Петро I. говорив у Білій Русі та Галичині по українському” (ст. 119).

Це не мусять читачі уважати за жодні дотепи, це все і багато подібного проф. Драгоманов писав для українців цілком поважно! Це й є в уяві драгоманівців до сьогодні „європейська наука”. Шановний професор вчив, що не расові, економічні та географічні причини, в сполучі зі спільним усьому живому законом боротьби за існування, а тільки рід державного устрою (напр., централістична монархія) є причиною національного утиску!

Драгоманов не любить Шевченка, певно, головно за його відношення до москвинів і, між іншим, ставить у віну те, що „Шевченко, живучи серед москвинів-салдатів, таких же невільників, як сам, не дав ні одної картини доброго серця цього 'москаля', як ми бачимо хотя вже у інших засланців, напр., Достоевського, ось через це ми не думасмо, щоб Шевченко міг провести нас у 'нову сімю' 'інтернаціональну'”. („Шевченко, українофіли і соціалізм”).

Сам Драгоманов пише в листі до Навроцького: „У шутки я зву нашу партію (більш у ідеї, ніж на речі живучу) — „Палівцями“, а українських націоналістів — Мазепинцями. З нас і педагогічної літератури буде. Ми як голота і Москви не тікаємо” (Цюріх 1873).

Симпатія Драгоманова до Палія пояснюється не спеціальною „демократичністю” чи „соціалістичністю” Палія, але національно-політичним світоглядом Драгоманова, котрий, хоча був і значно радикальніший за своїх попередників з Малоросійського Общества, але все ж, так би мовити, їх „побічним сином” — і тому шукав у минулому постатей, які б не мали скристалізованої та яскраво виявленої державної ідеї і надавалися для ідеологів москвофільства.

На жаль, значно докладніше розроблений та оформлений політичний програм Драгоманова, поруч з практичною діяльністю його, безперечно переважав „кредо” давніх „українофілів” та пізніше „народників” своєю усвідомленою (хоча й чужою) політичністю. Шевченкові ж погляди розуміли обмосковлені його сучасники лише частково й не вміли висловлених ним у поетичній формі тез розгорнути в політичному програмі. Сказане, вкупі з безупинною дією московського шкільництва, науки, преси і культури, давало величезну перевагу москвофільській течії українського відродження, яка базувала свої погляди на працях Драгоманова.

Ми мусили спинятися над думками Драгоманова тому, що, на жаль, за часів Драгоманова щирі українці, що серцем почували всю неправильність думок Драгоманова (Левицький, Кониський, Грінченко) і виступали проти нього, обвинувачуючи його в москвофільстві — серед обмосковленої української інтелігенції великого успіху не мали. Вони не вміли, так як Драгоманов, з переконуючим виглядом, як остатнє слово науки, підсувати думки, які не мають за собою нічого! Названі люди працювали справді для зросту української культури (всі три написали ряд белетристичних творів, Грінченко перекладав з чужих мов та попрацював над укладенням словника) і тому мало займалися питаннями теоретичної політики, тоді як Драгоманов, за винятком упорядкування збірників українських пісень, переважно писав публіцистичні праці на теми політики. Це улегшувало йому полеміку на політичні теми, в якій він використовував (не завжди сумлінно) свою ерудицію, а навіть у демагогічний спосіб використовував свій професорський титул.

Тому він успішно доводив неправду, а вони правди довести не вміли.

Це спричинилося до великого впливу думок Драгоманова на всю інтелігенцію українського походження. Правда, дехто з тої інтелігенції в наслідок впливу Драгоманова почав себе звати українцем і користатися в своїй політичній праці серед народніх мас українською мовою. Одначе це придбання дуже часто мало і певні темні сторони, бо драгоманівці, ширячи українською мовою москвофільські та розкладові ідеї, тим самим затемнювали характер національної боротьби, бо широкі маси бачили, що до них приходили з дуже подібними ідеями як люди, що говорять по українськи, так і москвини. Ті, наче б то свідомі, українці часто більш гаряче за москвинів нападали і нападають на українських патріотів і тим власне в свідомості мас викликають плутанину, подібну до тої, що повставала в наслідок виступів ріжних Брюховецьких, Пушкарів і т. п. за часів Руїни, або участі в маріонетковому „уряді“ Юрка Коцюбинського року 1917.

Тому без зясування ролі ідей Драгоманова*) не зрозумілим було б чудне поступовання великої частини українських політиків в роках 1917-21, яке, як ми знаємо, й привело до повної поразки цієї проби визволитися з ярма.

Однак не зважаючи на такий упадок політичної думки освічених верств, на страшну денационалізацію не лише аристократії, шляхти, духовенства, але й міщанства, а навіть почасті селянства, яке також перетворювалося в „Іванів Непомнящих“ (ні минулого нації, ні свого походження), і всупереч усім заходам московської влади, появлялося все більше українських письменників, композиторів, артистів, музик, а також далі розвивалася наука. Це, так би мовити, сліпа, часто „обезмозглена“ москвофільством, скалічена стихія з біологічною силою вперто рвалася до життя!

*) Докладніше познайомитися з обстоюваним тут поглядом на ролю Драгоманова можна з праці Десняченка «Національно-політичні погляди М. Драгоманова, їх вплив та значіння», стор. 100, 1951.

Ця ж праця зясує, чому нині, коли москвини (Керенський та «нові емігранти») намагаються спрямувати американську політику в бік нової «власовщини», видало Н. Т. Ш. англійською мовою не книжку про Мазепу, Орлика чи Хмельницького, тільки: «Mvkhaylo Drahomanov — A Symposium and Selected Writings» (1952), яка пропагує, як погляди українського політичного теоретика, «Панславистський федералізм», ідеї «Вольного Союзу» та ідею об'єднання славян під владою Москви для боротьби з німецьким натиском на Схід.

Однак брак ясного політичного програму у тих, хто серцем розумів Шевченка, поруч із шкідливим впливом замаскованих москвофільських ідей Драгоманова, спричинився до того, що як учені наші, так і письменники „випродуковували” матеріал не завше придатний для закладання підмурівку українського національного відродження. Не один з них, несвідомо, ширив москвофільський автономізм, замість вести збуджену націю до відновлення суверенної держави.

Драгоманов, що емігрував до Швейцарії, звідти ширив також свої ідеї в Галичині, яка опинилася після поділу Польщі під Австрією. З гуртка молоді, що був під впливом Драгоманова, вийшов, між іншим, відомий український поет Іван Франко, який у другій половині своєї творчості визволяється від впливу Драгоманова, остерегаючи інших перед впливом, цього, як висловився Франко „gente Ukrainus, patrio pe Russus” (родом українця, нації московської). Однак усвідомлення собі всієї шкідливості ширених перед тим драгоманівських ідей спричиняється до психічної хвороби Франка, якого починає переслідувати привид Драгоманова.

Великі успіхи було досягнуто за тих часів у галузі етнографії, дослідження української мови і почасти історії. На початку 70-х років минулого століття, заходами і коштами наддніпрянських українців, засновано було у Львові Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, там же починають виходити журнали і книжки при матеріяльній допомозі та участі також Наддніпрянщини. Наддніпрянці використовували те, що туди не сягала московська влада.

Величезну освідомлюючу роботу робить по всій Україні український театр і українські хори. Повстає і на Наддніпрянщині українська преса. Взагалі у цьому освітньому рухові у більшій чи меншій мірі беруть участь усі українські етнографічні землі. Лише в Галичині цей рух охоплює ширші маси, а на Наддніпрянщині — невеликі гурти людей.

Наукове Т-во ім. Шевченка перетворюється на чисто наукову установу, організовану по зразку західньо-європейських Академій (1894 р.), а чотири роки пізніше повстає Українська Видавнича Спілка, яка видає потім сотні користних книжок. До Львова також переїздить із Кисва, тоді молодий, професор Михайло Грушевський і починає видавати свою багатотомову Історію України. При чернівецькому університеті повстає катедра української мови, письменства й історії. Рівнож поза межами окупованої москвинами

України повстає ряд середніх і фахових шкіл з українською мовою навчання.

Та величезною помилкою було б увесь цей рух (відомий під назвою „українського відродження”) розглядати як рух суцільний, як це робить, викривлюючи в де-яких випадках аж до непізнання погляди де-яких репрезентантів того руху, москвофільський автономізм, з метою монополізувати його для себе, заховавши від мас існування іншого, чисто українського руху — націоналістичного. Цей остатній, не зважаючи на свою кількістку слабкість (що-до числа діячів та визнаvcів), є потенціально такий же небезпечний, як мала іскра коло складів бензини. Коли б українські маси, що хоча були завдяки московському ярму темними, та за те були українськими, могли довідатися про існування самостійницького руху і зрозуміти його ідеї — жодні „автономізми” не мали б успіху і не врятували б від „вибуху”.

Цього були і є свідомі автономісти-москвофіли і тому вживають забезпечуючих заходів, намагаючися приховати від українських мас існування не автономістських, а самостійницьких переконань у письменників та діячів, а тим більше існування таких течій.

Український автономізм доби „Історії Русов” та інших подібних творів, московський по формі і провінціально-патріотичний (а одночасно імперсько-патріотичний) змістом, еволюціонувавши, став у Костомарова, Куліша, Гулака-Артемовського, Гребінки, Квітки, Метлинського, Грабовського, Драгоманова, Мирного і т. д. вже українським по формі, але таким же москвофільським по змісту. Діячі і письменники цього напрямку мали в ліпшому випадкові дві батьківщини („тіснішу” — Україну і „ширшу” — московську імперію), а в гіршому — одну: „багатопровінційну і многоплемянну... Росію”.

Гулак-Артемовський пише, не гірше сучасного Тичини, ентузіастичного вірша з приводу одержання московського ордена Станіслава і вихваляє „білого царя” так, як Тичина й інші „орденоносці” — червоного. Гребінка в своїй поемі „Богдан” пише про „чудесне царство — Росію” та перекладає антиукраїнську Пушкінову „Полтаву”, роблячи її ще більше антиукраїнською і... несмачно-льокайською. Москову він зве, як і сучасні „совєтські” патріоти — „Великою Москвою” і, як вони, великого гетьмана Мазепу — „пресучим гетьманом”, випереджуючи під цим оглядом проф. Оглобліна та його „малоукраїнських” колег. Метлинський

у вірші „Пожар Москви” зве Москву „рідним красм”. Забіла змушує сина у вірші „До батька” — „царя почитать”, бо „він як рідний усім батько, за те його увесь народ, за те прославляє”, так випереджуючи всіх одописців, які захвалюють „рідного батька Сталіна”. П. Куліш кидається в антиклерикалізм, пропаганду „старої Русі”, пише гимни „єдиному цареві”, запевняючи, немов то „ми праведним царем назвали” московського царя „ще аж тоді, як наші людоїди з Мазепою та шведом накладали”. Грабовський українською мовою ширить ідеї московської партії «Народной волі» та йде за неї на заслання. Драгоманов пропагує „космополітизм” (під яким ховається москвофільський автономізм) „в ідеях і цілях, а національність у ґрунті і формах культурної праці”, випереджуючи тим московських большевиків з їхньою формулою „українська культура соціалістична (це б то „всесоюзная”) по змісту, національна по формі”. Ріжні дрібніші автори пишуть по українськи про... „перебудову Росії”!

Це не значить, що перечислені особи цілком не любили України, бо ж і В. Шульгин — ред. „Кієвлянина”, і галицькі москвофіли, і Брюховецький — по своєму кожний її любив; Драгоманов записував українські, а не інші пісні, Костомаров написав „Дві руські народності” і т. д. Але всі вони мислили Україну в межах московської імперії, а творців української держави — князів київських звали де-коли „невгомними забіяками” (М. Грушевський).

Ця течія (мова про більш наївних за Драгоманова) не розуміє, що рішенням є зміст, що шкода часу на повторювання в іншій формі чужих ідей, що таке повторювання є доказом провінціалізму, а в нашому конкретному випадкові — москвофільства.

В ряцях цієї течії (яка є одноцільною в розумінні свого засадничого москвофільського відношення до московської держави) різнилися окремі представники і угруповання лише діапазоном свого москвофільства й політичного анальфабетизму та, звичайно, ще соціально-політичними поглядами.

Але москвофільський „автономізм” усе ж був не єдиною течією, якою посувалося українське відродження, хоча й намагається собі узурпувати право бути речником українського народу.

Ми знаємо, що цілком інший напрямок започаткував Т. Шевченко, якого за ворожість до Московщини, а з-окрема

до Катерини II. назвав Куліш „потварю”, а Драгоманов намагався знецінити і „знищити”. Але Шевченко, протягом де-якого часу, не мав талановитих і визначних наступників. Одначе сміливо можна сказати, що Степан Руданський, М. Шашкевич, О. Кониський, Нечуй Левицький, Борис Грінченко намагалися йти шляхом визначеним великим нашим пророком. Та вони не ставили справи так ясно і так правильно, як Тарас у своєму „Кобзарі”. Аж в 1891 р. група молодих патріотів (В. Боровик, І. Липа, М. Кононенко, В. Степаненко, М. Базько, В. Самійленко, Байздренко, Є. Тимченко, М. Міхновський, М. Коцюбинський та інші) творить „Брацтво Тарасівців”. Вони свідомо обирають своїм патроном Шевченка і вже розуміють **протилежність українських та московських інтересів**, хоча фальшивий напрям, в якому початково розвивалася наша історіографія, не давав їм належного твердого ґрунту.

Року 1893 — після арештів, викликаних політичною діяльністю цієї організації — вона припиняє своє існування.

Сім років пізніше, з ініціативи членів „Брацтва Тарасівців”, а головню Міхновського, який був її духовим батьком, повстає нова організація „Революційна Українська Партія” (Скорочено — „Р. У. П.”). Формально основоположниками її були: М. Русов, Ю. Коллард, І. Липа, Б. Камінський та інші.

Ця організація ясно ствердила, що вона репрезентує не автономічно-культурницьку течію, тільки „самостійницьку” такими словами з програмової брошури пера Міхновського: члени Р. У. П. „вважають себе безпосередніми спадкоємцями Шевченка, а їх традиції йдуть до Мазепи, Хмельницького і короля Давида, минаючи українофілів”.

Вони висунули не тільки гасло „відновлення Самостійної Української Держави”, але й цілком націоналістичне гасло: „Україна для українців!”

Коли ми собі нагадаємо плянову колонізацію України москвинами та іншими чужинцями, коли усвідомимо собі, що на поневолену Україну налізло вже (від Полтавської поразки і до повстання РУП-у) понад 5 мільонів москвинів (за Мазепи не було в Україні сталого московського населення), стане ясною уся **революційність** цього гасла!

Але кількаторінкова брошура („Самостійна Україна”) не могла протистояти, з одного боку, тим „підвалинам” москвофільства, які закладалися в душу молоді одночасно з освітою, не могла протистояти впливу московських полі-

тичних партій, які вже провадили жваво свою шкідливу асиміляторську працю на Україні (соціалістичні — висували власні проекти адміністраційного поділу московської імперії на „автономні“ територіяльні одиниці), не могла протистояти розкладовому впливові писань Драгоманова та драгоманівців. Значне збільшення кількості членів РУП-у, яке наступило, давало перевагу в РУП-і елементам московфільським, яким місце було серед „автономістів“. Наслідком того швидко самостійники опинилися в меншості, а заражені соціалізмом (московським) і драгоманівством елементи спочатку перетворюють партію в „соціалістичну“, а потім ліквідують її (1904 р.) цілком. Самі ж ті московфільські елементи, які дісталися до РУП-у й розвалили його, здебільшого переходять до московських соціалістичних партій на Україні.

Наші „автономісти“, звичайно, промовчують те, що РУП був закладений українськими націоналістами, мав націоналістичний програм і що то інші люди — „автономісти“ — діставшись до РУП-у, довели його до самоліквідації!

Але група націоналістів — дійсно „рупівців“ — не кидає праці по розпаді РУП-у, закладає нову націоналістичну партію — „Українську Народню Партію“, яка в 1905 році видає часопись „Самостійна Україна“. Партія ця не лише поборює „автономізм“, але й у пункті „4“ своїх постанов заповідає, що намагатиметься забезпечити Україну від „напливу зайд, головним чином росіяні“, які випихають наше робітництво і відбирають у нього варстат праці.

Але активність цієї партії в період реакції, що наступила після першої московської революції 1905 року, цілковито підупала. (У тому періоді зберегли де-яку активність лише московські партії з причин зрозумілих).

Однак наведені факти доводять, що поруч з московфільською течією „автономістів“ від початків нашого відродження існувала і щиро українська, самостійницька течія. Вона посередньо впливала на визначніші одиниці українського відродження, і тому, напр., Леся Українка — переборовши як впливи дядька Драгоманова, так і взагалі соціалістичні впливи — стає українською націоналісткою, Коцюбинський пропагує „одділення України“, а в листі до жінки (9. І. 1898) просить: „не вчіть тільки сина по московському“. Колишні „тарасівці“, як, напр., В. Самійленко, М. Кононенко, зберігають і надалі свої переконання. Але основна маса так званої „свідомої української інтелігенції“ самозрозуміло стоїть на московфільсько-

угодовських позиціях, вперто пропагуючи антисамостійницький автономізм.

У наслідок звільнення селян з кріпацтва майже без землі, а також цілоти господарського життя й устрою московської імперії, як селянство, так і робітничі маси жили у великих злиднях, самозрозуміло, що завдяки кольоніальному становищу України в ній ті злидні відчувались багато сильніше, а на тлі багатства нашої землі це вражало ще більше гостро. Це утворювало добрий ґрунт для соціалістичної агітації, а освічена українська молодь, з огляду на брак відповідно опрацьованих статистичних даних та неправильне наświetлення певних періодів життя українського народу, не розуміла, що розв'язка земельного проблему за соціалістичним рецептом давала в ліпшому випадкові у сумнівне посідання українському селянству ще коло 1 000 000 десятин землі (це давало збільшення на яких 5% посівної площі), а розв'язка того ж проблему в суверенній українській державі за націоналістичним принципом дала б понад 5 000 000 десятин землі у повну і цілковиту власність українця-селянина. Не розуміючи того, вона, замість допомогти українському народові стати власником землі предків — допомагала чужинцям не лише затримати панування над Україною, але й одержати від українського народу визнання права власності на вже загарбані землі!

Обмосковлена більш чи менш наша інтелігентна молодь, захопившись соціалістичними ідеалами, з запалом кидалася поширювати серед українського народу ідеї інтернаціоналістичні в теорії й москвофільські на практиці; де-які з тих наївних ентузіястів послуговувалися українською мовою. Та вся агітація була часто дуже плутана і не продумана, а в додаток керована не українцями, а тими, хто з тих чи інших причин дуже хотів змінити устрій московської імперії і безперечно хотів далі тримати під владою Москви усі її кольонії.

Коли навіть драгоманівський програм передбачав не лише цілість, а навіть збільшення московської імперії царів, в якій лише прийти мали до слова інші господарі (в розумінні соціальному) — то що ж говорити про організації, що не ставили жодного наголосу на свою „українськість”? Селянські ж маси були темні і в першу чергу втратили свою політично-національну свідомість, навіть ту, яку мали за гетьманів, хоча виразно відрізняли себе від „кацапів”. Як

шляхта і старшина українська, втративши ту свідомість, поєднували, з одного боку, любов до свого побуту і виразну антипатію до москвинів з урядовим патріотизмом монархічної „Росії“, так ці знова маси в своїй свідомійшій і активнійшій частині обєднували виразну нехїть до „кацапів“ і любов до свого рідного з накинутою їм за допомогою наших яничарів ідеєю „нової соціалістичної Росії“. Про можливість і **конечність** національного гнету в тій „новій Росії“ ніхто не думав, бо уважав, що „по революції вже буде добре само собою“.

Тимчасом в московській державі, в наслідок невдалої московсько-японської війни, прийшло в 1905 році до революції, а це де-що ослабило силу державної влади, а тим самим і гніт на інші національності. Касується ряд виняткових протиукраїнських законів що-до друкованого слова. Засновуються українські освітні товариства „Просвіти“ та починає ширитися кооперація. Це не триває довго. Наступає реакція, і царат касує частину здобутків революції, а це спиняє знову розвиток українського руху. Москвини знова починають наступ, цим разом вже царська влада наслідє спільно з московським громадянством. Засліплені ідеалами Драгоманова українські провідні кола все ж не роблять з того належних висновків, а проти таких самостійників, як Міхновський, Олена Пчілка, Донцов, виступають завзято відомий автор „Історії української літератури“ — Єфремов, письменник і член укр. соц. демокр. партії — Винниченко, молодий публіцист, жид — В. Коряк та інші. Прихильником російської орієнтації („Російська Федерація“) є і проф. М. Грушевський.

Звичайно, ці ж драгоманівські ідеї (маємо на увазі національно-політичні) ширив орган громадської думки, часопис „Рада“, що виходив у Києві, і (в меншій мірі) „Діло“, що виходило у Львові. Звичайно, в „Ділі“ ці ідеї часто мають характер „австро-руського“ патріотизму.

Галичина вже від часів Хмельницького бере що раз меншу участь у політичній історії України, попадаючи під чим раз більшу залежність від Польщі. Року 1772, яко частина діленої тоді Польщі, вона дісталася Австрії, в складі якої перебуває аж до 1918 року. Австрія підчас революції 1848 року навіть пробувала була опертися на українцях галицьких, однак остатні були настільки зденаціоналізовані й затуркані, що з них мала мало потіхи. В цьому році повстала „Головна Руська Рада“ і почала виходити „Зоря

Галицькая" (зверн. увагу на мову!). Однак ці діячі не відзначалися жодною українською свідомістю, мовно — це були прихильники якоїсь мішанини зі старо-болгарської, московської та де-що з місцевої народньої мови, що-ж-до історичних традицій — це був рух, який охоче признавався до галицьких князів, невиразно ставився в початках до козаччини і часто трактував себе як окремий нарід — не український, лише „галицький нарід“; політично мріяли про „права“ в межах Австрії.

По 1850 році і ця Головна Руська Рада перестала існувати.

По цьому величезна більшість галицької інтелігенції підпадає під вплив московської політики (московських панславів з під стягу Погодіна) і починає себе вважати провінційною відміною московського народу.

Щойно в 1860-х роках — під впливом „українофільського“ руху на Наддніпрянщині — починають виходити в Галичині перші часописи українською мовою і починається український рух. Тоді ж безперечно на це вплинула поява „Кобзаря“. По цьому починається боротьба з галицьким москвофільством (не змішувати ані з політичним москвофільством „свідомого українства“, ані з чисто культурним, у формі надмірної пошани до московської культури, того ж „свідомого українства“. Це була галицька відміна „малоросіяництва“).

По конституції в Австрії 1861 року українці одержують змогу брати участь у політичному житті, але виборчі округи викроєно так, що українці (походженням — не свідомістю) ставали меншістю у відношенню до поляків (49 послів української народности на 150 поляків). У красвому соймі і у центральному парляменті починається зтяжна і завзята боротьба з поляками. В 1870 році повстає українське товариство „Просвіта“, яке ставило собі ті ж завдання, що й тепер.

Москвофіли тоді висувають гасло єдности з Москвою і мають все ще перевагу. Так ще в 1883 році було в соймі тільки 4 послы, які себе почували українцями, а 7 було москвофілів. У Державній Раді були тільки 3 послы, що були української народности, хоча до того не признавалися. У цих же роках появляється українська преса („Діло“, 1889).

В 1885 році повстає політична організація, яка підкреслює єдність усього українського народу та його окремішність — проте не висуває ще ідеї відновлення укра-

їнської держави. Ми вже підкреслювали значіння довшого періоду бездержавности Галичини, і тому зрозумілим є, що — не зважаючи на значно більшу волю, якою користалося її населення в Австрії, за ту, яку мали українці в межах московської імперії — Галичина не була „кузницею“ української думки, лише приймала „ідеї“ з Наддніпрянщини. З початку Шевченко і інші письменники Наддніпрянщини викликали відродження національної думки в Галичині і проби наслідування, та й потому відбувалося те ж саме, отже і М. Драгоманов викликав у Галичині рух, який там оформився у 1891 році, творячи українську радикальну партію. Програмою соціальною ця партія була близька до нинішніх українських соц.-революціонерів (менш соціалістична), а під оглядом національним самим фактом, що була вона партією легальною, і то в Австрії, навіть не могла бути такою москвофільською (в розумінні політичному), як партія укр. соц.-революціонерів. До неї належали Франко і Павлик. Творячи її, Драгоманов мав головно на увазі боротьбу з прихильниками австрійської орієнтації та з прихильниками компромісу з поляками проти москвофілів („Нова ера“). У майбутньому, сподівався Драгоманов, ця партія стане цілковито москвофільською в розумінні політичному, і саме на ґрунті цих переконань тягнув він до співпраці між радикалами і поступовими москвофілами, нахилиючи останніх до переходу в лави радикальної партії. У 1894 році, як вже ми згадували, повстає Наукове Товариство ім. Шевченка.

Щойно в 1900 році повстає національно-демократична партія, до якої вливається більш національно настроєне крило радикалів, що зміркувало, до чого прямує Драгоманов, а серед них і Франко. Ця партія включає до свого програму-максимум гасло незалежної України, а до програму-мінімум домагання створення в межах Австрії окремої української провінції.

В практиці, однак, про гасло програму-максимум згадується лише в святочних випадках, а вся діяльність провадиться і наставлена на здійснення програму-мінімум. Отже від 1901 року іде особливо напружена парламентарна боротьба, якої вістря скероване проти поляків, яка рівнож ведеться і в красвому соймі. Це боротьба за поділ Галичини, за мандати, виборчу реформу, за шкільництво і т. д.

У 1907 році Український Парляментарний Клюб числив уже 30 послів, однак і тут гасло програму-максимум (неза-

лежності України) не вязало нікого і в практиці не приймалось надто під увагу. Досить, що з тих 30 послів п'ять було москвофілів, але в догоду тій меншості Клюб первісно звався „малоруським“, а ті москвофіли, працюючи в рямах Клубу, домагалися в парламенті визнання московської мови яко мови „краєвої“.

Від 1908 року наступає дещо прихильніше трактування українців австрійським урядом, як це було перед тим. Це знова спричинює зближення поляків з москвофілами. З цим пов'язаний атентат Січинського в 1908 році на графа Потоцького (намісника Галичини).

Отже, як бачимо, за винятком атентату галицько-буковинські українці борються головню парламентарними засобами, легальними, використовуючи дуже часто в парламенті обструкцію. Таким чином яскравою особливістю галицького національного руху у порівнянні з рештою України була його легальність і боротьба в основному скерована не проти держави, до якої вони належали, тільки проти фаворизовання тою державою поляків.

Перед першою світовою війною (у зв'язку з нею) українці сподівалися добитись краєвої автономії і також свого університету.

Коли вибухла світова війна — наддністрянські українці зайняли виразно антимосковську позицію, однак вона була також і австрофільською. У Львові повстає Головна Українська Рада, що закликає всіх українців стати по боці Австрії і творить відділи Українських Січових Стрільців, які мають сприяти визволенню всієї України від московського ярма. Та ж Гол. Укр. Рада має визволити, не відриваючись від Австрії, з під польської зверхности і галицьких українців.

Тоді ж політичні емігранти з Наддніпрянщини організували на терені Австрії „Союз Визволення України“, який особливо багато зробив для пробудження національної самосвідомости серед полонених українців, вояків імперської армії.

У 1915 році повстає Загальна Українська Рада, яка має об'єднувати всіх українців, що були під австрійським пануванням. Вона також домагалася самостійности „неавстрійських земель“ України і лише автономії для себе. Самозрозуміло, ці політики за свою австрофільську політику не лише не мали жодної подяки, але навіть не мали обіцянки

здійснення чи тої автономії, чи навіть „самостійности” перебувавших під владою Москви українських земель. Це був також певний рід „любови без взаємности”. На тлі того тим більше занепокоєння викликало зроблене в листопаді 1916 року австрійським прем'єром освідчення, що Австрія і Німеччина рішили в разі перемоги відбудувати Польщу, очевидночки — включаючи в її склад і ті українські землі, що колись до неї належали. Тоді пробують ці політики в'язати свої надії не з якимись революційними плянами, тільки з особою нового цесаря (Карла I.). По революції 1917 року далі галицько-буковинські політики ведуть до тої ж автономії в межах Австрії і в серпні 1917 року уважають за „осягнення” призначення д-ра Горбачевського ресортовим міністром здоровля!

Те, що в Галичині українці беруть участь в австрійському парламенті, сприяє вишколенню ряду парламентарних діячів.

Перед самою першою світовою війною існувало в самій Галичині 6 державних українських гімназій і 10 приватних (на окупованій москвинами Україні, звичайно — ні одної). Крім того в Галичині існувало багато спортивно-пожежних товариств „Січ” і „Сокіл”, які об'єднували українську молодь і привчали до організації та карности, а також економічно-кооперативних організацій. Отже безпосередньо перед війною, хоча Наддніпрянина дала більше визначних одиниць, однак краще була зорганізована та й багато ширші селянські маси охоплювала в організаційні лави саме Галичина.

Такий був у загальних рисах стан на передодні першої світової війни і революції. Він же був рішачим для перебігу і закінчення визвольної боротьби 1917—22 рр.

VI. МОСКОВСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 РОКУ

I ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

1. Лютнева революція 1917 року. Політичні партії, що діяли на українських землях в перших місяцях революції

Хоча в московській імперії кріпацтво було скасоване ще в 1861 році (вправді без належного забезпечення селян землею), а революція 1905 року, не зважаючи на пізнішу реакцію, лишила людині де-які права, однак матеріальні злидні, важке життя і темнота півголодних низів населення, як рівнож здеморалізованість уряду, революційні настрої

студіюючої молоді та мілітарна слабкість держави — утворювали чудовий ґрунт для всякої революції.

Та в дійсності не всі згадані причини разом, а тим більше не соціальні причини, привели до революції 1917 року.

Політичні московські угруповання, які доконали у лютні 1917 року (старого стилю) перевороту, пізніше названого „безкровною лютневою революцією“, і тим започаткували одну з найбільш кривавих революцій — діяли саме під впливом обурення нездарністю уряду, поразками у війні з „осередніми державами“ (від 1914 року) та використовували таке ж обурення мас. Усі московські ліберальні партії, від прихильників конституційної монархії починаючи і кіччаючи на уміркованих соціалістичних партіях, діяли спільно, керовані скрайніми націоналістичними переживаннями та потразненням самолюбством запеклих імперіялістів. Керівники перевороту мріяли про „переможне закінчення війни“, це б то про загарбання Галичини і словянських земель Австрії, гегемонію на Балканах і здобуття Дарданелів. Змусивши Миколу II до абдикації, вони хотіли створити урял, який би довів до перемоги і врятував від „ганебного сепаратного миру“, що його міг прийняти царат. Московська преса перших місяців революції кричала про konieczність перемоги, а московські соціалісти устами Керенського проклямували гасло „вайна до пабеднава канца!“.

Важливим є, що всі організатори перевороту, як і ті представники суспільства, які домагалися переможного закінчення війни — чудово знали, що найгірший мир не загрожував москвинам утратою яких-будь земель, справді московських складом свого населення, а тому обурення на царат за можливі територіяльні втрати було пропорційне їхньому імперіялізмові. Їхньому бажанню гнобити далі раніше загарбані москвинами чужі землі. Ця атмосфера була такою насиченою подібними настроями, що царат, відчуваючи себе відповідальним за поразки, не зважився поставити будь-якого опору.

Коли б наші автономісти не були москвофілами, вони, як і самостійники, на підставі баченого знали б від першого дня, що без кривавої боротьби з зажевливим москвоцьким народом, що готовий боронити „стан посідання“, Україна не може визволитися.

Щойно пізніше, вміру розгортання революції, владу захоплюють у Московщині моск. більшовики, які виступають з „антиімперіялістичними“ гаслами, але ці гасла висовують

лише з причин тактичних, бо мають такі ж імперіялістичні забаганки, як і інші московські політичні угруповання. Большевики зрозуміли, що в процесі революції московська армія мусить утратити всяку боєздатність, роблячи неможливим провадження війни, що завданням хвилини є підписання будь-якого миру, щоб усі московські сили кинути на новий підбій земель імперії, на стримання її розпаду. Стримавши розпад — можна підготувати „реванш”, але допустивши до розпаду імперію — доведеться зректися будь-яких імперіялістичних мрій. Ще до революції Ленін звернув увагу на те, що москвини не перевищують 40% населення імперії та що з 22 мільйонів кв. кілометрів імперської території майже 18 з половиною мільйонів кв. кілометрів має більшість не-московського населення і що саме на них і знаходяться майже всі природні багатства імперії. З того він, ще до революції, зробив належні висновки.

Отже в основному московські партії ріжнилися тільки тим, що „правійші” за большевиків партії думали, що можна, не підписуючи сепаратного миру, „заокруглити” імперію московську і, не даючи поневоленим народам жодних „автономій”, силою вдержувати цілість імперії.

Большевики ж уважали, що самої сили для вдержання цілоти імперії є за мало, що конечним є прищеплення поневоленим народам свого роду „драгоманізму”, впарі зі стосованням „англійських” методів пановання. „Заокруглення ж імперії” вони уважали під ту пору неможливим і сподівалися „відігратися” пізніше (див. промову Леніна на зборах Політбюра з нагоди підписання Берестейського миру), використавши сили поневолених народів.

З того випливає ясно: від цієї чужої, московської революції нічого не могли сподіватися поневолені народи, як-що не використають хвиливого московського ослаблення. Але і в тому випадкові з першого ж дня мусять готуватися до кривавої боротьби.

Ця московська революція давала українцям такі можливості, які трапляються раз на кілька сот років! Армія московська з перших місяців почала розкладатися, кидати зброю і, бешкетуючи, малими відділами сунути до дому. Тимчасом московський уряд тримався властиво тільки силою інерції, і коли б почали одночасно визволятися поневолені народи — не міг би тому протидіяти, тим більше, що мріяв про продовження війни з німцями і перемогу. Тимчасом він не мав сили перешкодити хоча б зійдам уряду-

ваним на Україні! На Україні, яка була безпосереднім запіллям цілої південної частини фронту, було нагромаджено податком зброї, амуніції, одягу і т. п. Широкі маси населення (українці) — хоча й були малосвідомі та здебільшого звали себе „руськими” (в значінні „росіяни”) — проте дуже не любили москвинів, однак це почування вони висловлювали як почування до „кацапів” (так звали селяни й міщани Наддніпрянщини справжніх москвинів). Завданням українського політичного центру було роздути ще жевріюче полум'я вікової ненависти, перетворити його шляхом з'ясування, за що і з ким змагалися наші предки, у свідоме почування і об'єднаним маси зорганізувати для боротьби за здійснення українських цілей.

Щоб зрозуміти причини, чому робилось щось цілком інше, мусимо сказати кілька слів про політичні партії, що діяли на початку революції на Україні. Почати мусимо з партій московських.

Вже в першому місяці революції „найправійші” московські партії втратили всяке значіння. І в Московщині, і на Україні можна було тоді говорити, як про щось реальне, лише про такі московські партії:

1. „Конституційно-демократична” або „кадетська” партія стояла за „єдність Росії” й заперечувала право України навіть на автономію, а в ділянці соціальної була ворожа соціалізові, уважала однак доцільним переведення певних соціальних реформ і встановлення демократично-конституційного ладу. Ця партія тратила з кожним днем свої впливи, хоча мала в своєму складі багато інтелігентів і навіть вчених.

2. „Російська Соц.-Демократична Робітнича Партія” або „есдеки” (с-д) стояли за „єдність Росії”, годячися лише на обмежене самоврядування для де-яких „областей Росії”, і то вразі ухвали імперських установчих зборів. Під оглядом соціально-політичним це були марксистичні такі, як Каутський (німецьк. соц. демократія). Звали їх ще „меншевіками”. Ліва частина цієї партії, яка відокремилась підчас другого зїзду Р.С.Д.Р.П., відома під назвою „большевиків”. Ці остатні не погоджувалися з тактикою перших, бажаючи більш рішучим, революційним способом досягнути ту ж мету.

3) „Російська Партія Соціалістів-Революціонерів” або „есерів” (с-р) була заснована москвинами в 1901 році, а її створення було подиктоване бажанням достосувати соціалістичні ідеї Заходу до московських умов. Робітництва у Московщині було обмаль, серед селянства, темного і некуль-

турного, було поширене аж до революції спільне володіння землею („общіна“) з періодичними перерозподілами (на Україні зустрічалось лише в московських селах та на північному сході Слобожанщини). Партія есерів боролася за „соціалізацію“, це б то конфіскату як земель приватних (ділчів, хуторян і т. п.), так і „общінних“ — державою, яка мала б ту всю землю давати селянам в користування на основі звичного для них (общіна) принципу. Враховуючи темноту і неписьменність московських селян, есери не сподівалися здобути владу демократичним шляхом, лише — революційним, стосуючи індивідуальний терор проти представників влади та намагаючись організувати селян для боротьби за їхній програм. Вони були за перетворення імперії у федерацію автономних районів, викроєних головню на засаді економічних інтересів і адміністративно-географічних міркувань, отже незгідно з національним принципом. Ця партія з запалом доводила, що лише вона одна заступає інтереси селянства і тому селяни, які складали величезну більшість населення Московщини, вірили. Під час революції вона легко стала найбільш впливовою. Зліквідували її впливи московські большевики своїм ще більшим максималізмом, а головню — силою.

Крім цих московських партій діяли на Україні ще партії жидівські: сіоністична (національна партія, що об'єднувала помірковані елементи), Паолей-Ціон (соціалістична партія з сильним національним забарвленням) і „бунд“. Ця остатня мало чим ріжнилася від лівого крила московської соц.-демократичної партії і пізніше влилася до московської большевицької партії. Всі жидівські партії стояли в основному на ґрунті московської державности, але найбільш обмосковленою, найбільш московсько-асиміляторською був власне „бунд“.

Ми тому подали спочатку партії московські, що оскільки мова про москвофільську або автономістичну течію української інтелігенції — вона властиво вся мала перед революцією або ідентичні програми з московськими, або персонально її представники належали до тих партій.

Тепер переходимо до українських партій москвофільської течії.

Ми вже згадували „Товариство Українських Поступовців“, яке початково звалось „Радикально-Демократичною Партією“. Ця партія повстала 1906 року зі злуки двох партій: заснованої в 1905 році української демократичної партії,

що мала програм московських „кадетів” з додатком пункта про автономію для України в межах конституційної „Росії”, і української радикальної партії, заснованої 1905 року Б. Грінченком, яка хотіла перетворення московської імперії у федерацію автономних національних республік. Року 1908 „Рад.-Демокр. Партія” перетворилася в Т. У. П., а по революції 1917 року в „Спілку Українських Автономістів-Федералістів”, а далі у звязку зі зростом сили соціалістичних партій — стала зватися „Партія Українських Соціалістів-Федералістів”. Нарешті між двома війнами, коли федералізм рішуче був „не в моді” — вернулася до назви „Демократична Радикальна Партія”. Майже не відрізнялася вона від „кадетів” у ділянці політично-соціальної, а в ділянці національній вона ріжнлася лише драгоманівським „федералізмом”.

Українська Соціалістична Демократично-Робітничка Партія (укр. есдеки) повстала в кінці 1905 року з тої москвофільської частини РУП-у, яка не влилася в лави московської партії („Спілка”), а затримала власну організацію*) та тих українців — членів московської соц.-демократичної партії, які після революції 1917 року попереходили з московської партії до цієї української. Ріжнлася від московської лише постулатом „автономії України” в межах московської імперії. Серед її членів були люди з досить відмінними як соціальними, так і національними поглядами. До неї належав за своїх юнацьких років і Дмитро Донцов, що вже в 1912 році висунув домагання самостійности України та брошурую „Модерне москвофільство” (1914 р.) виповів рішучу боротьбу москвофільству, але до неї ж належав і — Володимир Коряк, який вже тоді виступив проти Донцова в обороні москвофільства брошурую „Перед брамою”. Донцова ще за довго до революції усунула партія „за націоналізм”, а Володимир Коряк опинився пізніше в лавах московської большевицької партії. Року 1919 її ліве крило відокремилосся, 1920 року прийняло назву „Української Комуністичної Партії” і незабаром влилося в московську большевицьку партію на Україні. Праве крило щойно в 1919 році було прийняте до „II інтернаціоналу”.

Українська Партія Соціалістів-Революціонерів („есери”) повстала щойно в другій половині квітня 1917 року. Велика

*) На Стокгольмському зїзді У.С.Д.Р.П. — Винниченко стає членом Ц.К. партії

частина її членів просто виступила або перейшла з одноіменної московської. Початково — майже не різнилася від московської. Пізніше — почала домагатися окремих Українських Установчих Зборів, а навіть виникла течія „конфедералістів“, які пропагували перетворення московської імперії не в „союзну державу“ („федерація“), тільки в „союз держав“ („конфедерація“). Однак виникнення цієї остатньої течії а також прийняття ідеї „Укр. Установчих Зборів“ — було наслідком діяльності позапартійних чинників (Брацтва Самостійників“). Коли партія була змушена зайняти виразне становище до ідеї самостійності України як до існуючого факту — москвофільська „ортодоксальна“ частина її відкололася, діяла якийсь час під назвою „боротьбістів“ (від партійного органу „Боротьба“) і рівно ж влилася, після окупації московськими більшовиками України, до московської більшовицької партії. Праве крило есерів на еміграції все намагалося ввійти у тісніші звязки з московськими соціалістичними угрупованнями на еміграції (група Керенського, Чернова і т. п.).

Ні одна з названих партій не уклала свого програму, керуючися передусім інтересами власної нації, лише намагалася політичне *credo* тої чи іншої московської партії допосувати, або й лише погодити, з українськими культурними потребами та провінційними інтересами.

Ми об'єднали всі ці партії в окрему групу українських москвофільських партій. Таке означення може буде де-кого разити, бо він не звик чути, щоб хтось звав С. Єфремова чи М. Грушевського — москвофілами. Отже мусимо з'ясувати гостроту вислову та його конечність слідуючим: 1. історія тоді лише виконує своє завдання, коли не ховає правди і зве речі правдивими іменами; 2. завданням історії є не лише подати історичні факти, але й з'ясувати причини та наслідки, а тому ми, стаючи перед незаперечним фактом нашої поразки у визвольних змаганнях 1917—22 рр., повинні виявити справжні причини поразки, а не перекидати, як це роблять згадані попереду „заступники інтересів працюючих народніх мас“, своєї власної вини на ті українські народні маси. Лише виявлення справжніх причин може допомогти нам їх усунути і тим уникнути ще одної поразки. Для такої мети — варто не ховати правди!

Однак для того, щоб уникнути можливих неясностей, спробуємо коротко з'ясувати, що в данному випадкові ми означуємо як „москвофільство“.

Звичайно, вже рабська залежність ідеологічна від московської політичної думки, впарі зі стремлінням затримати Україну в межах московської імперії, є висловом політичного москвофільства, але й це ще не все.

Природно, москвофільство Брюховецького чи Пушкаря, москвофільство автора „Історії Русов“, москвофільство Гулака-Артемівського, москвофільство М. Драгоманова, москвофільство Єфремова та Ісаака Мазепи чи Винниченка — дуже й дуже ріжнилися одне від одного змістом і характером, але воно завжди в тих чи інших цілях допасовувало українські інтереси до прокрустового ложа московської державної ідеї та слабо відрізняло московські інтереси від українських. Московщина була для них усіх, у тому чи іншому розумінні, ближча за інші чужі держави. Однак москвофільство Брюховецького було москвофільством примітивним, зовнішнім, егоїстично-кон'юнктуральним. Еволюціонуючи під час років поневолення України, москвофільство набирало глибини „ідейности“ і сили.

Бруховецький у відношенні до московського уряду був сервілістом з причин егоїстичних (карьерництва), С. Єфремов чи проф. М. Грушевський — не керувалися егоїстичними мотивами і не заховувалися сервілістично до жодного з московських урядів, але... були засліплені московською культурою і були для них московський нарід та його культура спеціально близькими, так близькими, що вони на бачили ані всього зла, зробленого і робленого тим народом народу українському, ані не розуміли намірів, намагаючися у всіх випадках „звільнити від вини“ той нарід. Проф. Грушевський має безперечні заслуги в ділянці української історіографії, Єфремов та інші також зробили свій вклад у наше відродження, але навіть поминаючи те, що „Історія українського письменства“ Єфремова була далека від наукової об'єктивності*), що монументальна, багато-

*) Цікавою ілюстрацією може бути пасус із літерат. характеристики Коцюбинського, пера С. Єфремова. Коцюбинський сам підкреслював вплив на свою творчість Е. Золя і французьких новелістів. Єфремов сумлінно занотував слова Коцюбинського і, не пробуючи виявити цей вплив, береться притьмом доводити залежність творчости Коцюбинського таки від... московських письменників. Єфремову так хочеться узалежити від них Коцюбинського, що він доходить до цілковитого абсурду, а саме на ст. 88 пише: «'Лялечка' Коцюбинського (1901) наслідуює почасти Чехова... й ще більше Андреева... Це ж був час... коли слава Чехова досягла свого зеніту, коли почала високо сходити зоря Андреева». Запаморочений

томова праця проф. Грушевського свідомо добирала факти для доведення поглядів наших автономістів і виявлювала залежність від московської схеми історії Сходу Європи, навіть поминяючи те все — всі вони своєю політичною діяльністю спричинили велику шкоду справі визволення українського народу. Вони будили українську свідомість, будили українські почування, але тих збуджених... припрягали до воза московської державної ідеї міцніше, чим це робили Пушкар чи Брюховецький. Вічний Суддя колись зважить їх користну працю і зроблену „в добрій вірі“ шкоду і дасть своє оречення — ми того зробити не можемо і це не входить в обсяг цієї праці. Ми, в своїх нарисах з політичної історії українського народу, мусимо лише ясно означити основний характер їхньої політичної лінії й діяльності як москвофільський.

Москва, а не хто інший „виховував“ інтелігенцію для себе, нащеплюючи „московськість“ синам немосковських народів подібно, як Мічурін на горобину — вишні. У переддень революції основну масу інтелігенції українського походження остільки було зденаціоналізовано, що вона себе уважала провінційною відміною московської нації (звали себе „малоросами“ або „русскімі“). Це не були вже москвофіли, тільки — яничари. Та ж частина інтелігенції, яка „усвідомилася“, це б то довідалася, що Москва не є її рідною матір'ю, тільки мачухою — не встані була завдяки вихованню пізнати справжню злочинну роль „мачухи“ у загибелі матері України, усвідомити усієї облуди її слів і поступовання і... почувала певну привязаність до свого лютого ворога. Власне цих інтелігентів ми й зємо „москвофілами“. Всебічне зясування їхнього москвофільства вимагало б окремої праці, тому тут мусимо обмежитися до подання під розвагу пару фактів, які можуть допомогти пізнати істоту явища. Факт перший: міг Драгоманов написати цілу книжку, в якій доводив, немов „Кобзар тепер мало навіщо вже й годиться“, а деякі речі з „Кобзаря“ наче б то „просто гідко читати всякому чоловіку з літературним образованием і з простим смаком“

тою «славою», Ефремов на ст. 88 і 89 висуває свої докази «наслідування», зіставляючи «Лялечку» Коцюбинського і «Бездну» Андрєєва і знаходячи в певних місцях «схожість мало не буквальну», щоб, не помічаючи усього комізму свого поступовання, написати дослівно на ст. 90: «але тут може найцікавіше те, що «Лялечку» написано раніше, аніж «Бездну». Коментарі — зайві. Це — «Credo, quia absurdum est», таке характеристичне для москвофільської «науки».

(„Вибрані твори” ст. 194, 187) — це ні крихітки не ображало українських інтелігентів москвофільської течії, не перешкоджало їм не тільки „возвеличувати” М. Драгоманова, але й писати: „Драгоманов справді був тим „апостолом правди і науки”, що його з такою тугою виглядав перед смертю Шевченко”. (Єфремов — „Історія українського письменства”). Факт другий: міг проф. О. Оглоблін писати те все, що він написав, і . . . це не тільки не ображало наших москвофілів, але й було причиною, чому вони обрали його в число членів Наук. Т-ва ім. Шевченка. Факт третій: міг Донцов завжди працювати для визволення України, міг осуджувати лише москвинів та москвофілів, спричиняючись до розвитку української політичної думки, проте тому, що він наважився про Л. Толстого висловити подібну думку до думки К. Гамсуна чи Сера Галягада, наважився виступити проти обожнювання московської літератури і всього московського, наважився боротися з москвофільством — ті ж українські інтелігенти почували себе ображеними, пустили проти нього хмару інсинуацій і почали довкола нього творити таку своєрідну „ізоляційну комірку”, як та, що її будують кров'яні тільця довкола туберкульозної бацили.

Хай читач собі відповідь на питання: чому так є, чому — коли ми скажемо такому українському інтелігентові, що Шевченко поганенький поет — він буде почувати себе менш зачепленим, ніж тоді, коли ми скажемо йому, що Пушкін як поет у світовій літературі не має жодного значіння і є лише поетом льокальним? Найтрагічнішим однак є, що москвофіли мають очі вкриті „московською полудою” і тому багато річей або не бачать, або бачать такими, якими їх навчили бачити москвини. Так, напр., навчили москвини такого українського інтелігента бачити у автора „Слова про похід Ігоря” яскраві прояви „общерусскаво патріотизма” й свідомість єдності Руської Землі, і наш інтелігент вже певний, що тоді не існувало окремого українського народу, а всі „руські племена” представляли цілість. Лише один з тисячі може доміркуватися, що автор „Слова” так само уважав землю Новгородську чи Суздальську „Землею Руською”, як уважав Пушкін московською землею і Фінляндію, і Грузію, і Якутію, і Україну („от Пермі до Тавриди, от фінських хладних скал до пламенної Колхиди, ат патрясьоннаво Кремля до стен недвижново Кітая”), як зрештою поляк вважає „польською землею” і Галичину, і Холмщину, і Волинь! Можна було б навести для прикладу безліч таких

же простих і ясних річей, яких москвофіл не встані побачити. Коли ми усвідомимо собі, що анальоґічно до наведеного бачить і сприймає москвофіл усе, з чого складається політична, культурна і навіть наукова свідомість людини — стане ясным, що ми розуміємо, говорячи про москвофільство прихильників автономії серед української інтелігенції. Їх автономізм не був ані вимушеним, ані „тактичним“, ані не впливав із розуміння (хоч би й фальшивого) інтересів українського народу — лише в першу чергу з прищепленого разом з освітою московського погляду на ряд питань, з симпатії до „російської культури“, зі звички бігти за московським возом, коротко — з москвофільства скаліченого москвинами духа.

Однак тільки москвофільською вигадкою є твердження, що, мовляв, перед революцією і в 1917 році всі українці подібні мали погляди!

Вже задовго до революції існували інші, „самостійницькі“ течії. Цілком окрему групу творять ті політичні організації, які думали в першу чергу про добро українського народу, інтереси української нації. Та коли життя перечислених попереду москвофільських партій не відзначалося до революції 1917 року сталістю і тяглістю, хоча доплив обмосковлених українських інтелігентів не спинявся, то тим більше не відзначалося сталістю і розмахом життя українських націоналістичних організацій. Але, не зважаючи на це все, вплив націоналістичної течії на розвиток подій 1917—22 рр. був остільки великим, що про нього треба докладніше сказати, тим більше, що москвофіли наші зробили все від них залежне, щоб заховати всякі сліди діяльності націоналістів.

Ми вже згадували раніше про „Брацтво Тарасівців“, про „Р.У.П.“ і про „Українську Народню Партію“, засновану в 1900 році Міхновським, який, як знаємо, був духовим батьком РУПу до його опановання москвофільськими елементами. „Укр. Народня Партія“ в 1905 році видає у Львові часопис „Самостійна Україна“ і кілька брошур. За наступившої реакції їх діяльність майже припинилася.

У 1906 році була також заснована таємна організація, відома під назвою „Українська Народня Оборона“ або „У.Н.О.“, яка мала боротися за самостійність України, підготовлюючи маси українські до збройного повстання проти Московщини. Року 1909 її зліквідувала московська поліція.

Ідея заснування „Брацтва Самостійників” виникла ще в кінці 1913 року. У 1915 році це вже була міцно зорганізована і добре законспірована організація, відмінного від інших типу. Враховуючи досвід РУП-у, вона не гналася за кількістю членів, навпаки, вона конспірувалася і була замкнута для українських москвофілів. Метою „Брацтва” було здобуття державної самостійности за допомогою всіх можливих засобів, а як передумова — боротьба з москвофільством і праця над відмосковленням української інтелігенції (не виключаючи й самих себе, поскільки і до них могли причепитися московські погляди). „Брацтво Самостійників” визнавало за свій погляд РУПу, висловлений в брошурці „Самостійна Україна” так: „Уряд чужинців розпоряджається на території колишньої української республіки... Чужинці-урядовці обсіли Україну... українська нація платить данину не тільки матеріяльними добрами, але навіть психіку та інтелект експлуатується на користь чужинців... Інтерес наших господарів — цілком протилежний нашим інтересам, ми не хочемо більше зносити пановання чужинців... Україна — для українців, і доки хоч один ворог чужинець залишиться на нашій території, ми не маємо права покласти зброю!”

Коли ми порівняємо наведені слова з попередю поданими словами Драгоманова, або з поглядами Винниченка та інших, які подаємо далі — стане ясною уся абсурдність і безпідставність змішування разом поглядів і течій, які ділила — безодня.

„Брацтво Самостійників” чудово розуміло, що досягнути суверенність неможливо доти, доки не зліквідується москвофільство наших „свідомих українців” з числа інтелігенції і скерувало вістря своєї пропаганди проти того москвофільства, а також дбало про виховання з молоді іншого покоління, не москвофільського, але націоналістичного.

В переддень революції „Брацтво Самостійників” мало дуже мало членів (Київська організація — 27, Чернігівська — 11, Полтавська — 5 і т. д.), цей факт, поруч з рішенням збільшувати їх число хіба людьми „200^{9/16}” певними — визначив тактику цієї організації. „Брацтво” лишилося і під час революції з а к о н с п і р о в а н и м і або творило (лишаючися за лаштунками) контрольовані ним організації (перед революцією — нелегальні „Юнацькі Спілки”, а після революції — легальні організації такі, як „Військове Т-во ім. гетьмана Полуботка”, „Союз української державности”.

„Партія Українських Соціалістів-Самостійників”, „Військо-ве Т-во Батьківщина” і т. д.), або наказувало поодиноким „братчикам” входити в склад іншої партії та, діставшись на впливові становища, штовхати ті партії на шлях боротьби за самостійність і націоналізм. Підчас революції такі члени „Брацтва” діяли майже в усіх партіях українських, а пізніше — і в К.П.(б)У.

Створені „Брацвом Самостійників” і контрольовані ним партії, звичайно, не знали про існування „Брацтва”.

Ще перед революцією заснувало „Брацтво Самостійників” своє легальне видавництво „Вернигору” і нелегальний часопис „Вільна Думка”. Підчас революції видавництво „Вернигора” відіграло велику роль, засипаючи Україну та армію націоналістичними виданнями.

Самозрозуміло, сам факт існування такого „Брацтва Самостійників” був аномалією (властивою лише поневоленням народам), яка не могла би мати місця у сильних, свідомих своїх завдань, націй. Державні народи не мають партій, які б були „несамостійницькими”. Ми не можемо собі уявити француза, англійця, американця чи москвина, який би був ворогом самостійности власного народу, не можемо уявити собі француза, який не хотів би бачити Францію самостійною, а тільки б добивався „автономії” Франції в межах „зreformованої Німеччини!”

Сам факт кількісної переваги „автономістів” був ознакою важкої хвороби духа. Звичайно, москвофіли-автономісти ненавиділи взагалі самостійників (людей, які пропагували ідею самостійности) і робили все можливе, щоб їх скомпромітувати, унеможливити їхню діяльність і промовчати саме їх існування.

Кінчаючи огляд партій, що існували на початку визвольної боротьби, підкреслюємо ще раз, що пістряк москвофільства розідавав лише українську інтелігенцію. Вже півінтелігенція була менше ним заражена, широкі ж народні маси українського селянства — були майже вільні від москвофільства, але... були вільні й від політичної та національної свідомости!

Тому що, як побачимо, саме москвофільські партії, використовуючи специфічні обставини, створені окупацією і революцією, захопили владу на Україні і тому, що ці партії розпоряджали на еміграції рештками державних коштів та мали під своєю контролею потворені на ті засоби установи — ми й досі не можемо усвідомити всіх шкідливих наслідків

їхньої діяльності, бо вони, самозрозуміло, підкреслювали лише додатні, а коли їх бракувало — приписували собі працю інших.

Наше уявлення про розвиток подій по революції і визвольну боротьбу є досить далеке від правди, бо... ряд величезної ваги фактів взагалі ніде не було подано.

Нарешті автономісти не спинялися перед явним фальшованням фактів і найбільш цинічними наклепами. Прикладом може хоча б'служити подана далі вигадка, якої не завагався Панас Феденко вмістити в III томі „Укр. Загальної Енциклопедії“ на ст. 631. Ось вона: „Була поміж свідомими українцями невелика група (У.Н.П.) під проводом М. Міхновського, що в часі світової війни й передтим намагалася увійти в порозуміння з царським урядом, заявляючи про свою повну лояльність до царської Росії й осуджуючи „сепаратизм“. Ця підла вигадка, не оперта на будь-яких фактах, суперечна цілій діяльності як Міхновського, так і партії, всі публікації котрої висували на чільне місце питання сепаратизму і усунення москвинів з України, має єдине завдання: якось відвернути увагу українців (особливо молоді) від того, що партія, до якої належав і належить п. Феденко (єсдеки), і підчас війни, і підчас революції була запеклим ворогом „сепаратизму“, стало це підкреслюючи у своїх виступах. Ця партія згодилася визнати самостійність України як доконаний факт і то п'ять місяців по її оголошенні.

Наведений приклад яскраво виявляє усю фальшивість опису розвитку подій по 1917 році, що виходили з під пера наших автономістів.

Отже далі ми, бодай коротко, спробуємо подати справжній перебіг подій.

2. Боротьба за відновлення української державности після „Лютневої Революції“

Дня 13 березня (1 березня старого стилю) 1917 року*) надійшли до Києва звістки про доконаний у Петрограді (так було підчас війни переіменовано Петербург) переворот і зречення царя. Владу в Києві й решті України негайно перебрало створене нашвидку представництво об'єднаних московських партій та організацій, що репрезентувало московсько-

*) Далі ми подасмо дати по новому стилю, хоча всі «Універсали» У.Ц.Ради і інші документи мають дати поставлення згідно зі «старим стилем».

жидівську меншину. Це перебрання відбулося гладко, бо органи монархічної московської влади, звичні до послуху, одержали з „центру“ наказ передати всю владу тим „Ісполнительним Камітетам“ (Виконавчим Комітетам), а військо — наказ слухатися нової влади. Ця влада (чим далі — все більше теоретично) рядила на Україні, аж до проголошення III Універсалу.

Українська інтелігенція також приступила до реалізації своїх стремлінь. Автономісти гарячково беруться до творення „демократичним способом“ сурогату (ерзатцу) представницьких і партійних організацій і від них виделюють представників до органів чужинецької місцевої влади, а також готуються до організації своїх лав і мас.

Українські самостійники („Брацтво Самостійників“) ухваляють негайне створення центрального органу для очолення боротьби українського народу за самостійність та організації, яка мала б негайно приступити до творення революційним шляхом української армії. Тому ж, що москвини, ліквідувавши поліцію, творили з нових людей „міліцію“ — ухвалено почати рівнож формовання української міліції. Так на підставі цього рішення вже дня 15 березня 1917 року організують самостійники Українську Центральну Раду. Творячи У.Ц.Р., мусили самостійники згуртувати довкола неї тих українців, що годилися на боротьбу за самостійність, хоча ті ще не визбулися москвофільства.

Українська Центральна Рада, організована самостійниками, як і організований під проводом голови „Брацтва Самостійників“ штаб української київської міліції — містилися в домі Дмитра Антоновича.

Для нас не повинно бути несподіванкою, що члени Т.У.П.-у не погодилися як на те, щоб хтось інший, а не вони — „солідні діячі“ (Єфремов, Ніковський, Чикаленко, Грушевський і т. д.) керували українським рухом, так і ще більше на висунення ідеї самостійности України.

Тому вони дня 16 березня 1917 року організують також із представників різних організацій другу „Українську Центральну Раду“, числячи на підтримку всіх москвофільських елементів.

Ця („тупівська“) Укр. Центральна Рада початково містилася в помешканні створеного ними ще перед революцією українського клубу „Родина“ (свого роду казино). Певний час тяглося рівнобіжне існування і конкуренційна боротьба

між цими двома центрами: націоналістичним і москвофільським.

Як ми вже казали, в складі першої (самостійницької) У.Ц.Ради було досить елементів і соціалістично настроєних, які під впливом пропаганди самостійників прихилилися до ідеї самостійності України, але, вірячи далі в „поступовість” і непомильність соціалізму — хиталися, намагаючися погодити „дві любови”, кажучи словами Франка: до України і „до всіх, що їх гнетуть окуви”. У середині березня українські соціалісти ще не мали ані „формули погодження”, ані партійної ухвали, яка б і в нових обставинах відкидала самостійність. Однак уже в кінці березня в соціалістичних колах розпочалася шалена пропаганда проти самостійництва і за „власну” політичну лінію (яку в перших числах квітня усталили і есдеки, і есери).

Все згадане викликало хитання у соціалістів, які належали до самостійницької У.Ц.Ради (В. Чумак, Веселовський, Порш та інші). Вірними ідеї самостійності лишилися в першу чергу такі запальні самостійники, як, напр. Литвицький, що репрезентував Винницьку кооперацію (матеріальним доказом настроїв цієї кооперації є такий факт, як видання в 1917 році друкком книжки Д. Донцова „Історія української державної ідеї”).

У автономістів же зміцнює ґрунт під ногами приїзд із Сибірська над Волгою проф. М. Грушевського, якого москвини туди вислали з початком війни і який був відомий загально як автор „Історії України”, був проф. університету, громадський діяч і взагалі людина, що впливала на всіх не тільки розголосом про заслуги, але навіть... маєстатичною бородою. М. Грушевський був членом Т.У.П.-у і (що нині мало хто пам'ятає) автором таких книжок, як „Асвабадження Росії і українській вапрос”, в яких доводив, що Україна потребує не самостійності — тільки перебудови („асвабадження”) Росії!

Щоб зліквідувати самостійницьку Укр. Центр. Раду — висуває М. Грушевський ідею „об'єднання” двох Рад і сам особисто починає цю думку завзято пропагувати. Щоб пішла справа легше, він, у розмовах з самостійницькою молоддю, з таємничим виглядом, відтягнувши на бік співрозмовника намагався його переконати, що він, проф. М. Грушевський, сам у душі є за самостійність, але, мовляв, „невідповідні обставини”, „треба почекати”. „ідею можна ширити, але потихеньку” і т. п.

Такими розмовами, подвійною грою, а також рішучою підтримкою антисамостійницької Центр. Ради він ослабив спротив самостійників (не членів „Брацтва”), а вплив соціалістичних партійних осередків — доконав решти.

Дня 29 березня 1917 року перестала існувати самостійницька Укр. Центр. Рада. Теоретично — вона „обєдналася” з другою Укр. Центр. Радою, а практично — вона розпливлася серед антисамостійницьких елементів, що мали в ній більшість, щоб згодом дати змогу автономістам її „перевести” на скликаному ними „Національному Конгресі”. Від тоді в ній було на 150 душ (згодом ще більше) — лише кілька самостійників.

Це був великий успіх, досягнутий москвофільським табором, і Московщина могла радіти!

Головою цієї У. Ц. Ради був М. Грушевський.

Наші автономісти завжди люблять підкреслювати в своїх публікаціях свою „об’єктивність”. Тимчасом Христюк, Ісаак Мазепа, П. Феденко, Є. Чикаленко, В. Винниченко і багато інших охоче приховали сам факт існування двох У.Ц.Рад, не нотуючи його навіть у самому тенденційному наświetленні.

Робили і роблять так автономісти (не змовляючися!) тому, що після дальших подій і поразки визвольних змагань кожному з них була ясною уся смішність виголошуваних ними в 1917 році, тоном досвідчених реальних політиків, наївно-дитячих тверджень про „неповажність” самостійництва, про утопічність його і т. п. Наші москвофіли були тої думки, яку висловив один з їхніх чоловічих представників В. Винниченко: „Український сепаратизм тоді (в 1917 р.) помер разом з причиною, що його породила”. („Відродж. нації” т. I, ст. 41.) „Думати розірвати зв’язок з Росією є непотрібною мрією” (з інтерв’ю Винниченка предст. україн. преси з 23. 10. 1917 року).

Після таких заяв і такої ж політики, після запевнень, що самостійники є фантастами далекими від життя, нарешті після того, як життя, сама невблаганна л’югіка життя, змусила цих політиків, не зважаючи на їхній завзятий спротив — таки проклямувати ту самостійність, після цього всього — ні один з них не зважився визнати, що власне самостійники вказували правильний шлях, а „поважні політики” завели на манівці. Автономісти чудово розуміли, що незалежно від кількості членів першої У.Ц.Р., незалежно від того, скільки вона існувала, і можливого майбутнього — сам факт її існування був рівний поличникові, одержаному від історії.

Факт її існування, діяльність і цілі військового Т-ва ім. Полуботка, ідея „Вільного Козацтва” — все разом викривало усю політичну короткозорість москвофілів (спричинену москвофільством). Отже наведене було вистарчаючою причиною, яка зясовує нам промовчування поданого факту. Але була ще й друга причина: як показують такі факти, як намагання вже в Празі, на еміграції „договоритися” з москвинами, наші автономісти й далі вперто мріють про „автономію” з ласки Керенського чи „іншої Росії”. Не дурно ж їхній посол — А. Марголін, ще в 1919 році запевняв, що „українці не обстоюватимуть самостійности”.

Такі приховані бажання також зясовують промовчування фактів і фальшовання перебігу подій.

Про існування самостійницької У. Ц. Ради, про першу кінну сотню і штаб укр. міліції — було вперше подано в першому виданні цієї „Історії” (1946 рік), а після того обізвався де-хто з — нині перебуваючих у різних частинах світу на еміграції — її членів. Зокрема про неї згадав у своїй статті („Сурма” з 1949 р., число 10) заслужений діяч, автор кількох томиків спогадів про добу відродження і визвольний рух, колишній Укр. Губерніяльний Комісар Освіти Полтавщини — проф. В. Андрієвський.

Після ліквідації самостійницької У. Ц. Ради, нова („обеднана”) У. Ц. Р. створила такі умови для існування української міліції, що вже зорганізована сотня розсипалася, а штаб припинив свою діяльність.

У. Ц. Рада береться реалізувати широкозакресний плян „усвідомлювання” широких українських мас в дусі автономізму і їх організації. З цією метою вона посилає до повітів „інструкторів У. Ц. Р.”, які мають підлягати губерніяльним інструкторам, а також використовує партійні звязки автономістів та укр. кооперацію. Автономісти хочуть „демократичним” шляхом вплинути на москвинів (які, мовляв, „не вірять” в те, що нарід хоче автономії) та довести так до угоди на ґрунті „визнання автономії”.

Тимчасом влада далі спочиває в московських руках, лише поруч з „Губерніяльними Виконавчими Комітетами” все більшого значіння набирають організовані московськими соціялістами „Совети салдатських і робочих депутатів”. Початково в них мають рішачою перевагу помірковані соціялістичні партії, які згодом уступають свої впливи большевикам.

У. Ц. Рада скликає до Києва „Національний Конгрес” з метою творення собі ґрунту. Це, звичайно, не подобається москвинами, і вони закликають на 4 квітня представників У. Ц. Р. для пояснень перед об'єднаними зборами представників московської влади і московських організацій Києва. Московські ж соціалісти в імені „Совета салд. і раб. депутатів” виразно нахваляються українців „розігнати багнетами”.

Автономісти, певні, що причиною подібного відношення є не протилежність інтересів, а тільки... „непоінформованість”, не лише охоче уділили „пояснень”, але й запевнень у своїй любові до „нової Росії”.

Після установчого зїзду „автономістів-федералістів”, під акомпаніамент погроз з боку московських соціалістів, відбувається 4 квітня зїзд укр. соц. демократів, на якому довго радяться: чи згідне з програмою навіть... домагання автономії (хоча були голоси і за самостійність). Нарешті ухвалив зїзд с.-д. включення цього постуляту до програму, а навіть... „дозвіл” членам партії підтримувати ідею „перебудови Росії” на федеративну державу.

Тоді ж відбуваються установчо-організаційні збори українців соц. революціонерів, що були членами тотожньої московської партії, або творили автономні гуртки в її складі. Москвофільську лінію підтримував енергійно (і відіграв велику роль) моск. соц. революціонер і делєгат з Полтавщини, жид — Левін.

Ухвалила новоповсталася українська есерівська партія домогатися перебудови Росії на федеративну державу... на московських установчих зборах!

Дня 5 квітня почався, як ми вже згадували, Український Національний Конгрес (було до 900 делегатів), на якому автономісти проводять у президію проф. Грушевського, Єфремова і Винниченка. На конгресі президія не дає змоги вести дискусію на тему автономії чи самостійности, не допускаючи до слова нечисленних самостійників, що через недогляд дісталися в члени Конгресу. Голова Конгресу, проф. Грушевський — щоб виявити свою любов до Росії і почування того Конгресу — прилюдно цілує представника московської окупаційної влади — Суковкіна. Щоб краще усвідомити політичний характер цього кроку, спробуємо собі уявити гетьмана Хмельницького, що замість почати по захопленню влади в Січі повстання, почав би свою діяльність з обціловування польського гетьмана Потоцького та князя Яреми Вишневецького! Тих кількох, що встигли сказати на Конгресі про ко-

нечність боротьби за самостійність, компромітовано в найбільш провокаційний і нечесно-демагогічний спосіб, твердячи, що „самостійники” — то „вороги народу”, „дідичі”, які хочуть піддурити і встановити монархію, жандармів, поліцію, щоб не дати селянам землі (використовуючи неосвіченість мас, навмисне ототожнювано домагання „самостійної держави” з домаганням „самодержавства”, що йшло легко бо загально маси не відрізняли ясно ані тих слів, ані москов. „государства” від „государя” і не один думав, що „автономія” — це вчена назва суверенної республіки). На вияснення чи навіть просто спростовання не давали слова.

На цьому Укр. Конгресі переобрано У. Ц. Р. (150 членів) і таким чином усунуто тих самостійників, що були в її складі в наслідок злиття двох Центр. Рад.

У новообраній Ц. Раді (яку пізніше на з'їздах — доповнювано) стали незабаром рішачим чинником дві партії: українські есери (до яких перейшов і М. Грушевський) та укр. есдеки. Автономістів-федералістів толеровано постільки, поскільки вони були такими ж москвофілами-драгоманівцями. Самостійників (головно пізніше) дісталось в її склад лише кількох і вони не могли мати впливу.

Бажаючи найбільш безсторонньо з'ясувати дивовижне поступовання автономістів та його причини ми далі подаємо пояснення у цих справах людей ворожих націоналізмові, що були чоловічими представниками двох названих партій, яких ніяк не можемо підозрювати в бажанні скомпромітувати самих себе.

Есерівські лідери, у передмові до виданих ними в Празі року 1937 „Вибраних творів” М. Драгоманова, говорячи про роки 1917—1922, стверджують, що М. Драгоманов був „ідеологом” і „наклав своє тавро на весь тогочасний рух” („Вибр. твори”, ст. 10).

Погляди Драгоманова ми з'ясували на свому місці, зокрема його вороже ставлення до самостійників і націоналізму українського. Наведене ж автентичне свідчення самих есерів можемо уважати правдивим, лише хіба з одним застереженням, а саме: москвофільська течія не репрезентувала „весь тогочасний рух”.

Але, як запевняє нас заступник голови Ц.Р. і кількоразовий прем'єр — В. Винниченко („Відродження нації”):

„Всі найвідповідальніші кроки Ц.Р., всі найважливіші постанови було роблено переважно з ініціативи соц.-демократів, під їхнім впливом і керівництвом”. Отже, здавалося,

на політику діячів Ц.Р. мусів би впливати Маркс, а не Драгоманов. Проте так не було. Українські соц.-демократи ні в працях Маркса, ні у Каутського чи Плеханова не знаходили нічого про Україну, а тому в практиці єдиним „джерелом мудрости” був для них той же Драгоманов. Правдивість нашого твердження доводить, між іншим, і те, що соц.-демократичне видавництво „Криниця” уважало в першому році революції найконечнішим видати не праці, що будили національну свідомість, і навіть не Маркса, тільки Драгоманова, погляди якого збігалися з їхніми власними москвофільськими поглядами. Тоді вийшли накладом цього видавництва: „Чудацькі думки” (памфлети проти українського націоналізму і проповідь перебудови „Росії”), „Шевченко, українофіли і соціалізм” (спроба знецінити Шевченка) і „Листи на Наддніпрянську Україну” (полеміка зі скромним і поміркованим націоналізмом Грінченка).

Праця галицького соц.-демократа Ю. Бачинського „Ukraina iridentia” вправді угрунтовувала потребу самостійної держави, але . . . виходячи з марксівської теорії, мовляв, для того, щоб український пролетаріят міг увійти як революційний чинник до інтернаціонального соціалістичного руху, треба, щоб він визбувся свого націоналізму, а для того треба створити власну державу, яка уможливить розвиток власної української буржуазії і тоді тільки український пролетаріят, розчарувавшись у власній буржуазній державі, стане справді інтернаціоналістичний. Це, значить, Бачинський конче потребував національної держави для того, щоб українці її зненавиділи і ніколи не далися „набрати”.

Очевидно, така ортодоксальна доктринерська теорія не є проявом самостійництва. Але і вона для наддніпрянських москвофілів здавалася націоналістичною ерессю, і вони воліли Драгоманова. Тому, що згідно з поглядами Драгоманова треба було лише знищити режим і перебудувати московську імперію так, щоб її більші „области” мали автономію — зайвою була українська армія. Пропагувалося тому створення територіяльної міліції, яка мала б в разі потреби боронити федеративну державу. Інші погляди Драгоманова вже читачам відомі, отже далі наводимо кілька цитат із „Відродження нації” В. Винниченка, щоб читачі могли самі ствердити і вплив ідей Драгоманова, і москвофільство соц.-демократів, і причини їхнього поступовання.

Для Винниченка не існує сталої боротьби між націями за існування, за місце на землі, лише — „боротьба товарних

джентельменів" за... „право вдягати негрів у квартиру" (ст. 20).

Тому, очевидно, у нього, як під впливом Маркса, так і Драгоманова, існував перед революцією досить оригінальний сепаратизм. Винниченко пише: „Ми хотіли сепаруватися від насильства, від самодержавної руки" (ст. 37), отже „Ми одразу... повірили в революцію. Український сепаратизм тоді помер, разом з причиною, що його породила" (ст. 41).

Так несвідомий минулого, не сягаючий розумом поза безпосереднє „вчора", український соціаліст повірив Драгоманову, що аж до Катерини II. „не помічалось жодного національного нагніту" і тому — вістря боротьби лише проти наступників Катерини II!

Вони впали, і „українство орієнтувалося тепер тільки на всеросійську революцію" (ст. 42). „Українство... почуло себе в Росії дома... її інтереси стали близькими, своїми" (ст. 43).

Слід звернути увагу на вислів Винниченка „українство", за ним у підсвідомості криється не тямка „нація", лише — „течія", щось таке, як „вольтерянство", „славянофільство" чи „масонство", це б то не жива нація, а якась ідеологічна течія.

„Ми стали частиною, — органічною частиною активного, живого, охочого, єдиного цілого. Всякий сепаратизм, всяке відокремлювання себе від Росії здавалося смішним і абсурдним". „В квітні на конференції української соціал-демократичної партії... більшість до самостійності поставилась негативно. За самостійність було два-три голоси" (ст. 43). „Ми так щиро, так безоглядно були закохані у свободололюбність, у широкість московської демократії" (ст. 43); додамо, цю ідею завзято нащеплював Драгоманов.

„Ми казали, що така Росія — є наша Росія... яку ми будемо берегти і боронити всіма силами" (ст. 48). Словом, як писав ще автор „Історії Русов" — „кагда поравняли" в правах — „тагда началі смело вступать в русскую службу"!

Наведені цитати цілковито зясовують „драгоманівське" розуміння цілей „української" політики, однак для повноти картини ще слід зясувати, що розуміли діячі Ц.Р. під українізацією війська.

Той же Винниченко в цій справі пише таке: „Фабричні робітники, учителі, кооператори, студенти, прикажчики, урядовці — всі гуртувались національно, всі домагалися своєю

галузь діяльності українізувати, се б то принатурити... уприроднити й узаконити свою „пробуджену ніжність”. Чому ж би мав бути позбавлений цього салдат? Руські (москвини Р. М.) цього не розуміли... , що право і обов'язок боронити всю Росію... було... справою всіх народів, що живуть у Росії...”.

Отже, як ми бачимо, це була ідея, яка не мала нічого спільного з ідеєю творення війська для боротьби з Московщиною за визволення України, це була тільки ідея творення на основі „земляцтва” свого роду новітніх яничарських полків, для оборони московської імперії, полків, що лише мовою та походженням ріжнилися б від московських, а не призначенням і „патріотизмом”.

Наведені дані не дозволяють згодитися з твердженням Ісаака Мазепи, висловленим у його праці, що пропагує в іншій формі те ж драгоманівство, немов винні обставини, немов „у таких умовинах навіть найталановитіший провід не міг би врятувати Україну від нової неволі” („Підстави нашого відродження”, ст. 177). Немов би винен „український нарід, який уявляв собою майже ще сиру етнографічну масу” (ст. 164), та що „національно українські маси почали активізуватися лише поволі й то головню під впливом діяльності Центральної Ради” (ст. 161). Не перечимо, були райони (напр., Катеринославщина), де селянство досить довго належало до „Всеросійского Крестьянского Союзу”, але хто ж як не наші соціялісти свого часу допомогли москвинам створити цю організацію та затягнути до неї українські маси?

Ісаак Мазепа хоче просто перекинути відповідальність зі своїх однопартійців та одиодумців і з усієї москвофільської частини української інтелігенції на... „обставини”, а в першу чергу на „темний нарід”; тимчасом про цей нарід колеґа п. Мазепи, той же нам відомий В. Винниченко, пише:

„Вони не всі вміли говорити чистою українською мовою... не всі були свідомими, освіченими, національно-організованими, але тим більше іменно ці горіли, тим більше іменно вони були пройняті „шовінізмом” і — додає Винниченко (подавши останнє речення за чужою пресою) — „довелось помічати увесь час на протязі цілої української революції, що іменно вони, іменно ті, які не вміли навіть говорити як слід по українському, вони були найбільше крайніми, запальними непримиримими націоналістами” (ст. 140—141 „Відр. нації”).

Додамо, були такими тому, що думки видань „Вернигори” падали на ґрунт не занечищений буряном москвофільства, і були такими аж доти, поки з довірям послухавши „представників своєї влади” (таких, як Винниченко), не тратили запал, орієнтацію і ставали врешті жертвами москвофільської агітації діячів Центр. Ради. Тоді починали давати перевагу не справам нації — лише „клясовій боротьбі”, веденій „спільним фронтом” з москвинами, починали бачити причину національного поневолення єдино в „режимі” і т. п. По такому „усвідомленні” укр. маси вправді починали захоплюватися „соціалізмом” і були приготовані до сприймання большевицьких ідей, але... оголошували неутралітет у боротьбі (за новою ідеологією — не національній, лише „партійній”, „ідеологічній”) з „большевиками”.

Нині пп. Мазепи хочуть знова подібно „усвідомити” нарід і для того: 1. Пробують скинути з себе відповідальність і 2. Гльорифікувати „гасителів” національної революції. Перекидаючи вину на нарід, мусять усіма засобами приховувати те, як „гасителі духа”, не сахаючися брехні, наклепу, провокації і т. п., ліквідували націоналістичні думки і почування і ударемнили всі намагання справжніх українських патріотів визволити свій нарід з московського ярма.

З цією ж метою промовчують діяльність українських націоналістів (самостійників) ще перед революцією, далі промовчують дуже багато подій з часів визвольної боротьби, а те, чого промовчати вже не можливо — спотворюють, намагаючись ще й нині, як це робили підчас революції, очорнити й скомпромітувати представників самостійницьких течій, представляючи їх одночасно як таких же автономістів-москвофілів. Ось як це робиться:

Відомо, напр., всім, що Д. Донцов слушно атакував протягом багатьох років всіх москвофілів та пропагував український націоналізм. Отже пан Мазепа, знаючи, що й Донцов був не лише свого часу студентом, але навіть середньошкільником, що не міг уже з яких 7 років бути ідеологом українського націоналізму — промовчує все писане Донцовим в роках 1913, 1914, 1915, 1916, 1917 (це б то протягом п'яти років перед визвольною боротьбою!), промовчує зокрема написану ще в 1913 році брошурку „Модерне москвофільство” і вириває з реферату Донцова, читаного в 1912 році на студентському зїзді, уривок яким мав на меті студент Донцов, щоб не викликати у слухачів „оборонної реакції”, „усправедливити” де-що москвофільство і „вузький провінціалізм” попередників

і сучасників, щоб легше було так прихилити їх до іншого, анти-московського ставлення цілої української справи. Вирваним уривком хоче довести п. Мазепа, наче б то і Донцов був мало не однодумцем в справах національних В. Винниченка, хоча проти говорять видані ще до революції праці Донцова „Мазепа й мазепинці“, „Похід Карла XII“, „Історія української державної ідеї“, „Українська державна думка і Європа“ та ряд статей.

Такого ж маневру вживає Ісаак Мазепа і що-до Міхновського, якого на стор. 164 робить „провідником партії самостійників-соціалістів“ (до якої Міхновський взагалі ніколи не належав) і вкладає йому в уста, немов би то він „благав“, і то кого? — Д. Антоновича (соціаліста-москвофіла, якому належить „честь“ ліквідації „РУП-у“), щоб той „не підіймав питання про самостійну Україну“ (і це вже мало бути по революції!).

Ми мусіли спинитися на цьому докладніше не для полеміки з п. Мазепою, але лише щоб краще з'ясувати людям, які не були учасниками подій визвольної боротьби, як товариші пана Мазепа фальшують факти і минуле.

Ми хотіли на цьому прикладі показати, як „біле“ робиться „чорним“, навіть тоді, коли є небезпека викриття брехні (у випадку з Донцовим), отже на основі цього може собі читач уявити, на які вигадки пускалися подібні люде в звичайній агітації перед масами, коли слова не фіксувалися, не було відповідальності і не було змоги приловити на брехні.

Однак і це ще не пояснювало б усього, що осталося потім. Треба додати, що коли на якомусь зїзді делегатів чи зібранні виступали представники Центр. Ради, то вони, спираючись на популярність Грушевського і Винниченка (ця популярність була у великій мірі наслідком нападів ворожої московської преси, яка орудувала твердженнями такими, як напр.: „Українскую ‚мову‘ видумал Грушевській“, який, мовляв, „жів в Австрії“, а тому це справа „австрійських агентів“; Винниченка ж твори де-коли були друковані раніше по московськи, ніж по українськи), — у першу чергу захоплювали у свої руки провід зїзду. Осягали це обранням своєї президії, а тоді використовували всі можливості, які це давало, не допускаючи небажаних їм виступів. Президія ж „проводила“ раніше уложені автономістами „резолуції“, і ці ухвали потім подавались як наслідок вільного розважання справ представниками народу, що часто не могли в цілості усвідомити собі тих ухвал. Для цього, очевидно, треба було

мати за собою більшість української „свідомої“ інтелігенції і півінтелігенції. Таку більшість „драгоманівці“ безперечно мали завдяки вихованню її в московських школах, в московській державі. До впливу цього остатнього чинника внаслідково признався також і п. Мазепа, який у тій же книжці пише: „У нас недостача національної свідомости, що була затемнена російською школою й вихованням, привела до того, що... звязок з історичною традицією (навіть і у істориків!) утратився“ (там же ст. 150).

Наведене признання тим цінніше, що Ісаак Мазепа заступає погляди протилежні нашим, є сам обмосковленим представником „драгоманівської“ течії і тому коли навіть він мусить признати, що українські історики „втратили звязок з історичною традицією“ — це б то з українською історією — то справа справді стояла і стоїть жахливо! В тому крилася і криється причина москвофільства і драгоманівства, повязаного з таким „звуженням свідомости“, що ще й нині писав п. Мазепа свою книжку властиво для його пропагування, і коли б він міг знова захопити в свої руки політичний провід — він знова „повів би“ тою старою доріжкою і знова довів би до... еміграції.

Що це не якесь наше пророцтво, а гірка правда, доводять такі слова його книжки: „І коли б після вибуху революції 1917 року в Росії знайшлися демократичні сили, що не дозволили б большевикам захопити владу в свої руки, то можна з певністю сказати, що проблема державної незалежності України була б поставлена раніше чи пізніше на порядок денний тільки в залежності від умов життя в новій пореволюційній Росії“ (стор. 152).

Це зветься, як казав Винниченко, „бути закоханим в московській демократії“... на віки, до гробу!

З того випливало б, що й нині п. Мазепа думає, немов не москвини, тільки — большевики „завинили“, немов „справжні демократичні сили“ московські були б цілком інші, а під словами „державна незалежність України“ слід розуміти „незалежність“ таку, як У.С.С.Р. або Марокка, і тому ця справа розв'язувалася в межах (і в залежності від умов життя) „нової, пореволюційної Росії“.

Думаємо, читачам уже ясною є психологія табору москвофільства. Тепер порівняймо наведені погляди наших автономістів (есерів, есдеків і есефів) з поглядами на ті ж справи українських націоналістів, що їх підчас революції ширили

члени „Брацтва Самостійників” через своє видавництво -- „Вернигору”.

Українські націоналісти (самостійники) від перших днів революції були свідомі неухильності війни з Московщиною і тому ширили український націоналізм, підтримували „шовіністичні” настрої.

Тоді, як соціалістичні видавництва ширили писання Драгоманова і їм подібні — „Вернигора” засипала Україну десятками тисяч таких брошурок і книжечок, як: „Українці та москвини”, „Гетьман Полуботок”, „Гетьман Іван Мазепа”, „Гетьман Петро Дорошенко”, Островський — „Руйнування Батурина”, Островський „Берестечко”, стінний плякат „Як жив український нарід”, „Як Москва нищила Україну”, „Як Московщина визискує Україну” і т. п. Крім того великотиражними накладками випускало в-во „Вернигора” листівки з портретами історичних наших діячів і володарів з короткими пропагандовими поясненнями, віршами або цитатами. Окремо слід згадати виданий в кількості пари сотень тисяч примірників „Катехизм українця”.

Ось тут подаємо для орієнтації тих десять „заповідей”, які були розміщені на самому початку в тому „Катехизмі українця” і які викликали страшне обурення та напади не лише московської, але й української преси, яко „реакційні”, а самостійників порівнювали „представники українського народу” з... „царськими охранныками” і жандармами.

Ось ці „заповіді”:

1. Одна, єдина, неподільна від Карпатів аж до Кавказу самостійна, вільна Україна — оце національний і всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина пам’ятає, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал.

2. Усі люди твої брати, але москалі, ляхи та жиди — це вороги нашого народу, поки вони панують над нами і визискують нас.

3. Україна для українців! Отже, вигонь звідусіль з України чужинців-гнобителів!

5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників, і добре буде усьому твоєму народові і тобі.

6. Не вбивай Україну байдужністю до всенародніх інтересів.

7. Не робиш ренегатом-відступником.

8. Не окрадай власного народу, працюючи на ворогів України.

9. **Допомагай своєму землякові поперед усіх. Держись купи.**

10. **Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаєш їм сили і відваги; не накладай укупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш.**

Може де-кому здаватися неузасадненою або зайвою десята заповідь, і тому ми мусимо звернути увагу на де-які факти минулого.

Нації і національна боротьба, як знаємо, існували задовго до французької революції. Немає значіння, чи вживали цей чи інший термін на означення нації, уважали її чи монарха паном держави, а має значіння те, що у своїй свідомості протиставляли нації одна одній і віддавна думали національними категоріями. Оскільки мова про москвинів, то й вони рівнож розуміли, що боротьба йде не між „автономізмом” і „централізмом”, не між абстрактними ідеологіями — тільки між двома реально-існуючими народами. Щоб ослабити спротив українського народу, москвини, між іншим, хапалися і способу, відомого ще з Біблії (Самсон і Даліла), способу стосованого татарами до самих москвинів — це б то ослаблення і розбивання національної спільноти (й однодумності провідної верстви) шляхом мішаних шлюбів.

Ми подавали, що Брюховецького нахилили оженитися на „московской дєвкє”, що гетьмана Мазепу в 1687 змусили москвини підписати умову, якої 19 пункт зобов'язував: „гетьман і старшини мають дбати всіма засобами і заходами український нарід з московським зєднати і до нерозривної згоди приводити подружжям і іншими способами”.

Звичайно, того пункту гетьман не виконував.

Року ж 1717 апробував московський цар проект Салтикова, який пропонував тримати спеціально при гетьманові нежонатих москвинів (спеціально підготованих) і „женить їх у полковників і у сотників і у прочіх богатих людей... даби тот народ смешался”.

Нарешті, в 1734 році в таємній інструкції наказано князю Шаховському „Секретно пад рукой... іскусно приводить” до мішаних українсько-московських шлюбів.

Москвини знали, що, як висловились Катерина II., „взаімная сокровенная ненависть і презрєніє” існують між обома народами (Сб. І. Р. І. О., том. VIII, стр. 390) і що — не переборвши те почування — не зможуть москвини перемогти

і знищити „мирний” опір українського народу, а це й було їхньою метою.

Тому „десята заповідь” була така ж доцільна і конечна, як і всі попередні.

Цей „Декальог” уклав задовго до революції Міхновський, а Самост. Брацтво його ширило всіма способами. Голова „Брацтва Самостійників” тоді ж вирішив написати і видати цікаву повість, яка у белетристичній формі популяризувала б і ширила ці та інші націоналістичні ідеї. Він не був письменником і тому просто переробив „Пригоди Робінзона Крузо” (зазначивши це в книжці) і створив одне з кращих оповідань для нашої молоді — „Сина України”^{*)}.

Просимо тепер порівняти провідну ідею поданих заповідей та інші погляди самостійників хоч би з думкою, висловленою П. Тичиною в 1917 році:

„Любити рідний край — не злочин, коли це для всіх”,
або з цією строфою поезії Івана Франка:

„Хто не вміє полюбити всіх братів
Зрівню, як сонце Боже,
Той не може полюбити тебе,
Кохана Вкраїно”.

Говорячи про „Самостійницьке Брацтво”, слід згадати Валентина Отамановського, визначного організатора самостійницького руху та пізніше створених самостійницьких

^{*)} «Син України», хоч був заборонений польською владою, ходив по руках на окупованих Польщею українських землях і мав дуже великий вплив на молодь, настроюючи націоналістично. Ворожі чинники зрозуміли його значіння та боячись поновного видання «Сина України» й впливу на еміграційну молодь — запобігли «перевиданням» цієї книжки, але... після усунення з неї націоналістичних поглядів. Розрахунок був на те, що переробити її не будуть ті, хто читав, а думаючи, що «Сина України» вже перевидано — не дбатимуть про поновне видання. Зфальшовання було зроблено за підписом І. Федіва, який у «Післяслові» до зфальшованого «Сина України» присвоїв собі чужу працю, подаючи себе як того, кому прийшла ідея написання цього твору і котрий його написав. У першому виданні (оригіналі) стоїть на першій сторінці: «Сюжет, опрацьовання та редакція Вален. Злотополюця». Це однак не перешкодило Федіву виступити з цинічною брехнею. У фальшованому виданні пропущена присвята М. Лизогубу (одному з членів «Брацтва Самостійників»), що поліг смертю героя під Крутами. В тій «Присвяті» В. Злотополець пише: «Я хтів втілити часточку Твого немирущого Духу — ось ідея походження твору».

Фальсифікат уриває твір на звістках про Переяславську умову (змінених) такими дописаними словами: «Не сон, не мрія — а дійсна, його... вже визволена з ярма чужого Україна». В оригіналі ж оповідається про дальші події, боротьбу з москвинами, бій під Коно-

організацій: „Союзу Української Державности“, „Партії Соціалістів-самостійників“, які повстали в 1917 році літом, та Військового Т-ва „Батьківщина“ (1918 рік).

Крім самостійників, зорганізованих у „Брацтві“, була певна кількість і не зорганізованих.

Порівняння обох ідеологій показує усю неможливість порозуміння течій москвофільських з українськими самостійниками.

Однак боротьба за самостійність ускладнювалася не лише неперемінливою демагогією автономістів, але й тим, що ряд слів у їхніх устах („сепаратизм“, „шовінізм“, „державність“, „націоналізм“ і т. п.) мали цілковито відмінне значіння й утруднювали широким масам, а тим більше — селянським, свідомі рішення і орієнтацію у виборі провідників.

Як ми вже згадували, „Брацтво Самостійників“ утворило кероване Міхновським „Українське Військове Т-во ім. гетьмана Полуботка“, яке, використовуючи стихійний націоналізм, почало творити самочинно, революційним шляхом українські полки ще в початку квітня 1917 року (перші полки створено в Києві, Чернигові). Обсадити такі полки своїми, виробленими в національно-політичному розумінні, старшинами, з огляду на брак таких, самостійники не могли. Серед старшин імперської армії не обмосковлених українців було ще менше, чим серед цивільної інтелігенції, а до того

топом, в якому поліг «син України». Провідна ідея була: «смерть — життя розбудить у народі, це початок борні, а не кінець». У тексті переведена дбайлива, така ж як в совєтських виданнях «цензура». Напр., з промови батька героя твору викреслені такі слова: «Зайдачужинець вдерся в нашу землю... Не раз ми піднімали повстання, тисячі борців гинули за самостійність України! Твій прагдід поліг у бою з бусурменами, дядька твого Северина спекли ляхи в мідяному биці. Старший брат твій упав від московської кулі. Я сам 23 роки був у походах... Як вернеш у славі, а мене вже не буде на світі, тоді, сину, лишаю тобі один заповіт: будь сином України». З промови пан-отця викреслено багато, а серед того слова: «Вачу, — падає лютий ворог од ваших шабель! Видиться мені: жене Вікраїна зайд із своєї землі! Ідіть же і знайте: зброя ваша та пролита кров відбудують Українську Державу!»

Ми не могли промовчати про це, хоча на перший погляд ця справа мало має спільного з історією. В дійсності ж наведені для прикладу випущені думки, знайомлять нас з поглядами, які ширили, якими жили і за які вмирили українські самостійники вже в 1917 році. Зфальшовання твору визначного патріота, борця з під Крут, одного з чоловіків оскаржених в процесі С. В. У. доводить, що для москвофілів не існує етичних засад і що перед новим етапом вони хочуть всіма засобами звести на манівці український нарід.

старшина переходячи до такого полку — трактувався московською владою як дезертир та і полк мусів сам здобувати собі прохарчовання і приміщення. Допомоги такий полк не мав ні від кого і первісно — майже не мав зброї.

Так, напр., у Чернигові зорганізувались у піший полк ім. гетьмана Дорошенка коло 2.500 вояків, які більше місяця перебували під голим небом, харчуючись, де, кому і як вдасться. Початково мали лише чотирьох старшин. Роля Ц. Ради в цій справі звелася до того, що вона напр. прислала до Чернигова старшину-українця Селецького, щоб він в імені Ц. Ради переконував вояків, немов жодне військо Україні не потрібне, що для добра України вони мають іти на фронт проти німців „боронити Революцію” (це б то „Росію” Керенського) і що лишаючися в Чернигові — вони ганьблять добре ім'я українця-вояка. Приїздив до Чернигова і Міхновський від Т-ва ім. Полуботка, який закликав не слухати жодних намов іти битися за своїх ворогів, з якими і так ось-ось доведеться українцям змагатися зі зброєю в руках. Міхновський залишив трохи назбираних грошей на харчі, пообіцяв прислати ще когось зі старшини і потайки передав старшині трохи грошей на зброю (револьвери і шаблі). Полк тримався міцно, не зважаючи на московські погрози і збройну сутичку зі стаціонованою в Чернигові „Варонжской Запасной Дружиной” (певно перша сутичка в 1917 році).

Вміру повстання таких полків Ц. Рада, використовуючи брак старшин і важкі умови життя, посилала (в Києві — по кілька денно) вправних агітаторів-демагогів, які на остатку осягали мету і розкладали майже кожен таку новоповсталу частину.

Коли б також у автономістів не відчувався брак сил — вони б може спробували обернути якийсь полк у щось подібне до „партійної боївки”, але це їм не вдавалося і певно тому кінчалося на прищепленню де-яких ідей „відмоложеного” драгоманівського москвофільства, які вели до деморалізації частини.

Автономісти однак мали надто багато клопоту і з тими полками, що вже повстали, щоб з цих хоч би причин хотіти зліквідувати „Т-во ім. Полуботка”. Безперечно вони також враховували і можливість політичного натиску самостійників, коли б ті зорганізували військові сили. Це привело до рішення скликати „Перший Всеукраїнський Військовий Зїзд”, щоб на ньому утворити якийсь орган контрольований автономістами, який змусив би „Військове Т-во ім. По-

луботка" злитися з тим органом або — перестати існувати і тим способом нарешті „Військове Т-во” „унешкідливити”.

Самостійники не могли відкинути ідею скликання зїзду і мало шансів мали захопити на тому зїзді провід. Завдяки дуже малій політичній свідомості мас і не розумінню докладного змісту спритно уложених резолюцій, здебільшого проведення „своїх людей” у члени президії — рішало про ухвали зїзду.

Дня 5 травня зібрався „Перший Український Військовий Зїзд”, в президії якого здобувають собі більшість автономісти. Зїзд настроєний дуже націоналістично, але самостійники мали до вибору або відвертий виступ проти Ц. Ради, Грушевського, Винниченка і т. д., або „співпраця” з ними, яка, завдяки крутістью остатніх, давала також негати́вні наслідки. Так, напр., домагання зїзду неоглядатися на Москву і „вжити рішучих заходів” для перебрання влади — обернулося після „редаговання” в ухвалу... вислати до московського уряду делегацію з 10 душ.

Ми знаємо, що самостійники хотіли творити українську збройну силу, а ось які ідеї пропагували „автономісти”: „Події остатніх днів у Києві, що ясно свідчать о появі мілітаристичних течій на Україні. Такого роду мілітаризм не на часі, він небезпечний і може заподіяти біду новій будові. Я офіцер, пройшов середню і вищу школу військову, вложив у воєнне діло много праці, но я рішуче заявляю „Україні не треба ні козаччини, ні сталого війська на подобу коронного... Мене навіть дивує, що серйозні люди покликаються на товаришів польських, чеських і інш. на зібраннях. Це військо не має нічого спільного з народом і не стане популярним, не дивлячися на прихильність де-якої скількості людей перейнятих шовінізмом. Військо це без життя... ми присутні при процесі останньої брідової (перекручене московське слово „бред” — маячення) агонії постійних армій”.

Наведений дослівно уривок взятий з „Відкритого листа” одного з ескеїв до Винниченка, вміщеного ним в „Робітничій газеті” ч. 31-32 з 9 травня 1917 року, в рямцях „підготовки” до Військового Зїзду!

До такої „маячні” -- справді ніхто крім замотиличеного „партійного товариша” додуматися не міг. На зїзді, враховуючи його рішучий настрій, подібні думки пропагував у формі проєкта організації замість війська українського „всенародної міліції” — полковник ген. штабу Є. Долинський.

Про те ж, що Перший Військовий Зїзд мав цілком інші настрої, свідчить ворог українців, московський соціаліст, тодішній комендант московських військ у Києві — полк. Аберушеф, який пише: „Я пригадую собі мої розмови з учасниками зїзду і я мушу ствердити тут, що серед молодих українських старшин існував шовіністичний, націоналістичний напрямок. На українське військо дивилися як на військову силу, що має служити вигнанню „кацапів“ з України” (Aberoutsheff „Les Congrès militaires“, „La Jeune Ukraine“ Paris, 1921, N. 5)

І це не єдине ствердження тими, хто аж ніяк не бажав собі існування самостійницького руху, про такі настрої Першого Українського Військового Зїзду*).

Московська преса („Кієвская Мисль“ 19. 5. 1917) стверджувала, що „в настроениях салдатської маси помітні націоналістичні настрої з перевагою радикально-мілітаристичних тенденцій“, а „Русское Слово“ подавало коротко і ясно: „Винниченко та інші довго закликали зїзд до спокою і вказували необхідність піддержувати контакт з Временним Правительством“. Ми додамо, що вдалося навіть діячам Центр. Ради підсунути Зїзду замасковані так, що неправник і нефаховий політик не міг би помітити, кілька анти-самостійницьких ухвал.

Використовуючи, як ми вже згадували, популярність Грушевського, Винниченка та фірму „У. Ц. Р.“, автономісти опанували Зїзд і передали справу дальшої організації війська обраному на Зїзді „Українському Військовому Генеральному Комітетові“.

Створений при Центральній Раді Український Військовий Генеральний Комітет зайнявся „організацією“ українського війська; але більшість його членів (Міхновський до нього теж належав, однак вже там не відігравав великої ролі), як і Центр. Рада, трактували військові частини в першу чергу як зібраних до купи „селян і робітників“, що їм можна викладати соціалізм та виховувати в душі українського народництва, автономізму та пацифізму, бо в Україні, на їх думку, мала б бути лише міліція, тих же, що хотіли творити сильну армію — вони представляли як мілітаристів, імперіялістів і націоналістів, як „контрреволюціонерів“ — „прихильників старого ладу“, себто замаскованих народніх ворогів.

* Такі настрої виникли, звичайно, не без впливу самостійницьких видань.

Ми вже наводили автентичні слова В. Винниченка, взяті з „Відродження нації”, якими він означив своє тодішнє розуміння, в чому мала полягати „українізація війська”, слова написані їм на еміграції. З тих слів нагадуємо, що українізація війська, на його думку, зводилася до „домагання своєю галузь ділянки українізувати, се б то принатурити, а ... право і обов'язок боронити всю Росію... було... справою всіх народів, що живуть у Росії... існувала нова їхня Росія”.

Нагадавши ці цілковито ясні слова, подаємо склад обраного Військового Генерального Комітету: В. Винниченко, Луценко (військовий лікар), Петлюра (військовий урядовець), полк. Павленко, авіатор Полозов, матрос Письменний, генерал Іванов, військ. урядовець Гомерика, поручник Чернявський, урядовець Ровинський, прапорщик Певний, полковник Капкан, підпоручник Міхновський, прапорщик Селецький, рядовий Граждан, підполковник Поплавко, прапорщик Потішко. Досить ствердити, що в ньому — поза двома членами „Брацтва Самостійників” і двома самостійниками — уся решта була автономістами. Винниченко був заступником голови.

Однак вражіння, яке зробив на москвинів Перший Український Військовий З'їзд, вирішили використати для себе діячі Ц. Р. і вирядили негайно до московського уряду в Петрограді свою делегацію з 10 душ жебрати визнання свого існування, визнання „в принципі”... автономії, „українізації” частини московських імперських сил і т. д.

Цим наші „драгомінівці” ще раз підтвердили, що в дійсності наші ультра-революційні, на словах, діячі орієнтувалися не на власну національну революцію, а шукали угоди з ворогом та щиро вірили московським теревеням, немов тамті справді тому лише „не дають” автономії, що уважають українське питання вигадкою, нереальними фантазіями „купки інтелігентів” (отже, звідси припущення українських діячів Ц. Р.: Всеукраїнський Військовий З'їзд — понад 700 делегатів і то від салдатів (!) — значить, „народ” дійсно „хоче України”, а це ж є „доказ”, який може „переконати” москвинів у помилковості їхніх поглядів і прихилити до розмов з „українцями”, не порушуючи тим „сніжної чистоти” своїх демократичних принципів!).

Делегація Ц. Р. подала там довгеньку таку „Докладну записку”, в якій було все, а між іншим, з „обуренням” від-

кидалось думку, „що українці можуть хотіти відокремлення від Росії”.

Звичайно, делегація вернулась з нічим, бо навіть не скористала з „науки"! Правда, Винниченко писав: „Пониженням і соромом щедро заплатила українська демократія руській (московській) демократії...”, але за що? — Це не була плата, лише рабське „приношення”, бож нічому не навчилась і потому ще раз їздила на жеври до москвинів нова делегація, на чолі з тим же Винниченком.

Тимчасом „Комітет Громадських Організацій Міста Києва” (в Комітеті заступлені були самі „вершки”, сам „цвіт” тої московської демократії Києва; в Києві, зрештою, за тих часів на 80% панувала московська мова, а українці склали меншість населення) ухвалив: „Київ не визнає жодної України, є споконвічним московським містом і до України належати не хоче”.

Але українське життя в Києві бігло своїм шляхом: у початку червня почався Всеукраїнський Селянський Зїзд, на який прибуло біля 2200 делегатів. Хоча серед селянства взято працювали українські соціалісти-революціонери, які скликали Зїзд через „Селянську Спільку” — однак настрої Зїзду був рішучий і антимосковський. Домагаються селяни власної рішучої політики, домагаються проголошення незалежності, і президії Зїзду (звичайно — автономісти) довелось навіть поставити на голосування жадання негайного проголошення самостійності!

Таке жадання запропонував включити до резолюцій, що йшли під голосування, О. Степаненко, без належного з'ясування, бо на таке йому президія не дала слова, обмеживши часом. Але члени президії собі уділили час на демагогічно-провокаційне „мотивування” шкідливості резолюції і фальшиве „роз'яснення” її змісту. Просьбу О. Степаненка дати йому кілька хвилин на „з'ясування непорозумінь” (це б то — брехень) — відкинуто. Тому, звичайно, за резолюцію була меншість.

Селянин Білий (з Черкащини) у палких словах ще перед тим домагався зрвання з Московщиною та проголошення самостійності. Його слова викликали надзвичайний ентузіазм.

Ці настрої ще зміцнилися, коли надійшла від Керенського телеграфічна заборона Другого Всеукраїнського Військового Зїзду.

Соц.-рев., член Ц. Ради, один з чотирьох членів президії Селянського Зїзду (Президія: Винниченко, Мартос, Христюк і Осадчий — усі були ворогами самостійности) — п. Христюк у своїх „Матеріялах до історії української революції (том I, ст. 66) признається, що з огляду на величезне обурення селянства проти Московщини „треба було надзвичайних зусиль, щоб заспокоїти людське море“.

Коли ж це президії пощастило осягнути, коли вдалося „провести“ ухвалення крутійсько зредагованих резолюцій (які селянам мали видаватися рішучими, а в дійсності були угодовськими) — Грушевський оголосив телеграму від згадуваної делегації з Петрограда про її „відкинуту любов“. Селянський Зїзд відповів на неї однодушним криком: „Хай живе Вільна Україна!“

Інший же звичайний селянин, представник того „людського моря“, яке так важко було укоськувати пп. Христюкам — почав обстоювати конечність збройної боротьби з Московією і закінчив словами: „Хвилина велика, нам не простять наші діти й внуки, як ми її змарнуємо! Нам нема чого і нікому кланятися; візьмемо своє!“

Та й цей голос українського народу пролунав без відгомону! Діячі Ц. Ради не лише змарнували велику хвилину, але обдурили свій нарід, нарід заплатив за те, що дався обдурити, Крутами, Базаром, Соловками, Сибіром і голодом, а „дітей“ (нове покоління) намагаються ті ж діячі обдурити, викривлюючи правду не гірше за окупантів!

Пару днів пізніше (18—23 червня н. стилю) відбувається всупереч московській забороні Другий Всеукраїнський Військовий Зїзд. Починає Зїзд свою працю з того, що 2500 делегатів Зїзду (від майже 2 мільонів українців-воєнків, що, обєднавшись всупереч забороні московського уряду, всупереч тій же забороні послали їх з фронту до Києва) на Софійській площі складає урочисту присягу „не вертатися назад, доки не здобудуть волю Україні“.

Потому починаються наради Зїзду. Той же Христюк мусить визнати, що воєцтво на Зїзді домагалася „повного зрівняня“, „збройної боротьби“ і „цілковитого відокремлення“... Це ж стверджує і Винниченко: „...серед учасників Зїзду настроїв був піднесений, розпалений, рішучий“ (ст. 200).

Христюк же стверджує: „довелося керівникам українського руку вжити енергійних зусиль, щоб цей стихійний протест... не перейшов певних меж і не зломив наміченої

лівії боротьби... за загальні здобутки революції (Мат. іст. рев., стор. 76).

Кінчилася справа тим, що автономісти перепачкували свої резолюції і своїх кандидатів, якими Зїзд доповнив Укр. Центр. Раду (130 делегатів).

Можливо, було єдиною помилкою українських самостійників (націоналістів), що вони сподівалися ще „прозріння” політиків з Ц. Ради, сподівалися, що спаде з їх очей „московська полуда”, що хотіли за всяку ціну уникнути внутрішньої боротьби між самими українцями і, нарешті, може надто перецінювали небезпеку лишитися зі самими масами, маючи проти себе не лише всіх урядовців-москвинів московського державного апарату, але й мало не три чверти української інтелігенції. Самостійники цілком не виступали проти Української Центральної Ради якої такої і, не зважаючи на виразно провокаційне відношення до себе, твердо підкреслювали, що вважають її за „український уряд”.

Тимчасом цей „уряд” використовував таку позицію самостійників для лоборування усіма засобами тих же самостійників і самостійництва, отже на шкоду українського народу.

Але мусимо усе ж признати — діячі Центр. Ради мали „нюх”! Вони на підставі настроїв обох Зїздів зрозуміли, що, не зважаючи ні на що, можуть кожної хвилини втратити свою популярність завдяки свому угодовству і москвофільству. Отже єдиний вихід був — обдурити маси і так зберегти популярність. Бо ж доводилося на Зїзді, навіть маючи президію в своїх руках, „уживати надзвичайних зусиль”, а тут ще та неfortunна присяга делегатів-військовиків, які в очах діячів Ц. Р. були не лише членами нелегального Зїзду, не лише могли спричинити різні „клопоти” з московським урядом, але і при їхніх настроях — могли зайняти ясне становище в справі москвофільства самої Центр. Ради, навіть могли відкликати вояків з фронту!

Все це разом на купу, а також настрої в Україні, змусило У. Ц. Раду видати (дня 23. 6. н. ст.) свого першого Універсала, в якому, між іншим, було сказано: „Віднині самі будемо творити своє життя”.

Українські маси зраділи, не звернувши уваги на такі вислови, як „не відділяючись від всієї Росії”. Тому Універсал викликав ентузіазм, люди почали жертвувати на український національний фонд, хто що мав. Тоді ж сформовано і виконавчий орган У. Ц. Ради, т. зв. Генеральний Се-

кретаріят, якого головою став Винниченко (есдеків було 5, есерів 3, есефів 1 і один „безпартійний“).

Але дуже швидко показалося, що Центральна Рада під словами „самі творити своє життя” розуміла не те, що розуміло населення України. Не справді „життя” в цілому, але лише ту його частину, „красву”, яку вони сподівалися, що московський уряд відступить їм цілком так, як відступає центральна влада дещо зі своєї компетенції урядам губернільним чи магістратам.

Та діячі Ц. Р., позбувшись кинutoю „крилатою” фразою натиску з боку делегатів Зїзду і взагалі насїдаючих українських мас, були свідомі, що коли хто боїться плисти на гребенях спінених хвиль — то мусить шукати способу заспокоїти ці хвилі, мусить шукати якоїсь „оливи”, щоб залити нею розбурхані води національного моря. Тому очі тих діячів знова з тугою звертаються до... московської демократії, тої самої, яка в особі московського соц. рев. Незлобіна нахвалялася багнетами „розігнати” український Військовий Зїзд!

Але московський уряд також почував себе досить непевно і тому дня 16 червня звернувся з відозвою „До українського народу”, в якій закликав: „Не відривайтесь від спільної Батьківщини... спільної усім Отчизни-Росії”. Після цього московська влада в Києві запрошує „українців” на дипломатичну прогульку пароплавом по Дніпрі.

Діячі Ц. Р., з поданих попереду причин, охоче прийняли запрошення на цю прогульку, а підчас неї Грушевський прилюдно обіймався і цілувався з представником московської окупаційної влади Суковкіним. По цьому „юдиному поцілунку” Ц. Р., зрадивши національну революцію, розпочала торги з московським урядом.

Торги були довгі. До Києва приїздили в цій справі три московських міністри. Угода, яку пропонували — була ганебна, а само її укладання було злочином. Але діячам Ц. Р. спішно було її підписати, бо вони боялись власних народних мас, що не мали такої, як автономісти, любови до „русской” демократії і тому Ц. Р., не чекаючи навіть остаточного оформлення угоди, видає дня 16 липня 1917 року „Другого Універсала”, який властиво був актом капітуляції. В ньому, між іншим, оповіщалося, що „Центральна Рада завжди стояла за те, щоб не одділяти України від усієї Росії”, та попереджувала: „ми рішуче ставимося проти намірів самовільного здійснення автономії...” Це все робила вона в рамках ведених переговорів з Москвою. Москва, дотягнувши аж до

вересня, щойно у вересні „заплатила“ Ц. Р. за зраду національної революції, визнаючи її Ген. Секретаріат, „красвим своїм органом адміністрації над... п'ятьма губерніями“. При тому московський уряд передав Центр. Раді (цеб то виділеному нею Генеральному Секретаріатові) лише менш важну частину адміністративних функцій. Згідно з умовою цей Секретаріат мав складатися з 8 секретарів, кандидатів представляла Ц. Рада на затвердження московському урядові з тим, що чотири з тих кандидатів мусіли обов'язково бути неукраїнцями!

Так, як бачимо, другий Універсал (16. 7. 1917) — це було вже стисле окреслення, зроблене в порозумінні з московським урядом, того, що належить уважати за „своє“ життя.

Наші еседеки, розуміючи, якою непопулярною буде ця угода, наказали своїм членам в Ген. Секр. зрезигнувати. Тоді сформували Генеральний Секретаріат есефи і головою став Д. Дорошенко (тоді був есефом). Однак він уклав таку угодовську „Деклярацію“, що навіть У. Ц. Р. не зважилася її затвердити та покликала формувати Ген. Секр. знова Винниченка.

Ще підчас другого Українського Військового Зїзду трьох його делегатів (що були членами Брацтва Самостійників і діяли з його доручення) в імені „військовиків-самостійників“ мали таємну розмову з Симоном Петлюрою, який був членом військового Генерального Комітету і Ген. Секр. Військових Справ. Самостійники знали, що не раз люди, закоштувавши влади, якої перед тим не хотіли, не хочуть її зректися. Тому думали досягнути таку метаморфозу, вклавши в руки автономістам повноту влади. Згадані делегати поставили С. Петлюрі таке питання: Чи У. Ц. Рада — коли б самостійники збройно опанували Київ і більші центри та передали владу в її руки — зважилася б проголосити самостійність України? По довгій розмові і кількох цілком виминаючих відповідях, С. Петлюра сказав, що він тої думки, що оскільки така б абсолютно неможлива річ сталася, то звичайно — так. (Про цю розмову подаємо за споминами публікованими в Літер. Науков. Вістнику за 1925 рік, це б то за життя С. Петлюри і присутнього при цій розмові В. Винниченка „премера“ Ген. Секр.). Ні один з них не заперечив правдивості того, що дає нам право уважати подане за річ безсумнівну. Зрештою, про це згадувалося також і в пресі.

Самостійники знали, що московська влада Керенського ще тримається лише силою інерції і не вставі поставити по-

важнішого опору, а тому плянували захопити владу в Києві, потім в протязі кількох днів опанувати Чернігів, Полтаву, Одесу, Катеринослав і Житомир і також по можливості інші міста. Маючи своїх законспірованих членів, або людей пов'язаних з членами Брацтва у відділах зв'язку московської армії, розміщених в Україні, а також — телеграфі, плянували перервання зв'язку і в разі потреби — висаження стратегічно важних мостів.

У. Ц. Р. мала б, погодившись з доконаним фактом, розпочати мирові переговори з німцями, які за тих умов охоче підписали б особливо користний мир і військовий союз проти Московщини, згідно з яким мали б почати проти неї військові операції вздовж цілого північного кордону України.

Які ж реальні сили мали „самостійники“? Сформований у Чернігові полк ім. П. Дорошенка, на підставі умови з московською військовою владою, згодився висилати стало по кілька сотень на німецький фронт, за що одержав касарні і зброю. Ще в червні цей полк вислав „на фронт“ через Київ пароплавом 1200 козаків полку з кількома старшинами і в день їх від'їзду одержав зброю. Висланих 1200 козаків, вивантажившись у Києві для перевантаження на залізницю, згідно з таємним наказом самостійників, затрималися в Києві, об'єдналися з раніше потайки організованими групами вояків-українців, приналежних до частин московської армії, і оголосили себе „Полком ім. гетьмана П. Полуботка“.

У Києві, як вже згадували, був свого часу, також самостійно сформований український полк ім. гетьмана Богдана Хмельницького (званий популярно „богданівцями“). Полк був сформований самостійниками, але автономісти, за посередництвом створеного ними Українського Військового Генерального Комітету, в рядах „організаційної“ та „реорганізаційної“ праці, обсадили його такими старшинами, які, переважаючи числом старшин-самостійників, зробили полк послухним волі У. Ц. Р. За те У. Ц. Рада добивалася від московської влади визнання того полку за легальний, обіцяючи за те, що полк в цілості, після того визнання, рушить на фронт. Ясно, що в цих обставинах поява в Києві „полку ім. Полуботка“ була великою прикрістю для автономістів і вони вживали героїчних зусиль, щоб намовити вояків розійтися по частинам, до яких вони належали. Але ті зусилля були марні.

Поза тими військовими одиницями на селах, з ініціативи „Брацтва Самостійників“, почала ширитися і набирати ве-

ликої сили своєрідна військова організація, яка звалася „Вільне Козацтво”. Селяни-українці, які всі здебільшого мали військовий вишкіл, творили самочинно по селах військові одиниці, організовані на стародавній козацький лад. „Вільні Козаки”, живучи по своїх хатах, відбували військові справи і були зорганізовані в сотні і курені, які об'єднувалися в Коші. На чолі стояли сотники, курінні отамани і кошові отамани.

Автономісти (У. Ц. Р.) дивилися зизом на цю організацію і разом з московськими демократами проти неї вели пропаганду, боячися цього „озброєного народу”, ширячи наклепи про „контрреволюційність” руху. Особливо зросла ворожість У. Ц. Р. до „Вільного Козацтва”, коли один з його організаторів — дід Шаповал, на селянському зїзді у Києві виступив з рішучим домаганням проголошення самостійности України та збройної боротьби за цю ідею. Після цього в пресі автономістів як і бували згадки про „Вільне Козацтво” — то лише негативні. Центром цього руху була Київщина. Особливо добре стояла справа на Звенигородщині. Певно грала тут певну роль і козацька кров та традиції й перекази, які жили в народі.

Самостійники, у зв'язку з II Універсалом, вирішили прискорити виступ, і вночі з 17 на 18 липня полк ім. Полуботка зайняв Київську цитаделю, розброїв московські старшинські школи, московські і донські козацькі (особливо ворожі українцям) частини, арештував московського коменданта „Київсько-Воєнної Округи” Аберучефа і цілий штаб київської військової округи, обсадив у місті поштові і телеграфічні уряди, банк, скарбницю, суд і міліцію. Крім того опановані були мости через Дніпро і арсенал.

Переворот був блискуче зорганізований і dokonаний блискуче, майже без спротиву. Жодних ексцесів чи надужить не було. У ранніх годинах Військовий Генеральний Комітет і У. Ц. Рада були повідомлені, що звільнена від московських окупантів столиця України чекає наказів Української Влади. Одночасно самостійники викликали до Києва відділи Вільного Козацтва. Штаб Коша Вільного Козацтва (керувник — Гризло) наказав відділам вільних козаків захопити на станції Цвітково московські потяги, що везли військо на фронт, відібрати у них зброю і рушати до Києва. „Вільні Козаки” захопили чотири військові потяги, розброїли москвинів і — забезпечившись

так навіть гарматами — рушили до Києва, щоб вразі потреби боронити його від московського наступу.

Нині можуть здаватися пляни самостійників трохи фантастичними, але вони такими не були. Слід собі нагадати, що як режим Миколи II, так і Керенського трималися лише силою інерції. Лютневий переворот у цілій московській імперії у тих умовах доконав властиво один полк у Петрограді. Пізніше жовтнева революція большевиків була доконана також дуже малими силами і то, стосуючи подібну ж „техніку“, що й самостійники. Коли ж прийняти під увагу, що самостійники мали до розпорядження, крім полку ім. гетьмана Полуботка, ще у Чернигові полк ім. гетьмана Дорошенка та пару десятків тисяч „Вільних Козаків“ і менші відділи в інших містах — то треба визнати, що справа виглядала цілком реально. Єдиною помилкою (якої не зробили ні організатори „лютневого перевороту“, ні Ленін) було те, що самостійники — замість взяти владу у свої власні руки — віддали її в руки автономістів. На своє виправдання можуть самостійники висунути лише нечисленність тих, які мусіли б керувати державою, і впливаючу з того конечність проголошення диктатури.

Тимчасом вранці Укр. Військовий Генеральний Комітет і Ц. Рада наказали „богданівцям“ перебрати в цілому місті варти від втомлених по безсонній ночі „полуботківців“, і після того, як це було зроблене — доконали ганебної зради: наказали „богданівцям“ звільнити всіх арештованих москвинів, віддати їм зброю, а самим вертати до касарень. Одночасно вислали автономісти телеграму московському урядові, в якій повідомляли про... „ліквідацію бешкету“ і передачу влади в „законні руки“.

Пів години пізніше „Вільні Козаки“ прибули в околиці Києва і тут довідалися про зрадливий вчинок У. Ц. Ради та одержали від самостійників наказа у звязку з новою ситуацією вертати назад. Вертаючи, на стації Городище зустріло Вільне Козацтво дальші потяги, якими поспішали відділи козацтва Звенигородщини не язиком, а зброєю здобувати державність.

Доконавши такого підлого вчинку, автономісти добилися відїзду „полуботківців“ на німецький фронт, паплюжачи їх одночасно у своїй пресі як „дезертирів“ і „боягузів“, що наче б то зі страху перед фронтом воліли „бешкетувати“ в Києві. Самостійники, щоб урятувати честь полку, наказали йому взяти участь у московському наступі („наступ

Керенського") і довести свою хоробрість, а після того негайно покинути чужий нам фронт. „Полуботківці" це виконали, і були відзначені в московському наказі Штаба Дієвої Армії за виняткову хоробрість. Після цього покинули фронт і вернули в запілля.

Звичайно, одна підлість тягне за собою другу, і тому автономісти в своїх виданнях, промовчуючи правду, до нині паплюжать славних „полуботківців", пишучи про них як про „бідних темних дезертирів і бандитів", або й наділюють „співчуттям", подібним до юдиного поцілунку, пишучи: „Нещасні „полуботківці" у незорганізованій... бунтарській формі зробили серйозний бешкет у Києві. Цей бешкет без особливих труднощів ліквідував Ген. Секретаріат, який не задумався серйозно над причинами його". (Христюк „Матеріяли до іст. укр. революції" т. I, ст. 107.)

Так роблять ті, що закидають націоналістам „брак етики і об'єктивізму"!

Для правильної оцінки вчинку У. Ц. Р. треба нагадати, що на цей же час припадає перший збройний виступ у московській столиці московських більшовиків, який хоч і не вдався, але виявив усю слабкість московської влади.

Зліквідувавши так спробу dokonання національної революції, У. Ц. Рада погодилася, щоб Ген. Секретаріат (міністерство) став органом московського уряду. У. Ц. Рада мала лише подавати кандидатів до цього органу і то мусіла на 8 ген. секретарів подавати 4 неукраїнців! „Влада" цієї нової „Малоросійської Колегії" мала поширюватися тільки на половину України (5 губерній), а У. Ц. Р. в подяку за цю московську ласку, поверталася фронтом уже не проти самих самостійників, але й проти тих автономістів, що без дозволу московських установчих зборів хотіли б здійснювати ту автономію.

Десять днів пізніше У. Ц. Р. в угоду москвинам вислала „богданівців" на фронт умирати за ворогів України, але москвини на першій же станції за Києвом (Пост Волинський) організували засідку, розставивши по обидва боки шляху відділи московських кирасирів і донських козаків, які з криком: „Ми вам покажем Україну" заатакували надходячий потяг, обстрілюючи його з кулеметів. Було 16 вбитих і дуже багато ранених. Цей бандитський напад викликав величезне обурення українських мас і ще зміцнив їх ненависть до москвинів.

Однак поступовання Ц. Ради не лише пригасило революційний запал українців, але й на багато зменшило авторитет самої У. Ц. Р. Обурення мас проти москвинів намагалися використати московські большевики, скеровуючи його як проти уряду Керенського, так і проти У. Ц. Ради.

Московський уряд у відповідь на другого Універсала видав 17. серпня свою „Інструкцію для Ген. Секретаріата Тимчасового Уряду на Україні”. Наші автономісти, замість організувати маси до боротьби за державність — ширили по селах і містах другий Універсал і ту інструкцію. Так автономістам вдалося пригасити національну революцію, а одночасно нашим есерам і есдекам своєю пропагандою соціальної революції вдалося викликати соціальну анархію і підготувати ґрунт для большевиків.

Практично та угода з московським урядом поза згаданими наслідками не дала нічого, бо хоча московська влада з кожним днем втрачала свій вплив на розвиток подій в імперії — поданих їй кандидатів на ген. секретарів вона затвердила щойно 14 вересня! Навіть наші автономісти бачили, що москвини з них глузують, але думали, як стверджує заступник голови У. Ц. Ради — Христюк, що... „не можна було так різко міняти свою позицію... не можна було кликати... до творення автономного життя без згоди і співробітництва з московським урядом.” („Мат. до іст. рев.” том I, ст. 118.) Такими „революціонерами з дозволу начальства” були наші соц.-революціонери! Мало того, наші автономісти скликають до Києва на 15 вересня „Зїзд народів московської імперії”, який мав би радити над перетворенням її у федеративну республіку. На Зїзд народи, які справді хотіли жити вільним суверенним життям і мали національно свідомий провід (фінляндці, поляки та інші), не захотіли прислати своїх представників. Зїзд, звичайно, не мав жодного значіння і викликав хиба численні карикатури в самостійницькому гумористичному журналі.

„Брацтво Самостійників” ще в липні творить контрольовану ним організацію „Союз Української Державности”, а також намагається в партіях автономістів творити фрондоючі течії, що штовхали б їх в бік самостійности. Серед українських есерів вдалося поширити ідею полагодження земельної справи не на імперських, тільки на Українських Установчих Зборах і створити течію „конфедералістів”, які домагалися зміни в есерівському програмі в дусі конечности боротьби не за перетворення імперії на федеративну державу,

тільки на конфедерацію держав. Поза тим за допомогою брошур і видань далі ширять серед мас самостійницькі ідеї, і ця пропаганда за допомогою друкованого слова (чисельність організації не грала в цьому випадкові ролі) не лишалася без сліду. Саме завдяки цій пропаганді делегати майже всіх З'їздів, як згідно свідчать і автономісти, і москвини, бували: настроєні самостійницьки.

Дальші селянські З'їзди домагалися від Ц. Ради рішучої політики, а тимчасом голова Ген. Секретаріату — Винниченко 23. X. виступив в українській та московській пресі з відкритим листом, в якому переконував маси, що „революція... знищила всякі підстави самостійництва... ми не змогли б мати економічної самостійності... не можемо відкинути й історичного та культурного зв'язку... думати його розірвати є непотрібною мрією." Це було 23 жовтня, а 7 листопада московські більшовики доконали перевороту! Вправді В. Винниченко, якого викликав уряд московський (Керенського) до Петрограду для зложення „пояснень” в справі підготовки до Українських Установчих Зборів, ще встиг (всупереч волі Третього Українського Військового З'їзду) поїхати до московської столиці, але вже ані московський уряд не встиг здійснити свого наміру й арештувати Винниченка, ані теж Винниченко не зміг знайти „свого” уряду!

Большевицький переворот змусив, однак, наших автономістів до активності. Величезна більшість їх або симпатизувала або була пов'язана з московськими „меншевистськими” партіями і тому поставилася до московської большевицької влади як до влади узурпаторів.

Ще перед большевицьким переворотом зібрався в Києві (2 листопада) Третій Український Військовий З'їзд.

Наші автономісти люблять покликатися на факт скликання Укр. Військов. Генер. Комітетом з'їздів як доказ того, що й автономісти дбали про організацію української армії.

Тому мусимо нагадати, що автономісти, щоб уникнути творення самочинно полків (які завжди мали революційний і то протимосковський настрій), від самого початку вели спільно з московським командуванням т. зв. „українізацію” де-яких корпусів московської армії. Українізація зводилася до того, що в такому корпусі, за наказом московської військової влади, залишалися лише люди українського походження, а місця, які займали люди іншого походження — заповнювалися перенесеними з інших частин українцями з походження. Такий отже „корпус” міг одержати 9/10 стар-

шин з прізвиськом на „енко” і на „ук”, які однак були обмосковлені до остатку, уважали себе „малоросами” і звичайно були далекі навіть від автономістів, бо цілий український (навіть тільки культурний) рух був їм чужий, а то й мало відомий. Вони хіба знали, що існують „малоросійські” побутові песи, що був поет — Шевченко і що щось пропагував Грушевський та кілька його однодумців. Частина москвинів уважала, що такі „українізовані” частини ліпше борються за московську імперію, бо не так піддаються большевицькій пропаганді (див. спомини ген. Скоропадського в „Хліборобській Україні”). Такої думки був згаданий автор, не іншої був і Винниченко, який признається до того у „Відродженню Нації” (стор. 129), пишучи: „Недержавні нації... хотіли... стримувати вояків на позиціях... патріотизм своєї землі, своєї нації міг здержати солдата на фронті... це була головна причина домагання реорганізації армії по національному принципу”. А на стор. 138 додає: „Центр. Рада цілком широко хотіла, щоб той вояк виконав свій обов'язок і пішов на фронт, а не лишався дома”.

Для наших автономістів українці були „недержавною нацією”, якої „любов до своєї землі” вони хотіли використати так, щоб обдурений ними вояк ставив на карту своє життя в інтересі власного ворога тільки тому, що той ворог виховав інтелігента на... домового пса, сторожа свого пана!

Нечисленні самостійники, лише використовуючи друкарські машини, могли розкривати очі українським масам, але цього було мало. Підстаршини і старшини приїздили на зїзди настроєні самостійницькі, але вправні в організованню мітингів і зборів автономісти спритно підсовували свої „резолюції”. На третьому Українському Військовому Зїзді, щоб змусити вояків більш одностайно голосувати, автономісти поділили їх ще на фракції, а потім проводили бажані їм ухвали. Ось початок одної з принятих на цьому Зїзді ухвал: „Відкидаючи потребу існування постійного війська і прямуючи до того, щоб воно було замінене народньою міліцією...”

На цьому ж Зїзді виступав від імені Союзу Української Державности — В. Отамановський, закликаючи боротися за відновлення української суверенної держави, і його кінцеві слова „Слава товаришам, які перші поляжуть в цій страшній боротьбі” — були нагороджені бурею оплесків.

Підчас тривання Зїзду надходить звістка про dokonаний 7 листопада в Московщині большевицький переворот. Біл-

шість діячів Ц. Ради, самозрозуміло, настроєна неприхильно до большевицьких ідей і тому не спішить визнавати московську владу, але в Києві московські большевицькі настроєні частини готуються до збройного порохунку з московськими відділами, вірними попередній владі. Під натиском членів Зїзду, який перетворюється тимчасово у військову частину, мусить Ц. Рада взяти участь у цих змаганнях. Дня 10-12 листопада йдуть бої між москвинами в Києві, в яких беруть участь члени зїзду і українські частини. Тоді вперше автономісти пішли за вказівками „представників народу” (які зрештою всі, з рушницями в руках, недвозначно виявлювали свої бажання в уличних боях). Українські частини (початково не виступаючи проти большевиків) билися з військами уряду Керенського і розбивши їх — змусили скласти зброю, після чого вислали їх на Дон.

Однак дня 16/XI у своїй відозві Ген. Секретаріят заперече „всі чутки і розмови про „сепаратизм”, про відірвання від Росії” як ... „контреволюційну пропаганду”, бо „Україна повинна зостатися в складі Федер. Рос. Республіки”. Але, з одного боку, члени зїзду домагаються чогось іншого, а з другого — большевицькі московські частини, згідно з одержаними інструкціями, починають готуватися до захоплення влади в Києві. Це змушує діячів Центр. Ради дня 20 листопада видати „III Універсал”, яким проклямується створення „Української Народньої Республіки”.

У цей момент „Росії” властиво не існувало: 1) на „зїзді народів Росії” не було створено жодного федерального уряду, 2) большевицький уряд ще не поширив своєї влади не тільки на цілу імперію, але й навіть на цілу Московщину і 3) ряд „країв” (провінцій імперії) відмовилися визнати большевицьку московську владу. А проте в згаданому Універсалі було: „Україна стає Українською Народньою Республікою ... не відділяючися від Росії й зберігаючи єдність її”. Далі 13 разів згадувалися в цьому „Універсалі” про „Росію” та збереження єдності з нею!

Тимчасом дня 6 грудня Ц. Рада (в якій тоді хоча не було майже самостійників — зате засідало багато представників тих чужинців, що скольонізували Україну, а саме москвинів, жидів, поляків, які всі були „меншевиками”) повідомила моск. большевицький уряд, що не визнає його за правний уряд для імперії і доручає Генер. Секретаріатові ... зайнятися організацією федерального імперського уряду. У звязку з цим московські большевики посилюють свою пропаганду

проти У. Ц. Ради, переліцитовуючи наших автономістів у демагогії, брехнях та інсинуаціях. Одночасно готуються їхні частини в Києві та околицях до захоплення влади. Це все змушує Ц. Раду 12 грудня розброїти ті московсько-більшевицькі частини. Підчас розбросня поранено чотирьох наших вояків і вбито одного. Таким чином щойно тепер влада в Києві переходить в українські руки, але... Центр. Рада наказує випустити на волю всіх заарештованих військовою владою московських большевицьких провідників.

У відповідь на розбросня — наказує дня 18 грудня московський уряд стримати висилку на Україну банкнотів. Це власне змушує Центр. Раду, покликаючися на те, що вже і перед тим магістрати міст практикували друкування тимчасових „грошей" (бо експедиція імперського уряду вже й за Керенського не працювала як слід) — випустити власні гроші. Завдяки цьому появляються українські банкноти в 100 карбованців. Тому, що наші автономісти запобігали ласки у „меншин", це б то зайд, які обсіли Україну, то на цих грошах були тексти крім українського — московський, жидівський і польський. Третій Універсал давав усім названим кольоністам „національно-територіяльну автономію", яка властиво майже незалежнювала їх від української влади. Природно, що ті „меншини" лише з партійно-тактичних міркувань (у звязку з небажанням визнавати большевицький уряд) ласкаво згодилися (з різними „застереженнями") підтримувати У. Ц. Раду, але... на заяві й скінчилося! Як-що вони в критичні дні й підтримували активно когось — то лише московських большевиків, а пізніше — кожную московську владу. Вони розуміли, що навіть часткове незалежнення українського народу суперечить інтересам тих, що живуть його коштом.

Щойно тепер починають наші автономісти оглядатися за... військом, тим військом, яке вони самі розкладали і дезорганізували. У звязку з цим Ц. Рада згоджується на засновання військової юнацької школи, яка мала б підготовлювати старшин для армії. Самостійники скеровують до неї майже всіх, відповідного віку, членів.

Тимчасом московський уряд наказує своїй київській експозитурі скликати до Києва на 17 грудня 1917 року „Всеукраїнський Зїзд Рад". Цей зїзд москвини скликали через свої партійні органи, сподіваючися, що на нього прибудуть головно ті москвини та жида, що були їхніми одиодумцями (далі поза Києвом були розташовані московські військові

частини, а робітництво в містах було здебільшого або не українське, або обмосковлене, не дурно ж на робітничому зїзді укр. есдеків було лише коло сотні делегатів). Укр. Ц. Рада у звязку з цим зїздом звертається із закликом до українського селянства, щоб воно прислало на нього від сел представників у такій же пропорції, в якій присилають московські військові частини. Москвини передбачали певно подібну можливість, і тому дня 18 грудня Московщина вислала ультиматум Україні, даючи 48 годин часу на відповідь. В цьому ультиматумі Москва: 1) Теоретично („в принципі“) визнає Українську Народню Республіку і навіть її „право“ відокремитися від „Росії“ або стати членом федерації. 2) Практично-ж — домагається, щоб Укр. Центр. Рада підпорядкувалася московському військовому командованню та вернула зброю розбросним московським (большев.) частинам. 3) Щоб не пропускала через свою територію жодних відділів ворожих большевикам. Вразі невиконання — оголошується війна „Українській Центральній Раді“.

З цього ультиматуму видно, що плянувалося на „Всеукраїнському Зїзді Советів“ обрати маріонетковий „уряд“ для України, який після відкинення Ц. Радою ультиматуму проголосив би, що наче б то „укр. нарід“ просить московську владу усунути „контреволюційну Ц. Раду“ і тим національній війні, черговому наїзду москвинів на Україну — надано б було вигляд „громадянської війни“. Московські війська („група Антонова“) були вже заздалегідь приготовані до нападу, і ще 10 грудня був затверджений московським урядом, опрацьований у військових колах, плян нападу на Україну „Антонова-Овсенка“.

Тимчасом на „зїзді рад“ не все пішло гладко, тому що українське селянство прислало своїх делегатів і на 2400 делегатів було московсько-большевицьких делегатів значно менше сотні (коло 70), це б то лише 3%.

Ультиматум московський викликав велике обурення, і організаторам зїзду довелося, покинувши зїзд, переїхати до Харкова, де під охороною стаціонанованих там частин московської армії й „обрали“ 26 грудня маріонетковий уряд для України (в якому майже не було українців з походження), і цей „вряд“ виконав своє призначення, звернувшись в імєні „України“ до Москви по... „допомогу“. Ціла московська інсценізація була надто „білими нитками“ шита і її характер був би всім ясний, якби не політичні кроки наших автономістів, що зробили все від них залежне, аби допомогти мо-

сквинам надати нападкові чужинців характер „громадянської війни“.

Московські війська фактично почали вже 17 грудня просуватися залізницею Сівськ-Бахмач, а дня 26/XII 1917 року перейшли укр. етнографічний кордон на Харківському напрямці і 28/XII 1917 зайняли Харків („визнав“ же Ленін сформований за його наказом уряд щойно 29/XII!).

І ось саме тоді Генер. Секретаріят випускає „Відозву до народів Росії“, в якій пригадує ще раз, як „усі разом боролися проти німців в окопах“, та звертається з такими мельодраматичними словами до наступаючих москвинів: „**Брати і товариші — робітники, солдати і селяни! Хіба ж ви оповістили війну революційній демократії України? Скажіть їм („Народнім Комісарям“ — Р. М.), що ви не порушите братньої згоди між Україною і всіма народами Росії... Спиніться, брати й товариші! Щоб ні одної краплі крові не пролилося в братовбивчій війні!**“

Москвини в цьому нападі спиралися на свої „п'яті кольони“ в Україні і на наступаючі війська, а тому могли (і то лише українцям) дурити голови, немов уся справа в „режимі“, немов іде громадянська боротьба з „урядом Центральної Ради“. Це не впливало на москвинів, на війська, бо ті наступали під гаслами: „дайш хлеб“, „дайш уголь“ і т. д. Українці ж не мали в Московщині (або серед московського війська) жодних „пятих кольон“ і не мали найменших шансів такою відозвою затримати бодай на пару хвилин хоча одного москвина і практично осягли лише одне: розкладали до решти свої полки, утворюючи вражіння, що йде не війна національна, а майже громадянська. Вояк вірячи цій відозві — не міг стріляти у „братів“ і „товаришів“ (оскільки він не був закукуріченим українським есером) і... проголошував „нейтральність“! Він міг битися з москвинами, що хочуть поневолити його батьківщину, але цю можливість усували автономісти, займаючи — замість позиції загнаного в кут вовка, який хоче дорого продати своє життя — позицію боязкого цуцика, що в обличчі небезпеки перекидається на спину, підгортає лапки і хвостика.

Дня 2 січня 1918 року виходить ще підписане Винниченком „Оповіднення Генер. Секретаріату в справі допомоги Московщині харчами“, в якому, між іншим, читаємо: „Правительство... знає, що великоруські робітники і селяни не вороги їм, а брати, що не великоруський нарід пішов на них війною...“ З того логічний висновок був такий: Як же стрі-

ляти до наступаючих? Адже ж вони, як запевняє сама „українська влада“, є „не вороги, а брати“! Як вбивати „брата“? Чи не ліпше вже пустити його, а потім якось йому зясувати помилковість його вчинку, чи зайвість приходу?

Самозрозуміло — українські полки один за другим оголошували свою „нейтральність“. Під проводом же С. Петлюри починає організовуватися з утікачів із зайнятої вже москвинами Слобожанщини „Кіш Гайдамаків“ для визволення Слобожанщини від „большевиків“.

Так наші автономісти в ті критичні дні допомогли Москві надати яскравому акту московської агресії вигляд „громадянської війни“. Характеристичним є також навязування автономістами „традиції“ не до козацьких військ Гетьманщини, навіть не до запорожців, лише... до гайдамаків.

Поза московсько-українським фронтом існував ще й „німецький фронт“, на якому віддавна німці заховувались цілком пасивно. На тому фронті ще були якісь українізовані частини, але У. Ц. Рада уважала б зрадою „Росії“ відкликання їх з фронту (хоча в тій ситуації з них могло не бути потіхи, з причин, про які була мова). Більше того, тому що моск. большевицький уряд розпочав з німцями переговори — Укр. Центр. Рада висилає до Берестя також і свою делегацію, щоб, як казав Винниченко в імені У. Ц. Ради: „коли знайде потреба, протиставитися проти соромних і недопустимих для Росії вчинків“. Щойно 9 січня була вислана нова делегація з ширшими уповноваженнями.

Московський наступ тимчасом, при слабому спротиві з українського боку, розвивається далі і виникає безпосередня загроза Києву. У зв'язку з цим самостійники пробують організувати залізничників-українців Києва та нечисленних українських робітників у відділі „Вільного Козацтва“, ведучи відповідну пропаганду як за посередництвом тих самостійників, які діяли в лавах партії наших автономістів, так і за допомогою організованої ще восени партії „соціалістів-самостійників“. В коші сільського „Вільного Козацтва Київщини“ (ідейний осередок — Звенигородщина) було тоді також не все гаразд.

Ще в жовтні був скликаний до Чигирина „Всеукраїнський З'їзд Вільного Козацтва“. Самостійники не мали тоді свого, з відповідним військовим стажем, провідника, і з цього скористався навіть не „автономіст“, а просто „малорос“ — ген. Скоропадський, який прибув на з'їзд з цілим своїм штабом і, не перебираючи в засобах, за допомогою демарогії, здо-

був собі популярність на зїзді, між іншим, урочисто клянучися, що віддасть всі свої мастки на підтримку козацького руху і відбудову української держави (ця клятва показала такою ж брехнею, як і всі пізніші заяви ген. Скоропадського, але йому вдалося дістатися в Наказні Отамани Вільного Козацтва). Саме наближалися вибори до Установчих Зборів, і Скоропадський спробував використати своє нове становище для агітації за списком ч. 16 (великих землевласників — здебільшого не українців). Це допомогло Вільному Козацтву пізнатися на Скоропадському і усунути його. Тому ж, що довідалося козацтво пізніше про якісь таємні зносини Гризла зі Скоропадським — усунули також Гризла зі становища кошового. Це все ослабило силу Вільного Козацтва і позбавило ініціативи.

З огляду на такий стан справи велике значіння мала ініціатива Є. Коновальця і групи наддністрянців, що приступили до організування Січових Стрільців з наддністрянців, що дісталися до Києва як полонені „австрійці“. Пощастило в тому короткому часі сформувати лише один курінь нормального складу (три сотні), в якому крім галичан було лише двох наддніпрянців (один з них — член Брацтва Самостійників). Але ці три сотні були військом у справжньому розумінні цього слова.

Більша частина Лівобережжя була вже зайнята москвинами.

До Києва прибули втікачі з Катеринослава, зайнятого ворогом, і мали 24 січня виступати перед У. Ц. Радою з описом подій. Самостійники вирішили використати цю нагоду, щоб примусити У. Ц. Раду проголосити самостійність.

Коли один з катеринославців закінчив драматичний опис московських знущань, прихильники самостійности, зібрані на галерії, число яких досягало тисячі, почали криком домогатися проголошення самостійности та оголошення війни Московщині. Тоді виступив Винниченко, який почав доводити konieczність удержування єдности з „рештою Росії“ та почав боронити москвинів. Обурені самостійники криком припинили його промову. Зднервований М. Грушевський апелював до присутніх, домагаючися „пошани до власного парламенту“. Та коли Винниченко спробував продовжувати промову — йому знова не дали говорити. Знервований М. Грушевський безуспішно намагався дзвінком відновити тишу і нарешті заявив, що змушений припинити засідання. В цьому моменті до салі ввійшов військовий відділ і старшина

„замельдував” голові Ц. Ради, що будинок „для того, щоб уможливити спокійне обмірковання справи і уложення акту проклямовання самостійности” — оточений військом, виходи замкнені, телефони перервані, а вихід до проголошення самостійности — заборонений.

Поза такою пресію з боку „самостійників” тоді ж У. Ц. Рада одержала від своєї делегації з Берестя повідомлення, що німці до формального проголошення самостійности відмовляються вести далші розмови. За таких обставин Ц. Рада по кількогадинній нараді „при закритих дверях” опрацювала текст IV Універсала, і проф. Грушевський коло другої години вночі дня 24 січня відчитав його в будинку Ц. Ради численним присутнім демонстрантам, які його ентузіастично зустріли.

Опис цієї демонстрації і дальших подій появився на другий день в українському часописі „Народня воля” і в московському „Кіевская мысль”. Інші часописи заховали глуху мовчанку. Певно в звязку з тим датовано було „IV Універсала” *неправильною* датою, а саме днем „9 січня 1918”, що відповідає 22 січня нового стилю. Знаючи вороже наставлення автономістів до ідеї відновлення української державности, мусимо припускати, що коли б не німецьке жадання, „демонстрація” самостійників була б не вплинула.

Хоча IV Універсал і проклямував самостійність, однак автономісти проголосили війну не Московщині, тільки „так званім большевикам і іншим напастникам” і таки при кінці заповіли, що „Українським Установчим Зборам належить рішити про федеративний звязок з народніми республіками бувшої Росії”. Коли додамо, що до тих „Установчих Зборів” Ц. Рада провела на виборах есерівську більшість, ця кінцева заввага набирає не аби-якого значіння і вказує, що автономісти мали намір ще раз обдурити український нарід*).

*) Вимушеність і нещирість IV Універсалу доводить не лише те, що політичні партії, з яких в основному складалася У. Н. Рада, всі були проти самостійности, але ще більше те, що найбільш впливові з них і кілька місяців по проголошенні IV Універсалу ще не хотіли стати на ґрунт самостійництва. Партія соціалістів-федералістів на свому Зізді 10-12 травня 1918 року ухвалила: «Політичні обставини... висунули ідею самостійности Української Держави. Рахуючись з новими реальними умовами життя, партія признає державність». Українські есдеки на пятому конгресі партії (дня 10/V) по довгих і бурхливих дебатах ухвалюють „уважати при данних обставинах, що лише обстоюваня самостійности України... може дати забезпечення нац.-культурного і соц.-економічного розвитку пролетаріяту”.

Мусимо відмітити, що сам розвиток подій, перебіг революції в московській імперії, стихійний націоналізм український та інстинкт самозбереження мас — усе пхало до проголошення самостійности. Тому ті „мудрі” політики, які, між іншим, посуджували самостійників у цілком нереальному, смішному мрійництві, у фантазованні на тему нездійсненої самостійности — таки мусіли самі проголосити її, давши так свідоцтво власного політичного анальфабетизму. Лише, на жаль, це проголошення не було наслідком прозріння, усвідомлення політики — ні! Воно було вимушене: а) доктринерським (ідеологічним) негуванням большевизму (не тому, що московський, а тому, що большевизм), б) бажанням далі грати якусь роль і с) konieczністю рятувати власне життя.

Але тимчасом протягом майже року революції, до 24. I. 1918 року, себто до IV Універсалу, невиразність, хитання і т. ін. пригасили первісний запал молоді сільського та мійського активу, а „праця” в армії інструкторів і делегатів Ц. Ради, поруч з шаленою агітацією комуністів — до щенту розкладає українські військові частини.

Але і на такий Універсал відповіли москвини повстанням у Києві. В Києві був військовий арсенал, величезна більшість працівників якого складалася з москвинів. Отже ці москвини, маючи до своєї диспозиції зброю й амуніцію, повстали проти української влади і звернулися до Ц. Ради 25 січня 1918 року з ультимативним домаганням до 12 год. дня передати всю владу „Совету робочих і солдатських депутатів” Києва (який, звичайно, любісінько собі існував), а також розброїти Січових Стрільців і Полуботківців. У разі невиконання заповідали обстріл міста з гармат. На чолі повстання стояв москвин: Андрей Іванов.

Укр. Ц. Рада в наслідок своєї впертої доктринерсько-москвофільської політики майже не мала війська. Полк ім. гетьмана Богдана Хмельницького, який на початках мав до 15 тисяч вояків — внаслідок „усвідомлювання” розбігся майже цілком і не було навіть кому вартувати величезне

Нарешті найчисленніша партія в У. Ц. Раді — есерівська, на своєму зїзді 13-16 травня розкололася і „ліві”, опанувавши зїзд, викинули „правих” яко... „державників” (!), а після того оформили „визнання” самостійности як... визнання докананого факту. „Обставили” приймалися під увагу всіма трьома партіями так: 1) не було з ким „федеруватися”, бо в Московщині панували ті „большевики”, від яких названі партії шукали оборони у німців, і 2) присутність німецьких військ унеможлиблювала творення всяких „всеросійських” урядів чи центрів.

майно полку, яке тому і передали Січовим Стрільцям. Кіш слобідських гайдамаків („червоні і чорні гайдамаки”) в кількості коло 500 вояків під проводом С. Петлюри боронив підступів до Києва (стація Гребінка). В полтавському напрямці було вислано також дві сотні січових стрільців.

Таким чином здійснилось палке бажання наших автономістів: Україна справді не мала жодного сталого війська!

Проти арсенальців могли виступити лише: одна сотня Січових Стрільців, „нещасні несвідомі бандити і дезертири” — це б то полк ім. гетьмана Полуботка (у сильно зменшеному стані в наслідок політики автономістів), який лишався вірним до кінця, і „вільні козаки” Києва, яких провідник — інж. Ковенко, був призначений комендантом міста. У Києві оголошено стан облоги. Урядовцям укр. міністерств дано дозвіл, зі збереженням посад, вступати охотниками до названих частин. Так розпочалися бої в столиці України.

Поза названими частинами в Києві була ще військова юнацька школа, яка ще недавно почала навчання, та студенти-українці Києва (в тому багато середньошкільників), які сформували „Студентський Курінь”. Одні й другі скеровані в бахмачському напрямці на ст. Крути.

Самозрозуміло — те військо не встані було ліквідувати повстання арсенальців і утримувати в руках місто, якого більшість мешканців складалося з чужинців, якими Московщина кольонізувала Україну і яких, звичайно, жодними „національно-персональними автономіями” не можливо обернути в приятелів того народу, якого землю вони загарбали і коштом якого жили. Довелося по кількох днях боїв, підчас котрих втрачено було більшу частину міста, викликати з фронту гайдамаків С. Петлюри, лишаючи таким чином фронт отвором. Відділ під особистим проводом С. Петлюри здобув атакою з 3 на 4 лютого арсенал (убито більше 300 москвинів і приблизно стільки ж взято в полон), і таким чином було ліквідоване місцеве московське повстання.

Але тимчасом до Києва надійшли, змусивши оборонців відступити (юнацька школа) або перебивши („Студентський Курінь”), добірні частини, яким не могла противставити наша молодь нічого крім ентузіязму і любови до України. Ті московські частини, забезпечені важкою артилерією, склалися з відділів петроградської, виборзької та московської „червоної гвардії” під проводом полковника Муравйова. Крім того Москва кинула на Київ коло 2000 морців балтій-

ської фльоти. Московське і жидівське населення Києва оголосило свою „неутральність“, а фактично допомагало активно ворогам. Дня 4 лютого москвини зайняли Дарницю і почали обстріл міста з важких гармат.

Однак Київ не піддався, а продовжував завзято боронитися.

Щойно 9 лютого 1918 року по 10-тих днях боротьби залишили Київ його нечисленні оборонці, відходячи на Житомир. Тут слід відмітити, що ця героїчна оборона була в основному ведена тими самостійницькими силами, які не піддалися пропаганді автономістів. Самі ж автономісти підчас обстрілів Києва, замість боронити його від ворога, ... палко дебатували над введенням восьмигодинного дня праці.

На стінах міста, зайнятого москвинами, появилася наказ ч. 14, підписаний полк. Муравйовим, в якому виразно було сказано: „цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях своїх багнетів“.

Ці вистарчаючо ясні слова підтверджувалися ще шаленим терором (людей без суду вбивали московські вояки на вулицях і де трапилося), який був скерований не проти якоїсь „партії“, тільки проти українців взагалі. Тоді замордовано було коло 5.000 душ. Один із зрадників (Затонський) сам розповідав у своїх спогадах про те, як його мало не розстріляли на вулиці тільки тому, що знайшли у нього посвідку українською мовою. Врятував цього „Юду“ лише лист з особистим підписом Леніна, якого знайшли серед його паперів.

З початком боїв у Києві вислав генерал П. Скоропадський на Звенигородщину Різниченка з дорученням вплинути на Вільне Козацтво так, щоб воно не рушило на допомогу Києву, і підготувати ґрунт для того, щоб ті „прості серцем“ українські патріоти допомогли йому захопити владу. Різниченко, як свідчить Тютюнник у своїх спогадах в Л. Н. В., не захотів того зробити, але „Вільне Козацтво“ з причин нами поданих не рушило своєчасно на допомогу Києву. Кіш „Вільного Козацтва“ нараховував до 20 тисяч, це б то на багато перевищав числом кількість оборонців Києва. Про вартість цього нашого війська як бойової сили маємо свідцтво коменданта інвазійної московської армії Муравйова, який у своєму інтерв'ю в „Ізвестіях“ признав: „Особливо дався в знаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі так зв. „Вільного Козацтва“. Ця організація не тільки не допустила

нашої влади в повіт, а навпаки сама перейшла до наступу, чим зробила чималу шкоду нашим військам”.

Додамо: самі пп. Скоропадський і Моркотун переховувалися як приватні особи, невідомі нікому, на тій же Звенигородщині!

Подані факти цілковито виключають усяку можливість розглядати національну українсько-московську війну 1918-го року як якусь фазу „громадянської війни”, бо наведені факти доводять, що спроби викликати громадянську війну не вдалися, хоч і пробували це зробити чужинці (в першу чергу москвини і обмосковлені жиди), і що остаточно довелося вислати з Московщини московські війська, які, опанувавши зброєю (це б то — підбивши) Україну, накинули їй маріонетковий „уряд”, в якого складі був лише зниклий відсоток українців з походження.

Москвинам, звичайно, визнання цього є не лише не користне, але й небезпечне, бо воно усуває ґрунт з-під ніг новітнього москвофільства. Тому всі урядові видання на опанованій нині Україні говорять всупереч правді лише про „громадянську війну”. Такі ж погляди, крім колишніх автономістів, ширять серед еміграції виховані в ССРСР новітні москвофіли (напр., „Енци. Українознавства”), і в цьому ж переконують західню науку московська „біла” еміграція і москвофільська частина „нашої” еміграції.

В рямцях цієї москвофільської концепції слід розглядати і провідну думку праць (тут не раз цитованих) Винниченка, Христюка, Ісаака Мазепи, М. Шаповала, Феденка та інш., які, з одного боку, намагалися перекинути відповідальність за поразку зі себе на українські народні маси, а з другого — висувають „концепцію”, що єдиною „помилкою” їхньою (У.Ц.Р.) є, що вони в ділянці соціальної не були такі ж скрайні й радикальні, як московські большевики. Це остаточно було б тільки тоді імовірно, коли б проти У.Ц.Ради билися захоплені большевицькими гаслами українські селянські маси і коли б ці маси усунули У. Ц. Раду. Тимчасом ці українські маси або були більшими ворогами окупантів-москвинів за згаданих авторів („Вільне Козацтво”), або заховували до У. Ц. Ради „прихильний неутралітет”. Чому ж не боролися У. Ц. Ради?

Кожна тверезо думаюча людина, на підставі поданого матеріялу, мусить прийти до висновку, що власне наші автономісти зробили все можливе, що б ті маси заховувалися неутрально. Можуть народні маси (того чи іншого народу)

битися з напастниками за незалежність своєї країни, але не можуть перетворитися в партійних доктринерів, що жертвуватимуть життям за... „другий і пів" Інтернаціонал — проти „третього", за особи і методи, якими мають наче б то одні й другі прямувати до тої ж мети.

Залишивши 9 лютого Київ, наші автономісти — члени У.Ц. Ради і генер. секретарі та інші діячі — звичайно, не мали вже часу на те, щоб направити всі свої помилки (зрештою, де-яких з них вони ще досі не усвідомили собі), бо з ними відійшло не більше 2.000 вояків, втомлених і дуже часто — невправних і невишколених. (Порівняймо ці дві тисячі, з яких було певно $\frac{3}{4}$ самостійників, що стали до боротьби після 10-місячної „усвідомлюючої" роботи наших „свідомих" вчених автономістів, у співвідношенню їх до 30-ти мільйонів українців, з тими 30 тисячами, які виступили з гетьманом Мазепою в обороні української самостійності у співвідношенню з 15 разів меншим населенням України того часу!)

У нас звикли вважати прихід німців в Україну з підписанням Берестейського миру. Це, звичайно, ще одна антинаукова вигадка автономістів. Адже ж такий же мир у тому ж Бересті підписали й москвини, а проте туди німці не прийшли. Ця вигадка шириться автономістами, щоб приховати свою справжню роллю і в цій справі, але об'єктивні числа і факти викривають правду.

Отже в Бересті був підписаний Україною винятково для неї користний мир з осередніми державами дня 9 березня 1918 року. Німеччина, Австрія, Угорщина, Болгарія і Туреччина визнали суверенність української держави в її етнографічних кордонах (Галичина і Буковина, які належали до Австро-Угорщини — мали одержати автономію як окремі коронні краї; від Криму на німецьке здивовання і від Кубані — наші автономісти відмовилися). Згідно з тою умовою Україна зобов'язалася продати Німеччині й Австро-Угорщині певну означену кількість збіжжя та інших харчів узамін за німецькі промислові вироби.

Московщина, що також підписала мир з Центральними Державами, на підставі одного з пунктів мирової умови зобов'язалася, визнаючи незалежність України, вивести свої війська. Однак Московщина мала намір свої війська, що оперували на Україні, підпорядкувати маріонетковому урядові і так обминути умову.

Це були основні пункти берестейського миру. Самозрозуміло, жодного вмаршу німецьких військ не тільки не

передбачалося, але навпаки — передбачався відхід німецької та австрійської армії поза межі України.

Але хто не хотів мати во ім'я „чистоти доктрини” і з огляду на закоханість у московській демократії власної армії — той мусив... просити чужі армії про „рятунок”! Автономісти глузували з самостійників за їхню „непоступовість” і „антинауковість” поглядів, автономісти робили надлюдські зусилля, щоб не допустити створення власної армії, і тому тепер вони не мали змоги затриматися навіть у Житомирі, бо... мали вже менше двох тисяч вояків. Затримавшись на два дні — вони мусіли тікати до Сарн під тиском московських відділів, які наступали з півночі і зі сходу, спираючися на розкидані по Україні московські частини та чужинецьке населення міст. Тікали під захист німців, що тоді стояли по лінії Ковеля.

І в Сарнах автономісти дня 12 лютого звернулися до Німеччини з проханням про військову допомогу і то — негайну. Діячі Ц. Ради хотіли, щоб Центральні Держави дали їм ті свої частини, які склалися з українців (австрійські).

Звичайно, німці не могли на це пристати, бо ті частини були на італійському фронті і перекинути їх в потрібному (дуже короткому часі) без шкоди для фронту не було можливо. Німці запропонували тоді українцям, що Німеччина кине свої війська на Москву та Петербург, змушуючи таким чином москвинів очистити Україну. Наші автономісти, які певно на дні серця уважали Московщину своєю ширшою „батьківщиною”, як свідчить Христюк: „з обуренням” відкинули ту німецьку пропозицію і погодилися... на вступ німецьких військ в Україну!

Була підписана цілком окрема умова про військову допомогу, і тоді німецькі та австрійські війська, українські січові стрільці, а також дві у блискавичному темпі сформовані дивізії з бувших полонених вояків-українців, так зв. „дивізії синьожупанників” і одна „сірожупанників” — рушили в наступ і вже 1 березня 1918 року здобули знова Київ.

Щойно в другій половині лютого, коли вже почався німецький наступ, почали вперше поважно думати наші автономісти про потребу організації української армії і почали дбати про цю справу. На їхнє „виправдання” слід сказати, що за нових обставин ті політичні представництва т. зв. „менших” (це б то москвинів і жидів), які ще місяць тому й чути не хотіли про жодну українську державність — тепер

на чолі з Рафесом (лідер „Бунду”) дуже дбали про скрупулятне зберігання державної суверенності, бо... бо така лінія була в істоті речі лінією протинімецькою і вела до захитання добрих відносин з німцями. За цих обставин — меншини вже хотіли створення укр. війська.

У Кисві голова Ц. Ради М. Грушевський подав до преси „інтерв’ю” в справі німецької допомоги, яке в досить примітивний спосіб пояснювало події і... було далеке від правди. Так, напр., в ньому було таке твердження: „В німецьких колах було здавна бажання, щоб Україна відокремилася в самостійну сильну державу. Вони уважали це користним для Німеччини”. Тимчасом, на жаль, це була вигадка, і до нині німецькі політики такої думки не засвоїли*), а кілька окремих таборів для полонених українців були створені завдяки заходам українських послів у австрійському парламенті та Союзу Визволення України, відділ же Січових Стрільців був також лише певною „концесією” для наддністрянців. Вправді, незорієнтовані у наших внутрішніх відносинах, такі представники політичної австрійської думки, як граф Чернін, після підписання мирової умови почали припускати, що матимуть в Україні „дужого і поважного союзника”.

Ця думка була не цілком помилковою, бо хоча вже „вісі терміни минули”, але ще й тоді можна було створити міцну українську державу — тільки для того треба було цілком інакше думати, як думали діячі У. Ц. Ради.

Розміщені по домах заможних людей міст України німецькі старшини стали об’єктом вмілої і впертої московської пропаганди. Наші ж автономісти лише давали для тої пропаганди стало свіжий матеріал. Голодуюча в наслідок блокади Німеччина потребувала хліба. Тимчасом У. Ц. Рада (її есерівська більшість) завзято намагалася доконати соціальної революцію.

Саме весною, в розпалі хліборобських робіт, ухвалила У. Ц. Рада закон про скасування приватної власності на землю. Наслідком того хлібороб, знаючи, що буде новий розподіл землі, але не знаючи, коли, якої, де і скільки землі йому приділять, кому дістанеться його земля і чи зможе він практично зібрати врожай із засіяної площі, має тенденцію засіяти стільки — скільки є необхідне для власного

*) Окремі прихильники з числа інтелектуалістів — справи не мінють.

вжитку, а тим самим ставить під знак запитання можливість доставити Німеччині обіцяний хліб.

Земельний закон порушував інтереси навіть селянина-середняка та фіксував за москвинами й чужинцями захоплені протягом 200 років землі (оскільки вони були дрібними власниками, а таких було дуже багато).

Під впливом землевласників (найчастіше -- не українців) німці починають підтримувати звірські розправи збройних відділів, організованих приватно дідичами, які найчастіше звать себе „гайдамаками”. Далі починає німецька влада втручатися в справу обробки землі і тогорічного засіву. Врешті фельдмаршал Айхгорн видає 25. IV. свій наказ про порядок засіву землі і збору врожаю. Це брутальне втручання у внутрішні українські справи безперечно було подиктоване бажанням забезпечити виконання Берестейської умови щодо доставки хліба. Наказ німецького командування викликає в першу чергу ряд інтерпеляцій від... меншин, а зокрема виступає на засіданні У.Ц. Ради в ролі палкого оборонця суверенності України той самий жид Рафес, якого зненавиділи українці за його антиукраїнські виступи в Ц. Раді в обороні „єдності Росії” ще до приходу німців.

Розагітовані наші автономісти 26. IV. виступають з драстичним протестом проти німецького поступовання, в якому домагаються „негайного усунення контрреволюційних генералів” і погрожують організацією повстання проти німців!

У пресі появлюється відповідь фельдм. Айхгорна, в якій він подає мотиви, які змусили його лише того року вмішатися в цю справу і... заявляє, що про його намір був своєчасно попереджений і не протестував голова Ради Міністрів -- есер Голубович. Міністр Голубович ніде й ніколи не заперечив цих слів!

Цей факт дає багато до думання, поруч з другим опублікованим в Л. Н. В. за 1925 р. фактом, а саме, що міністр внутрішніх справ Ткаченко, як і міністр військових справ Жуковський знали*) три тижні раніше про підготовку „гетьманського” перевороту за участю Скоропадського і можливою підтримкою німців, а проте -- не вживали жодних заходів, щоб його ударемнити.

Безперечно, німці пильнували власних інтересів, так, як це їм здавалося ліпше, і ніколи не були якимись україно-

*) завдяки інформаціям самостійників.

філами, але так само не підлягає сумніву, що коли б Центр. Рада провадила іншу політику, а її міністри дбали про мінімальний контакт з німецьким командуванням — могло б не статися того всього, що погім сталося.

Що над загостренням відносин працювали й москвини, а зокрема ліві, близькі до большевиків течії — це також не підлягає сумніву, а доказом хоча може бути те, що пізніше dokonав успішного замаху на фельдмаршала Айхгорна — московський лівий есер. Ліві ж есери були в тісному контакті з большевиками.

Дня 26. IV. dokonують німці (і то в порозумінні з українським військовим міністерством!) розбрення дивізії „синьожупаників”. Автономістам не подобалися антисоціалістичні переконання старшин і воєків цієї дивізії та їхній націоналізм. Так автономісти знову самі нищать власні сили.

Є певні підстави думати, що „Брацтво Самостійників” також плянувало переворот і встановлення гетьманської форми влади, лише, звичайно, мало цілком іншого кандидата, а не Скоропадського, і на інші сили хотіло опиратися.

До згаданих попереду непорозумінь доходить ще й по дитячому зорганізоване міністрами Центр. Ради викрадення і ув'язнення жида Доброго, пов'язаного з німецькими господарськими органами.

Всі ці справи улегшують московським (антисоціалістичним) угрупованням, які використовували обмосковлених цілком дідичів — нащадків усяких Кочубеїв і т. п., а також нечисленні обмосковлені елементи із заможних хуторян-українців, зорганізувати в порозумінні з німецькими військовими силами переворот. Тому, що створена на еміграції партія т. зв. „гетьманців” використовує широко неосвідомленість тих елементів, з яких вона вербує своїх членів, та несумлінність де-яких з числа колишніх „хліборобів-демократів” і фальшує історичну правду, мусимо з'ясувати тут, хто саме і як „обрав” Скоропадського на „гетьмана”.

Отже, треба собі з'ясувати, що за тих часів існувало дві цілком різних партії з де-що подібними назвами, а саме: 1) „Союз Земельних Собственников” (організований ще перед революцією московськими діячами правішими за кадетів, монархістами, за згодою царської влади), який в 1917 році, в разі потреби, виступав і під українською назвою „Союзу Хліборобів-власників”, і 2) „Союз українських хліборобів-

демократів", (організований підчас революції*) відомим українським діячем і патріотом, дідичем з Лубенщини — Шеметом, за участю В. Липинського і ще де-кого), який був організацією антисоціалістичною, демократичною і не менше „українською” за хоч би організацію автономістів-федералістів. „Українські хлібороби-демократи” стояли на ґрунті творення української державности. У. Ц. Рада не допустила до свого складу представників від цієї партії.

Отже подібність між тими партіями зводилась до того, що одна і друга звалися „союзом хліборобів”, але перша була організацією монархичною, керованою москвинами, а друга демократичною і складалася і була керована українцями.

Московська організація, що звала себе „хліборобами” лише в пропагандових виданнях для українців, на зїзді, що „обрав” Скоропадського, підбрала собі таку президію, що і без попередніх пояснень ясно, що це за організація.

Головував на цьому зїзді колишній московський губернатор Бесарабії — М. Воронович (ворог українського руху), а до президії належали: князь Голіцин (москвин-україножер, один з великих землевласників-„колонізаторів”), П. Александров (москв.), Сас-Тисовські (поляк), Бродський (жид), Людвік Людвікович Лютц і т. д.

В наслідок збігу обставин дня 29. IV. відбувалося в Києві два окремих зїзди двох названих партій, при чому українська партія не була втаємничена в плянований переворот і щойно підчас нарад хтось з її членів приніс звістку про „обрання” ген. Скоропадського, наслідком якої була ухвала вислати кількох членів зїзду для перевірення чутки і одержання інформації. Перевороту ж доконала керована москвинами партія „хліборобів-власників” у той спосіб, що на зїзді, який відбувався в будинку цирку, оповістили члени президії, що пропонують зїздові встановити „тверду владу”, обравши „гетьманом” Павла Скоропадського, колишнього генерала московської царської армії, по революції коменданта „українізованого” корпусу, якого патріотизм хотів використати Скоропадський, як сам до того признається в своїх „Споми-

*) На зїзді в Лубнях 29. VI. 1917 року була заснована „Українська Хліборобська Демократична Партія”, у жовтні 1917 року пише для неї В. Липинський програму партії, а 25 березня 1918 року зїзд її в Лубнях обирає делегацію з 200 душ, яка приїздить до У. Ц. Ради добиватися скасування земельного закону і переведення в більш нормальних умовах виборів до Укр. Установчих Зборів.

нах", для добра „Росії“, Наказного Отамана коша „Вільного Козацтва“, усунутого остатнім за москвофільство. Зїзд послушно на те згодився, а так безправно „обраного“ гетьмана оточив прибувший туди о 2 год. дня відділ (500 душ!) московських офіцерів, зорганізованих заздалегідь і озброєних німцями *).

Цей „гетьман“ негайно оповістив про своє „обрання“ спеціальною „Грамотою“ і „Законом про тимчасовий державний устрій України“. Перекладали їх з московського оригіналу люди далекі навіть від українського культурного руху і тому там є мова про „Отamana Ради Міністрів“ та повно доказів незнання укр. літературної мови.

Так в Києві наче б то було дві укр. влади: У. Ц. Рада і гетьман Скоропадський, але такий стан тривав лише протягом одного дня. Дня 28. IV. ввечері відділ німців під командою якогось лейтенанта вривається до будинку Ц. Ради і, перервавши засідання, арештує кількох міністрів та переводить особистий трус **). Другого дня ще ухвалює Центр. Рада Конституцію У. Н. Р., але мусить припинити свою діяльність на домагання німців. Це засідання відбулося під охороною відділів Січових Стрільців, яких московські офіцери не наважились заатакувати, обмежуючись до стрільня вгору.

Німці заявляють, що вони наче б то не втручаються до внутрішніх справ, але не допустять до жодних збройних сутичок у місті. З цєю наче б то метою вони оточують касарні укр. Січових Стрільців і домагаються складення зброї. Січові Стрільці, навязавши контакт з діячами Центр. Ради, запитують: чи мають вони ставити опір? Члени уряду

*) Варто зазначити, що п. Христюк (Заступник Голови У. Ц. Ради), який прекрасно розрізняв обидві партії, фальшуючи минуле, в своїх „Матер. до істор. революції“ пише: „Німецькі генерали, використавши українських хліборобів-кулаків, яких саме привів до Києва Шемет з Донцвим прохати у німців заступництва від „сваволі“ У. Ц. Ради — проголосили... Скоропадського „гетьманом всієї України“ (т. I. ст. 174). Тимчасом як Шемет, так і ще більше Донцов не брали в перевороті Скоропадського жодної участі, переворот був зорганізований „українськими“ москвинами, у великій мірі з мотивів національних, і лише тому, що селянство наше виразно хотіло відновлення української державности і німці тоді не погодилися б на явну підтримку москвинів — мусіли надати йому назверх „національний“ укр. характер.

***) З цілковитою гідністю заховався підчас цього тусу лише проф. Грушевський, відмовившись на домагання лейтенанта встати і підняти догори руки.

дають заперечуючу відповідь, і тому Січові Стрільці піддаються.

На цьому властиво закінчується період У.Ц.Ради, діячі якої ще пробували добитися порозуміння з німецьким послом у Києві, заявляючи, що може Ц. Рада взяти інший політичний курс, але одержують коротку відповідь: „zu spät“ („запізно“).

Однак картина була б не повна і тому фальшива, коли б ми не згадали, що: 1) Ц. Рада по повероті з Житомира організувала досить швидко ряд військових одиниць з українців, які з власної охоти вступали до війська, і ті частини відзначалися не раз у боях з московськими військами, які відходячи ставили поважний опір (зокрема вславилася молода українська армія під Ромоданом).

2) Можливо, не без впливу московських соціалістів Центральна Рада змінила своє відношення до справи Криму і дала тайний наказ Запоріжській Дивізії, якою командував Натієв, а „душею“ — був от. Болбочан (українець з Бесарабщини), випередити німців і зайняти раніше Крим. Згідно з німецько-українською умовою військового майна належало тому, хто його фактично здобув, отже — здобуваючи Крим — здобували українські війська величезне військово майно.

Запоріжська дивізія була під впливами самостійників, Болбочана уважали втасмичені за кандидата в гетьмани (року 1919 з наказу самостійників він мав за допомогою війська змінити напрямок політики і його розстріляла уенерівська влада, яка складалася переважно з соціалістів, (про що буде мова на властивому місці).

Запоріжську Дивізію підчас її просування на Крим пробували, оточивши, затримати німецькі війська, покликаючи на те, що Ц. Рада заперечила скеровання цієї частини на Крим. Запоріжці однак вирішили зі зброєю в руках вирватися з оточення і ультимативно зажадали вільного проходу. Тоді німецькі військові кола, уважаючи здобуття Перекопу, дбайливо укріпленого московською большевицькою армією (12 ліній бетонованих заколів, кільчасті загороди, кулеметні гнізда і артилерія), за цілковито неможливе без допомоги важкої артилерії — наказали звільнити шлях для Дивізії.

„Запорожці“ рушили вперед і відкрили невмирущою славою молоду українську армію, здобуваючи бравурною атакою кінноти всі московські укріплення і чонгарського моста! Тим самим здобули запорожці Крим, а разом з тим спри-

чинились до того, що чорноморська (імперська) військова фльота — щоб не стати здобиччю німців — підняла українські прапори.

3) Було властиво дуже багато зроблено за Ц. Ради в ділянці освіти: українізовано народні школи, відкрито багато українських середніх шкіл, відкрито Український Народній Університет і опрацьовувано пляни відкриття двох українських університетів. Слід однак зазначити, що українізація народніх шкіл мала майже стихійний характер, а українські гімназії організувало і відкривало з власної ініціативи само населення, лише за підтримкою Ц. Ради.

Успіхи і виняткова відвага новоповставших полків і дивізій доводить, що коли б перед покликанням німців наші автономісти не займалися „поборюванням мілітаризму і шовінізму“, а лише просто прихильно ставилися до творення української армії — не треба би було кликати німців.

Закінчивши короткий опис періоду другої У. Ц. Ради, за котрий несе цілковиту відповідальність наша москвофільська демократично-соціалістична інтелігенція, мусимо розглянути ті причини поразки, які подає на своє виправдання ця інтелігенція, та вказати справжню причину, чому український нарід не використав тої виняткової нагоди, яку давала московська революція, тим більше, що ті ж причини можуть, коли їх не усунути, ударемнити всяку нову спробу.

Історики і мемуаристи автономістів твердять:

1. Соціалістично-демократична інтелігенція заслуговує не на осуд — тільки на пошану, бо ліпших наслідків тоді досягнути було неможливо з причин: а) темноти і національної та політичної несвідомости здебільшого малописьменних або неписьменних народніх мас, б) відсутности інших українських суспільних клас і станів крім малоосвіченого селянства („буржуазія“, землевласники, купці, міщани, урядовці і велика частина робітництва — були не українці), в) відсутности взагалі будь-яких українських угруповань, більш „державницьки“ настроєних за діячів У. Ц. Ради, і

2. демократично-соціалістична інтелігенція коли й заслуговує на де-який осуд — то хіба за те, що була ще занадто націоналістична, а оскільки мова про соціяльну політику — не рішуча, що й використали московські большевики, вириваючи у Ц. Ради ініціативу.

Чи можемо погодитися з поданими твердженнями?

Аргумент „а” є цілковито не переконуючий. Ми стало підкреслювали несвідомість і малоосвіченість селянства та української частини робітництва (наслідок кольоніальної моск. політики), але ми ж звертали увагу на їх малу або й цілком зnikomу обмосковленість. Українське селянство — це була майже „*tabula rasa*” в розумінні політичному, але воно зате мало вроджену антипатію до „кацапів” і пекуче бажання збільшити кількість посіданої землі. Тільки тому, що наші інтелігенти захоплювалися соціалізмом — вони завзято роздували „спрагу землі”, прищеплюючи чужі масам соціалістичні ідеї. Тому ж, що наші автономісти були москвофілами-драгоманівцями, вони гасили антипатію до москвинів, поборювали націоналістичні настрої і штовхали маси замість до національної, до соціальної революції. Звичайно — вони при тому намагалися в межах української провінції „Росії” затримати за собою керівництво. Щоб робити навпаки — мусіли б вони ще до революції цілковито духово унезалежитися і — враховуючи досвід несфальшованої історії та виходячи тільки з потреб власної нації — виробити справді власний програм.

Лише за цієї передумови могла б наша інтелігенція зясувати масам, що то в інтересі селянина-українця є, здобувши незалежність, відібрати назад у всіх чужинців (як від великих землевласників, так і від дрібних) загарбану ними підчас неволі нашу землю і як ці відібрані у чужинців землі, так і ті, що були в українських руках (в тому і селянських) — правильно і справедливо розподілити, віддаючи їх на власність українцям-хліборобам, одночасно усталюючи максимальну норму мастку (напр., 25 десятин) і мінімальну. Продаж землі дозволений був би лише в цих межах.

Легко можна б було з олівцем у руках довести, що таке полагодження земельної справи дало б справді селянинові-українцеві збільшення посівної землі мало не на 35%, це б то багато більше, чим будь-яка „соціалізація”. Мало того, земля стала б справжньою власністю селянина, а не такою, як, напр., є „власністю” мешканців міста — міський трамвай.

Українцеві-робітникові могла б за згаданої передумови наша інтелігенція вказати, що поскільки фабрики належать чужинцям-грабіжникам, або спільникам грабіжників — постільки, здобувши суверенність, українці повинні були б їх, базуючись на засадах націоналізму (без будь-якого соціалізму), конфіскувати на користь держави. Нечисленні промисловці й землевласники українського походження з певністю

(в наслідок обмосковлення) були б підчас рішальної боротьби в таборі ворогів-чужинців, а тому — згідно з принципами націоналізму — їхня власність також підлягла б конфіскації. Українському робітникові можна було б зясувати, що власна держава гарантує йому і тільки йому (а не робітникам-чужинцям) участь у керуванні фабриками шляхом поступової передачі акцій і організації виробництва на засаді „акційної”.

Не беремося тут розгортати націоналістичного програму в ділянці соціальної — це не є темою цієї праці. Нашим завданням було лише звернути увагу на те, що наш інтелігент міг допомогти нашим працюючим масам здобути багато більше за всякого „соціаліста” (в тому і за большевика) і мав змогу повести ці маси за собою тим більше, що поскільки у нас не було „общини” — таке полагодження хоч би земельної справи було більш близьке і звичне. Єдиною перешкодою було... обмосковлення і цілковита залежність від московської політичної думки наших „автономістів”, яка не давала розуміти, що працюючим масам потрібний не „соціалізм”, тільки справедливий поділ плодів праці. Те ж обмосковлення й було причиною, що вони, а не хтось інший, завзято переконували народні маси, немов самостійність є непотрібна і шкідлива, своя армія — зайва, натомість вчили ті маси уважати центральною справою — класову боротьбу, національні ж інтереси трактувати як другорядні.

А щоб націоналізм не ширився серед молоді, вони запевняли: а) немов націоналісти це „відсталі” люди, яким головне хочеться вдягти всіх в український національний одяг та взагалі завести „етнографічні пережитки” і в) немов усі погляди самостійників є такі ж перестарілі, як перестарілим і смішним було думати в 1917 році — „в добу скасування всіх армій” -- творити, „всупереч поступу і духу часу”, якусь українську армію, або „на порозі доби скасування всіх держав” — мріяти про... „власну державу”.

Нехай читач стане на місці того селянина чи вояка, який вичитав із самостійницької брошурки, що його ворогом є московський нарід і треба визволяти Україну й відновити державу предків, пішов шукати „своїх” і почув від українців-автономістів, що самостійности потребують лише класові вороги, замасковані „буржуї”, і що треба їх не слухати, бо московські селяни і робітники є його приятелями, є його союзниками і треба боротися не за якусь потрібну для буржуїв „державу”, тільки за соціалізм, до якого найкращий

шлях знають Грушевський, Винниченко та інші і який можна досягнути лише в тісній спілці з москвинами.

Коли т а к „усвідомленому” селянинові московський большевик каже, що й п. Грушевський, як власник 8-поверхового будинку в Києві, і „буржуй” Винниченко рівнож є замаскованими ворогами народу, які для того тільки не хочуть підпорядкуватися Леніну, щоб у л е г ш и т и „буржуям” перемогу і загнuzдати поріжнених „працюючих”, то, об’єктивно думаючи, мусимо признати, що пропаганда автономістів підготувала на 70% свідомість селянина до сприймання пропаганди московських большевиків і що той, хто почав думати поданими категоріями — буде „нейтральним” (хіба би став „партійцем-фанатиком” і з партійного фанатизму бився проти „чужої партії”).

Зі сказаного ясно, що аргумент „а” не має жодної вартости і що власне наші автономісти підчас московського наступу в січні 1918 року „жали” те, що самі вперто і фанатично „сіяли” протягом майже року.

Аргумент „б” рівнож не можемо брати поважно.

Не заперечуємо, що український нарід у московській неволі втратив ті впливові верстви, бо... став народом кольоніальним.

Ми знаємо, що, напр., у виборах до мійської ради Києва всі українські партії разом здобули лише одну п’яту голосів, і уважаємо це нормальним на тлі всього поданого в нашій історії про період від 1709 року. Але не можемо забувати, що підчас тих виборів і московські большевики здобули всюди подібну або й більш зnikomу меншість.

Усі перелічені суспільні верстви були заклятими ворогами тих же большевиків, а проте це їм не перешкодило захопити владу в свої руки і організувати державу без допомоги тих верств. З цього висновок, що коли б українська інтелігенція (нечисленна, як і большевицька інтелігенція) хотіла будувати свою державу, хотіла і вміла до цього мобілізувати маси, які самі рвалися початково в цьому напрямці, і, замість дискредитувати ідею самостійности, вела за неї рішучу боротьбу — вона б могла, так як і большевики, здобути перемогу. На перешкоді, отже, в дійсности стояв не брак частини суспільних верств, а знова лише і тільки... москвофільство.

Спростосувати аргумент „в” не потребуємо, бо він опертий на фальшованню правди, яке є очевидним для читача.

Твердження ж тих, котрі хотіли би переліцитувати большевиків, є смішні, бо ж „переліцитовання” соціалістичними гаслами гасел большевицьких — доведених до остаточних, абсурдних меж — не було можливе. Тільки націоналістичний програм міг дати щось інше, ліпше і певніше, але власне цю можливість і заперечує та течія автономістів-соціалістів.

Таким чином події періоду У. Ц. Ради доводять, що для успіху або поразки в революційній боротьбі має рішачу роллю світоглядова „підготовка” тих, хто хоче виступити на історичну арену. Шкідливі для інтересів українського народу погляди обмосковленої інтелігенції були основною причиною поразки.

Справа навіть була не в тому, щоб негайно „проголосити” самостійність, а в тому, щоб уважати її головною своєю метою, щоб почати боротьбу за її здійснення, а не вживати всіх можливих засобів для компромітації самої навіть ідеї самостійності. Справа була в тому, щоб в московському народі, поки не замкнеться його в його етнографічних межах, бачити ворога нашого, а не „брата” і „товариша”. Обставини, логіка життя змусили проголосити самостійність, але вже після того, коли ті, хто її проголошував, встигли зруйнувати, дезорганізувати всі сили, на які вона могла спиратися.

Отже виною наших автономістів є, що вони поборювали все те, що треба було підтримувати і розвивати, що вони згідно з драгоманівською москвофільською наукою уважали ворогом лише режим і бачили в московському народі свого союзника і приятеля і тим керувалися в своєму поступованні. Таке розуміння московсько-українських відносин завжди даватиме такі ж трагічні наслідки для українського народу, яких найбільший героїзм і самопосягання не зможуть відвернути, як не відвернула їх в 1918 році смерть студентів наших під Крутами і смерть багатьох патріотів, що полягли тоді в боротьбі з одвічним ворогом. Не думасмо перечити заслуг діячів У. Ц. Ради в ширенні і культивованні українського слова, пісні, в намаганні дати народові школу в рідній мові й підняти культурний рівень і навіть добрих намірів, які змушували їх ширити скарлатілу в умовах московської неволі, „куцу” національну свідомість, але ті всі заслуги через помилки і шкідливу діяльність в основній справі не тільки не дали сподіваних наслідків, а ще й (посередньо) спричинились до тим більших спізнених жертв і величезного ослаблення українського народу.

Б. Павло Скоропадський.

Щоб правильно зрозуміти і безсторонньо оцінити усі зик-заки політики періоду, очолюваного генер. Скоропадським, мусимо звернути увагу на міркування, якими керувалися німці в своїй „українській” політиці.

Прийшовши на Україну, німецькі військові й політичні кола щойно на місці почали намагатися зясувати собі співвідношення сил і зорієнтуватися в обставинах. Німецьке старшицтво, як ми вже казали, розміщене було по приватних мешканнях кращих домів і тим самим відразу ввійшло в контакт з окупантами України, кольтонізаторами, які після подій 1917 року і проголошення самостійности стали всі завзятими московськими патріотами, зрікаючися всяких „децентралістичних” тенденцій. Серед цих верств було багато людей, що добре володіли німецькою мовою, або й таких, що мали ще давніше серед німців добрих знайомих, а то й приятелів. Вони почали не лише при столі та інших зустрічах, але навіть в меморіялах „інформувати” німців, доводячи їм, що „жодної” України не було й немає, і що немає українського народу, що докола не дурно ж вони чують московську мову і що „Україна” — це щось таке, як „Баварія” або „Вюртемберг”. Завзятий ворог українців — московський аристократ, герцог Г. Лейхтенбергскій, сам признається у своїх „Воспомінаніях аб Україне” з тих часів: „Я звернув:я до коменданта німецької армії, принца Лсопольда Баварського, з яким я був не тільки в добрих, але і в родинних стосунках, і попередив його, що треба стеретися містифікації, бо в дійсности ж не існує жодного „українського народу”, який бажав би „відділятися” від Росії. Я звернув увагу на те, що між москвином і українцем (в оригіналі „вслікоросом і малоросом”) різниця не більша, ніж між прусаком і баварцем. А тому слід енергійно діяти і суворо. Далі я вказував, що уважаю „Україну” лише за переходовий етап, яким можна би почати воскресення єдиної, великої Росії”. Такі інформації мали німці від людей, яких знали, такі ж від знайомих пань і дівчат, такі ж від власників ресторацій, кавярень, готелів і крамниць, такі ж „з місць” — це б то від дідичів, маетки котрих надавалися до стаціонування штабів і т. д. Діячі У. Ц. Р., зокрема — міністри (переважно студенти або молоді люди селянського походження), не тільки, виходячи зі своїх ортодоксальних соціалістичних вірувань, не бажали мати з „буржуазією й бюрократією” нічого спільного, але вони й не розуміли величезної ролі товариських

стосунків, знайомостей і особистих звязків. Зрештою — вони здебільшого ніколи не бували у „вищому товаристві”, не знали його звичаїв, почували себе вони в ньому ніяково (або як льокай, який сів на стільці з дозволу пана, або як санхюльт, який веде „аристократа”, щоб почепити на лихтаря), до цього всього треба додати, що ті наші політичні діячі не знали добре майже жодної західньо-європейської мови.

Наслідки такого стану річей не важко передбачити.

Чому ж німці в такому випадкові не перекреслили свої „української” орієнтації?

Відповідь проста: німці вели важку війну і не могли собі дозволити на жодні посушення, які б міг використати ворог. Отже вони: 1) бачили відвагу в бою нечисленних українських військових частин і тому не легковажили можливого ворога; 2) знали, що без будь-якої чужої допомоги все ж таки в процесі революції виникла „Україна”, а не „Росія”, що за „Україну” голосували селянські маси, що вони підписали з нею мир, отже, що, не зважаючи ні на які „інформації”, були десь якісь „сили”, яких вони не хотіли в часі війни дразнити; 3) в Німеччині ліві німецькі угруповання не раз атакували в парламентах імперський уряд за „антидемократичну, імперіалістичну й реакційну політику” — отже треба було так заховуватися в Україні, щоб не давати матеріялу тим течіям для інтерпеляцій та всяких утруднень; і 4) увчжали, щоб не дати матеріялу для англійської пропаганди, яка (аж ніяк не співчуваючи українцям) не проминула б нагоди оскаржити німців у брутальному гнобленні народів, ламанню умов, підтримуванню чорної реакції й „грабованню союзних держав”, а така пропаганда могла би знова викликати різні несподівані комплікації в таких союзних державах, як Туреччина чи Болгарія.

Наведені причини пояснюють, чому німці — навіть відвернувшись від „української концепції” і взявши орієнтацію на москвинів, — не могли того зробити явно, лише мусіли зберігати аж до кінця війни „українські” лаштунки, вдавати свою „льояльність” до чужого „демократичного” устрою і суверенітету, що, звичайно, не перешкоджало за цими „лаштунками” вести цілком іншу політику. Доводилося також рахуватися з настроями австрійських підданих — західніх українців, яких — щоб не скомплікувати Австрії її внутрішньої політики — треба було спритно дурити (цим пояснюється, що міг Скоропадський вислати всюди в характері „послів Української Держави” — москвинів, але до Відня — мусив послати українця).

Все тут сказане прекрасно розуміли також московські політичні діячі і тому — пропонуючи німцям dokonання перевороту й обіцяючи за те йти в усьому за німецькими вказівками — зобов'язувались дбайливо зберегати „лаштунки“. Німці вправді вагалися, побоюючись ускладнень (реакція селянських мас), і тому пробували поладити справу компромісово за допомогою есефів. Наші есефи були „випробуваними автономістами“, не були ворогами „Росії“, і тому німецькі політики думали серед них знайти „гетьмана“ і використати їх як „поміст“ для поступового переходу до співпраці з московськими колами. Однак есефи не лише не зважилися „зрозуміти“ німецькі натяки, але й після вже dokonаного Скоропадським „перевороту“ — так довго вагалися дати згоду на зформування коаліційного міністерства або участь в ньому, що німці встигли ствердити пасивне захоплення селянства до перевороту і — ствердивши це — вже не потребували есефів. Характеристичним є, що соціалістичні партії У. Ц. Р., такі „принципові“ в соціальних питаннях перед тим, у ті критичні дні намовляли есефів і хліборобів-демократів взятися формувати уряд, даючи тим доказ своєї наївності і нерозуміння характеру та цілей перевороту. Вони не розуміли, що коли б українці згодилися зформувати уряд Скоропадського — то це в жодному випадкові не змінило б бігу подій. Той „уряд“ був потрібний лише для декоразії, протягом короткого часу, а тоді прийшли б таки ті ж московські і взагалі колонізаторські кола, бо цілий „переворот“ не був ділом Скоропадського, лише тих московських сил, які стояли за ним, які домовилися з німцями і які зробили той переворот, щоб відновити своє пануюче становище на Україні і перетворити Україну в імперську провінцію, а не щоб терпіти, хоча й москвофільську, але все ж таки українську владу есефів.

Предки Павла Скоропадського походили з родини „гетьмана“ Івана Скоропадського, що, зрадивши Україну, виконав роль подібну до тої, яку мав виконати і його неfortunний нащадок — „генерал світи Його Величності“ (московського царя) — „Павел Петрович Скоропадській“.

У своїх „Спогадах“, написаних для замилювання очей українцям на еміграції — безперечно ще перед опублікуванням їх у „Хліборобській Україні“ дбайливо переглянутих його одюдумцями — мусить визнати генерал Скоропадський, що він „ніколи не приймав участі в новітньому українському русі“ і, довідавшись з московського часопису про першу

(по революції) українську демонстрацію, вирішив, що вона є наслідком „роботи ворогів з метою завести розбрат в нашому (московському Р. М.) тилу“. Коли його адютант „Черницькі“ доводив, що український рух може відіграти велику роль, Скоропадський пояснив собі його слова просто тим, що „Черницькі, як поляк, був таємним ворогом Росії“. Коли ж йому в липні 1917 року український комісар Скрипчинський, за згодою московського головнокомандуючого Гутора, запропонував зайнятися „українізацією“ 24-го корпусу імперської армії, яким він командував, — ген. Скоропадський, як він сам пише, „відповів майже негативно“ і зайнявся цією справою лише тоді, коли москвин і завзятий московський патріот — генерал Духонін взявся намовляти його це зробити, бо, мовляв, українізовані частини краще зберігають дисципліну і тому можна їх вжити для боротьби за „Росію“, а генерал Корнілов (з тих же міркувань) наказав йому українізувати корпус. Корнілов сказав: „Головне війна. Все, що може збільшити нашу силу, ми повинні використовувати. Що ж до Української Ради, то пізніше ми це все розберем“. „Після цього“, пише генер. Скоропадський, „я поїхав українізувати корпус для добра і перемоги Росії“ („Хліборобська Україна“, кн. VII).

Москвини чудово знали (і знають), ким був під оглядом національно-політичним ген. Скоропадський, і спинили свій вибір не без причин. Ось що про нього пишуть москвини, що були його особистими знайомими або приятелями:

герц. Г. Лейхтенбергскій: „Сам Скоропадський під натиском німців був позбавлений можливості відверто заявити, що незалежність України треватиме лише до хвилини, поки в Росії не створиться дійсний уряд.“ („Воспомінанія об Украинѣ“.)

ген. Денікін: „В грамоті“ (про федерацію) — сказав гетьман В. Маркову — „я ясно сказав те, що хотів, але не міг раніше. Я писав Ніколаю Ніколаєвічу... Його особа повинна поєднати всіх нас генералів, бо ми лишень сваримось. Коли він зробиться... правителем, я з радістю й без вагання передам йому цілу свою владу.“ („Очеркі русской смуты“.)

Атаман Війська Донського — Краснов наводить такі слова Скоропадського: „Я, флігельадютант та генерал світи Його Величності, не можу бути щирим українцем і говорити про вільну Україну.“ („Воспомінанія“)

Знаючи його, москвини йому довіряли і в 1917—18 роках, і тепер, тому вже підчас виборів до „Укр. Установчих Збо-

рів" організація великих землевласників (не українців, ворожа українському рухові) у списку своїх кандидатів вмістила ген. Скоропадського"). У 1918 році висунули московські колонізатори України його на роль маріонеткового „гетьмана", щоб він використовував Україну як базу для відновлення московської імперії. Нарешті вже на еміграції московський „Національний Союз Нової Покоління" у своєму правильнику боротьби з українським рухом писав: „Єдиного гетьмана Скоропадського забороняється поборювати... бо Скоропадський не є українцем, по культурі й психології він московський державник".

Отже Скоропадського свідомо висунули ворожі українському народові сили як вірного яничара, знаючи, що він охоче і щиро здійснюватиме їхні пляни.

Звичайно, т. зв. „вибори" мали остільки неповажний характер, що сам Скоропадський не відважився на них покликатися, і тому в його „Грамоті" з 29. IV. 1918 року читаємо: „Я... постановив взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Отсею грамотою я оголошую себе гетьманом усієї України".

Перший „отаман міністрів" Устимович виявив нездатність утворити будь-який кабінет. Його заступив М. Василенко— член московської партії кадетів.

Перший кабінет міністрів складався з москвинів і інших колонізаторів України та кількох „малоросів". За політичною приналежністю на дванадцять „членів уряду" було 7 моск. кадетів, 2 моск. „октябристів" (правіша за кадетську партію аграріїв) і 3 „безпартійних". З них усіх було 8 неукраїнців, ворогів укр. руху, і 4 „малоросів", які, звичайно, ставилися до цілого укр. руху вороже.

Не дивно, отже, що українська інтелігенція, починаючи від автономістів і кінчаючи на самостійниках, поставилася до т. зв. гетьмана цілком вороже. Особливо це торкається самостійників.

„Брацтво Самостійників", звичайно, ще перед переворотом було проти Скоропадського і тому поінформувало міністрів У. Ц. Ради про плянований захват. Звичайно, ані німці, ані тим більше московські партії жодної надії на можливість співпраці з контрольованою членами „Брацтва" партією Соціал.-Самостійників не мали. Було публічною таємницею, що „Соц.-Самостійники" є такими ж соціалістами, як і „соція-

*) Українізований корпус (24) так поставився до того, що мусив Скоропадський уступити з нього.

лісти-федералісти", отже на перешкоді стояла не „соціалістичність" її, а тільки — „самостійництво".

Партія Соц. Самостійників видавала свій орган журнального типу — „Самостійник". Кілька днів по „гетьманському" перевороті появилось чергове число „Самостійника". Це число мало справді сенсаційний вигляд і перевершило все досі бачене. Воно мало 32 сторінки журнального великого формату, на котрих красувались лише заголовки на тлі білих сторінок! З заголовків (виразно скерованих проти московського „гетьмана") легко можна було здогадатися, чому цензура Скоропадського, цензура „самостійної України", так „випрала" цього „Самостійника". Це однак був „знак часу", який давав змогу передбачати, що вістря політики цього „гетьмана" буде скероване власне проти українських державників і патріотів.

Але цього мало, власне лише та селянська українська сила, яка повстала під впливом самостійників і яка й далі перебувала під більшими чи меншими самостійницькими впливами -- у ці пам'ятні дні чинно зареагувала, даючи тим доказ, що націоналізм є єдиною силою, яка може боронити Україну як від червоної, так і білої Москви. Говоримо тут про „Вільне Козацтво" Звенигородщини.

Ще на початку лютого 1918 року обрано було Кошовим „Вільного Козацтва" Юрка Тютюнника, який у своїх споминах про ті часи розповідає, що як тільки вернулась з німцями до Києва У. Ц. Рада -- негайно ж видала наказа про розформування ненавистного їй „Вільного Козацтва". Козаки не послухались, а У. Ц. Р. не встигла зважатись на більш рішучі заходи. Як дійшла звістка, що в Києві ген. Скоропадський захопив владу, „Вільні Козаки" хотіли йти вибивати його з Києва. Тютюннику з трудом вдалося стримати їх від цього кроку. Тоді „Вільні Козаки" зробили симуляцію грабункового нападу на склади зброї і чотири ночі возили зброю та ховали її по селах. Так „зникли" 10.000 рушниць, 43 кулемети, 2 гармати і... панцирник. Скоропадський після цього зараз же прислав на Звенигородщину карні відділи, зложені з московських офіцерів. Як свідчить Ю. Тютюнник, ці відділи, як це й личить москвинам, катували в нелюдський спосіб людей, гвалтували дівчат і жінок та грабували все, що бачили.

З огляду на німців Ю. Тютюнник був проти оборонної акції і негайно поїхав до Києва, щоб особисто побачити Скоропадського і добитися негайного виведення москвинів-банди-

тів зі Звенигородщини. Про ментальність цих грабіжників свідчать слова коменданта одного з тих відділів, який, не знаючи, ким є Тютюнник, повчав його: „Ведь это не люди, это скоти. Чем больше их мучиш - тем больше тебя узажают”.

Поки чогось добився Тютюнник — москвини далі збиткувалися над людьми, і „Вільне Козацтво” — не витерпівши наруги — вхопилось за шаблі. Під Лисянкою знищили вони до ноги московські банди, прислані Скоропадським, і почали широко закрені операції проти Звенигородської німецької та московської залоги. Ю. Тютюннику, що саме під цю пору вернув назад з нічим, казав із запалом той сам дід Шаповал, який на селянському зїзді домагався проголошення самостійности: „Зметем усю кацапню. Не оборонять і німці. А Скоропаду під Метикову греблю пустимо” (під нею за Коліївщини топили гайдамаки ворогів України).

Та ще не надійшов час для скинення генерала Скоропадського, і сили самого Вільного Козацтва були надто малі у порівнанні з озброєною до зубів німецькою армією. Виступ був, звичайно, передчасним, але важним є те, що коли наші автономісти, а в першу чергу соціалісти-революціонери обмежувалися до паперових протестів з причин соціальних і ні про яку боротьбу навіть не думали — Вільне Козацтво поставило стихійний опір, підкреслюючи виразно національний момент у боротьбі і показуючи, що в українських жилах ще не перестала кружляти козацька кров.

По довгих лише боях вдалося нарешті підвезеним німецьким дивізіям утопити в крові цей стихійний спротив українського народу.

Тимчасом у Києві починається „творча праця”, починається енергійна „реорганізація” урядового апарату як в міністерствах, так і на місцях. Персональний склад більшости міністерств (крім міністерства освіти і міністерства закордонних справ) -- міняється поступово на московський. Міняються також керовники адміністративного апарату. Столичним отаманом (комендантом) призначає Скоропадський генерала Ханукова (москвина), губерніяльним Київським старостою (губернатором) запеклого ворога українців І. Чарторижского (був підчас війни губернатором окупованої москвинами Тернопільщини), харківським губерніяльним старостою ген. П. Залеского, який „української мови не признавал, как нововеденіє нікому не нужно” („Донская Летопись” ч. 3), харківським повітовим старостою Плещеева, волин-

ським губерн. старостою — Андро, Катеринославським Чернікова, Чернигівським старостою — Малахова і т. д. Директором департаменту державної варті (поліції) став П. Акерман. На чолі „Особливого Відділу” при штабі „гетьмана” поставлено московського охранника — Буслова. І такий був цілий адміністраційний апарат. Іншим він, звичайно, бути й не міг, бо Скоропадський був московським ставлеником і таких же мав міністрів. Ось найбільш відомі міністри Скоропадського: Г. Афанасьєф (ворог усього українського, москвин родом з Уфи), Ю. Вагнер (обмосковлений німець, що підписав протест проти укр. руху професорів Київської Політехніки ще в 1917 році, що був опублікований у „Киевляніні” ч. 181), М. Василенко (редактор московського часопису „Кієвскіє отклікі”, заступник міністра в уряді Керенського, член московської партії кадетів, типовий „землячок”, який підтримував московське шкільництво і спиновав розвиток українського), С. Гербель (царський губернатор харківський, а потім міністр земельних справ, москвин, завзятий ворог українців), С. Гутнік (обмосковлений жид з Одеси, член московської партії кадетів, біржовий спекулянт і ворог української культури), С. Завадські (московський патріот по переконанням і прихильник „єдиної неделімої”), Зіньковський (малорос), Кістяковський (московський державник, що себе počував москвином), В. Колокольцев (москвин, завзятий ворог цілого українського народу), Кіяніцин (москвин-україножер), Ф. Лизогуб (яничар, počував себе малоросом), А. Ржепецькі (обмосковлений поляк, член московської партії „кадетів” і ворог українського народу), В. Рейнбот (москвин, ворог українців), О. Рогоза (яничар, ворог українського руху і культури), О. Романов (московський патріот), М. Чубинський (московський патріот, хоч немосковського роду і завзятий ворог українського відродження) і т. д.

Про пляни і політику Скоропадського дуже багато говорить склад „українських” посольств напр., в Берліні (це б то в столиці держави, від якої залежав напрямок політики на Україні): посол — барон ф. Штайгель, радник посольства — Іванов, секретар — Ланін і подібна решта складу посольства.

„Дипломат” Скоропадського Могилянський (висланий до Парижу) дає таку характеристику міністрам „українцям”: „Хоча в першому кабінеті й появилися Василенко й Чубинський — близькі українським кругам своїм минулим, то вони були за тих часів представниками партії народньої сво-

боди (кадетів Р. М.), в якій рядах навіть справа федерації була більше ніж сумнівною для більшості членів”.

Ті кола, котрі висунули ген. Скоропадського, були тисячами ниток пов'язані з тими московськими колами, які ще перед революцією керували московською імперією. Ці зв'язки були як родинного характеру, так і особистого та ділового. Адже ж перевороту доконали ті „кольонізаторські” кола московської імперії, які, кажучи словами Т. Шевченка, „Україну правили” у тісному контакті і за підтримкою саме тих „столичних” імперських „адміністраторів” і бюрократів. Отже немає нічого дивного в тому, що вони почали стягати за допомогою українського представництва в Москві і німецького посольства усіх тих представників старої московської імперії з цілої московської большевицької держави. Усунені за облавок московського державного корабля моск. комуністами „великості” — масою зіздилися, заливаючи українські міста і тягнучи за собою своїх приятелів. „Нова Рада” (орган есефів) писала: „І раптом Київ загубив своє обличчя... і тепер не розбереш, чи це Київ, чи філія Москви. Москва і Петроград абсолютно заповнили Київ”; а „Робітнича Газета” містить статтю В. Винниченка, в якій читаємо: „Як висохлі з голоду, люті, пекучі блощиці, сунуть і обсіпають нас ці виборні, кваліфіковані екземпляри найчорнішої реакції... З кожним днем росте до нас любов наших любих, милих братів — руських... Вони тисячами кидають свій край, свою батьківщину, міняють прізвиська, щоб тільки добратися до України”.

Ми свідомі того, що коли б так заливали Україну Плеханови, Чернови „і спілка”, то Винниченко „не помічав би” того так виразно, але факт лишається фактом — москвини заливали українські міста і заповнювали українські установи за активною допомогою п. Скоропадського. І це не якісь „перебільшені” спостереження українців, бо і відомий московський патріот, ген. Черячукін, пише: „Гетьман широко відчинив двері гостинності всім тим, хто не сприяв відірванню України від Росії, хто уважав відірвання України від Росії за акт державної зради” („Донская Летопись”).

Самозрозуміло, мало є стягнути таку величезну кількість людей — треба ще забезпечити їм добре існування. Власне з цією метою і засновано було ряд „державних” установ, обсаджувано цим московським елементом як ті новоповсталі, так і усі існуючі установи та підтримувано творення чисто московських організацій. Так, напр., створено було „Україн-

ський Сенат", який на внесок „міністра юстиції" Романова про вживання в сенаті московської мови як мови державної, по бурхливих дебатах (було іменовано для маскування також кількох сенаторів-українців) — ухвалив складати протоколи засідань сенату двома мовами: московською і українською. Звичайно, більшість senatorів не знали і знати не хотіли мови української, думаючи так, як думав ворог українського руху сенатор Лашкар'єв, і послуговувалися лише мовою московською.

Таке вороже наставлення навіть в справі мови (якою можна було за тих умов у московському інтересі навіть поступитися) є зрозуміле, коли ми нагадаємо собі ненависть оскаженілого московського кольтонізатора України до народу, якого він скреслив з мапи, викреслив із числа живих народів землі і думав, що має вже лише „робочу худобу", яку можна спокійно вживати, і цей „скот" раптом наважився скинути кайдани і пробувати влаштувати вільне життя! Ця московська зненависть до жертви, яка вирвалася з московських пазурів, переносилась і на українську мову. Той сам „Союз Хлеборобов-Собственників", який висунув на кін політичного життя ген. Скоропадського, у серпні 1918 року подав міністру внутрішніх справ т. зв. „Записку о русском языке", в якій домагався „атмененія введеного революційним правітельством галиційско-латінскаво языка, некультурнаво і чуждаво для України".

Але, повторюємо, москвини працювали тоді над реалізацією значно важливіших справ, ніж справа вживання тої чи іншої мови. Першим завданням була організація московської збройної сили. Тут перед Скоропадським скомплікована політична ситуація висувала спеціальні вимоги. Треба було, виконуючи німецькі директиви, вдавати, що „гетьман" дбає про організацію української збройної сили, творення якої однак аж ніяк не лежало в інтересі московському. Скоропадський добивається того, щоб ті українські частини, які ще не були розброєні — були запроторені як найдалі від Києва. Більшість таких частин були розміщена на московсько-українському фронті, який тягнувся по лінії проєктованого московсько-українського кордону, за Харковом.

Міністерство ж. кероване О. Рогозою, намагалося ступнево „профільтровувати" старшинський склад тих частин і зручно усувати свідомий український елемент. Однак перед О. Рогозою стояло ще конкретне завдання створити ілюзію. немов „гетьман" творить українську армію. З цією метою

приступлено до широко розрекламованого творення восьми корпусів регулярної української армії. „Творення” зводилося до... забезпечення посадами в тих „корпусах” колишніх офіцерів московської імперської армії, по можливості з прізвиськами на „енко” чи „ук” і душею на „оф”. Так повстали на папері вісім корпусів, які мали старшини*), але не мали вояків! Скоропадський знав, що, не зважаючи на всі звірства його „карних сотень”, доконувані в імені „Української Держави”, українське селянство, особливо свідоміший елемент, таки хоче відновлення справжньої Української Держави, і тому не зважувався брати українців до війська, не зважувався дати в руки українському народові зброю.

Це розуміли всі, і вже цитований московський генерал Черячукін писав: „Уряд і особливо гетьман, в душі безсумніву прихильний Росії, боявся, як мені здавалося, творення української армії, боявся антимосковських настроїв тої армії”. Навіть старшинам українського походження не дуже довіряли москвини і Скоропадський, бо знали, що саме самостійники в початку червня вже зорганізували численне і рухливе „Військове Т-во Батьківщина”, в якому гуртувалися як старшини, так і підстаршини, настроєні самостійницьки. Це Т-во „Батьківщина” відкрило старшинське казино і ресторацію, в якій усвідомлювали ще не усвідомлених українців-старшин. Але що й німці домагалися створення бодай кількох дивізій, які б могли нести службу, зменшуючи обтяження німецької армії, то треба було щось робити. Не лежало в політичному інтересі москвинів показати німцям, що серед українських народніх мас Скоропадський не має жодних прихильників. Це й змусило ген. Скоропадського почати організувати дві сердюцьких дивізії, до яких брали лише після дуже дбайливої політичної перевірки синів заможних господарів, які мали не менше 50 десятин землі. Як показали пізніші події — і ці „куркульські” дивізії остільки ненавиділи москвинів, а любили Україну, що при першій нагоді покинули Скоропадського і перейшли в ряди національної української армії Директорії.

Така була діяльність Міністерства Військових Справ.

*) Старшини звичайно, не конче були з прізвиськами на „енко”, бо, напр., як свідчить І. Мазепа, командування VIII корпусом спочивало в руках ген. Васильчікова і полк. Коновалова, „корпус” же з початком повстання Директорії в цілості пішов до ген. Краснова.

Ця „діяльність” зводилася до саботування творення української армії, але, як ми вже казали, москвинам залежало на організації московської збройної сили. Це завдання з причин, про які була мова, не зручно було доручати міністерству Скоропадського, і тому його вирішено було здійснити поза рямцями „державних урядів”. Такою організацією зайнялися... „приватні організації”, а зброю і гроші давав... уряд Скоропадського. Але про це буде мова на властивому місці.

Міністерство освіти, кероване московським кадетом М. Василенком, мало завдання дуже обережно і вміло саботувати творення українського шкільництва, утворюючи вражіння діяльності на користь української освіти, а в дійсності підтримувати московську освіту. Це завдання було не легко виконати, бо довелося в цьому міністерстві затримати більшість укр. урядовців, які лишилися від часів У. Ц. Ради і які щиро хотіли розвитку укр. культури. Щоб зрозуміти істоту цієї політики, мусимо поміркувати над такими її кроками. У Києві від часів передреволюційних лишилося кілька московських високих шкіл, серед них особливо добре були поставлені і забезпечені всім потрібним Університет ім. св. Володимира і Політехніка. Одночасно ці високі школи віддавна виконували спеціальні завдання центрів обмосковлення. Цим пояснюється, що не лише професори тих високих шкіл, але й великий відсоток студентів „огнем дихали” на все, що носило назву українського.

Ще за У. Ц. Ради міністерство освіти закінчило підготовчі праці що-до організації Українського Народнього Університету (який, однак, завдяки нерішучості автономістів у всьому, що порушувало московський стан посідання, не мав собі жодного притулку, випрошуючи собі салі на окремі виклади у московського університету), а також проєктувалася українізація тих державних високих шкіл, які існували в Україні.

Уряд Скоропадського по загарбанню влади переводить закон, який „урівнює” на високих школах мову московську з українською (теоретично-державною). Практично закон давав право московській професурі тих шкіл провадити далі в „українській державі” всі виклади московською мовою і затримати ряд московських предметів. Українському Народньому Університетові дано приміщення, але... далеко за містом у будинках артилерійської школи. Тому ж, що з огляду на виразне обурення української громадської

думки було конечним відкриття хоча одного українського університету — уряд Скоропадського такий університет „відкрив”, однак для певности... запроторив його аж до Камянця Подільського!

Камянець-Подільський — це мале губерніяльне старе місто з вузькими вуличками, положене далеко від шляхів (до Камянця-Подільського вело тоді одне окреме відгалуження залізниці, яким більш нікуди заїхати не було можна). Самозрозуміло, що там не було жодного відповідного будинку для розміщення університету, не було бібліотек, музеїв, лябораторій. Скоропадський „подарував” цьому університету землю, і університет почав на цій глухій провінції працю без всього, що потрібне для нормальної праці високої школи.

Отже московські центри денационалізаційні провадили далі свою шкідливу працю і зберігали все набуте коштом поту і крови українського народу (величезні книгозбірні, лябораторії, обсерваторії, варстати і т. п.), а українську високу школу ставив Скоропадський (міністер — Василенко) в такі умови, що засуджена була на марне животіння і низький освітній рівень.

Не менше цікаву ілюстрацію дає справа з середньою українською школою хоча б у самому Києві. Київ був віддавна перевантажений мешканцями, в звязку з чим майже не було можливим знайти навіть малого мешання. Коли ж ген. Скоропадський перетворив його у свого роду „заповідник” (резерват) для московських імперських „зубрів” і всяких московських „патріотів” — знайдення мешання стало утопією. У таких умовах засновані ще за У. Ц. Ради три українських середніх школи (гімназії) не могли ніде знайти приміщення. Окремі ж класи тої ж гімназії були розкидані по цілому місті, а вчителі мусіли тратити багато часу, щоб дістатися з одної лекції на другу. Тимчасом в тому ж Києві існувало більше десятка московських державних шкіл, які мали чудові власні будинки, фізичні кабінети, лябораторії, природничі колекції і т. п. Все це було побудоване на шкоду українському народові за ті гроші, які видирала імперія в формі податків від українців (збираними з України податками царат перед першою світовою війною покривав усі державні видатки на Україні і крім того що-року коло 180 мільонів золотих рублів забирав для оплати видактів, пороблених на Московщині). Отже коли б автономісти не були москвофілами — вони повинні були б зліквідувати

ті школи яничарства і ренегатства й віддати їхнє майно справжнім власникам тої землі — українцям. Вони, звичайно, того не зробили. А „державники” Скоропадського поставили ті три нещасних, наче б то „державних” (!) українських гімназії в такі умови, що громадянство мусіло засновувати „комітети” для відшукування помешкань для окремих клас тих гімназій і збирання „мешканевого фонду”. Самозрозуміло, московські гімназії продовжували свою шкідницьку діяльність, яку далі оплачував уряд Скоропадського з української державної скарбниці. Заснована була вправді „Українська Академія Наук”, але більшість академіків були такими ж „українцями”, як і сенатори.

Так виглядала діяльність Скоропадського на тих відтинках державного будівництва, які мали на меті утворювати ілюзію існування української держави.

А що ж робили тоді на інших відтинках?

Переслідування українських культурних діячів аж до убивств включно (убивство у Полтаві освітнього діяча Стеценка, який „перешкоджав” Василенкові в його „праці”), масові арешти, знущання, перешкоди в культурній праці — це діяльність „гетьманського” міністерства внутрішніх справ серед інтелігенції, а на селі — там діялося щось жахливе і безглузде навіть зі становища московських інтересів. По цілій Україні московські карні відділи знущалися над селянством, грабували, вбивали, гвалтували і калічили українців. Ця акція, ведена під ослоною німецьких військ, змушувала населення в розпачу хапатися самооборони, бо-ж посіпаки Скоропадського разом з німцями випалювали цілі села. Безсумнівно, що московські большевицькі агенти використовували не раз діяльність „гетьманських” розбишак для загострення відносин з німцями. Згідно з офіційною статистикою німецького військового штабу, в боях з українським селянством полягло 20.000 німецьких вояків.

Всеукраїнський Земський Зїзд у Києві (червень 1918 р.) у своєму „Меморандумі” стверджував: „Карні відділи, якими влада України гадає встановити лад і спокій, роблять насильства, катують селян, насилують дівчат і жінок, грабують, безсудно і безвинно розстрілюють”.

Знова ж дідичі (москвини, поляки і де-коли „малороси”) не раз за втрати, понесені підчас революції в наслідок розграбовання маєтків (найчастійше московськими большевицькими частинами), накладали на села де-коли фантастичні

„контрибуції“; бували випадки, коли село в яких 300 хат мусіло платити до 3.500.000 карб. „контрибуції“.

Це грабовання українського села досягло таких розмірів, що в тих районах, в яких розміщені були австрійські війська — військова влада заборонила підлеглим собі органам давати військову допомогу, поки не буде доведено, хто і скільки заподіяв шкоди, та наказала не переповнювати в'язниці невинними людьми.

З огляду на це нинішні „гетьманці“ (говоримо про тих з них, які тоді справді були українцями), що звалися „хліборобами-демократами“, були в гострій опозиції до ген. Скоропадського. Ці нинішні „гетьманці“ ще в травні 1918 року належали до зорганізованого за їх участю „Національно-Державного Союзу“ (соціялісти до нього не входили), який дня 21. V. подав Скоропадському „Меморандум“, у якому члени Союзу (отже і нинішні „гетьманці“) стверджували таке:

„В кабінет Міністрів ввійшли... представники тих неукраїнських груп, які завжди ставилися вороже до українського руху і до української державности і побороювали їх з усіх сил во імя „єдиної неделимої Росії“... „нова адміністрація відкрила скрізь похід проти українства і українського руху“... „свідомі українці на провінції переслідуються й арештуються... Рішуча і послідовна заміна по всіх Міністерствах українського елементу головним чином великоруським...“) За час гетьмана войовничий настрій московської церкви набрав особливої сили...“

Цей меморандум, самозрозуміло, не зробив жодного впливу та зробити й не міг, бо ж не на то ставили московські кола Скоропадського, щоб він будував, а щоб нищив Україну. Проте цей меморандум з невеликими випусками, зробленими цензурою Скоропадського, був друкований у багатьох українських часописах. Тому, що наслідків він не мав жодних, дня 28. 5. ті ж політичні групи звернулися з відкритим апелем до німецького народу, в якому виразно стверджувалося, між іншим, що: „Одна частина землевласників, зорганізована ще за московського самодержавія... під проводом московських і москвофільських поміщиків доконала перевороту“. Скоропадський і місцеве командування „увійшли в згоду не з українськими, але з російськими провідниками... переворот віддав усю владу в руки чужинців, ворогів

*) московським

українського народу... Дійсне їх призначення підготувати на Україні реставрацію російської державности."

Моральну відповідальність за ці глибоко правдиві слова несли не лише Єфремов, Саліковський та інші, але також і такі члени партії Хліборобів-Демократів, яка створила ядро пізніших „гетьманців”, як Липинський, Шемет, проф. Д. Дорошенко (який тоді, можливо, ще належав до одної партії з Єфремовим) та інші.

Всю відповідальність за діяльність Скоропадського, крім згадуваного вже „Союзу Земельних Собственников” або інакше „Хліборобів-власників”, несуть ще й інші московські організації, а саме об'єднання „представителей промишленности, торговли, финансов і сельськово хазяйства”, або скорочено „Протофіс”, і українська філія московської кадетської партії. Вони формували уряди, вони впливали на політику. Наші ж „хлібороби-демократи” не лише увесь час були в опозиції до „гетьмана”, але й вели цілком національну політику, бо тоді в генеральній управі цієї партії був тайний член Брацтва Самостійників і секретарем Київської губерніяльної управы був також „братчик”.

Але одночасно з усім описаним велася за Скоропадського і „творча” праця. У Києві, а також і в Одесі, виростають, як гриби по дощі, антиукраїнські московські організації такі, як: „Клуб русскіх націоналістів”, „Київскій Національний Центр”, „Союз возрожденія Росіи”, „Русскій Союз”, а одночасно численні вербункові бюро штабів „Астраханской”, „Добровольческой”, „Северной”, „Южной” і т. п. „армій”. Ці „бюро”, вивісивши московські трьохколірні прапори, гуртували й об'єднували у військові частини московських офіцерів і вели шалену антиукраїнську пропаганду, заповідаючи відновлення імперії. Коли хтось із таких типів перебирав усяку міру й доводилось „гетьманській” владі такого надто гарячого пропагандиста або для уникнення скандалу, або й для врятування від самосуду населення „арештовувати”, то його потім, після інтервенції у „гетьмана”, або висилали „за межі України” (це б то на Дон), або й випускали на волю. В самому Києві було зорганізовано до 30.000 московських старшин у бойові відділи. Гроші на організацію цього московського гайвороння давав ген. Скоропадський, звичайно — з української державної скарбниці.

Позатим, як свідчить вже згадуваний герцог Лейхтенбергскій, що-дня вантажні авта вивозили на Кубань для „Добровольчої армії” набої й амуніцію. Після того, як представники

донських козаків склали Скоропадському декларацію, в якій заявляли, що „донське військо творитиме „самостійну республіку“ тільки до часу повстання в тій чи іншій формі Росії” — Скоропадський відступає Донові аж три округи з українським населенням і вступає в тісніші звязки. Зокрема відбулося особисте побачення з донським атаманом — ген. Красновим. У Києві ж явно уряджують московські монархисти у Софійському соборі спочатку молебни, а потім панахиду по Миколі II, зі співами московського гимну і з участю міністрів Скоропадського.

Після такої панахиди „Брацтво Самостійників“ ухвалило влаштувати маніфестацію на честь гетьмана Мазепи з панахидою по ньому і всіх, хто загинув у боротьбі з москвинами. Формально це свято береться організувати Військове Т-во „Батьківщина“ і студенти.

І ось тут ген. Скоропадський виявляє свої почування: маніфестація була рішучо заборонена його владою, а коли маніфестанти в числі кількох тисяч зійшлися ріжними вулицями малими групами на Софійській площі і розгорнули принесені під плащами (в липневий день) українські прапори та виступили перші промовці — поліція Скоропадського („державна варта“) кинулася з шаблями на маніфестантів, але в цей мент надійшли німецькі військові частини і не допустили до проливу крові. Після закінчення урочистости величезний похід рушив вулицями Києва до німецького посольства, домагаючися криком усунення генерала Скоропадського.

Варто ще згадати також, що участь у похороні І. Стеценка, вбитого московськими вбивниками у Полтаві і привезеного до Києва, взяла така сила-силенна народу, що похід, вишикуваний густими рядами по десять душ у кожному, розтягнувся на кілька кілометрів. Він був показником того, як ставилося українське населення Києва до ген. Скоропадського та його московських спільників.

Поки німці не зазнали поразки на фронті — Скоропадський мусив вдавати зі себе прихильника самостійности України і демократа (міністр Лизогуб, що необережно 19 серпня в інтерв'ю з кореспондентом „Berliner Tageblatt“ висловився за федерацією — мусив потім це спростувати, а сам Скоропадський мусив іншого разу запевняти в німецькій пресі, що він є більшим демократом за пп. Шайдеманів і Давидів). Українців же він на словах також не раз запевняв у тому, що всякі чутки про його федералістичні тенден-

ції — є вигадкою. Але українці мали стільки доказів брехливості тих заяв перед очима, що не могли їм вірити.

Усі українські партії (за винятком хліборобів-демократів, які не хотіли бути в одній організації з есерами) об'єдналися в Національному Союзі, який спочатку намагався мирною дорогою добитися від Скоропадського зміни політики.

Крім легально існуючого „Національного Союзу”, очевидячки, існував ще нелегальний центр, створений лівими соціалістичними українськими партіями, що контактувались з московськими більшовиками. Контакт був тим легшим, що в Києві стало перебувала досить численна московська „мирова делегація”, яка тягла у безконечність мирові переговори, розпочаті згідно з відповідним пунктом берестейського миру ще за У. Ц. Ради.

У вересні 1918 року заломилася Болгарія — не витримала Туреччина, а після цього розпалася Австро-Угорщина. У перших днях листопаду капітулювала Німеччина.

Ще тижнів зо три до поразки німців десять міністрів-кадетів опублікувало свою „записку”, в якій, samozрозуміло, переконували, що наче б то „ті, що намагаються вивести між Україною і Московщиною мур ворожнечи або принаймні байдужжя, не розуміють, що гублять Україну”, і тому, мовляв, вони „домагаються проголошення федерації”. Цей передчасний „пробний бальон” наробив однаке досить галасу і тому німці натиснули і довелось тим міністрам піти у відставку. Німці „порадили” доручити творення нового міністерства — Лизогубові. Під цю пору почав хитатися німецький фронт на заході і це все уможливило Національному Союзові добитись „коаліційного”, це б то московсько-українського міністерства. Проіснувало воно від 19 жовтня до 13 листопаду, при чому, звичайно, українці в ньому не могли нічого вдіяти, як тому, що важливіші міністерства знаходилися в неукраїнських руках, так і тому, що московська більшість не давала прийти до слова, відтягуючи всяку зміну до часу, поки вирішать москвини, що пора діяти. Українці були остільки безсилі, що не могли здобути від своїх колег навіть згоди (дозволу!) на скликання Українського Національного Конгресу. Це привело до того, що міністри-українці пішли у відставку, а москвини негайно запропонували Скоропадському свій список міністрів, які мали явно почати відбудову московської імперії.

Тоді саме Німеччина підписує умови про перемир'я з державами Антанти. Скоропадський нарешті після цього скидає

маску і дня 15-го листопаду проголошує своєю „Грамотою”, що Україні „серед решти частин многострадалної Росії” припала краща доля, бо Україні „належить першій виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої коначною метою буде відновлення Великої Росії”.

Національний Союз на тайному засіданні вибирає Директорію, до якої мусять обрати також представника партії соціалістів-самостійників, бо... він був головою „Ради Залізничників”, якій підлягала військова варта на залізницях і в Києві — залізничний полк. Склад Директорії такий: Винниченко, Петлюра, Швець, Андрієвський і Макаренко. Петлюру обрано було на жадання Січових Стрільців*) (1.500 багнетів) — найповажнішої під оглядом боевого вишколу військової одиниці, на яку могла числити Директорія. Директорія негайно виїхала до Білої Церкви, куди ще раніше прибув член Директорії С. Петлюра і випустив свого „Універсала” з закликом до збройної боротьби за самостійність України. Винниченко також випустив у Києві „Відозву” від імени Директорії, яку й було розліплено по Києву вночі з 14-го на 15-го листопада. Відозва оголошувала генерала Скоропадського, який „зрадницьким актом скасував самостійність Української Держави” — узурпатором і пропонувала в імени Директорії московським ставленикам уступити, а московським офіцерським організаціям скласти зброю і покинути Україну. Відозва закликала все населення України до зброї і боротьби.

Роля Скоропадського фактично була скінчена, бо після цього, у звязку з початком військових дій, справжніми господарями в місті стали московські офіцерські відділи. Звичайно, в місті головним господарем була німецька залога Києва, яка хоча вже й не втручалась у дрібніші внутрішні справи, однак була рішаючим чинником.

Створений Директорією Революційний Військовий Комітет Києва спробував у перших же днях захопити місто вночі. Місто було обсажене українськими боївками, але Юнацька Школа**) під проводом полк. Капкана не виконала

*) Січових Стрільців, що боронили Київ у 1918 році підчас перевороту Скоропадського, розброїли німці, але завдяки заходам самостійників було частину наддністрянців-стрільців втілено, як охотників, до дивізії Волбочана, а потім отам. Волбочан добився дозволу виділити їх в окрему частину, яка входила в склад дивізії і лише „тимчасово” стояла в Білій Церкві (Скоропадський нізащо не хотів допустити їх у Київ та і звідти намагався їх позбутися і відіслати їх до Галичини).

**) створена ще при У. Ц. Раді.

завдання і не зайняла палаца Скоропадського, тому на разок Комітет відкликав боївки, лише на Подолі боївка, не одержавши своєчасно повідомлення, була оточена і протягом двох днів ставила опір московським старшинським відділам.

Січові Стрільці ще першого дня рушили на Київ на зустріч значним московським офіцерським частинам, які вислала московська команда в порозумінні зі Скоропадським у напрямці Білої Церкви. Недалеко стації Мотовилівки відбувся рішачий для успіху цілого повстання бій. Стрільці показали в ньому і свою високу боєву якість, і патріотизм, одержавши цілковиту перемогу над багато численнішим ворогом. Однак згідно з наказом Директорії вони не пробували штурмувати міста; Директорія вирішила розпочати облогу міста, щоб не наражати свої війська на важкі бої з німецькою залогою, яка погрожувала виступити активно. Німці мали в Києві 20.000 доброго війська і 100 гармат (понад 50 — важких).

Тимчасом ті нечисленні українські військові частини, які знаходилися серед військ, що прикривали північний кордон, зайняли Чернігів, а Запоріжські Дивізії під проводом Болбочана — Харків. Ціле Правобережжя також опанували відділи Директорії. Становище Скоропадського було безвихідне. Нарешті, німці — одержавши відомості про те, що з цілої німецької армії на Україні лише залога Києва не склала зброї — згодились на пропозицію Директорії скласти зброю і їхати до Німеччини. Тоді ж до ген. Скоропадського прийшли українські делегати і запропонували капітулювати. По де-якому ваганні Скоропадський згодився і підписав таку заяву:

„Я, гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якому він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і сьогодні я, з огляду на умови, які тепер склалися, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади“.

Павло Скоропадський.

Міністерство ж Скоропадського ухвалило і підписало таку постанову: „Обсудити требованіє Директорії, Совет Міністров постановіл сложить с себя полномочія і передать власть Директорії.“

Вправді слід зазначити, що фактична влада давно вже належала московським офіцерським відділам під проводом

ген. Келера, а більше теоретично існувавшими „гетьманськими” військами командував князь Долгоруков.

14-го грудня після півдня вступили до Києва українські війська (Січові Стрільці і Перша Дніпровська Дивізія).

Однак московські офіцерські відділи ще до пізньої ночі намагалися ставити збройний (хоч і не організований) опір.

Слід додати, що протягом остатніх днів шалів у Києві московський терор, спрямований проти всіх українців загалом, не виключаючи і тих, які займали урядові становища.

Дня 17-го грудня Директорія постановила оповістити „бувшого гетьмана П. Скоропадського... поза охороною закона, а його майно рухоме й нерухоме... сконфіскувати.”

П. Скоропадський, передягнутий у мундур німецького старшини, втік разом з виїжджаючими німцями. Ще перед повстанням „Протофіс” переслав і склав для Скоропадського у Стокгольмі 20 мільйонів карбованців. В якій мірі з них скористав П. Скоропадський — не знаємо. Треба думати, що з цієї суми, по її заміні на чужу валюту, не одержав він надто багато, бо вже в 1919 році він опинився в районі формовання московської армії ген. Юденіча і робив старання дістати при ній якісь функції.

Закінчуючи на цьому огляд „панування” Скоропадського, мусимо зробити висновок, що ген. П. Скоропадський, якого висунули, попереду домовившись з німцями, московські та цілковито обмосковлені кола, не міг би — навіть коли б від першого дня стали з ним до співпраці українські праві партії — „творити Українську Державу”.

Жодних „основ української державности” не можна було закладати, не усунувши і політично не зліквідувавши тих, хто, забезпечившись підтримкою німців, висунув самого П. Скоропадського.

Мало імовірним є, щоб німці відвернулися від тих московських кол, до співпраці з котрими штовхали їх подані нами попереду причини, навпаки, більш імовірним було, що ті кола добилися б усунення українців. Коли б однак було б можливе усунути тамті московські кола — то ставав цілковито зайвим їхній ставленик Скоропадський, який жодними спеціальними прикметами не відзначався, а під оглядом політичним був цілковито чужий українцям.

Все, що було dokonane Скоропадським за його урядування в ділянці „закладання основ української державности” — було лише декорацією, за „українським” малюнком якої

завжди крилася московська „суть”. Московською по настро-
ям і переконанням була Чорноморська фльота, московським
був „Український Сенат”, московською була „Українська
Православна Церква” на чолі з україножером — митропол.
Антонієм, московською була „українська державна варта”,
московськими були вісім „паперових” корпусів української
армії, московським було українське судівництво і т. д. і т. д.
Може ще найменш московськими були Українська Академія
Наук, а особливо — Українська Академія Мистецтв.

Очевидно, доки змушувала німецька влада зберегати
українські назви інституцій і форми — доти вони остільки
впливали на перебіг життя, що українці мали в цій державі
багато кращі умови культурного розвитку, ніж в передрево-
люційній Росії або в нинішньому ССРСР. Так, напр., україн-
ський театр передвоєнна московська влада лише неохоче
толерувала на переїзні з переслідуваннями — тоді як у цій
по назві „українській” державі вдалося у Києві навіть одер-
жати на підвищення рівня театральних вистав спеціальну
субсидію. Словом, якщо цю державу уважати за неукраїн-
ську — то в ній були для культурного українського життя
умови цілком „можливі”, якщо ж уважати її за державу
українську (всупереч фактам) — то неможливі. Однак і ці
умови, безумовно, з уступленням німців і появою антан-
ських представників змінилися б на передвоєнні, як не гірші
(бо москвини намагалися б повернути як найскорше до стану
„quo ante”). Природно, що переворот і „урядовання” Скоро-
падського були не лише наслідком німецької короткозорості
та московського завзяття, але ще в більшій мірі москвофіль-
ства та соціалістично-народницької ортодоксальності наших
автономістів. Адже-ж коли б наші автономісти були просто
українцями — могло німців взагалі не бути на Україні,
а навіть і по їх приході могло не дійти до конфлікту і, на-
решті, могли не москвини, тільки українці використати тих
сім місяців для себе, давши українського патріота на стано-
вище голови держави (наказного гетьмана).

Таким чином ще раз історія дала переконуючу лекцію,
що: той, хто думає не національними категоріями, тільки
політично-соціальними, (а так думати вчили наших авто-
номістів і окупанти і Драгоманов) — той не лише не може
здобути волі для своєї нації, але й не може забезпечити
соціально-політичної волі народним масам. Москвофільський
автономізм і рабське наслідування програмів московських
партій (рабське і школярське!) спричинилося до того,

що саме народні маси, саме селянство мусіло кровю і майном тяжко платити за сліпоту своїх „провідників”.

Повторюємо однак, що коли селянство в наслідок урядовання Скоропадського мало самі тяжкі втрати, коли для української нації час семимісячної „оперетки”, яку нині ті, що її не бачили, вважають „державним будівництвом”, був неповоротно втраченим, дорогим часом і втраченими можливостями — то для розвитку українського культурного життя Києва цей час, як час спокою і період, підчас якого москвини не могли, як за „Росії”, „кусатися”, маючи „німецького намордника” — був часом відносного розцвіту.

Але в цьому не було найменшої заслуги ген. Скоропадського і тих кол, що його підтримували. Коли в Києві саме тоді організовано „Український Драматичний Державний Театр” під проводом Загарова, „Український Молодий Театр” під проводом Курбаса*), коли театр Садовського одержав більші можливості, коли відбувалися такі імпрези, як напр., чудовий „Концерт Гобеленів”, або виступи Національного Хору, коли розвивалися видавництва — то це було наслідком того, що українська інтелігенція, сконцентрована в Києві ще за часів У.Ц.Ради (часто не можучи на провінції витримати терору посіпак Скоропадського), — всю свою організаційну енергію і хист — скерувала в напрямці культурної праці.

Скоропадський, за тих часів, рахуючися з вимогами німців — не міг ані відмовити субсидій на організацію театрів, ані заборонити видавати українські книжки, але міг сам тим нецікавитися. І коли той самий Микола II, до „світи” котрого Скоропадський раніше належав, спроваджував до Петербурга кращих співців і артистів та бував з цілою родиною на їхніх виступах — то ген. Скоропадський (а тим більше -- його міністри) — лише в цьому випадкові, аж ніяк „не докучав” українцям, а коли і він спроваджував когось на Україну — так це не мистців — тільки україножерів, ворогів українського народу.

*) Коли Україну, після відступу Директорії, окупували знова червоні москвини — цей театр, по майже дворічному безчотному животінні і після ґрунтовної зміни репертуару з незалежного — на пропагандово-більшевицький, перетворився з „Молодого Театра” на „Березіль”. під проводом того ж Курбаса. Але ширення ворожих, розкладових ідей підчас цього періоду існування „Березоля” (який вчорашні, а може й сьогоднішні, комуністи звать „Добою Відродження”!) — не врятував ні театру, ні Курбаса.

в) Українська держава за влади Директорії і Головного Отамана С. Петлюри

Щоб правильно зрозуміти як розвиток подій за часів Директорії та її політику, так і причини поразки, мусимо: 1) пригадати собі характеристичні прикмети світогляду впливових партій і діячів Центр. Ради за часів Директорії і 2) ні на хвилину не забувати, що ряд праць (Христюка „Матеріяли до історії української революції“, Ісаака Мазепи „Україна в огні і бурі революції“, Винниченка „Відродження нації“ і т. п.) написані головно з метою виправдати самих себе, перекинути відповідальність за поразку на український народ і забезпечити змогу тим же політичним течіям далі відігравати політичну роль. З цією метою згадані автори не лише перекручують факти, промовчують важливі речі, але й так суперечать самим собі (плутаючись в фактах, які свідчать проти них), що вже уважна аналіза їхніх писань викриває справжні причини поразки. Отже тому хоча їхні праці дуже далекі від об'єктивності, ми далі саме з них користаємо у всіх тих випадках, коли нам ходить про ствердження відповідальності тої політичної групи, до якої належить її автор.

Що-до пункту першого, то досить пригадати собі, що есери, есдеки і есефи були запеклими ворогами самостійності України, не могли визволитися з-під духового впливу московських ідеологічних течій і визбутись своєї, як окреслив Винниченко, „закоханости“ в московській „демократії“. Змушені непереможними обставинами по п'ятьох місяцях існування самостійної України замінити в програмах пункт про „автономію України“ в межах імперії іншим — всі вони не легко прийняли постулат „самостійности України“ і то лише як етап, як засіб для досягнення своїх „основних цілей“. Самозрозуміло, що для есдеків і есерів такою „основною метою“ було створення соціалістичної „республіки“, яка була б членом імперської федерації, що, як запевняли „руські товарищі“, мала бути етапом до створення світової федерації, в якій пануватиме „немеркнуче соціалістичне щастя“. Отже лише втрата „меншвіками“ московськими і „есерами“ всякого політичного значіння викликала у наших автономістів хитання і все більше захоплення „радянським принципом організації влади“. Навіть конечність втікати під

охорону німецьких багнетів від терору незнаючих жалю московських наїзників встигли цілком призабути де-які з наших політиків. Від москвинів же за часів Скоропадського вони навчилися розглядати „декларативну самостійність” як засіб маскування. Сказане є глибоко узасадненим, бо москвофілами (а тому й „автономістами”) ставали вони, власне стаючи інтелігентами, і було б чудом, коли б вони перестали бути „самими собою” протягом кількох місяців. Їхнє обурення на москвинів, спрваджуваних Скоропадським, було щире — лише воно впливало головнo з того, що то були представники тої „реакційної Росії”, яку вони звикли ненавидіти разом з Плехановими, Чернішевськими, Леніними і Сталініми, і воно не було доказом випростання скаліченої москвинами свідомости. Що-ж-до „самостійности” — то тепер вже за неї наче б то стояли наші автономісти, але... але кожної хвилини згодилися б уважати „самостійністю” таку „самостійність”, яку має кожна „суверенна держава”, яка входить у склад Сполучених Держав Північної Америки, а тим більше таку „самостійність”, як та, яку має Південна Африка!

Вони, як стверджує Іс. Мазепа (т. I, ст. 75—76), розуміли, що „Центральна Рада втратила популярність в масах” і „треба відкинути думку про відновлення діяльності Ц. Ради”, але не бачили, що причиною того було їхнє москвофільство, яке не дало їй розпочати національну революцію і змусило до хитання між „соціалізмом” і національними почуваннями, лише думали, що вони в перегонах „до соціалізму” дали себе випередити. І ось, напр., партія, яка здається Іс. Мазепі та Винниченкові наймудрійшою (укр. есдеки), хитається, як шматка на вітрі! На початку січня 1919 року відбувся зїзд цієї партії, який, як запевняє згаданий автор, „відіграв значну роль” і „висловив певний погляд”. Який? Читасмо: „Майже всі активніші члени Ц. К. партії, як Пісоцький, Авдієнко та інші, стояли за совітську владу” (там же ст. 77). „Так були настроєні Винниченко, Ткаченко, Авдієнко, Ю. Мазуренко, Драгомирецький, Пісоцький та інші (всі — не „пролетарського” походження), які в числі 10 душ утворили групу „незалежних”. „Центральна течія”, не розуміючи нашої історії, думала так, як Винниченко, який через 20 років після тих подій писав: „Для миру з Москвою я, як голова Директорії, вислав спеціальну делегацію на чолі з С. Мазуренком...” і коли б встановлена була „радянська система” у нас, „Москва не

тільки б не робила на нас замахів, а ще помагала б зброєю, муніцією, продуктами і товарами" („Перед новим етапом" 1938 р.). Не домоворене лише, що . . . проти ворогів Московщини, а тим самим це був той же автономізм, лише з Леніним замість Керенського.

Що-ж-до докладности поданого в згаданих описах часів визвольної боротьби, то навіть питання, які не мають рішального політичного значіння, часто бувають подані більш ніж „недокладно": Ми тут подаємо лише один приклад, бо далі підчас викладу доведеться нам не раз звертати увагу на свідоме фальшовання правди. Ось цей приклад: Іс. Мазепа у своїх споминах („Україна в огні і бурі революції"), які ми далі не раз цитуємо, пише: „Мене і Трубу делеговано до Національного Союзу в Київ з проською вислати Катеринославу військову допомогу . . . В Київ ми приїхали в день оголошення Директорією протигетьманського повстання" (т. I, ст. 60).

Виникає питання: по яку „військову допомогу" могли звертатися катеринославські соціалістичні політики до Націон. Союзу, коли всім було відомо, що Національний Союз (особливо перед повстанням) жодними військовими силами не розпоряджався?

А тепер вертаємо до опису подій.

Ми вже згадували, що Московщина протягом урядування Скоропадського, виконуючи своє зобов'язання перед німцями, вела „корейські" мирові переговори, утримуючи в Києві численну мирову делегацію, яка, як це звичайно у москвинів буває, вела й шпигунську та підривному діяльність.

На весні 1918 року відкололись від есерів групи, які стояли за встановлення революційним шляхом на Україні „радянської форми влади", а ще раніше (у грудні 1917 р.) виділилась група лівих есерів та есдеків на чолі з членами У.Ц.Ради М. Полозом, О. Шумським, М. Любченком, Нероновичем та інш. Ця група зрадників не лишалася сама, навпаки — все були серед есерів і есдеків такі (визначні діячі), які протягом цілої боротьби безнастанно „вагалися" або й переходили на бік ворога. Сам лідер есдеків В. Винниченко ввійшов у тайні приятельські зносини з московськими „делегатами" Раковським і Мануїльським, зі щирістю розповідаючи їм про намір наших соціалістів організувати повстання проти Скоропадського. В. Винниченко не вагався і не боявся зрадити москвинам і час плянованого повстання. Отже цей добровіль-

ний співробітник московських шпигунів пише, що не лише він, але й не названі ним „ініціатори руху"... „шукаючи скрізь з усіх боків забезпечення успіху"... „ввійшли в переговори з представниками советської мирової делегації Х. Раковським і Д. Мануїльським для координації наших виступів підчас повстання. Вони згоджувалися піддержати нас не активно, а усиленням своєї розвідчої діяльності на фронтах". Так „московський вовк", якого звикли наші автономісти завжди уважати „доброю бабусею" — дурив безмежно наївну українську „Червону Шапочку"! І ця „Червона Шапочка" вірила, дивлячися на національні взаємини очима... М. Драгоманова! Винниченко й „ініціатори" були щасливі, що Раковський і Мануїльський „зобов'язалися визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою, і абсолютно не втручатися у внутрішні справи Української Самостійної Народньої Республіки". Ці розмови носили остільки сердечний характер, що Мануїльський не завагався, як стверджує тут же Винниченко, „пропонувати гроші на підтримку справи, а потім поїхати на кордон для підписання цього договору" („Відродж. нації" т. II ст. 159).

На тлі цілого нашого минулого таке поступовання В. Винниченка і його колег було не зрадою Скоропадського, тільки — зрадою України, зрадою українського народу, допомогою його історичному ворогові.

Згадані приязні стосунки Винниченка з московською експозитурою в Києві почалися ще влітку 1918 року. Москвини ж вже тоді почали готуватися до нового нападу, а в осени, як розповідає нам у своїх споминах Антонов (командував за Ц. Ради московською інвазійною армією): „11 жовтня (це б то ще до проклямовання повстання, але вже імовірно маючи від Винниченка і товаришів інформації про термін, в якому воно почнеться) Совст Народних Комісаров постановил дати Реввоенсовету Республіці директив — в десятиденний срок начать наступление для поддержки возставших против гетьмана рабочих і крестьян Украины". Самозрозуміло, мали вони на увазі не Винниченка і українське повстання, тільки те повстання, яке „місцеві" москвини-комуністи, використовуючи лівих українських соціалістів, мали підняти і проти Скоропадського, і проти всякої української влади. Далі читаємо у Антонова про нараду, яка відбулася того ж дня (11. XI) з участю „українських комуністів". У тій нараді брали участь Воцетіс, Сталін, Скрипник, Епштейн, Затонський і Антонов. На ній Епштейн ясно сказав, що б е з

просування значних московських армій не можна сподіватися („нечего і думать”), що може „вознікнутъ” (виникнути) якийсь поважніший большевицький рух. Тої ж думки була імовірно більшість учасників наради, і тому було 17 листопада утворено „Українську Революційну Раду” з таких „українців”: Воєтєєв, Сталін, Пятаков, Антонов і Затонський, а до її диспозиції приділено т. зв. „групу Курського напрямку” в складі „Московской рабочей дивізії”, „43 рабочево полка”, „2 Орловской брігади”, „Партізанських атрадов Кожевнікова” (що склалися з 6000 татарів з околиць Уфи), двох „полков” „Чрезвычайной Комісії”, „інтернаціональних частей” (формації з китайців, мадярів, лотишів), двох „продовольственних полков” 8 московської армії, 4 „продовольственаво Кавказкаво полка”, ну і двох „українських” дивізії, які протягом усього часу „мирних переговорів” з Україною формувала Московщина з втікачів різних національностей, що втікали з-під влади Скоропадського.

Подане доводить, що москвини знали, що вони не можуть числити на підтримку українського народу і що інсценізувати повстання „українських селян і робітників” можуть лише, доконавши нападу великими московськими силами. Ці сили вони підготували ще до закінчення „розмов” з Винниченком та його колегами, а щоб ті, при всій своїй наївності, все ж не доміркувались чогось — підкреслили, що Москва може підтримати їх тільки посиленою розвідкою діяльністю.

Для улегшення підбою треба було утворити вражіння, наче б то в Україні йде „громадянська війна”, а для того не лише наказано спрбувати, де вдасться, організувати большевицькі повстання, але й енергійно ширити вигадку, що український уряд „воює з власним народом”, який, мовляв, домагається „радянської влади”.

Українські соціалісти, що звикли жити „московським розумом”, і самі стали запевняти, що проти Директорії воює „власний нарід”, який, мовляв, можна перетягнути „на свій бік”, тільки створивши імітацію „советської влади”! Чому мав той нарід (коли б і справді було так, як думали наші соціалісти) воліти „ерзатц” замість оригіналу — це, звичайно, таємниця „винахідників” цієї думки!

Вірячи ж свято московській вигадці, пишуть у своїх працях і Винниченко, і Ісаак Мазепа про „громадянську війну” і „війну зі своїм народом” („Відродж. Нації” т. II, ст.

179, 201, 203, 204, 210, 230, 246, 247 і т. д. і т. д., а в „Україні в огні і бурі революції” т. I ст. 118, 123, 127, 154, 165 і т. д.), а одночасно самі ж не раз згадують, коли доводиться говорити про конкретні випадки, про „лотишів і китайців” (остатніх було в московській большевицькій армії понад п'ять тисяч).

Москвини „білі” за участю Скоропадського („акт про федерацію” і запрошення 3 листопаду донських козаків) ліквідували українську державу під оглядом правним, але повстання перекреслило ... акт ліквідації. Це завдання взяли виконувати москвини червоні. Дня 5 грудня 1918 року московські війська напали на Україну.

Одним і другим улегшували нищення України виховані москвинами яничари-українці. Зокрема багато допоміг москвинам Винниченко з однопумцями. Винниченко навіть вірив, що справді Московщині залежало головно на тому, щоб Україна мала — советську владу (подиву гідна дбайливість!). Тому ще в Хвастові (до здобуття Києва) — пропонує Винниченко Директорії прийняти советський устрій (т. II, ст. 134). Петлюра був рішуче проти (покликався на настрої війська), і тому Винниченко ще раз висуває цю свою позицію у Винниці.

Ситуація політична ускладнювалася ще й тим, що держави Антанти, ділячи між собою „сфери впливу”, майже цілу Україну визнали „сферою інтересів Франції”. У зв'язку з цим появлюється в Одесі (самозваний, чи ні — не має значіння, поскільки мав військову підтримку) французький консул Енно і згідно з ухвалою наради в Ясах (за участю московських представників), яка відбулася 17—18 листопада, дня 23, публікує у пресі „Деклярацію до населення півдня Росії”, заповідаючи підтримку держав Антанти „озброєною силою в такій кількості, як того вимагатимуть обставини”, для тих, що „розпочали реорганізацію Росії”, та інформує про рішення „ні в якому випадку не допустити вступу військ Петлюри до Києва”. Очевидячки — „деклярацією” не можна було перешкодити Директорії зайняти Київ, але 2 грудня прибув до Одеси французький крейсер „Мірабо”, а згодом „Жюстіс”. На 10 грудня все ж українці здобули більшу частину (не обсажену французами) міста, але з прибуттям 17 грудня французько-грецького десанту змушені були покинути Одесу і на домагання французів відійти на лінію Миколаїв, Херсон, Вознесенськ, Бірзула, Тираспіль. Так пов-

став „фронт” проти Антанти. На заході ж Польща, яка щойно повстала, кинулась здобувати українські землі.

Українське селянство в своїй масі не було настроєне по большевицькі (що визнавали самі московські большевики), але серед нього вели завзяту пропаганду українські ліві есери, ліві есдеки, за підтримкою багатьох тих українських есерів і есдеків, які офіційно підтримували Директорію. Вони всі спекулювали на політичній невиробленості селян, переконуючи їх, що „совєтська” або „радянська” влада — це просто влада самих селян над собою, і промовчуючи про свої соціалістично-комуністичні пляни перебудови всього життя. Отже такі збаламучені селяни вкладали в гасло „за радянську владу” зміст, який не мав нічого спільного з комунізмом (соціалізмом), а наші зрадники (ліві есери й есдеки) використовували ті настрої ними збаламучених селян для улегшення окупації України москвинами. Винниченко ж і його однодумці намагалися також, спекулюючи на тих же соціалістами витворених в окремих місцевостях настроях, добитися встановлення „радянської” соціалістичної влади, яка, як думали вони, дасть їм визнання московської влади і можливість „керувати” за її згодою цією державою-сателітом. Тому, як признається Винниченко на ст. 110, тому II, „Від. Нації”, ті соціалістичні кола (есдеки й есери), які „порозумілися” з московськими большевиками, плянували ще до повстання Директорії прийняти в склад Директорії представників соціал.-самостійників лише тимчасово, а потім мала б лишитися Директорія в складі трьох членів, які б хотіли довести до такого порозуміння.

Цілі самостійників („братчиків”) були цілком інші: вони хотіли в процесі боротьби з москвинами створити українську національну армію, викликати зріст націоналізму, одержати від Антанти „прихильну неутральність” і зброю та власними силами відбудувати державу предків, якої лад відповідав би інтересам найширших українських селянських мас, а не поступався ними во ім’я „соціалістичної” теорії будови суспільства. Самостійники („братчики”) крім контрольованої ними партії соціалістів-самостійників мали ще впливи у війську. Ми вже казали, що Волинь і північно-західні землі опанували досить швидко відділи, сформовані під проводом от. Оскілка, який сам себе уважав самостійником і серед військ якого переважав самостійницький дух. Січові Стрільці, початково, симпатизували також самостійникам. Те ж

слід сказати про настрої частини Запоріжського Корпусу під командою от. Болбочана.

Вже підчас повстання крім названих формацій повстали ще такі: 1) „І Дніпровська Дивізія” — 4 кінні полки і гармата (творена соціалістами, під впливом котрих запанували в ній такі настрої, що вона вже в кінці грудня частково розклася, частково перетворилася в партизанів, кооперуючих з ворогом), 2) Чорноморська Дивізія — 2 полки, впливи соціалістичні (з початком січня також перестала існувати), 3) Подільська група: полк Залізняка, полк Кармелюка, полк Гонти і полк Богуна, 4) кінний полк „чорношличників” (самостійницькі впливи), 5) „Запорожська Січ” (впливи соціалістичні).

Разом зі згаданими попереду частинами — у час найбільшого розцвіту руху, це б то в другій половині грудня, сили Директорії доходили до 118.931 вояків і 5.181 старшин при 197 гарматах, 962 кулеметах, 12 літаках і 9 панцирних потягах. Коли частини, що перебували під впливами соціалістів, в наслідок їх агітації перестали існувати — ця сила зменшилася більше ніж на 1/3, а ті, що лишилися частини, були скорше настроєні самостійницькі і не поділяли поглядів пп. Винниченка, Шаповала та інш.

Міністрам першого кабінету Директорії, соціалістичним членам і голові її, замість компаса, в цих складних обставинах служило інспіроване московськими комуністами переконання, „що почалася світова соціалістична революція”, а тому вони, як пише Іс. Мазепа, „розглядали події на Україні як початкову фазу світової революції” і, додамо, думали не про інтереси української нації, тільки про те, як виявити себе „поступовим чинником” тої „революції”. Де-які з тих „політиків” були формально в стані „трансу” так сильного, що, напр., п. Винниченко і Іс. Мазепа — до смерті, по роках нечуваної експлуататорської кольоніяльної московської політики, думали, що війна з Москвою була наслідком різних „систем” державного устрою і „помикової” соціальної політики українців.

Як свідчить той же Іс. Мазепа (який визнає „політичну наївність Винниченка”, але не бачить власної), „в уряді Директорії йшла боротьба . . . Винниченко був за мир з Сов. Росією, але часто хитався . . . Голова уряду Чехівський твердо стояв за порозуміння з Москвою. Більшість есерівських провідників, як М. Грушевський, М. Шаповал, М. Любінський та інші, солідаризувались з Винниченком та Чехівським

і схилялися більше до союзу з Советською Москвою, ніж з Антантою" (том I, ст. 74).

За тих умов такий "союз" нічим не ризикнув від втрати самостійності та крив у собі згоду віддати усі сили українського народу до диспозиції Московщини в її боротьбі з Антантою та за досягнення імперіялістичних московських цілей. Коли так думали „лідери“, то яке ж баламуцтво і розклад ширили в своїх пресових органах ці партії серед населення і війська! За подібну „пропаганду“ на користь ворога в кожній воюючій державі садять за ґрати.

Природно, що ті військові кола (мова тут не про „військові кола“, які стояли під соціалістичними впливами, такі, як дивізії от. Зеленого і Григорієва, що перейшли до ворога), на яких падав увесь тягар боротьби, які не бажали розкладу решти української армії -- були тим обурені, а самостійники розуміли, що „мир“ з Антантою, яку наші вороги інформували про такі настрої Директорії -- був майже неможливим. В додаток Винниченко й однодумці були певні, що на перешкоді їхній „любови без взаємности“ (бо Московщина не зраджувала найменшого бажання до якоїсь згоди) стоїть форма державного устрою і, не можучи накинути українцям з огляду на спротив саме тих сил, від котрих залежало само існування уряду Директорії (військо), „радянського ладу“ -- „схитрували“ так, як взагалі „хитрують“ безмежно „наївні“ люди.

Винниченко пише: „На другий день по одкиненню (Директорією) системи чисто радянської влади... я свідомо пішов на хитрість... я вніс нову пропозицію: прийняти систему „трудових рад“... Другими словами: це мала бути не диктатура пролетаріату... а диктатура трудового люду. Партії й Директорія знайшли цей компроміс приемлемим... Вищим же органом влади ухвалено Трудовий Конгрес“ („Відродж. нації“ т. II, ст. 141, 142). Так наївні „автономісти“ наші, не розуміючи, чого Московщина справді хоче, думали „ерзатцом“ обдурити Москву, а тимчасом дурили самих себе. Трудовий Конгрес був дивоглядом, бо не мав ані справді диктаторської влади, ані не був демократичною установою, бо участь у виборах до нього могли брати лише ті, що „не визискують самі й не допомагають другим визискувати чужої праці“. А тому, що демагогічна фраза була безглузда в своїй основі, вона привела до ряду курйозів. Так, напр., признано було за лікарськими помішниками („фельшерами“) право вибирання до цього „Труд. Конгре-

су", але лікарів — позбавлено такого права. Ряд свідомих українських патріотів позбавлено права брати в ньому участь, але... московські соціалітичні партії мали своє легальне представництво! і т. д.

Про рішення скликати Трудовий Конгрес подала Директорія до відому 26 грудня, 8-го січня оголосила закон про соціалізацію земельної власності, а 31 грудня, 3 січня і 4 січня пропонувала Московщині (телеграфічно) почати мирові переговори і прийняти делегацію, яку „на поклін” до Москви вона хоче послати.

Тимчасом москвини, не спромігшись затримати в своїх руках здобутий місцевими московськими силами і Махном Катеринослав — посилають під командою Дибенка московські частини, які займають його 24 січня 1919 року. Московський наступ іде на всьому фронті.

Політика хитання і прискореної большевизації уряду та переговори з Московщиною — ослаблювали психічно спротив українського народу і деморалізували військо, яке мусіло не відомо за що віддавати свою кров і життя, а це не те саме, що хитатися, сумніватися і сперечатися за ту чи іншу „резолюцію”. Іс. Мазепа наводить слова ген. Грекова, який казав, що війська „воювати не хочуть” і тому „не можуть устоятись проти російських регулярних відділів”.

Вояк чув, що „його” уряд каже: війна йде не з москвинами, тільки... з „большевизмом”. Вояк бачив, що „його” уряд сам заводить щось подібне до большевизму. Вояк читав, що „його” уряд хоче скласти „союз” з московським большевицьким урядом і післати цього ж вояка для підтримки тих військ, проти яких нині він мусить битися, — і так йому доведеться вмирати за перемогу і поширення того ж „большевизму”. Повстає питання: за що мав він віддавати своє життя? І проте, додамо ми, він усе ж таки бився!

В додаток, вороги України могли аж ніяк не безпідставно (навіть у парижській пресі) інформувати світ про большевицький характер «уряду Петлюри».

Все це дуже непокоїло самостійників. Треба уважати їхньою помилкою, що вони вперто хотіли були льояльними до кожної української влади. Вони, не маючи наміру робити будь-який переворот, хотіли за підтримкою військових кол добитися тільки зміни політики.

Військові кола найкращих формацій були обурені такою безглуздою політикою уряду, а звичайно, Винниченко та

Його колеги розуміли, що на перешкоді до реалізації їхніх замірів — стоїть військо.

Винниченко навіть по кількох роках з винятковою ненавистю згадує про „болбочанівщину, петлюрівщину, коновальщину” (т. II, ст. 204). Він певний, що не москвини хочуть загарбати Україну — тільки „болбочанівці і петлюрівці роблять всякі заходи, щоб той мир зірвати” (там же ст. 226).

Звідси пекуче бажання розкласти ті військові частини, що стоять на перешкоді, усунути під якимсь приводом командуючих і організаторів та замінити їх „своїми людьми”.

Коли Запорозький Корпус звільнив північне Лівобережжя від москвинів — прихильників Скоропадського, то майже негайно мусив розпочати бої зі „спільниками” голови Директорії — Винниченка, які дня 5 грудня рушили на Україну. Винниченко про цей московський напад у „Відродженні нації” висловлюється досить „делікатно”, а саме, що „більшевицькі війська” займають нашу територію, „виявляючи проти українських військових частин... навіть деяку ворожість”! (том II, ст. 159). Тоді ж, коли Болбочан зі своїм корпусом мусив стримувати у важких боях цю навалу — Винниченко вів шалену кампанію брехень і наклепів, спрямовану проти от. Болбочана... Винниченко домагається від Петлюри, щоб негайно усунути Болбочана з посади, оскаржуючи його в тому, що він „провадив похід проти української державности”, „без бою і навіть без наступу кидає Харків і тікає... В цей же час утікши з Кременчука й захопивши зі собою кілька мільйонів карбованців, розробляє плян, як пробитися зі своєю руською офіцерською й частиною обдуреного війська на Дін до Денікіна” (т. II, ст. 227).

Ці свої оскарження він оголошує на засіданні „Трудового Конгресу” 23 січня, добившись раніше від Петлюри згоди на арештування (22 січня) Болбочана і вивезення його без суду і слідства до Станиславова, де його тримають під домовим арештом*). Нині, самозрозуміло, й Іс. Мазепа при кожній нагоді обвинувачує Болбочана, користуючися також органом керованого славнозвісним проф. Григорієвим-Нашом

*) Трудовий Конгрес мав, з одного боку, бути демонстративним зворотом у ліво, а з другого — не повинен влязати або критикувати Директорію. Тому Болбочан був, з одного боку — зайвим, а з другого — треба було на когось скинути відповідальність за втрату Лівобережжя. Наслідок — арешт у переддень Конгресу.

Інформаційного Бюра Армії УНР. Цей же орган тоді писав: „Розкривається загадка... чому Лівобережна Україна так легко піддавалась агітації проти Директорії УНР... це діло грандіозної провокації чопної сотні, що захопила була командування лівобережною групою українського війська”. А сам Іс. Мазепа твердить, що „от. Болбочан... був під впливом правих російсько-українських груп... починає на власну руку провадити політику... він розганяв селянські та робітничі зїзди, катував селян та робітників, врешті перестав слухатися наказів Директорії” (т. I, ст. 76).

Тимчасом як календарні дати і факти, так і де-які твердження Винниченка виявляють усю фальшивість тих обвинувачень і наклепу Інформ. Бюра Армії. Ми знаємо, московські армії, що переважали сили, якими розпоряджав Болбочан, вже дня 5 грудня вдерлися в Україну, а проте Харків був зайнятий ними не, як за Центр. Ради, на третій день після переходу кордону, тільки дня 3 січня 1919 року *). Військові звіти обох сторін твердили, що московські війська у бік Харкова просувалися з важкими боями.

Командувавший тими військами Антонов у своїх спогадах стверджує: „Ми старалися негайно перекинути дивізії, призначені на розгортання на Лівобережжі... заходами місцевих комітетів. Але ми не всюди зустрічаємо прихильний відгук. Навпаки, зясовувалося, що у частини відповідальних українських співробітників є дуже поважні сумніви в доцільности „окупації великоросійськими частинами України” („Записки” т. III, ст. 126).

З того випливає, що не тільки населення, а навіть комуністи чи ліві соціалісти, висунуті за згодою окупантів на відповідальні становища, трактували просування московських частин як окупацію України та жодного вдоволення не виявляли.

*) Поза тим проф. Мицюк, який був тоді у Харкові, твердить, що він після розмови з головою харківської німецької салдацької ради виніс враження, що в порозумінні з підпільним комуністичним „совстом робочих депутатів” уживали заходів, щоб позбутися з Харкова от. Болбочана і передати владу комуністам. Шлях на Полтаву був зайнятий німцями, що тим шляхом евакуювали свої війська. Сам же проф. Мицюк по нараді військової та цивільної укр. влади Харкова був делегований до Києва по ... військову допомогу. Це вказує, що сили Болбочана були за малі. Допомоги, звичайно, не було вислово.

До того слід додати, що діяли проти запорожців не лише такі „союзники” Винниченка, як московський уряд, але й московські диверсанти та наші зрадники. Сам Винниченко стверджує, що 25 грудня „на Харківщині й Полтавщині вже організувалися повстанські відділи Селянської Спільк и, під проводом головним чином укр. лівих есерів... і вже Болбочан то тут, то там вступав з ними в бій” (т. III, ст. 181). Отже запорожці билися як з регулярними частинами, так і з диверсантами. І коли Чернігів за таких обставин був зайнятий тільки 12 січня — то це рівнож свідчить про те, що москвинам ставили наші запоріжці завзятий спротив. Вигадка про пляни от. Болбочана дістатися до Денікіна є абсурдна не лише тому, що Болбочан виявлював протягом цілого урядування Скоропадського до білих москвинів вороже наставлення, але й з чисто технічних причин, бо ж московські большевицькі відділи, сформовані з „місцевих” москвинів, почали свої операції на Катеринославщині на спільку з Махном і вже в січні опанували Лівобережжя коло Катеринослава, а Катеринослав був зайнятий 28 грудня перший раз — вдруге й остаточно його здобули московські регулярні війська під командою Дибенка 25 січня 1919 року. Таким чином ворожі частини охоплювали півколом Запоріжський Корпус, і тому відхід на Кременчук був єдино раціональним.

Тут же мусимо пригадати, що Катеринославщина не лише була поза районом розташування Болбочана, але була керована й боронена односторонніми Ісаака Мазепи (за його участю) — українськими соціалістами, і коли Махно і місцеві большевицькі сили захопили Катеринослав (що є далі від кордону) вже 28/XII 1918 року — то значить, що „легко піддавалась Лівобережна Україна агітації проти Директорії” не в наслідок якоїсь акції Болбочана (як-би навіть втрату Лівобережжя приписувати „агітації”, а не наступу московських дивізій). Треба або визнати, що поскільки саме місцевими силами захоплено в грудні Катеринослав — то й наші есдеки, односторонці й товариші п. Ісаака Мазепи, у порозумінню з „чорною сотнею” доконали грандіозної провокації, спровокувавши те повстання, або (і це останнє було правдою) ліві українські соціалісти, діючи за вказівками Москви, незалежно від тої чи іншої політики Болбочана — організували повстання, і коли б не доцільна політика Болбочана — організували б захопити Харків, як це зробили з Катеринославом.

Причиною ж ненависти Винниченка і соціалістів до Болбочана було те, що Болбочан розігнав (навмисне без дозволу української влади зараз же по утворенню в СРСР „Укр. Револ. Ради“ скликаний у Харкові) „Робочій сезд“, який, хоча був скликаний московськими меншевіками, міг легко перетворитися на зїзд большевицький і спробувати захопити Харків, не кажучи вже про те, що московські меншевіки належали за Скоропадського до „Русскаво союзу“ і ставилися дуже ворожо до українців. Винниченко на стр. 147 (т. II) пише: „Дізнавшись про розгон робітничого зїзду в Харкові, я зараз поставив С. Петлюрі... вимогу, щоб цього „діяча“ (Болбочана) було зміщено“. Але обурення Винниченка і його однодумців ще більше зросло, коли Болбочан так само „розігнав“ у Полтаві зїзд тої самої, керованої лівими есерами, „Селянської спілки“, яка організовувала повстання проти Директорії.

Треба зазначити, що Винниченко з такою ж ненавистю, як про Болбочана, говорить і про Коновальця, який, мовляв, наважився „на протязі двох тижнів чотири рази розгромити київське Центральне Бюро професійних союзів, де січовики... шукали большевиків“ (там же стр. 183). Винниченко прекрасно знав, як вороже було настроєне до українців неукраїнське робітництво Києва, але Винниченко був певний, що треба „орієнтуватися“ саме на ті Революційні Комітети, які закладали по містах соціалістичні не українські діячі, і тому писав: „Цього руху спинити неможливо, та й не маючи до того ніякого бажання, знаючи... що він зітре нас... я ще в Хвастові поставив перед Директорією питання про прийняття системи радянської влади на Україні“ (там же стр. 136).

Ще перед засіданням Трудового Конгресу (16/1) відбулася т. зв. „державна нарада“, в якій взяли участь представники Директорії, уряду, українських партій, Корпусу Січових Стрільців. Вже ця нарада виявила усю розгубленість і безпорадність діячів, уряду і партій, яка була наслідком не тільки політичної невідповідності осіб, але й непридатності політичних програмів, склеєних з тез уміркованого соціалізму з додатком національних постулатів; такі програми надавалися для обстоювання „українського шкільництва“ в „земському уряді“, але не надавалися для визначення шляху в умовах боротьби за державність з агресором.

Нарада до жодних конкретних висновків не прийшла, виявляючи величезну розбіжність поглядів на підставі

питання бїжучої полїтики. Серед проектїв слїд згадати проект, висунутий стрїльцями — встановлення вїйськової диктатури в складї: Петлюри, Коновальця і Мельника. Цей проект, який, звичайно, й лишився проектом, виявлює, що патріотично настроєні кола вїйськовиків і молодї відчували цїлковитий брак провуду. Уряд не мїг вести нарїд, бо сам не знав, куди йти... Вїйськові кола сподївалися, що магічні слова „вїйськова диктатура“, „тверда влада“ покладуть край тому становї, і нарештї нарїд буде знати ясно, за що, з ким і чому має битися. Безумовно, коли б цей проект і був прийнятий, він би дав невеликі наслїдки, бо ще в дїлянцї соціалїстичної полїтичної думки був Петлюра бїльш менш теоретично підготованим, оскїльки ж мова йде про державно-полїтичний досвїд, розумїння справжніх потреб власного народу і вмїння їх зреалїзувати, йдучи твердо й упевнено єдино-правильним шляхом, — то всї три — чи з титулом „диктатора“, чи без нього — не могли дати того, чого вимагав від провуду історичний мент. Мельник не мав свого „полїтичного обличчя“ і не відзначався твердїстю вдачі. З такими якостями можна бути добрим кооператором, можливо — не надто поганим англїйським королем, але не можна бути диктатором.

Засїданнн „Трудового Конгресу“ також не змїнило ситуацїї й не дало напрямку. Лїдери партїй, що скликали той Конгрес, виступали з хаотичними і суперечними собї промовама. Навїть голова Директорїї (Винниченко) обстоював у своїй промовї полїтику, яка рїзнилася значно від полїтики, яку пропагував на тому ж Конгресї голова уряду Директорїї — Чехівський. Очевидячки, нїхто з них не намагався навїть зясувати членам Конгресу: в яких цїлях Московщина провадить вїйну, якї є підстави у Директорїї думати, що Московщина хоче миру, а не завойованнн цїлої України, і яке стале вїдношеннн наше до Московщини.

А це були тї питання, без цїлковитого зясованнн яких не можна було сподїватися ані підтримки народу, ані самопосвяти вояків. Звичайно, на Трудовому Конгресї було „як по нотама“ апробовано все зроблене і висловлено „цїлковите довїря“ до Директорїї та уряду, обрано рїзні „контрольні органи“ та ухвалено закон про їхню чиннїсть такий, що не вязав Директорїї, ну і звичайно — знайдено „офїрного козла“ в особї Болбочана та його штабу, яким приписано всї дотеперїшнї неустїхи, включаючи й тї (Катеринослав-

щина і Одещина), до яких Запоріжський Корпус не мав найменшого відношення. Цікаво тут відмітити, що Винниченко, Шаповал, Григорієв, а пізніше й Іс. Мазепа — всі з запалом ставляли і ставлять у вину Болбочанові те, що в його штабі працювало кілька військових фахівців (старшин) москвинів, тимчасом, як всі вони обурюються на нього за розгін московського підлітного з'їзду, який хотів говорити в імені українського робітництва, демонстративно ігноруючи владу Директорії. Більше того, в міністерствах, керованих соціалістами, було на відповідальних становищах досить москвинів, навіть там, де без них можна було обійтися або — треба було обійтися; так, напр., у Міністерстві Внутрішніх Справ на становищі Директора Політичного Департаменту (якому підлягала вся служба безпеки) був аж до упадку Директорії — москвин Михайлов, який після того в Києві співробітничав з ... „Чрезвычайкою“.

Українців-старшин, що мали б відповідну військову освіту і рангу (не „революційну“!) вище сотника — можна було порахувати по пальцях, і тому доводилося у війську послуговуватися чужинцями. Зрештою, соціалістичний уряд доручив вести в Одесі з французами переговори москвинам: ген. Матвееву і ген. Грекову.

Щоб зараз же знову не вертатися до справи Запорожського Корпусу, мусимо підкреслити, що після кількаденного керування корпусом от. Сальським, зроблено „командиром корпусу“ — як і треба було сподіватися — лівого есера от. Волоха (справжнє прізвище — Волохов), який, звичайно, в дальшому майбутньому „виконав“ завдання, бо, як далі побачимо, він спричинився до деморалізації корпусу, до створення в критичну хвилину большевицького „ревкому“, до втрати майже половини зброї й амуніції, яку мала до диспозиції наддніпрянська армія, і нарешті він же наніс і „остатній удар в спину“, захопивши перед Зимовим Походом скарбницю уряду У.Н.Р., з якою й перейшов до московських окупантів!

На тому ж засіданні Трудового Конгресу до лівої течії укр. есерів, яка стояла за „радянську владу“ і „союз“ з Московщиною, приєдналася ще й центральна течія (М. Грушевський, М. Шаповал та інші) і 28/І вона ухвалила, що слід здійснювати соціалістичну (а не соціальну) революцію й закладати негайно основи радянського ладу.

Єдиним світлим промінням було затвердження — підготованого ще умовою 1 грудня і ухвалою У.Н.Ради з 3-го

січня та урочистим Універсалом („V”) Директорії з 28 січня 1919 року - акту об'єднання українських західних земель з рештою України. Універсал кінчався словами: „Від нині во єдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України: З.У.Н.Р. (Галичина, Буковина і Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна”.

Ще, отже, лишалася поза межами України (як не брати під увагу, що не цілком відповідали етнографічним кордони, визнані Берестейською умовою) лише Кубанщина, якої заходи що-до об'єднання з Україною зі зрозумілих причин (потрібна була Денікіну) відхилив уряд Скоропадського.

Вправді це об'єднання було лише декларативним, а не фактичним.

Тому, що всупереч твердженням автономістів-радянофілів причини військових неуспіхів лежали не там, де вони їх, піддаючися московській пропаганді, шукали -- не лише вся ця „большевізація” уряду не змінила нічого, а навпаки: 2-го лютого довелось евакуювати всі центральні установи до Винниці, і коли вони могли там затриматися, то лише тому, що ще Січові Стрільці, які поки що не піддавалися соціалістичній пропаганді -- билися під Києвом і навіть намагалися його здобути.

Зі всього попередь сказаного ясно, що провідники партійні і державна влада виявляли цілковиту розгубленість, а проте вже тоді наші соціалісти, можливо -- відчуваючи смішність намагань перекинути відповідальність за втрату більшої частини України на Болбочана, як на державній нараді, так і на Трудовому Конгресі висували твердження, що причина невдач лежить у національній „несвідомості” народу та у його симпатіях до „радянської влади”. Ця думка мала тим більший успіх, що її підтримували також і большевицькі агенти, бо вона зміцнювала імовірність їхнього пропагандового твердження, що наче б то „на Україні йде громадянська війна”. Ось, як наприклад тепер Іс. Мазепа оскаржує український нарід: „українські робітничі та селянські маси в той час жили переважно інтересами соціальними, як більш для них близькими та зрозумілими. Тільки в залежності від задоволення своїх матеріальних інтересів вони так чи інакше ставилися до національної справи. То ж не дивно, що цей зїзд... на початку своїх нарад з таким піднесенням співав „Заповіт” Шевченка, а тепер, коли дійшло до вирішення питання про державний устрій на Україні, однодушно проголосував за „федеративний зв'язок

з всеросійською селянською робітничою республікою" („Україна в огні і бурі революції" т. I. ст. 51). Мова тут про зїзд, що, як стверджує той же Іс. Мазепа, складався „з 400 большевиків, 380 укр. і моск. лівих есерів і коло 20 московських меншевиків" (там же стор. 46). Це був „Другий Всеукраїнський Зїзд Советів", який відбувся 17 березня 1918 року в Катеринославі. Тимчасом п. Іс. Мазепа, як особа добре обзнайомлена з „технікою" підбирання на такі з'їзди делегатів, стосованою хоча б його однопартійцями та есерами, та з технікою „ведення" таких зїздів — повинен би знати, що: 1) такий зїзд і його настрої аж ніяк не відзеркалював настроїв с п р а в ж н і х селянських українських мас, бо він складався у великій мірі з партійців і досить поважної кількості не українського елменту, 2) „Заповіт" співала з запалом безперечно його українська частина, 3) було це в березні 1918 року і то на Катеринослащині, на якій аж кишло від ріжних (в тому числі і українських) соціалістичних та комунізуючих агітаторів, і 4) що поскільки самі еседеки щойно 10 травня на V Конгресі по довгих дебатах ухвалили, замість тези про автономію України в федеративному звязку з „всеросійською" федеративною республікою, „уважати при даних обставинах, що лише обстоювання самостійности України" має забезпечувати інші, для партії важливіші речі, поскільки укр. с о ц і я л і с т и протягом майже цілого року (від березня 1917 р.) при кожній нагоді співали „Заповіт", а потім . . . „ухвалювали" універсали, в яких розпиналися за „єдність з усією Росією" — постільки всяке оскаржування українських селянських мас нашими соціалістами слід уважати за вчинок в найбільшій мірі неетичний, гідний всякого осуду!

Це ж вони товкли їм і за У.Ц.Ради, і за Директорії, що треба „тільки в залежности від задоволення матеріальних інтересів" так чи інакше ставитися до національної справи, і вони ж згодилися півтора місяця пізніше, виходячи з партійних міркувань, „визнати", що треба тимчасово („за даних обставин") обстоювати самостійність України. Пікантно, що колишній „премер" українського соціалістичного уряду в наведеному уривкові питання про відношення до Московщини трактує як питання „про державний устрій на Україні"! Поза тим, пишучи далі про перебіг того зїзду, пише Іс. Мазепа: „Раз у раз чулися заклики «Зробити Вартоломееву ніч гайдамакам». Так реагували", пише він, „робітники і селяни України проти тих, що виступали проти па-

нування Москви", і „Гасло незалежної України для цих малосвідомих мас ще не було ніякою рушійною силою... вони сліпо йшли за большевицькими демагогами" (там же, стор. 52).

Тимчасом це є підлим наклепом на українські народні маси хоч би вже тому, що (на жаль) за тих часів на кількадесят тисяць українських селян може один щось чував про „Вартоломесву ніч", і тому, поскільки п. Іс. Мазепа чув такі оклики — постільки вони доводять, що там зібralися не „українські маси", а тільки „партійці", інтелігенти і півінтелігенти, з яких, певно, яких 80% не мали нічого спільного з „українськими масами". Серед делегатів було, певно, найбільше обмосковлених і москвофільські настроєних інтелігентів і півінтелігентів українського походження, для котрих, як і для Іс. Мазепа або Винниченка чи інших наших автономістів, коли й було „Гасло незалежності України... рушійною силою", то хіба такою, яка спричинювала їх „рух" в напрямці скаженого побороування тих, хто таке гасло висував, з окрема так вони стрічали ще в Ц. Раді виступи „самостійників". Треба, звичайно, погодитися, що таке відношення до гасла самостійности України є доказом крайньої „малосвідомости", але власне тому ми й підкреслювали стало малосвідомість наших автономістів у порівнанні хоча б з кращими представниками Козацької України.

Може, однак, виникнути припущення, що ці слова Іс. Мазепа є доказом „прозріння", чи хоч пізнього, але „усвідомлення" наших автономістів. Замість відповіді цитуємо далі те, що про самостійність писав проф. М. Грушевський у 1920 році („Борітеся — поборете", ч. 1): „Події гнали воду самостійникам. Світова війна... з її кличем самостійности для поневоленних народів і лютою кампанією на знищення українства на практиці дуже скріпила самостійницькі течії... Справа суверенности українського народу і незайманости його волі стала гарячою, дразливою, і вилилася в домагання повної самостійности і незалежности України, винесене наперед військовими колами*), а далі прийняте ці-

*; Як ми вже не раз про це згадували — самостійники від початку революції вели пропаганду серед війська і були однією партією, яка хотіла створення української армії. Впливи в армії були тим більші, що частини, в яких здобували впливи автономісти (соціалісти), в неслідок ширених ними ідей — розкладалися і переставали існувати. Хоча саме існування Директорії (отже і соціалістів не на еміграції) було наслідком героїчного спротиву тих са-

лим, чи майже цілим, національно свідомим українським громадянством. Чи було це домагання, це гасло неминуче? -- Мабуть ні!"

Наведені слова виказують ясно, що діячі Ц. Ради мусли вправді оперувати цим гаслом, але були готові кожную хвилину його соромливо усунути!

І коли — маючи такий „малосвідовий" провід і за Ц. Ради, і за Директорії — все ж українські маси домагалися самостійности України і тисячами гинули, боронячи тої самостійности в боях з москвинами — то тим українським масам належить подив і пошана!

Але Іс. Мазепа, як і інші соціялісти, намагається приписати захоплення большевицькими гаслами не соціялістичним лідерам, а тим же „українським масам".

Забувши те, що заступник голови У.Ц.Ради, вже на еміграції пишучи свої „Матеріяли до історії", ще „переживає" земельний закон Ц.Р. та шкодує, що його не видали раніше і більш „радикального", Іс. Мазепа пише: „Всі ми знаємо, що гасло соціялізації землі Центр. Рада проголосила лише під натиском надзвичайних обставин... за допомогою радикальних кличів Ц.Р. намагалася відвернути народні маси від большевиків" (там же стор. 53). Тимчасом, як доводять численні мемуари, інструктори Ц. Ради ще в березні і квітні 1917 року, коли ніхто не чув навіть про існування большевиків, з запалом пропагували саме гасло „соціялізації землі", а тих із них, що того робити не хотіли — Ц. Рада звільняла з посад. Гасло соціялізації, як і взагалі „клясову" ворожнечу і захоплення соц. гаслами ширили самі наші соціялісти.

Вигадки, подібні до наведених, ширять укр. соціялісти не тільки для того, щоб скинути зі себе відповідальність за період другої Укр. Ц. Ради, але для того, щоб якось усправедливити злочинну діяльність соц. партій за доби Директорії, які, мовляв, також мусли „хитатися" й звертати очі до Москви, щоб „відвернути маси". Але той же Іс. Мазепа необережно ствердив, що українські селяни підчас пов-

мостійницькі настроєних частям, тим не менше соціялісти їх ненавиділи за ... вірність ідеї самостійности. Про самих же самостійників у цілях тактичних не згадувано, а коли й згадувано про їх впливи, то так, щоб виникало враження, немов мова йде лишень про кількох старшин.

Так, напр., у часто цитованій тут праці Іс. Мазепа читасмо: „Член Директорії Андрієвський (а Макарєнко? Р. М.) належав до партії соціялістів-самостійників. Ця партія мала прихильників серед деяких груп старшинства" (т. I, стор. 146).

стання Директорії в опанованих вже українцями районах ставили варті, які мали берегти панські мастки від розграбовання.

Навіть московські большевики, які тоді перебували на наших землях, у своїх спогадах не раз стверджують виразно байдуже, а то й вороже відношення до себе селян-українців.

Власне українські соціалісти, що самі тягли, як і за доби Ц. Ради, до звязку з Московщиною, що оскільки й хиталися, то лише тому, що перецінювали силу Франції та її зацікавлення українськими справами, — своєю пропагандою штовхали український нарід в обійми комунізму та московському большевизму. І коли б не ті „самостійницькі“ настроєні військові кола, коли б врешті не ті „отамани“, які тому появлювались, що не було кому в державному масштабі організувати українську селянську силу, яка хотіла протиставитися окупантам і яка сама шукала організаторів — то певно б існування Директорії закінчилося ще в початку січня! Ніхто й ніколи з соціалістичних мемуаристів не пробував, напр., отамана Григорієва представляти якимсь „самостійником“. Він розпоряджався на великих просторах Херсонщини й південної України, і ніякий Болбочан чи „чорна сотня“ на тих теренах не діяла в імені Директорії -- а проте сам от. Григорієв вже на початку січня зрадив Директорію і перейшов до москвинів (червоних) з усіма підлеглими йому відділами. Так само зробив отаман Зелений, і так робили майже всі ті частини, в яких переважали соціалістичні впливи. А проте на них не знайдемо нарікань ні у Винниченка, ні у Іс. Мазепи, ні в інших. Не переходили ж на бік історичного ворога України ті частини, якими керували настроєні „самостійницькі“ військові і в яких панували самостійницькі настрої.

Втративши з поданих попереду причин ціле Лівобережжя, українські соціалісти перенесли тимчасовий осідок влади ближче до теренів, на яких мала голос Франція. Це активізувало справу взаємин з Францією. Не маючи взагалі жодної „лінії“. Директорія вже після першої крутійської відповіді Москви, хоча продовжувала з нею „переговори“, але намагалася навязати контакт і з Францією. Однак багато причин стояло на перешкоді такому порозумінню. Франція -- завдяки московським та іншим впливам — хотіла „відбулувати“ московську імперію, лише без польських земель. „Радянофільські“ тенденції уряду Директорії та намагання „договоритись з большевиками“ — улегшували „білим“ мо-

сквидам і полякам їхні заходи що-до скріплення антиукраїнського наставлення. Зарозумілість французів, яка була наслідком перемоги в світовій війні, ще утруднювала всякі розмови. Наслідком того було мало шансів досягнути успіхів в переговорах з Францією, а з Московщиною і тим більше. Одні й другі не зраджували жодного бажання вести переговори з Україною, а на намагання уряду Директорії вести розмови — відповідали майже однаково: Передумовою „порозуміння” було зречення суверенності України і навіть справжньої автономії та віддача всіх українських сил на боротьбу за відновлення московської імперії. Тому переговори, розпочаті майже одночасно, „закінчилися” (перший етап) поставленням ідентичних „передумов”, що різнилися тільки своєю стилізацією. Уряд Леніна пропонував замість миру своє „посередництво” у переговорах Директорії з маріонетковим урядом для України (на чолі його стояв Х. Раковський — румунський жид, що за Скоропадського був головою московської мирової делегації в Києві) — це б то капітуляцію і визнання окупантів правною владою та передачу військових засобів до диспозиції московської експозитури на Україні. Військова ж влада французького десанту по довгих торгах домагалася (умова — мінімум) підпорядкування військових сил французькому командованню, яке мало вжити їх для боротьби з ворогами білих москвинів — це б то також для відбудови московської імперії, лише з „антибольшевицьким” урядом. Французи мали визначити окрему зону для діяння і комплектовання тих військ і застерегли собі контроль над фінансами і залізницями тої зони. Долю ж України в майбутньому мала рішити Антанта, тимчасом же повинна була Україна просити Францію прийняти її під свій протекторат!

Такі дві відповіді на мирові пропозиції надійшли на початку лютого 1919 року. За існуючого складу Директорії (голова — рішучий прихильник порозуміння з червоною Москвою мало не за всяку ціну, двох членів — соціалістів і підтримуваний ними соціалістичний уряд) не могло бути мови про єдино-правильну політику, політику розбудження в масах націоналізму, мобілізації того націоналізму і завзятої боротьби во ім'я гасла „Україна для українців”. Але рівнож важко було вести дальші переговори з Францією, яка домагалася поза всім сказаним змін в складі уряду.

Щож-до переговорів з Московщиною — то властиво їх, після одержання згаданих попереду умов, не надто обстою-

вали й соціалісти, розуміючи, що вони означають для них як перший етап — відход від влади, а як другий — ізоляцію або й арешт та заслання.

Перспектива розмов з „урядом Раковського" була причиною того, що Директорія і уряд ухвалили вести далі розмови з французами, а що надійшли з закордону інформації про „згіршення", яке викликає у Франції соціалістичний уряд України, то соціалістичні партії, не маючи жодного виходу, вирішили не брати участі в уряді. Одночасно С. Пелтюра подав до відому, що він „тимчасово вийшов із соц.-демократичної партії".

Винниченко ж вийшов зі складу Директорії і — ображений — подався закордон, відмовившись там пропагувати визнання України, очолованої „таким" урядом, і відмовившись навіть репрезентувати еседеків на міжнародній соціалістичній конференції.

Доручено було сформування уряду проф. Остапенкові, який не-що-давно вийшов з Партії укр. есерів і рахувався „безпартійним". До кабінету Остапенка входили ще двох бувш. есерів, сім есефів, один радикал і один жидівський соціаліст та три соціал.-самостійники. Таким чином у новому уряді величезну перевагу мали автономісти (одинайцять). Соц.-самостійників було трьох, з них один був морським міністром (без фльоти) і один — міністром здоровля. Сформовано було цей уряд Остапенка коло 12 лютого.

Таким чином уряд Остапенка ріжнився від попереднього своїми соціальними поглядами (в ньому не було прихильників советського устрою і „большевизації"), але майже не ріжнився своїми національними поглядами, бо складався з таких же автономістів, якими були і соціалісти, з таких же „травневих" (травень 1918 року) „самостійників з ко-нечности".

Соціалісти від перших днів почали проти нього пропаганду як проти „буржуазного уряду". Звичайно, вони знали, що той уряд одержав від них таку спадщину, що без виняткових здібностей і часу важко було щось вдіяти. А тому не можна в жодному випадкові згодитися зі словами одного з соціалістичних лідерів: „Відхід соціалістів був не на користь українській боротьбі... Українські маси йшли за найрадикальнішими гаслами... В цей мент тільки соціалістичні партії... могли дати масам такі гасла, які б повели

Їх до боротьби з російськими більшовиками... утворення „буржуазного“ уряду Остапенка... стало діркою, через яку було випущено решту пари” (Ісаак Мазепа, т. I, стор. 107). Адже ж як навіть прийняти за правду, що українські маси йшли за „найрадикальнішими“ гаслами — то й тоді українські соціалісти не могли би на ті маси мати впливу, бо було неможливим вигадати більш фантастично „радикальних“, більш демагогічних і брехливих гасел за ті, якими оперували московські більшовики.

Але, штовхаючи українські маси в такому ж напрямці, що й більшовики, концентруючи їхню увагу на тих же питаннях і розпалюючи ті ж пристрасті — вони підготовляли ґрунт для успішної більшовицької пропаганди. Правдивість цього „теоретичного“ міркування підтверджує хоч би процес розкладу українських військових частин, які деморалізувалися і розкладалися шойно після того, як соціалістам вдалося відвернути їх від національної боротьби і зосереджувати всю увагу і пристрасть на проблемах соціальних. Таким чином ясно, що українські соціалісти, всупереч запевненням Ісаака Мазепа та інших, не могли „дати такі гасла, які б повели до боротьби з російськими більшовиками“, до того ж більшість українських соціалістів і не хотіла вести їх до такої боротьби, тільки хотіла вести до згоди і співпраці з „російськими більшовиками“. Саме українські соціалісти за часів свого урядування втратили більшу частину України, в тому й такі райони (напр., Катеринославщина), в котрих вони мали все в своїх руках.

Підкресливши на початку хибі уряду Остапенка, ми мусимо об'єктивно ствердити, що він одержав керування державою захитаною до самих основ. Ціле Лівобережжя і частину Правобережжя вже тоді опанували москвини. Одеса і доступ до моря був втрачений рівнож за урядування соціалістів. Українська армія в наслідок розкладу або зради частин, у яких соціалісти мали впливи, зменшилися більш ніж на половину.

Тут слід звернути увагу на те, що Винниченко у своєму „Відродженні нації“ (т. II., стор. 245) цілево зменшує число війська, яке мала Дрекорія в кінці січня (щоб обтяжити „отаманів“), пишучи: „На всій Україні, на всіх фронтах, з усіма гарнізонами й резервами було 21.000 чоловік.“ У дійсності стільки було в Києві та в Чернігівському, Полтавському й Кременчуцькому напрямі. Не згадано цілком військ „Одеського напрямку“, військ розташованих на По-

діллі і, природно, цілковито не сказано про ті війська, які були під командою, ненавистного соціялістам, от. Оскілка, якому в тому періоді соціялісти не могли ще нічого закинути. Тимчасом от. Оскілкові підлягала т. зв. „Північна група“, яка боронила Правобережжя від півночі (москвини натискали на лінію Мозир, Коростень, Лунинець, Камінь-Коширський) і від заходу (польський фронт йшов по лінії Любомля, Володимира Волинського, Бродів). Ця ж група успішно стримувала натиск регулярних московських армій, які мали загрожувати Києву від заходу цілковитим оточенням.

З усього наведеного видно, що первісна кількість військ (коло 120 тисяч) зменшилася на час, про який пише Винниченко, імовірно до яких 55 тисяч. На ту ж добу, коли владу перебрав уряд Остапенка, вона зменшилася вже певно до яких 40 тисяч.

Але що найгірше, вперта пропаганда соціялістів серед корпусу Січових Стрільців довела до певної деморалізації і цієї частини так, що ще до виходу соціялістів було відомо, що Січові Стрільці носяться з наміром кинути фронт.

Уряд Остапенка був сформований щойно 12 лютого, а 21 лютого вже була нарада в Козятині зі старшинами корпусу, у зв'язку з тим, що вони вже 18-го кинули фронт. На цій нараді, як подає Ісаак Мазепа, мав Коновалець сказати: „Ми бачили, що Директорія хитається і не має ясної політичної лінії. Це хитання було для нашої справи фатальне.“ Мотивував Коновалець рішення кинути фронт тим, що Стрільці втомлені, бо немає резервів і мусять реорганізуватися.

Не маючи резервів, мусив уряд Остапенка коштом ослаблення свого південного і північно-східнього фронту „залатати“ поважну діру, яка повстала в наслідок майже самовільного відходу Січових Стрільців, які встигли довести свою високу боєву якість вже протягом повстання Директорії проти Скоропадського, і слушно цей корпус уважався найповажнішою військовою формацією.

У додаток саме на початок урядовання кабінету Остапенка припадає посилення хвилі жидівських погромів (з них найбільший у Проскуріві дня 15 лютого).

Щоб коротко з'ясувати загальну основну причину тих погромів, цитуємо думку жидівського соціал-демократа (Поалей-Ціон), Соломона Гольдельмана, що був товаришем

міністра праці в У.Н.Р., з його „Листів про Україну“, вида-них жидівським видавництвом „Гаймон“.

Але щоб попередити познайомити з поглядами С. Гольдельмана, наводимо його слова, написані в грудні 1919 року: „Для нас соціал-демократів є неприродне підтримувати війну з комуністами, коли є найменша надія на порозуміння, ми, бачучи перед собою спільного ворога і російського, і українського народів, а особливо жидівського, а саме Денікіна, Колчака, Польщу і стоячу за ними імперіялістичну Антанту, мусіли зробити все, що було в наших силах, щоб досягнути стратегічного контакту з червоною армією“. („Листи про Україну“, стор. 9). Партія Поалей-Ціон домагалася зрвання переговорів з Антантою і порозуміння з „більшевиками“, а тому погляди С. Гольдельмана відповідали партійним.

Він, отже, пише: „Жидівська молодь з кол ворожих цілком большевикам, як сіоністи, охоче наповняла собою большевицькі частини. Большевики згодилися на окремі жидівські загоны... Ці окремі жидівські загоны, які, між іншим, б'ються на фронті найбільш уперто, ... викликають страшне обурення в українських козаків проти жидів взагалі... Що уявляє собою пересічний козак? Це селянин...“, у якого „віками набиралась енергія вибуху проти панів і всіх тих, хто за пана стоїть і пана підтримує. Цим паном на селі (Правобережжя) був поляк, а в місті — москвин, а посередником, маклером і польським прислужником їх був жид-орендар, шинкар, прикажчик і лихварь... А як має вплинути на українських селян поява в їх селах большевицьких реквізичійних загонів на чолі з комісарчиками з містечкової жидівської молоді, чи «комісародержавіє» знову з великою участю жидівських пів-інтелігентів, тих жидів, яких він ніколи при владі до того не бачив і рахував це завше за природне, і тих, з батьками котрих він завжди гандлював, і раптом той жид — командус. Командус від імени ненавистних чужинців, що грабують, реквірують його хліб, його добро“. А до того ж „українські козаки...“ не зустрічаються на практиці „з симпатією жидівських партій і активних кол до українського відродження“ (там же, стор. 32—34).

Гольдельман вважає „антисемітами і потенціальними погромниками“ військових трьох отаманів, які користають симпатіями соціалістичного міністерства, з яких один є „незалежний с-д“, а два „боротьбісти“. До цього можемо додати, що безперечно жиди були настроєні вороже до ідеї від-

ціональний інтерес вимагає підтримування колоніальної залежності України.

Однак, не зважаючи на все вище сказане, слід підкреслити, що жидівських погромів не було б, якби не московфільські симпатії наших автономістів.

Коли б урядові чинники зясували українським масам, що „головним ворогом“ є московський нарід, що жиди після перемоги над москвинами не зможуть вести в українській державі жодної акції та що погромна і антижидівська пропаганда затемнює розуміння істоти українсько-московської війни, надаючи їй рис „громадянської війни“ і прикриваючи москвинів, які опинюються в таборі „християнському“ і можуть тим успішніше безкарно працювати для нового поневолення України — то, імовірно, погромів би не було цілком. До речі є згадати, що, як впливає зі споминів одного з лівих есерів, який працював на Україні з доручення московського большевицького уряду, опублікованих у виданім Київським Істпарткомом під редакцією Малинова збірнику „Під гнітом німецького імперіялізму“ — двох лівих есерів (в тому й автор спогадів) спричинилися посередньо до проскурівського погрому. Вони намагалися з доручення московської влади організувати повстання в Жмеринці, однак українське населення не підтримало їх, і вони втікли до Проскурова. Спробували організувати там, повівши пропаганду серед української залоги і містечкової жидівської молоді. В умовлену пору жидівська молодь виступила збройно, а козаки не захотіли, ще й поставилися вороже. В наслідок цього молодь жидівська, відступаючи під натиском українських відділів, засіла в синагозі й звідти почала відстрілюватися. Це надало повстанню характер „жидівського“ повстання і спричинило погром.

Очевидячки, з одного боку жидівська пропаганда, спрямована проти українців, до неімовірних розмірів перебільшувала погромну хвилю, так що навіть цитований нами Гольдельман вважав конечним навести такий конкретний випадок: „Пізнійше я читав в одеській сіоністичній часописі «Єврейская мысль», як у Кам'янці, при зайняттю його українцями, жидів масами топили... в річці Смотричі, а Винниця була підпалена з усіх боків і жидів кидали у вогонь живими... Адже ж Смотрич переходять завше вбрід... кури, там навіть ката втопити неможливо, а у Винниці не було погрому ніколи” (Гольдельман, стор. 46). З другого

боку, протягом українсько-московської війни 1917—1921 років було досить випадків „погромів”, докочаних не над жидами, тільки над українцями. Ті „погроми” докочували москвини (червоні) при великій участі жидів. А однак про них не згадується і не зветься їх „погромами” тільки тому, що жертвою їх були не жиди, а українці.

Засувавши причину погромів і підкресливши з усією рішучістю їхню шкідливість для справи української державности, мусимо зазначити, що уряд Директорії, а також Головний Отаман вживали найрішучіших заходів для їх недопущення.

Правда, звичайно, і цитований нами автор ширить брехні про цю справу, бо пише, що проскурівський погром був „зроблений комендантом Проскурова (Самосенком)... ніби для подавлення большевицького «повстання»... а з боку української влади нічого не зроблено ні для припинення погромів, ні для покарання погромників”. А тим часом, як видно зі згадуваних споминів лівих есерів, повстання таки справді було, а погрому ніхто не „організував” („зроблений комендантом”). Комендант же Самосенко був арештований і довго сидів увязнений вже за те, що він не запобіг погрому. Нарешті, жертвам проскурівського погрому була признана велика грошева допомога, а значно пізніше були асигновані в розпорядження жидівського міністерства для допомоги жертвам погромів 20 мільйонів гривень.

З наведеного ясно, що коли й були погроми жидівські, то вони виникали на ґрунті відносин нами описаних, що цілком не залежали від української влади, а своїм корінням сягали ще часів існування московської імперії, керованої царатом, що завдяки „черте оседлости” (яка не пускала жидів на московські етнографічні землі і де-які інші райони) викликала надмірне скупчення жидів на українських землях. Розбіжності були поглиблені завдяки пізнійшій політиці червоної московської влади і жидівським симпатіям до неї. Уряд Директорії, звичайно, намагався боротися з проявами антисемітизму (Винниченко мав жінку жидівку, С. Петлюра ставився ще перед революцією дуже прихильно до жидів), що ж торкається самостійників-братчиків, то вони вправді стояли за привернення пановання й землі і використання всіх економічних можливостей України її правному власникові — українському народові, отже за новлення української державности, уважаючи, що їхній на-

усунення тих чужинців, які вели галапасницьке існування, тягнули соки з нашої землі й народу і підтримували в подяку за те окупантів та їхню культуру, але „братчики” були взагалі проти будь-яких погромів, а тим більше — жидівських. Самостійники уважали, що усунення мало б відбутися шляхом легальним і організованим, по можливості шляхом обміну (напр., Україна могла б взамін за виселених москвинів прийняти тих українців, які жили серед москвинів), погроми ж не тільки не полагоджували позитивно цієї справи, не тільки були дикою формою стихійної реакції, яка розбещує і деморалізує, але й затемнювали основне — ясну уяву, що й ця війна є лише черговим епізодом багатомісячної боротьби між українським та московським народами. Жидівство необережно „пхало пальці межі двері”, але діло українських політиків — звертати стало увагу на властивого ворога і пам’ятати, що власне москвини охоче вели і ведуть „погромну” пропаганду, яка для них корисна, спрямовуючи всю увагу на „невластиву адресу”. Погроми були і поза землями, що підлягали Директорії, як на теренах зайнятих Денікіним, так навіть і на теренах керованих червоними москвинами, де навіть великий дуже відсоток жидів в большевицьких урядах не міг врятувати жидів від погромів. Однак вороги з причин чисто політичних і большевицька пропаганда, промовчуючи тамті погроми, цілево в багато разів перебільшують ті, що мали місце на теренах підлеглих Директорії.

А тепер вертаймо до опису становища, в якому міністерство Остапенка почало урядування, і до дальших подій.

З відходом корпусу Січових Стрільців у запілля надзвичайно ослаб цілий фронт, а тимчасом москвини почали концентричний наступ, підтягнувши з Московщини нові частини. Очевидно, уряд Остапенка створити нові військові сили в короткому часі не мав змоги, викликати в масах бажання боротьби і піднесення — також не міг, бо не вистарчало не вести „урядово” соціалістичної й „радянськості” пропаганди (дозволяючи далі її вести нашим соціалістам), тільки треба було виступити з яскравими націоналістичними гаслами, але на це ніколи не пішов би уряд Остапенка. Члени кабінету Остапенка уважали головним своїм завданням як найскорше досягти порозуміння з Антантою, а практично — Францією, розчислюючи на її підтримку. Рахунок той був безперечно помилковий. Франція

була втомлена довгою війною і економічно виснажена, а французька демократія — наставлена була на мир і спокійне „уживання” плодів перемоги. Тому, що Московщину відділяла від Франції ненавистна французам Німеччина і що тоді земля ще не була такою „маленькою”, як нині, Франція не боялася зросту московської імперії, а до того заможні французькі верстви були повязані з московською імперією грошовими вкладами в підприємствах, розміщених на Україні. Навіть дрібний французький рантєс вложив досить золотих франків у всілякі підприємства, не виключаючи позичок, і уважав, що відбудова московської імперії (не большевицької) є єдиною запорукою звороту тих капіталів. Тому, очевидно, ідея відновлення української держави не могла бути надто популярною, знова ж численні у Франції комуністичні організації вели пропаганду за „невтручання” Франції.

Тому французи, коли б і ангажувалися, то лише з метою підтримання намагань московських антибольшевицьких угруповань відбудувати імперію, але й то постільки — поскільки це не вимагало надто великих зусиль. Уряд Остапенка не лише не мав (як і соціалістичний) досвіду в справах міжнародньої політики, але й не мав (як і соціалістичний) належної підготовки в справах міжнародньої політики і тому безпідставно сподівався підтримки Франції. Тимчасом Франція не могла з огляду на обмеження кредитів і розклад під впливом комуністичної пропаганди невеликих французьких відділів, що безчинно стояли в Одесі — вдержати навіть той десант, що вже був у Одесі. Не враховуючи того всього, Директорія і уряд Остапенка дня 17 лютого вислали „Деклярацію”, яка виявлювала волю до співпраці в „поборюванні большевизму” (а не москвинів, які ставали при тій концепції співниками, поскільки були антибольшевицями) і згоду до компромісового полагодження ряду питань засадничого характеру. Ця „Деклярація” — всупереч правді — надавала боротьбі міжнаціональній і міждержавній, боротьбі з народом загарбником — характер боротьби громадянської, „антирежимної”, тим самим — роззброюючи ідеологічно український національний уряд і завдаючи удар українському націоналізму — озброювала червоний московський уряд, який як тоді, так і тепер боїться боротьби поневолених націй проти московського народу, але завжди має всі шанси перемогти всяку „антирежимну” імпрезу, сполучену з інтервенцією.

До того з причин поданих попереду ця „Деклярація” дала тільки пропагандову зброю в руки ворогові українського народу*).

У відповідь на неї дня 1-го березня генерал д'Ансельм прислав листа, в якому заявляв готовість допомогти Директорії, але . . . після усунення з її складу Петлюри і Андрієвського! Таке домагання, поруч з висуненням на їх місце французами кандидата (Григоренка), який мав усі національно-політичні якості ген. Скоропадського (був „малоросом” — московським патріотом), пояснюється тим, що Петлюру знали всі як найбільш національно-свідомого українського соціаліста, не настроєного йти на далекоїдучі компроміси з москвинами, а про Андрієвського безперечно мали французи інформації від тих „тоже українців” та москвинів, що їх так багато працювало на високих становищах в урядовому апараті Директорії, як про самостійника — ворога москвинів, який тягне до найтіснішої співпраці з національними течіями Наддністрянщини. Треба зазначити, що група членів самостійницького братства, яка діяла тайно на теренах, які підлягали Директорії — була рішуче проти французької концепції і впливала на настрої соціалістів-самостійників, пропагуючи гасло боротьби з московськими більшовиками як чужинцями, як зовнішніми репрезентантами московської нації.

Цей лист д'Ансельма, який був цинічним замахом на суверенність України — викликав рішучий спротив Директорії і вона по кількох днях категорично відкинула жадання французького генерала, який, зрештою, вразі виконання міг пропонувати: стару італійську зброю та одяг і взуття на півмільонову армію по „знижених цінах” і . . . досить не-виразної боевої якості одну французьку дивізію!

А тимчасом військові сили, ослаблені відходом Січових Стрільців, не могли стримати наступу зміцнених московських армій.

Дня 6-го березня Директорія й міністерства переїхали з Винниці до Кам'янця. Відділи, що стояли на південно-східньому та південному фронті, також відступали під московським натиском.

* Москвини згідно зі своєю звичкою вифантазували складення умови, яка „продавала” Україну Антанті — оскаржували у відозвах Директорію у веденні жлясової політики, спрямованої проти „більшовизму”, яка лише маскується національними гаслами.

Звичайно, наші соціалісти, вилікувавшись з певного остраху перед „Антантою”, а разом бачучи, що українські війська не можуть стримати наступу і їм грозить перспектива опинитися закордоном у ролі емігрантів — вирішили скористатися скрутною ситуацією для того, щоб знова взяти владу в свої руки і ще раз спробувати добитися згоди з Москвою, а може навіть заступити Раковського.

Вже 7-го березня вони приймають рішення домагатися від Директорії припинити переговори з французами, передати владу (міністерства) в їхні руки і „негайно” порозумітися „з большевиками” (так, немов це була „партійна” війна і немов „большевики” лише чекали на згоду з нами порозумітися!).

Від цього дня Директорію, а властиво — Головного Отамана, формально „бомбардують” українські соціалісти своїми „делегаціями”, „записками” і ухвалами. Дня 8-го березня явилася до Головного Отамана делегація соціалістів (Ісаак Мазела, Феденко, Романченко і Вікул), яка намагалася його намовити застосуватися до згаданих ухвал. Дня 10 березня доручено було Головному Отаманові „Докладну записку” есдеків, а делегати ще й особисто її „підтримували”. Дня 11-го березня команда корпусу Січових Стрільців, після попередніх нарад з соціалістами, оголосила „Деклярацію”^{*)}.

Дня 12 березня доручають „Докладну записку” українські есери.

Дня 11-го березня на скликаній Директорією „державній нараді” соціалісти домагалися тих же радикальних змін. Дня 15 березня знова радяться соціалісти, як добитися бажаних радикальних змін. Дня 17-го березня нова „заява” до Директорії від наших соціалістів. Тимчасом дня 19 березня москвини здобувають Жмеринку. Дня 20--22 березня укр. есери (М. Грушевський, Степаненко, Лизанівський та інші) на скликаному в Кам'янці повітовому селянському зїзді завзя-

^{*)} Деклярація Січових Стрільців була документом зневіри і впливу соціалістичної пропаганди. В ній обіцяли Січові Стрільці підтримувати „кожне українське народоправне правительство” і ... „з тим більшим запалом підтримувати радянську владу на місцях”. Цих слів Січові Стрільці не сказали б за тих часів, коли вони хоча рідше протиставилися соціалістичним впливам, але зате були карним військом, здатним до боєвих дій. „Нові” погляди йшли завжди в парі зі зниженням боєздатності і розкладом, або навіть переходом в табір ворога (частини от. Зеленого, от. Григорієва, полк. ім. Франка, 58 полк, 60 полк і т. д.).

то пропагують ідею утворення „радянської влади” та негайні переговори з Москвою. Москвини ж здобувають станцію Деражно і тому, що в Кам'янці під цей момент були урядовці всіх міністерств, а не було нікого з членів Директорії й уряду — певні елементи починають ширити паніку, а наші соціалісти вирішають „використати момент” для доковання перевороту і усунення Директорії та реалізації своїх плянів.

Щоб картина була цілком ясною, мусимо подати де-які уваги що-до згаданої тут акції соціалістів. Мусимо при тім пам'ятати, що невідомо в якій ролі і з якими завданнями стало (при всіх евакуаціях) переїздив слідом за урядом і цен. комітетами наших соціалістичних партій „незалежний есдек” („незалежні” есдеки стали на ґрунті негайної боротьби за комунізм і співпрацювали з московськими большевиками) — М. Ткаченко. Далі треба зазначити, що з ворожого заплілля прибув вже 13 березня один з лідерів „незалежників” — Драгомирецький — для „переговорів” з укр. есдеками.

У своїх розмовах укр. соціалісти шантажували С. Петлюру та інш., твердячи, що всі військові невдачі є наслідком лише того, що немає соціалістичного уряду, та що коли уряд візьмуть у свої руки соціалісти і перетворять Україну в соціалістичну радянську республіку — тоді вся Україна повстане проти окупантів і можна буде дійти до згоди з Москвою. Більше того, вони інспірували думку, немов українська армія воює з власним народом, а тому „доказували Степаненко, Вікул і Феденко”, що як, віддавши владу в руки укр. соціалістам, „запропонувати большевикам порозуміння на умовах визнання ними самостійности України та українського характеру(!) совєтської республіки і широко про це оповістити! то це викличе розклад большевицької армії, бо українські маси побачать, що боротися з нами нема ізза чого” (Іс. Мазепа „Україна в огні . . .”, стор. 127). Такою думкою (наведеною дослівно) інспірувалось (і інспірується) не лише, що наче б то український нарід стояв „за совєтську владу”, але й що „большевицька армія” складалася з українців, які коли б довідались, що нарешті пп. Феденко, Степаненко, Вікул та Ісаак Мазепа стали правовірними большевиками — негайно ж кинули б зброю!

Цю думку так вперто ширили українські соціалісти, так завзято переконували інтелігенцію українську, що наче б то український нарід увесь „збольшевичився” і власне він бореться з „військами Директорії”, це б то що війна носить

не національний характер, а характер „громадянської війни” — що москвини могли хіба подивляти безмежну „наївність” наших автономістів і рабську залежність від поглядів, які ширить метрополія, що їх виховала! Як-що вірити п. Мазепі, то навіть С. Петлюра, який ближче стояв до війська, мав би сказати дня 8 березня делегатам соціалістів: „Відхід соціалістів від влади дуже негативно відбився на настроях і боєздатності війська” (т. I, стор. 117), що не мало жодного підтвердження, але за те — ріжнячися у нюансах — збігалось з пропагандовими твердженнями москвинів (пор. відозву з 5 березня 1919 року Раковського й Антонова до вояків Директорії, яка починалась з суггеровання цієї ж ідеї: „Директорія продовжує проливати кров українських робітників і селян...” так починалася ця відозва).

Дійсність, однак, була цілком іншою. Як впливає з листа есдека Довженка, переданого потайки з Києва, (подаємо за Іс. Мазепою): „Пасажирські потяги до Москви припинено зовсім. Везуть лише хліб, мануфактуру (тканини), військове майно, тільки все не до нас, а від нас. Забирають в крамницях сукно, полотно, шерсть і все це везуть до Москви. Все українське бойкотують і нищать. Досить зазначити, що фракція незалежних соц. демократів в київському советі досі не одержала ні одного карбовання допомоги на агітацію, в той час, як всі жидівські фракції одержали по 50.000 карб. Всім жидівським газетам дали помешкання — нашим ослам не дали нічого. Самі незалежники... на підозренні... обговорювалася справа про їх арешт...”

Отже ці „осли” і зрадники за свою зрадницьку роботу не одержали символічних 30 срібняків, але ще їм загрожував арешт, який залежав тільки від того: чи ще б'ються українські війська, чи ще потрібні „юди”, чи ще потрібні „осли”, які допомагатимуть чужинцям, навіть не одержуючи заплати і наївно вірячи в правдивість усіх ідей, яким їх навчили „московські дядьські” („вуйки”)! А власне ці „осли” й намагалися всіма можливими засобами, прищеплюючи українському народові „радянські погляди” і ховаючи від нього свої остаточні цілі... вести його до комунізму, звичайно, в „автономній” Україні. Отже вони далі ширили автономізм (підмінюючи це словом „самостійність”, але... „в союзі” нерозривному з тою ж Московщиною). Не висували ж ясно ідею автономії лише тому, що москвини воліли, прикриваючись „самостійністю” У.С.С.Р., — грабувати і нищити її за допомогою московських адміністраторів.

З цього листа також ясні причини невдоволення „ослів”.

А як же справді ставився нарід до поглядів, які хотіли перевести в життя наші соціалісти, поглядів, во ім'я яких жертвували всіма інтересами українського народу?

Замість відповіді можуть служити слова, взяті зі спогадів Антонова, друкованих в „Летописі революції” (1931 рік, книжка 3), які подасмо за Іс. Мазепою*). Справа малася так: у другій половині березня 1919 року Антонов разом з Шумським (який був членом групи есерів-боротьбістів, що ще перед повстанням Директорії зрадили Україну) і отаманом Григорієвим (також соціалістом, що зрадив українську державу і персвів свої частини на бік ворога в січні) виїхали з Одеси до села Верблюжки на Херсонщині на свято I Верблюжського полку. Ось як описує Антонов настрої села і зрадницьку діяльність українських лівих соціалістів: „Верстви за дві до цього села наше авто зустріло величезний натовп, який заспівав могутнім співом „Заповіт”. Почалися промови. Тов. Шумський, промовляючи українською мовою, спершу мав успіх. Далі почав говорити про земельну політику радянської влади і лише промовив слово „комуна”, як почувся галас із задніх рядів, який охопив натовп і перетворився у рев... злісні обличчя, піднесені кулаки тяглися до промовця... як би не Григорій, що закryw собою Шумського...” Так кінчає опис Антонов. З нього ясною є трагедія українського народу, який, маючи обмосковлену, духово скалічену, яничарську інтелігенцію, якої певна частина збожеволіла на пункті соціалізму, не бажаючи сам жодного соціалізму, жодної „комуни”, під впливом українських зрадників-демагогів, які використовували українську мову, щоб легше дістатися до серця і які не завжди признавалися, до якої остаточної мети ведуть маси... де-коли навіть творив полки, які, самі того не знаючи, билися за... московське ярмо на свою шию, за втрату своєї землі, за жахливий голод 1921 і 1933 років, за „право” гинути мільйонами в концентраційних таборах і льохах енкаведе!

Самі ж „осли” опинилися у важкому положенні; вони бачили, що окупанти їх не потребують, а нарід — не хоче. Вони не дуже надіялися на те, що їм вдасться одурити оку-

*; Хоча Дзєженко правильно визначив розумові прикмети тих своїх однопартійців, що стали „незалежними”, як „ослячі”, але це не значить, що центральна течія далеко від них відбігла! Тому й Іс. Мазепа міг сам собі перечити, навіть на тій же сторінці, і наводити „убивчі” для своєї концепції факти.

пантів, і скорше сподівалися, що пощастить одурити український нарід. Адже ж їх була лише жменька і вони, щоб надати собі значіння, мусіли: а) втриматися на гребні повстанчих хвиль, які з весною мали залити зі стихійною силою окуповану Україну, і б) — спекулюючи на „наївности” свого „правого крила” — спробувати, примазавшись до української державної організації, захопити в ній впливи, або, як пощастить, то навіть ліквідувати Директорію і — подавши себе за тих, хто керує душами селянських мас — очолити не лише повстанський рух, але й створити нову державну організацію, в якій вони грали би „першу скрипку”, а ті соціалісти, що підтримували Директорію — „другу скрипку”, і — ставши на чолі дезорієнтованої української армії — „здобути в боротьбі” від Москви... уповноваження замість Раковського „Україну правити”!

Такі імовірно пляни й змусили їх прислати делегатів до Кам'янця і заохочувати укр. есерів і есдеків до організації перевороту. Одні й другі могли б якось домовитись і з Петлюрою (який все ж був соціалістом, хоч і поза партією), а для того вони навмисне применшували в багато разів кількість москвинів і неукраїнців у армії, що оперувала проти українців. Тимчасом ядро тієї армії складали не лише ті московські частини, які ми вчисляли, говорячи про „групу Курського напрямку”, але також I, XII і XIV московські регулярні армії і дивізії 45, 46 і 47. Що в її складі були і т. зв. „богунська” та „тарашанська” дивізії — це не міняло справи, як тому, що особовий склад цих дивізій не був надто численний, так і тому, що в них переважав кримінальний елемент невідомої національності. Адже ж той же „незалежник” Драгомирецький, як свідчить Іс. Мазепа, ствердив, що свого часу вступили до Києва ці „дивізії” в кількості... тисячі вояків і... взялися до грабунків головно серед жидівського (заможнішого) населення Києва. Жиди стали кричати про „погром”, викликано було китайців, прийшло між ними і тими „дивізіями” до бою і наслідком того розстріляно було до 80 душ „богунців” і „тарашанців”.

У початку березня 1919 року „уряд” Раковського домагався з **Москвичами** нових військових відділів. Отже на тлі сказаного запевнення пп. Вікула, Степаненка і Феденка, що, мовляв, „більшевизація” українського уряду викличе „розклад большевицької армії”, треба розглядати як демарш. Шантажованням було намагання „більшевизувати” владу, покликаючися на „настрої мас по той бік фронту”, поскільки

той же Іс. Мазепа подає, що Драгомирецький визнав, що „по мітингах одверто виносяться резолюції недовіря большевицькій владі” (там же, т. I, стор. 132).

Що ж підчас цих зусиль, вплинувши на С. Петлюру, забрати владу в свої руки, діялося на фронті?

Коли прийняти під увагу з а г а л ь н у картину на українсько-московському фронті, то справа виглядає так: Уся видовжена лінія фронту українсько-московського від моменту, як зрадив Григорієв, перейшовши на бік москвинів з понад десятитисячним відділом, виявляла свою хисткість. На самому півдні прикривала шлях Одеса-Камянець окрема група („східня”) під командою от. Колодія (штаб у Вапнярці), там і на північ були розташовані колись добре організований Запоріжський корпус, яким тепер командував лівий есер Волох, група от. Янова і Запоріжська Січ під командою от. Божка. Але ціла ця група — після захоплення московськими військами Жмеринки (19/III), а далі Бару і Могильова — була відтята від решти військ і уряду. Ті московські відділи, що захопили Жмеринку, просуваючися в бік Камянця, захопили Деражно і загрожували Камянцю. Далі фронт (оскільки про нього взагалі можна говорити в ту хвилину) тягнувся повз Староконстянтинів і далі — вже на Волині — завертав на схід. На північному і північно-східньому фронті були розташовані частини, що підлягали от. Оскілкові і були під впливом самостійників. Соціялісти ставилися до них з явною нехиттю, а то й ворожнечою, тим більше, що в районі розположення цих частин утруднювало командування нашим соціялістам пропагандову діяльність. Ці частини відзначалися боєздатністю, а їх організація з місцевого селянського елсменту була заслугою от. Оскілка, який в тих важких умовах організував цілі дивізії, вводив у них дисципліну і навіть потрапив місцевими власними засобами вдягти їх в однакові однострої. Нині соціялісти — коли доводилося з конечности згадати цей фронт — промовчували цілево імя от. Оскілка. Так, напр., згадуваний вже Іс. Мазепа на стор. 117 каже: „Помічається перелом у кращий бік. Особливо це торкається Ковельського фронту, де ми починаємо успішно наступати”; на стор. 127 пише в невиразний спосіб, що, мовляв, С. Петлюра у відповідь на домагання соціялістів (11/III) звернув їх увагу, що „на Рівенському фронті . . . в наслідок бувшого там большевизму, настрої змінилися і стала можлива успішна боротьба з большевиками”. На стор. 139 читаємо: „Петлюра непохитно продовжував працювати для

організації наступу проти большевиків на північному фронті". На стор. 152 наводить слова Петлюри, який каже: „Для мене самого є несподіванкою, що при всій нашій неорганізованості ми успішно наступаємо проти большевиків". Наведені слова вказують, що помилковим було б уважати С. Петлюру організатором протимосковського наступу. Більше того, Іс. Мазепа пише на стор. 156: „Той факт, що з цілого українського фронту фактично залишився лише північний з групою от. Оскілка... надзвичайно запаморочив голову як самому Оскілкові, так і його однодумцям. Самостійники-соціялісти відверто займалися звеличуванням Оскілка, називаючи його „молодим українським орлом"»).

Наведені слова управнюють нас до твердження, що коли б не було жодних успіхів, не було б жодної заслуги у от. Оскілка — не було б можливо самостійникам за тих часів (а не нині, коли події або забулися, або мало хто їх знає) писати в та ком у тоні про от. Оскілка. І не без причини ж, як твердить той же Іс. Мазепа, Петлюра „радив нам не ігнорувати самостійників-соціялістів. Він указував на те, що самостійники мають силу і що серед повстанських отаманів переважно фігурують або есери, або самостійники". Так пише вороже настроєний до самостійників Іс. Мазепа на стор. 157. Причиною і тих слів, і невдоволення та занепокоєння соціялістів був успішний наступ Північної або Волинської групи під командою от. Оскілка по цілому фронтові. Цей наступ привів до оточення у районі Мозиря частин І советської московської армії і переходу на наш бік цілої московської дивізії з 37 гарматами і всім військовим майном. Московські відділи, терплячи поразку за поразкою, атаковані ззаду українськими повстанцями**), спішно відступали. С. Петлюра уважав можливим думати вже про переїзд до Києва. Антонов, з огляду на повагу положення, жадав 7 тисяч свіжого війська, загрожуючи покинути Київ. У відповідь на ці жадання дістає Антонов з Москви від головнокомандуючого телеграфічний наказ: „Немедленно приостановить операции в направлении румынской границы, как равно

*) Тимчасом «звеличуванням» займалися не лише самостійники; так, напр., Головний Отаман на урочистому обіді в штабі «Галицького полку ім. Оскілка» — назвав Оскілка «нашим ангелом-хоронителем» і «молодим героєм».

**) Отже повстання були, незалежно від того, чи уряд український складався з соціялістів, чи ні і чи самостійник чи соціяліст командував наступавшими укр. частинами.

і чорноморських берегов і перебросить все ізлишніє войска протів войск Петлюри", бо вони „опять ока- залісь под Києвом”.

Це, отже, була „рішаюча” хвилина, бо тоді, як московські війська були у віддалі яких 65 кільометрів від Камянця, то українські війська під проводом Оскілка були вже яких 35 кільометрів від Києва і просувались далі!

Треба думати, що крім перекидання військ вжили москвини ще й інших заходів, бо одночасно сталося таких дві події:

1) Українські соціялісти, що не раз „вийшли від Петлюри дуже розчаровані”, заохочувані „незалежними” соц.-демократами (Ткаченко, Драгомирецький), використовуючи відсутність у Камянці міністрів і членів Директорії та спираючись на камянецьку залогу, яка підлягала есеру — Жуківському, а була під впливами лівого есера Мукоїда і „незалежного” есдека Грещенка, та використовуючи ухвалу на користь „радянської” влади повітового селянського зїзду, який був під впливом укр. есерів — вирішили захопити в свої руки державну владу і доконати перевороту.

Дня 22 березня відомі вже нам діячі У.Ц. Ради: М. Грушевський*), В. Голубович, В. Чехівський, Іс. Мазепа, О. Жуківський, Ткаченко, Феденко та інші, по нараді діючи, як представники укр. соціялістичних партій (есерів і есдеків), утворили „Комітет Охорони Республіки”, який видав відозву до населення, в якій між іншим говорилось, що Комітет має „вступити в переговори з Директорією” і загадає „негайного” припинення переговорів з Антантою і порозуміння „з радянським правительством України”. Цими словами „Комітет” визнавав маріонетковий „уряд” Раковського, створений московськими окупантами для керування Україною, за . . . „правительством України” і вже не з московським урядом тільки з цим „урядом” домагався переговорів, це б то — капітуляції і торгів про якусь маленьку участь в тому органі окупантів. Таким чином „Комітет Охорони Республіки” хотів змусити Директорію до капітуляції. Одночасно „Комітет Охорони Республіки” призначив своїх „комісарів” до всіх міністерств і наказав припинити евакуацію до Проскурова, касуючи тим наказ міністра внутрішніх справ Чижевського. Цей же „Комітет” (голова — есдек, радянофіл Чехівський, секретар молоденький військовик Є. Малик,

*) М. Грушевський від активної участі в комітеті ухилився під приводом, що має їхати закордон.

члени: есер Степаненко, есер Лизанівський, есер Волошин, есер Казимірів, лівий есер Мукоїд, есдек Романченко, лівий есдек Ткаченко, есдек Іс. Мазепа, лівий есдек Грещенко) на першому ж засіданні ухвалив в ультимативній формі „запропонувати Директорії” почати ганебні переговори з Раковським.

Коли б Директорія на це не згодилася, то ухвалено, що „вона повинна зректися влади і тоді Комітет повинен почати переговори сам або утворити кабінет”.

Тепер соціалісти намагаються відпекатися від своїх зрадницьких учинків, але наведені слова не лишають сумнівів що-до намірів захопити владу і тому хоча б той же Іс. Мазепа мусить признати, що „На підставі цієї відозви Ком. Ох. Республіки був прийнятий в громадських колах Камянця, як замаскований революційний комітет, який має перебрати українську владу до своїх рук” (т. I, стор. 143).

„Відозва” згаданого „Комітету” безперечно давала для цього досить підстав. Як говорилося у цій „Відозві”, Комітет створили „представники Укр. Соц. Дем. Партії і Укр. Партії Соц. Рев., купно з представниками Селянського Повітового Зїзду, а також представниками Камянецької залози, для тимчасового представництва центральної влади Республіки”.

Відомо, що й уряд московський Керенського мав бути „тимчасовим” (так і звався: „Временное Правительство”), і Укр. Ц. Рада, і Директорія. Всі ці уряди, тому, що повставали з волі чи за участю соціалістів, згідно з соціалістичними програмами, могли існувати лише до скликання в нормальних умовах з цілої території — установчих зборів. Отже і „Комітет” творили соціалісти хоч і для тимчасового, але для „представництва центральної влади Республіки”, це б то він ставив собі цілі не льокальні (піддержання ладу в місті Камянці) — а загальноукраїнські. І тому, як „центральный” представницький орган не просив, не подавав під розвагу якихось своїх бажань, тільки мав „розпочати переговори з Директорією”, домагаючися від неї фактично... самоліквідації! Відозва жадала не лише зірвання переговорів з французами, але розпочаття переговорів з „радянським правительством України”. Поскільки ж наші соціалісти домагалися переговорів не з Москвою, тільки з Раковським, якого титулували „Урядом України” — постільки ставали на ґрунт скасування Директорії, бо ж не могло бути два уряди для тої ж території! Що ми інтерпретуємо це так, як тоді інтерпретували свої слова самі наші соціалі-

сти, доводить передумова „в” (подана в тій же „Відозві”), в якій домагається „Комітет” приречення „Легального існування українських соціалістичних партій”. Це домагання було б зайвим, коли б вони мали на увазі якісь „мирові переговори” з Москвою, а не... капітуляцію перед московським маріонетковим урядом.

Вправді Комітет домагався також утворення нового уряду на „Другому Всеукраїнському Зїзді Рад Роб. і Сел. Депутатів”, але цими словами знова признавали наші соціалісти комедію інсценізованого в Харкові в грудні 1917 року „Зїзду Рад” за... перший „Зїзд Рад”. З наведених цитат з „Відозви” видно, що „громадські кола” мали підставу уважати „Комітет” замаскованою пробою захопити владу для передачі її московським маріонеткам.

2. Одночасно з цим замахом, у Вапнярці з ініціативи лівого есера Волоха, dokonano також військовий переворот: збунтовані соціалістами і розпропаговані ними військовики арештують командуючого групою ген. Колодія і начальника штабу полк. Мишківського, творять 23. III. „Революційний Комітет південно-західнього фронту України” (отже обернутого вже не проти москвинів — тільки проти західніх держав) і за підписами отаманів: Волоха, Поджія, Данченка і Волощенка випускають „Універсал”, який проголошує боротьбу проти Директорії за „совети”. Команду цілости обіймає Волох (Волохов), а своїм начальником штабу призначає Воскобойнікова. Цей Ревком починає негайно телефонічні „мирові” переговори з Раковським та підписує перемир'я.

Ці дві події, які сталися одночасно, є надто подібні і сталися вони за участю „лівих” укр. соціалістів. Вони були не лише зрадницьким ударом у спину Директорії, не лише давали змогу москвинам перекинути для рятування московського пановання у Києві потрібні частини проти військ групи от. Оскілка, але і спричиняють інші, гірші наслідки. Не усталено, чи то були вислані з Кам'янця літаки, чи то ворожі літаки розкидали над розташованням наступаючих українських військ північної групи як той „Універсал”, так і „Відозву” кам'янецького „Комітету Охорони Республіки”. Це викликало дезорієнтацію і знищило боєвий дух війська, даючи змогу перекинутим на цей фронт частинам і свіжим відділам ворога — вирвати ініціативу з українських рук і перейти в контрнаступ. Таким чином зрадницький вчинок наших соціалістів допоміг ворогові розбити і відки-

нути наші наступаючі частини. 31. IV. починається під натиском наседаючого ворога відступ військ української армії від Києва. Так українські соціялісти допомогли москвинам здеморалізувати й розбити також групу от. Оскілка.

Тимчасом в Кам'янці розвиваються події далі. „Комітет Охорони Республіки” (Винниченко зве його „Комітетом Спасіння Республіки”) не зміг фактично захопити влади з таких причин: з наказу члена Директорії Андрієвського (самостійника) прибув уже на другий день до Кам'янця на чолі невеликого військового відділу (трохи більше сотні) сотник Хомодовський, який, згідно з одержаними директивами, повідомивши Комітет, що він призначений Директорією „Особливим Комендантом Кам'янця та околиць” -- пару днів приглядався діячам Комітету та розглядав в ситуації. Урядовці міністерств відмовилися підлягати Комітету, а вищі урядовці намагалися цінніше майно (гроші і де-які документи) потайки вивезти в напрямці вказаному наказом Директорії про евакуацію. Комітет почав „переговори” з Директорією (а правильніше — з Головним Отаманом), намагаючися при тому усталити, чи Хомодовського призначено за згодою С. Петлюри, і добитися за всяку ціну його усунення. При цьому представник Комітету (Іс. Мазепа), говорячи по прямому дроту з С. Петлюрою, виразно „побрязкував зброєю” („з приїздом Хомодовського є небезпека, що дальший спокій в Кам'янці буде порушений”).

Хомодовський же, зігнорувавши „коменданта залоги” Жуківського, як особу, що замість виконувати накази Директорії, підтримала Комітет, який, визнавши наставлену окупантами владу Раковського — правительством України, ставив Директорії ультимативні вимоги, що йшли включно до жадання ліквідації Директорії та тим самим був бунтівником і зрадником, видав свій наказ, яким оголошував, що він, як представник влади Директорії „приймає на себе” керування всією військовою і адміністративною владою. Хомодовський був безперечно цілком управнений до такого поступовання, бо за того часу Директорія властиво не мала Голови і ніхто з її членів не мав якихось спеціальних прав, а з п'ятох членів Директорії — три (Андрієвський, Петрушевич і Макаренко) були рішуче проти „большевизації” Директорії, проти соціялістів і капітуляції перед Раковським. Наказа про призначення Хомодовського підписав Андрієвський.

З двох решти — Швець (укр. есер) потихеньку підтримував своїх однопартійців, Петлюра ж, зберігаючи в душі свої соціалістичні переконання, в цьому випадкові вагався. Але й Петлюра стояв за те, що Комітет мусить негайно самоліквідуватися, при тому „урядово“ його цілком ігнорував, трактуючи його делегатів для переговорів з Директорією як . . . представників соціалістичних партій.

Андрієвський і Макаренко стояли за арештування всіх членів Комітету, що імовірно підтримав би і Петрушевич.

За таких обставин частина членів Комітету, яким стало ясно, що переворот не вдався, що вони помилились в розрахунках, уважала найдоцільнішим ліквідувати Комітет, а на Гол. Отамана далі впливати, виступаючи в імені соц. партій, тим більше, що надійшли (спізнені) звістки про те, що Проскурів є в руках військ Директорії і що на північному фронті успішно розвивається наступ українських військ. Соціалісти прекрасно знали, що ті війська аж ніяк не симпатизують замахові і плянам соціалістів та що таким чином Директорія має досить сили, щоб зліквідувати їхній замах на українську владу. Іс. Мазепа твердить, що (по з'ясуванні того — Р. М.) була винесена постанова про самоліквідацію, однак для нас ця справа не цілком ясна, бо ж тимчасом командант збунтованої залози видав наказа, яким оголошував Хомодовського самозванцем і анулював його наказа. Жуківський, безперечно, покладався на залогу та її настрої, але її настрої впливали головню з небажання йти на фронт, і залога не спішилася з жодною акцією та й певно не було серед неї своєчасно переведено пропаганди в тому напрямці. Тому Особливий Командант Хомодовський, випереджуючи події, негайно (27. III) заарештував як самого О. Жуковського та його помішника, так і членів Комітету: Голубовича, Степаненка, Малика, Грещенка, Ткаченка і інш. Однак тимчасом соціалісти переконали Петлюру в тому, що, мовляв, самостійники хочуть його усунути (Петлюра знав, що йому закидали не тільки протегування соціалістів, але й цілковитий брак військової освіти та певну нерішучість) і на його місце поставити от. Оскілка, який мав невелику військову освіту, але її мав і був самостійником.

Певно тому С. Петлюра наказав випустити невдалих організаторів державного перевороту, що так дуже допоміг москвинам у їх боротьбі з українцями, і розпочав з ними позакулісові переговори!

Пізнійше більшість учасників невдалого замаху запевняли, що „Комітет” наче б то не мав наміру захоплювати влади, а, напр., Іс. Мазепа то навіть пробує переконувати, що метою його було мало не рятування У.Н.Р. та що коли б замаховці два тижні раніше мали владу в руках — то не сталося б „катастрофи у Вапнярці” й взагалі ми б перемогли всюди московські війська! Але цьому перечать слова як першої відозви того Комітету, так і перших його постанов, а крім того інші мемуаристи малюють справу інакше. Так хоч би Винниченко пише: „В цей момент ліва частина української демократії... зробила спробу направити політику в інший бік, у бік порозуміння з большевиками... Але цю спробу було зразу задушено отаманщиною... „Комітет Спасіння Республіки”... не підготувавши як слід сил, маючи за собою невеличкий військовий відділ під командою Жуковського, не зміг опиратися переважній силі отаманського війська” („Відр. нації” т. II, стор. 288). Наведені слова не лишають сумніву що-до плянів „Комітету” за допомогою сили доконати кардинальних змін і визнаючи „уряд” Раковського — ліквідувати боротьбу за самостійність України, годячися на автономію і звязок з Московщиною, одночасно наведені слова зраджують компромітуючу правду: організатори перевороту не орієнтувалися в силі українських військ і коли побачили, що Директорія має вистарчаючі сили і тому практично неможливо почати проти її волі „торги” з Московщиною — перелякалися і пробували зручно приховати свої наміри.

Як же могло зміцнити (так запевняв Іс. Мазепа) боездатність української армії бажання йти „в бік порозуміння з большевиками”, які його не потребували — це без „соціалістичної логіки” важко зрозуміти.

Зрештою й Іс. Мазепа не може цілковито заперечувати намірів збройно протиставитися Директорії, лише особисто відхрещується від такої спроби робити це ще й тоді, коли була ясною невдача, це б то після одержання телеграми від Петлюри, що хоча й пропонувала соціалістичним партіям не йти „ні в яке порозуміння з запеклим ворогом”, але... лишала для розмов з Директорією „двері відчиненими”.

Іс. Мазепа, переповівши коротку розмову, яка була при звільнюванні з арешту між переляканим Жуківським і осавулом Особ. Ком. Хомодовського Захарчуком, який з запалом сказав Жуковському: „Я знаю, що ваш наказ був опублікований не випадково”, пише: „З короткого діяльогу між

Жуківським і Захарчуком я зрозумів, що есери поза Комітетом плянували якусь сепаратну акцію... Степаненко (в арешті) мені сказав, що для припівнення громадянської війни Директорія повинна скласти свої повновласти".

Але однак замах соціалістів, які хотіли захопити владу, не був ударемнений цілковито тому, що член Директорії, якому підлягало військо, тому, що був соціалістом (С. Петлюра) — зігнувавши легальний уряд — почав змовлятися зі змовниками що-до усунення уряду і зміни складу Директорії.

Другий бунт — бунт у війську під проводом от. Волоха — закінчився так: москвини, звичайно, не мали жодного наміру складати якісь умови зі зрадниками, яких вже не потребували. Москвини, осягнувши свою мету й викликавши цілковиту дезорієнтацію і заламання духа серед поважної частини військ Директорії (Іс. Мазепа пише на стор. 153: „Там знаходився Запоріжський Корпус з його численними людськими кадрами і величезним військовим майном", це „була майже половина нашої армії"), а тоді, зламавши перемиря, кинулися нищити українську боєву силу, вдаривши на наші відділи з трьох боків. Наслідки зрадницької діяльності тої групи наших соціалістів так описує соціаліст Іс. Мазепа: „Почався панічний відступ. Частина наших вояків, як, напр., 3-ій Гайдамацький полк та інші,*⁹) здалися добровільно большевикам, а багато козаків захоплено в полон. Решта нашого війська, дезорієнтованого і нездатного до боїв, примушено було відступати на південь... для переходу на територію Румунії" (т. I, стор. 164).

Таким „дезорієнтованим і нездатним до боїв" зробили наше військо соціалісти, а зокрема от. Волохов.

Так завдяки діяльності наших соц. партій у тісній, ближче не зясованій, співпраці з лівими есдеками та есерами знищено було як боєву силу південну половину нашої армії утворенням ревкому під проводом от. Волохова (призначеного соц. замість Болбочана) а боєву силу північної армії — через повстання в Кам'янці „Комітету" очолюваного Чехівським і поширення серед наступаючих під командою от. Оскілка частин „Відозви" й „Універсала" зрадників. От. Волох при тих силах і зброї, які мав, міг пробитися до української армії, або боронитися, як личить воякові, але він, деморалізуючи свої війська панічною втечею в бік румунського кордону: 1) фактично дав обеззброїти корпус і 2) не

*9) Частини, які віддавна перебували під командою от. Волоха.

подбавши про забезпечення перетранспортування зброї і військового майна — уможливив румунам загарбання 80 гармат, 700 кулеметів, 15.000 рушниць, 2.500 гранат і великої скількості набоїв та військового майна (140 ешалонів)!

Дошкульний брак зброї і набоїв, який відчувала як наддністрянська, так і наддніпрянська армії, був наслідком злочинної „діяльності” лівого есера — Волохова (Волоха).

Нині Іс. Мазепа (як і інші соціалісти) переконує, що коли б соціалісти мали в своїх руках міністерства два тиждні скорше — то „можна було б врятувати праве крило*) нашого фронту”. Але цим не можна переконати історика.

Історик, який хоче подати об'єктивну правду, не може забути, що: 1) ініціаторами бунту (як і спроби перевороту в Кам'янці) були не маси, не вояки (хоч би й підбурені демагогами з-посеред себе), лише інтелігенти-партійці, які в наслідок свого москвофільства уважали, як пише Христюк, „війну між У.Н.Р. і Сов. Росією одною з самих тяжких і болючих сторінок російської і української революції” і тому в „Ревкомі” у Вапнярці засіло ряд (чотирьох) „отаманів” і полковників, серед яких знайшлися: соціалісти, ліві соціалісти і комуністи; 2) багато дає до думання, що кам'янецький „Комітет” створили наші соціалісти за участю лівих соціалістів 22 березня, а у Вапнярці того ж дня, як пише Іс. Мазепа, „невідомо ким поширені були чутки, що немов би Директорія і уряд прийняли совітські гасла” (Т. I, стор. 163). Отже той „хтось”, що стояв за обома політичними авантюрами — знав про домагання Комітету, був певний успішності акції і міг — не зважаючи на відсутність усякої можливості зв'язку — координувати акцію без огляду на большевицько-московські сили, що зайняли Жмеринку. „Ревком” був створений 23 березня, таким чином немає сумніву, що обома злочинними політичними авантюрами керувала одна рука, яка соціалістичними лідерами лише послуговувалася як маріонетками. Безперечно, тому, хто був справжнім керовником, залежало не на тому, щоб Мартос став прем'єром, а тільки щоб ліквідувати, або бодай ослабити, спротив українського народу московській навалі, тим самим не мало значіння, чи п. Б. Мартос разом з соціалістами вже стояв на чолі уряду, чи ні; 3) правильність сказаного підтверджує той факт, що значно пізніше, коли сам Іс. Мазепа був прем'єром соціалі-

*) Пускаючи в обіг цю безпідставну демагогічну вигадку, Іс. Мазепа зі зрозумілих причин уникає зайвий раз ясніше означити, що мова йде про от. Волоха.

стичного уряду — то той же отаман Волох, з тими ж своїми помішниками (добраними нашими соціялістами замість Болбочана), ганебно зрадили українську державу і, напавши вночі на державну скарбницю Директорії (грудень 1919 року), загарбали всі грошові засоби і з ними перейшли на бік московсько-більшевицьких окупантів!

До сказаного слід додати, що і от. Зелений, і от. Григорієв, що були також соціялістами, зрадили Україну за соціялістичного уряду. Але соціялістів правда не обходить, і тому, напр., Винниченко, при нагоді і без нагоди повторюючи коло десятка разів наклепи (або просто — лайку) на адресу Болбочана, спритно оминув і не згадав ні одним словом про ганебні вчинки Волоха і товаришів, хоча вони позбавили українську армію половини озброєння (пізніше ж вояки групи, керованої от. Волохом, переходячи через Галичину, одержували зброю з і так скупих засобів наддністрянської армії). За те той же Винниченко, якого своєрідна „чесність зі собою” дозволила ширити найогидніші і найбрудніші наклепи про самостійників, відступ північної групи, спричинений соціялістичними авантюрами, „пояснює” коротко словами: „Спочатку він (от. Оскілко) тільки „одкрив фронт” більшовикам, щоб тим налякати уряд” (т. II, стор. 292).

Самозрозуміло, коли б от. Волох був самостійником, його б після того, як він нарешті завдяки заходам нашого посольства „героїчно” вернувся до Кам'янця, розстріляли б за державну зраду, але що він був „своєю людиною” для кам'янецьких змовників, йому довірили даліше командування, уможливаючи таким чином у майбутньому завдати останнього зрадницького удара У.Н.Р.

Та рука, яка діяла, координуючи обидві авантюри, потребувала, щоб 1) була знищена і здеморалізована північна військова група, єдина, яка могла ще боротися з москвинами; 2) була усунута всяка легальна можливість самостійницьким чинникам рятувати військо і державність від розкладу і загибуні і 3) була доведена державна організація до розпаду і . . . компромітації. Ці завдання й мали виконати соціялістичні українські маріонетки та їхні помішники.

Січові Стрільці, після „усвідомлення” проводом корпусу користності „найтіснішої співпраці” з лівими соціялістами, далі „реорганізувалися”, втративши попереднє військове значіння. А. Мельник (винятково безбарвна „людина компромісу”, позбавлена власної думки, але охоча орієнтуватися на тих, хто в даний мент має вплив) став у квітні Начальни-

ком Штабу Дієвої Армії і на цьому становищі служив політичним посуненням соціалістів і С. Петлюри.

По невдалому замахові в Кам'янці С. Петлюра звільнив Феденка і Романченка, арештованих легальним урядом (міністерством) і висланих до Рівного, і — змінивши орієнтацію — почав потайки змовлятися з соціалістами. Розмови тайні і явні тревали протягом майже 10 днів, а одночасно „утворювалось громадську думку”. В рямцях цієї останньої акції Н.Ш.Д.А. — Мельник, який повинен був би знати, що самостійницькі настроєні частини Оскілка мали цілковиту підтримку повстанців з-поза фронту і що вони почали відступати щойно після збаламучення їх відозвами авантюристів-соціалістів під натиском московських військ (серед яких була та ж Таращанська дивізія, яка билася в їх складі і проти корпусу Січ. Стрільців за соціалістичного уряду Чехівського), — висилає до С. Петлюри телеграфічне „домагання штабу” армії: „В 24 години закликати соціалістів до уряду”. Коли б таку „ультимативну” вимогу скерував хтось до Петлюри в обороні самостійництва, це було б „злочинним політиканством і бунтом”, але коли в інтересі соціалістів — все було в порядку.

Природно, що А. Мельник, „ідучи на руку” лівим елсментам, почав з запалом повторювати вигадки, ширені Антоновим, Леніним, Раковським і т. д., а саме, що „фактично йде боротьба в середині самого українського народу” (Іс. Мазепа т. I, стор. 154).

Кожному ясно, що армія не може битися мужньо з ворогом, коли її „начальник штабу”, в угоду прихильникам „порозуміння”, (вже навіть не з Московщиною, а з її маріонетками на окупованій Україні), „не помічає” численних московських військ, а бачить лише одну дивізію „тубільців” і перекоує армію, що вона не батьківщину боронить від агресора-чужинця, тільки кладе свої голови в інтересі деяких партійців, що, зрештою, самі шукають порозуміння з тим „українським народом” (здебільшого... з „центральных губерній”), проти якого вона має воювати доти, доки „не сторгуються” ті „вгорі”. Не треба дивуватися, що не один з козаків, який вмів трохи логічніше за А. Мельника думати, робив з того єдино правильний висновок, а саме: оскільки справа стоїть так, як каже А. Мельник — то треба або „в 24 години” передати владу „уряду Раковського”, або... кинути зброю та йти до дому! Коли так не робили всі — то лише тому, що вірили не „найвищим органам”,

тільки власним очам, слухали селян з-поза фронту і сподівалися, що як пощастить відбити чужинців, може тоді й з владою „якось то буде“!

Наші соціялісти, зібравшись на терені, якого ще поки що боронила керована самостійниками північна група військ, обмірковують, як би усунути з Директорії Андрієвського (самостійника), неенергійного есера... Швеця, Макаренка ж лишити в ролі „безпартійного статиста“ і замінити Петрушевича якимось радикалом чи соціялістом галицьким і ще ввести двох соціялістів до її складу. Та певно здогадуючися, що цілковита нелегальність таких змін в Директорії була б усім очевидною і могла б викликати комплікації, наші соціялісти вирішили обмежитися до позбавлення Директорії за допомогою Петлюри законодавчої і всякої іншої влади. Дня 9/IV було сформоване „міністерство змовників“ — міністерство Мартоса.

Як відомо, соціялісти є завзятими прихильниками „волі слова“ тоді, коли хочуть забезпечити собі змогу вести демагогічну пропаганду, але коли завдяки волі слова можуть виявитися темні сторони їхньої діяльності — вони звичайно не визнають жодної волі слова. Отже по перебранню влади, здійснюючи (свідомо, чи ні) своїх два основних завдання (ліквідацію останніх решток армії, яка могла боронити Україну, і забезпечення органів влади від будь-яких впливів з боку прихильників самостійности України), наші соціялісти, щоб забезпечитися від вільної преси, яка б могла з'ясувати істоту їхньої політики, вже 16 квітня закривають єдиний незалежний часопис „Українська справа“, в якому брали участь також і самостійники. Самостійницькі кола негайно починають видавати замість нього „Українське Діло“, але й його закривають дня 18 квітня. Запровадивши так за большевицьким зразком „однопартійну“ пресу (за урядовання Остапенка, звичайно, соціялісти вели вільно в своїх часописах антиурядову пропаганду) міністерство висилає пп. Іс. Мазепу та Сиротенка дня 22 квітня до Петлюри з домаганням усунення Оскілка й арештовання його та всіх активних самостійників.

Жодних слушних підстав до такого кроку не було, тому, як побачимо далі, розглядали соціялісти спільно з Петлюрою проєкти, як зробити це так, щоб такий крок видався узаasadненим. Тоді ж видало соціялістичне міністерство „деклярацію“, яка на папері заповідала боротьбу з усіма ворогами самостійности України і оборону демократичного ладу, а одночасно опублікований проєкт „умов порозуміння“

з „соціалістичними протибольшевицькими силами” гарантував партійним угрупованням, що зрадили Україну і допомогли москвинам її підбити та пропагували з запалом комуністичні ідеї (приг. епізод з Шумським) -- не лише легальну діяльність, але й участь в уряді та диктатуру соціалістичних партій. Аж ніяк не було в інтересі соціалістів, щоб хтось міг об'єктивно обговорювати та пояснювати всі подібні справи на сторінках преси.

Таким чином соціалістичне міністерство, перебравши практично керування міністерствами коло 11 квітня, замість вжити якихось рішучих заходів для рятування ситуації на фронті, ситуації, яка була наслідком їхніх авантур, займалося в протязі перших 12 днів такими справами: 1) укладанням проєкту угоди з українськими лівими (комуністичними) партіями, 2) пропагандою за „радянську” форму влади і організацією „трудоих рад”, 3) позбавленням волі слова несоціалістичних партій і 4) заходами до знищення останньої збройної групи, керованої самостійниками.

Наведена діяльність скерована була до забезпечення диктатури тих партій, які мали від кількох місяців (і то відомий усім) план: встановити большевицький („радянський” по формі і комуністичний по остаточним цілям) лад у державі, лад, на який реагували наші селяни по „большевицькому” боці не лише наміром вбити Шумського, що пробував пропагувати його, але й рядом очайдушних повстань, щоб після встановлення того ладу... пробувати переконати Москву, що і вони потраплять урядувати в „самостійній” Україні не гірше Раковського за приділення їм місця.

Такий план впливає з поданих попереду автентичних висловів лідерів соціалістичних партій, ухвал тих партій і ухвал кам'янецького „Комітету”. Тимчасом московські частини, продовжуючи концентричний наступ, у протязі не цілого місяця, від часу двох зрадницьких виступів проти української влади наших соціалістів і розкидання їхніх відозв, відкинули північну групу від здобутих нею під Києвом позицій на 200 (двісті!) кілометрів й передові ворожі частини опинилися в 70 кілометрах від Рівного. В цих умовах наші соціалісти концентрують свою увагу не на боротьбі з ворогом, а на намаганні чим скорше усунути весь військовий провід північної групи, щоб замінити його своїми однопартійцями — українцями типу Волоха. Тому 26/IV знова міністерство домагається від Петлюри арештування от. Оскілка та його однопартійців. Характеристичною є для ме-

тоді, яких вони вживали для досягнення своїх цілей, пропозиція „наказного отамана” Осецького: дати наказ от. Оскілка вийхати на фронт і взяти Звягель (по московські „Новоград-Волинск”), щоб, давши цей абсурдний і невикональний наказ, мати хоч якусь підставу виправдання в очах війська і громадської думки усунення от. Оскілка та його співробітників. До цього пляну, в якому основним мотивом були не стратегічні, а цілком інші мотиви — признається відверто Іс. Мазепа на стор. 181 своїх спогадів.

За таких обставин самостійники (і члени галицького уряду), уважаючи, що соціалістичний уряд тягне українську державну організацію у безодню — погодилися на плян Оскілка рятувати державність за допомогою військового перевороту. Але військові перевороти вдаються лише тоді, коли у війську панує взірцева дисципліна, сполучена з вірою в свого команданта і недовірям до того, проти кого переворот організується. То були часи революції, дисципліна відділів північної групи була міцно захитана камянецьким та вапнярським переворотами й відозвами, що-ж-до особи С. Петлюри, то військо не мало недовіря до нього, бо ніколи перед тим самостійники не вели проти Петлюри жодної пропаганди.

З наведених причин от. Оскілко не міг виконати успішно запропонованого ним же пляну і, можливо, не мав часу до нього приготуватися, бо нарешті дня 28 квітня Петлюра видав наказ про усунення з посади Оскілка, призначаючи на його місце ген. Желехівського, який, як помішник Жуковського, підготовляв у Камянці і переводив у життя спробу захоплення державної влади шляхом перевороту, а начальником штабу — Протозанова*). Пізніше командування Волинською групою доручено було полк. Петрову (есеру).

Тому от. Оскілко, навіть коли б хотів, то й то не мав би часу зайнятися стяганням військових частин (твердження Іс. Мазепи на стор. 183 про „стягнуті” з фронту „значні сили” — безпідставне), чи взагалі будь-якими приготуваннями, а просто наказав одній з підлеглих собі частин, стаціонарних у Рівному, арештувати майже всіх міністрів і, рушивши на Здолбунів, заарештувати штабовців зі штабу Дісвої Армії.

*) І Винниченко, і Христюк підкреслюють зі зрозумілим наміром, що начальником штабу Оскілка був царський генерал-москвич Атанієв. Тимчасом соціалістичні міністри самі призначали москвинів не лише на посади, де можлива була контрола, але й на такі, де була неможлива (ген. Грєков і ген. Матєєв в Одесі вели переговори з Францією, яка підтримувала москвинів).

Одночасно по Рівному розклеєно відозву Оскілка, яка інформувала мешканців про те, що „Від самого початку боротьби з московськими більшовиками до штабу армії вступили зрадники“, що „Головний Отаман Петлюра покликав нове правительство з людей, які вкупі з членами Директорії Петлюрою й Макаренком, проти протестів членів Директорії Андрієвського й Петрушевича, вирішили ввійти в згоду з більшовиками і зрадниками проти власного народу — лівими есерами і «незалежними» есдеками**). Сліпі люди хотіли допомогти завести у нас на Україні совети“. „Тому я усунув головне командування і вступив в командування всіма озброєними силами... також усунув кабінет міністрів... Повідомивши про це все Директорію, я прохав її провадити далі державну працю й обрати негайно голову Директорії... З свого боку, я порадив вибрати на голову члена Директорії Петрушевича...“ Одночасно у відозві до селян заповідав, що негайно буде нарізуватися селянам земля на вічну власність і видаватися належні документи на неї.

Але на це відповіли соціялісти, які були при Петлюрі, відозвою, повною наклепів і брехні, і цю відозву за підписом Петлюри розкидали з літака над відділами Оскілка, що машерували на Здолбунів. Вояки однак імовірно виконали б наказ, коли б проти них не вислав С. Петлюра, обдурених ріжними вигадками, частин, які в основному склалися з галичан. Відділ, висланий от. Оскілком, не зважився стріляти до таких же українських вояків, як і самі. Це дало змогу Петлюрі підтягнути частини, в яких мали вплив соціялісти, і ударемнити переворот. 30 квітня коло полудня зайнято без бою знова Рівне.

От. Оскілко з кількома іншими, знаючи, що він як не-соціяліст не може числити на підтримку соціяліста Петлюри, знаючи, що ліві дорадники наших соціялістів уже звикли в Києві до терору (один з лідерів „незалежників“ — К. Прокopenко був тоді в Києві „членом колегії“ Київської Чека), мусив тікати за єдиний „кордон“, який був поблизу — то б то до Польщі. От. Оскілко взяв зі собою касу північної групи,

***) «незалежними» звалися ліві есдеки тому, що вони «у незалеж-
илися» від Центр. Коміт. есдеків, а не з іншої причини, і всупереч
твердженню Іс. Мазепи (т. I, стор. 183) були первісно проти само-
стійности, а потім розуміли самостійність так, як і московські боль-
шевики, які твердили і твердять, що Україна була і є «незалежна»,
самі ж співпрацювали з московськими комуністами на Україні навіть
у Че-Ка.

в якій було коло 8 мільйонів паперових гривень. Втікачів поляки інтернували, а гроші відібрали.

Соціалісти негайно виарештували дуже багатьох, настроєних опозиційно до соціалістів.

„Перемога” 30 квітня закінчила деморалізацію і розклад північної групи. Дня 5-го травня соціалістичне міністерство втікло з Рівного до Галичини під захист ще не здеморалізованих соц. пропагандою галицьких відділів.

Природно, що Іс. Мазепа, як і інші соціалісти, нині намагаючися перекинути відповідальність за наслідки злочинної діяльності соціалістів на ненавистних їм самостійників, пише на стор. 188: „Наша армія через брак резервів, а також в наслідок авантюри Оскілка примушена була відступити на територію Галичини”. Для зясування вартости цієї вигадки вистарчає нагадати календарні дати подій: 8 березня переходять до наступу війська Півн. групи на ковельському відтинку, 11-го березня починається наш наступ на північно-східньому фронті („Рівенському”) і про нього згадує С. Петлюра на держ. нараді (Іс. Мазепа, т. I, стор. 127); 16-го березня наші війська, прорвавши в двох напрямках (північному і північно-східньому) московський фронт, успішно розвивають наступ; 17-го березня окруження в районі Мозиря „1-ої советської армії” і потім перехід на наш бік цілої московської дивізії з артилерією і запасами амуніції; 19-го березня передові відділи північної (волинської) групи на плечах розбитого ворога форсують Ірпень; 22-го березня передові розїзди підходять від боку Макарова на 15 кілометрів до Кисва; 24-го березня над передовими частинами українських військ розкидано „Відозву” камянецького „Комітету” і „Універсал” Волохівського „Ревкома”. З обох документів довідуються вони, що ціла південна частина нашої армії, це б то понад 40% — визнала владу окупантів, підписала перемир'я і веде переговори про умови капітуляції, ціла східня група розбита, а в тимчасовій столиці — Камянці повстав „Комітет”, який проклямує негайне замирення з „урядом” Раковського й ігнорує Директорію, ставлячи їй ультимативні вимоги. 25—31-го березня на фронті безчинна розгубленість і цілковитий занепад духа. 31-го березня вночі початок московського контрнаступу свіжо підвезеними резервами. 4-го квітня — неясні звістки про втрату Камянця, про втрату військ одеського напрямку, скупчення урядів у Рівному під захистом північної групи і великі зміни вліво та орієнтацію на порозуміння „з большевиками”. 5-го квітня —

відступ висунутого на схід клина українських військ. 12-го квітня — московський прорив на лінії Мозир—Коропень. 15—18-го квітня відступ, який кінчиться евакуацією Звягеля, отже москвини просунулися від позицій, які мали місяць тому, понад 200 кілометрів у напрямці Рівного; лишилося їм пройти ще коло 70 кілометрів.

Дня 27-го квітня вони вже були лише у віддалі яких 50 кілометрів від Рівного. Дня 28-квітня соціалісти усунули з посади от. Оскілка, а дня 29-го квітня він зробив спробу dokonати переворот.

Подані дати виявляють самі вартість соціалістичних тверджень, але виправити фальшовані відомости не є так легко, бо злочинна рука в багатьох працях пофальшувала правду. Так, напр., в III томі „Укр. Загальної Енциклопедії” за підписом О. Доценка подана така відомість: „Та в хвили цих успіхів уступив з фронту 29/IV от. Оскілко, а рівночасно (?) південно-східню групу поставила в тяжке положення Антанта”.

Щоб стало ясним, якою нісенітницею годують нас фальшивники минулого, слід згадати, що щойно 2-го квітня одержали французи з Парижа наказ евакуації Одеси, який був виконаний 5-го квітня, а „Ревком” у Вапнярці організували соціалісти 23-го березня.

Підчас перебування уряду в Радивиліві коло Бродів (безпосередньо по втечі з Рівного, це б то коли знова центральні урядові установи опинилися в положенні, що дуже нагадувало те, яке було в Кам'янці у хвилину створення соціалістами „Ком. Рят. Революції”) — прибувають із-за фронту „делегати” вже не від самих „незалежних” соц. демократів, але від нелегального комітету, створеного в Києві спільно лівими есерами, незалежними есдеками і есдеками центральної течії. Утворюючи той Комітет, згадані партії узгіднили у основному між собою, якою має бути та Україна, за яку в о н и мали намір боротися і тепер хотіли прихилити соціалістів з уряду У.Н.Р. до прийняття тої платформі.

Як ми вже згадували, наші соціалісти, ще намагаючись усунути уряд Остапенка, переконували всіх, наче б то єдиним рятунком для уряду У.Н.Р. є викликання на Україні загального повстання і розкладу „большевицької армії”, яку з цією метою представлялося як складену в основному з українців. Таке повстання — запевняли соціалісти — можуть організувати тільки соціалістичні партії спільно з лівими українськими соціалістичними партіями і то тільки,

ставши на ґрунті „радянської влади” і реалізації хоча в українських формах і лише українськими силами, але большевицького соціально-політичного програму (як писав Винниченко — „ставши большевиками”). Очевидячки, при тому падалося як безперечну річ, що український нарід хоче реалізації „большевицького” програму і лише підтримає тих, хто стоятиме за творення большевицької України. Цю власне концепцію і мало підтримувати телеграфічне домагання (не можливе в жодній упорядкованій державі) полк. А. Мельника, щоб передати всю владу укр. соціялістам.

З огляду на сказане ми вправі були сподіватися обіцяних наслідків після захоплення соціялістами влади. Тимчасом єдиним наслідком (безпосереднім) була втеча з Рівного, яка була в свою чергу наслідком розкладу і деморалізації, викликані зрадницькими виступами соціялістів у Кам'янці та Вапнярці, серед наступаючої тоді на Київ північної групи і дезорганізації цієї групи заходами соціялістичного міністерства. Отже на тлі сказаного поява згаданих делегатів могла б здаватися підтвердженням правильності запевнень наших соціялістів, відповіддю на їхній проєкт порозуміння з лівими соціяліст. партіями і, що найважливіше, правильності опрєдєлення настроїв і прагнєнь українського народу, опрєдєлення, яке має значіння як для зясування основної хиби політики Директорії, так і доцільної політики на майбутнє.

Нині з перспективи історії ми можемо оцінити цілком правильно вартість тих твердженєнь, для чого в першу чергу мусимо дати відповідь на питання: чи і в якій мірі згаданий Київський Комітет, створений соціялістичними партіями, мав вплив на селянські українські маси і на виникнення повстанчого руху.

Вже наступ військ північної групи на провесні, який використав всебічно повстанський рух у запіллі ворога (про ці повстання не раз згадується і у Іс. Мазепи, і у Христюка), рух, котрий був реальним фактом ще до захоплення влади в У.Н.Р. соціялістами і до укладення будь-якої умови з „незалежними” есдеками — управнює нас до зроблення припущення, що взагалі повстанський рух не мав нічого спільного ані з діяльністю, ані з плянами наших соціялістичних партій, в тому і лівих соціялістів. Це наше припущення обертається в узасаднену певність, коли ми пригадаємо собі: 1) красномовний інцидент підчас виступу перед селянами наче б то „збольшевиченого” села Верблюжки лівого есера Шумського, описаний Антоновим. Згаданий інцидент вияв-

люс, що село й чути не хотіло про реалізацію соціально-політичного програму лівих соціалістів, які отже могли мати в окремих випадках успіх лише під умовою обдурювання селянських мас, під умовою приховування своїх справжніх „програмових” цілей у ділянці, яка безпосередньо торкалася питань тісно зв'язаних з життям села. 2) Безсумнівний факт, що хвиля повстань прокотилася Україною, почавшись на північному сході (це б то на землях раніше окупованих, на яких встигли українські селяни придивитися до політики окупантів і відчуті дошкульніші її наслідки) і охоплюючи все дальші райони в напрямці на південний захід. Такий перебіг вказує, що рух не був керований жодним „центром”, не був пов'язаний ані з діяльністю лівих соціалістів, ані тим більше зі складом міністерства Директорії та рухами українських військ. Власне там, де Директорія забезпечувала соціалістам можливість без перешкод вести соціалістичну пропаганду, де населення чуло лише (або головню) про боротьбу „з большевизмом”, боротьбу отже міжпартійну, і бачимо, немов для ілюстрації, як у війську так і в цивільних урядах на керуючих становищах людей, які мало мали спільного з українською визвольною боротьбою — мали місце як прояви байдужности, так навіть і симпатії до ворога. Вапнярські й Кам'янецькі події з 22 березня вказують, що ці „симпатії” йшли згори, зрештою це ж підтверджують і „хитання” голови Директорії Винниченка та міністра Чехівського. Натомість там, де замість вигадок соціалістичних пропагандистів український робітник бачив голу дійсність і бачив, що боротьба і окупація має національний, а не, як його переконували соціалісти, „громадянський” характер, і бачив, чим є соціалізм не в теорії, не як гасло, але як життєва реальність — там він без волі (а початково — і проти волі) як правих, так і лівих соціалістів хапався за зброю. Представник есерів Одріна, який, після появи в Кам'янці, побувавши в Києві, знова прибув як „делегат” до уряду від київського Комітету, мусив ствердити, що „перелом в настроях”) українських мас викликаний головню грабіжницькою політикою російських большевиків на Україні. Всі зусілля большевиків направлені в першу чергу на використання харчових запасів України. Крім харчових продуктів, на Московщину масово вивозяться всякого роду товари, як мануфактура, меблі, навіть обіддя. Вивозиться все, що тільки можна, оскільки на перешкоді не

*) настроях, витворених соціалістичною пропагандою!

стоїть зруйнований транспорт. З одного Києва вивезено на грубі мільйони столярських і ковальських інструментів і приладдя. Така грабіжницька політика большевиків розкрила очі українським робітникам і селянам... Коли в Катеринославі почали вивозити фабричні машини з підприємств, то робітники запротестували: лягали на рельси і заявляли: „хай вивозять через наші трупи"! На селах іде війна проти комуні. На боротьбу проти большевиків виступають всі — чоловіки й жінки, виступають, хто з чим може, з косами й вилами, при чім у церквах дзвонять у дзвони. Особлива велика ворожнеча до большевиків спостерігається поблизу залізниць, де селяни мають можливість на власні очі бачити, як большевики вивозять з України різне майно й крам" (Іс. Мазепа, т. I, стор. 202).

Навсдене вказує (всупереч бажанню автора тих слів!), що повстання мали стихійний, національний характер і виникли без волі й участі соціалістів. Далі цей же уривок доводить, що наші соціалісти і не могли грати ні організуючої, ні тим більше усвідомлюючої ролі в цілому рухові. Доказом є, підкреслене нами в цитованому уривкові, вживання означень „російські большевики", „большевики" і ніколи москвини, що є доказом національної малосвідомости Іс. Мазепи й інших соціалістів та їхнього застарілого москвофільства і незнання власної історії.

Адже ж Винниченко, Христюк і всі без винятку інші наші соціалісти стало вживають виразів „німці", „німецькі війська", „австро-німецькі війська", „німецьке командування", „німецька влада" і ніколи не вживають висловів „юнкери", „юнкерські війська", „кайзерівське командування", „вільгельмівські війська"! Це значить, що вони сприймають і усвідомлюють всяке німецьке панування як панування чужої їм німецької нації, німецького народу, абсолютно не цікавлячися тим, яка панує у німців влада, хто у них у дану хвилину керує політикою. Так само після другої світової війни вони вживали стало поруч „большевики" знов „німці" (а не „гітлерівці", це останнє вживають д у ж е р і д к о).

Коли німці за Скоропадського вивозили з України хліб (при чому, як признається вже нами цитована книжка „Під гнітом німецького імперіялізму" — вивезли його значно менше, ніж москвини після окупації України в 1918—19 рр., і за нього дали де-що в обмін, тоді як москвини не дали нічого), то наші соціалісти болюче також переживали „грабування

німцями України". Рівнож і поляків, хоч „начальником держави" був тоді Пілсудскі - звали вони „поляками", а не інакше.

Тим часом коли мова йде про москвинів, то у наших політиків з числа автономістів, які повинні були б знати, що москвини протягом сотень літ за всіх урядів вели що-до України ту ж політику і так само її грабували і визискували — через горло москвофіла не проходить слово „москвин", тільки „большевик", бо, вживаючи його, він „звільняє від всякої відповідальности" московський нарід, не мусить виривати зі свого яничарського серця „закоханости" в московській „демократії", або, як казала героїня одного з творів Хвильового („Заулок"): „любови до московського народу".

Зі сказаного ясно, що наші соціялісти не були встані викликати національної свідомости в українських селян чи робітників, бо самі її не мали і не набули навіть по 20 роках еміграції! Наші соціялісти здатні були тільки прищеплювати „клясову свідомість" — це б то підготовляти ґрунт для московського „засіву" а тому, як стверджує наведена цитата, виникала „особлива ворожнеча" до москвинів не в районах, де існували соціялістичні партійні осередки — тільки... „поблизу залізниць". До того слід додати, що як незалежні есдеки (яких була жменя!), так і досить нечисленні ліві соціялісти не мали ані численних прихильників, ані не були ініціаторами руху, лише рух виник сам в наслідок того, що не обмосковлений ще, як інтелігенція, „нормальний" селянин у країнець бачив, що має до діла з владою чужинців (що ствердив у своїй праці навіть жид — С. Гольдельман у книжці „Листи про Україну"), з московською навалою, і хався за зброю, щоб боронитися від тих чужинців і боронитися від соціялізму („комуни"), від усупільнення земельної власности і продукції. Отже, наші яничари, бачучи, що окупанти їх не потребують, не хочуть кинути навіть марних 50.000 паперових рублів на „пропаганду" за ту ж московську владу, і бачучи, що і українські маси також їхнього політичного проводу і програму не потребують — намагаються використати гостру потребу повставших селян за освіченішими керовниками (військовими) повстання і організаторами звязку між повставшими селами, повітами, губерніями для того, щоб, шантажуючи й дурячи як тих же селян, так і військові кола У.Н.Р., „осідлати стихію" і накинати їй поволі „ссціялістичну віру" і... довести до якогось „тіснішого союзу" з тим врозом, який виховав наших яничарів.

Тому, що — як ми вже з'ясували — повстанський рух не був узалежнений від лівих соціалістів, які *post factum* створили свій „Комітет“ для керування ним, — до Радивиліова прибували, як свідчить І. Мазепа, „майже що дня з того боку фронту різні післанці до уряду для встановлення контакту“ (Іс. Мазепа, том I., стор. 200).

Наші соціалісти типу Іс. Мазепа, які власне не знали, „на яку стати“, які в душі симпатизували меншовикам, зорієнтувавшись в тому, що їх дурять їхні „ліві“ товариші — вирішили не поступатися дуже підчас торгів і... звернутись безпосередньо, через голови київського комітету, до повстанців, виступаючи проти „українського комунізму“, а не лише „російського“, а одночасно ховаючи той „радянський“ принцип, який вони ще не цілий місяць тому пропагували („Ми вважали“, пише Іс. Мазепа, „що об'єднати активні українські сили тут і там за фронтом не вдасться на програмі радянського устрою“). В результаті — як пише Іс. Мазепа — „умова“ з делєгатами „була прийнята 9 червня, але... «незалежні соц. демократи» заявили, що вони „не можуть вступити до ближчого контакту з урядом Директорії“!

Таким чином властиво „договорились“ з тими ж есерами, які і перед тим брали участь у творенні Директорії, а тепер просто опинились „поза фронтом“, і тому не могли ввійти в склад уряду й хотіли здобути собі кілька місць у ньому!

Отже, підсумовуючи увесь фактичний матеріал, бачимо, що захоплення соціалістами влади і організовані ними два перевороти (Кам'янець, Вапнярка) 1) порятували москвинів і уможливили їм підвезення резервів, 2) знищили цілковито боєву силу майже половини нашої армії, 3) привели до втрати половини зброї, амуніції і військового майна, 4) розклали і знищили північну групу, якої рештки передано соціалістами під команду пол. Петрова (есера), і 5) привели до втрати решти української території, на яку поширювалась влада У.Н.Р.

За те все мали соціалісти „дати“ Директорії порозуміння з лівими соціалістами, організоване ними „всеукраїнське повстання“ і „розклад большевицької армії“.

Як знаємо, ані одної з тих „обіцянок“ не спроможні були соціалісти виконати, а стихійні повстання йшли незалежно від того чи іншого складу уряду Директорії, незалежно від того навіть, чи існувала Директорія. На Лівобережжі, напр., ці повстання улегшили окупацію України москвинам „білим“ (Денікінові)!

Поки йшли ці переговори, штаби переводили „реорганізацію” армії, яка зводилася в основному до того, що здеморалізовані і в наслідок того здесятковані дезерцією частини, яких назви не відповідали фактичному складові, об'єднувалися з іншими подібними одиницями і так досяглося зменшення військових одиниць при одночасному доповнюванні їх складу коштом зредукованих. По закінченню цієї „реорганізації” виявилось, що числовий стан цілої армії (разом з рештками знесилоного, позбавленого зброї запорожського корпусу та інших частин південно-східньої групи, що прибула з Румунії) зменшився до 15.000 багнетів і шабель, 350—380 кулеметів і 120 гармат без постачання зі смішно малим „запасом” амуніції (110.000 рушничних і 4.000 гарматних набоїв)!

Проти неї з московського боку оперували не, як запевняв Н.Ш.Д.А. — Мельник, „Таращанська Дивізія” і не „український нарід”^{*}), а XII і XIV моск. армії, ряд дивізій і спеціальних частин, зміцнених великими резервами, підтягнутими з Московщини та з інших фронтів, це б то сили, які на багато переважали українські.

Це були наслідки „конструктивної праці” соціалістичного уряду, якого „закони” не свідчили про політичну підготовзаність соціалістичних міністрів до своїх завдань. Політика уряду У.Н.Р. не викликала довіря до нього у наддністрянських політичних кол. Існувало тому, фактично, „дві” Директорії: одна в Станиславові (Андрієвський, Петрушевич), а друга спочатку в Радивиліві, а потім у Богданівці (Петлюра, Швець, Макаренко).

Не зважаючи на дуже невиразні відносини між міністерством Головного Отамана і урядом Петрушевича -- треба підкреслити як позитивне явище, що наддністрянський уряд не пішов на пропонувані москвинами переговори (нота маріонеткового уряду Раковського з дня 7/V). У цій ноті окупаційна московська влада пропонувала не лише гарантувати недоторканість галицьких кордонів, але й забезпечення зброєю, однак при умові зрвання всіх стосунків з наддністрянським урядом і армією.

Москвини були дуже ослаблені громадянського війною (з Денікіном, Колчаком та інш.), загарбницькою війною з Україною і повстаннями в окупованій Україні.

^{*} Навіть Винниченко мусить, говорячи про ті часи, признати: «Треба зауважити, що червона армія складалася в більшості з московських полків, привезених з Росії» (т. II, стор. 319).

Про розміри стихійного повстанського руху свідчить те, що, як подають московські джерела, в боротьбі з повстанцями було на початку травня зв'язано 21.000 багнетів, 20 гармат, 140 кулеметів і 3 панцирники. Крім того той сам от. Григорієв, який зрадив свого часу Україну, бачучи, що діється на Україні, бачучи завзятий спротив українського селянства, підіймає повстання проти „уряду авантюриста Раковського” (як пише в своєму Універсалі, вид. 9 травня), але закликає організувати „ради” і обирати до рад „тільки прихильників радянської влади”. Григорієв займає Кременчук і Катеринослав, Махно — відкриває фронт Денікіну, який починає наступ.

З огляду на сказане соціалістичні міністри живуть надією на поворот до Києва і намагаються заздалегідь забезпечити владу лише за соціалістами. З цією метою дня 13 травня підписує Петлюра закон про утворення „Державного Інспекторату” в армії. „Інспекторат” мав виконувати функції большевицьких „військових комісарів”. Гол. Державн. Інспектором призначено есера Кедровського, а його помішником — есдека Романченка, „інструкція” ж говорила, що вони „мають бути правою рукою і очима вищої центр. влади” і „не повинні зупинятися перед ніякими мірами”, щоб „рятувати” армію від „деморалізації”. Інспекторами — samozрозуміло — призначувано лише соціалістів.

Поки уряд займається такими справами, москвини і поляки натискають на українські відділи, і територія втікає з-під ніг.

Поляки, посуваючися з заходу, здобувають Тернопіль і захоплюють мільярдове майно. Всі штаби і урядові установи скупчуються на стації Богданівка (1 червня), яка була на гарматній постріл від одної ворожої армії і на рушничний постріл від другої. Це врешті змусило подумати про боротьбу. Урядовці міністерств та інших установ беруть зброю в руки та приєднуються до армії. Військо героїчним зусиллям здобуває трохи території на схід від Збруча, але початково ця смуга є надто мала. 6 червня війська обсаджують лінію Старокостянтинів-Камянець. Уряд переїздить до Чорного Острова. У Чорному Острові власне і підписує уряд умову з есерами, згідно з якою має бути встановлена радянська форма влади і закладитися основи соціалістичного устрою.

Самостійники („братчики”) усвідомлювали собі, що московська держава переживає лише тимчасову кризу, спри-

чинену головно громадянською війною, і припускали, що ця громадянська війна закінчиться перемогою червоних. Так думали самостійники тому, що знали добре як „общінну” психіку московських народніх мас, так і політичне невігластво, егоїзм і розбещенність тих московських паничків-старшин, з яких складалася в основному „біла” московська армія, її грабіжницькі інстинкти і брак справжньої мужності. Знали самостійники і наївну віру „адміністраторів” колишньої імперії, що вистарчить поставити на вулиці поліція в передреволюційній уніформі — як всі люди забудуть про революцію і все „буде по старому”. Враховували рівнож самостійники і те, що „білі” московські армії, щоб перемогти, мусять здобути обидві московські столиці і опанувати цілу Московщину, до котрої вони могли дістатися л и ш е ч е р е з ш и р о к и й (понад півтори тисячі кілометрів) п о я с н е м о с к о в с ь к и х з е м е л ь. Бачили „урядовання” цих сил в Києві після оголошення „грамоти” Скоропадського про федерацію і тому не сумнівалися, що неминуча є реакція поневолених народів у формі збройного повстання і як наслідок — поразка „білих”. Але самостійники рівнож були певні, що які б „гарантії” ні дала б червона московська влада — по закінченні громадянської війни вона їх не додержуватиме, і повториться в тій чи іншій формі те ж, що було по „Переяславі”, лише в скоршому багато темпі. Тому уважали згубною для України навіть думку про будь-яке порозуміння з москвинами, а тим більше з... „большевиками”, це б то „течію”.

Рівнож приймали під увагу самостійники й те, що на „шахівниці” Східної Європи появилися добре озброєні польські дивізії ген. Галлера та й решті польського війська не бракувало націоналістичного завзяття.

У таких умовах, не маючи майже цілком амуніції й зброї, якої більша частина була змарнована саме завдяки нашим соціялістам, не маючи на Україні, завдяки політиці москвинів до революції, ані одної більшої порохівні й жодних фабрик амуніції, не маючи одягу й узуття і навіть медикаментів — було божевіллям думати, що в умовах ізоляції можна виграти затяжну війну з москвинами. Треба було думати не категоріями державного мужа, тільки сільського кооператора (і то не надто мудрого), щоб у тих обставинах сподіватися рятунку від організації... „трудових рад”!

Не можна тому уважати соціялістів за „свідомих злочинців”, що хотіли руйнувати Україну, лише за людей, у яких

наступило „звуження свідомости” на певному пункті, близьке до психози. Наслідком його, напр., члени „Центр. Ради” й досі не усвідомлюють усього трагікомізму їхнього поступовання, коли вони, під час московського повстання в Києві і наближення московських військ з півночі, під артилерійним обстрілом — дебатовали з запалом над пунктом „закону про 8-годинний день праці”. Тому, напр., прем’єр Б. Мартос не відчував усього комізму „опрацьованого” ним і ухваленого соціалістичним урядом закону про спеціальний податок від... „предметів розкоші”. Той комізм випливав з того, що уряд Б. Мартоса мав уже віддавна територію, на якій було лише кілька обдертих містечок та пара повітових міст, які лише в сні згадували про якісь „предмети розкоші”. Обговорювання власне таких „законів”, які випливали з одного „джерела мудрости” — кількосторінкового соціалістичного програму й „палерову творчість” та ще намагання всіма правдами й неправдами, аж до большевицьких способів включно, затримати диктаторську владу в руках соціалістів — вважають ці діячі „конструктивною працею” (Іс. Мазепа, т. I, стор. 182), до якої вони бралися з великим ентузіазмом”, який імовірно і перешкоджав їм бачити такі „дрібниці”, як те, що... державна територія втікала з-під їхніх ніг!

Однак тому, що ті партійні програми у примітивний спосіб малювали „революцію” і не передбачали багатьох „ускладнень” і тому не давали жодної вказівки, як такі непередбачені ускладнення розв’язувати — найбільш характерною прикметою політики наших соціалістів і цього періоду було майже вагядлове хитання між „большевизмом” і „антибольшевизмом”, але... в площі тої ж „московської спільноти народів”! Тому „Деклярація” уряду Б. Мартоса писана під час плянів „унешкідливлення” самостійників і то писана під основою несоціалістично настроєних військових частин, значно ріжнилася від „Відозви” кам’янецького „Комітету” тим, що вже не лише не згадує „Радянське Правительство України”, але й дуже часто згадує про „чужинців”, про „хижих чужинців-поляків” та „російських комуністів большевиків”, хоча і в цьому випадкові говориться про поляків взагалі, про москвинів же мови немає, тільки про московських „комуністів-большевиків”.

Самостійники уважали конечним не числити на ласку московської Цірцеї, яка у важких для себе обставинах згоджувалася навіть Галичину визнати незалежною державою і з Польщею мир підписати, бо знали, що вона перемігши

намагатиметься обернути своїх „союзників” у схудобілих васалів. Самостійники уважали, що маючи до диспозиції менше ніж 20-тисячну армію без постачання і коло 100.000 рушничних набоїв, є дитячими всякі розмови про „орієнтацію на власні сили” і „конструктивну працю” над „законами”, що мали чинність в обсязі одного-двох повітів. Рівнож було ясним, що годі сподіватися від наших соціалістів, щоб вони зайнялися не „винищуванням контреволюції” в армії, не пропагандою „клясової ідеології” -- тільки творенням армії та забезпеченням її амуніцією, зброєю і постачанням, а пізніше -- організацією такого ладу, який би в першу чергу відповідав життєвим інтересам українського народу, а не тому чи іншому програму! Зброю і все потрібне можна було дістати лише від Антанти, яка, звичайно, могла її дати Пілсудському чи Падеревському, але не могла дати урядові, який не тільки хотів закладати основи ладу близького до московсько-більшевицького, не тільки х и т а в с я, але й мріяв рано чи пізно „порозумітися” з Московщиною, і то порозумітися „тісніше”!

Наведені міркування були безперечно правильними, бо коли б не перехід через Збруч цілої галицької армії -- ми мусли б писати далі не про „похід на Київ”, тільки про ліквідацію ще в серпні 1919 року державного центру! Власне такі міркування й змусили самостійників зробити ще одну спробу шляхом перевороту врятувати українську державність. Ця спроба була зроблена в порозумінні з Андрієвським і Петрушевичом. Оскільки ходить про особу, яка могла його доконати -- то вибір впав на от. Болбочана.

Болбочан віддавна стояв близько до самостійників і мав бездогане минуле. Українець з походження, а потім і з переконань, що військовою рангою і досвідом перевищував багатьох „отаманів” і „полковників” (починаючи з Головного Отамана) і був віддавна активним учасником визвольних змагань. Ще в кінці 1917 року він закінчує організацію „I-го Українського Республіканського полку” і, маючи рангу підполковника імперської армії та нагороду за виняткову хоробрість у боях на німецькому фронті, стає командантом полку. У грудні 1917 року він відважується на очайдушний крок у тих умовах -- арешт московського корпусного комітету, ворожого українцям, чого наслідком був напад московських полків на український полк, які після бомбардування артилерією нарешті здобули касарні. Після цього полк. Болбочан бере активну участь з недобитками полку в обороні

Києва від москвинів і разом з військами Укр. Центр. Ради відходить на захід, щоб взяти участь у наступі як пробоева частина наступавшої армії. Яко командант куреня, вкрияючи молоду українську армію невмирущою славою в боях з москвинами під Яготином, Гребінкою, Лубнями, а особливо Ромоданом, де довелось прорвати добре укріплені позиції, боронені багато численнішими відділами — здобуває у німців пошану до української зброї. Після здобуття Полтави, а пізніше — Харківва, у квітні 1918 року стає командантом першої дивізії запорожського корпусу і з нею рушає здобувати Крим. По дорозі дивізію оточують австрійські війська, які не хочуть допустити до здобуття українцями Криму і жадають повороту назад або складення зброї. От. Болбочан кидає вклик австро-німецьким силам, домагаючися в ультимативній формі звільнення шляху в призначених годинах і погрожує прокласти його силою. Німці поступаються. Після цього Болбочан рушає на Крим і — завдяки його винятковій відвазі і військовим здібностям — дивізія здобуває Перекоп, укріплений 12 лініями бетонованих закопів, а далі цілий Крим з Севастопольським портом включно, що спричиняє піднесення українських прапорів на кораблях чорноморської фльоти! З наказу самостійників рушає до Києва, але вже не встигає дійти перед переворотом Скоропадського. Скоропадський у порозумінні з німцями спішить запроторити як найдалі дивізію, керовану Болбочаном, знаючи, що в ній панують самостійницькі настрої і що вона не дасться без спротиву розброїти. Болбочан з дивізією дістає призначення на московсько-українську демаркаційну лінію на півночі Чернігівщини, де має важкі бої з москвинами, в яких несе винятково великі втрати.

Навіть людина, яка брала участь в убивстві отамана Болбочана (Чобстарів), мусить визнати, що частина, якою він командував, мала „надзвичайно-великий відсоток, непомірно для звичайного корпусу, свідомого національно старшинства та інтелігенції“. До цього слід додати, що мало не всі старшини цієї частини і сам от. Болбочан належали до самостійницького військового т-ва „Батьківщина“.

Ще за Скоропадського частина Болбочана, навмисне зредукована москвофільським військовим міністерством до пслку, дістає наказ перейти на Харківщину для зєднання з рештою Запоріжського корпусу. Підчас повстання Директорії от. Болбочан перебирає в свої руки командування корпусом, в якому не він добирає старшин, займає Харків і одер-

жує від Директорії призначення на посаду команданта Запоріжського корпусу і військ Лівобережної України. Таке його становище є дуже не на руку московським більшовикам, які змовляються проти нього з німецькою „солдатською радою”, настроєною прокомуністично. Розігнання московського робітничого зїзду, якого величезна більшість членів була ворожа українцям, а потім — селянського зїзду в Полтаві, організованого лівими есерами, як рівнож заходи проти несласної „отаманської” діяльності от. Волоха (лівого есера) викликають енергійну акцію всіх лівих соціалістичних течій на чолі з Винниченком. Про обставини здачі Харкова і відступ до Кременчука — не згадуємо, бо про це була мова попереду.

Послугуючися наклепами (зокрема от. Волоха), очернюють от. Болбочана перед Петлюрою і, схопивши його за допомогою кількох старшин — лівих соціалістів, що не належали до частини, якою віддавна керував Болбочан, і не були з ним у походах, привозять його до Києва, звідси без сліду, допитуючи суду вивозять до Станиславова, очернюючи його заочно в пресі та перед Трудовим Конгресом.

У Станиславові він перебуває аж до весни 1919 року, коли переїздить до Тернополя і, „зустрівшись з Петлюрою, заявляє йому про своє бажання вернутися до армії” (Іс. Мазепа, т. I, стор. 206). Наведені слова вказують, що не могло бути й мови про якусь провину от. Болбочана, бо тоді б він: а) не звертався з такими пропозиціями до С. Петлюри, і б) Головний Отаман з місця йому б відмовив, покликаючись на якусь його вину. Що це не є лише здогадом, видно з наступних слів Іс. Мазепи: „Петлюра ще раніше порозумівся з членами Директорії Макаренком і Швецем, що Болбочана не можна вертати до армії, бо чорношличники (кінний полк чорних запорожців під команд. полк. Дяченка) — за Болбочана, а Гайдамаки (Гайдамацький полк під командою отамана Волоха) — проти, тому, мовляв, „не буде порядку”. Через те Петлюра запропонував Болбочанові їхати головою військової місії до Італії для організації українських полонених, щоб перевезти їх на Україну. Болбочан на це погодився і другого дня мав прийти до Директорії, щоб взяти писані уповноваження, але не прийшов” (Іс. Мазепа, т. I, стор. 206).

Тут треба дати такі пояснення: Чорношличники — це була та частина, яка протягом усіх нами згаданих боїв (до

вивезення от. Болбочана) перебувала під безпосереднім командуванням от. Болбочана, яка мала багато самостійників-старшин і козаків, яка вславилася в численних боях і яка далі була пострахом для москвинів*). Вона знала і любила свого команданта, під проводом якого відбула стільки славних боїв.

„Гайдамаки“ (або „Червоні гайдамаки“) була частина у великій мірі опанована соціалістичними й лівими елементами, яка мала командантом лівого есера, що вже раз визнав владу Раковського і доконав злочину не проти уряду, а проти української держави, з окрема злочину державної зради (у Вапнярці).

Таким чином зі слів Іс. Мазепи і слів Петлюри, які він наводить, випливає, що соціалісти не могли нічого закинути от. Болбочанові, але що він був небажаною особою для зрадників і злочинців, які готові були кожної хвилини перебігти до ворога. Пропозиція ж їхати до Італії була спробою спекатися от. Болбочана, якого боялися соціалісти, спробою (як і Скоропадський) запроторити його як найдалі. Пропозиція, коли б Болбочан не був патріотом, була дуже „спокуслива“.

*) «Чорношличниками» звався кінний полк, що мав чорні козацькі однострої, прикрашені на комірі мертвими головами. На голові мали баранячі шапки, з яких звисав трьохкутний верх з чорного сукна (шлик), облямований сріблом. Всі «чорношличники» мали довгі козацькі оселедці. Вони не брали підчас бою ворогів у полон, про що добре знали москвини. За те як і чорношличник попадався москвинам у руки — в ліпшому випадкові його скальпували або тортурували, нормально ж чекала його жахлива смерть. Про жах, який наганяли чорношличники, свідчить хоча б випадок, який подаєм. У початку 1920 року, підчас першого «зимового походу», одного морозного світанку почали прибувати до Дарниці гурти переляканих чекістів і червоноармейців, здебільшого в самій білизні, які повідомили, що стачію Бровари зайняли чорношличники! Москвини негайно вислали на Бровари кілька добірних частин, в тому й школу «красних командирів» з Києва. Ще перед Броварами зустріли крамаря-жидка звідти, який розповів, що в Броварах було вдосвіта тільки двох чорношличників, які, напившись чаю на стачії, давно відіхали. Як було усталено, двох чорношличників у недалекому селі, «завербувавши» кількох хлопців до рейдувочої групи військ У.Н.Р., після «прощання» (з чаркою) їхали з села до своєї частини й — побачивши стачійні світла — підіхали. На стачії стояв ешелон з військом, а в одному з товарних вагонів при світлі вояки грали в карти. Чорношличники були нападитку і, не довго думаючи, підіхавши до вагону, кинули дві гранати. Ті — кого гранати не ранили тяжко — кинулися тікати з криком «чорношличнікі». Цього слова і ще кількох гранатів вистарчило, щоб усіх охопила паніка. Так чорношличники в кількості ... двох «зайняли» Бровари!

бо вона давала можливість покинути загрожену з усіх боків „територію”, яка була менша від одного повіту, і виїхати до соняшної Італії, маючи в кишені досить велику суму грошей в чужій валюті! Соціалістичні діячі з запалом хапалися за такі пропозиції і потім своєю гульнею і марнотрацтвом викликали подив і згіршення на Заході.

Але от. Болбочану була дорожча доля України за розкішне життя в Італії і тому — він не прийшов по папери.

Тут треба підкреслити формальний бік справи: от. Болбочан не лише не був суджений перед цим, але й не був формальним наказом звільнений з посади команданта корпусу. Він просто, як бувало це за московських царів, „попал в опалу” (неласку), і його схопили й вивезли.

Те, що Гол. Отаман не годиться допустити от. Болбочана „вернутися до армії” і пропонує (а не „наказує”) йому посаду на чолі військової місії та питається, чи він згоджується її прийняти — може служити доказом того, що С. Петлюра не трактував його як старшину в чинній службі. Тим самим мусимо уважати безпідставними слова кол. шефа свого роду „чрезвычайки” нашого соціалістичного уряду — Чоботарева („Українські Вісті” ч. 62/629, 1952 рік), який пише: „Головний Отаман наказав отаманові Болбочану їхати до Італії... от. Болбочан не послухав наказу і не поїхав до Італії формувати частини, що йому потім інкриміновано”. Чоботарів підмінює „пропозицію” (Іс. Мазєпи) — „наказом” і у цитованій статті, яку він написав, щоб себе виправдати, а обтяжити от. Болбочана, не може поза наведеним подати нічого, що б узасаднювало доконаний потім розстріл от. Болбочана, та загальникове „пояснення”, яке дає Чоботарів, що, мовляв, от. Болбочан був розстріляний „за зраду” українського війська! Жодних однак фактів „зради” Чоботарів не подає, лише єдиним конкретним закидом є згадане „невиконання наказу”, а тимчасом Іс. Мазєпа, якому ми маємо підстави більше вірити — описує, як бачимо, справу так, що не може бути й мови ані про „наказ”, ані про його „невиконання”. Варто підкреслити як доказ крайньої тенденційности статті Чоботарева і те, що він в ній цілковито промовчує злочинну і зрадницьку діяльність от. Волоха, прикриваючи її таким реченням: „Під наступом переважаючого большевицького війська Запорожський корпус із боями відступив до кордонів Румунії...”, що управнює нас до обережного користання з тверджень Чоботарева.

Але вертаймось до опису перебігу випадків.

Саме тоді, коли мала місце розмова от. Болбочана з Петлюрою, VI дивізія Запорожців розвиває успіх, досягнутий здобуттям Чорного Острова, а VII дивізія Запорожського корпусу займає Проскурів, куди негайно й приїздить от. Болбочан. Там зустрічають його старшини Запорожців і зараз же подають на руки соціалістичного „комісара“ (державного інспектора Гавришка, якого було призначено як соціаліста на цю посаду) заяву, в якій отаман Осмоловський та сім полковників Запоріжської групи домагаються повернення от. Болбочанові посади команданта корпусу.

Інспектор Гавришко*), ведучи подвійну гру, наказує от. Болбочанові перебрати командування в свої руки. Тодішній командант Запорожської групи полк. Сальський і соціалісти, що були серед штабовців, спішають з донесеннями до С. Петлюри, який, побоюючися за долю соціалістичного уряду, як свідчить Іс. Мазепа, „негайно наказав окремії частині під команду Р. Сушка ліквідувати авантюру Болбочана. Сушко мав атакувати штаб запоріжської групи. Але пізніше, де-що охолонувши і порадившись зі старшинами гайдамаків Волоха, вирішив С. Петлюра „вжити заходів для безкровної ліквідації конфлікту“, для чого послав Кедровського та Романченка зі спеціальними дорученнями. На вимогу цих „державних інспекторів“ покинути Запоріжську групу от. Болбочан відповів, що він був безпідставно і незаконно усунутий з посади командуючого корпусом і тепер просто вернувся до виконання своїх обов'язків. Але Кедровський і Романченко, ведучи розмови з от. Болбочаном, одночасно зв'язалися з членами соціалістичної комірки в Дорошенківському полку і організували вночі напад на Болбочана. Успішності нападу на Болбочана сприяло те, що штаб Запоріжської групи містився за містом, а москвини саме в ту ніч почали наступ, кинувши на Проскурів мадярські та китайські частини. Схопленого за таких обставин от. Болбочана було потайки вивезено до Чорного Острова, де вже не було Запорожців, ще вночі, і тому Чесботарів у згаданій статті, промовчавши всі ці подробиці, пише: „Арештований от. Болбочан був переданий 10-го червня 1919 року дуже рано в Чорному Острові начальникові

*) Гавришко, побачивши потім, що він помилився в розрахунках — втік, і про нього ніхто не чув аж до процесу Шварцбарта, коли він, прибувши в товаристві московських агентів з ССРСР, виступав по боці Шварцбарта.

розвідчого відділу при Штабові Дієвої Української Армії. В цьому відділі працював ген. Капустянський."

З огляду на подане вгорі свідчення треба піддати під сумнів твердження Є. Коновальця, що ніби то „ледве вдалося врятувати Болбочана в Проскурові... перед самосудом гарячих елсментів з-поміж схвильованих Запорозжців", бо коли й міг хтось доконати самосуду — то лише змовники, що його арештували і серед яких правдоподібно були й агенти Чоботарева. Відомо ж, тоді практикувалося і таке, що жертви гинули „підчас спроби втікти".

Що справа з настроями Запорозжців стояла інакше, свідчить не тільки те, що от. Болбочана схопили вночі і вночі ж вивезли негайно до Чорного Острова, але на це вказує також і той надзвичайний поспіх, з яким був, як нехотючи влучно висловився Чоботарів, „сконструйований" зараз же ранком „Надзвичайний Військовий Суд", який моментально і засудив от. Болбочана на смерть. Згідно зі свідченнями Чоботарева, головою суду був п. Кривицький (лівих переконань), „прокуратором" призначений був... редактор офіціозу Штабу Дієвої Армії „Україна", який відзначався великою „гнучкістю" (за Скоропадського — редагував офіціоз „Відродження", за Директорії — редагував офіціоз „Україна", за Польщі — редагував часопис урядового „Безпартійного Бльоку", це б то „Українську Ниву" і у всіх випадках „громив" тих, хто не подобався тій владі, якій він служив), п. П. Певний, оборонцем же дали, на всякий випадок, козака зі „штабової сотні", який мав бути, згідно з загальниковим висловом Чоботарева, „з освітою". Членами суду були призначені рівнож військові зі складу штабової сотні.

Іс. Мазепа називає іншу особу як „Голову Суду" („Осавула Кліма"), як членів же людей з охоронної штабової сотні (залежних від влади). Прокуратора і оборонця називає тих же, що й Чоботарів.

Моральну відповідальність за смерть Болбочана, звичайно, несуть в першу чергу наші соціялісти, а далі С. Петлюра, Осецький і А. Мельник як начальник Штабу Дієвої Армії.

Вирок однак не був відразу виконаний як тому, що Запорозжці відбивали в тяжких боях наступ мадярських і китаїських частин і не загрожувала небезпека, щоб вони могли інтервенювати в цій справі, так і тому, що от. Болбочан домагався побачення з Гол. Отаманом, кажучи, що зробить

якісь надзвичайні зізнання. С. Петлюра уникнув побачення і взагалі „умив руки” під приводом, що „мусив бути на фронті”, хоча фронт був у віддаленні яких 35—40 кілометрів і не був надто розтягнутий. От. Осецький, який заступав С. Петлюру як Наказний Отаман, розмовляв з Болбочаном, але під контролею есдеків Мартоса і Лівницького. Осецький початково вагався, чи до його компетенції належить справа затвердження присуду, бо, мовляв, „Болбочан не був формально звільнений з посади командуючого харківським фронтом” (Іс. Мазепа, т. I, стор. 208), але Осецького переконали на спеціально скликаному засіданні соціалістичної Ради Міністрів, що це є його справа, і він підписав присуд, але... стримав його виконання. Цікаво, що, згідно з твердженням Іс. Мазепа, от. Болбочан заховувався під час суду „непримиренно” (це б то — з гідністю).

На внесок Осецького Болбочана передано „для дослідження” (вже після засуду!) „цивільній судовій владі”, і після цього „досліджування” методами, які певно нагадують методи енкаведе, протягом 19-ти днів „слідства” доведено його до пів нормального стану, але і в тому стані не вирвали з його уст нічого поза тим, що він діяв з наказу самостійників. Він нікого не зрадив і тому не було жодних арештів у звязку з цією справою. От. Осецький виразно ухилявся від наказу про виконання присуду, кажучи весь час Б. Мартові: „Як-що ви мені накажете, присуд буде виконаний” (Іс. Мазепа, там же стор. 209). С. Петлюра „заявляв представникам військової інспектури... що своїми руками він судового вироку над Болбочаном не підпише, бо не хоче, щоб українська кров була на його руках” (там же).

З огляду на це соціалісти зорганізували присилку „делегатій від Запорожців” (імовірно з числа „гайдамаків” Волоха) до Осецького та Петлюри з домаганням виконання присуду над Болбочаном. Остатнє нагадує практику московських більшовиків, в яких навіть засуджені не раз „домагаються” покарання.

З того випливає, що і С. Петлюра, і Осецький були свідомі всієї несправедливості засуду, але під тиском соціалістів, які боронили захоплену ними владу для своїх дальших плянів, мусили затвердити присуд.

Наказ про затвердження присуду не міг властиво належно вмотивувати жорстокості присуду і тому обмежився до закиду... „порушення дисципліни”, яке, мовляв, хоча і

„було вчинене при допомозі інспектора Гавришка, от. Болбочан не міг не знати, що останній не мав ніякого права призначати його на посаду, минаючи військове начальство". Це отже була єдина „провина", яку могли і можуть йому закинути соціялісти. Іс. Мазепа додає, що, на його думку, Петлюра „хотів суворою карєю покласти кінець виступам тих груп, що в найтяжчий момент нашої боротьби ганебно і безглуздо руйнували фронт." Виникає питання: чи ж ці останні слова не стосувалися в цілості саме до „Комітету Рятунку Республіки" (в тому числі й до полк. Жуківського та ген. Желехівського) та до Вапнярського Ревкому на чолі з Волохсом? Ясно, що оскільки мова йде про „ганебне і безглузде руйнування фронту", то виступ Болбочана не викликав найменших негативних наслідків на фронті, тоді як два попередні (соціялістичні) виступи зруйнували на дві третини нашу армію, привели до втрати половини озброєння і до великих успіхів московських.

Об'єктивний перегляд свідчень саме винних і безпосередньо-замішаних як у двох злочинах проти держави української, так і у знищенні українського патріота і визначного військового команданта доводить цілковиту узасадненість висновку, що, на жаль, маємо справу в цьому випадкові з т. зв. „кафрською мораллю" („зло" — коли „у мене вкрали корову", „добро" — коли „я вкрав корову").

От. Волох, який визнав у своєму „Універсалі" владу московських окупантів і виступив проти Директорії та загубив доручені йому (арештувавши от. Колодія) війська — користався лише тому, що він був москвофілом, лівим есером і „радянофілом", цілковитим довірям нашого соціялістичного уряду. Болбочана ж такі осібняки, як Чоботарів, звуть просто „п. Болбочан", бо, мовляв, він „судовим вироком був позбавлений всіх прав" „за зраду українському*) війську"!

Замішані в тому вбивстві, звичайно, з фарісейським виглядом бідкаються над тим, що, мовляв, проф. Андрієвський „33 роки після смерті Болбочана свідомо перекручує історичні факти з нашого славного героїчного минулого... чого не повинен би робити тодішній член Директорії, бо повищими словами він не тільки неславить і опльовує тодішній уряд У.Н.Р., а й теперішній Виконавчий Орган Української Національної Ради"... „яка є продовжувачем попередньої праці уряду У.Н.Р.", і закидають проф. Андрієвському, що

*) московська форма вислову — належить Чоботареву.

він „тоді міг інтервенювати в цій справі як член Директорії” („Укр. Вісті”, ч. 62, Чоботарів). На це можна зауважити, що історія не може звертати уваги на те, чи правда „псує” політичні комбінації „продовжувачів праці” соціалістичного уряду Б. Мартоса, чи ні. Що-ж-до того, чому не інтервенював член Директорії Андрієвський, на це дає відповідь власне Іс. Мазепа, який пише на с т о р. 194 т о м у I-го, що дня 5 травня 1919 року прислав С. Петлюрі Андрієвський листа, в якому заявляв, що він „не має змоги (після захоплення влади змовниками — Р. М.) фактично провадити працю в Директорії, а тому не може нести відповідальности за її діяльність”. До цього додає, що лист „був прочитаний на нараді уряду Директорії 13 травня в Радивиліві. Було ухвалено: вважати, що Андрієвський вибув із складу Директорії”.

З наведеного ясно, що поскільки справа схоплення і вбивства Болбочана мала місце в другій половині червня — постільки і останній „аргумент” соціалістів є тої ж вартости, що й попередні.

Що ж торкається „нашого славного героїчного минулого”, то власне серед творців того минулого, не зважаючи на всі зусилля фальшивників історії, буде фігурувати зі своїми лицарями-козаками той, хто прорвав московський фронт під Ромоданом, хто здобув від москвинів Перекоп і Крим, але не організатори Вапнярських і Кам'янецьких Ревкомів.

В одному лише належить безсумнівне першенство нашим соціалістам: вони перші вказали шлях, як диктувати центр. владі, спираючись на озброєні відділи „столиці”, політичну лінію, що відповідає партійному програму та партійним інтересам (Кам'янець), і перші показали, як бунтувати військо в обличчі ворога і зраджувати свій нарід і свою державу, визнаючи окупаційну владу й пропонуючи їй обговорювати умови капітуляції (Зелений, Григоріїв, Вапнярський Ревком).

Після розправи з Болбочаном, ліквідації серед вищого командного складу армії всіх самостійницьких впливів, підпорядкування військових формацій впливові політичних комісарів і позбавлення Директорії всякого впливу на політику — стали наші соціалісти від другої половини червня цілковитими „панамі ситуації”.

Під оглядом військовим — соціалісти не досягнули, спираючися „на власні сили”, жодних успіхів і не організували жодних нових одиниць на фронті, так і якоїсь відтяжуючої фронт акції на окупованій Україні — отже не дали жодної рекомпенсати за спричинені їхньою політикою величезні шкоди. Змен-

шення кількості тактичних одиниць в укр. армії і приділення до них політичних комісарів могло здаватися лише нашим соціялістам „конструктивною працею”, але воно не створило нових сил, не підвищувало боєздатності армії до потрібного ступня і не давало відповіді на питання: що ж далі? Тому москвини, хоча в цьому періоді мають значно важчу ситуацію у зв'язку з повстаннями (які не залежали в жодній мірі від нашого соціялістичного уряду), зі зрадою, цим разом уже Москви, от. Григорієва та виступом Махна, а також наступом Денікіна, мають на українському фронті багато менші сили ніж раніше, — все ж починають активні операції. Москвини 18 червня проривають лінію оборони на відтинку Волинської групи, якій лише після зтяжних боїв вдається досягнути попередню лінію оборони. З 5 на 6 липня московські частини здобувають Проскурів та змушують усі українські частини скупитися довкола Кам'янця. До того користаюча з симпатій наших соціялістів „Запорожська Січ” під командою от. Божка, не витримавши московського наступу, почала спішно відступати на Копайгород, відкриваючи москвинам шлях від Жмеринки на Бар-Ялтушків-Нову Ушицю-Дунаївці і прямо в запілля Запорожцям!

Коли б не цілком незалежні від соціялістичного уряду обставини — москвини зліквідували б державний центр У.Н.Р., а вбивники Болбочана, що шляхом змови і закулісових комбінацій захопили владу — були б змушені або капітулювати, або втікати закордон.

Врятував їх від такого кінця перехід за Збруч надністрянської армії, яка не була об'єктом ще соціялістичної пропаганди і тому зберегла свою боєздатність, хоч і відчувала гострий брак амуніції, а ще більше доброго українського військового вищого командування. Натиск 5 галицької бригади на Чорний Острів-Проскурів врятував ситуацію впрост катастрофічну на північ від Кам'янця, а підхід повстанчого відділу під проводом от. Ю. Тютюнника*) в силі коло 3.500 душ змінив положення в цьому районі. Згаданий відділ пробився з Херсонщини до армії У.Н.Р. після того, як Тютюнник порвав з от. Григорієвим, у якого був начальником штабу. Опинившись позаду московського фронту, він тим самим

*) Ю. Тютюнник, як і інші соц. діячі, все хитався, то захоплючися «раздільським принципом», то «розчаровувався», то знова захоплювався — виявляючи тим цілковитий брак власних, опертих на міцному ґрунті, поглядів, чи може і щось гірше.

направив грізне становище в районі Нової Ушиці та в напрямі на Вапнярку.

Таким чином, коли б не ця цілком несподівана допомога, що не була наслідком діяльності соціалістичного міністерства і прийшла б також і при несоціалістичному уряді - у другій половині липня могла б перестати існувати українська регулярна армія як чинник організованої боротьби за державність України.

В такому жахливому положенні були українські війська і урядові установи дня 9 липня 1919 року. Їм, як пише той же Іс. Мазепа, загрожувало „фізичне знищення всіх учасників української боротьби — вояків і урядовців і цілого державного апарату” (спомини, т. II, стор. 12).

А тепер, щоб з'ясувати ментальність тих соціалістичних політиків, їхній „спосіб думання” і чим керувалося в своєму поступованні соціалістичне міністерство змовників, подасмо далі дослівно свідчення члена того ж кабінету і учасника змови — Іс. Мазепа. Перед тим, однак, просимо згадати, що приблизно місяць тому в Галичині проголошено, що Петрушевич, за згодою законодавчих установ, наділяється диктаторською владою.

Коли ж 9-го липня опинилися наші війська у тому жахливому становищі, то і рятунок багатьох тисяч українців, скупчених у Кам'янці, що боролись за Україну, єдиний рятунок був у тому, щоб відступаюча наддністрянська армія перейшла Збруч і врятувала їх з того жахливого становища. Але наших соціалістів вчили їхні „старші товариші”, що диктатори є „ворогами пролетаріату”, що „диктатура” (оскільки мова не про замасковану диктатуру соціалістів) це щось, з чим треба боротися до останку.

І коли от. Осецький на нараді, що обговорювала жахливу ситуацію, заявив, що протриматися може ще два-три дні і не більше, а тому слід негайно просити у Петрушевича допомоги, то голова соціалістичного уряду — Б. Мартос — „був проти посилення представників уряду У.Н.Р. до Петрушевича... щоб просити його послати свої частини проти большевиків, бо... вважав, що проголошення диктатури в Галичині було актом незаконним” (т. II, стор. 18).

Наведені слова і готовість кинути на знищення тисячі українців, що, не шкодуючи життя, боронили Україну від московських наїздників, можуть нам дати уяву про спосіб думання цих засліплених доктринерів, які вірили в соціалістичний катехизм, „як турок у Магомета”, і керувалися

в дійсності не інтересами українського народу, тільки бажанням „наблизити світ до соціалізму“! Але, певно, переважав серед інших членів державної наради інстинкт самоохорони, й делегація таки була послана, однак із „застереженням“, яке рятувало „правовірність“ Мартоса. Але й делегати (Іс. Мазепа та Ордина), не розуміючи усєї смішности свого поступовання, переконували представників галицького уряду, що, мовляв, „у нас на Вел. Україні форма диктатури... може стати перешкодою для успішного ведення визвольної боротьби“.

Смішність цього переконування побільшувалася ще й тим, що як-що розуміти це „у нас“ як територію підлеглу Директорії — то це були околиці міста Камянця, що втікали з-під ніг. Як-що ж тих лівих соціалістів і прихильних їм кандидатів на міністрів, то вони взагалі знали лише, що хочеться їм бути ватажками й керовниками, але не знали самі, ні куди йти, ні чого хочуть поза наслідуванням московського устрою. Це справді не перешкоджає соціалістичним міністрам трактувати хоча б лист подвійного зрадника от. Григорієва як документ, що показує, як „були настроєні маси на Україні“, і використовувати його поважно, не звертаючи уваги на те, що в ньому стоїть „національний союз... на наш погляд — чорносотенне гніздо“ і ціла купа не пов'язаних і порожніх пропагандових фраз. „Революційний совіт повстанців Григорієва та Махна“ — то просто заявляв: „Трудового Конгресу не визнаємо“, „Директорії — не визнаємо і стоїмо за негайну ліквідацію її“.

Отже це намагання переконати нас словами „Універсала“ от. Григорієва має ту хибу, що оскільки його трактувати (безпідставно) як вислів настроїв мас, остільки треба би було усунути і Директорію, і „Трудовий Конгрес“, і міністерство, оскільки ж трактувати як вислів поглядів розпропагованих соціалістами півінтелігентів, остільки він не може свідчити про настрої мас. Це остатнє тим правильніше, що, напр., „диктаторська“ форма влади у галичан — перешкоджала Б. Мартосу звернутися по допомогу до Петрушевича в найкритичніший момент, але всі українці сприймали з радістю здобуття Києва об'єднаними військами, не журячись тим, що у наддністрянців був „диктатор“.

Подібне до доктринерського становища Мартоса було становище й інших соціалістичних діячів, бо, як пише Іс. Мазепа: „Директорія й уряд побачили в акті проголошення диктатури державний переворот і тому не признавали дикта-

тури Петрушевича правною установою. Вважалося, що... функції Національної Ради мусіли перейти на Директорію, яка, як суверенна влада зєднаних республік, мала виконувати ті функції через окреме, створене для цього міністерство галицьких справ" (т. II, стор. 16), а офіційний орган соціалістичного уряду У.Н.Р. писав: „Треба вважати, що Галичина не має свого окремого уряду, і з цього факту виходить у своїх висновках в роботі“*).

Наведене вказує, що наші соціалісти, які самі власне в наслідок доконаної спроби державного перевороту, обминаючи легальний шлях („Трудовий Конгрес“), захопили владу й фактично позбавили влади Директорію, залишаючи її тільк для „репрезентації“, шукали якихось формальних причин, щоб почати акцію і проти того зорганізованого уряду, який створила Галичина, щоб усунути його і розкласти армію, яка в тому стані, в якому була, могла бути вправді корисною для України, але була гальмом на шляху до соціалістичної революції.

Це становище соціалістичного уряду У.Н.Р. ми мусіли підкрелити, бо воно було одною з причин улегшення ворожим Україні чинникам довести в майбутньому до підписання штабовцями У.Г.А. ганебної умови з білими москвинами.

Тепер коротко зясуємо події, що змусили наддністрянську армію до переходу через Збруч.

Ще коли свого часу У.Ц. Рада видала III Універсал — галицькі політики з радістю його привітали, а з приводу проголошення самостійности організували ряд урочистостів.

Щойно після розпаду Австрії проголосили галицькі і буковинські політики (19/10, 1918 р.) створення окремої від України держави з українських земель Галичини, Буковини і Закарпаття. Фактично владу захопили українці в Галичині 1. 11. 1918 року і тоді ж проклямували З.У.Н.Р.

В цей момент Скоропадський запевняв, що згоджується на український склад міністерства, а галицькі політики ще не усвідомили собі справжнього (московського) напрямку політики Скоропадського, і тому ця окремішність Галичини безперечно була наслідком провінціоналізму галицького, що виріс на ґрунті австрофільства та інших питомих прикмет цих „громадян Австрії“.

* Міністерство для Галичини, яка була зайнята поляками і яка мала власне військо і уряд — проіснувало до 14 вересня 1919 року.

Поляки організували збройну боротьбу у Львові і фронт поза ним проти українців, при чому операції військові розгорталися для них успішно. В момент, коли Галичина згодилася на проголошення „зєднання” (очевидно, зі збереженням своєї галицької „автономії” в межах української держави!) — уряд цієї держави вже був змушений евакуюватися по Тернополі до Станиславова.

Своєї „окремїшности”, яка є доказом неповної національної свідомости, і далі заздрістно беріг уряд ЗУНР. До зберігання цієї ж окремішности штовхала його також москвофільсько-соціалістична політика Директорії.

Таким чином, хоча, як в обороні Києва у 1917 році, так і в здобуванні Києва брали велику участь галицькі Січові Стрільці, якими під Києвом командував Коновалець, однак до революції в Австрії (її розпаду) Галичина знаходилася поза життям відродженої України. Щойно по розпаді Австрії і по фактичній втраті Львова нарешті дня 22. 1. 1919 року в імені як Директорії, так і місцевого Галицького Уряду, на чолі якого стояв Петрушевич, проголошено в Києві акт приєднання Галичини до Української Держави.

Галичина мала в наслідок своєрідних умов розвитку в межах Австрії: 1. великий досвід у парламентарній боротьбі, 2. досвід у творенні і веденні громадських організацій, 3. досить велике число вишколених урядовців, освітніх, економічних і кооперативних організацій, і 4. розвинену пресу та відносно численну інтелігенцію, що пройшла здебільшого через свою школу. Але бракувало і в Галичині: 1. політиків-ідеологів, політиків-державників, а не майстрів парламентарної обструкції, чи в ліпшому випадку міністерських урядовців, 2. реальної, живої свідомости мас, що вони не галицькі українці, а просто українці, і 3. знання відносин на Наддніпрянщині.

Отже тому назва „українського Піємонту”, безперечно, далеко не вповні відповідає фактичному станові річей, а перчислені властивості спричинили, що по приєднанні Галичина відіграла саме таку, а не інакшу роль.

Галичина могла б мати інший вплив на цілий дальший перебіг визвольної боротьби, коли б не прикмети наддністранця, що хоча в де-чому стояв вище за наддніпрянця, однак не міг не думати (не зважаючи на своє „соборництво”) „галицькими” категоріями, подібно як, напр., полтавець, що ніколи не думає „полтавськими” категоріями, чи чернигівець, що не думає категоріями „чернигівськими”.

Акт приєднання Галичини ще не закінчував навіть формального об'єднання всіх українських земель, тому що Кубань і Буковина та Карпатська Україна, а рівнож і Бесарабія, завдяки опанованню цих земель чужинцями, не могли ані приєднатися до України, вливаючись в її життя, ані проклямувати таке приєднання спеціальними актами.

Брак справжньої національної єдності був не лише причиною повстання окремої „Західньо-Української Народньої Республіки“, якої злука з рештою українських земель лишалася на папері, але сприяв в першому етапі скерованню всієї енергії Наддністріщини проти поляків. Наслідки були такі: одночасна війна молоді, неорганізованої, з атрофованими національними традиціями нації проти двох, під цим оглядом багато разів краще стоячих, націй. Це було, як каже польська приказка, „гонорово, але не здорово“, і наслідки мусіли прийти. Українська територія весною 1919 року звузилася до малого чотириохкутника по лінії Озірна-Тернопіль-Волочиське, а однак боротьба проти переважаючого силами ворога провадилася далі.

Наші війська та окремі одиниці виявляли часто нечуваний героїзм, але політична невідготованість уряду до завдань, які остояли перед ним, звела все на нівець.

Ні героїчний спротив, ні блискуча перемога над поляками під Чортковом (т. зв. „Чортківський Пролом“) не змінили факту, що не можна вести війну на два фронти з сильнішими ворогами та ще й при майже повному бракові амуніції.

16. 7. почала відступаюча Галицька Армія переходити Збруч, а що уряд У.Н.Р. уже підписав тоді перемир'я з Польщею (уряд З.У.Н.Р. був увесь час інформований про перебіг переговорів) поляки не переслідували Галицької Армії за Збручем.

Дня 2. 8. починають українські війська спільний наступ, який кінчиться розгромом московських військ і здобуттям дня 31. 8. 1919 року столиці — Києва.

Але і тепер успіхи ідуть намарно завдяки повній політичній невідготованості провідних верств — української інтелігенції. Ця інтелігенція по обох боках Збруча мала забзгато суггерованих окупантами ідей, одна — московських, друга — австрійсько-польсько-москвофільських. Одна була зовсім по духу антидержавницька, друга — розуміла „державу“ головно як власні уряди, ведені за старими австрійськими традиціями; одні і другі лише в таких випадках, у яких дипло-

мати союзних держав говорять про „почуття приязні, яке від віків вяже наші народи” — говорили про єдину українську націю. В інших випадках, у щоденному життю, для одних існували „наші українці і... галичани”, для других „русини (чи українці) і... закордонці”. Коли до того додати впливаюче з наддніпрянського провінціалізму переконання, що „центром України”, вправді — другим, але таким, без якого не може взагалі існувати жодна Україна, є Львів, плюс рештки москвофільських ідей, скріплюваних, зрештою, в іншій формі і Драгомановим, і іншими авторами, — то ми зрозуміємо, який був вдячний ґрунт для „праці” ворожих політиків. Вони, з одного боку, подбали, щоб використати і загострити всі прикрі наслідки перебування одного „суверенного уряду” на утриманні другого і то такого, який сам не міг дати ради з безліччю економічних і військових завдань, а з другого — використовували вироблений літами боротьби „антипольський” комплекс зазбручанців.

Ще перед здобуттям Києва справжньої гармонії у відносинах не було й сліду, але до того прилучилася ще акція, керована з Парижа.

Ще 30 березня наддніпрянський уряд, спільно з наддніпрянським, усталили склад членів української делегації в Парижі, яка мала там боронити українських інтересів перед мировою конференцією, що займалася упорядкуванням міждержавних відносин після першої світової війни. Ця делегація мала, на жаль, членів, які аж ніяк не надавалися для оборони ідеї відновлення нашої державности. Голова делегації Сидоренко був самостійником і мав найкращі наміри, але не вмів ані утримати єдність поступовання делегатів, ані навязати потрібні звязки. Заступник голови (колишній редактор „Діла”) Панейко не відзначався ані характером, ані розумом, і був не українським, тільки „галицьким” патріотом (тип „австрійського” автономіста). Членами були: О. Шульгин (завзятий прихильник федерації з Московщиною, есеф), Марголін (жид, який обстоював українську автономію в межах московської імперії, есеф), і Матюшенко (федераліст).

Таким чином — за винятком Сидоренка — решта членів не належала до апостолів тої ідеї, яку вони наче б то мали боронити, а між Панейком та рештою членів була надто велика різниця поглядів.

Можна сперечатися, чи Марголін, чи Панейко зробили більше шкоди українській справі, але кожен з них зробив не менше за найгіршого ворога.

Про погляди А. Марголіна свідчить книжка, яку він видав по закінченню визвольної боротьби („Україна і політика Антант"), в якій, між іншим, шкодує, що йому не вдалося свого часу добитися перенесення до Києва московських Установчих Зборів, бо „тагда Київ сразу мог би стать центром устроєнія будущей федеративной Росіі, а не одной Украиной" (стор. 48).

„Через самостоятельность к федерации... такова была в то время (за німців в 1918 р.) единственно возможная программа воссоединєнія бившево російскаво государства... таковой путь і намечали наиболее зреліє і авторитетніє представителі українскаво двіженія"... які, отже, працювали для „воссоединєнія"!

Як бачимо, цей чужинець був ворогом державної суверенности України, хотів довести (як і українські автономісти) до її скасування, але займав становище, яке зобов'язувало боронити на міжнародньому форумі саме цієї самостійности! Ще 5/2 1919 року цей „український дипломат" підписує без згоди українського уряду „Меморіал" поданий французькій команді в Одесі від „Дону, Білорусі і України", в якому було сказано, що всі ці новотвори „вимуждени билі обявить себя суверенними" від „большевизму", (але не від Московщини!).

Коли ж Денікін почав наступ на Україну, то це тоді Марголін, якого за такі „заслуги" наші соціялісти зробили головою місії в Англії, подав у Лондоні п. Сельбі, голові російського відділу британського Міністерства Закордонних Справ, „Меморіал", в якому запевняв, що „українці не обстоюватимуть самостійности, стремління до якої зміцнилось лише з огляду на большевизм". Це було дня 9. 5. 1919 р.

Отже тоді, коли сини й доньки українського народу, як в українській армії, так і в лавах повстанців, віддавали своє молоде життя за самостійність України, наші автономісти висилали таких „дипломатів", які зраджували нарід і державу, що їх вислала*).

* Характерно, що й обмосковлені інтелігенти, т. зв. «свідомі українці», тоді не оскаржували пп. Марголіних у жодній зрадї держави, лише всю вину за невдачу визвольної боротьби, яку вони завикли, перекидали на голови тих, котрі кровю своєю записали відданість Україні — на селянство наше, на нарід, а тепер знова за-

А. Марголін не був, на жаль, винятком і його поступованя не було тасмницею для членів Директорії та уряду, бо, напр., М. Лозинський у свому листі до Директорії з 16. VIII. 1919 року писав: „Застерігши собі монополь в галицькій справі, Панейко зовсім не відмовлявся робити дипломатичні заходи в справі Великої України... разом з Шульгином і Марголіном. Ці заходи виходили далеко поза рами, на які дозволяло самостійницьке становище Директорії”. Далі наводяться факти такі, як напр., що пп. Марголін і Панейко дали згоду редакції французького часопису, що вмістив ноту Директорії, яка боронила самостійности України, порушеної умовою Антанти з Колчаком, додати до ноти увагу, що українські політики були вдоволені з промови французького міністра, який доводив конечність „відбудови єдиної федеративної Росії”! Не треба й казати, що москвини при кожній нагоді підкреслювали політикам Антанти, що „члени української делсації Марголін, Панейко і Шульгин стоять на ґрунті федерації”.

Щоб зрозуміти на перший погляд дивне поступовання Панейка, який не був вихованцем московської імперії, слід згадати про ще один фатальний крок наддніпрянських автономістів.

Ще в уряді Остапенка есефи висунули на становище міністра закордонних справ Мацієвича, що відзначався винятковими симпатіями до московської культури і москвинів. Він же призначив супроводити польське посольство, яке у звязку з евакуацією Одеси верталося до Варшави, п. Курдиновського. Курдиновський не мав нічогоінінько спільного з українським рухом (навіть не говорив по українськи), але мав гарненьку енергійну жінку, дочку відомого московського державного діяча часів царату. Мацієвич дав Курдиновському дуже загальникове і широке уповноваження, яке уможливило довільну інтерпрететацію і дало йому змогу ви-

прошують на репрезентативні становища гідних спадкоємців Марголіна, та я цього останнього чи не за ті «заслуги» іменував Український Університет «доктором гоноріс кауза».

У цій цілій справі заслуговує на увагу: 1) що чужинці можуть братися репрезентувати національні й державні стремління українців на шкоду української нації, а українці навіть не намагаються відмежуватись від них, тільки навпаки, 2) Марголін, яко чужинець, мав право мати погляди, які йому відповідають, на українську справу, і це не було жодною національною зрадою, але яко громадянин держави, яку він взявся репрезентувати — він її зрадив, доводячи її умовність, замість боронити її інтересів та негідности.

ступити в ролі повноправного представника України, ввійшовши в тісний контакт з польським прем'єром Падеревським.

Падеревському дуже придалася ця креатура, і він „фінансував” заходи п. Курдиновського грішми, які загарбали поляки у Оскілка, та підписав з ним „умову” (не зважаючи на остереження українського уряду що-до особи Курдиновського), яка цілу Україну віддавала під контроль Польщі, а окремим пунктом віддавала Польщі Галичину. Цю, підписану самозванцем (з яким, на жаль, охоче особисто переписувався Мацієвич, і то в тайні від вищих урядовців Міністерства Закордонних Справ), фіктивну „умову” використав Падеревські, щоб вплинути на Антанту, а також її використав бувш. царський міністр Созонов, щоб перетворити Панейка в послушну маріонетку. Томашівський і Панейко початково обстоювали в Парижі „самостійність” Галичини, чим дуже шкодили з провінціального патріотизму українській справі.

Як видно з листів до Петрушевича й інших діячів, що їх потім опублікував сам Панейко в своїй москвофільській брошурці „Зеднані держави Сходу Європи”, його використовували як марну фігурку на шахівниці раз – московські, раз польські дипломати. Вони переконали Панейка в тому, немов би уряд У. Н. Р. уже тоді „в тайні від галичан” підписав мирову умову з Польщею, „віддаючи їй Галичину”. Московські політики (Мілюков, Созонов) переконали цього „мудрого політика”, що для „рятунку” Галичини треба віддати москвинам цілу Україну разом з Галичиною! Цей „українець” повірив у те, повірив у надзвичайну могутність московських білих військ, що під проводом генерала Денікіна з Дону посувались Лівобережжам, використовуючи партизанську акцію, ведену відрухово українським селянством проти червоних москвинів, щоб тим легше просуватися у бік Києва.

Панейко у тих листах пропагував підсунуті йому московськими дипломатами погляди, пропагував конечність „порозуміння” з Денікіном (хоча той принципово не визнавав навіть існування українського народу) і подавав Петрушевичеві фальшиві інформації про дії уряду У. Н. Р. та загальну політику.

Під впливом „інформацій” Панейка у вересні 1919 року галицький діяч д-р К. Левицький виступив в офіціозі Диктатури зі статтею, якою пропагував таке „чергове завдання”

української політики: „дипломатичні чинники обох сторін України і Росії мають підготувати (після умови про перемир'я) . . . головну умову, якою має бути конфедерація (союз) обох держав України й Росії . . .”, бо наче б то „Польща завше загрожувала нам у нашій життєвій естї . . . Росія ніколи не загрожувала нам у такій мірі . . . інтереси обох сил найближчих собі народів . . . зв'яже союз обоїх держав: України й Росії” („Український Прапор”, ч. 4, 1919 рік). Далі висувалося вигадку Драгоманова про те, немов перебування в московському ярмі привело до розросту українського народу. Останні твердження К. Левицького виявляють фатальні наслідки, які несе незнання справжньої історії взаємовідносин українського та московського народів.

Поданий уривок зі статті, яку передрукував пізніше офіціоз У. Г. А., показує, які згубні і які далекосяжні були впливи „інформацій” Панейка, який сам був остільки наївним, що, як це сам описує в листах, дався намовити полякам, всупереч забороні голови делегації У.Н.Р., взяти участь, як представник З. У. Н. Р., в засіданні антантської комісії й поляків, яка обговорювала автономні права для Галичини в межах Польщі! Численних уваг Панейка на цьому дуже уважно слухали, хоча на велике здивування самого Панейка, який так і не зрозумів, пощо він був потрібний там — з них не скористали. Але Панейко не обмежився до впливання своїми листами на галицьких політиків, а ще й послав з Парижа австрійського німця, майора Ерле, з дорученням вплинути на командування У. Г. А. і довести до підпорядкування У. Г. А. Дснікіну.

Наслідком того, як видно зі споминів відомого українського діяча, також галичанина, бувшого отамана Українських Січових Стрільців -- Шухевича, командування У. Г. А. в якому було багато не українців — агентів чужих розвідок і просто чужинців, стало на становищі конечности порозуміння з Дснікіним.

Генерал Тарнавський, що був під ту пору начальним вождем У. Г. А., був властиво, як свідчить той же Шухевич, маріонеткою в руках свого начальника штабу — Шаманека (німця). Тарнавський, пише Шухевич, ще до здобуття Києва був схильний, чи краще сказати переконаний в тому, що Київ належатиме Дснікінові, і тому, їдучи на дефіляду українських військ у Києві, навіть наказав своє авто (яке дуже беріг) не вивантажувати з потяга.

Вже сам факт, що головнокомандуючий групою мав психічне наставлення втратити місто і не мав найменшого наміру його боронити — говорить дуже багато. Шухевич же свідчить, що вже на дворці Києва були інциденти між наддніпрянськими старшинами та штабсвцями У. Г. А., які відверто висловлювалися за підпорядкування українських військ Денікінові. Тут треба звернути увагу на те, що в штабах корпусів У.Г.А. і в штабі армії працювали численні чужинці, головню австрійські німці.

Певно тому ще 25 серпня Нач. Ком. У. Г. А. видала „інформаційний наказ” для корпусів, у якому говорилося: „Відомості про ген.-лейт. Денікіна ... генерал Денікін не є нашим ворогом, а приятелем. В складі своєї армії він має 75% таких же українців як і ви, які йдуть до одної цілі — визволення свого народу від большевиків. Не маєте виступати вороже проти армії ген. Денікіна” ... (О. Доценко, „Літопис Укр. Революції”, т. II, кн. 4, ст. 297).

Але цього мало. Зберігся рапорт помішн. державного інспектора І. Романченка, який службово повідомляв уряд, що він „перехопив наказ полк. Білосорцева (коменд. групи білих моск. військ) від 30 серпня про підписання ним на ст. Ольшаниця умови з представниками галицької армії про поділ впливів у Києві” (там же).

Про цю умову (таємну) не згадує ніхто і нічого не знав уряд Директорії, а вона може багато зясувати загадкового з того, що сталося далі.

Червоні москвини мали таємний наказ відступити так, щоб передати Київ у руки не українцям, але білим москвинам, однак вони не встані були того наказу виконати; це зробив за них день пізніше штаб У. Г. А.

До Києва звечора вступив зі заходу і частково з південного заходу корпус У. Г. А., яким командував генерал Кравс, з півдня — Запорозьська дивізія під проводом ген. Сальського.

Щоб здобути Київ, мусіли українські війська перемогти завзятий спротив 41 дивізії (XIV московськ. армії) і 24, 44, 60 і 130 дивізій (XII моск. армії), цеб то коло 32.000 багнетів, 1800 шабель, 220 кулеметів, 50 гармат, 5 панцерних потягів і 10 панцерних авт. Під самим Києвом важкі криваві бої тяглися коло 3 днів. Підчас успішних впертих боїв протягом цілої операції українці захопили 7200 полонених, 5 панцерних потягів, 6 панцерних авт і багато інш. здобичі.

До Києва почали вступати українські війська ввечері дня 30 серпня.

Звільнене місто раділо, але багато киян кинулося в першу чергу до будинків на Садовій вулиці, які займала раніше ЧеКа. Москвини, згідно зі своїм звичаєм, закатували під час евакуації до 5000 душ, а серед них 500 закладників, узятих пару днів перед тим. У льохах ЧеКа знайдено безліч понівечених трупів, відтятих частин тіла, людських черепів і поскладуваних купками людських мозків.

Щоб зрозуміти те, що далі сталося, мусимо попередити деякі факти. Наші автономісти, хоча й говорили про самостійність і про окупацію України, але все в душі не могли перестати думати „імперськими” категоріями, не могли збагнути того, що війна йде не з „большевиками”, чи з ким іншим, тільки з московським народом. Тому в той час, як командант московських білих військ ген. Денікін ще 18 серпня видав наказ, в якому говорилося: „боїв з петлюрівцями при зустрічі уникати, переманювати їх до себе, а на випадок незгоди -- всякими можливими способами обеззброювати”, а його відозва з того ж часу „К населенню Малоросії” не могла лишати що-до його намірів найменших сумнівів, навіть у тих, котрі не розуміли, що війна 1917--1922 рр. була українсько-московською війною і що московський народ (чи під червоним, чи під білим проводом) однаково бажав у першу чергу підбити Україну — українська влада не дала своєму військовому командуванню жодних виразних директив.

Наказ Штабу Гол. Отамана, чи москвофільська душа, чи злочинна рука, зрадагували так, як не вільно редагувати (неясно) військові накази. Такий наказ був би до речі, коли б існувало вже порозуміння між московськими білими військами й українцями, або була самозрозумілою співпраця.

Наказ говорив, що треба „не вступати у ворожі дії з армією Денікіна” тільки... „пропонувати не займати тих місцевостей, які є в наших руках, або які ми маємо посісти”. В ньому цілком не передбачалося, що треба робити, коли москвини не звернуть уваги на „пропонування”. але в ньому не було й наказу відступати.

Цей „езопівський” наказ, виданий вже після одержання з-поза фронту відомостей про вороже наставлення москвинів до всього українського і після зігноровання мирової пропозиції, зробленої на ст. Цвітково, був новим проявом якоїсь прихованої „закоханости” у всьому московському. Ген. Саль-

ський запевняє, що „українське військо” (мова про командування, з якого соціалісти усунули самостійників) „ні в якому разі не рахувало Денікінські відділи за ворогів, настільки безглуздою та непотрібною уявлялася взаємна боротьба на очах у спільного ворога. Українське військо було до цього підготоване попередніми наказами командування” („Воля”, ч. 8, 28/2, 1920 рік). Він же свідчить, що до Хвастова прибув звязковий старшина, який переказав Сальському персонально сказані йому слова Гол. Отамана: „За Денікіна не турбуватися, а спокійно йти на Київ”.

Словом — таке ставлення справи було б оправдане, коли б війна була не національною війною, а війною громадянською, або війною областей, бажаючих тільки автономії, з „централістичним урядом”.

Словом — така наївна довірливість була наслідком автономізму, „драгоманівства” і москвофільства керуючих кол. Але, звичайно, вона не була властива всім старшинам.

Саме тому й писав С. Шухевич у своїх спогадах про те, що вже на двірці у Києві (перед катастрофою) прийшло до гострих суперечок і непорозумінь між де-якими старшинами наддніпрянської армії і тими галицькими старшинами, які вели явну пропаганду за порозуміння з Денікіном.

Однак виданий, завдяки „драгоманівському” розумінню істоти конфлікту, українським командуванням наказ використало галицьке вище військове командування, що складалося на яких 70% з неукраїнців і серед якого не дармував висланець Панейка — майор Ерлс, щоб підготувати дальший розвиток подій, до опису якого переходимо.

Наддніпрянці (Чорношличники, яких потім замінив Мазепинський полк) обсадили лише залізничний міст, на мостах же, що були далі на північ — несли сторожу галицькі частини. Коли до Чорношличників наблизився московський панцерний потяг і москвини зажадали, щоб його перепущено через міст — Чорношличники вийшли з важкого положення, в яке їх поставив наказ Штабу Гол. Отамана, відповівши, що міст є підмінований і при першій спробі віхати на міст — його висадять у воздух.

Наддністрянська ж сторожа, коли до неї звернулися москвини з проханням пропустити до міста групу озброєних старшин і вояків — пустила їх, потім за кілька хвилин пустила ще одну, а поки нові „союзники” розмовляли і взаємно трактували себе цигарками, перейшла ще одна, і коли таким чином на правому боці Дніпра назбиралося при мості

озброєних москвинів більше, чим було галицької сторожі (понад 150 душ), то москвини розбрали наддністрянську сторожу і так несповна за годину ланцюговий міст був уже в московських руках. Ще пів години пізніше вже була без спротиву розбросна ціла група, яка тримала мостовий причілок, а годину пізніше рівнож без спротиву обсадили москвини Печерськ і Арсенал*). Таким чином перед 9 годиною ранку вже були віддані мости через Дніпро і частина міста, але полк. Ціріц (командант міста) не лише не вживав проти того ніяких кроків, не лише розмістив у тісних і вузьких двориках будинків Лукяновки і Куренівки (західні передмістя Києва) артилерію і частину війська так, що абсолютно було непридатне до бою, але й з його дозволу в українській ще частині міста існувала, доформовувалась і виявляла надзвичайну рухливість міліція з московських офіцерів — мешканців Києва, озброєних навіть кулеметами.

Перед полуднем на особову станцію Києва прибули московські старшини з заявою, що московське військо має вступити до міста. Тоді гол. командант вислав делегацію до москвинів, і старшина, який був у її складі як парламентар, оповідає, що підчас його розмови з моск. полк. Штеселем (в околиці Печерської Лаври) московський штабовий офіцер втік з конем парламентаря, вартости до 200.000 гривен. Коли ж цей старшина їхав пізніше, як парламентар, з членами делегації до моск. ген. Бредова, їхнє авто з великим білим прапором затримали московські старшини, погрожуючи зброєю і лаючи останніми словами. Коли згаданий парламентар виліз із авта й хотів „зясувати непорозуміння” — делегатів хотіли розстріляти, лаючи, як лише могли. Коли ж підїхав ген. Бредов, то в його присутности здерли з голови мазепинку, подерли її, видерли українську відзнаку і потоптали її ногами, поздирали старшинські відзнаки і подерли однострій, бючи кулаками і вивертаючи кишені. Врешті і парламентар, і ген. Кравс втікли від дальших знущань на помешкання ген. Бредова.

Далі, як свідчить ген. Сальський, не зважаючи на всі ворожі кроки московського війська — ген. Кравс поінформував його про те, що він особисто був у ген. Бредова і „осягнув порозуміння”. Коли ж ген. Сальський запропонував просто викинути москвинів з Печерська (їх було на правому боці

*) Так подають перебіг подій усі мемуаристи, за винятком молодого есера — Скидана, який був при І. Гал. Корпусі в характері «державного інспектора», це б то «політрука».

дуже мало) -- то Кравс „рішуче відмовив... як старший тут начальник” і заявив, що він „прагне лише до військового прозруміння”. Отже і командант 2 корпусу ген. Кравс*), що диспонував далеко більшими за москвинів силами, не тільки лишився безчинним, не тільки не інформував про справжній стан справи військо і командування, але в умовах, які вимагали негайних боєвих дій, ген. Кравс дав провокаційний наказ о годині 5-ій почати... дефіляду.

Підчас дефіляди Хрещатиком машерує українське військо (Запорозька Дивізія і де-які наддністрянські частини), не підозрюючи, що дефіляда відбувається властиво на передовій лінії, вздовж фронту наступаючої московської армії!

На чолі дефіляди посувалися Чорношличники, відомі зі своїх антимосковських настроїв. Вони підійшли до будинку Київського магістрату, де на терасі чекав генерал Кравс, полк. Ціріц і штабовці У. Г. А. Наблизившись, побачили во-яки, що біля старшин У. Г. А. на балконі повівав поруч з українським московський трьохколірний прапор, а натовп на вулиці домагався його усунути. Один з Чорношличників побіг тоді на балкон і скинув цей прапор на брук. Щойно тоді генерал Сальський, який був стримав відділ, почувши слова одного з Чорношличників: „Хай, батьку, твій кінь потопче його як символ неволі”, скерував коня і переїхав через московський прапор. У відповідь на це з вікон сусідніх будинків, обсаджених завдяки більше ніж чудній поведінці генерала Кравса і полк. Ціріца московською „міліцією”, відкрито кулеметний вогонь по дефілюючим відділам і цивільній людності, що супроводила дефіляду, а від Дніпра на цей сигнал почався всіма шляхами наступ московських регулярних військ. Запорозжці з боєм відступили, хоча доводилося їм відступати вздовж фронту, або з загроженням сильно крилом; галицькі ж частини з вини команди не лише захоувались безчинно, але й не одержали навіть наказу відступу. В наслідок того вся артилерія цієї групи У. Г. А. „попала в полон” (хоча шлях на захід був вільний!), а генерал Кравс, поїхавши потім на побачення з командуючим московським відтинком ген. Бредовим, склав ганебну умову, згідно з якою „випущено з полону” наддністрянські частини вза-

*) Коло 1 год. ранку був також у ген. Крався шеф нашої політ. інформації на окупованій території України, який рівнож інформував генерала, що ще до відступу червоних москвинів підпольна організація білих москвинів одержала інструкції зробити приготування, які улегшили б здобуття, згідно з наказом Денікіна, Києва.

мін за негайний добровільний відступ (навіть без здобутого кровю військового майна) на відлеглість сто двадцяти кільометрів від Києва (лінія Попельні).

Так виглядало закінчення блискуче переведеної київської операції, в якій ми для білих москвинів здобули Київ. Цей кінець вплинув пригноблюючо також і на наддністрянську армію, якої вояки і фронтові старшини не розуміли, що сталось і чим зясувати таке поступовання свого штабу.

Політичну відповідальність за все, що сталось, несуть у першу чергу українські соціалістичні партії, які не передбачали того, що треба було передбачати, які не вжили жодних заходів проти злочинної діяльності майора Ерле і інших подібних чинників, займаючися зовсім чим іншим. Саме у кінці серпня пробували наші соціалістичні партії ввести до складу Директорії -- двох соціалістів, хоча Директорію вже і так вони позбавили фактичної влади. Лише тому, що есери й есдеки не змогли погодитись що-до кандидатів, на підставі ухвали двох соціалістичних партій склад Директорії лишився той самий. Наведений факт управнює нас обтяжувати за політику цього періоду наших соціалістів.

Отже в ту пору, коли наближалися винятково важливі події під Києвом, а на нашому фронті на зміну москвинам червоним приходили білі — соціалістичне міністерство, яке в глибині серця уважало збройну боротьбу як з одними москвинами, так і з другими за . . . „фатальне непорозуміння”, не вжило жодних своєчасних заходів, яких вимагала така зміна. У цю пору соціалісти думали про закріплення своєї диктаторської ролі в У. Н. Р. та — по одержанні звістки про здобуття Києва — організували святкування в Кам'янці, підчас якого промовляли представники соц. уряду, підкреслюючи всі у своїх промовах лише політичні моменти боротьби, а не національні („для тих, які держали в своїй неволі і російський народ, і інші, для тих реакційних елементів . . . у час немає місця”. „Сьогодні змучені, голі, босі наші козаки принесли Києву не диктатуру . . . а дійсну демократичну волю”). Ця москвофільська лінія посередньо гнала воду, з одного боку, на млин пп. Панейкам, Ерле, а тим самим і москвинам, з другого ж -- ослаблювала дух війська, ставляючи національну армію в становище армії, яка боронить ідеологічну течію.

Тимчасом зрадницьке недбальство ген. Кравса. полк. Ціріца та інших і ганебна умова, складена ген. Кравсом з московським командуванням, як рівнож нічим неузасад-

нена передача москвинам Києва і великих просторів, здобутих ціною життя і крові багатьох сотень героїв-воjakів, ціною української крові — викликала таке обурення як населення, так і самого війська, що С. Петлюра негайно по одержанні тих жахливих вісток виїхав на фронт і мусив дати наказа запорожцям „готуватись до наступу”. Тоді ж мусив вислати Петлюра депешу до Петрушевича, в якій стверджував, між іншим: „Під впливом відступу козаки і навіть старшини Запоріжського корпусу переходять до повстанчих відділів”, „Населення вимагає мобілізації” і „Значна частина козаків і запорожців, як і галичан, обвинувачує в зраді командуючий склад і уряд... і слово ‚зрада‘ кружляє скрізь”.

Після цього Петрушевич, на жадання уряду У. Н. Р., визначив слідчу комісію з ген. Гембачова і підп. Должалія, яка ствердила вину галицького командування. Але, з одного боку, Петрушевич був „диктатором” лише титулом, а з другого, як свідчить навіть С. Шухевич, хотів „замняти” справу. І Петрушевич, і комісія керувалися „патріотизмом” провінціалістичним (від якого не був вільний і С. Шухевич), жертвуючи йому інтересами національними. Але навіть сам факт переведення слідства, як пише згадуваний автор: „випровадив з рівноваги частину Начальної Команди. Посипалися громи на Петрушевича”. (С. Шухевич, „Спомини”, т. III, стор. 50).

Таке поступовання „диктатора” дало змогу зрадницьким чинникам остільки піднести голову, що, як ствердив пізніше сам Петрушевич, „від часів неудачи в Києві, Начальна Команда не виповняє приказів, а як треба було з-під Бердичева перекинути сили, то замість робити це відразу, виконувано частками, аби добрармія змогла вибивати наші частини в малих відділах” (Шухевич, „Спомини”, т. III, стор. 91).

Ми мусіли так докладно спинитися на цих подіях з огляду на їх кольосальне політичне значення. Здача Києва давала не лише москвинам першорядну оперативну базу на Правобережжі і величезне військове майно, покинуте червоними, не лише позбавляла українську армію пункту опертя, відкидала далеко взад і вбивала в народі й армії віру в успіх, але й в багато разів зміцнювала позиції москвинів на міжнародньому терені, в Парижі. Коли б наша армія затримала в своїх руках Київ протягом пари місяців, а закордоном репрезентували Україну не Марголіни, Панейки і Шульгини,

Україна могла би одержати все потрібне для дальшої боротьби. Так велика частина нашої скаліченої духово окупантими, скарловатілої інтелігенції, наші автономісти і „галицько-льодомерські” патріоти, звели на нівець нагоду відродження держави предків, яку вдруге (перший раз — у 1917 році) давала нам доля. Те, що здобув у важких боях, не шкодуючи життя і крові, героїчний вояк обох українських армій і повстанчих відділів — змарнувала „політика” тої частини нашої інтелігенції, яка любила московський чи австрійський „Прованс”, але, не знаючи минулого свого народу, забувши заповіт Козацької України, сформульований гетьманом Орликом, і не розуміючи змісту Шевченкового „Заповіту”, не здатна була вести націю у вказаному ними напрямку.

Як стверджують спомини Шухевича, на домагання уряду У. Н. Р. і то значно пізніше, після ствердження інших злочинних кроків, було усунуто Тарнавського (людину слабої вдачі). Майже 15 років пізніше партія У. Н. Д. О. виставила кандидатуру Тарнавського до законодавчих установ Польщі, і тоді для цілей виборчих наступила незаслужена гльорифікація цього начального вождя У. Г. А.

Мусимо однак з притиском підкреслити, що ні молодші старшини У. Г. А., ні тим більше вояки не поносять за те все жодної відповідальності, більше того — армія була настроєна цілком інакше, що стверджують усі мемуаристи, в тому числі й Шухевич.

Слід ще нагадати, що як всі кола наддністрянського походження, які спричинили здачу Києва, так і всі так зв. „фаховці” армії У.Н.Р. (спеціалісти-москвини або цілковито обмосковлені українці) — були рішучими ворогами походу на Київ і обстоювали похід на Одесу. Формально вони це умотивовували конечністю „зв'язку морем зі світом”. Однак ці прихильні Москві кола мали іншу думку. Вони знали, що обмосковлений Київ усе ж був у самому центрі українського етнографічного масиву і тому там завжди переважить українська стихія, а українські кола не так відчуватимуть московські впливи. Крім того, здобуття Києва з неухильною конечністю повинно було викликати серед самих українців скріплення українських націоналістичних настроїв. В Одесі — українці себе почували майже „гостями”, націоналістичних настроїв вона б не лише не скріпила б, але ще б їх ослабила. Море було в руках антант, яка тоді „відбудовувала” Росію. Отже і з того боку український елемент відчував би лише чужу пресю, тиск в бік Московщини. Таким чином „Одеса”

— це була ставка на зірвання контакту з українською Київщиною, Полтавщиною, Волиню і частково може Поділлям, які були б захоплені москвинами-денікінцями. Це ослаблювало б і внутрішню, і міжнародню позицію українців. З того ясно, що похід на Одесу в разі успіху приніс би тільки узалежнення від Антанти і тим самим кольосальне скріплення промосковських кол, а це в практиці давало б владу групам пів-московським, що керували за Скоропадського, і вело таким чином до надзвичайного ослаблення, а може й ліквідації національного українського руху.

Тому треба розглядати кампанію за похід не на Київ, а на Одесу як спробу москвофільських правих кол довести до усумнення в тінь українських національно думаючих елементів. Це все ми мусіли сказати, щоб з'ясувати, з одного боку, скомплікованість внутрішніх відносин, а з другого — з'ясувати, чому певні москвофільські кола У. Н. Р. виразно кокетували певні чинники З.У.Н.Р.

Після Київської катастрофи починається шукання виходу, яке знова стверджує усю трагічну правду сказаного попереду. Вихована в душі „автономізму“ частина інтелігенції в своїх шуканнях не встані вирватися поза зачароване коло „російських“ концепцій, поза шукання „порозуміння“ з тими чи іншими московськими силами, прикриті фіговим листком „самостійницької“ фразеології. І далі немає мови про боротьбу просто з московським народом і про шукання порозуміння з силами ворожими тому народові. Соціялісти наші ще якийсь час не вірять, що „денікінці“ (цим терміном усувається ідея москвинів, московського народу)*) справді не дадуться намовити на співпрацю і тому вперто висилають делегації для переговорів. Вражає те, що як перед цим намагалися „порозумітися негайно“ з червоним московським урядом, цілком не журячися тим, чи той уряд має справді охоту до порозуміння, так і тепер посилаються делегації, які вперто намагаються „вести переговори“, хоча їм від початку просто казали: „Хай ген. Омелянович-Павленко“ (голова делегації У.Н.Р. до Денікіна) „не приїздить — бо буде заарештований“ (М. Омелянович-Павленко „Переговори з Добрармією“, стор. 9).

Ще 12 серпня вислав уряд У.Н.Р. до Польщі надзвичайну дипломатичну місію на чолі з інж. Пилипчуком, якої за-

* Слід підкреслити, що коли була мова про війну або порозуміння з поляками — ніколи не було мови про «підсудчиків», «галерчиків» чи якимось інакше — лише про поляків.

вданням було, як це видно з протоколів трьох конференцій цієї місії з представниками Польщі — здобути допомогу Польщі в боротьбі з... „большевизмом” і скласти відповідну військову умову. Переговори, з огляду на висунення поляками справи кордонів — затяглися. Немає жодних підстав (як це запевняв уже на еміграції її голова — Пилипчук) припускати, що розмови мали охоплювати також співпрацю проти білих москвинів або взагалі протимосковського союзу. Незалежно від того було підписане дня 1-го вересня формальне перемир'я з поляками на 30 день, яке потім поновлювалося ще 10 днів. Ще за тиждень до Київської катастрофи була сформована і вислана делегація до „Військового Командування Добрармії” на чолі з ген. Омеляновичом-Павленком. Її голова свідчить, у вже цитованих спогадах, що Гол. Отаман дав йому інструкцію, яка говорила про „боротьбу з большевиками протягом двох років”, про конечність „порозуміння між двома протибольшевицькими арміями”, „встановлення демаркаційної лінії” і т. п. На авдієнції, однак, пише цитований автор: „наважуюся й питаю Гол. Отамана: «А що, коли вони просто скажуть — федерація, а потім військова угода». С Петлюра глибоко замислився, чую, наче про себе сказав: «Ну, яка федерація...», далі наступила глибока задума, я, як у штучному тумані... розумію, що розходиться про дуже болюче місце — схиляюся, кланяюся і виходжу” (там же, стор. 6-7).

З наведеного бачимо, що навіть С. Петлюра, найбільше самостійницьки настроєний з-поміж автономістів, замість сказати: „Краще боротьба до загину, але не новий Переяслав”, кидає фатальні слова: „Ну, яка федерація...”, так немов може існувати „федерація”, в якій її член не тратив би суверенності в справах закордонної політики, власної армії і керування найважливішими питаннями внутрішньої політики, прямуючи до цілковитої інкорпорації. Таке становище Гол. Отамана і попереду подані факти пояснюють всі дальші зикзаки і хитання наших автономістів, що впливали з „драгоманивського” розуміння національного проблему. Звичайно, та спроба переговорів закінчилася цілковитим провалом, чого й мусіли сподіватися наші автономісти хоч би на підставі відозви Денікіна „К населенію Малоросії” з кінця серпня, або слів Бредова: „Київ нікагда не бил і не будет українскім”, сказаними Кравсу ще в кінці серпня.

У вересні уряд У.Н.Р. формує окремий „воєнно-організаційний відділ” для об'єднання акції повстанців, очолювати

котрий призначус . . . от. Волоха, що після повороту з Румунії далі командував гайдамацьким полком і якому навіть повстанці не вірили.

На нараді обох урядів 11/IX. представники наддністрянського уряду під впливом „інформацій” Панейка і пропаганди його однодумців зайняли яскраво москвофільське, анти-самостійницьке становище. Курманович висловився за „порозуміння з Денікіним”, лякаючи тим, що в разі війни з ним „пішла б Антанта всією силою проти нас”, а до того поскільки ми, „виповідаючи війну Денікіну, пішли б тим на руку Польщі” — постільки треба за всяку ціну погодитися з ним. Не менше „мудрі” були й слова Витвицького: „Галицький уряд стоїть на становищі, що з Денікіним треба порозумітися за всяку ціну . . . Постулат самостійної України мав би бути поставлений з нашого боку як початкова вимога, а далі могли би бути якісь уступки в цій справі”.

Як бачимо, виховані в душі „провансальського”, „драгоманівського” народництва і зануки свідомости протилежності інтересів українсько-московських, ствердженої діями минулих віків — представники Наддніпрянщини (навіть С. Петлюра) і представники Наддністрянщини сходяться в готовості жертвувати самостійністю України, за яку полягло стільки її кращих синів! Розходження (і то, як побачимо — не надто великі) існують лише що-до партикулярних особливостей і соціально-політичної орієнтації. Наші соціялісти, як ми вже на це звертали увагу, були (за „большевицькою термінологією”) „меншевицького” напрямку, і для них були большевики трохи „за ліві”, а Денікін — „за правий”. Москвофільський же автономізм не давав їм вийти за зачароване коло трактовання московського народу як чогось, що стоїть поза тими „політичними напрямками”. Тим самим вони виключали боротьбу з московським народом як таким, хитаючися, наче вагадло, між тими „напрямами”. Сказане пояснює черговий дивовижний зикзак.

До Камянця в середині вересня дістався московський агент (комуніст, швейцарський приятель Леніна) — Ф. Пляттен, який ще в липні летів з дорученнями московського уряду на Угорщину, але після летунської катастрофи над Румунією, яка його не пропустила далі, вертав до Москви через Камянець. Отже наші соціялісти, яких представники запевняли в Лондоні, що наче б Україна стала самостійною лише тому, що хотіла боротися з „большевизмом”, раптом пропонують через Пляттена большевицькій Москві — поро-

зуміння і союз для „боротьби з реакцією"! На такий крок (не боячися Антанти) дає згоду і галицький уряд, з яким навіть кращають відносини. Дня 14 вересня нарешті ліквідується „міністерство для Галичини", яке було „сіллю в оці" уряду З.У.Н.Р.

По розмові з Пляттенем схиляються наші політики до проголошення війми „Денікінові", однак остаточно зважуються на цей крок щойно після перехоплення наказу Денікіна з 22/IX. почати наступ проти української армії. Дня 22 вересня появляється підписана обома урядами „Деклярація" в цій справі. В ній говорилося про „большевиків-комуністів", які забирали хліб, про „царського генерала Денікіна" і про „ледаче панство", яке „хотіло панувати", як панувало за царя та за гетьмана. Говорилося навіть про „російське панство" і про те, що „добровольча армія" може викликати... новий большевизм". Говорилося проти „відновлення царської Росії", але не було й мови про те, що це йдуть на Україну ті ж москвини, які протягом кількох століть нищили й руйнували Україну, і про те, що це боротьба за самостійність, яка одна може дати українському народові змогу жити й розвиватися. Вправді, можливо, враховуючи самостійницькі настрої серед війська, згадано один раз про боротьбу проти „пановання чужинців", але там же був апель до „всієї щирої демократії незалежно від національностей". Тимчасом та „демократія" в особі москвинів-фаховців, що працювали в наших штабах, як свідчить Омельянович-Павленко: „заявила своє льюальне становище супроти нового... ворога й тим ускладнила службу" („Переговори з Добрармією", стор. 7). Але і це не встані було переконати наших автономістів у тому, що війна йде в істоті речі з московським народом і що не можна жодними залицяннями перетворити кольтонізаторів України у борців за її визволення.

У вересні ж уступив зі становища командуючого армією В. Тютюнник, який не міг витримати контролі „політруків" з державної інспектури, і на його місце призначено ген. Сальського.

Становище ж на фронті не було добре. У кінці серпня українська армія, розвиваючи наступ на Київ, як знаємо, зустрілася в Києві з московською „білою" армією і цим московську XII червону армію, що оперувала на Херсонщині й Катеринославщині, відтяго від Московщини. Тому ж, що цею армією не командував ніхто подібний до от. Волоха — вона прорвалася крізь оточення через Попельню, повз Київ,

якого більша частина була на короткий час зайнята, і 19/IX зайняла Житомир. Таким чином проти нас були розташовані від румунського кордону аж по Київ московські „білі” армії, на півночі — московська червона армія, а на заході — польська. Самочинні рухи (з наказу Начальної Команди У.Г.А.) наддністрянських частин дали змогу московській білій армії зайняти стратегічно-корисні випадові позиції, а в таємниці сепаратно ведені з лютими ворогами України зрадницькі переговори підтримали духа москвинів, зміцнювали їхню антиукраїнську політику, яка могла б часово змінитися під впливом хвилі повстань в їхньому заплілі. Біла московська армія відзначалася лише т. зв. „зовнішньою” дисципліною, але не мала цілком внутрішньої дисципліни, й тому особливо яскравих, провокуючих форм набирали як антиукраїнські вибрики її, так і явне грабовання населення. Одне й друге викликало знова стихійний, масовий повстанчий рух на всіх окупованих нею українських землях. Українські ж автономісти і взагалі українська інтелігенція, у звязку з наказом про позбавлення прав і коштів українських шкіл і наукових установ, з шиканами й переслідуваннями організацій, які намагалися приватними коштами підтримувати функціонування шкіл і тих установ, з конфіскацією 9/10 усіх виданих українською мовою по 1917 році книжок, у звязку з арештами освітніх діячів і терором, стосованим до українців (безнастанні розстріли) — зайняла рівнож здекларовано вороже становище до цих окупантів. Це все утворило відповідний ґрунт як для діяльності організованого в Києві Укр. Центр. Повстанчого Комітету, так і для шефа політичної інформаційної служби на окупованій території України, який був призначений і перебував у звязку лише з С. Петлюрою. Ця установа не лише підтримувала звязок, але працювала над об'єднанням та поширенням і координацією повстанського руху, а підлеглі їй агенти сягали аж до столиці Кубані, де тоді було зроблено спробу повстання проти москвинів.

Інформації про розмах повстанського руху і про кольпоровання українцями, що працювали в згаданій установі, відозви Кубанської Ради та кубанських самостійників серед кубанських відділів ген. Шкури, що оперували в складі білої моск. армії проти червоних, про пропаганду за самочинний марш тих частин з фронту на Кубань — знав С. Петлюра, який перестав думати про порозуміння з Денікіним. Соціалістичне міністерство стояло за порозуміння з червоними мо-

сквинами. Представники уряду У.Н.Р. у Польщі вели переговори в імені того ж уряду про військовий союз проти червоних москвинів, представник у Лондоні (і де-які в Парижі) висловлювалися за федерацію з „білими” москвинами і спільну акцію проти червоних, згадуваний комуніст Пляттен, з уповноваження уряду українського, умовився з червоними москвинами про спільну акцію проти „білих”, а на решті Начальна Команда У.Г.А. і де-які москвофільські чинники, керовані з Парижа Созоновим і Мілюковим через Панейка — не хотіли нічого чути ані про повстання в запіллі білих москвинів, ані про їх антиукраїнську яскраву і безкомпромісово-ворожу політику, тільки підготовлювали ґрунт до підпорядкування цілої галицької армії команді московської білої армії. До цього слід додати, що є підстави припускати, що Антанта, поляки, москвини білі й червоні знали, або догадувалися про все сказане.

Варто нагадати з цієї нагоди такий факт: дня 17 вересня приїхав до Кам'янця голова Парижської Української Місії Сидоренко, а разом з ним француз, симпатизуючий українцям — Шарль Дюбрей. Дюбрей, ознайомившись зі становищем на місці, зробив особисто С. Петлюрі ряд уваг про „причини невдачі Української Місії в Парижі”. Серед цих уваг читаємо: „Панує повна незгода поміж членами Місії (є три табори: сторонники цілковитої незалежності, федералісти і галичани). Боротьба всіх проти всіх... Своїми інтригами перед представниками держав Антанти, аби принизити один одного, своїми протилежними заявами перед французами, американцями та англійцями вони викликали проти себе обвинувачення в нещирості і анархічності... інтриги і безглуздя членів Укр. Місії надохутили політичним діячам Антанти, які передусім бажають встановити лад в Східній Європі”.

Навівши ці слова, звертаємо увагу, що тут мова не про соціальні погляди, лише про підставові погляди на мету цілого українського визвольного руху. Антанта зрозуміла б і числилася б з волею відновити державу предків — але власне, як бачимо, про це не говорив ніхто з тих, хто повинен би був говорити!

Такий стан справи був проявом цілковитої дезорієнтації і внутрішнього розкладу „проводу”, добре підготованого до легальної боротьби за красу автономію, здатного працювати над здійсненням драгоманівської ідеї „пов'язування україн-

ської справи з долею земств" але цілковито не знаючого, що робити в тій ситуації, в якій волею долі опинився.

Не позбавлене символічного значіння й те, що з наказу білого московського командування були саме тоді реставровані на пам'ятнику Хмельницького у Києві слова, збиті самостійниками-студентами підчас пам'ятної демонстрації на честь гетьмана Мазепи влітку 1918 року, та що знищено пам'ятник Шевченкові.

Під цю пору Волинська група, в якій все ж не були ліквідовані самостійницькі впливи — перша розпочинає під командою полк. ген. штабу Мішковського активні операції проти московської білої армії, як перед тим настроєні самостійницьки Чорношличники зареагували належним способом на почеплення московського прапору на магістраті Києва, звільненого українськими військами.

А тимчасом провідні особи з наддністрянців дістають з Парижа від Панейка такі інформації: „Видача війни Денікінові викликала тут в союзних кругах, особливо в англійських, просто обурення... Боюся, що ліквідація прийде скорше, ніж хтось думає" (лист з 17/X до Петрушевича); або: „нині я дізнався, що Румунія і Польща одержали приказ бльокувати Україну Петлюри нарівні з большевицькою Росією" (лист з 20/X до посла Василька).

Тимчасом дня 25/X вернув з Москви Пляттен, який переказав, що московський уряд погоджується на союз проти білої московської армії і може звільнити ближче не означені наші землі при умові, що гарантована буде на них безпека комуністів. Переговори мають почати представники нашого військового командування з представниками XII черв. моск. армії, після яких можуть початися політичні переговори. Комендант моск. XII армії Муралов дав дозвіл на приїзд наших делегатів. Пляттен же запевняв, що Муралов має наказ Троцького видати українцям після обміну представниками 20.000 рушниць, по тисячі набоїв на кожну, 12 нових гармат, кулемети і муніцію. Тут же радив Пляттен уважати на політичні настрої серед старшинства У.Г.А.

Щоб зрозуміти усю привабливість обіцянки видачі 20.000 рушниць, наводимо слова з листа С. Петлюри до голови нашої місії у Варшаві: „5.000 пар чобіт і плащів і 5.000 рушниць з набоями могли б врятувати наше становище на фронті проти Денікіна".

Тут не зашкодить пригадати як ту кількість зброї, якою 10 місяців тому диспонували наші автономісти, так і зусил-

ля наших соціалістів, скеровані в перших 6 місяцях їхньої влади не на забезпечення армії зброєю, тільки на забезпечення „диктатури соціалістів“.

Самозрозуміло — червона Московщина, пропонуючи зброю, не ризикувала втратити панування над Україною. Червоні москвини просто хотіли знайти охочих умирати в боротьбі з їхнім ворогом, а що на Україні не було жодних фабрик, які б виробляли озброєння — то, з одного боку, запас набоїв вичерпався б, а з другого, наївність, недосвідченість, соціалістичні погляди і нерозуміння істоти боротьби, властиві тим політикам, які були при владі, була запорукою, що комуністи, маючи змогу легально провадити підривну діяльність, у свій час знова захоплять владу в свої руки. Такі міркування москвинів були тим реальніші, що сам факт боротьби „проти Денікіна в союзі з більшовиками“ — певно і остаточно ізолював уряд У.Н.Р., відділюючи від усіх ворожих червоній Московщині сил Заходу.

Ця політика блукання манівцями знайшла свій трагічний епілог аж узимку. Хоча вже всім могло бути ясно, що московські білі війська, знесилені й до решти здеморалізовані невгаваючими українськими повстаннями, будуть розбиті червоними і що не сьогодні-завтра московська біла армія розсиплеться — штаб У.Г.А. вперто прямує до порозуміння з нею. Нарешті група штабовців, очолювана Тарнавським, dokonус зради (таким терміном її означив сам Петрушевич) і підписує умову з ворогом, який не визнає навіть існування українського народу, роблячи У.Г.А. частиною збройних сил („вооружонних сіл Юга Росції“).

Перед самим підписанням цієї умови, коли стали відомі зрадницькі кроки Начальної Команди У.Г.А. — їздили Петлюра, Сальський і Петрушевич до Винниці для з'ясування справи з Тарнавським і штабовцями, а на 4. листопада скликано було до Жмеринки військову нараду за участю представників обох армій. Як видно зі слів учасника наради С. Шухевича, у тасмниці не лише від українців наддніпрянських, але і від Петрушевича, представники штабу У.Г.А. 25-го жовтня почали переговори, а 1-го листопада „добили торгу“ з білими москвинами, чим глибоко обурили С. Шухевича (Спомини т. III, стор. 84). На жмеринській військовій нараді Петлюра благав протриматися ще два тижні. На запит: чому саме два тижні, — як свідчить Шухевич, Петлюра відмовився дати відповідь (Петлюра керувався рапортом

шефа політичної інформації про те, що Київ втратять білі москвини за яких два-три тижні).

Однак нічого не допомогло. Представники Начальної Команди запевняли, що в наслідок тифу, браку одягу, амуніції та іншого галицька армія вже не встані продовжувати боротьбу. Один лише підпол. Долсжалъ обстоював можливість і доцільність продовжувати боротьбу, але новий комендант наддніпрянської армії — Сальський та тодішній начальник його штабу — Капустянський не тільки не підтримали його, а навпаки, виявили зневіру!

Вже цитований С. Шухевич стверджує, що підчас перерви в нараді він в розмові по прямому дроту зі старшиною У.Г.А. намагався перевірити, чи справді армія не може протриматися ще два тижні. Його поінформовано було, що може протриматися і більше двох тижнів, але під впливом Нач. Команди старшини мусять це заперечувати. Тоді ж Петрушевич одержав телеграму від Тарнавського, в якій він заявляв, що коли нарада не ухвалить конечність підписання умови з Денікіном, то він таку умову підпише на власну руку, бо, мовляв, „стрільці жадають переходу до Денікіна”. Оповідаючи про це, С. Шухевич наводить такі слова обуреного Петрушевича: „Я знаю дуже добре, як виглядає та воля стрільців. Її фабрикують в Начальній Команді і по командах корпусів так, як захоче п. Тарнавський. Так само не відповідає правді, аби армія ще не могла видержати один або два тижні. Я маю докладні відомості, що армія витримати може.”

Другий учасник жмеринської наради — Д. Паліїв, що був тоді адютантом Тарнавського, пише, що зради dokonano „в наслідок злого поставлення розвідчої служби при Начальній Команді У.Г.А. Це й спричинило, що ми дивилися на Денікіна як на грізну мілітарну силу в той час, як денікінська армія вже відступала на цілому большевицькому фронті” („Літопис Червоної Калини” 1930 р.). До цього слід додати, що такі інформації давала не „розвідча служба”, тільки Панейко, Ерле і його помішники, й тому Нач. Команда не хотіла скористати з тих правдивих інформацій, які мав Гол. Отаман.

Звичайно, „диктатор” ... виконав вимогу Тарнавського, і збори ухвалили дозволити командантам обох армій розпочати переговори з москвинами. Та ця ухвала була спізнена, бо дня 6/ХІ підписали в імені У.Г.А. „документ зради” — пп. Альфонс Ерле, Ом. Лисняк і Ос. Левицький! Ось важли-

війші пункти цієї „умови”: 1. „Галицька Армія переходить у повному складі . . . з усім майном на бік московської „Добровольчої Армії” і віддається в повне розпорядження Головного Команданта озброєних сил Півдня Росії”.

(Як бачимо, відцуралося керівництво армії У.Г.А в угоду москвинам від назви „українська”, підписало документ, в якому означено Україну як „південь Московщини”. ствердивши факт „переходу” — це б то зради, віддало цілу армію з усім її майном до цілковитої диспозиції найлютіших ворогів українського народу — москвинів. Це значно гірше, ніж здача в полон, бо це перехід на службу ворогу, якого — як свідчить Паліїв — уважали непереможним).

Пункт 2. „Галицька Армія . . . не буде вжита до боротьби проти . . . армій Петлюри і до одержання дальшого завдання відводиться в запілля”. Цей пункт, можливо, був подиктований боязню, що армія, лишивши Начальну Команду при москвинах, перейде на бік український. В угоду ж москвинам славну українську армію, яка боролася і вмирала за Україну, зветься . . . „армією Петлюри”! (Цей пункт не гарантує У.Г.А. „відпочинку”).

Пункт 3-ій є доказом „розполітикованости”, недисциплінованости і анархічності тих українських елементів, які поруч з чужинцями (такими, як Шаманек) не завагалися — забувши, що їх обов'язком є слухати власного уряду — не тільки за його плечима змовлятися з ворогом, але й доконати перевороту („замаху стану”), позбавляючи його влади словами: „Галицьке Правительство . . . застановляє тимчасово свою діяльність і переходить під опіку московської „Добрової Команди”, з тимчасовим місцем осідку в Одесі, куди має негайно виїхати.”

Ця ганебна, підписана потайки, умова, відкриваючи дві третини фронту — давала змогу москвинам вдарити у спину українській армії й опанувати решту української території. Підписання її ставить ген. Тарнавського і тих, що йому допомагали, в один ряд зі зрадником Волохом і доводить, що коріння лиха треба шукати не в самому соціалізмі, тільки в першу чергу в політичному москвофільстві, в комплексі ідей, прищеплених М. Драгомановим, як „гетьманцю” Д. Дорошенкові чи соціялістам Чехівському, Винниченкові, Мартосові, так і наддністрянцям Тарнавському, О. Лисняку чи О. Левицькому.

На нараді, скликаній негайно, як пише Іс. Мазепа, він звернув увагу на те, що між тими, хто підписав умову, фі-

гурує також німець Ерле. На це Петлюра сказав: „Так, нитки цієї справи ведуть до Парижу”.

Присутній на нараді Петрушевич „по диктаторські”... розплакався, потім погодився з ухвалою арештувати Тарнавського, Шаманека й тих, що підписали умову, анулювати умову і наказати У.Г.А. пробиватися до української армії. Арештованих віддано вправді під суд, але, як стверджує Кравс, суд (II/XI), був комедією („була це тільки форма”), бо суддями були ті старшини У.Г.А., які співпрацювали в цій справі з Тарнавським.

Оскільки „диктатор” був безсилою постаттю, яка не орієнтувалася в галицьких відносинах, видно з того, що він призначив на місце Шаманека начальником Штабу Армії... Ціриця, того самого, який улегшив москвинам захоплення Києва, який був одноступенем Шаманека й Ерле, і власне він подбав про те, щоб вирок над остатніми був увільнюючий, і далі прямував до переведення в життя тої ганебної умови. Він же ударемнив наказ, даний У.Г.А. в справі об'єднання з рештою укр. армії.

Варто, говорячи про цю угоду, навести слова Іс. Мазепи, який, описуючи настрої козаків наддніпрянської армії, зібраних на мітинг саме того ж часу, коли відбувалася описана попереду жмеринська нарада, мусив написати: „В настроях цих простих вояків у порівнанні з настроями „верхів” нашої армії була велика різниця... Всі вказували на недостачу теплого одягу, головню взуття... але всі заявляли, що будуть битися до остатньої можливості. Багато козаків плакало. Відповідаючи на наші промови (С. Петлюра та Іс. Мазепа підчас перерви в нараді відвідали мітинг), козаки урочисто заявляли, що, не дивлячися ні на що, будуть свято виконувати накази і фронту не покинуть” (том II., стор. 135).

Порівнявши настрої одних і других, мусимо ствердити, що цим порівнянням Іс. Мазепа виявив усю фальшивість власного твердження, згідно з яким наче б то тому, що „український нарід уявляв собою майже сиру ще етнографічну масу... у таких умовах навіть найталановитіший провід не міг би врятувати Україну від неволі” („Підстави нашого відродження”, том I., стор. 164, 177).

Звістка про зраду, доконану проводом У.Г.А., облетіла блискавкою війська, викликаючи здивовання і невдоволення свідоміших наддністрянців і обурення та пригноблення у наддніпрянців. Те, що сталося — вплинуло деморалізуючо на армію, а до того зараз же по підписанню тої умови почався

концентричний наступ московських військ, який змусив наші війська до поспішного відступу на лінію Проскурів-Старокопчанів-Шепетівка.

Тоді 12 листопада Петрушевич на нараді в Кам'янці заявив, що „треба . . . залишити думку про самостійність і шукати рятунку в «порозумінні» з Денікіном!” Лінія Директорії, казав він, надто вже ризикозна. „Мусимо годитися або з Польщею, або з Московщиною. З Польщею неможливо, бо вона може забрати собі Правобережжя. Московщина не є така страшна, як Польща. Треба погодитися на автономію, бо ми ще не доросли до самостійности” (за Іс. Мазепою, стор. 140).

Наведені слова виявляють з усією яскравістю хисткість вихованої в чужій школі, отруєної москвофільською „наукою” Драгоманова, психіки нашої інтелігенції, фальшивість її уяви про минуле українського народу, яка є наслідком незнання справжньої історії України, провінціалізм і нездатність мозку до логічного думання, мозку, що звик увесь час перебувати в хаосі протилежних, виключаючих один одного, „позичених” поглядів і думок! Адже ж ціла наша історія доводить, що Московщина була для нас і є значно небезпечнішою за Польщу, а проте . . . нашим діячам здавалося навпаки. Де логіка була, коли людина, яка займала становище державного мужа, боячися втратити частину (яку, маючи самостійність, можна було по літах відібрати) — радила . . . втратити цілість? На чому опирав п. Петрушевич думку навіть про „автономію”, коли підлегла йому армія зреклася свого національного імені і визнала Україну „Півднем Московщини”? І нарешті, коли п. Петрушевич навіть у конституційній Австрії не міг „дорости до самостійности”, то обсервуючи діяльність пп. Винниченка, Чехівського, Мартоса, Голубовича і т. д., чи можна було сподіватися, що під московською владою могла хоч коли небудь наша інтелігенція, не порвавши з „драгоманівством” і „українофільством”, „дорости до самостійности”? Ми кажемо лише про значну частину інтелігенції, бо наш нарід був не гірший, а ліпший за ті народи, які вибороли собі державність.

Ісаак Мазепа, навіть цитовані слова Петрушевича, включно з твердженням „думати сьогодні про самостійну Україну — це просто фантазія”, пише: „Цими словами Петрушевич сам дав яскраву характеристику тої політики „малих діл”, яку він провадив за допомогою Панейка, Назарука та інших своїх дорадників . . . йому бракувало насамперед

ентузіязму, запалу, тої непохитної віри, без якої ні один по-неволений нарід не здобув собі свободи”.

Во імя обсктивности і для знайдення коріння лиха мусимо по перше нагадати, щовсі автономісти (включаючи і партію Іс. Мазепи) від 1917 року з подиву гідним запалом переко-нували маси, виступаючи проти самостійників, що „думати сьогодні про самостійну Україну — це просто фантазія”, і не раз додавали ще й слова свого вчителя — Драгоманова: „цілком непотрібна”. По друге, мусимо нагадати, що коли б керовники У. Г. А. не зрадили ідеї самостійної України умо-вою з білими москвинами — цю ж саму велику ідею зрадив би уряд Директорії спільно з урядом З.У.Н.Р., ідучи на угоду з червоною Москвою. Адже ж лише в наслідок подій пере-говори, ведені через Пляттена, не доведено до кінця (хоча ви-слано делегатів).

Справді не можна здобути самостійности, не розуміючи її конечности, не вірячи в здійснимість і не маючи твердої волі віддати за неї все, включно з життям!

Нечисленні самостійники і ті герої-вояки обох армій, які зстилали своїми шляхотними тілами українські поля, бороня-чи тої ідеї своїми грудьми — мали ту велику віру, але не мав тої віри той, хто вмів захопити в свої руки провід, але не вмів навіть порядно плентатися позаду! Це була головна причина катастрофи, що насувалася. Брак зброї, амуніції, одягу і на-решті пошесть тифу — були лише побічними причинами, які однак в свою чергу були наслідком нездарности проводу.

Дня 16 листопаду вирішено залишити Камянець, покинув-ши там значну частину урядовців, і запропонувати полякам обсадити район Камянця, з умовою залишення в ньому української цивільної влади і збереження укр. державного майна. Петрушевич виїхав за кордон, давши однак перед тим згоду на підписання умови з Денікіном. Тоді ж на засіданні вхвалено виїзд закордон членів Директорії Макаренка і Швеця, яким дано надзвичайно широкі уповноваження.

16 листопаду представник головного польського команду-вання при українському уряді заявив, що польські відділи вже прибули до Камянця, щоб його зайняти на умовах, по-даних в українській пропозиції. Потяги (три) з призначеними до евакуації урядовцями і державним майном (міністерства фінансів і військового міністерства) рушили, але — як свід-чить Іс. Мазепа — посувалися зі швидкістю два і пів кільо-метра на годину, бо „доводилося на кожній станції дослівно з револьверами в руках виривати у залізничної адміністрації

пропуск на дальший проїзд". „Головну роль тут відігравав саботаж залізничних урядовців, здебільшого росіян та поляків” (т. II, стор. 146).

Подані слова і наведений в них безсумнівний факт слід згадати усім тим наївним, які думають, що всякими „національно-персональними автономіями” та кокетуванням можна чужинців-колонізаторів України перетягнути на свій бік, чи хоч би знеутралізувати.

В наслідок саботажу потяги з міністерствами і майном не змогли скористати з оборони нашими військами лінії відвороту і мусіли, змінивши напрямок, заїхати на станцію Війтівці. Там переведено остаточну редуцію урядовців (залишено коло 30 душ) і штабовців та звідти вирушено автами й пішки на Старокопчанів. Всі архіви, які не можна було перевезти — спалено.

26 листопада вирішено продовжувати відступ зі Старокопчанова перед наступаючими білими москвинами в напрямці на Бердичів, щоб дати неймовірно перевтомленому війську відпочити. Туди ж малося скерувати транспорти українських грошових знаків, друкованих у Берліні, які доставчували німецькі літаки, і черговий транспорт (300 мільйон. гривень), який був уже у дорозі до Кам'янця. План дальшої боротьби опирався на певности, що московська біла армія натискає остатком сил і є напередодні катастрофи, та на конечности зберегти регулярне військо. Тимчасом уряд спинився в Любарі. Але тут сталася ще одна зрада.

Щоб зрозуміти те, що потім сталося, мусимо нагадати деякі факти й зробити деякі пояснення.

Як відомо, соціалістичний уряд завзято поборював впливи самостійників в армії і покладав великі надії на виховання „своїх” соціалістично настроєних старшин у юнацькій школі, якій не лише приділяв багато „уваги”, але й поставив її комендантом більш менш „свою” людину (Вержбицького). Той же соціалістичний уряд свого часу послуговувався фаворизованим ним комендантом „окремої частини” Запорізької групи — от. Данченком, який був з фаху вчителем, настроєний був соціалістично і користався довірям, можливо, тому, що був свого часу помішником коменданта „Дніпровської Дивізії” от. Зеленого, яка чи не перша зрадила Директорію і перейшла на бік червоних москвинів. Родом був Данченко з Вишгородка на Кременеччині і як волиняк, настроєний аж надто „соціалістично”, був призначений „головнокоман-

дуючим повстанців на Волині" та мав до помочи створений за його участю „Волинський Повстанський Губерніяльний Комітет", на чолі котрого стояв крем'янчанин Коваль (соціаліст), а членами були кілька мало письменних селян, відповідно настроюваних соціалістами. Нарешті, крім відомого вже нам от. Волоха, тримав з ними ще от. Божко з Катеринославщини, якого свідомість формувалася під впливом як соціалістичних брошурок, так і... Кащенко. Тому він захоплювався різними подробицями козацьких звичаїв, позаводив у своїй частині ріжну бутафорію і навіть возив зі собою „позичену" в якомусь музеї булаву, але, всупереч козацьким звичаям, навіть такі справи, як наступ частини чи відступ — вирішував за допомогою „чорної ради"!

У згадану критичну хвилину Данченко гуртус біля себе в Любарі менші відділи розбитих ворогом частин, починає вести серед них антиурядову пробольшевицьку пропаганду, а Волинський Повстанчий Комітет переіменовує на Волинську Революційну Раду та входить у тісний контакт з боротьбистами, які віддавна працювали згідно з вказівками червоного московського уряду. Він і от. Волох та Божко, імовірно захоплені ворогом, готуються до захоплення влади. Вже на військовій нараді дня 26 листопада от. Волох заховується нахабно і виступає з демагогічними закидами проти Петлюри, ставлячи справу про конечність його усунення. Гол. Отаман і соціал. міністерство, яке не завагалось свого часу розстріляти заслуженого в боях от. Болбочана (самостійника), тепер не тільки не арештовує от. Волоха (соціаліста), а навпаки, Петлюра, як свідчить Доценко, „подумував про зречення влади", і тільки „з великими труднощами вдалося його переконати в противному" („Літ. укр. революція", т. II, книжка 4, стор. 337). Після цієї наради от. Волох влаштовує дефіляду відділів, зібраних головно Данченком, і власних під гаслом „Хай живе радянська влада на Україні". Дня ж 28 листопада ведуть ці отамани наради з „Волинською Революційною Радою". Наступного дня от. Данченко в розмові з генералом Юнаковим ставить спрзвуву вже виразно, кажучи: „Я маю тільки намір зберегти армію. Місія Головного Отамана скінчена. Треба, аби він формально нам передав владу". (там же, стор. 341). Волох же до цих слів додає: „Треба порозумітися з большевиками, бо їх наш козак найменше ненавидить", а для цього треба усунути Петлюру. „Я не хочу його знищити, але ми мусим його усунути", переконує він ген. Юнакова (там же).

Дня 30/XI „Волинська Революційна Рада” ухвалює проголосити себе „Всеукраїнською”. Щойно дня 1/XII доручає В. Тютюнник Ю. Тютюннику підтягнути до Любара військові частини (в Любарі була, крім відділів Волоха, лише „юнацька школа” і охоронна сотня Гол. Отамана) і унешкідливити Волоха. Того ж дня Волох випереджує згадане розпорядження і листовно жадає від Гол. Отамана передачі йому влади. Щойно тепер Петлюра, не знаючи того, що комендант юнацької школи Вержбицький бере участь у змові, дає йому наказа вночі обезброїти Волоха й арештувати. Вержбицький попереджує змовників про наказ (якого не виконує), і в звязку з тим от. Данченко ніччю організує напад на державну скарбницю, яку охороняли юнаки, а Волох відводить свої відділи за річку і влаштовує їх у бойовому ладі. Коли комендант юнацької школи одержує наказ відібрати державну скарбницю — він відмовляється його виконати, мотивуючи це тим, що, мовляв, юнаки „настросні по радянські” і „заявили неутралітет”. Наведене стверджує ще раз, що як лише наші соціалісти почнуть когось „ідеологічно усвідомлювати” — так усвідомлені відразу стають „неутральними” та починають хитатися так, як хиталися увесь час наші соціалістичні лідери „між двох сил”, перестаючи розуміти національний характер боротьби українського народу з загарбниками.

Після цього дістає охорона Гол. Отамана наказ відібрати скарбницю. Підчас безладної стрілянини, яка вивязалася, частина цієї охорони рівнож зрадила. Тимчасом Волох ще раз присилає листа до Петлюри, категорично домагаючися передати йому армію.

С. Петлюра опинився в Любарі в ситуації такої, що не мав на кого спиратися, бо жодних інших відділів у місті не було. Словом, як свідчить Доценко, Гол. Отаман „ледве встиг виїхати на конях” до Чорторії, а частина юнаків і гайдамаків пішла до Волоха. Однак величезна більшість української армії не була жодними соціалістами, і тому Волох добивався від С. Петлюри „передачі армії”, знаючи, що армія за ним не піде.

Тому ж хоча самозванча „Всеукраїнська Революційна Рада” і призначила Волоха „Головнокомандуючим Українськими Червоними Військами”, Волох, маючи своїх однодумців менше пів тисячі, рушив на Чуднів, перед тим, однак, з його доручення козак, підчас приязної розмови з от. Божком, застрелив от. Божка з його ж револьвера.

Гол. Отаман затримався в Чорторії, де були розташовані Січові Стрільці, найкраще забезпечені одягом і амуніцією, на яких він покладав великі надії. Тимчасом Стрілецька Рада дня 2 грудня ухвалила „розв'язати” й демобілізувати Січових Стрільців, а Коновалець та Мельник вирішили, кинувши військо, відіхати закордон.

От. Волох із загарбаними державними грішми подався на зустріч червоним військам. Іс. Мазепа твердить, що в державній скарбниці було під ту пору лише коло двох з половиною мільйонів укр. карбованців і до 30 тисяч срібних царських рублів, з чим не конче можна згодитися*).

Доконавши зради і загарбавши грошові засоби, от. Волох властиво унеможливив дальшу діяльність уряду У.Н.Р.

Вартий уваги факт, що наші соціалісти наділяли своїм довіррям от. Волоха, не зважаючи на його попередні державні злочини і зраду, хоча були невблаганні що-до самостійників.

Любарська катастрофа властиво замикає період боротьби укр. народу за державність під проводом Директорії. Зрада Волоха, що наступила слідом за зрадою штабу У.Г.А., довели до фактичного розпаду державного центру і армії. Коли б наші вояки не були такими патріотами і скористали з прикладу Січових Стрільців — армія перестала б існувати. Однак славні наші Черношличники, Волинська група, 3 дивізії й менші формації і в тих умовах рвалися продовжувати боротьбу з загарбниками, воліючи смерть, ніж ярмо. Ні загальна картина розпаду, ні відїзд Головного Отамана до

*) Іс. Мазепа сам подавав у тому ж розділі своєї праці, що 24 листопаду (це б то за тиждем до виступу Волоха) було «спеціальною комісією» усталено «точну суму державних цінностей». А що він ніде не говорив про те, що Волох захопив не всі грошові засоби (і ніхто таке не подавав) — то лишається неясним, де ж поділися ще 190 тисяч золотих французьких франків, 39 тисяч золотих царських рублів. Витратити протягом тижня уряд не міг надто багато. Коли ж прийняти під увагу, що згідно з відомостями «шефа інформації на окупованій території України» москвини в Києві, розброївши на Прорізній вулиці сторожу, яка, виставивши кулемети, охороняла от. Волоха і загарбані ним гроші на другому поверсі одного з домів цей вулиці — відібрали від нього золото У.Н.Р., то стає узasadненим припущення, що Іс. Мазепа свідомо в багаті разів зменшив суму загарбаних грошей. Іс. Мазепа, як і інші соц. автори, навмисне згущував барви дояколя спроби перевороту Оскілка (яка не мала на меті «співпраці» з ворогами укр. народу, як це було у випадкові от. Волоха) — говорючи ж про спричинену Волохом катастрофу, зменшує зроблене ним лихо, щоб тим самим приховати наслідки діяльності наших соціалістів.

Варшави, ні хвороби (тиф), ні скажена втома, брак одягу й озброєння, ні невиплачення за три ostatnich місяці платні, ні навіть безперспективність змагань у таких умовах — не зламали духа вірних ідеї самостійності України вояків героїчної Української Армії.

Головний Отаман ще перед відїздом — бажаючи зберегти хоч в умовах партизанської боротьби решту української армії — призначив комендантом армії ген. Омеляновича-Павленка.

Дня 6 грудня 1919 року починається т. зв. „Зимовий похід” нашої армії в запілля ворога, на окуповані українські землі, який закінчився щойно 6 травня 1920 року.

Але ще 3 грудня була видана у містечку Чорторії (підписав її також С. Петлюра) „Відозва Правительства У.Н.Р. до населення”, яка в де-чому повторювала слова „відозви” Гол. Отамана з 19 листопада, в якій говорилось не про московську навалу, тільки про те, що „денікінські добровольці хочуть встановити нову гетьманщину та старі царські поміщицькі порядки” і що „наше лицарське військо стримує цю навалу чорносотенців”. У відозві ж уряду У.Н.Р., звичайно, говорилось про боротьбу „з гетьманським насильством” (!), з „російськими контрреволюціонерами”, про „панські порядки нового гетьмана генерала Денікіна”, про „ворожість буржуазно-демократичної Європи” до нашого „робітничо-селянського війська” і про признание самостійності України „Все-світнім Соціалістичним Конгресом у Люцерні”. Словом, було багато такого, що було б на місці у провінціальной проклямації містечкового соціалістичного „комітету”, але не було основного. Правда, закликалося в ній до боротьби за Самостійну Народню Республіку і говорилось про „господарювання чужоземців”, але слово „чужоземці” розумілося територіяльно, бо далі було: „землю і волю і громадські та національні права” може здобути „трудящий народ України без ріжнвиці національностей”.

Відозва відзеркалювала ту саламаху з наголосом на „громадянських” моментах боротьби і стан цілковитої дезорієнтації, який був властивий „проводові”, що, з одного боку, вислав (дня 6 грудня) делегацію до Москви для переговорів з червоними москвинами, а з другого — скеровував військо в запілля вести партизанку, з третього ж — умовлявся з поляками про спільну акцію проти „большевиків”. І це все щиро, з однаковою готовістю йти кождим з тих шляхів і з

однаковим нерозумінням реальних можливостей і кінчності бою „на прощання” вказати масам головного ворога, проти якого слід скерувати всі свої сили. Тому, що в тих умовах не міг ніхто привязувати надто великого значіння заяві: „Правительство не припиняє своєї діяльності” — ця відозва не дала нічого, крім збільшення хаосу в українських головах. Окремі місцеві партійні комітети, штаби полків, повстанчі отамани і навіть просто члени тої чи іншої соціалістичної партії намагалися на власну руку маневрувати і шукати шляхів серед подій, що розгорталися з невблаганною правильністю, яку могла передбачати кожна не запаморочена москвофільством чи соціалізмом людина.

Московські білі війська, знищені діяльністю українських повстанців, як шашіллю, відступали, шукаючи рятунку і грабуючи. Московські червоні війська, використовуючи український повстанчий рух для себе (бо український центр і армія в наслідок нездарности проводу розклалися, не дочекавшись цього моменту), звичайно, ігнорували всі українські „делегації” й обсаджували з боями терени зайняті рештками наших військ з метою ліквідувати всі українські осередки. Поляки зайняли стільки, скільки намітило їхнє командування.

Наші ж соціалісти, живучи і далі ілюзіями, що москвини наступають головно тому, що хочуть завести інший лад державний на Україні, й думаючи, що той чи інший режим є рішачим, одні — маючи території пів повіта — ухвалюють „домагання” негайно „скликати Передпарламент”, другі — творять, зібравшись в числі 18 душ, „Раду Республіки” в складі 12 душ, а треті — творять „справжню радянську владу”!

Тимчасом військо під проводом генерала Омельяновича-Павленка посувається по окупованій москвинами території, зустрічаючи всюди підтримку українського народу, а в першу чергу — селянства! Як би це військо мало до диспозиції зброю й амуніцію, та політичний провід, що звернув би увагу на національний характер боротьби і кінчність викинення москвинів, — могло б воно зрости в кілька разів і почати плянове звільнювання нашої землі від московських загарбників.

Відділи У.Г.А., що лишилися без проводу, як частина білої московської армії, мусіли разом з нею почати рух в бік Одеси, щоб потому, лишившись на ласку долі, перейти цим разом на бік червоних москвинів.

Такі чужинці, як Шаманек, кол. нач. штабу Тарнавського, показуються тепер такими ж завзятими прихильниками червоних москвинів, як перед тим — білих. Стрілецьтво і молодші старшини, як і раніше, контактуються з повстанцями, почувають себе членами української армії і мріють про боротьбу за Самостійну Україну!

*

Описом цих подій доводиться авторові, з незалежних від нього причин*), закінчити свої нариси з історії українського народу. Однак тому, що хоча формально можна уважати період Директорії закінченим, проте фактично і після любарської катастрофи боротьба, ведена силами регулярної української армії, яка підлягала тому ж урядові, продовжувалася і закінчилася щойно під Базаром — мусимо дуже коротко і фрагментарично подати перебіг дальших подій аж до згаданого закінчення. Це тим більше конечне, що лише огляд цілого періоду, очолюваного Директорією, дає змогу зробити належні висновки з нього, а також зрозуміти причини неуспіху визвольної боротьби укр. народу після московської лютневої революції. Отже переходимо до огляду тих подій.

*

Головний Отаман Петлюра з групою близьких співробітників у Польщі щойно весною добилися підписання т. зв. Варшавської умови, згідно з якою зрікалась Україна певної частини західних земель, взамін за військову допомогу проти Московщини. Умова згідно з тасмним пунктом набувала повної сили лише, коли б Польща вдержала протягом зими лінію Дніпра, прикриваючи землі на захід і уможлиблюючи організацію української армії, здатної самостійно почати звільнення Лівобережжя.

Після цього Польща мала відтягнути свої війська за лінію, положену мало що далі на захід за пізнішу лінію „Рижського“ кордону. Що-до Галичини, то уряд У.Н.Р. у цій умові став на становищі „незаінтересовання“, даючи тим вільну руку урядові Петрушевича у Антанти, який вже раніше (Томашівський, Панейко) ставив справу Галичини як окрему справу!

*) Видавництво, яке друкувало цю книжку, вичерпало створений на це видання фонд в цілості, а звертання до де-яких наших організацій не дали наслідків, бо вони не бажали вийти поза «зачароване коло» влаштування імпрез... щоб існувати і існування... щоб влаштувати імпрези!

По підписанню Варшавської угоди, приблизно в травні 1920 року, почались спільні військові операції польських військ і 6 українських дивізій, зформованих з полонених. Початок позначився успіхами. Запалля московське дезорганізувала укр. армія під проводом Омеляновича-Павленка, яка весною пробилася назад і зєдналася зі своїми. Червоні галицькі частини, яким Москва, покладаючися на зневажливість галичан до поляків, доручила частину фронту, відкрили в районі Винниці—Козятина фронт, зліквідували розпорошені на цьому відтинку московські частини і тим самим перенесли фронт майже на лінію Києва.

Таким чином успішність наступу польсько-українського війська була наслідком виступу частини галицької армії, розташованої між Баром, Жмеринкою і Козятином.

Польські і українські війська розгромили XII і XIV московські армії та здобули Київ.

Але можна сміливо сказати, що мав рацію Пілсудський, признавшись на одній спільній українсько-польській нараді, що польськими військами командував він лише формально, дійсним вождем був... автор „Огнем і Мечем” — Сенкевіч. Варшавська угода була дуже непопулярна серед поляків, навіть старшина де-яких частин навмисне заховувалася провокаційно, а й решта війська поводитись далеко не так, як належалося.

При прориві, доконаному червоними в районі Києва, Ридз-Смігли, що командував III польською армією, замість контракції, яку йому пропонував перевести силами шостої української стрілецької дивізії генерал Безручко, почав відступ, в якому намагався випередити московську кінноту, що прорвалася, і який тому обернувся в утечу.

Московські війська — наслідком нездарности Ридза-Сміглого — загналися аж під Варшаву. Операція, яка врятувала Польщу, вдалася лише завдяки мужности 6-ої української стрілецької дивізії і вмілому прововоді генерала Безручка. Це, звичайно, не перешкодило полякам довести свою „шляхетність” тим, що вони не тільки промовчали бої 6-ої стрілецької дивізії під Замостем, вигадавши легенду про „чуд над Вислою”, але й зрадили союзу армію і нарід у Ризі.

Праві польські кола, які віддавна орієнтувалися на порозуміння з Московщиною коштом України, добилися нарешті підписання у Ризі миру, який був повторенням андру-

сівської умови і дав Польщі ті ж наслідки, бо привів до четвертого поділу Польщі.

Для України цей мир означав поділ України і припинення організованої боротьби, веденої державними методами, за відновлення своєї державности.

Вправді вже по підписанню Польщею умови спробували українські війська перейти Збруч і почати самостійні операції проти Москви. Однак наслідки могли бути тільки одні, коли пригадати, що московська армія на цьому фронті сягала 65 тисяч багнетів, а українці мали лише 19.764 козаків, 3.456 старшин і 6.500 коней та ні звідки не могли підтягнути резервів.

Боротьба наша за відновлення державности таким чином не з браку героїзму, але лише в наслідок численних гріхів політичних керівників, гріхів, які мали ідеологічну підставу — закінчилася інтернованням тих військ Польщею, бо за тих обставин ті війська вже не могли нічого досягнути.

Цей момент був одним з найтрагічніших моментів для всіх, хто не „резолуціями“, а зброєю і чином будував Українську Державу. Але й тоді, інтернований зрадливим „союзником“, український вояк не тратив ще надії, як її не втрачали сотні тисяч повстанців, які боролися на окупованій нашій землі з московськими загарбниками. Одні й другі або не бачили, або забували помилки нашого політичного проводу, і власне само існування на еміграції уряду У.Н.Р. додавало їм надії. А цій надії було від чого захитатися!

Як знаємо, українська армія мусіла погодитися на інтерновання щойно 21 листопада. У вересні — ще кипіла боротьба. І ось у цей мент, неначе щоб ще раз довести ідеологічну надламанисть, хиткість і зрадливість наших автономістів (як соціалістів, так і не соціалістів), б. голова Директорії — Володимир Винниченко, що, сидячи собі безпечно у Відні, створив „закордонну групу українських комуністів“, після попереднього листування з червоними москвинами їде до Москви, а потім на окуповану Україну і складає дня 6/IX 1920 р. ганебну „Заяву“ до „Центрального Комітету Комуністичної Партії (Більшовиків) України“. У цій „Заяві“ читаємо, що Винниченко, разом зі своїми однодумцями, завзято поборювали „намір польської і української контр-революції напасти на робітничо-селянські Республіки Росії й України“ і що в рямцях цієї боротьби виряджено Винниченка на Україну.

Як твердить Винниченко, він „три місяці*) уважно вивчав сучасний стан України зо всіми її партійними, соціяльними, політичними, національними і міждержавними відносинами”, при тому в оцінці, як каже сам Винниченко, він намагався, як і личить „самоотверженому малоросу”, мати на увазі не визволення українського народу, тільки „одну мету — інтереси революції, інтереси пригноблених класів”. Далі, читасмо в „Заяві” Винниченка, що до тих висновків, які він далі подає, він прийшов „в результаті трьохмісячної напруженої оцінки” і бере „відповідальність за своє вирішення не тільки перед самим собою, але й перед своєю організацією**)... також перед українськими робітниками і селянами та де-якими колами української інтелігенції”. Взнявши на себе таку відповідальність, стверджує далі Винниченко, начеб то кожен „мусить визнати, що тільки комуністична партія гарантує працюючим повне рішуче визволення” і те, „що простою мовою зветься вічним і ще не переведеним в життя поняттям людського щастя”. Далі „Володимир Кірілович” Винниченко запевняє, що наче б то „на підставі цілого ряду фактів” він може „констатувати, що з боку керуючих центрів революції немає не тільки ніяких тенденцій до знищення української робітничо-селянської державности, — навпаки: є яскрава тенденція до створення й розвитку її (ці слова підкреслив В. Винниченко) в розумінні внутрішньої самостійности”. Далі запевняє Винниченко (наводимо дослівно): „Що-ж-до політики К.П.(б)У. в сфері національно-культурній, то тут навіть вороги комунізму і його передової партії мусять визнати, що ні при якій владі на Україні, не виключаючи й урядів Української Народньої Республіки, для працюючих класів не розгорталися такі широкі можливости...”, а тому Винниченко дає приклад, що робити, і... просить його прийняти в число членів К.П.(б)У.

Щоб кожен міг сам оцінити, яким феноменальним брехуном і демагогом є Винниченко, подаємо, що, напр., як стверджує моск. большевицька газета („Накануне” ч. 62, 1922 р.), один лише Петроградській відділ „Госіздату” випустив у світ 56 назв московських книжок в кількості 1.493.500 прим., тоді як Українська Академія Наук дістала можливість в тому часі видрукувати дослівно один друкований аркуш! Оскільки ж мова взагалі про кількість назв

*) ще на початку червня виїхав Винниченко до Москви і звідти „вивчав сучасний стан України”.

**) закордонною групою українських комуністів.

видрукуваних українською мовою книжок, то маємо такі числа: 1918 рік — 1079 назв, 1919 р. — 665 назв, 1920 р. — 257 назв. Отже маємо яскраве зниження, при одночасному збільшенні кількості назв виданих на Україні книжок московських.

І так стоїть справа з кожним твердженням цієї „Заяви”. Але цього мало: абстрагуючи від неправдивості фактів, ми, знаючи, що Винниченко завжди був прихильником московського народу і ніколи не кликав до боротьби з ним, вправі поставити питання: чи не був найгіршим злочинцем і негідником В. Винниченко, коли він, взявшись керувати українськими масами, гнав ті маси на смерть, поборюючи той самий комунізм і ту саму партію, яку в „Заяві” підносить під небеса?

Винниченко не лише склав цю „Заяву”, але й прибув на окуповані українські землі, щоб уможливити окупантам остаточну ліквідацію української партизанки і деморалізацію та розклад тих груп, які були проти окупантів. Тоді ж на мурах Кисва появилася, друкований на рудому папері, довгий (одна часописна сторінка) „твір” Винниченка під заголовком „Лист негідника”, в якому Винниченко „кався” і звав себе і своїх товаришів, що „творили Україну” ... „негідниками”. „Лист негідника” був підписаний „був. голова Директорії — В. Винниченко”.

До якого „збраніння” повинні були довести український нарід такі „провідники” і на який подив заслуговує наш нарід, коли він, маючи таких „провідників” — усе ж завзято, вперто і героїчно боровся з окупантами і вперто підіймав усе наново той же жовто-блакитний прапор!

Винниченко не побув надто довго в складі уряду окупантів і певно за „мовчазною згодою” червоних москвинів „утік” знова закордон, щоб там далі розкласти українську думку.

Як видно з того, що тоді писала московська преса, москвини не надто вірили в здатність Винниченка до будь якої конструктивної праці навіть на користь москвинам і керувалися такими міркуваннями: „Ми охотно прийняли сво услуги по борьбе с польской і петлюровской конрреволюціей”. бо „Винниченко — вьсьо же достаточнo яркая фігура на Украйне. Нішто наконец так не ілюстрірует полное банкротство Петлюри і паденіє ідеї Української Народной Республікі, как аткритий переход к нам бившево председателя Директорії”. („Комуніст” ч. 5., 15/Х. 1920).

Шеф окупаційної влади — Раковський у своїй замітці з нагоди листа Винниченка пише, що виступ Винниченка „має величезну вагу”, бо наче б то „Винниченко — один з представників українського націоналізму” (!) і він, мовляв, мусив „визнати... що т. зв. „Українська Народня Республіка” не може забезпечити незалежності й національно-культурного розвитку українському народові” та що його може забезпечити тільки „більшовизм”. І, мовляв, „ошукані всякими українськими націоналістами селяни повинні зрозуміти, що їх вели неправильним шляхом, що за їх допомогою для них самих копали могили”.

Спробуємо ж тепер хоча на хвилину уявити себе українцем-селянином, який в українській мові читає ці слова Раковського, який читав ганебну „Заяву” Винниченка, і нам стане ясним, чому український нарід на господарювання московського народу, яке бачив на власні очі і відчував на власній шкірі — відповідав беззастанними повстаннями, але не міг визволитися. Адже ж об’єднувати в одне велике змагання ту криваву стихійну боротьбу бралися... пп. Винниченки, які не лише не вказували правильного шляху, не лише не висували ідеї, яка б синтезувала всі селянські спостереження в одне, ясне, яскраве, безкомпромісове ціле, але ще й збивали з правильного шляху, заплутували і штовхали знова в те ж ярмо.

Таку ж „діяльність” продовжував Винниченко і на еміграції, почавши її з опублікування „листа”, в якому заперечував усі ті „правди”, які так урочисто в своїй „Заяві” стверджував, але й далі — захвалював комунізм, а свідому кольоніальну політику московського народу пояснював „помилками” та „непоінформованістю” окупантської влади!

Так працювали виховані на Драгоманові, соціалізмі і т. п. наші автономісти.

А що ж діялося на наших землях?

Очевидно, по перемозі наших ворогів зараз же запанував на тих землях гніт і почалась праця окупантів над денационалізацією.

Однак інтерновані в Польщі вояки української армії, які чули про те, що чинили на Україні окупанти, і які, ще бючися під власними державними прапорами, палко вірили у відродження української державности, не могли зректися своєї мрії — відновити державу предків. Вояки воліли, всупереч усім міркуванням холодного розуму про виняткову несприятливість міжнародніх обставин, спробувати відновити бо-

ротьбу за самостійність. А якби не пощастило — вони воліли лицарську, козацьку смерть, аніж марне животіння на чужині.

Вояки нашої славної армії знали, що москвини знову запрягли українців у важке своє ярмо і що перебування в цьому ярмі загрожує самому існуванню цілого українського народу.

Це не було твердженням пропаганди. Про московські наміри і про реакцію на них українських народніх мас свідчили проречисто як урядові заяви окупантів, так і їхні ухвали та звідомлення, з яких далі наводимо особливо красномовні уривки.

Ще 6/XII серед резолюцій Центр. Ком. Моск. Комунист. Партії маємо таку ухвалу в справі національної політики на Україні, яка має приховувати пазурі московського хижака: (6) „З огляду на те, що на Україні... переважаючу масу населення складає селянство, завданням радянської влади на Україні є завоювання для себе довірря з боку не тільки селянської бідноти, але й широких шарів середнього селянства". Таке „довірря" можливо було „завойовувати" лише облудною пропагандою, бо лист Леніна „До укр. робітників і селян" ставить питання: „Чи бути Україні окремою, незалежною совітською республікою, чи злученою з російською республікою на засадах федерації?", і тут же дає Ленін на поставлене ним питання таку відповідь: „Ми вороги національної ворожнечи, національного відокремлення... ми прямуємо до тісного об'єднання і цілковитого злиття робітників і селян усіх націй усього світу". Самозрозуміло, що тут не договорено до кінця, що це „об'єднання" мало бути під московською зверхністю, на базі московської культури, але за те далі виразно сказано, що „хто розєднує ті с н и й союз велікоросійських і українських селян і робітників, той помагає денікіяцям і капіталістам усього світу". Очевидно, практичні „висновки" що-до тих, „хто розєднує" — мала робити... Че-Ка, а про роблення цієї установою тих висновків свідчать десятки тисяч розстріляних українців і сотні тисяч засланих.

Однак тому, що в 1919 році було серед розбудженого громом боротьби українського народу надто велике прагнення до самостійности і що наші автономісти вже мусіли оперувати гаслами самостійности та українська армія виписала його не тільки на своїх прапорах, але й кровю на полях битв — видає М. Троцький московським червоним ордам, що

сунули на Україну, наказа, в якому говориться: „Коли ви проженете денікінські банди, трудові маси України самі вирішать своє відношення до советської Росії”. Цей наказ, який мав улегшити окупацію України, навіть кінчався словами: „Хай живе самостійна Україна”, але він же заспокоював москвина-воєнка, який ішов для себе „визволити” український хліб, вугіль, залізо, цукор і т. д., словами: „Ми певні, що український нарід висловиться за тісне об'єднання з нами”. До цих слів як жадібний москвин-воєк, так і чекіст додавав, усміхаючися: Хай спробує не висловитися!

Неясність і саламаха, якою відзначались відозви, деклярації й освідчення урядів Директорії що-до означення характеру українсько-московської війни, тенденція автономістів наших всупереч фактам трактувати її в першу чергу як боротьбу партійну, боротьбу проти партії, яка виявлює „централістичні” та „імперіялістичні” нахили, а не як боротьбу з народом-загарбником, не давала змоги українським масам помітити поважнішу теоретичну різницю між заявами Директорії і такими ж заявами окупантів і відразу „зайняти становище”. Однак український нарід, як тільки москвини починали господарювати відчував надто дошкульно практичну різницю між власною владою і владою московською, яка змушувала його до розпачливої оборони.

З окрема селянин-українець щойно на підставі практики пізнавав приховане значіння хоча б такої резолюції з уже цитованих ухвал моск. комуніст. партії з дня 6/XII: „Найблизчим завданням продовольчої політики на Україні повинно бути відбирання хлібних надвишок” наче б то для української бідноти, але... але він бачив потяги, завантажені українським збіжжям (і то не „надвишками”!), які везли його на Московщину. Москвини передбачали, яка буде реакція, бо ж не дурно московський уповноважений, який очолював те „відбирання надвишок” — Шліхтер, писав: „Доводилося працювати буквально в пороховому димі. Кожен пуд заготовленого хліба був забарвлений краплями крові”. Передбачаючи ж це, московська керуюча партія включила до тих же резолюцій і таку: „З огляду на те, що велика кількість зброї, що є на Україні в руках сільського населення... неодмінно... веде... до панування бандитського кулацтва... головнішим завданням радянського будівництва на Україні є відбирання цієї зброї!”

Тому, що наші обмосковлені, виховані на Драгоманові автономісти не здатні були дати синтезу стремлінь москов-

ського народу і ясно сформулювати чергове завдання українського народу та визначити ясний, безкомпромісовий шлях — мусіло кожне село, щойно ставши в обличчі фактів, які впливали з поданих заяв і ухвал, реагувати на них сепаратно, сепаратно збройно протиставитися пляновій, керованій з центру, московській акції і наслідком того — програвати в нерівній, кривавій боротьбі. Підсумки ж цієї боротьби в періоді від 20 травня 1920 року до 1 січня 1921 року в світлі урядових даних „Збірника Справоздань Народних Комісаріятів” (1920 р. Харків) виглядають так: відібрано у повстанців „205 кулеметів, 13 гармат, 23.714 рушниць та обрізів, 683 револьвера” і т. п. (від Махна окремо відібрано 600 кулеметів і 20 гармат та багато іншої зброї).

Про розміри терору, стосованого до української інтелігенції, свідчить хоча б, що в Харкові за одну лише осінню ніч було розстріляно 150 кооператорів і учителів з Полтавщини. Українських же селян — розстріляно було тисячі.

І не зважаючи на це все, „окрадений”, як казав Шевченко, з української інтелігенції нарід український вперто ставив опір окупантам, так вперто, що москвини вирішили використати посуху для організації жахливого голоду у південній Україні, що забрав з-поміж живих 6 мільйонів українських селян і цілі села позбавив мешканців!

Звістки про такі наслідки московської окупації зміцнювали серед інтернованого вояцтва українського бажання рушити зі зброєю в руках на допомогу своему народові.

І ось, головно з ініціативи військових кол, плянується похід відважних патріотів на окуповані москвинами землі з метою очолити всенародне повстання. Плян розроблено було з конечности в порозумінні з Польщею, яка первістно обіцяла дати зброю для чотирьох дивізій і перекинути вояків на кордон. Однак цеї обіцянки поляки не додержали, боячися, що здійснення цього пляну доведе до створення української держави. Тоді Польщу стало турбували диверсійні відділи, озброювані й формовані москвинами, які просмоктувалися через кордон і шарпали прикордонні польські осередки. Отже поляки вирішили використати, для відплати патріотизм українських вояків так, щоб і москвинам віддячитися, і унеможливити успішність української акції. Поляки приобіцяли в умовлених пунктах коло кордону зосереджувати потрібну кількість зброї, амуніції й одягу (але не для чотирьох дивізій — тільки для 1.000 вояків) і підвезти на лісні розробки тих українських вояків, які мали

інсценізувати напад на ті склади і по опанованню їх „втечу” через кордон.

Але поляки на умовлений термін (1 вересня) не дали зброї. Фатально вплинуло також те, що москвини через своїх агентів докладно знали про підготовку повстання, були такі агенти навіть у самому штабі Ю. Тютюнника, який організував цей виступ (напр., керівник оперативного відділу — підполк. Снігірьов і „державний інспектор”, придлений до Київської групи — Заярний, якого справжнє прізвище Єфімов, член моск. комуністичної партії). Отже тому вже в серпні були зосередковані в небагатьох глухих пунктах Правобережжя московських 20 дивізій, які могли паралізувати напад у кожному пункті. Рівнож мали москвини підсланих агентів в складі „Козачої Ради”, які уможливили окупантам арештовання як самої „Козачої Ради”, так і повязаних з нею повстанчих організацій.

Таким чином ще до вимаршу відділу вже все промовляло за неуспіхом цієї акції, однак учасники і керівники акції не хотіли зректися цієї спроби.

За пляном мали дві групи (одна з Польщі і одна з Румунії) рушити наміченим шляхом. Повстанці мали підтримати регулярні частини, які, поповнивши свої лави, мали розгорнутися в більшу кількість дивізій і очолити загальне повстання.

Бесарабська (з Румунії) група мала лише зробити демонстрацію, однак цього завдання вона належно не виконала. Тому її завдання взяв на себе „Відділ Окремого Призначення” (380 козаків), а властиву акцію доручено Волинській групі (900 вояків). Але поляки, керуючися поданимй попереду міркуваннями, щоб український виступ звести тільки до акції більшого диверсійного відділу, який мусив би вернутися, наробивши лише сусідові шкоди й зробивши його більше згідливим — всупереч умові не достарчили належної кількості ані зброї, ані одягу. Наслідком того „Відділ Окремого Призначення” „захопив” в умовленому пункті лише 140 рушниць (на 380 вояків), а Волинська група — на 900 вояків тільки 400 рушниць (як бачимо — пропорція була та сама). Таким чином обидві групи залишаються в тому дрантивому одягу, в якому їх привезено до праці, 25% — цілком босих (личаки) і 50% у знищеному взутті, та одержують до своєї диспозиції тільки 580 рушниць, 141.600 рушн. набоїв, 7 важких кулеметів, 44 легких, 525 шабель, 325 списів і 1.100 ручн. гранат. До того всього частина рушниць була

нездада, списи — обтяжували піхоту і кулемети були в лихому стані.

Відділ Окремого Призначення, перейшовши кордон під Гусятином і пройшовши через Проскурівський повіт і Лятичівський, мусів завернути на Любар, далі повз Житомир, Малин, Бородянку (під Києвом), розминувшись з головними силами, дня 17 листопаду повертає назад повз Житомир, Любар, Заслав до польського кордону і 29 листопаду знова йде до табору інтернованих. Згаданий відділ пройшов, ширячи серед окупантів паніку і нищучи адміністрацію й дрібні ворожі відділи, довгий шлях, однак не міг підняти повстання бо ні цей відділ, ні повстанці не мали зброї.

Волинська група дня 4 листопада, також в стані цілком не придатному до акції, перейшла кордон. За нею, щоб підкреслити свою нейтральність, „гналася” польська кіннота.

Головна кольяна пробус, пройшовши частину Волині, здобути важний стратегічний пункт — Коростень (а разом запаси одягу, зброї і амуніції). Однак відділ Ступницького, висланий в обхід, який мав з іншого боку напасти на Коростень, зробив це на півтори години раніше часу. Тому, хоча на коротко було здобуто стацію і частину міста, а також склади зброї й одягу — однак з того не встигли українці скористатися, бо надходять московські резерви, приготовані москвинами заздалегідь.

Втомлені довгими переходами по глибокому снігу, перемрзші і еле озброєні вояки не встані протиставитися московським резервам. В наслідок помилок Ю. Тютюнника (повторна атака на Коростень і після того дальше просування в гліб зайнятої ворогом території) коло 12 листопаду попадають наші герої в засідку. Кінна дивізія Котовського, схована в лісах, від цього дня не дає спочинку ні в день, ні в ночі, тримаючи наше військо під обстрілом з кулеметів і нападаючи безупинно з боків на витягнуту в марші кольяну. За кольяною тягнеться до 50 підвід з раненими, а багато козаків має відморожені руки і ноги. Застава, що прикривала відступ, мусіла перейти замерзшу річку в брід і далі йти у замерзлім одягу. Щойно 14 листопада повертає Тютюнник назад. Щойно 15-го вдалося на коротко відірватися від чорога і можна було заночувати вперше після безупинного маршу (180 кілометрів!). 17 листопаду наказав Ю. Тютюнник спочинок у селі Міньках, хоча 10 кілометрів далі була місцевість, в якій не могла оперувати кіннота (лісисті роки-

тянські багна). Під селом Звіздаль москвини оточили групу з усіх майже боків. Тютюнник і мала група вояків змогла прорватися крізь вузький незамкнений простір*). Знесилені фізично герої, залишені власній долі, відбивалися рещтками амуніції, а коли вона вичерпалась, почали остатніми гранатами зривати самих себе або використовували для того ж останню кулю. Так, між іншим, загинув єдиний, що був при війську, колишній український міністр — В. Білинський. Білинський був давнім самостійником.

У цьому трагічному бої проти 5 разів більших московських сил полягло 150 душ. Москвини мали також великі втрати. У полон дісталось коло 500 душ. Московський „Сборник приказов Киевсково Военнаво Округа” подає за Ч. 2.578 такі данні (безумовно користні для себе): „Зарублено в бою 400 человек і захвачено 537 человек, в том числе і ранение... Всево перед чрезвычайной комісією предстало 443

*) Щоб не було найменшої неясности, підкреслимо: учасники походу, який закінчився Базаром — були „лицарями абсурду”, які рвалися до боротьби з москвинами, з окупантом України за її самостійність цілком не приймаючи під увагу жодних „обставин”, тому не одержавши одагу та навіть найкращої зброї — без надуми перейшли кордон і пішли на смерть. Але це все не торкається проводу, людей, які несуть відповідальність і які не мають права хитатися.

Щоб ще раз підтвердити слушність висловленої в цій праці думки, вважасмо конечним на цьому місці нагадати, що Ю. Тютюнник, два роки пізніше, зі Львова, в якому мав змогу жити і працювати, повернувся на окуповану ворогом Україну, визнавши добровільно владу окупантів і ставши до них на службу. Повернувшись — надіслав до органу зрадників-капітулянтів, який виходив у Відні, „відкритого листа”, „відозву” до буйших вояків армії У.Н.Р. і „Прохання до В.У.Ц.К.К. та копії листів до Шумського (лівого есера, який був віддав на службі в окупантів і якого ледь не затовкли селяни коло села Верблужки) та Затонського.

З тих листів якимс яку велику вагу привязували москвини до дурення українських мас та емігрантів, до змовлення в них, що війна 1917-21 років не була національною війною, тільки війною „громадянською”. Подасмо далі яскравіші уривки:

„Мос сумління наказало мені ... віддати себе в розпорядження укр. народу в лиці його зверхньої влади — Всеукр. Цент. Вик. Комітету” ... „ні я ні мої товариші не захоплювалися орієнтацією на Антанту ... злочинна політика керуючих кол напрямку такої орієнтації довела Україну до громадянської війни... Укр. Рад. Держава є фактом ... на її зміцнення кожний чесний член нашої нації мусть віддати свої сили...”. (Лист до ред. „Нов. Громада”)

З відозви до укр. вояків на еміграції: „Пять років провадили ми боротьбу за Соборну Україну (ні тут ні далі немає ані згадки про

человек, остальные умерли ат ран ... Бивших красноармейцев, папавших в плен в 20 году ... в числе 42 человек направить в асобий атділ К.В.О. для проверки ... лиц перечисленных в приложеном к сему списку в числе 359 человек" згадана „комісія" вирішила „розстрілять”.

Злочину цього було dokonано коло містечка Базар на Волині.

Перед розстрілом запропонував якийсь комісар вишикуванням над ямою перед кулеметами воякам за каяття і обіцянку вступити в лави окупантів для „боротьби з бандами” — помилювання. Тоді виступив козак із лави і сказав: „Я — козак 6 стрілецької дивізії Щербак від себе і козаків, яких я знаю, кажу вам: ми знаємо, що нас чекає, і ми не боїмося смерти, але до вас служити не підемо ... а за нас помститься український народ”. Могутнє „Слава” і спів українського гімну злилися з цокотом кулеметів і зойком тих, що падали в рідну землю.

Це був остатній акорд „лебединого співу” української відродженої армії, якій завдячуємо те, що протягом кількох років боротьби з Московщиною над українською землею по-

самостійність! Р.М.). Політичними авантюриками доведено було до громадянської війни між собою і з носителям ідеї соборності обернено нас у найжорсткіших рабів польського імперіалізму ... я закликаю всіх вояків повертатись до рідної хати ... Батьківщина чекає вас” (15 серпня 1923 р.). З „Проханья до В.У.Ц.В.К.": „я визнаю свою вину і віддаючи себе в розпорядження ... В.У.Ц.В.К. прошу дозволити мені вернутися ... і працювати на користь У.С.С.Р.” (22 жовтня 1923 року).

З листа до Шумського: „Пишу Вам, як старому знайомому ще по спільній боротьбі проти гетьманщини і Директорії ... оскільки Радянська влада ... українізує державний апарат та школи — відповідає доцільність боротьби” (20 серпня 1923 р.) і з листа до Затонського: „При сучасному стані ні я ні мої товариші по діяльності, не вважаємо можливим боротися проти Радянської влади на Україні” („Нова Громада” III-IV 1923 р., стор. 151-154).

Ми вправі по перше звернути увагу на те, що цитований на стор. 500-2 цієї праці С. Гольдельман — жид, а не українець і той писав про „міжнаціональну війну” (стор. 33) „окуповану чужинцями територію” (стор. 34) і т. п., Ю. Тютюнник заявляє тут, що українці „билися між собою”, повторюючи так не раз нами підкреслювану вигадку українських автономістів. По друге — ми вправі запитати: до яких висновків штовхали воюючи Україну тамі „провідники”? І третє: на кому (крім москвітів) тяжить кров понад 500 душ українських палих патріотів, які загинули в поході, що мав трагічне закінчення під Базаром, поході, що ним керував Ю. Тютюнник, маючи помішниками двох викритих моск. агентів і правдоподібно ще кількох не викритих?

вівав український державний прапор — як символ непере-
можної волі українського народу відновити державу предків.

*

Закінчуючи очолюваний Директорією період нашої бо-
ротьби за відновлення держави предків, мусимо ствердити,
що весь трагізм полягав у тому, що тисячі „Щербаків”
давали горду і ясну відповідь московським загарбникам, якої
щирість підтверджували власною кровю, тоді як ті, котрі
взялися їх вести, найчастійше знали кудю йти так, як го-
лова Директорії Винниченко, і тому пролита кров не дала
наслідків.

Період Директорії був періодом, який з огляду на без-
настанні евакуації не сприяв видавничій діяльності, і тому
в ньому з кожним днем меншає акція Самостійницького
Братства, більше того, в цьому періоді діють лише окремі
„братчики”, бо частина „братчиків” загинула в боротьбі за
визволення України, частина лишилася в Києві й на окупов-
ваних землях, де-хто з братчиків був скерований закордон
для видавничої праці на дальшу мету і лише кількох пере-
бувало на території У.Н.Р. Цих кількох, не маючи змоги
впливати через друковане слово, могли впливати лише осо-
бисто і використовувати свої впливи серед партії соціялістів-
самостійників. Тим самим боротьба з площини ідеологічної
перенеслася в царину практичної політики. На цьому полі
автономісти, а в першу чергу — соціялісти, мали значно
більші шанси і добилися перемоги й ліквідації самостійниць-
ких впливів. Це все вплинуло посередньо так, що партія
соціялістів-самостійників все більше віддалялася від тих
ідей, які заступали братчики.

Соціялісти і взагалі автономісти, й далі не розуміючи ве-
личезного значіння самостійности, — не тільки перестали
поборювати це гасло, але, досягнувши перемогу над самостій-
никами, самі підхопили саме це гасло, хоча й далі поборю-
вали націоналістичні ідеї самостійників.

Всі наші автономісти протягом цього періоду виявили
свою неспроможність йти і вести за собою маси якимсь
окресленим, свідомо-обраним шляхом, тільки хиталися й ки-
далися в різні боки, безнастанно міняючи напрям, лише
більш обережні не загальповувалися так, як, напр., Винни-
ченко, але тим не менше ширили довкола дезорієнтацію.

Соціялісти ж, добираючи „прихильників” таких, як Во-
лох, і пильнуючи в першу чергу своєї доктрини -- довели

до того, що відносно поважні людські ресурси і військові засоби зменшилися до тої міри, що вже не могли поважно братися в рахубу. І коли наше військо, замикаючи сторінку своїх змагань під Базаром, а повстанці -- на безмежних просторах рідної землі, замкнули її так, що можна сміло сказати: „Їх смерть життя розбудить у народі“, то того аж ніяк не можемо сказати про „провід“, серед якого досить було Винниченка.

При цьому з притиском повторюємо, що такими хисткими, запамороченими, нездатними звільнитися від московської отрути, нездатними не тільки когось вести, але навіть йти самотужки, не хапаючись за край брудної спідниці мачухи-Москви, були всі автономісти, всі „учні“ Драгоманова, незалежно від того, чи вони себе уважали за анархістів (де-які співробітники Махна), чи за комуністів, чи за соціалістів, чи навіть за „державників“!

Ми знаємо, що Неронович — у найкритичніший момент замість дати приклад масам, як треба боронити Батьківщину від чужинців-загарбників, замість допомогти масам пізнатися на підступній пропаганді фарбованих лисів — сам ловиться на московський гачок і зраджує Україну. Ми знаємо, що як соціаліст Грушевський чи Винниченко, так і соціаліст Іс. Мазепа чи Голубович у критичні хвилини забувають про самостійність і — визнаючи владу окупантів — хочуть вести з ними переговори про дрібні концесії.

На еміграції одні визнають пановання окупантів, а другі, ставши рішуче на „меншевицькі“ позиції — все знаходять нагоду звязатися з тими ж москвинами, з якоюсь „Лігою народів Востока“ чи іншою скерованою на збереження цілості імперії імпрезою.

Ми знаємо, нарешті, що й ті „державники“, які в своїй вузькій партійній пропаганді проти соціалістів ставили спеціальний наголос на „державництві“, в дійсності обстоювали конечність будувати державу не таку, яка б забезпечувала українській нації змогу жити й розвиватися, використовуючи політу українською кровю славних предків наших українську землю для добра своєї нації, а таку, яка б забезпечувала той соціально-правний лад, до якого ті „державники“ звикли в чужій державі, мало цікавлячися, чи ця „державка“ буде державою українців, чи державою обмосковлених ріжнонаціональних мешканців України — з такою „суверенністю“, як суверенність Мінесоти чи Мічігана!

Щоб краще з'ясувати висловлену тут думку, наводимо далі погляди на засадничі питання московсько-українських взаємин, висловлені одним з таких „державників” — Дмитром Дорошенком — у листах до московського політичного діяча Мельгунова, опублікованих остатнім в часопису „Возрожденіє” ч. 17 за 1951 р. (Париж). Отже Д. Дорошенко пише: „Я не уявляю собі майбутнього двох великих словянських(?) народів інакше, як у вигляді тісного політичного, військового, економічного і культурного союзу двох держав Росії і України... Україна і Росія повинні жити не мінуче у взаємному союзі — міцному і непорушному раз назавжди”. І коли він ставиться негативно до Центральної Ради, то в першу чергу тому, що наче б то „Центральна Рада культивувала екстериторіяльний(?) націоналізм”, подобається ж йому „державна” Скоропадського, яка, як він пише, „була спробою будови територіяльної України, а не екстериторіяльної, націоналістичної... вона прийняла до себе на службу... росіян на рівні з українцями... пересадила до себе в Київ кращі сили петербургського сенату майже „ін корпоре”. . . „організувала в себе спеціальну великоросійську армію”... і „намагалася врятувати від чужоземного захвату... Бесарабію, Галичину, Холмщину, Кубань і Крим”, — та питає п. Мельгунова: „чи це зрада?”

Ця позиція „державника” Дорошенка нічим не різниться в ділянці національній від позиції Леніна чи Хрущова! „Державник” Дорошенко уважає, як і тамті, що коли український націоналіст трактує українця — мешканця Америки „своім” (як поляки трактували Падеревського) — то це є „екстериторіяльний націоналізм” гідний осуду, а коли „імпортується” для керування Україною з Московщини цілий московський сенат „майже ін корпоре”, або трактується московських адміністраторів як „своїх” — то це будова „територіяльної” України! Коли ж такий „державник”, вихвалюючися проявами антиукраїнської „самоотверженності”, пригадує собі „державницькі” на зверх прояви тої політики (справа оборони де-яких українських земель), то тут же зясовує, що то була оборона від „чужоземного захвату” тих земель. З тексту виникає ясно, що для „державника” Дорошенка були „чужоземцями” австрійці, румуни, поляки, німці, але не були чужоземцями — москвини, і в його запиті „чи це ж зрада?”

* Проф. Дорошенко не розрізняє „територіяльного” від „провінційального”!

криється недоговорене слово „Росії”, для якої ці „державники” намагалися приборегти і українські землі, навіть такі, що, як Галичина, до неї ніколи не належали!

Наведене пояснює, чому ми підкреслюємо, що однаковими москвофілами, однаковими ворогами української державности, суверенности української нації (а не тих загарбників, що кольонізували Україну) були всі автономісти. Катехизм же москвофільства укладав для них усіх — М. Драгоманов.

Проф. Д. Дорошенко, виступивши на сторінках „Нашого Віку” (Канада) в обороні М. Драгоманова, підкреслює, що він сам виховувався на Драгоманові. Це ж може сказати про себе проф. М. Грушевський і це ж каже Іс. Мазепа. Нарешті про таку роллю М. Драгоманова свідчить і той факт, що хоч би у виданому окупантами „Календарі-довіднику” на 1946 рік — серед численних цитат із творів Лєніна, Сталіна, Пушкіна, Белінскаво, Державіна, Ломоносова і т. д., розкиданих як свого роду „золоті думки” — подана на стор. 161 і цитата з М. Драгоманова, яка закликає „не відділятися”, а „подавати свій голос” „через Росію та через російську літературу”.

У цьому причина москвофільського автономізму майже всіх урядів, що очолювали змагання українського народу протягом трагічних років 1917—1921, який і привів до поразки українців.

Але ті ж роки змагань залишили незатертий вогнений слід у душі українського народу, як роки боротьби за відновлення держави предків!

Під цим оглядом особливо глибокий слід залишила героїчна боротьба українського народу з московськими загарбниками за періоду Директорії.

Тому не вільно історикові ні на хвилинку забувати, що не тільки народні українські маси, що брали активну участь у цій боротьбі, але й та півінтелігенція — всі ті сільські кооператори, народні вчителі, всі ті дрібні повстанчі отамани з селян-„прапорщиків” — всі вони, коли йшли під українські прапори, то йшли, щоб боротися за цілковиту суверенність своєї української України!

Вони лише „чули” про Драгоманова, але вони всі з захопленням читали Шевченка, вони з Шевченка знали, що була Україна вільна від усякого чужого панування, вони не уважали москвинів за „своїх людей”. Багато з них із самостійницьких брошурок знали, що Московщина й нині є лютим ворогом України. Вони не визнавалися на крутійській мові

резолуцій і не вміли знайти шляхів, якими можна виявити свою палку любов до держави предків, до їх героїчної боротьби, і тому виявлювали часто це своє почування в уживанню старих козацьких жупанів, вишиваних сорочок, козацьких шабель і оселедців, — але вони ж його виявлювали і в тому, що, кинувши родину й своїх найблизчих, віддавали єдиний свій скарб — своє життя в обороні тої своєї України!

Ці єдині справжні борці за самостійність України не знали (а часто — й досі не знають), що українські уряди, які ними керували, склалися з „автономістів-москвофілів“, які не мали охоти боротися з московським народом і які не вважали самостійність чимсь, за що треба боротися до загибину.

В наслідок того незнання вони могли твердо і послідовно боротися з окупантами, і тому цей період боротьби залишив такий слід у нашій свідомості.

Однак удержування на майбутнє українського народу у невідомості що-до причин поразки забезпечило б впливи москвофільським елементам у майбутньому, а тим самим — забезпечило б у новій боротьбі нову поразку.

Отже керувати повинно істориком не лише бажання подати правду про наше минуле, але й моральний обов'язок працювати для визволення українського народу, який має давню історію, славне минуле і славних мужів, якими може пишатися.

Історія повинна також і „вчити“.

Нераз сам розвиток подій вчить, але нарід у таких випадках платить за спізнену науку! Життя присилувало Грушевського не лише оголосити самостійність, якої він не хотів, але навіть шукати допомоги в імперського уряду Німеччини; Петлюру присилувало виступити з партії і стати, хоч і пізно, на ґрунт самостійницький, а Грушевського і Винниченка, які не могли переробити себе — уступитися і не брати участі в подіях 1919—20 рр. Життя змусило всіх прийняти хоча на зверх частину поборюваних і висміюваних ними самостійницьких ідей.

Вказання однак доконаних нашими автономістами численних помилок не значить, що ми не бачимо нічого додатнього, зробленого ними. Вони зробили багато для поширення своєрідної, випаченої свідомості, яка мала в собі і де-які користні елементи, яка полягала в з'ясованні селянським масам, що вони з в у т ь с я українцями, мають окрему літературу, мову, і власну культуру взагалі.

Однак говорячи про таку діяльність нашої москвофільськї настроєної інтелігенції, ми не забувасмо, що не всі українці-інтелігенти були москвофілами й автономістами. Згадати б хоча Дмитра Донцова, який від 1913 року виповів завзяту боротьбу москвофільству, який нещадно викривав і плямував усі прояви москвофільства, але тому ж як на Донцова, так і на всіх його однодумців, на всіх безкомпромісових ворогів Московщини не шкодують наші автономісти помиїв, намагаючися захляпати болотом їхню працю для добра українського народу.

В москвофільстві криється причина, чому однаково ненавидять як Д. Донцова, так і самостійників і Затонський, і Чубар, і Мануїльський, і Винниченко, і Іс. Мазепа, і Феденко, і Назарук, і Липинський чи Дорошенко. Адже ж вони не розстріляли ні одного „Волоха” і ні одного „Скоропадського”, але вони розстріляли Болбочана. Та й вони не були встані розстріляти ідею відновлення в боротьбі з москвинами суверенної держави українських предків, ідею, яка — поборювана окупантами, переслідувана і компромітована — оживас, як легендарний фенікс, в серцях українських мас. Ця ідея в роки визвольної боротьби здобула нових апостолів і нових мучеників. Освячена гарячою кровю українського народу, не зважаючи на всі заходи москвинів і москвофілів, вона житиме в чесних серцях нашої молоді, щоб у слушну хвилину вибухнути з новою силою і дати заслужену перемогу.

ВИСНОВКИ.

Нація не є штучним витвором якоїсь доби, нація є явище глибоко-органічне і як всякий організм – живе і розвивається в часі. Протягом свого довгого розвитку вона має хвилини своїх злетів і упадків, виявлює в особах свого проводу, своїх визначних людей, як додатні, так і негативні прикмети, йде правильними чи фальшивими етапами. Як жива людина, так і нація є до певної міри „ковалем власної долі” і може в особах своїх визначніших синів вибрати шлях свого дальшого розвитку.

Власне цей свідомий „вибір шляху”, це стремління прямувати до тої чи іншої мети, перемагаючи спротив обставин – рішає про те, чи нація створить собі умови, які б дали їй змогу сказати „своє слово” в історії людського поступу, внести свій вклад, виконуючи тим самим своє призначення і вписуючи своє ім'я в книгу слави, чи, навпаки, стане матеріалом, мертвою глиною чи навіть гноєм для розвитку і діяльності інших націй.

На вибір же шляху має величезний вплив не лише саме минуле життя нації як чинник об'єктивний, що сприяв утворенню чи навіть виплекуванню тих чи інших „рішаючих” прикмет нації, але й має мало-що менший вплив історія життя нації та власна уява її про ті минулі дії як чинник суб'єктивний, що формує світогляд наступних поколінь, який спонукує націю прямувати тим, а не іншим шляхом.

Саме тому, закінчуючи свої нариси з історії українського народу, мусимо сказати, які висновки насуваються самі собою, коли ми кинемо оком на перейдений українським народом шлях у минулих віках.

Отже в першу чергу не маємо найменших підстав уважати український нарід „народом без учора”, який щойно хотів би виступити на історичну арену. Навпаки, факт існування вже в V–VI віках тривалої української державної організації вказує як на нахил до державного суверенного життя, так і на державно-організаційний хист наших предків. Повстання в IX віці української князівської імперії стверджує узasadненість попередньої думки, а політичне значіння Київської імперії показує, яку визначну роль може відіграти український нарід. Культурний розвиток і визнач-

ні твори мистецтва з тої доби доводять зайвий раз, що лише суверенна держава забезпечує народові всебічний розвиток. Київська імперія занепадає не так внаслідок типової для феодальних відносин боротьби між князями, як внаслідок зовнішніх несприятливих причин: політика Візантії в першому періоді, занепад Візантії й натиск кочовиків та зріст активності і протиукраїнська політика москвинів, а по упадку князівської імперії — постійні напади татар стоять на перешкоді відновленню її.

Характерною ознакою життя нашого народу за часів існування Київської імперії та Галицько-Волинської держави є тісний зв'язок з Візантією і Заходом та затіснення зв'язків з Заходом вміру занепадання Візантії. Ці зв'язки, безперечно, стало підтримують наш „фронт”, звернутий на північний схід, а пізніше — також на південний схід.

Ще в XIV віці перестала існувати Українська Держава, і природним наслідком втрати суверенності, який помічасмо і в інших народів, була повільна деморалізація провідної верстви, з якої частина стала на становище не боротьби за відновлення державності, тільки знайдення способів співжиття з тою чи іншою нацією-гнобителькою. Але український нарід знову від коріння випускає нові паростки, творить нову провідну верству — козацтво.

Козацтво в особах своїх кращих представників зрозуміло завдання, які поклала була історія на плечі попередників їхніх — князів, володарів держави Київської, а пізніше Галицької, і підняло випавшу з їхніх рук історичну ідею створення могутньої держави, яка б була аванпостом західної цивілізації і заборолом проти Сходу.

Хмельницький своїм генієм на де-який час забезпечує перевагу тих течій у молодому, щойно сформованому провіді, які стреміли до відбудови своєї державності. Але майже три віки неволі поволі виплекали надто багато прихильників симбіозу („співжиття”), не розуміючих, що симбіоз українців із сусідами-загарбниками є неможливий. Хмельницький вмер, не закінчивши розпочатого діла. Доба Руїни вся вивповнена боротьбою тих двох течій, при чому, звичайно, прихильники угоди і зради національних ідеалів мали велику підтримку всіх ворогів України. Проте здорові сили нації довго ставили завзятий опір цим угодовським течіям. Нарешті, після Полтави, Московщина забезпечує рішучу перевагу московфільській течії, потрібній їй так, як

всякому окупантові протягом певного часу потрібна допомога „квіслінгів”.

Коли прийшла доба т. зв. „відродження”, то серед української інтелігенції ожили обидві течії, але було би антиприроднім явищем, доказом цілковитої московської нездарности, коли б москвофільська течія не мала величезної переваги. Перевагою москвофільської течії серед української „свідомої” інтелігенції в роках 1917—21 і пояснюється поразка українського народу у визвольних змаганнях.

Нова окупація москвинами України викликала величезне посилення москвофільства. Москвини, щоб ліквідувати величезні додатні для українців і шкідливі для себе психологічні наслідки визвольної боротьби, потребували співпраці українських елементів, які б допомогли зліквідувати ті наслідки і опрацювати цілу теорію спочатку — політичного, а потім і культурного москвофільства, щоб, прищепивши його українському народові, прискореним темпом довести до стану з 1900 року. На службу окупантові пішли автономісти, слабодухи і свідомі зрадники. Вміру розгортання і поглиблювання їхньої праці ставали непотрібними елементи, які не були яничарами у цілковитому розумінні цього слова, і їх усували ступнево. Так поглиблювалося і міцніло москвофільство, просякаючи у всі закутки духового життя.

Тимчасом на Західніх Землях і еміграції помічалось протилежне явище — виростало молоде покоління, яке рішучо стояло на українських державницьких позиціях.

Оскільки ж мова про українську інтелігенцію Західніх Земель і еміграції в цілому, то ще не можна було сказати, щоб вона вповні навязала порваний зв'язок з минулим, довела живучість національної традиції та відчула в своїх жилах живчика, котрим билася кров і серця попередніх поколінь протягом майже 1000 літ, та щоб почувала однаково яскраво і однаково горіла бажанням відплати — як за упадок Кисва в 1169 році, знищення Срібного, Батурина чи Чигирини, так і за Крути, Базар чи голод в 1922 або 1933 роках.

По другій світовій війні опинилося серед української еміграції як багато тих автономістів, які в СРСР „теоретично” уgruntували нове москвофільство, так і вихованих окупантами свідомих та несвідомих яничар і левна кількість „пятиколонників” — агентів ворога.

Всі згадані категорії, використовуючи прихований москвофільський автономізм „старих зубрів” . гіпертрофію „соборницьких” настроїв галичан, опанували у великій мірі політичне і культурне життя, викликаючи регенерацію москвофільства серед еміграції (цим пояснюється москвофільський характер цілого ряду цитованих у книжці праць, що торкаються історії, видаваних коштом українських наукових товариств).

Тимчасом визволення українського народу і відродження української державности є неможливе без попередньої „внутрішньої” перемоги, рішальної перемоги течії анти-московської, течії „самостійницької” над всяким „автономізмом”.

По визвольній боротьбі 1917--21 рр., поки є свіжий і незатертий слід у нашій свідомості як тої боротьби, так і ідей Л.Н.В., „Вістника” і писань Донцова — течія москвофільська не може виступати отверто і мусить маскуватися, висовуючи навіть „державницькі” постуляти (адже ж тепер і так навіть Хрущов є „українським державником”).

Москвофіли ж використовують те, що кожен нарід має у минулому як світлі, так і темні постаті й що історія охоплює цілість життя народу. Але історичні традиції, що їх слід культивувати, творять нащадки, підкреслюючи й вибираючи з минулого те, що на їх думку гідне наслідування. Слушно писав Д. Донцов: „Ми згадуємо традиції Петра Дорошенка, Орлика, Богуна. А є й такі, що хочуть відновити „традиції” Киселя. Одні славлять традиції Мазепи, другі — Кочубея... Де-які земляки мають таке широке серце, так вщерть налляте любовю, що наказують шанувати й одні традиції, й другі... і Мазепу, і Кочубея. Гадаю, що така всеогортаюча шана можлива лише в теорії, не сам на сам з твердою дійсністю, яка — особливо в наші часи — наказує вибирати” („Де шукати наших традицій”). Наступне покоління має рішити про перемогу тої чи іншої течії. Від того залежить не лише визволення, але й існування українського народу.

Допомогти віднайти порвані зв'язки з минулим і усталити наші традиції й повинна історія. Історія, щоб не бути непотрібним жмутком паперів, або нестраним матеріалом для мишей — повинна мати тяглість в крові живих людей, бо рацію мав Шевченко, коли хотів у жили сучасників „налити живої, козацької тої крови, чистої, святої!”.

Допомогти пізнати наступному поколінню представників кожної течії, відрізнити замаскованих москвофілів від українських патріотів зможе тільки історія, яка розкриє яких діячів, які історичні постаті і чому представники тих обох течій гльорифікують.

Угодовська, антидержавницька, москвофільська течія, що веде українську націю до загибелі, все буде гльорифікувати подані далі постаті: М. Пушкаря, Барабаша, Брюховецького, Ханенка, Самойловича, Скоропадського, Розумовського, М. Костомарова, Винниченка, П. Скоропадського, Л. Скрипника, М. Куліша, Корнійчука і т. п.

Течія державницька, яка хоче відновлення держави предків, яка бачить щастя наших дітей та онуків у вільному життю суверенної нації — буде гльорифікувати Володимира Великого, Короля Данила, Богдана Хмельницького, Богуна, Івана Мазепу, Пилипа Орлика, Тараса Шевченка, Лесю Українку, М. Міхновського, Д. Донцова, В. Отамановського, Петлюру, Мосендза, Ольжича та інших.

Історія ж допоможе нам пізнати, які явища і які течії були шкідливі для розвитку української нації та спричинили поразку у визвольній боротьбі, і, охоронюючи нас від повторення попередніх помилок, допоможе нарешті здійснити заповіт предків і забезпечити Україні щасливе майбутнє.

ПІСЛЯСЛОВО.

З причин, які вже були з'ясовані в наших нарисах, впливає той стан знання справжньої історії свого народу, яким відзначається наша інтелігенція. Їй важко було вийти з лабіринту правдивих і сумнівних фактів, які до того ж часто собі суперечать. Бо ж на терені історії нашої перехрещуються ворожі собі інтереси і взаємно виключаючі концепції. Тимчасом несфальшована історія всякого народу (отже й українського) має свою невблаганну логіку.

Ця логічність і закономірність історичного життя народу впливає з його органічності, а сам народ не є „сумою випадковостей“, тільки окремим антропологічним типом, який повстав з певних складників під впливом таких чинників, як територія, сусідні народи, економічний та культурний розвиток і т. д. Будучи в своїй масі витвором сукупності як расових, так і культурних чинників, усе ж визначні сини й доньки того чи іншого народу можуть впливати в певних межах на формування дальших дій народу. Тому ж, що усвідомлена історія народу діє як могутній чинник творення майбутнього того народу

пануючі нації намагаються деформувати історію, щоб в бажаному для них напрямці спрямовувати свідомість поневоленого народу. Москвини вже від часів Петра I протягом 200 років викривлювали нашу історичну свідомість і зробили в цьому напрямці досить шкоди для нас, виховуючи москвофільські інтелігентські кадри.

Допасовуючи схему історії Сходу Європи до своїх цілей, москвини, самозрозуміло, мусіли промовчати факт величезної політичної ваги - факт існування від кінця IV до кінця VI віку великої української національної держави. Це було конечним не тільки тому, що окремі згадки вказують, що ця держава мала володарів українців та існувала досить довгий час, виказуючи цим тривалість державної організації, але також і тому, що існування досить великої суверенної української держави вже за тих часів, коли ще Англія була звичайною римською провінцією, в якій стояли римські легіони, і щойно при кінці V віку германські племена англів та саксів творять в Англії сім маленьких державок, а германське ж плем'я франків творить в Галлії франконську державу - повинно було зміцнювати українську

національну гордість і тим самим перешкожати асиміляції. До всього ж з огляду на територію, на якій існувала та держава, і на знищення держави підчас аварської навали — неможливим було жодним способом включити історію цього періоду в логічну схему „імперської” історії. Зате використовуючи існування племен на початку Київського періоду і згадки літопису про Новгород та промовчуючи усе, що промовчати було треба — загарбують московини собі яко „спільний” увесь князівський період, ласкаво уділяючи кілька сторінок для українців у періоді підписання переяславської умови, щоб якимось пояснити впливом часового перебування в складі чужої держави ті антропологічні, етнографічні й мовні особливості, що їх не вдалося москвинам так знівелювати, щоб їх існування не порушувало вигадки про єдність московського й українського народів за часів Київської держави. Поскілки, після фальшивого представлення переяславської умови, далі майже не згадувалося про українців, а про українське відродження рівнож не було жодної згадки — повставала логічна і струнка (хоча фальшива) схема розвитку „трисдіної Русі”, на тлі якої виглядав український національний рух якимсь намаганням в невідомих цілях генералізувати провінціалні окремішності української галузки єдиного народу.

За часів „відродження” наші історики не перевели ґрунтовної ревізії цілої сконструованої москвинами схеми, обмежуючися початково до фрагментарних доповнень, а щойно пізнійше (М. Грушевський) до висунення концепції переважачої ролі племен з етнічно-українськими прикметами в Київській державі. Однак це не було категоричне заперечення „спільности” тої держави і висвітлення усієї штучности повязання двох ріжних народів за Київської доби у якійсь одній групі не надто зріжничкованих „східньо-словянських” племен.

Наслідком цього повставала де-що відмінна схема історії Східньої Європи, яка „звала і не звала” Київську державу українською, яка залишала в силі вигадку про знищення цієї держави татарами і т. д. Основною прикметою цієї схеми була . . . нельогічність і неспроможність зясувати справжній характер українсько-московських взаємин, які в свою чергу вели до хитання і були причиною того, що наші автономісти майже ніколи в своїх домаганнях автономії не покликалися на історичне право українського народу, тільки на „право природне”.

Щоб краще зясувати хаос, який виникав під впливом такої „історії“, і повстаючі з того баламутні, шкідливі висновки, наводимо кілька цитат з писань людей різних соціально-політичних поглядів:

М. Драгоманов: „Теорія національно-історичних святощів дає таке ж право відшукувати ті святощі в Козаччині, як і Московському Царстві, в державі Данила, як і в імперії Катерини II, а надто для галичан, для яких історія придніпрянська майже стільки ж чужа, як і приволжська, тоді як історія придніпрянська має багато спільного з історією приволжською і приневською” (Драгоманов, „Вибрані твори”, стор. 320, Прага 1927).

Тучапський (член „Спілки”, що вийшла з РУП-у і приєдналася до московських есдеків): „На мою думку, життя українського народу занадто сплелось з життям російського народу не тільки політично й економічно, але й культурно” („Вестник Жізни”, 1906, Ч. I).

Д. Дорошенко: „Виходячи з економічного становища (не говорячи вже про величезну кількість історичних, культурних, релігійних та інших звязків) — Україна й Росія неминуче повинні жити у взаємному союзі, міцному і непорушному, раз на завжди... коли Україна буде мати за собою союзню з нею та дружню Росію, то їй цілий світ не страшний, коли ж вона в Росії буде мати ворога, то цілий світ їй не допоможе” (Листи до Мельгунова, „Возрожденіє”, ч. 17, 1951 р., Париж).

Чи ж треба дивуватися, що наш пересічний автономіст сам не знав, яке зайняти становище до червоної Московщини, бо ж, напр., останні слова Д. Дорошенка нічим не різняться від таких слів Леніна: „При єдиній дії пролетарів московських та українських — вільна Україна можлива. Без такої єдності — про неї не може бути й мови.”

До повстання наведених поглядів наших автономістів довела наче б то „безплянова” акція царату, яка однак робила псважну пресію на історичну науку. Так, напр., треба було певної відваги, щоб зайнятися дослідями, які б стверджували елементи феодальної структури Київської Держави і звязки з Заходом, скріплюючи погляд, що Україна була, так би мовити, „Сходом Окциденту”. Важко було підкреслювати хочби живі звязки України (знахідка монет) у XIII—XIV віці з Венецією, а не з Північним Сходом і Сходом. З чужих мов перекладалося лише те, що відповідало тій московській концепції. Так, напр., перекладач праці шведського історика

Стілє на московську мову — Полторацький стверджує, що московські історики, які працювали над підготовкою матеріалів про бій під Полтавою, не захотіли скористати з їїго пропозицій використати цю працю.

Очевидно, „плянова” акція в ділянці історії за червоної Московщини носить ще більше яскравий характер, є більш послідовна і має на меті „перегнати” осяги в цій справі царату, які показалися невистарчаючими. В роках 1917 -21 український нарід не надто вчитувався в усякі москвофільські „застереження” наших істориків і не йшов за тими висновками, які впливали з самої схеми історії, тільки сам, своєю уявою, відтворював загальну картину і тому — борюся за с а м о с т і й н у Україну. Московські (червоні) окупанти, враховуючи величезний зріст національної свідомости в 1917—21 рр., згодилися „признати” право українцям пишатися розмірами держави Володимира Великого чи походами на Царгород, але під умовою утворення з нашого минулого такого „удільного” хаосу, який би давав право кастромському чи вологодському москвину не тільки уважати себе співтворцем цієї держави, але й... „відбудовувати” її нині.

Яка з цією метою намічена була „генеральна лінія” творення історії, можемо бачити з дальших цитат: Д-р історичних наук, проф. Інституту Історії Академії Наук С.С.С.Р. Савич підкреслює („Радянська Україна” 1941 р.) такі користі для москвинів прикмети підручника „Історії України” для середніх шкіл, виданого „Українською Академією Наук”: „Історія України викладається в тісному звязку з історією народів ССРСР і насамперед — історією великоруського і білоруського народів... Честь і слава авторській бригаді, яка правильно розвязала це питання. На стор. 18”, пише Савич, „читаємо: «Український, російський і білоруський народи такі близькі мовою, культурою, характером і територією, мають спільний початковий період... і тісно звязані між собою на протязі багатьох століть спільної боротьби проти зовнішніх ворогів»” і т. д. Невдоволений був рецензент лише з того, що у читача підручника могло виникнути вражіння, ніби Галицько-Волинська Держава була чимсь більшим за одне з дрібних „удільних” князівств спільної держави, і тому пише: „Раз було приділено окремий розділ Галицько-Волинському Князівству — слід було сказати кілька слів про Чернігівське і Переяславське князівство”. (Цю вказівку було прийнято під увагу редакцією „Енцикльопедії Україно-

знавства", виданої Н.Т.Ш. на еміграції, і роля Галицько-Волинської Держави була відповідно зредукована).

Козацький період мав насвітлюватися так:

„В 1619 г. старшинському гетману Сагайдачному протистоїт народній гетман Бородавка”.

„В вазстані Хмельницькаво главный расчот бил на Москву. В московскіях людях віделі братьев по культуре, языку, вере... Козацкая Рада єдиногласно потребовала присоединєнія к московскому государству. Ліш медленно і постепенно собірались українскія землі в Російском Государстве... Присоединєніє к Москве било єдинственным ісходом, одкривавшім возможность дальнешево історическаво развітія украинскаво народа" („Правда" ч. 17, 1938). Заступник міністра освіти в СССР — Светлов дає підлеглим у своїй статті („Правда" /10/3 1947) такі вказівки: „Научные работники не всегда дают должный атопр націоналістическім теоріям... протівопоставляющім адін народ другому... преподаватели історії СССР в ряде случаев забивают абратіть вніманіє студентов на то, што русский народ іграл ведушую роль в развітіі народов нашей страны, што іменно русский рабочій клас возглавіл револ. деятельность... советскій студент должен знать, што... прежде всево трудящієся русской національности... боролісь протів національново угнетєнія”.

І це „урядова лінія", а тому Хрущов у своїй промові на відкриттію пам'ятника Леніну в Києві (1946) каже: „Російський народ, як керуюча сила в Союзі, оказав неоцініму допомогу Україні”.

А з того вже один крок до такої вигадки: „І народ України впервые за свайо существованіє абрьол государственность і независимость в советском союзе, смил с пути своево всех і всякіх врагов, питавшіхся вспять повернуть історію, разгромил презренную банду буржуазних націоналістов, агалтелую шпіонскую банду, найомную агєнтуру іноземних разведок" (передовиця „Літературної Газети" ч. 7, 1948).

Природно, що з такого становища наші скромні автономісти, що не могли визбутися свого москвофільства -- розглядаються вже як самі „скрайні націоналісти", і проти них скеровується вогонь московської пропаганди: „Почалось з Грушевського, по професії історика, по духу — ворога історії. В його руках благородна муза Клію звелась ні на що і була змушена служити богам з-над Шпрее і Дунаю... Спільне походженія українського і російського народів — воно для Грушевського не існує. Ще за Володимира Вели-

кого була Україна самостійна і ні від кого незалежна і ба-ста... Читаючи такі розповіді, дивуєшся, чому за Ярослава Мудрого не було „Просвіт"... Не маючи будь яких доказів на те, що Хмельницький розчарувався Переяславом — Грушевський не здається". „Грушевський вихваляє зрадників українського народу... Ви його достойні діти і моліться йому у тій «самостійній державній дірці», що ви побудували собі десь у вашому бандитському урвищі чи під корчем у лісі". „Грушевський сходить з арени... лишається Дмитро Донцов і М. Хвильовий". („Рад. Україна", ч. 185, 1947 р.).

Так виглядає та „совєтська наука", яку наче б то так „високо поставила" совєтська влада і яку намагаються ширити серед нас.

Така є „основна лінія" історії України в московській редакції.

Цю лінію, міняючи окремі вирази і достосовуючися до вимог і обставин, пропагують, звичайно, і українські автономісти поза межами ССРСР на еміграції, а їх ще скріплюють московські історики, які дісталися до українських наукових установ, та виховані в ССРСР „яничари".

На еміграції вони зручно працюють над компромітацією і нищенням представників самостійницького напрямку, бо ж крім автономістів і москвофілів є серед української інтелігенції також заступники й інших поглядів. Згаданий хоч би Д. Донцов у 1921 році писав: „Кожний, хто стремить до зднання українських земель з а р а з, ставляючи це й постулят понад все, і орієнтується на Схід працює на користь Росії, помагаючи їй поставити хрест над українською негідністю" („Підстави нашої політики" стор. 97).

Однак і заступників самостійницьких поглядів не раз дезорієнтувала історія українського народу, писана в москвофільському дусі або лише насвітлююча за істориками-москвофілами певні моменти.

Повстала в наслідок того ситуація, що властиво майже про кожду важливішу подію чи постать нашого минулого, яка не укладалася в рямцях москвофільських теорій, мала і має наша інтелігенція цілком неясні погляди, хитається і не знає, як же справді було, а це в свою чергу улекшує працю москвинів і москвофілів.

Поскілки ж мова про період „відродження" і пізніших визвольних змагань — то тут справа стоїть ще гірше. Майже 2/3 (а серед них і найбільші розмірами, такі, як хоч би: Христюк „Матеріяли до історії української революції") опублі-

кованих праць дають надзвичайно тенденційне наświetлення подій і не цураються підтасовки фактів. Діється це не лише в наслідок москвофільства авторів, але ще й партійних міркувань та порохунків.

Христюк, говорячи про Оскілка, щоб його хоча чимсь „дискваліфікувати”, пише: „Оскілко — хлопчина літ 25, бувший народній вчитель”. Іс. Мазепа, говорячи про сот. Хомотовського, пише рівнож в тому тоні про його вік („хлопчик”), але ані один з них не згадує в такому ж тоні хоч би про заступника голови У.Ц.Р. Миколу Шрага (есера), премера У. Ц. Ради А. Голубовича (есера), чи Любинського або Севрюка, з яких кожен мав приблизно стільки ж років, що й Оскілко та Хомотовський. Зрештою і сам Христюк мав у 1918 році приблизно ті ж роки. Що-до фаху — то було досить „міністрів”, які були повітовими чи сільськими кооператорами, народними вчителями або дрібними урядовцями, але то були... соціалісти!

Той же Христюк запевняє в томі III на стор. 63, наче б то „хлібороби-демократи, можна сказати, вільними голосами обрали гетьмана”, що, звичайно, аж ніяк не відповідає правді.

Трапляється й таке, що автори, які міняли свої переконання — заперечують самих себе. Так, напр., відомо, що для прихильників Скоропадського (т. зв. „гетьманців”) зже на еміграції уклав В. Липинський ідеологію в праці „Листи до братів хліборобів”, але він же в 1930 році виступив проти Скоропадського з окремою книжкою, звучи його в ній „Ванзейським гетьманом” і „негідним політичним спекулянтом”!

Партія хліборобів-демократів, якій в жовтні 1918 року уряд Скоропадського заборонив скликати зїзд — на еміграції в особах чоловічих членів стала його підпорою. Де-які звеличники Скоропадського (проф. Д. Дорошенко) не лише забувають такі факти, як, напр., що начальник повітряної фльоти, полк. Горшков, у часі від червня до серпня 1918 року з наказу Скоропадського із 450 літаків, які мала Україна, перетранспортував потайки Денікіну більше 400, але й забуває, що сам писав у виданому в 1921 р. „Курсі Історії України для вищих клас середніх шкіл” („Вернигора”) на стор. 232: „Не зумів гетьманський уряд, зложений почасті з людей, що стояли осторонь від українського національного руху і тягли до Росії, прийти до порозуміння з українською інтелігенцією”.

Доводиться зустрічатися також з тенденційністю, яка викликана матеріальними моментами. Так, напр., О. Назарук в своїх спогадах „Рік на Великій Україні” і де-які інші галицькі автори оскаржують уряд У.Н.Р. за „покривдження галичан” у грошових розрахунках; тимчасом О. Доценко подає матеріали, що свідчать про асигнування протягом 1919 року на галицькі потреби суми, що складає 21,65% усіх асигнувань і що в переведенню на золоту валюту рівняється 10,170.335 золотих амер. доларів, а незалежно від того йшли ще до переходу УГА через Збруч до Галичини ешелони зі збіжжям, цукром і військовим майном.

Усе це разом утруднювало дуже з'ясування справжнього перебігу подій, а тим самим і роблення з них правильних висновків.

Безперечно, ще можуть бути опубліковані спогади та матеріали, які внесуть, можливо, великі зміни в опис подій, але ми певні, що основна картина не може зазнати більших змін. Включення до історії визвольного періоду тимчасом було конечне не тільки тому, що фальшиві погляди, ніким не спростовані, потроху засвоюються загалом, повторюються у найрізніших творах і набувають сили інерції, яку буде важко перебороти, але й тому, що вони улегшують шкідливу діяльність серед еміграції агентів ворога та яничарів.

Вдумливий читач уже міг зміркувати з численних цитат, які праці нині публікує Н.Т.Ш., фактично контрольоване людьми, що мають величезний досвід, набутий в С.С.С.Р. при праці над ліквідацією і розкладом самих основ українського визвольного руху, руху антимосковського, і позбавлення його шляхом викривлювання і фальшовання фактів і здобутків науки всякої наукової узаasadнености, з одночасним нащеплюванням москвофільських вигадок.

Досить згадати, що видана під фактичною редакцією п. п. Ю. Шереха (псевдо), Полоинской-Василенко і Глобенка (псевдо) „Енциклоп. Українознавства”, що прикрилися призвищем „Гол. Ред.” д-ра Кубійовича — викликала ряд протестів своїми москвофільсько-советофільськими інформаціями та напрямком і явним, недопустимим у жодному науковому виданні, фальшованням невідгідних москвинам поглядів і писань наших учених. Основна тенденція цієї „Ен. Укр.” (до неї спричинився головню п. Ю. Шерех, спроваджений недавно до С.Ш.П.А. і заангажований викладати московську мову в Гарвардському Університеті, заходами такої „відомої” особи, як Карповіч) була така яскрава, що навіть

голова американського Н.Т.Ш. — д-р М. Чубатий, який по смерті Кузелі виконує обов'язки голови Н.Т.Ш., мусів звернутися до д-ра Кубійовича з домаганням усунути з англійського видання (яке готується знов таки під редакцією Ю. Шереха) згаданої тенденції. Д-р Чубатий, як він про це заявив на зборах амер. відділу Н.Т.Ш. дня 4 жовтня 1952 р., домагався щоб остаточну редакцію англійського видання перевели інші українські вчені, бо інакше Н.Т.Ш. не може фірмувати і нести відповідальність за це видання. Можливо, що така рішуча постава д-ра Чубатого також заважили на тому, що його на цих зборах не обрано було головою америк. відділу Н.Т.Ш.

Подане, з одного боку стверджує надзвичайний зріст москвофільства і московських впливів, а з другого, виявлює хто керує нині видавничою діяльністю Н.Т.Ш.

Редактори „Енци. Укр.” не мали що відповідати д-ру Чубатому, бо для досягнення своїх москвофільських цілей вони допустилися явного фальшовання дуже багатьох фактів, а навіть сфальшовання текстів ряду статей, передрукувавши з „Загальної Енциклопедії” (т. III, стор. 541—583) без подання джерела, з засадничими великими змінами, під якими залишено підписи покійних авторів, які висловили там цілком інші думки! Про інші неправдиві твердження, які не так легко перевірити — вже немає що й казати.

Все згадане попереду ставить як інтелігентного читача взагалі, так і нашу молодь у винятково важке положення: вони, довіряючи загально-шанованим організаціям, стають несвідомо жертвою ворожої пропаганди. З пресою — стоїть справа мало-що ліпше.

Доказом може служити хоч би справа, яка відбилася і на цьому виданні. Говоримо про правопис. Річ в тому, що окупаційний „уряд” для України свого часу (кінець травня 1927 року) скликав правописну конференцію в Харкові, в якій брали участь і де-які з мовознавців Західніх Земель (три), з метою... уподібнити його де-що до московського і внести певний хаос. Звичайно, ця мета трималася в тайні. На конференції виявилось багато розбіжностей. Однак влада бачила, що конференція в своїй більшості не йде на руку владі, і тому передала справу усталення засад нового правопису до обраної в тій цілі на конференції комісії, до якої входили Скрипник, Синявський, Кримський та інші.

Більшість конференції стояла за цілком іншим правописом, аніж той, який опрацювала згодом згадана комісія. Так.

напр., впливає зі „Звідомлення” акад. Кримського про правописну конференцію, написаного по лінії вимог влади і вміщеного в „Записках історико-філологічного відділу У.А.Н.”, кн. XII, 1927 рік, стор. 342 (це б то більше ніж за пів року по конференції!), що із присутніх на засіданні 38 членів конференції висловилося 21 за встановлення фонем „ріжио”, а не „різно”, із присутніх на іншому засіданні 42 членів конференції висловилося 22 за писання „ля”, „льо”, „лю” і 20 за писання „ла”, „ло”, „лу” в чужих словах. Більшістю голосів ухвалено передавати „г” в чужих словах як „г”, а не як „г”, рівнож ухвалено передавати німецьке „ü” літерою „і”, а не, як москвини, „ю”. Також ухвалено більшістю голосів скасувати апостроф. Отже наслідки конференції були цілком протилежні тим, яких бажав собі уряд, бо конференція хотіла змінити навіть ті правила вживаного перед тим правопису, які наближували його до московського. Щоб догодити владі (і, певно, з її доручення), акад. Кримський виступив з тенденційним „Звідомленням” (з якого цитуємо) і послуговувався в ньому тими ж аргументами, що ними послуговувалися після процесу С.В.У. (і на процесі) пп. Кагановіч, Фінкель та інші „мовознавці”.

Акад. Кримський у тім звідомленні пише з обуренням про „виразне намагання більшості учасників різко перемінити тую систему українського правопису, яка панувала на Україні досі”. Далі А. Кримський погоджується з „Комуністом”, пишучи: „всякий націоналіст український мусітиме вітати всі такі зміни правописні, зміни, що найбільше відгороджують вони нас від росіян”. І нарешті в передрукованій там же, для того, щоб дати зрозуміти вченим, як стоїть справа (статті „Комуніста” кожен міг прочитати, що потрібний інший, а не такий, як ухвалила конференція, правопис, наче б то „для повернення значних шарів російських і зросійщених робітничих і інтелігентських мас до української культури”, а тому, каже ясно „Комуніст”: „маючи державну владу, ми маємо досить засобів, щоб перевести в життя” потрібний владі правопис”. Після цього з наказу влади укладено комісією, очолюваною Скрипником, правопис, який був затверджений в осени 1928 року, а Голоскевич, памятаючи про те, що „влада має досить засобів” - мусив написати „Правописний словник” (перевиданий тепер в Нью Йорку).

Не зважаючи на всі зусилля москвофіла Свенціцького і радянофіла К. Студинського (який тільки став об'єктом

карикатур в „Зізі“) — Західня Україна того правопису, виробленого окупантами, не прийняла (напр., „Загальна Українська Енциклопедія“ — видана значно пізніше — видрукувана іншим правописом). Лише в 1941 році проф. Зілінський, бажаючи спричинитися до уодностайнення правопису на всіх укр. землях, ввів його в Генеральній Губернії, але це було помилкою, бо „яничари“ з У.С.С.Р. добилися у німців згоди на користування остатнім, найбільш помосковленим, правописом. У 1945 році на еміграції пп. Ю. Шерех (псевдо свідомо-символічне*), А. Орел („цензор“-фальшивник „Сина України“) і П. Оксаненко, за допомогою дрібніших одиниць та використовуючи „гнучкість“ Я. Рудницького, накинули скрипниківський правопис еміграції. Кілька спроб протесту (Горука, Журби, Дудка, В. Дорошенка) зустрілися з непристойною, типово большевицькою по брехливості й демагогії нагіркою на стор. „Українських Вістей“ і такого ж „Українського Прометей“, в якій людей, що протестували проти московсько-большевицького правопису, робили мало не большевиками, або знова, вдаючи зі себе „поступовців“ — „назадниками“. **Всупереч правді там же оповіщено наче-б то за накинутий окупантами „скрипниківський“ правопис . . . „гинули й були знищені, як члени конференції, так і Синявський.“**)**

Про політичний підклад намагання деформувати й карикатуризувати за советськими зразками літературну мову еміграції за допомогою „скрипниківського“ правопису, свідчить цькування в пресі (бо ж тут ще москвини не мають повноти влади) всіх, хто наважувався висловити будь-які застереження до того правопису і виняткова розперізаність московських та москвофільських дурисвітів, яка або числить на неуцтво читачів, або свідчить про їхнє власне невігластво.

На політичну ж заінтересованість промосковських чинників вказує і практичне „замкнення“ шпальтів преси для спроб виявити правду про походження і завдання „скрипниківського“ правопису. Одночасно намагаються ті ж чинники правописним словником Голоскевича (до 40.000 слів), допасованим до потрібного окупантам правопису і мовних змін, заступити словник Грінченка (понад 80.000 слів!) і сло-

*) «Шерех» — перший тоненький лід на річці, яку має скувати мороз.

**) Потім стали владі непотрібні, заваджали, а тому їм, між іншим, інкримінували москвини і складення правопису.

ва, яких немає у Голоскевича, трактувати як недопустимі в літературній мові „архаїзми“, хоч би вони були і у Грінченка, і у наших класиків та знанців мови. Знахабнілі москвофіли оголошують „дозволеними до вжитку“ лише слова подані у Голоскевича, бо, мовляв, „цей словник апробований Усеукраїнською Академією Наук у Києві р. 1929 — отже в часи, коли наука Москви ще не орудувала в тій академії“ („Укр. Вісті“ з 13 лист. 1952). Що обходить невігласів і дурисвітів, що видання з 1927 року тої ж Академії виявляють усю брехливість останніх слів, що обходить те, що у Києві ж, під редакцією члена тої ж Академії С. Єфремова та Ніковського, вийшло в 1927—1928 р.р. третє видання словника Грінченка, в передмові до якого читаємо: „Матеріал цього словника ще й досі не застарів, не архаїзувався... близький і рідний нашому селянству, бо укр. літер. мова ніколи не відривалася далеко від народньої основи... і тепер може доведеться знову кидатися в погожу воду народнього джерела від посушливих змагань наших уніфікаторів“! Та правда не обходить дурисвітів! Їм потрібно власне відірвати нашу мову від народнього джерела, спотворити і зробити з неї дивогляд, що нагадував би відбиту у кривому дзеркалі московську мову, дивогляд, що є витвором, як пишуть з конечности „езопівською“ мовою „вільні“ академики гнобленої України, „посушливих змагань уніфікаторів“.

Всупереч наведеним авторитетним словам, москвофіли хочуть, складеним рік пізніше словником Голоскевича, заступити Грінченка і обдуреній еміграції накинути вироблений за вказівками московського окупаційного уряду „скрипниківський“ правопис.

Тут подано для ілюстрації лише пару фрагментів широко закросної „кампанії брехні“, що її ведуть новітні яничари, але картина була б надто неповна, коли б не було тут підкреслене, що активно підтримував цю кампанію брехні та є відповідальним за частину сфальшованих в „Енци. Укр.“ статей вже згадуваний Я. Рудницький.

Автор цієї праці, не бажаючи з причин засадничих приймати правопис, який був опрацьований за вказівками окупаційної московської влади на Україні та її маріонеток для наближення ступневого української мови до московської, а тим більше, що опрацьовання його супроводилося виразними погрозами навіть в пресі і на сторінках наукових журналів, як також, не добачаючи

жодного глузду в тому, щоб добровільно вживати „перейдений етап” у московленню нашого правопису і мови (правопис вже давно не вживався навіть там, де його накиннули окупанти силою) — хотів видрукувати свою працю правописом, який з власної волі раніше вживали українці. Але московські впливи зробили серед еміграції своє! По перше, легко переконалися, що „скрипниківського” правопису не знають навіть ті, що його боронили, а його накиннення спричинило ще більший правописний хаос та викликало далі калічення літературної української мови, одночасно утворюючи ситуацію, яка утруднює видання книжки іншим правописом, бо частина коректорів (старші) забула вживаний по першій світовій війні правопис, частково — знають лише „скрипниківський”, частково не знають жодного. Отже при друковій ції книжки на її „правопис” склалися помилки машинопису і праця трьох коректорів, які або не погоджувалися з транскрипцією машинопису, або не зважувалися виправляти звичайні помилки, вважаючи, що вони відповідають „іншому” правопису, або — вже по усталенні тексту — виправляли при друковій окремі слова так, як їм здавалося правильніше. Океан, який розділяв автора і друкарню, унеможлиблював усунення наслідків того прикрого явища. Таким чином автор зберіг свою принципову позицію, але мусить перепрошувати читача за правописний хаос (хоча не він є його головною причиною). Звичайно, до того додала ще друкарня від себе досить велике число друкарських помилок.

Приклад з правописом показує, в якому важкому стані перебуває нині вільна українська думка і як важко, при найбільших зусиллях, іти правильним шляхом і не стати жертвою московської та москвофільської діяльності.

Щоб прийти в ділянці історії хоча з маленькою допомогою звичайному українцеві, що хоче пізнати минуле свого народу — додаємо в кінці книжки коротке зіставлення основних тверджень про наше минуле, узasadнених у цій праці, з твердженнями московської та москвофільської „науки” і тільки висновки, які випливають з одних тез і других.

Ще раз повторюємо: історія має не лише „академічне” значіння, і від пізнання нашого минулого у великій мірі залежить успіх чи поразка підчас чергової спроби нашого народу скинути чужиницьке ярмо.

Таке виняткове значіння історії, а тим більше політичної історії українського народу, спонукало автора, змушеного

числитися з кожним зайвим рядком, не раз висловитися коротко, але гостро, щоб яснійшою і яскравішою була думка. Нині, коли, на жаль, нас заливають книжки, які, прикриваючися поважно-науковою формою, ширять антинаукові вигадки, конечним є привчитися звертати увагу не на форму, а на зміст, і не є злочином проти науки подавати читачу у більш „стравній” формі де-які безсумнівні факти й відповідаючі науковим здобуткам істини.

Засовуючи правду, тим самим спростовуємо не одну москвофільську вигадку — отже в певних колах є „забезпечена” цій праці однакова, незалежна від форми, „зустріч”. Взагалі всяка боротьба за правду — є найбільше важка і найбільше невдячна боротьба, а тим більше в умовах, створених серед нашої еміграції, яка „їде” на це б то тим же „потягом”, що й перед війною, у тих же вагонах, на яких далі виписана „кінцева станція” — „Українська Держава”, лише... лише „чиясь рука” перевела „стрілку напрямку”, скеровуючи потяг у протилежний бік!

Та все це тим більше зобов'язує нас до говорення правди в надії, що мав рацію наш нарід, створивши приказку: „Брехня короткі ноги має”.

Просимо читача, приймаючи під увагу ті невимовно важкі умови, в яких доводилося опрацьовувати друге доповнене видання, ускладнені ще й тим, що в подіях другої світової війни загинула частина нотаток — плід кількालітньої праці над вивченням відповідних джерел, вибачити за всі недотягнення, які має ця праця. Може, однак, і в такому вигляді вона принесе якусь користь.

УКРАЇНЬСЬКА ТА МОСКОВСЬКА СХЕМА НАШОЇ ІСТОРІЇ І ВИСНОВКИ З КОЖНОЇ З НИХ

**УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІЯ, ЗГІДНО
З ІСТОРИЧНОЮ ПРАВДОЮ,
ВЧИТЬ:**

1. Українські словянські племена заселяли західну частину поріччя Дніпра, сягаючи аж у поріччя Висли, вже тоді, коли племена московські ще не починали колонізувати свої нинішньої батьківщини, заселеної фінами. Вже в перших віках по Христі українські племена творили окремий етнічний тип і ріжнилися, як під оглядом антропологічним так і культурним, від племен московських та польських. Від IV віку аж до VI з певністю існувала, в розумінні етнічному національна, українська держава, створена самими українцями, в якому її зруйнувала аварська навала. Від столиці цієї держави — Волині лишилися тільки руїни.

2. По упадку першої української держави та зникненню аварів, з українських племен, що мусіли деякий час платити данину ріжним сусідам, організують окремі варяжські князі спочатку менші державки (Аскольд і Дир), а потім творять велику, українську своїм змістом, державу, якій дають назву «Русь».

У початку X віку повстає велика держава з центром у Києві, яка завдяки войовничості та енергії кількох талановитих володарів, варяжського походження, перетворюється в імперію, відому під назвою «Русь» накинutoю варягами. Одночасно закінчується цілковите поукраїнщення варягів та перехід керівництва імперії в українські руки, бо вже за Володимира Вели-

**МОСКВОФІЛЬСЬКА ТА МОСКОВСЬКА ІСТОРІЯ, ВСУПЕРЕЧ
ІСТОРИЧНИМ ФАКТАМ,
ЗАПЕВНЯЄ:**

1. На цілому просторі Східної Європи товклися племена і народи ріжних рас: готи, анти, скити і т. д. Трохи пізніше зустрічаються згадки про руські східно-словянські племена. Є рівнож згадка про великий союз східнословянських племен, що від них походять український, російський і білоруський народи. За тих однак часів ці східно-словянські племена ріжнилися між собою лише дрібними племенними прикметами і особливостями.

2. В кінці IX віку варяжські князі обєднують усі східно-словянські племена в єдину руську державу, якої центр первістно є в Новгороді, а потім князі його переносять далі на південь до Києва. Ця держава була спільною державою всіх руських племен, які почували себе всі руськими і осуджували всякі спроби поділу цієї держави. У цій державі панувала спільна руська мова і руська культура та творилися загальноруські культурні цінності. Племенні особливості ступнево затирані і росло почуття національної єдності цілого російського народу.

кого стають українці провідною верствою в цій імперії.

Московські племена, розчинившись у фінському морі, не тільки не беруть жодної участі у творенні цієї імперії, але й підіймають повстання та ведуть війни, намагаючись визволитися з-під київської, української влади.

Після прийняття християнства зі староболгарською книжною мовою, на цій мові, (а не на власній) творять українські предки літературу і ряд культурних цінностей.

3. Володарі київської української імперії, пов'язані родинними зв'язками з цілою Західньою Європою, довго вдержували єдність імперії, хоча від початку смерть великого князя викликала збройну боротьбу між спадкоємцями. Але поки держава була міцна — ці короткотривалі війни не шкодили її силі. Згодом, як боротьба з безнастанним натиском кочових племен і повільний занепад Візантії, так і феодальні війни між членами численної князівської династії, по добі майже столітнього розцвіту, спричиняють ослаблення сили нашої держави. Московські племена, що попали в склад держави в наслідок завойовання і стало намагалися визволитися шляхом повстання з-під влади ненавистних їм чужинців, коли держава ослабла, під проводом обмосковленої галузі київської династії, використовуючи непорозуміння між українськими князями, після кількох успішних нападів на Київ і безуспішних спроб звідти керувати державою, нарешті в 1169 році руйнують Київ і українська Київська імперія перестас існувати. Українські спроби відновити імперію — мали лише короткотривалий успіх, а під час нападу татар вже не існувала Київська імперія, Київ же був звичайним провінціальним містом.

4. В наслідок ослаблення київської імперської влади та пізнішого знищення москвинами як

3. Князі спільної руської держави не зуміли організувати оборони цієї держави від степових народів, а також упорядкувати своїх династичних справ, з окрема — справ спадкування. У безнастанних внутрішніх війнах ослабили вони єдність руської держави і виснажили сили руської землі. Одним із дрібних епізодів міжусобиці боротьби князів було здобуття Києва суздальським князем. Суздальщина зміцніла в наслідок переходу туди населення київської Русі, що шукало захисту. Однак ослаблення руської держави в цілому, улегшило татарам зруйнування Київської держави в році 1240 та жахливе зруйнування самого Києва. Так татари знищили руську київську державу, а руські землі попали в татарське ярмо.

4. Після розпаду Київської держави на території теперішньої України повстас п'ять окремих

держави так і столиці її — Києва, пересувається центр політичного і культурного українського життя на захід, де зросла і зміцніла галицько-волинська держава, яка є прямим і єдиним спадкоємцем київської держави.

Хоча в зв'язку з пошквдженнями давніх зв'язків із Заходом до урядового вжитку в ній дістається і латинська мова, однак лишається літературною мовою далі мова старо-болгарська, а живою, розмовною мовою старо-українська мова, якою говорили українські племена ще до прийняття християнства.

5. Після упадку в 1340 році Української держави, ці землі опиняються згодом в складі литовської держави, якій накидають свою мову урядування і впливи. Після того, як поляки протягом 1434—1569 років поволі узалежнюють українські землі від Польщі, українці починають боротьбу проти польського натиску, стало підкреслюючи, що вони були творцями могутньої Київської імперії.

6. Пам'ятаючи велике минуле, український нарід не хоче схилити чоло перед поляками. На утиски відповідають народні маси стихійними повстаннями, а освічені кола мріють про відновлення держави предків і енергійно борються прав свого народу. В процесі боротьби повстає нова провідна верства — козацтво, яке на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким закладає основи відновленої української держави.

7. Витворена історичними взаєминими глуха ворожнеча чи нехоть до москвітів була причиною, чому українці шукають спільників для боротьби з Польщею серед бусурман (татар і турків). Лише винятково несприятливі обставини (палацові революції в Туреччині та

удільних князівств, з яких кожен веде політику на власну руку, визнаючи однак татарську зверхність. Серед них на короткий час набирає трохи більшого значення галицько-волинське князівство, яке однак швидко падає під польсько-литовським натиском, а на півночі — князівство суздальсько-володарське.

Але на далекій західній окраїні в князівстві галицько-волинському зростають впливи чужої латинсько-польської культури, які дужчають вміру зросту залежності від Польщі. Сторожем і носієм староруської культури лишаються північно-східні землі руські.

5. Литва, а пізніше Польща загарбус майже всі південно-руські землі. Польща веде на них політику польонізації й покатоличення руського населення. Руська аристократія зраджує масово свою віру і мову та стає провідником польських впливів. Перебування під польською владою викликає як певні етнічні зміни, так і повстання певних культурних особливостей, які стають базою для пізнішого витворення української галузі руського народу.

6. Пам'ятаючи свою єдність з рештою руського народу, українські маси все з більшою надією діяються на єдиновірну і єдиноплемінну Москву, аж врешті піднімають під проводом Хмельницького повстання з метою визволитися з польського ярма і об'єднатися в одній державі з братнім московським народом.

7. Увесь український нарід на чолі зі своїм гетьманом рветься до об'єднання з московським народом і нарешті на Переяславській раді одностайно домагається приєднання до Московщини і визнає зверхність московського царя.

Московщина закінчує визволен-

зрадливість татар) змушують гетьмана Хмельницького піти на союз з одвічним ворогом України — Московщиною.

Українці були проти тіснішого зв'язку з дикою Московщиною. У багатьох полках козаки побили московських урядовців, що намагалися брехливими обіцянками вирвати від українців присягу своєму цареві. Духовенство українське складало протести. Непорозуміння викликані антиукраїнською політикою, віроломством і загарбницькими намірами москвинів зростають і доводять до того, що Хмельницький не ратифікував переяславської умови і звійшов у союз із ворогом Московщини — Швецією, якій на допомогу вислав українську армію. Коли б не смерть гетьмана, цей союз довів би і до формального зрвання всіх зв'язків з Московщиною.

8. Наступники Хмельницького намагалися зреалізувати шведсько-український союз і докінчити почату Великим Гетьманом відбудову держави предків. Міжнародні відносини укладаються однак винятково несприятливо для українців і не дають реалізувати ані шведсько-українського союзу, ані якогось іншого, який улегшив би звільнення з московських пазурів.

Та після переяславської умови і смерті Богдана починається кривава боротьба українського народу з московським, який не цурався найпідліjších засобів і ця боротьба тягнеться з малими перервами мало не 80 років. Щоб ослабити спротив українського народу москвини організували бунти, змови, скритовбивства, а навіть доходили до того, що підтримували комуністичні течії серед українців, хоча самі мали абсолютну монархію в якій панувало кріпацтво. В роки Руїни москвини хотіли потопити в ріках української крові спрагу українців до волі й державности,

ня цієї частини руського народу з польського ярма, а український нарід складає присягу на вірність московському царю і з радістю зустрічає московські війська, які несуть йому визволення з польського ярма.

Остатні роки життя Хмельницького були присвячені зміцненню зв'язків України з Росією.

8. Після смерті Хмельницького де-які егоїсти або «тайні католики» з рядів козацької старшини, для задоволення своїх класових потреб викликали на Україні рід дрібних заворушень і авантур. Ті заворушення, при активній підтримці українського народу, який бажав на віки зберегти свій зв'язок з єдиноплеменним московським народом, були зліквідовані московським військом. Один з таких амбітиків, — Іван Мазепа, використовуючи довіря царя, зв'язався тайно з польською шляхтою і хотів продати Україну Польщі за титул герцога Курляндського й маєтки на Вітебщині. Український нарід з огляду одвернувся від зрадника і спільно з російським народом виступив на боротьбу з іноземними загарбниками.

Російсько-українські сили перемогли під Полтавою шведів, а обраний замість зрадника Мазепи гетьман Скоропадський керував Україною до самої смерті.

підвищити ж намагаються українців обернути у рабів.

Тому, коли гетьман Іван Мазепа, що належав до найбагатших володарів Європи, хоча мав тоді понад 60 років, спробував у збройному змаганні здобути Україні волю — українські маси, не зважаючи на московські залоги, московський терор, брак зв'язку й інформації, з власної волі підтримують збройно свого гетьмана. Однак обставини сприяють москвинам і вони перемагають шведів та українців. Так само закінчується неуспіхом, незважаючи на масову підтримку населення України, похід військ гетьмана Орлика. Остатній гетьман України — Орлик лишив нащадкам одну з найпоступовіjších конституцій та «Визід прав України».

9. Після полтавської поразки, на окупованій Україні, з «ласки» москвинів, урядували якийсь час ще гетьмани, але ті гетьмани — були лише московськими маріонетками, москвини ж, будучи необмеженими господарями на Україні, не тільки нищили українську культуру й підготовляли цілковиту інкорпорацію України, але знищили підстави економічного розвитку українського народу та допускалися біологічного винищування українців у нечуваних розмірах. Закінчили москвини цілковитою ліквідацією усіх слідів окремішності України, які лише можна було зліквідувати та перетворенням України у типову, темну й бідну колонію, в якій жилося добре тільки москвинам-колонізаторам.

10. Мілітарна перемога москвинів під Полтавою, еміграція крадих елементів закордон і заслання тих патріотів, що лишилися — привели до страшного занепаду національної свідомості. Коли ж під впливом занесених з Заходу ідей та зацікавлення «місцевою» старовиною й побутом починається в ХІХ ст. український національний

9. Після полтавської перемоги якийсь час Україна зберегала свої автономні права. Однак тому, що царська влада уважала користнішою для держави цілковиту централізацію — вона стреміла до уодностайнення адміністрації в цілій державі, а тим самим і на Україні. Крім того Петро І був прихильником меркантилізму й вів економічну політику в дусі цієї теорії, що де-коли викликало на Україні неадоволення.

Зрештою, Україна жила тим же життям, що й решта імперії, а коли й терпіла від утисків влади — то лише в тій же мірі, в якій терпіла і весь російський нарід.

10. Під впливом поширення серед російського народу поступових і революційних ідей, російська демократія розпочинає боротьбу з царатом за соціальне і національне визволення всіх народів імперії. Кращі представники російського народу, враховуючи те, що українська галузь російського народу, в наслідок кількавікового перебу-

рух — то національна свідомість була вигачена віками неволі, а ідеї таких геніїв відродження, як Тарас Шевченко та Леся Українка, не могла сприйняти в цілій глибині більша частина обмосковленої української інтелігенції. Її самостійницька частина однак спромоглася в 1917 р. поширити серед мас ідею відновлення цілковито суверенної держави і як під тиском тих мас, так і в наслідок збігу обставин після московської революції прийшло до українсько-московської боротьби, яка скоро перетворилась в чотирьохлітню вперту війну.

11. Попередня московська політика забезпечила числову перевагу серед української інтелігенції автономістів-москвофілів, яким були чужі як розуміння протилежності інтересів обох народів, так і оберта на знанні нашого минулого свідомість неможливости вільного розвитку українського народу у будь-якому звязку з москвинами. Числовою перевагою «автономістів», які захопили в свої руки провід та малою свідомістю народних мас, яким той провід утруднював самоусвідомлення, а також москвофільством політиків західніх держав — слід пояснювати поразку українців у важкій боротьбі з революційною Московщиною.

12. Московщина протягом наступних років добилася (новими методами) цілковитого викривлення тої свідомости й волі до суверенного, незалежного від Московщини, державного існування, яка обхопила в процесі чотирьохлітньої боротьби широкі українські маси. Для досягнення цього москвини широко стосували надавання усталеними термінами невластивого змісту («суверенність», «державна», «вибори» і т. п.) і зміни відомих назв (напр. «Росія» на «СССР»). Наслідком московської політики появилася новий своїм соціальним змістом,

вання в рамках чужого державного організму, набула певних відмінних рис — працюють над усвідомленням його також і в його національній мові. Під їхнім впливом починають писати й боротися за краще завтра такі сини українського народу, як Шевченко, Мирний, Левицький, Драгоманов та інш. Вони хочуть перетворити імперію у федеративну державу, яка може найкраще забезпечити єдність і дружне співжиття всіх народів імперії. Однак контрреволюційні, шовіністичні елементи викликали на Україні громадянську війну, яка тревала кілька років.

11. Український нарід, свідомий спільности інтересів усіх народів Росії, а зокрема народів-близькожив: великоросійського і українського, не пішов у своїй масі за куткою запеклих контрреволюціонерів, наймитів чужоземних розвідок, тільки повставши проти їхніх спроб відірвати Україну від матірнього тня, вигнав геть тих слуг буржуазії, а сам зорганізувався у державну одиницю, яка добровільно присєдналася до держави великоросійського народу, віддаючи себе під його захист. Російський нарід забезпечив українському народові, вперше в його історії, незалежне державне існування.

12. Протягом дальших років український нарід, співпрацюючи тісно з російським народом, зліквідував усі спроби українських націоналістичних елементів відірвати український нарід від народу російського і знищивши шкідників упевнено йде шляхом відкинення штучних бар'єрів, які намагалися створити ті злочинці між обома народами, що мали спільне минуле, мають спільне сьогодні і хочуть мати спільне завтра.

Йдучи слідом українських письменників, які з однаковою охотою творили в російській і в укра-

але старий своїми національними поглядами, червоний автономізм, який для замилення очей відцурався скомпромітованої в очах мас назви «автономізму» (навіть призначені москвинами адміністратори УССР — говорять про «суверенність»!).

Не зважаючи на зусилля пореволюційного московського уряду, скеровані на обмосковлення найширших мас, є неможливим цілковите отрусення їхньої свідомості і серед них живе українська ідея. Москвини садомі того і намагаються біологічно ослабити і знесилити (двічі організовуваний голод, масові депортації, переселювання) український нарід. Серед емігрантів по другій світовій війні москвофільські елементи виховані в УССР і москвини прагнуть до того, щоб, кажучи символічно, навіть в товариствах, які подають патроном С. Петлюру (мімікрія) — зручно заступити культ Петлюри культом розстріляного коменданта окупаційних військ на Україні — Якіра («Штурм», ч. 1, 1952, Німеччина).

ЄДИНО-МОЖЛИВИЙ ЛЬОГІЧНИЙ ВИСНОВОК З ПОПЕРЕДНЬОГО:

Тому, що український нарід є від віків народом цілком відмінним в розумінні антропологічному, культурному й історичному від московського, з яким він безнастанно, криваву боротьбу — було б рівнозначне каліченню духа і затраті індивідуальності всяке намагання денационалізувати його. Вільний розвиток, який один може уможливити внесення і свого доробку в скарбницю світової культури, можливий лише по здійсненню заповіту предків — відновленню суверенної держави.

Досвід вказує, що у цьому змаганні завжди зустрічає україн-

їнській мовах, памятаючи про благотворний вплив російської мови й літератури на розвиток української мови й літератури, почувуючи вдячність до таких рослян, як Лєванідов, яким слід завдячувати появу Котляревського й інших подібних українських письменників, прагнуть представники українського народу шляхом дальшої ліквідації польських та іноземних впливів і плянового наближування своєї мови й культури до літератури, мови, й науки найбільш передового і найбільш талановитого з народів землі — народу російського.

ЄДИНО-МОЖЛИВИЙ ЛЬОГІЧНИЙ ВИСНОВОК З ПОПЕРЕДНЬОГО:

Тому, що український нарід є властиво частиною російського народу, яка в наслідок історичної катастрофи і певних обставин відносно недавно набула де-що відмінних прикмет і, незважаючи на них, стало стреміла до поновного зднання з матірнім гнем — юші нємас жодного глузду підтримувати штучно те, що розєднує колєсь єдиний нарід. Однак ступєна нівелєція набутих українцєми прикмет може бути успішно перевєдена лише при умові, що росляни голосно будуть висловлюватися за право українського народу до цілковитої самобутности (аж до

ський нарід на своєму шляху — як руїшника і ворога — нарід московський. Найголовнішою передумовою відновлення нашої державности, а тим самим і врятовання українського народу від долі ацтеків, є зліквідування серед своєї інтелігенції течія, що не розуміють органічності й тягlosti життя нації в віках, узasadнености об'єктивними причинами вікової ворожнечі між москвинами й українцями й того, що тому зміна режиму в Московщині — не варта крові навіть одного українця! Лише коли провідні верстви зрозуміють, що майбутнє органічно виростає з минулого і сучасного та що зміни «етикеток», «гасел», «аргументів» чи «ідеології» не можуть змінити інтересів і цілей нації, лише коли нарід усвідомить так, як Хмельницький, неухильність «зударення двох стін», з котрих одна мусить впасти та висуне ту ідею, яка була загальноприйнятою за гетьмана Богдана, а саме: «Україна для українців» — тоді тільки може Україна знайти шлях до власної державности, тоді тільки буде враховуватися міжнародними чинниками як суб'єктивний чинник історії і тоді тільки зможе виконати свою історичну місію.

«Ceterum censeo — Moscoviam esse delendam» — без того не можуть бути здійснені слова Орлика: «Ukraina perpetuo sit ab omni externa dominatione libera».

відділення включно) і братимуть активну участь у культурних процесах, а українські патріоти, поскільки вони не є зрадниками власного народу (тайними націоналістами, яким не може бути пощади) — повинні навпаки, наполегливо працювати над поновним злиттям двох народів, шляхом добровільного усунення різниці між ними і наближування українського народу що раз більше до його російської основи.

«Любов до Москви — є любов до України, ненавидіти Москву — значить ненавидіти Україну».

(«Радянська Україна»,
чис. 185, рік 1947)

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІЯЛИ

Ця праця була написана первістно з обрахунком на ширше коло читачів і приймаючи під увагу обставини війни та пов'язаний з ними розклад культурного життя. Це, а також і інші мотиви промовляли за тим, щоб не обтяжувати книжку надмірно цитатами, а де вони все ж були, щоб не давати петітом численних приміток під сторінкою, не винотувати джерел. Тому був виготовлений окремий список джерел з поданням сторінок, до яких відсилалося читача числами в тексті. Однак цей список в ході подій 1945 року — загинув. Тому тепер довелось обмежитись до подання виказу лише частини праць, використаних автором при написанні цієї праці, а з тексту праці усунути нумерацію джерел.

У цьому списку не згадані численні спомини та де-які праці, використані в тексті, зокрема це торкається періоду 1917—21 рр.

Підготовлюючи друге видання, вдалося на підставі нотаток де-що доповнити цей список, однак і далі він лишається не повний і не докладний.

Назви польських книжок з браку черенків — подаємо укр. літерами.

СПИСОК ПРАЦЬ:

- Алепський: Подорож патріярха Макара.
„Акти южной і югозападной Росії”, т. I-XV.
Автонович: Монографії по історії западної і юго-западної Росії; його ж: Коротка історія козацчини.
Автонович і Драгоманов: Історическіє песни малорускаво народа, т. I-II.
Андрусак: Мазепа і Правобережжя.
Археологическая летопись Южной Росії.
„Архів юго-западної Росії”, т. I-XXX, Київ.
Багалій: Історія Слобідської України, (1918); його ж: Колонізація Новоросії; його ж: Нарис історії України.
Вантиш-Каменський: Історія Малої Росії (1882); його ж: Житєописаніє Мазепи (вид. 1834-42).
Борщак: Гетьман Пилип Орлик і Франція, (Запис. Н.Т.: Ш., т. 134-135, 1925 р.; його ж: Мазепа — людина й історичний діяч, (Запис. Н.Т.: Ш., 1932); його ж: Великий мазепинець Григор Орлик (1932); його ж: Шведчина і французька дипломатія, Київ 1928; його ж: Наполсон і Україна; його ж: Войнаровський.
Бочковський: „Україна irredenta”.
Відділ рукописів Київського Університету — збірка Судієнка, т. I-V.
Вінтер: Взантія і Рим у боротьбі за Україну (1943).
Віміна: Донесеніє о козаках і Хмельніцком („Кієвск. Старина”).
Величко: Сказаніє о войні козацької з поляками.
Владімірській-Буданов: „Обзор історії рускаво права”; його ж: Німецьке право в Польщі і Литві.

овк: Студії з етнографії й антропології (Прага).
 облій: Економічна географія України.
 ойнаровський: Вплив Польщі на економічний розвиток країни.
 аркват: Сказання мусульманських писателів о слав'янах і Русі.
 еродот: Скітія.
 ерберштайн: Записки о московітських делах.
 ермайзе: Нариси з історії революційного руху на Україні.
 ерман: Сборник Русскаво Историческаво Общества, Петербург, I-III.
 влубець: Начерк історії українського мистецтва, т. I (1922).
 орленко: Українскія билі, Київ 1899.
 рабар: Історія русскаво іскуства, (1911).
 рашевський: Історія України-Русі, т. I-IX; його ж: Виямки джерел до історії України; його ж: Всесвітня історія, I-VII; його ж: Рагоманов і женецький соціалістичний гурток; його ж: Історія української літератури, т. I-III; його ж: З політичного життя старі України; його ж: Культурно-національний рух на Україні VI-VII ст.
 услистий: Турбаївське повстання (1947).
 анилевич: Археологічна минушина Київщини.
 жиджора: Україна в першій половині XVIII віку, (1930).
 овнар-Запольський: Історія Русі (древнійший період); його ж: Великий Болгар; його ж: Обзор новейшей русской истории; його ж: Історія русскаво народнаво хазяйства.
 орошенко: Огляд української історіографії; його ж: Нарис історії України, т. I-II (Варшава 1933); його ж: Історія України 117-1918 (т. I-II).
 рагоманов: (твори в московській та українській мовах).
 рваності України, (1905).
 убровський: Селянські рухи на Україні після 1861 року.
 уриново: Очерк історії русскаво язика (1924).
 ашиски історичної секції Н.Т.Ш.
 бірник секції мистецтва (Київ 1921 р.).
 рвст: Контракти.
 янгорн: Сношеніє малор. духовництва с московским правительством в царствованіє Алексея Михайловича (1899).
 нсем: Орлик у Швеції (1909).
 фименко: Южная Русь, I-II; її ж: Історія українського народу; її ж: Турбаївська катастрофа (Львів, 1897).
 гнатієнко: Українська преса 1866-1923.
 Історія Русов ілі Малої Росії Георгія Ковицького" (Москва 1864, тор. 212).
 арпіні: Історія Монголів.
 арській: Русская правда, (1930).
 Київ та його околиця" (1925).
 Кієвскій Центральний Архів Древніх Актів.
 Кієвская Старина" (1882-1906).
 Слепацький: Огляд джерел до історії України.
 слочевський: Кієвская і московская Русь; його ж: Курс російської історії, т. I-V.
 Сомарнідкі: Кроніка Дьєйтра Мерзебургского (польською мовою).

- онопчиньські: Польска а Швеція (1924).
 остомаров: Історія України в життєписях визначніших діяв; його ж: Богдан Хмельницький, т. I-IV; його ж: Доба Руїни; його ж: Гетьмановання Самойловича; його ж: Мазепа і мазепинці, I-II (1905).
 рупницький: Гетьман Пилип Орлик; його ж: Гетьман Мапа в освітленню німецької літератури; його ж: Карло XII і етро I під Полтавою.
 убаля: Войни козацке, т. I-IV.
 уліш: Возсодіженіє Русі.
 азаревскій: Описаніє Старой Малоросіі, т. I (1888), т. II (1899), III (1902).
 ащенко: Лекції по історії українського права, т. I-II.
 есюр: Історія козаків.
 інниченко: Суспільні верстви Галицької Русі XIV і XV вв. Початковий" літопис (ріжкі списки).
 ітописи ріжкі (в тому Новгородський та Суздальський).
 Лолное собраніє русскіх летописей", т. I-II (вид. 1926-27).
 ітопис Галицько-Волинський (ріжкі списки).
 ипинський: З дэюв України (поль. мовою).
 яценко: Вилна о Соловєс Вудміровіче і сага о Гаральде 922 р.).
 Мазепа" наукові збірники (т. I і II, 1938-39).
 [яченець: Про шлюб на Україні.
 Іемуари атнасящїєся к історії Южноі Росіі.
 Іілковський: Революційні відозви до українського народу.
 Іодзалецький: Малоросійскій гербовник, т. I-II; його ж: ути на Черніговщині (1926).
 Іірза-Авакіянц: Читанка з історії України, вид. I.
 Іасонов: Монголи і Русь.
 Іаукові Збірники Укр. Вільного Університету у Празі, т. I-III.
 Іордберг: До історії Карла XII (1792).
 Іглоблін: Очеркі історії української фабрики. Мануфактура Гетманщине (1925); його ж: Договір Петра Іваненка; його ж: Іетрик — ханський гетьман України (1930).
 Іліяник: Операції Карла XII на терекі України.
 Іетьман Орлик: Діярія, Пр. Ук. Н. Ін. у Варш. XVII, т. I.
 Іігієнко: Українська культура; його ж: Нариси з історії української мови.
 Основа" (Петербург 1862).
 Іастернак: Старий Галич (1944);
 Іетровський: Визвольна війна проти Польщі (1939).
 Іеретц: Слово о полку Ігоревім.
 Іохровскій: Русская історія с древнейших времьон; його ж: історія Росіі.
 Іішездзєцкі: О Мазепе (поль. мовою, 1842).
 Іезанов: Історія української драми (1923).
 Іігельман: Летописное повествованіє о Малой Росіі (1847).
 Іожков: Русская історія в сравнительно-історическом освещеніі; його ж: Обзор русской історії.
 Іубан: Змислописаніє Малой Росіі (1773).
 "Руська Історична Бібліотека", т. XVIII, XIX, XX (1897).

Юрник статей і матеріалів по історії Юго-Западної Росії (1916).
вєнцицький: Нариси з історії української мови.
сьмьонов: Полное географическое описание нашего отечества,
т. I-XVI.
єргєєвич: Древности русскаво права.
їциньський: Нариси з історії Поділля; його ж: Розвідки про
продні рухи в ХVІІІ столітті.
кальковський: Історія Нової Сєчі; його ж: Опыт статисти-
ськово описанія Новоросійскаво Края, т. I-II.
лабченко: Організація господарства України від Хмельнич-
чини до світової війни, т. I (1923); його ж: Матеріали до соціально-
економічної історії України; його ж: Хозяйство Гетманщини, т. I-
I (1922-1925).
Смаль-Стоцький: Розвій поглядів на село славянських
єв
мірнов: Волзький шлях і стародавні руси.
оловьев: Історія Росії.
погада Невіля (1898).
Стара Україна", річник за 1925 р.
тецькі: Волинь, т. I-II (п. м.).
тілле: Карл XII как стратег і техник.
гуді з Криму, т. I-LX (1930).
трейс: Путешествіє в Московію 1701 р. (пер. з голландського).
умцов: Слобожани.
ітов: Стара вища освіта в київській Україні (1924).
омашівський: Історія України, I; його ж: Записки каро-
нщині.
Груди учьоних архівних комісій".
країнський Археографічний Збірник, т. I-III.
країнський народ в єго прошлом і настоящем, т. I-II, 1915.
Українській вопрос", (1915).
Україна" (науковий трьохмісячник).
манець: Гетьман Мазепа (1897).
лорінській: Славянское племя.
ельдман: Польска в добе велькеї воєни пулноцней (1925).
арламповіч: Малоросійське вплиніє на великоруск, церков-
ую жизнь 1909); його ж: Малоросійське вплиніє на великоруск.
ізь (1924).
роніки (Густинська, Львівська, Хмельницька, Подільська, Св-
овидця, Грабянки, мемуари Хамєнка, Міровича та інш.).
єринів та північне Лівобережжя (1928).
Чтенія Общества Нестора-Летописца".
убатія: Огляд історії українського права.
Целухін: Звідкіля походить Русь?
Череметьєв: (фельдмаршал) „Воєнно-походний журнал 1711-
712 г.г. (1898).
Пульгин О.: Нариси з нової історії.
Пульгин Я.: Колішчина, Львів 1897.
Овілейний збірник на пошану Вагалія (1927).
Онаков: Северная война, кампанія 1708-1709 г. (1909).
Іворницький: Історія запорожєвих козакєв, т. I-III, (1895-
900) його ж: Істочнікі для історії запорожєвих козакєв.

СПИСОК

СЛИВІЙШИХ ДРУКАРСЬКИХ ПОМИЛОК:

рядок 21	— треба —	IV століття
» 15	» —	Ключевській
» 27	» —	шановного
» 22	» —	і болгарська
» 20	» —	від «ляхів») своїми звичаями та мовою
» 18	» —	легенду
» 14	» —	Русів нічого).
» 20	» —	(„Monum. Germ. Histor. Scriptorum”)
» 14	» —	„он” і „ен”
» 20	» —	для нас звук
примітка	—	дістати, а польські літери про які мова читаються: „он” і „ен”
» 9	» —	й тарами, але й раніше не була вони завжди близькими родичами.
» 11	» —	чим українці й москвіти.
» 13	» —	держави) аж до
» 4	» —	сторінках цитованого ним тексту
» 23	» —	з над Вал-
» 37	» —	свою дер-
» 34	» —	Святослав-Завойовник
» 40	» —	племени, здобуте ж на Сході
» 32	» —	у греки” —
» 38	» —	білоруський
після 2	» —	Безпідставність тих вигадок — оче- видна.
рядок 14	» —	частину II, що
» 24	» —	Правди (В. Буданов
» 21	» —	„Pownót taty”
» 18	» —	основі і т. п.”
» 38	» —	москвітів
» 14	» —	вість близького співжиття.
» 25	» —	історичні свідчення
» 31	» —	ще в IX віці,
» 6	» —	кінчилися
» 40	» —	(по грецькі —
» 32	» —	династію, такі „права”
» 8	» —	боярства
» 40	» —	(менше одної
» 4	» —	бітвой” і урядова
» 28	» —	натомісць
» 15	» —	натомісць
» 21	» —	зимвонісами
» 18	» —	імператора”
0	» 28	» — натомісць

» 126	» 35	—	» — експлоатувати
» 126	» 36	—	» — багатства
» 128	» 15	—	» — терміну
» 132	» 15	—	» — підкреслюючи
» 132	» 17	—	» — давав
» 132	» 33	—	» — Бредіхін
» 133	» 27	—	» — Хмельницький
» 139	» 1	—	» — замість
» 139	» 9	—	» — люди"*)
» 139	» 39	—	» — натоміць
» 141	» 14	—	» — революцією"
» 142	» 26	—	» — замість
» 146	» 15	—	» — у визволенню України жодного
» 147	» 7	—	» — також мали менше
» 149	» 19	—	» — бракус у Холмського
» 155	» 18	—	» — перебуваючи
» 157	» 27	—	» — едноплемянність
» 158	» 38	—	» — спільного
» 170	» 5	—	» — яку варто
» 174	» 43	—	» — москвітів
» 178	» 30 і далі	—	» — Шереметьєв
» 180	» 23	—	» — натоміць
» 181	» 4	—	» — Ромодановського
» 181	» 20	—	» — кращої
» 182	» 1	—	» — натоміць
» 183	» 18	—	» — замість
» 186	» 39	—	» — здеморалізувало
» 190	» 39	—	» — натоміць
» 194	» 13	—	» — ті звістки
» 216	» 46	—	» — Холмського),
» 231	» 32	—	» — стероризували
» 232	» 2	—	» — шведсько-українських
» 234	» 2	—	» — релігійністю
» 236	» 23	—	» — (яка на «батьківщині» не в одному місці похликала на московське дівоче прізвище)
» 236	» 26	—	» — писав
» 237	» 34	—	» — діставав
» 241	» 4	—	» — Враховуючи ще й
» 242	» 30	—	» — недоцінення спричинене
» 246	» 6	—	» — несприятливі
» 246	» 40	—	» — твърдо
» 246	» 41	—	» — больше
» 247	» 3	—	» — було б
» 250	» 7	—	» — москвітів
» 253	» 20	—	» — до нині Україна не може підвестися
» 254	» 23	—	» — ще до
» 254	» 32	—	» — розбіглось
» 261	» 39	—	» — переконаємся
» 263	» 23	—	» — наскрізь
» 263	» 32	—	» — історії
» 265	» 23	—	» — коли
» 265	» 33	—	» — Обітъяов

» 269	» 1	» —	» —	бою" урядово
» 270	» 14	» —	» —	et Constitutiones Legum
» 281	» 17	» —	» —	з тим
» 283	» 23	» —	» —	підступну
» 294	» 19	» —	» —	московська
» 295	» 23	» —	» —	підступну
» 295	» 26	» —	» —	наслідком
» 306	» 27	» —	» —	помилкою
» 318	» 29	» —	» —	запорожцям
» 329	» 37	» —	» —	висновками
» 330	» 31	» —	» —	"служливі люди"
» 334	» 33	» —	» —	земляк
» 349	» 35	» —	» —	польське
» 370	» 1	» —	» —	"У шутки
» 386	» 13	» —	» —	ротьба за їхній
» 386	» 25	» —	» —	Поалей Ціон
» 390	» 4	» —	» —	помінаючи
» 392	» 22	» —	» —	революції
» 395	» 34	» —	» —	А. Центральної Рада
» 398	» 8	» —	» —	що мали в тамтій
» 406	» 27	» —	» —	що сталося
» 411	» 12	» —	» —	мав
» 413	» 13	» —	» —	"співпрацю"
» 418	» 38	» —	» —	уваги
» 418	» 41	» —	» —	зформовано
» 421	» 6	» —	» —	телсграф
» 421	» 14	» —	» —	Зформований
» 431	» 7	» —	» —	зформований
» 435	» 10	» —	» —	політиків
» 435	» 16	» —	» —	молоді, сільського
» 436	» 5	» —	» —	Січових Стрільців
» 436	» 23	» —	» —	не встані було і прикривати Київ і
» 436	» 38	» —	» —	протиставити
» 437	» 19	» —	» —	шляхами
» 469	» 2	» —	» —	йому вірити
» 474	» 42	» —	» —	не врятувало
» 477	» 5	» —	» —	Керенського
» 486	» 37	» —	» —	що німці в порозумінні
» 492	» 34	» —	» —	півтора місяця
» 494	» 7	» —	» —	"малосвідомий"
» 497	» 18	» —	» —	з партії
» 497	» 25	» —	» —	Зформовано
» 498	» 41	» —	» —	Чернігівському
» 499	» 42	» —	» —	Поалей-Ціон
» 500	» 44	» —	» —	новлення української державності, ува- жаючи, що їхній на-
» 501	» 19	» —	» —	Маякілова
» 502	» 42	» —	» —	перенести цей рядок на кінець стор. 500
» 519	» 14	» —	» —	осягнули свою мету й викликали
» 520	» 4	» —	» —	ещелонів
» 525	» 43	» —	» —	Матвєєв
» 532	» 37	» —	» —	гострий попит
» 533	» 30	» —	» —	військового

»	533	»	32	—	»	—	полк.
»	538	»	30	—	»	—	бездоганве
»	543	»	18	—	»	—	запоріжської групи."
»	548	»	39	—	»	—	як і наші соц. діячі
»	549	»	18	—	»	—	миусмо згадати
»	550	»	6	—	»	—	Одрина
»	552	»	6	—	»	—	уряд галицької держави
»	558	»	7	—	»	—	сих найближчих
»	574	»	27	—	»	—	сил Росії
»	581	»	30	—	»	—	революції",
»	598	»	3	—	»	—	атдел
»	599	»	5	—	»	—	тисячи
»	608	»	17	—	»	—	одверго
»	614	»	8	—	»	—	сдиногласно
»	618	»	10	—	»	—	заважила
»	619	»	29	—	»	—	там же (для того, щоб дати зрозуміти вченим як стоїть справа) статті

З М І С Т

До читачів	5 ст.
Вступ	9 ст.

I. Початки української історії

Найдавніша українська державна організація. Історія Русі чи історія України? Поділ української історії на періоди	18 ст.
--	--------

II. Князівська держава

A. Українська Київська держава

Перші князі	39 ст.
Володимир Великий	44 „
Ярослав Мудрий	49 „
Наступники Ярослава	54 „
Початки творення московської держави	58 „
Упадок Київської Української Імперії	70 „

B. Українська Галицько - Волинська держава. 78 „

C. Політичне значіння київської доби нашої державности та доби галицько - волинської	88 „
--	------

III. Литовсько - польський період

1. Зміни в політичному укладі сил на Сході Європи і доля українців до кінця XV віку	97 „
2. Українські землі під Польщею	108 „

IV. Козацько - гетьманська держава

1. Гетьман Богдан Хмельницький	127	„
2. Історична місія Богдана Хмельницького . . .	155	„
3. Наступники гетьмана Богдана. Доба Руїни . .	173	„
4. „Сонце Руїни“ і кінець Руїни	190	•

V. Останні спроби козацького проводу врятувати Україну

A. Кінець гетьманування Самойловича	200	„
Б. Гетьман Іван Мазепа	204	„
В. Гетьман Пилип Орляк	267	„
Г. Політичне значіння козацько - гетьманської держави	289	„

VI. Від ліквідації козацької держави до революції 1917 року

1. Ліквідація решток козацької державності . .	298	„
2. Початки нового „автономізму“ на Україні . .	333	„
3. Українське відродження	358	„

VII. Боротьба за відновлення української державності після «лютнев вої революції»

A. Центральна Рада	395	„
Б. Павло Скоропадський	452	„
В. Директорія і Головний Отаман С. Петлюра .	472	„

В И С Н О В К И 605 „

Післяслово 610 „

**Українська та московська схема нашої
історії і висновки з кожної з них** . . 624 „

Використані матеріяли 632 „

Помічені друкарські помилки 637 „

**Де-які праці того ж автора, опубліковані під
іншими псевдами:**

1. *Р. Десняченко* — Національно-полі-
тичні погляди М.
Драгоманова . ст. 105 (ввечерп.)
2. *Задеснянський* — Леся Українка . ст. 110 „
3. *Задніпрянський* — Українській та
українофільській
Кобзар ст. 136
4. *Р. Гармаш* — Трагедія Хвильо-
вого — трагедія на-
шого покоління . ст. 80
5. *Р. Гармаш* — Політична ідея
„ваплітян“ і укра-
їнська націоналі-
стична думка . . ст. 114
6. *Р. Задеснянський* — „Україна“ (курс
українознавства)
ч. I. ст. 112
7. *Р. Задеснянський* — „Україна“ (курс
українознавства)
ч. II. ст. 140
8. *Р. Задеснянський* — „Україна“ (курс
українознавства)
ч. III. (готується до
друку)
9. *Проф. Р. Паклен* — Біла книга . . ст. 210
10. *Проф. Р. Паклен* — „Загадка Сфінкса“.
(друкується)

